

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

ФИЛОЛОГИЯ
СЕРИЯСЫ

ВЕСТНИК КазНУ

СЕРИЯ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Алматы

№1 (135)

2012

1992 жылдың 22 сәуірінен бастап
шыға бастады

Тіркелу күелігі № 766

Редакциялық алқа:

Әбдезұлы Қ.

(ғылыми редактор),

Әбдиманұлы Ө.

(ғылыми редактордың

орынбасары),

Зуева Н. Ю. (жауапты хатшы),

Әбішева У.К., Алтынбекова О.Б.,

Жолдасбекова Б.Ө., Есімова Ж.Д.,

Күркебаев К., Сағындық Н.Б.,

Таева Р.М., Темірболат А.

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

№ 1 (135)

Шығарылымға жауапты
С. М. Иманқұлова

ИБ № 5718

Басылуға 20.02.2012 жылы қол қойылды.
Пішімі 70х110 1/16. Көлемі 29,66 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс № 291.
Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспасы.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспаханасында басылды

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2012

МАЗМҰНЫ

Бұл басылым профессор Талғат Сайрамбайұлы Сайрамбаевқа арналады

ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ҒАЛЫМ ТҮЛҒАСЫ:

ПРОФЕССОР Т. САЙРАМБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМДАҒЫ ІЗІ

Өмірзақ Айтбайұлы. ПРОФЕССОР ТАЛҒАТ САЙРАМБАЙҰЛЫ САЙРАМБАЕВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ.....	3
Сайрамбаев Т. ТІЛШІ-ҒАЛЫМ МӘУЛЕН БАЛАҚАЕВТЫҢ АЗАМАТТЫҚ, ҮСТАЗДЫҚ ҚЫРЛАРЫ ХАҚЫНДА	5
Ф.ғ.д., профессор Т. Сайрамбаев. ҮСТАЗ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШӨКІРТТЕРІ	7
Ф.ғ.д., профессор Т. Сайрамбаев. ТҮЛҒА. ЖАР. АНА	11
Шаймерденова Г. АСЫЛ МҰРАТ ЖОЛЫНДА	13
Салқынбай А. Б. Т. САЙРАМБАЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ СИНТАКСИСІ	15
Смағұлова Г. ТАЛҒАТ САЙРАМБАЙҰЛЫ: КЕМЕЛДІК ПЕН КЕҢДІК	18
Тасымов А. ПРОФЕССОР Т. САЙРАМБАЕВ - ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ СИНТАКСИС САЛАСЫНЫҢ БІЛГІРІ.....	21
Ермекова Т. Н. СИНТАКСИСТІК ЖҮЙЕНІ ТҮТАСТЫРА ЗЕРТТЕУШІ ТҮЛҒА	23
Әлісжан С. Қ. ПРОФЕССОР Т.САЙРАМБАЕВ ЖӘНЕ СӨЗ ТІРКЕСІ СИНТАКСИСІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	25
Елеуова А. С. ПРОФЕССОР Т.САЙРАМБАЕВТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ СИНТАКСИСІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	29
Төлеу М. М. Т. САЙРАМБАЕВТЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІ МЕН СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ.....	31
Жылқыбай Г. Т.САЙРАМБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІ ТЕОРИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ ҮСТАНЫМЫ	34
Қарабаева Х. Ә. ПРОФЕССОР Т. САЙРАМБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	39
Өтебеков С. СӨЙЛЕМ ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ ЖӨНІНДЕГІ Т.САЙРАМБАЕВТЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ ЖАЙЫНДА	42

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӘЛЕМ БЕЙНЕСІ

Абрахманова Ж. Ә. ТҮРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ПЛЕОНАЗМ ҚҰБЫЛЫСЫ АРҚЫЛЫ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУЫ.....	46
Аширова А. МЕНІТЕРІЛЕ БАЙЛАНЫСҚАН ЕСІМДІ СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ ТҮРЛЕРІ	49
Ақымбек С. ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАР ТІРКЕСІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	53
Күзекова З. С., Асылбаева М. А. САН ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӨРІСІ ТУРАЛЫ	55
Таалайбек Абдиев Дөз. Dr. KIRGIZ DILINDE ETTIRGEN VE ANLAMSAI CZEELLIKLERI	58
Алдашова Н. С. ЕР МЕН ӘЙЕЛ ОБРАЗЫНА ҚАТЫСТЫ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢЕУЛЕР	61
Әубәкірова А. Е. НЕОНИМДЕРІНІҢ ӨМІРЛІК КЕЗЕҢДЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ	65
Әлімтаева Л. ҚОЗҒАЛЫС АТАУЛАРЫ РЕТІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚҰРАМЫ	69
Байымбетова Р. КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ҰМАЙ ЖӘНЕ ҚҰТ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ	73
Елікбаев Б. ЕСІМДІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ-ТҮЛҒАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ СЫҢАРЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ МАҒЫНАЛЫҚ БАЙЛАНЫС	76
Есматова М. Т. ОРАЛХАН БӨКЕЙ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ	80
Оданова С. А. КІРМЕ ТҮБІР СӨЗДЕРДІҢ ҮНЕМДЕЛУІ	85
Омарова Б. А. АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ ЕСІМДІКТІ ЕСІМДІ СӨЙЛЕМДЕР	89
Отарбекова Ж. К. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ МОРФОЛОГИЯСЫ МЕН СӨЗЖАСАМЫНДАҒЫ КҮРДЕЛІ ЕТІСТІК МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА	93
Өмірбекова Р. Қ. СИНТАКСИСТЕГІ ОРАЛЫМДАРДЫҢ ЕРЕКШЕ БІР ТҮРІ – ЕЛІКТЕУШТІ ЕСІМШЕЛІ ОРАЛЫМ ЖАЙЫНДА	96
Жұмағұлова А. Ж. ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАҢА НЫСАНЫ – F. МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ.....	99

Жұмағұлова А. Ж. Ғ. МҮСІРЕПОВ ӨНГІМЕЛЕРІНДЕГІ РУСИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ.....	103
Икрамова Э. ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ИНВЕРСИЯ.....	106
Иманалиева Ғ. Қ. ЕЛІКТЕУШТЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚЫЗМЕТІ.....	109
Иманқұлова С. М. МОДАЛЬДІЛІК МАҒЫНАЛАРЫНЫҢ БЕРІЛУІ.....	113
Исаева Ж. Т., Тәттібаева А. Е. АТАЛЫМ ЖАСАУДАҒЫ СӨЗДІҢ АССОЦИАЦИЯЛЫҚ МАҒЫНАЛАРЫ.....	116
Куличенко Ю. Д. ЛЕКСИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ПЕРЦЕПТИВНЫХ ОБРАЗОВ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА.....	119
Күркебаев К. ӨЛЕҢ МӘТІНІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТІРКЕСІМДІЛІГІ.....	125
Қалыркүлов Қ. ЖАҢА СӨЗДЕР МЕН ЖАҢА СӨЗ ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ АЙЫРЫМ БЕЛГІЛЕРІ.....	127
Қасым Б. ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕР МЕН АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАЛЫ ЕТІСТІКТЕР.....	131
Қайдарова Г. Қ. ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ БУЫН ҚҰРАМЫНДАҒЫ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	135
Қошанова Н. Д. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАСТАУЫШТЫҢ ТҮРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДЕН ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ.....	138
Супрун В. И., Малиева Г. Б. СЕМАНТИКА СОБСТВЕННЫХ ИМЕН: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ.....	141
Мелетбекова П. Т. МЕН / БЕН / ПЕН / ЖӘНЕ ЖАЛҒАУЛЫҚ ШЫЛАУЛАРЫНЫҢ КВАНТИТАТИВТІ ТАЛДАУЫ.....	145
Мұхамеджанова А. Т. ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «ҒАШЫҚТАР» РОМАНЫНДАҒЫ МЕҢГЕРІЛЕ БАЙЛАНЫСҚАН ЕСІМДІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ.....	148
Өтебеков С. СӨЙЛЕМ ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ ЖӨНІНДЕГІ Т. САЙРАМБАЕВТЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ ЖАЙЫНДА.....	153
Рысбай Б. Ә. НҮРПЕЙІСОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СИНКРЕТИЗМ ҚҰБЫЛЫСЫ.....	156
Сманова Б. Л. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФАЗАЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	159
Сырлыбаева Г. Т. ҚАРСЫ МӨНДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ.....	161
Сүйінжанова Ж. К. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕҢГЕРІЛЕ БАЙЛАНЫСҚАН ТІРКЕСТЕРДІҢ ЛЕКСИКАЛАНУЫ.....	165
Темірбекова Г. Қ. АТАУЛЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ.....	168
Тураева А. Т. ЖІКТЕУ ЕСІМДІКТЕРІНІҢ БЕЛГІЛІЛІК МӨНГЕ ҚАТЫСЫ.....	171
Шойбекова Ғ. Б. СӨЗЖАСАМНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТӘСІЛІ.....	174
Шыныбекова А. К. СӨЗ ТІРКЕСТІ ТЕРМИНДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖАСАЛУЫ.....	177
Чалтикенова Л. А. МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ВАРИАНТТАР МЕН СИНТАКСИСТИК ВАРИАНТТАРДЫҢ АРАЛАС КЕЛУІ.....	181
Хасенова А. Н. ҚИМЫЛ ЕСІМДІ САБАҚТАС ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕР.....	185

ТІЛ-ҚҰРАЛДЫҢ ТҮЛҒА ТОЛЕРАНТТЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Асанбаева С. А. ТІЛ ЖӘНЕ ӨМІР САЛАЛАРЫ, ЖАРНАМА САЛАСЫНДА ТІЛДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	191
Авакова Р. А., Баймұхамбетова Э. М. ЕУРОПАДАҒЫ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ: ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ БАҒЫТТАРЫ.....	195
Авакова Р. А., Занадил Жұлдыз М. ҚАШҚАРИ «ДИУАНИ ЛҒАТ-ИТ-ТҮРІК»: ҚЫТАЙ ТҮРКІТАНУШЫЛАРЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ.....	201
Авакова Р. А., Сайлауова А. А. ТҮРКІ МИФОЛОГЕМАЛАРЫ: ХАЛЫҚ САНАСЫНЫҢ МӘДЕНИ-РУХАНИ ТЕТІГІ.....	203
Әбдірешова Ә. Б. БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ТАҚЫРЫБЫ.....	208
Әмірова М. КӘСІБИ ТІЛДІ ҮЙРЕТУДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК БАҒЫТ.....	211
Әбдіғалимова Ж. ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТОПОНИМИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	213
Байболат Л. Б. ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ НЕМЕСЕ ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ МЕҢГЕРУ ТАЛАПТАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫН ЖАСАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ.....	216
Балабекова Қ. Ш. СӨЗ ТІРКЕСТЕРІН ДАМУДА ОҚЫТУ.....	219
Бектемирова С. Б., Әуесхан Р. ОРАЛМАН ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖЕРГІЛІКТІ ХАЛЫҚ ТІЛІНЕ БЕЙІМДЕЛУІ.....	222
Байымбетова Р. КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ҰМАЙ ЖӘНЕ ҚҰТ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ.....	225
Бұлдыбай А. С. ЖЫРАУЛЫҚ, ЖЫРШЫЛЫҚ ӨНЕР.....	228
Дүйсенғазин Д. М. ТЕСТ ЖАСАУДЫҢ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫ.....	232
Ергүбекова Ж. ЭТНОМӘДЕНИ «БАТЫР» КОНЦЕПТІСІНІҢ ГИПЕРБОЛИКАЛЫҚ ТҮРДЕ СУРЕТТЕЛУІ.....	234
Жүсіпова Б. ТҮРКІСТАН ТҮРҒЫНДАРЫ ТІЛІНДЕГІ ТАҒАМ АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ СӨЗДЕР.....	237
Ильясова Н. СӨЙЛЕУ ҰҒЫМЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӨНІ.....	240
Исаева Ж. Т., Тәттібаева А. Е. КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІНДЕГІ КЕЙБІР ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	244
Копбаева Ж. МӘТІННІҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	247
Қалымбетова А. Ж. ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ БӨЛІК БОЙЫНША ҚАЛЫПТАСАТЫН БІЛІК-ДАҒДЫЛАР.....	249
Қамаева С. А. МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ОҚЫТУДАҒЫ ТҮЛҒАЛАР ТАҒЫЛЫМЫ.....	252
Құрманбаева А. Ж. ІСҚАҒАЗДАР ТІЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ.....	255
Құлмамырова Ж. Қ. АНЫҚТАУЫШ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЗІРГІ АРАБ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ БІЛІМІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	259
Құзар Ж. «АҚ ЖӘНЕ ҚАРА» КОНЦЕПТІСІНІҢ ҚАЗАҚ-АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ.....	262
Мамаева М. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРҒА СӘЙКЕС ТІЛДІ ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА БАҒЫТ.....	266
Молдақашева Б., Мақышева К. МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ҚАЗАҚ АУДИТОРИЯСЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ТЫҢ ӘДІСТЕРІ.....	269
Мағжан С. БІМ ТІЛІ ЖӘНЕ ТАБИҒИ ТІЛ.....	271
Мұхамеджанова А., Ахметова Т. КӘСІБИ ЛЕКСИКАНЫ МЕҢГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ.....	274
Мексбаева Л. А. КӨРКЕМ СӨЗДІҢ ЗЕРГЕРІ.....	279
Нүрәділ Н. ЖАЗУШЫ СӨБИТ МҰҚАНОВ ЖӘНЕ ОҚЫРМАН (С. Мұқанов хаттары негізінде).....	282
Нұржанова Б. Н. АРНАЙЫ МАҚСАТТА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТІЛ МӘСЕЛЕСІ.....	285
Нұржігітова Г. МАМАНДЫҚПЕН БАЙЛАНЫСТЫРА ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ.....	288
Рахимова А. М. АДАМНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ СИПАТЫ: ШЕШЕНДІК СӨЗ ӨНЕРІ.....	291
Рысбаева Г. «КӨК БӨРІ» ЖӘНЕ «АЮ» ТОТЕМІНЕ ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ.....	295
Сатбекова А. А. ЖОБАЛАЙ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ САПАЛЫ ОҚЫТУДЫҢ СЕНІМДІ ТҰҒЫРЛАРЫ.....	299
Саткенова Ж. Б. ҰЛТТЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК ҚҰРЫЛЫМЫ.....	302
Сансызбаева Д. Б., Шайкенова А. Ж. КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕҢГЕРТУДЕГІ МӘТІН ТҮРЛЕРІ.....	306
Сарсекеева А. А. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК АСПЕКТІЛЕРІ.....	309
Сейдімханова Т. Б. С. СЕЙФУЛЛИННІҢ «ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ» ОҚУЛЫҒЫ ӨЗ ЗАМАНЫНЫҢ ОЗЫҚ ОЙЛЫ ТУЫНДЫСЫ.....	314
Доц. Др. Бурул Сағынбаева УНУТУЛУП БАРАТКАН УЛУТТУК МУРАСТАР (ҚЫРҒЫЗ ТІЛИНДЕГІ «ҚОШТОШУУ» ЭТИКЕТ БИРДИКТЕРІНИН УЛУТТУК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ).....	317
Таласпаева Ж. С., Сабитова Ә. Д. ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ МӘДЕНИЕТ АТАУЛАРЫ.....	323
Тумабаева А. ЖАСТАР ТІЛІНІҢ СУБМӘДЕНИ ТАБИҒАТЫ.....	328
Тұрсынбайқызы М. ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫНЫҢ ӨЗГЕ ТІЛГЕ АУДАРЫЛУ МӘСЕЛЕСІ.....	332
Тікенбай Г. АУДАРМА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	337
Түсіпқалиева Р., Таңсықбаева Б. М. ҚАЗАҚ ТІЛІН МАМАНДЫҚПЕН ҮШТАСТЫРЫП ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖАҚТАРЫ.....	340
Шаханова Р. Ә., Тымболова А. О. КӨПТІЛДІ МӘДЕНИ ТҮЛҒАНЫҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ.....	343
Ақбұзауова Б. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕСІМШЕЛІ ҚҰРЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ АУДАРУ.....	346
Найманбай А. Р. Ж. ӘЛМАШҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДЕГІШ-БЕЙНЕЛЕГІШ ҚҰРАЛДАРДЫҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ.....	349
Өтемісова Г. Ж. АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ТІЛІНДЕГІ КӨНЕРГЕН АТАЛЫМДАРДЫҢ СИНОНИМДІК ТӘСІЛДЕР АРҚЫЛЫ ЖАСАЛУЫ (Ерімбет пен Нұртуған шығармалары бойынша).....	351
Нұртазина А. Ө. ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	354

ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ҒАЛЫМ ТҰЛҒАСЫ: ПРОФЕССОР Т. САЙРАМБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМДАҒЫ ІЗІ

Өмірзақ Айтбайұлы,
*филология ғылымдарының докторы,
профессор, ҚР ҰҒА-ның академигі*

ПРОФЕССОР ТАЛҒАТ САЙРАМБАЙҰЛЫ САЙРАМБАЕВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Талғат Сайрамбайұлы 1937 жылы 19 ақпанда Оңтүстік Қазақстан облысы, Бәйдібек ауданы, Жиенқұм ауылында дүниеге келген. Әкесі Қонысұлы Сайрамбай ақсақал өз ортасының беделді кісісі болған. Ал анасы – Қарашаш көрікті әрі сабырлы кісі болады. Анасынан ерте айырылған Талғат Ұлпа атты аса мейірімді екінші анасының тәрбиесінде өседі. Он төртке келгенде әкесі дүниеден өтіп, алдағы арман – дүниеге Талғат Сайрамбайұлының өз еңбегімен, өз қабілетімен, өз жолымен сапар шегуіне тура келеді.

Онжылдықты Арыс қаласындағы мектеп-интернатта бітіріп, бір жылдан соң М.Әуезов атындағы Шымкент пединститутының филология факультетіне түсіп, оны 1961 жылы ойдағыдай бітіреді.

Ғылым жолына түсу сапары Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының Тіл білімі институтының аспиранты, профессор Мәулен Балақаевқа шәкірт болуынан басталады.

Талғат Сайрамбайұлының ғылыми-педагогикалық еңбек жолы Қызылорда қаласындағы (1965-1971) қазіргі Қорқыт Ата университетінде басталды. Содан кейінгі қызметі негізінен Қазақ ұлттық университетінде (1971-2009) өтті. Алматыда өз алдына шаңырақ көтерген «Қайнар» университетінде де (2002-2009) қосымша профессорлық лауазымда қызмет атқарды.

Талғат Сайрамбайұлының шығармашылық жолына келсек, ең басты еңбектері 1967 жылы қорғаған «Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім мен сан есімнің етістікпен тіркесі» атты канди-

даттық диссертациясы мен 1984 жылы қорғаған «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестерінің құрамдық-семантикалық типтері» атты докторлық диссертациясы. Талғат Сайрамбайұлы не жазса да сол нысаналы тақырыбы – сөз тіркесі мәселесі туралы жазды. Сондай-ақ сөз тіркесі жайлы жазылған еңбектерді талдап, авторлық көзқарастарын қолдап, қалайда осы тақырыптың көкжиегін кеңейтуге ерекше ниетті ғалым болды. Өзінің жетекшілігімен қорғаған 38 ғылым кандидаты мен 3 ғылым докторының да зерттеу жұмыстарының басым бөлігі осы сөз тіркесі мәселесі болатын.

Талғат Сайрамбайұлы Сайрамбаев қазақ тіл білімі синтаксис саласының ішіндегі сөз тіркесі мәселесімен түбегейлі айналысты. Осы мәселеге өзінің барлық шығармашылық еңбегін, кандидаттық, докторлық диссертацияларын, 15-ке тарта монографиялық зерттеулерін, 230-ға тарта ғылыми мақалаларын арнады.

Жұмыстарының ішінде жеке өзінің авторлығымен шығарғаны 12 еңбек (монографиялар, оқу құралдары), 7-8 еңбек қосымша авторлықпен шыққан оқу құралдары, 5-6 еңбек қосымша авторлықпен шыққан сөздіктер, қазақ тілі тілашарлары, 14-і әдістемелік құралдар (әдістемелік нұсқаулар, пәндік бағдарламалар). Одан басқалары ғылыми мақалалар болып табылады.

Қазақ тіл білімі тарихында сөз тіркесі мәселесі – соңғы 50-60 жыл көлемінде ғана зерттеле бастаған жаңа бағыт. Бұл мәселеге синтаксис мамандарының көпшілігі арнайы

бет бұрған жоқ еді. Ал тіл білімімен айналысқан әрбір ғалым халық танымына жақын мәселелерді бұл ілімнің барлық саласы бойынша жан-жақты зерттеді, тереңдетті, толықтырды, тілдің біртұтас заңдылығын қалыптастырды. Келешекке мұра етіп қалдырды.

Сөз тіркесі мәселесіне синтаксисте бір ғалым ғана білек сыбана кіріскен болатын. Ол әйгілі ұстаз – ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Мәулен Балақаев еді.

Ол кісінің шәкірті Т.Сайрамбаевтың да шығармашылық жұмысының дені – сөз тіркесі мәселелері. Атап айтқанда, «Күрделі сөз тіркестерінің кейбір мәселелері» (1976), «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері» (1981), «Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі» (1991), «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» (1996), «Синтаксис туралы ойлар» (1996), «Синтаксистің кейбір мәселелері» (2004), «Жақ категориясының функционалдық көрінісі» (2005), т.б. оқу құралдары мен «Мәулен Балақаев» атты зерттеу-эсселік монографиясы (2007) жарық көрді.

Талғат Сайрамбайұлының «Мәулен Балақаев» атты монографиялық еңбегі профессор М.Балақаевтың 1939-1992 жылдар аралығында шыққан еңбектеріндегі сөз тіркесі мәселесін талдап, жинақтап, бүгінгі күнмен үйлесімді етіп жалғастырған. Сөз тіркесі мәселесі – М.Балақаевтың кандидаттық та, докторлық та жұмыс тақырыбы емес, ғалымның қазақ тіл білімін дамытудағы жаңа көзқарасы. Сөз тіркесі мәселесі зерттеуді күтіп тұрған тілдік құбылыс екенін, бұл мәселені М.Балақаев дөп басып қолға алғанын, оны ерінбей зерттеп, жалықпай жазғандығын тарихи жылдар бойынша Т.Сайрамбаев аталған еңбегінде жан-жақты ашып көрсеткен.

Талғат Сайрамбайұлы – осы ұстаздың шәкірті. Ол ұстаз ілімін жалғастыра, дамыта, жетілдіре жүріп, өмірінің соңына дейін осы идеяны насихаттады, өз шәкірттері арқылы тереңдете түсті.

Профессор Т.Сайрамбаев қоғамдық жұмыстарды да бір кісідей әділ де шебер атқарған қайраткер болды. ҚазҰУ-де қызмет атқарған 38 жылының бір бөлшегі жалпы университеттің дайындық бөлімінің деканы және орынбасары болып істеген 6 жылында ауыл жастарын, білімнен қол үзіп қалған жастарды жоғары білімге тартуда көп еңбек

етті. Әрбір талапкердің өндірістегі ерен еңбегін, армия қатарындағы айбынды істерін бағалап, бір де бірін кейін қайтармай, олардың университет студенті болуына барлық көмегін жасағанын дайындық бөлімінде оқып, кейін лауазымды қызметте жүрген тұлғалар жыр қылып айтып жүргенін талай естідік. Бірнеше жыл өзі қызмет ететін филология факультетінің партия ұйымының хатшысы, өзі ашып, өзі топтастырған қазақ тілі кафедрасының 10 жыл меңгерушісі болып қызмет атқара жүріп, көптеген шәкірттерді ғылымға баулыды.

Әрбір талапкерді ғалым етіп шығару оңай шаруа емес. Әркімнің қабілетіне орай тақырып таңдау, оның ғылыми жоба-жоспарын жасау, сол мәселе бойынша ауқымды кеңес беру, сол тақырыпқа қызығушылығын ояту да Талғат Сайрамбайұлының кезекті шаруасы болатын. Одан соң жазылған жұмыстың жарияланымын, оның сауаттылығын бақылап, әрбірінің дер кезінде қорғауын мұқият қадағалап отыратын. Ең бастысы, диссертанттың ғылымға қосар жаңалығына көзі жетпейінше тынымсыз жұмыс жүргізетін. Ал олардың қорғау сәтінде де қиналыс аз болмайтын. Балапанын қорғаған күс секілді қиындықтарды бастан кешіретін. Қашан қорғалған жұмыс Жоғары аттестациялық кеңестен бекіп келгенше көңілі орнына түспейтін ұстаз болды.

Т.Сайрамбайұлының әрбір шәкіртінің қорғаған ғылыми жұмыстарының қай-қайсысында да ұстаздың пікірі өшпестей өріліп жатады. Ол шәкірттер ойымен өрбіп, жалғасып кете береді...

Профессор Талғат Сайрамбайұлы өзінің 44 жыл оқытушылық жұмысындағы ең сүйікті ісі – студенттерге дәріс беру, түрлі формадағы сабақтар өткізу жұмысы еді. Ұстаздың терең мәнді, мазмұнды лекциялары, тартысты сабақтары әрбір студенттің біліміне білім қосып, сол ғылымды қабылдауға деген танымдық белсенділігін арттырып отыратын. Көбіне студенттерді шығармашылық жұмысқа баулитын. Бүгінгі ғылым кандидаты болып жүрген шәкірттерінің көпшілігі – өзінің сабақ берген бұрынғы студенттері.

Бүгінгі студенттер, магистранттар және кең байтақ Қазақстанның жер-жерінде қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ беріп жүрген әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетін бітірген мұғалімдер мен жас ғалымдар білім берудегі сүйікті ұстаздары Талғат ағайларының есте қаларлық үлгілі сабақтарын және

ұстаздың өз білгенін жастарға үйретуге күш-тарлығын, тіл ғылымының тылсым сырын, бай қазынасын жастарға үлестіруге, бөліп беруге асыққан ағартушылық ынтасын шәкірттері әзір ұмыта қойған жоқ, ұмытпайды да.

Мәскеуден берілген «Отличник высшей школы СССР» (1986 жылдың мамыр айында) және «Қазақстан Республикасы білім беру ісінің құрметті қызметкері» (2009 жылдың сәуір айында) деп аталатын атақтары ол кісінің еңбегінің жемісі.

Талғат Сайрамбайұлы Сайрамбаев – ғы-

лымда да, өмірде де үлкен мұра қалдырған, адалдықпен, пәктікпен, тынымсыз еңбекпен отбасына да, еңбек еткен ортасына да, әрбір шәкіртіне де сарқыла тағылым берген, әрбір дос-жаранына қимастай тұлға бола білген ардақты әке, асыл ата, жақсы жар, адал дос және ғалым-ұстаз.

Аяулы ұстаз, көрнекті ғалым, жастарға жақсы аға, жаны жайсаң қадірлі дос Талғат Сайрамбайұлы Сайрамбаев 2009 жылдың 20 қарашасында 73 жасында дүниеден өтті. Оның есімі әріптестері мен шәкірттерінің, туған-туыстарының есінен шықпайтыны хақ.

Ф.ғ.д., профессор Т. Сайрамбаев

ТІЛШІ-ҒАЛЫМ МӘУЛЕН БАЛАҚАЕВТЫҢ АЗАМАТТЫҚ, ҰСТАЗДЫҚ ҚЫРЛАРЫ ХАҚЫНДА

Бұл 1965 жылдың көктемі еді...

«Қызылорда пединститутына Мәулен Балақаев келіп, бір ай дәріс оқиды» деген хабар тарап, сол күн таянған сайын оқытушы-профессорлар құрамында ол кісіні тағатсыздана күтушілер қатары көп болды. Аты бүкіл елге танымал мұндай кісіні қалай күтеміз, қалай сөйлесеміз деген ішкі қобалжулар да байқалады.

Әрине, Қызылордаға бұған дейін де еліміздің түкпір-түкпірінен Сыр өлкесін тамашалауға сандаған сыйлы қонақтар келіп жататын. Олардың қатарында оқу орнына Мемлекеттік емтихан комиссиясының төрағалығына немесе арнайы курстар оқу үшін келетін зиялы қауым өкілдері де аз болмайтын. Әйтсе де Мәкеңнің орны бөлек-ті. Ол кісінің жасы мен жолы ғана үлкен емес-ті. Ең алдымен, Мәулен Балақаев туған тіліміздің белді де белгілі маманы, тіл білімінің бірнеше салаларында қалам тартқан айтулы ғалым, ондаған іргелі еңбектердің авторы болса, екінші жағынан, осындағы оқытушылардың басым бөлігі Мәкеңнің ізбасар шәкірттері еді. Ал кейбір оқытушылар атағы әйгілі ғалымды көруге ынтықса, енді бірқатарының «сабағымызға кіріп, дәріс деңгейімізді, білім дәрежемізді тексеруі де мүмкін-ау» деген күдікпен мазасы да кеткен сыңайлы. Өйткені өмір болған соң әртүрлі жағдайлар кездесіп жатады.

Мәселен, кейбір асыға күткен қонақтардың арасында елдің құрметі мен қошаметіне сыймайлықпен, кішілікпен ізет жасап, мәдениеттілік танытатындар да, керісінше, өзін тым жоғары санап, кеткенше елдің ығырын шығаратындар да ұшырасып қалатын.

Ақиқатын айту керек, Мәкеңнің Қызылордаға келгендегі өзін-өзі ұстауы, дәріс беру кезіндегі әдебі, көңіл күйі, телегей-теңіз білімі, т.б. қасиеттері кімге болса да үлгі етуге тұрарлықтай еді...

Мәкеңнің Қызылордаға поезбен келуі, қарсы алушылардың бей-берекет мазасыздандырмай, әлдекімдердің тым пысықайлығы мен асыра сілтейтін «қонақжайлығына» да жол бермей, бірден қонақүйге түсуінен-ақ ол кісінің адами парасаты мен мәдениеті бірден аңғарылып еді. Институт ұжымының, жекелеген шәкірттерінің дастарқанға шақырған ізеттеріне де байыпты жауап қайтаратынды.

Мәкеңді қонақүйге орналастырған соң, ертең институтқа мен келіп алып баратын болып келістік. Кафедра ұжымы ол кісіні институтта күтетін болды. Оқу корпусының алдына үш студентті кезекшілікке тағайындадық. Келісім бойынша қонақүйге барсам, Мәкең институтқа өз бетінше жаяу кетіп қалыпты. Сөйтіп, Мәкең Қызылорда көшесімен аяндап, асықпай институтқа да жетеді. Инсти-

тут алдында кезекшілер тұрады. Мәкең ішке кірмек болса, кезекші студенттер:

– Біз академик Мәулен Балақаевты күтіп тұрмыз. Ішке кіруге рұқсат жоқ деп, Мәкеңді ішке кіргізбепті. Сонда Мәкең биязы қалпын өзгертпестен:

– Еліміздің жас ұланы – студенттер, сендердің тәртіп сақтағандарың да, үлкен адамды құрметтеп күткендерің де, оқытушыларыңның тапсырмасын бұлжытпай орындағандарың да өте дұрыс екен. Ендеше, сол күткен адамдарың – Мәулен Балақаев деген мен боламын. Мені ішке жібересіңдер ме? – деп, әрі қалжындай, әрі ешқандай дауыс көтермей сыпайы ғана жымия сөйлегенде, кезекші студенттер аң-таң қалыпты.

Мәкеңнің Қызылордадағы алғашқы бірер күні институт ұжымымен, факультет тынысымен танысуға арналды. Ретіне қарай бірді-екілі кісілердің үйінен де дәм татуға келісім берді. Мәселен, қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі А.Түрбековтің үйінде болды. Кең дастарқан. Қонақтар да көп. Бірақ бәрі де Мәкеңнің әдептілігі мен сыпайылығына елтіп қалғандай. «Дәстүрлі» у-ду, орынды-орынсыз әзіл-оспақтың орнын аса бір ілтипатпен айтылатын әдемі сөз, қисынды қалжың алмастырғандай. Мәкең өзінің құрдасы Ісмет Кеңесбаевпен арадағы кейбір оқиғаларды тілге тиек етіп, көңілді отырды. Айналасындағылардың өзінің ыңғайына бағынып кеткенін байқаған ұстаз:

– Сендер менің ырқыма жығыла бермей «өздеріңнің саясаттарыңды» да ұмытпаңдар, мұндай басқосуды дұрыс пайдаланыңдар, – деп кеңдік танытқанмен, ешкім де ондай еркіндікке бой алдырмады. Осы тұста бір айта кететін жайт – Мәкең ас қамымен жүрген қыз-келіншектердің де ер-азаматтермен тең отырып, әңгімеге еркін араласып отыруына назар аударды.

Осындай бір отырыста сөз алған Алма жеңгеміз (филология факультетінің деканы Нұрлыбек Жүнісовтың жұбайы):

– Мәке, өзіңізбен Алматыда әлденеше рет кездесіп, қонақта да бірге болып едік. Сол кезде де Сіз қыз-келіншектердің үстел басында бірге отыруын қалап едіңіз. Сіздің бұл ісіңіз біздің жігіттерге үлкен сабақ болды. Сонымен бірге олардың біздің алдымызда әдептілік, инабаттылық сақтауына, бізбен санасуына, орнықты да салмақты ұстауына Сіздің әсеріңіз өте үлкен. Қазір өзіңіздің

кітабыңызда (Тіл мәдениетінде) айтатындай, «былапыт сөздер» ойдан да, бойдан да алыстады. Сондықтан біздер, қыз-келіншектер, өзіңізге мың алғыс айтамыз, – деді.

Арада біраз күн өткен соң, кафедра меңгерушісі Рахметолла Сәрсенбаев Мәкеңнің қай пәндерден дәріс оқитындығын сұрады. Мәкең синтаксистен оқулықтардың бар екенін айта отырып, мүмкіндігінше, өзі бастаған тіл мәдениеті мен стилистикадан оқуды қалады.

Бұл тіл мәдениеті пәні жаңа қолға алына бастаған кез еді. Оның негізін қалаушы – Мәкеңнің өзі. Оның үстіне, осы саладағы Мәкеңнің дәрісі өте қызықты әрі тартымды болды. Ол кісінің мысалдары да өзгеше еді. Сонымен қоса ұстаз өзінің ғылым саласында бастан кешкен қызықты естеліктерін де орындай кірістіріп отыратын.

Мәкең сондай сәттің бірінде мынадай оқиғаны айтып берген-ді:

«Ленинградта аспирантурада оқып жүрген кезімізде Малов, Боровков, Мещанинов сияқты ірі ғалымдардың дәрістеріне қатысып жүрдік. Бірақ олардың әрқайсысы әртүрлі оқу орындарында істейтіндіктен, дәрістері қатар келіп қалатын да кездері болатын. Әлі есімде, бірде кезекті дәрістен шыға сала келесі ғалымның дәрісіне үлгеру үшін автобус, троллейбуспен бару керек, бірақ оған үлгере алмаймыз. Көп жерді айналып баратын транспорттан гөрі, алдымыздағы қатып жатқан өзеннен жаяу өткен жылдамырақ болатын. Бірақ күн жылына бастаған шақ болатын. Сонда да үш жігіт мұздан өтуге тәуекел еттік. Судың ортасына жақындаған кезде мұздың сыр бере бастағаны. Абырой болғанда үшеуіміз де жақсы жүзетін едік. Соның арқасында ғана арғы жағаға әзер дегенде аман жеттік-ау...». Осы сөзінен ол кісінің жас кезінен-ақ ғылымға құмарлығы айқын аңғарылар еді.

Мәкеңмен әр кездесу студенттерге жаңа бір әлемнің есігін ашқандай әсер берді. Тыңдаушылардың саны да күннен-күнге арта түсті. Мәкеңнің дәрістері құр баяндаумен шектелмейтін, сұрақ-жауап, пікірталас түрінде өте қызықты өтетін. Ол кісінің дәріс оқудағы шеберлігі материалды жүйелі жеткізуінен, қағазға қарамай-ақ мысалдарды нақты әрі тартымды келтіруінен, өзін-өзі ұстауынан, тіпті тыңдаушыларымен тең сөйлесуінен де ерекше көрінді. Сондықтан да оның тағылымы айрықша болды.

Соншама білімді, терең парасат иесі Мәкең ешкімнің сабағына кіріп, олардың құқына қол салуды қаламады. «Мен дәріс оқу үшін келдім. Бәрің де бір-бір саланың мамандарысыңдар ғой, несіне кіремін?» – деп, көңілінде аландаушылық бар оқытушылардың көңілін де жайландырып қойды.

Мәкеңнің Қызылордаға қатынасы туралы да сұрақтар қойылып жатты. Соның барлығына да аса байыптылықпен жауап берді. Өзінің жетім қалған күндерінде Қармақшыдағы нағашыларының қолында екі жылдай тұрғанын, сол жерде мектепте оқығанын айтты берді. Өзі де қолы босаған уақыттарда қаланың сыртын, Сырдың жағалауын еркін аралағаны бар. Сыр жағасында балық та асылып, қонағымыз оны сүйсініп жегені бар. Араға бірнеше жылдар салып оралған Сыр өңіріне деген жайма-шуақ көңілін де білдіруді ұмытпайтын.

Мәкеңнен алған тағы бір өмір сабағымыз киіну мәдениетіне қатысты болды. Қандай жағдайда да Мәкеңнің шалбарының қыры сынбайтын, тап-таза қалпында тұратын. Сөйтсек, Мәкең бір костюмге екі шалбар тіктіреді екен. Сондықтан оның таза әрі мінсіз болуына мүмкіндік болады екен. Қарапайым нәрсе сияқты көрінгенімен, мұның өзі ол кісінің мәдениетін танытар еді.

Мәкеңмен болған бір ай осылай өте шықты. Осы уақыт ішінде ол кісіні тіпті жақын тани түстік. Ол кісінің білімдарлығына ғана емес, адами қасиеттеріне де тәнті болдық. Бүкіл жұрт кетерінде аса бір қимастықпен қоштасты.

Талгат Сайрамбаев. Преподавательские черты лингвиста-ученого Маулена Балакаева.
Talgat Sayrambaev. Teaching features of the linguist and scientist Maulen Balakaev.

Ол кезде мен кандидаттық диссертациямды қорғағанмын. Бірақ әлі бекітілмегендіктен, көңілімде аландаушылық та жоқ емес еді. Соны сезген ұстазым телефонмен әр сөйлескен сайын маған дем беріп, қанаттандырып отыратын.

Бір күні Москвадан – Мәкеңнен хат алдым. Сөйтсем, Мәкең демалысқа барар жолда ВАК-қа кіріпті. Соның жауабын ерінбей маған қысқаша етіп былай жазыпты: «Талгат, мен Карлова Вараға кетіп бара жатып, Москвада ВАК-қа кірдім. Сенің жайыңды білу үшін әдейілеп барғанымда, маған айт-қаны мынау болды: «Диссертация отзývқа жіберілді. Содан әлі жауап жоқ. Жақында тез-дет деген хат жаздық, жақын арада жауап келеді». Біраз күн шыда. Бітер істің ерте-кеші жоқ. Жөнге келер. 9.VI.67. М.Балакаев». Міне, нағыз ұстаздық, ағалық қамқорлықтың осыдан асқан қандай үлгісі болмақ?!

Қарап отырсам, Мәкең ол кезде 60-тар шамасында екен. Сыр елін, жыр елін өзі де жақын таныды, ол елге өзі де мол әдемі әсер қалдырды. Жаны жақсы адамның жан жылуы көпке жетеді екен. Мәкеңмен бірге болған сол бір ай өмірімдегі аса бір бақытты шақтарым екен. Көңіл төрінде «Шіркін, Мәкең ортамызда болса ғой!» деген де арман жоқ емес. Асылы, армандай алған адам болашаққа бағыл қадам жасайды!

Мәкең тағылымы осы...

1. Т. Сайрамбаев. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. Алматы «Арыс» 2010 жыл. 606-608 беттер.

Ф.ғ.д., профессор Т. Сайрамбаев

ҰСТАЗ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШӘКІРТТЕРІ

Қазақ тіл білімін қалыптастыруда А.Байтұрсыновтың, Қ.Жұбановтың еңбегі ерекше болды. Ал Қ.Жұбановтың шәкірті М.Балакаев еді. Егер А.Байтұрсынов, Қ.Жұбановтар қазіргі қазақ тілінің негізін қаласа, І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, Ғ.Мұсабаев, М.Балакаевтар сол істің жан-жақты қалыпта-

суына еңбек сіңірді. Сол салаға кадрлар дайындады.

Мәкең қазақ тіл білімінің барлық саласында еңбек етті. Ғылыми жұмыстарының тізіміне қарап отырып, ол кісі қалам тартпаған грамматика саласы жоқ деп айтуға болады. Бірақ сол салалардың бәрімен де байланысы болға-

нымен, Мәкең бүкіл түркі тілінде сөз тіркесінен үлкен шаңырақ көтеріп, өзіндік із қалдырды. Ол – қазіргі сөз тіркесі синтаксисі. Әрине, автор жай және құрмалас сөйлем саласында да үлкен мәселелер көтерді. Алайда сөз тіркесі саласын қалыптастырып, үлкен ғылыми орта құрып, өзінің мектебін қалдыруы – оның ғылымдағы өзіндік үлесі. Сол мектептің үрдісі мен дәстүрі бүгінде М.Балақаевтың шәкірттерінің шәкірттері арқылы жалғасып келеді.

Мәкеңнің басшылығымен тіл білімінде тіл мәдениеті бөлімі ашылды. Бұл салада да қазір қанша шәкірттер дайындалуда. Бұл бөлімді енді белгілі ғалым академик Рабиға Ғалиқызы Сыздықова басқарып, одан әрі жан-жақты дамытуда.

«Ұстаз» сөзін жиі айтып жүрсек те, ол сөздің түпкі мағынасына үңіле бермейміз. Тіл маманы Н.Ондасыновтың «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігінде» (Алматы: Қазақстан, 1974, 26-б.): Ұстаз (Остаз) сөзінің мынадай екі мағынасын көрсетеді.

1. Ұстаз – мұғалім, ақылшы, жетекші. 2. Ұстаз – ұста, үйретуші шебер.

Енді ұстазға лайық адам бойындағы қасиеттерді санамаласақ, әрине, ол бір мақалаға сыя қоймас еді. Сондықтан мен өз Ұстазым профессор Мәулен Балақаевтың бір ғана қасиетіне – қарапайымдылығына тоқталсам деймін. Мәкеңнің қарапайымдылығы мен сыр-баздық қасиеті шәкірттерімен сұхбаттасқанда, өз тұтастарымен қарым-қатынасында, оқыған дәрістерінде, тіпті өзі жазған еңбектерінде де байқалып тұратын. Қазақта бір тәрбиелі сөз бар: «Балаға ақырып үйретпе, ақырын үйрет» деген. Осы айнымас қасиет ұстаз бойында өмірінің соңғы күндеріне дейін сақталды. Менің түсінігімде, ұстаз – адамды жақсылыққа үйретуші және ғылым сырын түсіндіру жолын білуші және білуге баулушы.

Ұлы Абайдың: «Әрбір хакім – ғалым, ал әрбір ғалым хакім емес» – деген сөзі ғалым-ұстаз жайлы айтылған анықтама сияқты. Абай сөзін тарқатып түсінетін болсақ: ғалымдық білуде, білімдарлықта болса, ал ғалым хакім, яғни ғалым ұстаз – сол білгенін басқа біреуге үйрете алатын, білдіру шеберлігін меңгерген адам. Олай болса, Мәкеңде білдіру шеберлігі күшті болды. Ол шеберліктің бәрі сол қарапайымдылық қасиетінен бастау алып жататын.

Өзімнің ұстаздық жолымда жастарға тән мынадай қасиеттер болатынын байқадым: олар-

дың жақсылыққа құмарлығы және жаңа құбылысқа құмарлығы. Бірақ жаңалықтың бәрі жақсылық бола бермесі хақ. Жақсылық қасиет – жасандылықтан басқаша. Ол – бірқалыпты әрі ұзақ байқалатын қасиет. Осы қасиеттің Мәкең бойында берік екенін 40 жыл бойы байқадым.

Біздің уақытымызда жастар ортасында ұстаз болу оңай емес. Жастық шақ пен есейген шақтың арасы жер мен көктей. Бірақ шәкірттің ұстазды түсінуі, тыңдауы, еліктеуі ол үйрететін ғылымына да байланысты. Әркімнің әдісі әртүрлі. Түпкі мақсат – шәкіртті білдіру. Осы әрекетке әркім әр жолмен жетеді. Ал Мәкеңнің қолданған әдісі – ғылымға ойды бағыттап білуі.

Ұстаздың өмір бойғы тынымсыз ізденісі үлкен беделге ие ететіні сөзсіз. Мәкең өмірінің соңғы жылдарына дейін жаңа еңбектер беруден танбады. Әсіресе, «Зерде баспалдақтары» атты өмірбаяндық еңбегі таза ұстаздық жолына, оның дамуы мен қалыптасуына арналған еңбек болатын. Оны Мәкең өзі де, үйге келген шәкірттеріне де оқытып, ризашылықпен тыңдап отыратын.

«Адамның білімі мен өнері – адамшылықтың таразысы» дейді Ұлы ұстазымыз Абай. Мәкең бойында қалыптасқан ғылым және сол ғылымды үйрету өнері, үйрету шеберлігі болды. Осы қасиет Мәкеңнің ұстаздық қабілетін даралай түсті.

Мәкең де – ұстаз. Ол – ұстаздықтың екі түрін бастан кешірген жан. Біріншіден, мектеп қабырғасында еңбек етіп, тер төкті, екіншіден, жоғары оқу орындарында дәріс беріп, тіл мамандарын дайындаумен айналысты.

Мәкең осы екі салада да жігерлі қызмет атқарды. Сондықтан мектеп шәкірттеріне ұстаздық ете отырып, тіпті аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі болғаны да бар.

Мәкең оқушыларын өзінің «Ана тілі» оқулығымен сусындатты, көзін ашты, сауаттылыққа үйретті. Зерделей қарасақ, қазақ мектептерінің бастауыш сыныптарына арнап А.Байтұрсынов (1912), М.Дулатов (1916), М.Жолдыбаев, М. Жұмабайұлы (1924), А.Байтұрсынов, Т.Шоқанұлы (1926), Н.Төрекұлов (1924), Ж.Аймауытов (1929), А.Абайдилдин, Ғ.Мүсірепов 1929 жылдары жаңа әліпби жазғаны белгілі. Бірақ олардың еңбектері солақай заман дауылына тап келді де, кеңестік дәуір мектептерінде қолдануға рұқсат етілмеді, авторлар тегіс қудаланды. Міне, осы кезде сол асылдардың

ізін жоғалтпау үшін М.Балақаев 1938 жылы қазақ балаларына арнап әліппе жазды. Ол әліппе бірнеше жылдар бойы қайта басылып отырды.

Мәкең бастауыш сыныпқа арналған оқулықтарында әрбір тақырыптарға байланысты не өлең, не әңгімеден үзінді алып кірістіретін. Осы мақсатта өзі де көп ізденетін. Оның куәсі ретінде Мәкеңнің ертеде өлеңдер жинағы да жарық көргенін айтуға болады. Сөйтіп, оның оқулықтарының ішкі мазмұны өз ұлтымыздың таным-сенім ерекшелігіне негізделетін. Әсіресе Б.Алтынсарин әңгімелерін оқулыққа жиі пайдаланатын.

Мәкең 1949 жылы 7 жылдық мектептер үшін синтаксис оқулығын да жазды. Міне, осы еңбек арқылы Мәкең қаншама шәкіртке қазақ тілі грамматикасын үйретті, есімі қаншама қазақ жастарының жадында қалды.

Ұзақ жыл М.Балақаев студенттерге білім берді, 30 жыл университетте кафедра басқарды. Сонымен бірге қырықтан аса жас ғалымдарға жетекшілік етті. Олардың келешегін айқындады. Қазақстанның бар аймағынан келген қабілеті бар жастарды өз қарамағына алды, өсірді, ғылымда өз жолын табуына себеп болды. Олардың алды 80-ге таяп қалса, ең жас шәкіртінің өзі 60-қа келіпті. Осы кадрлар Қазақстанның түкпір-түкпірлерінде, Қарақалпақстанда, Өзбекстанда жұмыс істеп жүр. Мәкең шәкірттері тіл білімінің Морфология, Синтаксис, Аударма, Тіл тарихы, Әдеби тіл, Тіл мәдениеті, Стилистика, Орфография, Араб тілдерімен салыстыру салаларында және оқыту әдістемесі ғылымында зерттеу жүргізді.

Мәкең шәкірттерінің бірқатары, атап айтқанда, Ш.Сарыбаев, Р.Әмір, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Қ.Есенов, Ө.Айтбаев, М.Серғалиев, Х.Нұрмаханов, Л.Рүстемов, Ф.Мұсабекова, Б.Хасанов, Б.Шалабаев сынды ғалымдар республикамызда және түркологиядағы белгілі ғалымдар дәрежесіне көтерілді. Олар Ә.Хайдар, Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаевтардан кейінгі тіл білімінің тұлғалары дәрежесіне көтерілді. Енді сол шәкірттердің өзі қаншама шәкірттер дайындап, егеменді еліміздің тандаулы тіл мамандарын тәрбиелеп келеді.

Мәкең шәкірттері ана тіліміздің Мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерілуіне белсенді атсалысқан қайраткерлер сапында болды. Осылайша 95-ке толып отырған профессор М.Балақаев сынды ұлы ұстаздан тағылым

алған шәкірттері енді өздерін үлкен жолда шыңдап келеді.

М.Балақаев – қазіргі қазақ тілі білімінің негізін қалаған ғалымның бірі әрі бірегейі. Ол отандық ірі оқу орындарының оқытушысы, профессоры, кафедра меңгерушісі бола жүріп, ғылымдағы жолын кеңейте түсті. Бірақ оның шығармашылық әлемі ішкі қайшылықтарға да кенде емес еді. М.Балақаев сынды ғалымның білімінің тереңдігі, мінезге байлығы, өзгелермен сыпайы да табиғи қатынасы мен мәдениеті өзге әріптестерінен шоқтығын биіктете түсетін. Ғалымдық қабілеті мен адами қасиеттері бір-бірімен үйлесе келіп, ғылыми ортада оның беделін арттыра берді. Сондықтан да ол артына мол мұра қалдырған ғалым ретінде де, ешкімге ұқсамайтын ізгі болмысымен де, әдемі әрі әсерлі әзілдерімен де жұртшылықтың жүрегінің төрінен орын алғаны көміл. Оның айқын дәлелі ғалымның көзі тірісінде де, кейін, өмірден озған соң да шәкірттері тарапынан және әріптестерінен Мәкең туралы тек жақсы лебіздер ғана айтылатын.

Тіпті Мәкеңнің шәкірттері де оның осы адами болмысын үлгі тұтатын, оған ұқсауға тырысатын. Мәкеңнің 80 жылдық мерейтойында сөйлеген бір кісі: «Мәкеңнің соншама шәкірті бармыз, біздер жүрсек те, күлсек те, сабақ берсек те Мәкеңнің байсалдылығынан ұзап кете алмаймыз. Мәкең аспиранттарының ішінде жетекшісіне ұқсамайтын тек Б.Хасанов еді», – дегені бар.

Мәкеңнің өз ұстазына деген құрметі ерекше еді. Әрине, ұстазым деген сөзді ол кісінің аузынан Құдайберген Жұбанов ақталғаннан кейін ғана естідік. Осы тұста кім кімнің шәкірті деген мәселе төңірегінде М.Балақаев, Ғ.Мұсабаев, А.Ысқақов және т.б. ғалымдар арасында пікірталастары да болатын. Жақын жүрген соң, ұстазымнан А.Байтұрсынұлы жайлы ойларын білгім келіп сыр тартқаныммен, «Ол кісіні біле бермеймін» дегеннен әріге барған емес. Шынын айту керек, А.Байтұрсынұлы жайлы ол кісінің аузынан не жағымды, не жағымсыз бірде-бір сөз естімедім.

Байсалды ғалым сыртқа білдірмегенімен, ұстазы жайлы іштей тынып жүреді екен. Өйткені ол Қ.Жұбанов туралы шешіле сөйлегенде, жыр айтқандай ерекше шабыттанушы еді. Кейін ұстазы туралы бірнеше естеліктерін жариялады, көптеген жиындарда салиқалы пікір білдірді. Ұстазымның ұстазына деген риясыз құрметі оның әр ісінен, әр сөзінен

әркез сезіліп тұратын. Кейде тіпті бізге Мәкең Құдайберген Жұбановтың бел баласындай әсер қалдыратын. Өйткені ол ұстазының жеке басын ғана емес, оның соңында қалған балашағаларын да өз бауырындай жақын тарта-тын, жақсы көретін. Біз өзімізге үлгі тұтып, өнеге санайтын ұстазымыздың өз ұстазының алдындағы шәкірттік құрметіне қайран қалып, бас июші едік. Ол барлық уақытта ұстазының еңбегін жоғары бағалап, дәріптеп отыратын. Сондықтан да болар М.Балақаев 1937 жылы 15 мамырда «Социалистік Қазақстан» газетінде Қ.Жұбановтың «Қазақ тілі грамматикасы» туралы көлемді мақала жариялады.

Мәкең жазуға өте шебер еді. Мәкеңнің басшылығымен тілдің барлық саласы бойынша арнайы оқулықтар жазылып, монографиялар жарық көрді. Мәкеңнің оқулығы өзге қаламдастарының еңбектерінен айрықша көрініп тұратын. Атап айтқанда, ғалымның еңбектеріндегі ойдың түсініктілігі, сөйлемдердің жинақылығы, пікірдің дәлелділігі, мысалдардың нақтылығы мен тәрбиелік мәнінің жоғарылығы оқулық жазуға қойылатын дидактикалық талаптарға толық сай келіп жататын. Бірде А.Ысқақовтың: «Бәріміз де жазамыз ғой, бірақ осы Мәкеңнің жазуы өз жазуымнан түсініктірек көрінеді», – деуі немесе Ғ.Мұсабаевтың Мәкеңнің «Тіл мәдениеті» кітабын талдауға арналған жиын болатыны жөніндегі хабарландыруды оқып тұрып: «Осы Мәулен – тақырып тапқыштың өзі. Дәл осы тақырып күнделікті баспасөзден де, теледидардан да көтеріліп жүргенін көргенімізбен, осы мәселені арнайы тақырып етіп көтеру керек-ау деген нәрсе ойымызға да келмепті. Ал Мәкең болса, оған арнап жеке еңбек арнапты, енді осы бағытта кандидаттар да шығаратыны даусыз», – дегені ғалымның тапқырлығы мен көрегенділігіне берілген шынайы баға болса керек.

Әзілге жаны құмар Мәкең айтарын астарлап сыпайы ғана жеткізе алатын. Ол кісі еш уақытта біреудің сыртынан ғайбаттап, жел сөзге үйір болған емес. Замандастары немесе шәкірттері туралы ыңғайсыз әңгімелерге бармайтын. Сондықтан да ол күншілдіктен, бақталастықтан бойын аулақ ұстайтын. Оның өзіне де дұшпандықпен қарайтындар жоқ болатын. Мәкең айналасындағы адамдарды өзгелердің пікірімен, сөзімен емес, тек қана өзінің көзқарасы бойынша бағалайтын. Бір қызығы, Мәкеңнің де, Исмет Кеңесбаевтың да қыздары

әкелерімен бір институтта қызмет істеді. Қызына ұнамаған адамды Секең де ұнатпай қалатын. Ал Мәкеңде ондай сөзге еретін өзгермелік қасиет жоқ еді.

Әрине, өмір болған соң жұмыс барысында қызметкерлер арасында кірбің болмай тұрмайды. Ондайдың шет жағасын Мәкеңнің ҚазМУ-да, Ғылым академиясында қызмет еткен кездерінде көрдік те. Бірақ Мәкең қандай жағдайда да салмақты жауап беріп, шиеленістің өршуіне жол бермейтін. Тіпті соңғы кезде академик Ә.Хайдар айтқандай, «Тіл білімі институтында туындап жататын пікірталастары кезінде Мәкең өзінің әзілімен кереғар мәселелерді де оңай шешіп, ортақ мәмлеге келтіріп жіберетін. Ондайда ашу тарқап, түсіністік орнап, тіпті ұжымды күлдіріп те алатын сәттері болатын».

Мәкеңнің кейінгілерге сабақ болар бір тағылымдық ісіне екі шәкірті қатар куә болған жайымыз бар. Академик Н.Сауранбаевтың педагогикалық училищелерге арнап жазған оқулығы күні бүгінге дейін өзінің құнын жоғалтпаған және тіл білімінің салаларын қамти отырып жинақы жазылған оқулық екені даусыз. Бірақ автордың көзі жұмыла салысымен оның осы еңбегін екі автор бөліп пайдаланып кете барды. Осы жағдай ойлантты ма әлде ұстазымыздың көрегендігі ме, әйтеуір Мәкең өзінің үш оқулығына Мырзатай екеуімізді қосалқы автор етіп кіргізуге өзі қол қойып, рұқсатын берді. Расында да, ол кісінің тұстастарының көпшілігінің есімдері өздері тірі кезінде жарық көрген оқулықтарымен ғана шектеліп жатса, Мәулен Балақаевтың есімі әлі күнге дейін жаңа басылымдарда көрсетіліп, оның ғылыми мұралары заман ағымына қарай толығып, жетілдіріліп келеді. Бұл да көпті көрген, сол көргенін көңіліне түйген ұстазымыздың бізге берген өмір сабағы екені даусыз.

Өмірінің соңғы кезеңдерінде Мәкеңнің өз еңбектеріне іштей көңілі толып, тағдырына ризалық танытқан кездерін көрдік. Әңгімелесіп арқа-жарқа отырған сондай кездерімізде тіл мәдениетіне, өзінің өмірінен жазылған естеліктеріне арналған еңбектерінің жекелеген беттерін кейде өзі оқып, кейде бізге оқытып отырып: «Ойпырай, осыншалықты ойды қайдан таба бергенмін» немесе «Мына бір сөйлемдердің өрнектері ерекше ғой», – деп, әзіл-шынын араластыра сөйлеп, бір марқайып, көңілденіп қалушы еді.

Ия, ғалымдық ғибраты мол, адами қасиеттері айрықша ұстазымның тұлғасы уақыт өткен сайын көз алдымда биіктеп барады. Бәлкім, «Жақсының аты, ғалымның хаты өшпейтінін» нақтылап айтқан ұлы халқымыздың даналық ойының бұл да бір дәлелі болса керек.

Профессор Ш.Сарыбаевтың аузынан мынадай қызық әңгіме естігенім бар: «Мәкең екеуміз бір жаққа баратын болып, машина ұстадық. Екеуміз таксиде келе жатып, таксиске асығыс екенімізді ескертіп, тезірек жүруін өтінген едік. Бірақ кейде таксистердің де қызық мінезі болатыны белгілі ғой. Кімсіңдер, соншалықты дегендей кейіп танытты. Сонда мен қарап отырмай: «Ай, балам, мектепте

қазақ тілін оқып па едің? Сонда М.Балақаев деген есімді естіп пе едің? Мына кісі сол Мәкең болады», – дедім. Сонда таксист: «Ол кісіні естіп білгенім болмаса, көрген емес едім», – деп, жайлап бір қарап алды да, көңілді түрде: «Болды! Мен қазір ғана емес, бүкіл қала бойынша қайда барамын десеніздер де сіздерді алып барамын», – деді. Мәкеңнің «Ана тілін» бір жыл оқыған жай таксистің өзі оған осылай үлкен құрмет көрсетіп еді. Ал ол кісінің алдын көрген, жақсылығын сезінген жандардың Ұстаз ұлағатына бас имеуі мүмкін де емес! Ұстаз жолы шәкірттер арқылы жалғаса береді...

1. Т. Сайрамбаев. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. Алматы «Арыс» 2010 жыл. 608-6012 беттер.

Талгат Сайрамбаев. Учитель-наставник и его ученики.
Talgat Sayrambaev. Teacher, mentor and his students.

Ф.ғ.д., профессор Т. Сайрамбаев

ТҮЛҒА. ЖАР. АНА

Бізге осы уақытқа дейін, қоғам қайраткерлері немесе халқымызға белгілі болған тұлғалар тек ертеректе өткен сияқты болып көрінетін. Бірақ қатар қызмет атқарып, сыйлас, дастархандас болып жүрген кісілердің ішінде ерекше тұлғаларды алыстаған сайын басқаша көзқараста бағалайтынымыз өмір заңдылығы.

Соның бірі – Мәкең, Мая Мұхамедқызы Кеңестік дәуірдің ащысын да, тәттісін де татқан кісі. Ғалым ретінде ҚСРО-ның бас қалалары Мәскеу мен Ленинградта жоғары білім алып, аспирантураны тәмамдаған. Яғни ғылым жолын аттаған басқышы мықты. Кейін ғылым кандидаты, ғылым докторы дәрежесіне жеткен соң барлық қызметі қазақтың маңдайалды оқу орны КазМУ-ге арналды.

Ұстаздық жұмыс барынша қарапайым, барынша тынымсыз, барынша талапшыл жұмыс болса, сол биіктен Мәкең жарқырап көрінді. Өз мамандығына лайық қазақ жерінің Жетісу аймағы қазақтарының жан-дүниесі – өлең-жырын хатқа түсіріп, бірнеше монографиялық еңбектер жазды, фольклорлық ансамбль құрып, республикаға танытты. Ол ұлттың да аяулы кісісі дәрежесіне көтерілді. Сыйламағанда қайтеді «Сөзіңді біреу сөйлесе...» деген

дей, ұмыт болып бара жатқан ән-жырын жас ұрпақтарына қайтарып берсе.

Мәкең қызметтес әйелдері арасында беделді саяси-әлеуметтік жұмыс атқарды және өз мамандығын дамытуда республикамыздың оқу орындарының ешбірінде кездеспейтін ғылыми-зерттеу лабораториясын құрды. Бұл лабораторияның бағдарламасы мен ауқымы КСРО-ның беделді университеттері лабораториясымен тең деңгейде болды. Осы лабораторияның негізінде филология факультетінде орыс әдебиеті мен фольклорынан кандидаттық және докторлық диссертация қорғайтын кеңес ашу ісі де Мәкеңнің бастамасымен әрі қажырлығымен ашылды.

Мәкең факультет өмірінде аса беделді қызмет атқарды. Ғылыми кеңестің небір тартысты қиын-қыстау сәттерінде өзіндік шешімді пікірлерімен, тұжырымдарымен іс-шаралардың тиімді және нәтижелі шешілуіне өрелі ой тастап отыратын. Көпшілік қауымның кейде келіспеске шарасы қалмайтын. Өйткені әдіс іс – керек іс.

Еліміз егемендік алып, ақты ақ, қараны қара деп айта бастаған кезімізде факультетте Мәкеңе арналған бір жиында (мерейтойында): «Сіздер мені көктен түскендей үнемі біржақты

жақсы пікірмен, жақсы лебізбен бағалайсыздар», - дей келіп, өзінің Карлагтағы балалық шағын, ата-анасының көрген зұлматын сабырлы қалыпта толқи тұрып айтқан естеліктерін естіген жұрт «әй қарғыс атқыр зұлмат жылдар-ай» деп, көздеріне жас алып, бүгінгі егемендігіміздің қадіріне жеткендей толғаныста болған еді.

Мая Мұхамедқызын 1954 жылдан білемін. Бұл кісі маған әкпеміз жағынан (Өмекеңнің ағасы) карағанда жеңге болатын. 1961 жылдан бастап Мәкең мен Өмекеңнің ағалық-туысқандық қамқорлығын көрдім.

1971 жылы ҚазМУ-ге осы кісілердің ықпалымен конкурс арқылы оқытушылық қызметке орналастым. Алматыға көшіп келіп, отбасыммен қаланың бір шетінде пәтер жалдап тұрдым. Көрген жерде үй-жағдайымызды, балаларды сұрап, көңілімді көтеріп тастайтын. Дүниеге келген балама өзіміз ағасына ұйқас етіп ат қоя салғанбыз. Бірде Мәкең жолығып амандық-саулық сұрасқан соң, балама «Құтты болсын» айтып, «Атын кім қойдыңдар?» деді. Мен өзіміздің қойған атымызды айттым. Сол кезде аса бір жақындығын білдіріп: «Біз неге қоймадық» дегендей ишара білдірді. Сол сәт есімде қалғаны сондай, енді балалы болсам осы кісілерге ат қойғызам деп армандап жүрдім. Кейінірек қызым дүниеге келгенде атын ардақты Мәкең қойып, Өмекең екеуі шаңырағымызда отырып батасын беріп еді.

Туған-туысқа аса мейірімді жан – аяулы Мәкең маңайындағы жақын-жуығына аса талапты да кісі болды. Кейде анау-мынау алып-қашпа сөз естісе, қасына шақырып алып: «Бұл не сөз, не мәселе? Ал өкпелеме, Өмекең айтатын» дейтін. Бірақ әрине айтпайтын. Біз қипақтап қашан «сөгіс» аламыз деп өзіміздің іс-әрекетімізге жауапкершілікті күшейтіп жүретінбіз.

Негізінде Мәкеңмен 1971 жылдан бастап бірге жұмыс істеу мен үшін әрі бақыт, әрі мектеп десем де болғандай. Факультет өмірі жан-жақты өмір. Оның күнделікті істелетін жұмысы да шаш-етектен. Осы бірге қызмет атқару барысында мен Мәкеңді жан-жақты тұлға деп таныдым.

Сондай қыруар жұмыстармен қатар Мәкең жанұя бақытын жоғары ұстап, өзінің аналық мейірімін негізінен отбасына арнады.

Өмекең – Өмірбек Жолдасбеков пен Мәкең – Мая Бағызбаева екеуі бір тұлға. Сонау елден жырақ Мәскеу жерінде қол ұстасып қосылған қос қарлығаш туған елі Қазақстанның ғылым-білімін көтеруде, ұлттық кадр даярлау ісінде ағайын-туысты қанатының астына алып жетілдіруде теңдесі жоқ жұмыс атқарды. Соның бірі – біз. Алматыға келу, ҚазМУ-де қызмет атқару, ғылыми іске араласуда сол кісілердің ықпалы өте жоғары деп білемін.

Өмекең мен Мәкең берекелі, бақытты отбасын құрды. Үлгілі ұлын, қырмызы қыздарын өз атақтарына сай тәрбиелеп өсірді. Балалар әке-ана жолын қуды. Халқымыздың «Әкеден ұл туса игі еді, әке жолын қуса игі еді» - деген арманы орындалып, ұрпағы ғалым да, ұстаз да болып елге қызмет етуде.

Қазір Алматының ең көрікті «Самал» ықшамауданында академик Өмірзақ Арсыланұлы Жолдасбеков атындағы жаңа, әрі сәнді көше бар. Көше десе – көше. Әрі сол кісілердің көңілі сияқты кең де көрікті. Бір жағынан әлемдік деңгейде салынған «Рамстор» сауда орталығы, бір жағы – орталық мұражай, алды – Елбасының Ақ сарайы мен әсем Алатау. Бұл жерден өткен Өмекең мен Мәкеңді білетін әрбір кісі бұл аяулы жандарды еріксіз еске алып, Мәңгі бірге болған одақтарына тілек-рәсім жасап өтеді.

Мәкең Өмекеңнің аяулы асыл жары, досы, жанашыры және қатал сыншысы да болды. Солай болуы да заңды. Ал Өмекеңнен соң бар тірлігін тек сол кісінің еңбегіне қорытынды жасауға арнады, Өмекеңе жетуге асықты. Астанадағы, Алматыдағы үйі қабырғасына ескерткіш тақта орнатып, ардақтап Ас беріп, теледидарға ол кісі жайлы ғылыми-танымдық сұхбат ұйымдастырды. Барлық шаруаны реттеп, асыл жары Өмекеңмен мәңгі бірге болу үшін аттанып кете барды...

Құрметті Мәкеңнің – Мая Мұхамедқызы Бағызбаеваның ғалымдық, ұстаздық, аналық ісі жалғаса береді.

1. «Мая Бағызбаева» атты өмірбаяндық кітаптан. Алматы, «Арқас», 2002 жыл. 37-39 бет.

К. Шаймерденова,
*Қазақстанның «Еңбек сіңірген қайраткері»
құрметті атағының иегері, ғалым-педагог*

АСЫЛ МҰРАТ ЖОЛЫНДА

Мақтануға тұрарлық асыл аға, адал дос, аяулы жар, асыл әке, асыл ата, мерейлі ұстаз бола білген Талғат аға бұл күндері ортамызда болмаса да, жүрегімізде сағыныш сезімін алаулатып-ақ тұр.

Балалық шағынан мейірім шуағын аңсап өскен асыл жан өзі жүрген ортасынан әр-уақытта ерекше адами қасиетті бойына жинап, сол қасиетті өзінен кейінгі ұрпаққа өлшеусіз үлестіре білді. Осы жолда жинаған абырой мен беделі өзінен кейін де бүгінгідей биіктеп тұрғаны соның айғағы.

Балалық шағы ауылда, жастық шағы Шымкентте, ал ұстаздық жолы Қызылордада өткен 6-7 жылда өз ортасына беделді оқытушы, сенімді дос, сүйкімді жігіт бола білді. Әрбір сабағын бітпесе екен деп отыратын жастар жағы бірге өткізген уақыттарына дән риза болатын. Өзі де жас бола тұрып, өзімен ди-дарласқан әрбір бозбаланың мұратына, әр-бір бойжеткеннің қиялына айналғаны да анық еді.

Сол жылдарда Қызылорда пединститутының филфагінде қазақ тілі пәнінен гөрі әдебиет жағы басымырақ болатын. Әйгілі әдебиетшілер Ә. Қоңыратбаев, Ә. Түрбеков, Ә. Нұржановтардай әдебиетшілер сабақ беретін. Қазақ тілі синтаксисіне Төкең елеулі үлес қосты, әсіресе сөз тіркесі синтаксисі мүлде тың сала болатын.

Негізгі мамандығым педагогика ғылымы болғанымен, базалық білімім филология саласы болғандықтан, Төкеңнің күнделікті білім беру ісінде шәкірттерінің ғылыми жұмыстарына жетекшілік етуінде және ол кісі өмірден өткеннен кейін еңбектерін топтастырып, сараптау барысында байқағаным – қазақ тіл білімі синтаксисінің кәсіби маманы екендігін таныта білгендігі. Төкең өзінің кандидаттық та, докторлық та зерттеу жұмысының нысаны етіп сөз тіркесінің өзекті мәселелерін негізге алды. Және 10-ға тарта монографиялық еңбектерінде осы мәселені барлық қырынан көрсете білді. Сондай-ақ жай сөйлем синтаксисіне де сүбелі үлес қосты. Өзінің жетекшілігімен

жазылған зерттеу жұмыстарында «Сөз – сөйлем», «Есімді сөйлем», «Есімді құрмалас сөйлем түрлері» қазақ синтаксисін тереңдете түсті.

Аяулы ұстаздың адами қасиеттері, оқытушылық, ғалымдық жолының қыр-сыры «Арыс» баспасынан 2010 жылы жарық көрген «Ұстаздың жан жылуы» атты кітапта жан-жақты баяндалған болатын. Мен осы мақалада Төкеңнің қарапайым өмір тіршілігінде кездескен кейбір есте қалған жайттерін ғана айтсам деймін.

... Қызылорда қаласында Коммунистік даңғылын бойлай салынған жаңа үлгідегі үйлерден жас маман Төкеңе екі бөлмелі пәтер берілді. Студент іні-қарындастарымен жаңа пәтерге көшкенде қарындасы Жәмила ауылға жазған қуаныш хатында: «Біз бес бөлмелі пәтер алдық» деген көрінеді. Сөйтсе дәлізді бір бөлмеге, ас бөлмені бір бөлмеге, жуынатын бөлмені бір бөлмеге балап жазған ғой. Әрине, ауылда өскен баланың қала көркін, қала өмірін тани бастауы, тіпті қаланың дәм-тұзына үйреніп кетуіне де бірталай уақыт қажет. Соның бір дәлелі:

... Бір күні түскі тамақ әзір болмай қалып, абитуриент Баян деген қарындасына ақша мен үш литрлік бидон беріп «Көкси әкел» деп жұмсайды. Көшенің қарсы бетінде «Қызылорда» мейрамханасы бар. Онда қазақтың ұлттық тағамдарымен қатар кәрістің дәмді «коксии» де дайындалады. Бұрын барып көрмеген қарындасы үндемей шығып кетеді. Осынша көк сияны көкем қайтеді деп ойласа да, жауап қайтаруға батылы бармайды. Далада жарты сағаттай жүріп: «Көке, көк сия жоқ екен» - деп үйге қайтып келген екен.

Төкеңнің көңілінің кеңдігі тума-туыстарына ерекше болатын. Біз үйленгенге дейін екі бөлмелі пәтердің бір бөлмесіне қарындастары, бір бөлмесіне інілері жатады да, жаз айында Төкеңнің тұрағы балкон болады екен.

Алматыға келген соң КазГУ-де сабақ беру жауапкершілігі аса жоғары болды. КазГУ оқытушылары сырттан келгендерге сынай қарайды. Факультеттің де, студенттердің де көңілінен шығу оңай шаруа емес.

... Қаланың шетінде пәтер жалдап тұрамыз. Балалар жас. Бір күні қыста сағат тоқтап қалып, университеттегі бірінші парға үлгеру үшін таң қараңғысында үйден шығып кетті. Сөйтіп аялдамаға келсе, ешбір жан жоқ. Қыстың суығы қақап тұр. Автобустар да жоқ. Не де болса таңды күтеді. Біраз уақыттан соң ғана автобустар жүре бастайды. Сөйтсе, аялдамаға сағат 6-да келудің орнына сағат 4-те жеткен ғой. Үш рет автобуска ауысып мініп, жұмысқа жетуге 2 сағаттай уақыт қажет. Әйтеуір бір жақсысы сол жылдары қала тәртібі тыныш болатын.

... Кеңестік дәуірдегі ғылыми жұмысты қорғау одақтас республикалар үшін ауыр болатын. Ал докторлық қорғаудың қиыншылығын айтсаңызшы... Әсіресе қазақ тілі заңдылығын қазақ тілі маманы орысша дәлелдеуі қажет. Диссертация орыс тіліне аударылып, авторефераты шықты. Авторефератта машинкамен тергенде бірсыпыра қателер кеткені байқалды. Тәкең аса мұқияттап барып авторефератын қайта шығарды. Сол кезде қорғайтын кісілер диссертациялық кеңес мүшелерінен басқаға авторефератын таратуға сескенетін. Өйткені арыз жазылатын. Тәкеңді де нысанаға алып жүрген жазғыштар бары анық еді. Бір жанашыр кісі: «Сен қатесі бар авторефераттарды сұраған кісілерге бере бер. Олардың ішінде арыз жазатындары болса, аздаған қатенді бадырайтып көрсетіп ВАК-ке жібереді. Ал ВАК-тегі авторефератта қате жоқ. Сондықтан ол бос сөз болады да, арыз қаперге алынбайды» - деп ақыл қосты. Тәкең солай істеді.

Қазақ тарихындағы 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы қазақ жастары мен азаматтарына қырғидай тиген дүрбелең кезенді тудырды. Қазақ зиялыларының ішіндегі Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облысы азаматтары бұл ауыртпалықтарды бір кісідей-ақ көтеріп бақты. Әйтеуір аяғы жақсы болып, ел егемендік алғасын «Тәуба!» деп ақылмен өлшеп, сабырмен нүкте қойылған еді.

... Желтоқсанның ызғары тергеу мен тәмпіштеу жұмыстары арқылы келесі жылға жалғасты. Мәскеуден келген комиссия ҚазҰУ-де штаб құрып, азаматтар тағдырын тәркілей бастады. Бар ауыртпалық әрине ректор Өмірбек аға Жолдасбековке түсті. Бір күні, 1987 жылдың май айының ортасында Тәкең үйге бір түрлі көңіл күймен келді.

– Не болды, тыныштық па? – дедім.

– Мен жұмыстан өз еркіммен кетуге арыз жазып келдім. Аздап болса да, Өмекеңе бір леп болса екен дедім». Мен қолдай кеттім: - Әрине, бұның дұрыс. Шығарып жібергендер де жүр ғой. Не болыпты сонша. Сен ғылым докторы, профессорсың, мен де міне, қорғайын деп отырмын. Ештеме етпейді, Отанымызға ғалымдар керек, - деп жапа шеккен ірі тұлғалардың бір-екеуін мысалға келтіріп, «Қызмет қолдың кірі» деген мақалды қосып, қолдау білдірдім.

... Алдымыз жаз. Жазда саяжайда еңбек етуге, демалуға толық мүмкіндік бар. Әншейінде қол еңбегіне мән бере бермесе де, сол жазда Тәкең бір жақсы дихан болып алды. Еңбек сол күндерде демеуші, емші болғандай болды. Тіпті өзінің жұмыссыз жүргенін де білдірмей, еңбек қуанышына мақтана бастаған сәттерін де байқадым. Мен қасында әрдайым бірге болып жүрдім. Тамаққа да тәбеті артып, көңілі көтеріңкі күйге ене бастады. Осылайша жадыраған жазды өткізіп, күзде өз дәрежесіне сай келмесе де, қызметке шықты, қажырлы еңбекпен 3 жыл төзіп бақты.

Ел егемендігін жариялап, көңілдегі жәбір-жапа ұмытыла бастады. Тәкең өзінің қызмет орны ҚазҰУ-ге қайта оралды. Көңілі орнына түсіп, ұстаздық-зерттеушілік жолына құлшына кірісті. Ол нәтижелі болды. Өзінің өмірімен қоштасар ең соңғы минутында да қызметін орындап келіп, енді қорғауға шығайын деп тұрған шәкіртінің құжаттарын қарап, тексеріп беріп, қорғауға рұқсат ететіндігін растап, қолын қойып беріп еді.

Құрметті оқырман, кішкене шегініс жасап, мына бір жайтты да айта кетсем деймін. Бұрынғы жылдарда Ғылым академиясында мүше-корреспонденттікке және академикке сайлау жүретін. Бірақ Тәкең қай сайлауға болса да, құжат тапсырмайтын. «Сен неге құжат тапсырмай жүрсің, комиссия құрамы сені таниды, бағыңды сынап көрмейсің бе?» деген кісілерге: «Маған ғылым докторы, профессор деген дәреже мен атақ та жетеді», - десе, кейде әзілдеп: – Немене, Мәкеңе теңесіп кетуім керек пе? – дейтін еді. Себебі өз ұстазы Мәулен ата Балақаев дәрежесінің жоғары тұруын қалайды екен ғой. Өмір бойы сыйлап өткен ұстазының дәреже-атағы, даңқы өз шәкірттерінен тым жоғары тұруын қалаған әзиз жүрегінің бұл да бір жылылығы болса керек.

А. Б. Салқынбай,

өл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Т. САЙРАМБАЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ СИНТАКСИСІ

Қазақ ғылымының көсегесін көгертіп, ғылым көкжиегін кеңейткен XX ғасыр екенінде дау болмаса керек. А. Байтұрсынұлы зерттеулерінен бастау алатын қазақ тіл білімі осы кезеңде сала-салаға бөлініп зерттеле бастады. Қазақ тілін ана тілі ретінде терең білетін (тілді білмей-ақ, сыртынан тон пішіп зерттеушілердің еңбегін де бағалап жүрміз ғой) ғалымдар шоғыры кемел тіліміздің грамматикалық құрылымына терең бойлай, тіл ғылымының жан-жақты өркендеуіне барынша өз үлестерін қосып жатты. Қазақ тіл білімін зерттеушілердің осылайша буын-буыны өсіп жетілді. XX ғасыр – кеңестік кезең – қазақ тіл білімінің дамуында маңызды рөл атқарды деп нық сеніммен айтуға болар еді. Бұл кезеңде, негізінен, тұлғаның формалық сипатын негізге алатын құрылымдық грамматика дамыды, лексикологияның барлық салалары бойынша іргелі ғылыми зерттеулер жазылып, қазақ тілінің басты бағыттары мен тіл дамуының негізгі заңдылықтары анықталды, жүйеленді, қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктері сараланды.

Ғылымға 60-жылдары келген үлкен бір толқынның ішінде Шымкенттің Бөйдібек топырағынан шыққан Талғат Сайрамбайұлы да бар еді. Т.Сайрамбаев қазақ тіліндегі сөз тіркесінің теориялық мәселелерін алғаш рет айшықты түрде зерделеп, ұстазы М. Балақаевтың ғылыми жетекшілігімен кандидаттық және докторлық диссертациясын осы тақырып аясында жазды. Сөйлеу тілінде белсенді әрі жиі жұмсалатын күрделі сөз тіркестерінің негізгі ерекшеліктерін анықтап, оның аясын кеңейтетін негізгі факторларды көрсету арқылы тіл дамуындағы синтаксистік жолдың маңызын көрсетті.

Өркениет пен мәдениеттің жетілуіне сәйкес тіл дамуының маңызды сипаты әрі негізгі белгісі аналитикалық жол екені жалпы тіл білімінде негізделген, дәлелденген көзқарас. Сөз тіркестері сөйлемдегі ойды айқындаудың, пікір білдірудің негізгі кірпіштері деп танысақ, ойлау жүйесінің дамуына сай, олардың да тұлғалық және мағыналық тұрғыдан күрделенуінің тіл дамуы үшін ғана емес, герменевтика, психолингвистика, когнитивті тіл білімі

үшін де маңыздылығы арта түспек. Ғалым зерттеп, дәлелдегендей, сөз тіркесінің аясы әрбір сөз табының күрделі түрлерінің, көмекші етістіктің, көмекші есімнің, модаль сөздердің, шылаулардың, нумеративті сөздердің, түрлі қосымшалар мен фразеологиялық тізбектердің негізінде күрделе түсті. Сөйлеу тілінің күрделенуі ойлау жүйесінің, айтылар пікірдің күрделенуі деп түсінген абзал. Демек халық тілінің кемелдене түсуі – сөз тіркестерінің күрделенуінен де анық аңғарылады.

Сөз тіркестерінің сөзбен, фразеологизмдермен арақатынасын анықтаған Т.С. Сайрамбаев “Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері” атты монографиялық зерттеуінде соңғы кезде (XX ғасырдың 80-жылдары) сөз тіркестері туралы еңбектерде оның зерттеу нысандары туралы теориялық таластың көбейе түскенін айта келіп, сөз бен күрделі сөз, сөз бен сөз тіркесі арасындағы арақатынасты ашып көрсетудің маңызы бар екенін тілге тиек етеді. Сөз жеке ұғымды ғана білдіретін болса, сөз тіркестерінің көлемі жағынан да, мағыналық ерекшеліктері жағынан да күрделірек қасиеті бар екені аталады. Автордың пайымдауынша, “сөз бен сөз тіркесінің бір-біріне ұқсастығы - олардың екеуі де бір сөйлемнің құрамында қолданылады, кейде сөйлемнің қызметін атқара алады. Ал кейде сөйлеу процесінен бөліп алғанда екеуі де белгілі бір ұғымды білдіргенімен, ол жайындағы көзқарасты, хабарды субъектінің ол ұғымға қатысын білдіре алмайды”.

Т. Сайрамбаев күрделі сөздер мен сөз тіркесін ажырату үшін мынадай мәселелерге көңіл бөлу қажеттігін де анықтады:

- 1) әрбір сөз табының күрделі түрі, оның жасалу жолдары;
- 2) жалпы күрделі сөздер, олардың түрлері, бір-бірінен айырмашылығы;
- 3) күрделі сөздердің сөз тіркестерінің жеке сыңарларынан және бүтіндей жай сөз тіркесінен айырмашылығы;
- 4) олардың мағыналық ерекшелігі [1. 29].

Түркі тіл білімі мен қазақ тіл біліміндегі айтылған ойларға шолу жасап, ондағы түйінді ойларға тоқтала отырып, ғалым күрделі сөз

бен сөз тіркесінің айырмашылығы ретінде жеті түрлі белгіні анықтайды. Онда күрделі сөз – сөз жасаудың бір түрі ретінде анықталады. Күрделі сөз бен сөз тіркесінің арасындағы айырмашылықтарға ғылыми талдау жасайды.

Күрделі сөздің әрбір сыңары бір-бірімен тығыз мағыналық байланыста айтылатыны, күрделі сөздің әрбір сыңарында жеке-жеке мағына болуы да, болмауы да мүмкіндігі, күрделі сөздің әрбір сыңарына жеке-жеке сұрақ қойылмайтыны, әрбір сыңарының орны тұрақты болатыны, тұтасымен барып басқа сөзбен синтаксистік байланысқа түсетіні т.б. тәптіштеп жазылады. Мұндағы айтылған күрделі сөздердің табиғаты мен сөз тіркесінің дамуы арқылы жасалған күрделі сөздердің мағыналық құрылымы мен олардың сөз тіркесінен өзгешелігі бірдей деп түсінеміз.

Сөз тіркестерінің синтаксис теориясындағы маңызы олардың басқа тілдік бірліктерге (сөйлем мен сөзге) қатысымен айқындалады. Сондықтан бұл мәселенің зерттелуі сөз тіркесінің жалпы тұжырымдамасымен байланысты болады. Батыс ғылымында Ф. де Соссюр синтагма түсінігін синтаксиске де, морфологияға да ортақ деп қарастыруы оның жалпы лингвистикалық тұжырымдарынан туындайды. Қатар келген кез келген тілдік элементті (олардың бірі анықталушы, екіншісі анықтаушы қатынастарын белгілейді) синтагмаға жатқызып, “синтагма всегда состоит из двух или нескольких последовательных единиц” – деген анықтама береді [2, 121]. Синтагма түсінігінде туынды сөздің морфемасы да, септеу формалары да, сөз тіркестері де, бастауыш пен бастауыштың қосылуы да, тіпті күрделі сөйлемнің бөліктері де еніп кетеді. Екінші қырынан алғанда, синтагманың анықтамасында сөз тіркесінің міндетті түрде екі мүшеден құралаатыны туралы айтылмай, синтагманың ең аз көлемі – *екі элемент, екі мүше* туралы мәлімет беріледі.

Бүгінде бұл түсінік әрі қарай ғылыми-теориялық тұрғыдан дамытылуда. Өйткені Соссюр ұсынған абстрактілі терминнің көлеңкесінде басқа, синтагматикаға қатысы бар терминдер көрінбей қалғандай еді. Сөз тіркесі (Соссюрдің түсінігі бойынша синтагманың бір түрі) мен сөздің арасында номинативті бірліктер ретінде белгілі бір жақындық бар, бірақ бұл екеуі біріне бірі пара-пар емес. Сөз бөліктері (морфемалар) мен сөз тіркесі мүшелерінің

арасындағы айырмашылықты ескере отырып, С. Карцевский синтагмалардың екі түрін бөліп қарастырады. Олар: “ішкі” синтагма (яғни морфемалар) және “сыртқы” (яғни сөз тіркестерге жақын синтаксикалық бірліктер).

Бұл теория тұрғысынан да қазақ ғалымы Т. Сайрамбаев жасаған ғылыми негіздің жүйелі екені анықталады. Сөз тіркестерін құрылымдық-сандық тұрғыдан: *жай* сөз тіркестері (екі мүшелі, екі толық мағыналы сөзден тұратын) және *күрделі* сөз тіркестері (үш, төрт не одан да көп сөзден құралған) деп бөліп қарастырды; сөз тіркесінің көлемін оның құрамындағы ең аз деген бөліктері арқылы зерделеп: сөз тіркесі кем дегенде екі толық мағыналы сөзден құралады, өйткені жай екі мүшелі сөз тіркесі барлық күрделі сөз тіркестерінің негізінде жатады деп тұжырымдады. Сөз тіркесінің ең аз көлемін анықтау арқылы сөз тіркесін сөйлемнен бөлек қарастырып, олардың басты ерекшеліктері мен байланысын саралады. Сөз тіркесінің анықтамасын және күрделі сөз тіркестерінің ең үлкен көлемін де дұрыс талдады; сөз тіркесінің көлемін оның грамматикалық табиғаты анықтап тұратынын дәлелдеді. Сөз тіркесінің көлемі және күрделену шегі оның сөйлеммен салыстырғандағы сапалық айырмашылықтарымен байланысты болатынын ғылыми-теориялық негізде талдады.

Сөздің өзі жалпы, абстракциялық ұғымды атайды да, синтаксистік сөз тіркесі дәлдік, нақтылықты, айқындалған ұғымды көрсетеді. Тіл-тілдің қайсысында болмасын зат есім - зат есім тіркесінен тұратын атаулардың номинациялануы күшті қарқынға ие. Оның мәнісі зат есімнің ішкі мағыналық құрылымымен байланысты болса керек. Яғни зат есім өз бойына сандық та, сындық та, тіпті кей уақыттарда қимылдық та қасиеттерді жалпылай сыйғыза алады. Зат есімді сөздердің дені референтті атаулар болып табылады. Олардың семантикалық қорында архисеманың негізінде сақталған өзексема мен арнайы сема тұрақты түрде өмір сүреді. Мұның өзі, түптеп келгенде, түбірлердің синкретизмімен байланысты құбылыс деп бағалауға болар еді. Тілдік жүйенің осы заңдылығы сөз тіркестері негізінде жаңа атау жасаудың басты тәсілін де қалыптастырғаны белгілі. Сөз тіркестерінің лексикалануы арқылы аналитикалық тәсіл бойынша жаңа туынды сөздер жасалады деген пікірді қаузап, өзімізге дейін біраз ғылыми талас тудырып келген мәселе бойынша ізденушілерімізге

тақырып беріп, матаса және қабыса байланысқан сөз тіркестерінің лексикалануы мәселесін ғылыми айналысқа шығарғанда, біз, ең алдымен, профессор Т. Сайрамбаевтың қолдауын сезіндік. Тілдік деректерді мол талдап, кең қорытатын ұстаз-ғалым, тілімізде жасалып жатқан атаулардан мысалдар тауып, оның ғылыми негізділігін дәлелдеуде көп пікір қосып, кеңес бергенін әсте ұмытармыз ба, кейінгі аспиранттарымыз ұмытар ма?!

Жеке сөздер тәрізді сөз тіркестері де предикативтілік категория мен интонация арқылы коммуникативті қызмет атқарады (*қатал қыс* және *қыс қатал*, *қыс қатал болды* және т.б.). Сөз тіркестері жайылма сөйлемдерді құрауға жиі қолданылады. Сонымен, сөйлем арқылы коммуникативті қызмет атқару барысында, сөз тіркестері сөйлем мүшесі ретінде танылады. Сөйлем құрамындағы сөз тіркесі сөйлем түріне, сөйлемнің басқа элементтерінің ықпалымен немесе сөйлем мақсатына, болмаса интонациялық-мағыналық ерекшеліктеріне және т.б. жағдайларға байланысты түрлі өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Нәтижесінде сөйлем түріне қарай тіркестердің жаңа құрылымдық типтері жасалады.

Сөйлемнің құрамына енген сөздер мен сөз тіркестерінің құрылымдық өзгеру процестері саны көп және олар әртүрлі болады. Бұл мәселе де Т. Сайрамбаев еңбектерінде едәуір орын алып, өзіндік зерттеу нысаны болғаны белгілі. Ғалым зерттеулерінің бір ерекшелігі көп ғалымдар талдай қоймаған, аңғарылып, атала бермейтін тілдік деректерді ғылыми айналысқа шығарып, қалтарыста қалған көмекші бірліктердің сөйлемдегі мағынасы мен мазмұндық мәнін ерекше атап көрсету дер едік. Мәселен, сөйлем мүшесі ретінде талдана бермейтін көмекші сөздердің бағы Т. Сайрамбаев зерттеулерінде жақсы ашылады. Сөздер сөйлем мүшесі болуы үшін бір сұраққа жауап беруі қажет деген түсінікке ғылыми нақтылық беруді ұсынған ғалым, көмекші сөздердің негізгі сөздерсіз қолданыла алмайтынын ескеріп, сөйлемде олардың грамматикалық сипаты көмекшілер арқылы көрінетінін тілдік деректерді келтіре дәлелдейді. Сөйлем мүшесі болуда сөздер бір-бірімен синтаксистік қатынаста келеді, сондықтан оның грамматикалық мағынасы да осы қатынас негізінде анықталуы қажет деген тұжырым айтады.

Тілдің табиғаты тізбекті болса да, синтаксисте сөз тіркестерінің негізгі және тәуелді компоненттері арасындағы байланыс тек түйісу орнымен немесе қатар келуімен ғана анықталмайды. Оны басқа да құралдар анықтай арқылы, мәселен: мағыналық байланыс, әртүрлі орын тәртібі, интонация және т.с.с. Сөйлемнің мағынасына, мақсатына, стиліне, эмоциялық реңіне қарай сөздер мен тіркестердің орын тәртібі әртүрлі болуы мүмкін. Осы жағдаяттарды анықтай келе, профессор Т. Сайрамбаев сөйлем мүшелерінің жасалуындағы мынадай топтарды анықтайды: “негізгі сөз таптарының сөйлем мүшесі болуы, негізгі сөздер мен көмекші сөздердің түйдектелуі арқылы сөйлем мүшесі болуы, негізгі сөздер шартты райлы болып, егістікті тіркес арқылы сөйлем мүшесі болуы, тұрақты тіркесті сөйлем мүшелері, бір сөздің қайталануы арқылы сөйлем мүшесі болуы, сөйлемнің де сөйлем мүшесі болуы (кейін ғалым “Сөз-сөйлем” теориясын жасап, ізденушісіне кандидаттық диссертация қорғатты), қысқарған сөзді сөйлем мүшелері, жеке дыбысты сөйлем мүшелері” [1.278]. Бұл пікірмен де қосылуға тура келеді. Өйткені сөйлеуде жұмсалатын әрбір тілдік бірліктің сөйлем жүйесінде өзіндік мағынасы, мәні, ой мазмұнын бекітуде рөлі бар. Сөйлемнің бір “элементі болып табылатын сөз де, сөз бен көмекші сөздің тіркесі және тұрақты тіркестер де сөйлемге енгенде қалай да белгілі бір заңдылықтар негізінде жүзеге асады” [1.283].

Қазіргі әдеби тілде синтагмалық бөліктері бір-бірімен салаласа байланысатын көп мүшелі сөз тіркестерінің мүшеленуі де жиі кездеседі. Синтаксистік алмасулар бір сөз тіркесінің аумағынан алшақтамауы да мүмкін, бірақ негізгі шарт орындалуы қажет, яғни сөз тіркесі көп мүшелі (кем дегенде үш мүшесі бар) болуы тиіс. Сөз тіркестері бөліктерінің арасындағы қатынастар, мағыналық байланыстар өзгергенде, жаңа модель (үлгілер) пайда болады. Ондай үлгілер адъективті және субстантивті болуы мүмкін. Бұл құбылыстың негізінде тіліміздегі есімдердің мағыналық құрылымының кеңеюімен байланысты. Т. Сайрамбаев сөз тіркесінде – тіркесімділік, ал сөйлем мүшелерінде – байланыс маңызды, сөз тіркесі сөйлем мүшелеріне қарағанда қалыптасуы жағынан кеш пайда болған деп есептейді [1.271].

Грамматика саласының даму процесіне назар аударған ғалым сөйлеу тіліндегі синтаксистің мәніне ерекше көңіл бөледі. Бала тілінің синтаксисіне, алғашқы сөйлеу жүйесіндегі ойдың, пікірдің берілуіндегі синтаксистің маңызына тоқталады. Егер белгілі интонацияға ие болса, жеке сөздердің сөйлем болуы мүмкін деген ой айтады. Мұндай ғылыми пікірлер қазақ синтаксисінің болашақта дамуына қатысты айтылған бастамалар деуге толық негіз бар.

Қорыта айтқанда, қазақ синтаксисінің зерттелуіне профессор Т. Сайрамбаев өзіндік үлкен үлес қосқан ғалым. Оның еңбектерін қай-

талай оқығанда, қазақ тіліндегі сөз тіркесін зерттеуде қандай ғылыми тұжырымға қол жеткізілді, болашақта қандай бағытта ізденуге болар еді деген сұрақтардың біразына жауап ала аласыз. Жастардан көмегін аямайтын, сол жасаған көмегін «өзгелердей» сатпайтын жақсы аға биыл 75-ке шығар еді... Артына өлмес мұра қалдырған профессор Т. Сайрамбаев есімі әлі талай ғылыми еңбектерде жазыларына, айтыларына сенім кәміл.

1. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. Алматы, 2010. 29-бет

2. Соссюр Ф. Де. Курс общей лингвистики. М., 1933.

**Салкинбай Анар Бекмырзаевна
Т. САЙРАМБАЕВ И КАЗАХСКИЙ СИНТАКСИС**

В статье анализируются труды профессора Т. Сайрамбаева, посвященные теории словосочетаний в казахском языке.

**Salkinbai Anar Bekmyrzaevna
T. SAYRAMBAEV AND KAZAKH SYNTAX**

The article analyzes the work of Professor T. Sayrambaev devoted to theories of phrase in the Kazakh language.

Гүлдархан Смағұлова,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Smagulova.g@mail.ru

ТАЛҒАТ САЙРАМБАЙҰЛЫ: КЕМЕЛДІК ПЕН КЕҢДІК

Профессор Талғат Сайрамбайұлымен Ұлттық университеттің қабырғасында, филология факультетінде әріптес әрі ағалы-қарындас болып еңбек еткенімізге 40 жылға жуық уақыт өтіпті.

Қазақ тіл білімінің дамуына үлес қосқан, әсіресе, синтаксис саласында өнімді зерттеулер жүргізген және Қазақстан ғылымына көптеген шәкірт ғалымдарды дайындаған ғалым Аға туралы 75 жас мерейтойы күні өз жадымызда қалған ғибратты сәттерді бөліскеніміз жөн болар.

Әр кезеңде ұрпақ ауысқан сайын алдыңғы толқын ағалардың ғұмыр мен ғылымдағы іздері, айтқан ақыл-нұсқалары кейінгілерге үлгі, өнеге болып жаңғырып отырады. Мәселе - оны жеткізушілер мен тыңдаушылардың арасындағы өзара ықпалдастықтың болуы және әсерлі әңгіменің нәтижеге бағытталуы.

Біздің де білім іздеген тұстағы шәкірттік жылдарымызда, жас ұстаз ретінде дәрісхана есігін имене ашып, алғашқы сабақтарды бастағанымызда демеу беретін, жебеп жіберетін

әріптес ағаларымыз болды. Жастықтың ерекшелігі ғой, кейде бір нәрсені артығырақ біліп, бұрынырақ айтып қалсақ, соған астамсып, шікірейіп қалатынбыз. Сонда Төкең сияқты ағаларымыз шын пейілдерімен, риза кейіппен, «е, сөйткендерің дұрыс, сендер жассыңдар ғой, сендер білмегенде кім біледі» деп тіпті желпіндіріп жібереді. Ол кезде олардың өздері соншалықты қартайып отырған жоқ, керісінше кітапханаға бізден бұрын барып, бізден бұрын тіл біліміндегі «жаңа дүниелерді» игеріп жүретін.

Ұлттық университеттің филология факультетінде өзіміз дәріс алған ғылымдағы заңғар тау ағалар бейнелері алыстаған сайын, биіктеп барады. «Ағалар» деп әр ойымызды бекер тұздықтап отырған жоқпыз.

Қазақ филологиясы кафедрасында бізге дәріс оқыған Мархабат Томанұлы, Хасан Кәрімұлы, Мырзатай Серғалиұлынан бастап, күні кешеге дейін әріптес болған Ағалар – Айтбай Айғабылұлы, Сапархан Мырзабек, Талғат

Сайрамбайұлы ғылыми ұжымның ұйытқысы мен берекесі болған жандар. Олардың жүрген жерінде сыпайы салмақ пен сенімді сыйластық қатар жүретін. Тіпті әлденеге көңілдері толмай ашуланған сәттерін жеңіл және жұмсақ әзілге орай салатын. Әсіресе, Төкеңнің әзілдерінің астарында өкпе де, кісіні аяқ астынан жұмсап жіберу де, әлдебір өтінішін астарлап, қыстыра салу да айналасына еш зілсіз қабылдана беретін. Бір-бірімен әзілі жарасқан Ағалар сол қазақы қалжыңның күдіретін өзтерімен бірге ала кеткендей ме қалай, қазір солардың ізін басып келе жатқан, жұмыстан мұрындарынан шаншылған жастардың не қолдары тимейді, не әзілдеуді білмейді. Әйтеуір, екіншісі бірі.

Шынында біздің ұрпақ нағыз жаны жайсаң, жүрегі ізгі, кісіге деген жақсы ниеттерінде ешбір несиелік байқалмайтын, айналасына тек кемелдікті көрсетіп, болмысындағы бар кеңдікті паш етіп жүретін азаматтардың қасында жүріп тәрбие алғанына риза. Бір қызығы сол Ағалар жасы кішілермен бірінші амандасып, сәлем беретін. Сірә, «сөз анасы – сәлем» қағидасы олар үшін адамгершілік заңының басты бабы болу керек. Кейде осы күні қызы болсын, ұлы болсын небір «мүйізі қарағайдай» әріптес замандастарымыз шірене, сыздана өтіп бара жатады. Сен де амалсыз бет перденді алғың келмейді. Неге? Өйткені бәріміздің жан дүниемізді іштарлық пен менмендік вирусы жайлап алған...

Осы күні шәкіртке тән елгезектік пен сыпайылық формулада ғана қалып, қызметтері ауысып кеткен сияқты. Бүгінгілердей емес, өйткені Төкең сияқты ұстаздар кезінде өз ұстаздарын қатты қадірлеп, биікке қоятыны соншалық, ғылымдағы жетекшісі Мәулен Балақаев сынды ғалымның бейнесін талай жылғы әңгімелерінде әр қырынан танытып отыруға бейіл еді. Бұл да ғылымдағы ұстазы алдындағы игілік парызын өтеудің бір қыры...

Адамдық пен ғалымдықтың қалыптасуына ықпалы мол ғылымдағы жанашыр ұстаз еңбегін осылай танытып отыруы - Төкеңнің жақсылықтың қарымын қай кезде болса қайтаруға тиіс міндетім деп ұғуы. Оған дәлел ұстазы М.Балақаев идеяларын дамытты, қырықтан астам кандидаттық пен екі докторлық жұмыстың диссертациялық кеңесте тұсауын синтаксистің ала жібiмен байлап кескенi, үлкен ғылым жолына қадамдарын нық бастыр-

тып жібергенi де шәкірттерiне деген алданбайтын үмiтi мен сенiмi едi.

Қазақ тiлi синтаксисiнiң мамандары Қазақстан ЖОО-ларында әлi де саусақпен санарлықтай. Алайда сол аз топтың iшiнде Талғат Сайрамбайұлынан қорғаған филология ғылымдарының кандидаттары мен докторлары синтаксис деңгейiн тереңдетiп, оқу үдерiсiнде пән өрiсiн кеңейтiп жүруi ұстаз жаққан шырақтың сөнбес алауға айналуы. Осы ретте ғалым-ұстаздан асқан бақытты жан жоқ, сiрә! Себебi, ол жазған ғылыми-зерттеу еңбектерi, сол еңбектерге сүйенiп, ойы мен идеясын дәйектеген iзденушiлер, қала бердi жылдан жылға көбейе беретiн сан мыңдаған филолог студенттер қолынан өтетiн оқулық кiтаптардағы ғалым-ұстаз ұсынған сарқылмас бiлiм бұлағы... Талғат Сайрамбайұлының соңында қалдырған ғылыми мұрасының ерекшелiгi мiне, осында жатыр.

«Кемелдiк» деген адам болмысының ерекше қасиетi. Бұл - адамның қай жағынан болса да, толық жетiлiп, арман-мақсаттарына жету жолындағы өзiне деген сенiмдiлiгi. Талғат Сайрамбайұлының өмiрбаянындағы өзi айтып отыратын «жетiмдiк» осы «кемелдiкке» әбден дайындап, пiсiрiп жеткiзген. Өйткенi жас кезiнен көрген қиындық келешектегi игiлiктi жасау үшiн өз күшiне үлкен сенiммен қарауға баулиды. Кейiн қызығын көру, қызықтау дегендерiңiз бiреулерге пайда бола салған, сый етiп бере салған дүниедей көрiнуi мүмкiн. Алайда ғылым жолындағы ғалымдардың iстеген еңбектерiн салмақтау таразыға тән емес. Ғылыми жұмыстың салмағын ғылыми ортадағы қажеттiлiк пен жылдарға жылыстаған уақыт қана екшеп өлшейдi. Бұл әсiресе, тiл бiлiмiнде қиынның қиыны.

Қазақ тiлiне қатысты зерттеу еңбектерi өз топырағында ғана тамырланып, жемiс бередi. Өз топырағы дегенiмiз - сол тiлде сөйлейтiн қазақ ұлты. Қазақ тiлшi ғалымдарының тiл бiлiмiне сiңiрген ұшан теңiз еңбектерi алдымен Қазақстан ғылымына тиесiлi. Олай болса ғалымға құрмет ең бiрiншi өз әрiптестерiнiң қолдауынан, мойындауынан көрiнедi. Бұл ретте Талғат Сайрамбайұлының ғылымдағы iздерi ескерусiз, назардан тыс қалған жоқ. Оның iздеушiлерi де, сұраушылары да, жоқтаушылары да өзiнiң бауыр басқан ғылыми ортасын-ағы әрiптестерi мен қара орман шәкірттерi.

Жалпы түркi тiлдерi бойынша «күрделi сөз тiркестерiнiң синтаксисiн» ұстазы М.Балақаев

жеке нысан етіп қарастырған. Осы нысанды әрі қарай тереңдетіп, 1981 жылы ғылыми ізденістермен тілдік деректермен жан-жақты байытып, профессор Т.Сайрамбайұлы докторлық диссертациясын «Қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері» деген еңбекпен монографиялық зерттеуі арқылы ғылыми көпшіліктің алдында сәтті қорғап шықты. Ұстаз сенімін ақтап, осындай нәтижемен мерейін өсірді. Сөйтіп, «Қазіргі қазақ тілі синтаксисінің» ғылыми теориялық ауқымы кеңейіп, ғалымның жай сөйлемге қатысты жаңа ой-пікірімен әрі қарай тереңдетіліп, «дербес мағынасы бар сөздер, яғни сөз таптары, сөз тіркесінің негізгі құрамды элементі деп қаралуға тиіс» деген нақты тұжырым ұсынылды.

Талғат Сайрамбайұлы өзінің ұзақ ұстаздық қызметінде ғылым әлемінен бір сәт алыстамаған. Түрлі ғылыми-теориялық конференцияларда жасаған баяндамалары қазақ тілі синтаксисінің проблемаларынан туындайтын. Тіпті студенттер дәрісханаларында сөйлем мүшелерін талдатудың әдіс-тәсілдерінде тек профессор Т.Сайрамбаевқа ғана тән әдістемеде өзіндік ерекшелік бар екендігін кезінде тәлім алған шәкірттері айтып отырады.

Ғылымда теория жасау үшін алдымен соған қатысты практиканың небір қиындықтарынан өту керек екендігі белгілі. Оқыту процесінде дәріс мазмұны екеуінің – ғылым мен тәжірибенің ұштасуынан – кең, әрі мағыналы, идеялы, деректі, сондай-ақ, болашақта жазылатын ғылыми еңбектің негізі қалануы тиіс. Т.Сайрамбайұлының зерттеулерінде сөйлем мүшелері категориясы осындай арнайы ізденістің жемісімен тереңдетілді. Соның нәтижесінде «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты монографиясы 1991 жылы жарыққа шықты. Бұл еңбегінде сөйлем мүшелері болатын негізгі белгілерді нақтылап көрсете келе, теориялық анықтама ұсынған.

Әр жылдары ғалымның баспадан жарық көрген еңбектерінің өз іздеушісін табуы - оның уақыт өте келе ғылыми кемелдікке келгенін мойындататыны даусыз. Біз бұл ойымызды Талғат Сайрамбайұлының 2007 жылы 70 жылдық мерейтойында құрастырылған биобиблиографиялық көрсеткішін сараптай келе білгеніміз. Мұнда тек ғалымның жеке авторлығымен шыққан 10 оқулық пен оқу құралдары, басқа да ғылыми еңбектері хронологиялық тәртіппен тізімделген.

Тілдің жанды құбылыс екенін тек тілші ғалымдар ғана, «түстеп, тани алады». Тілді тұтынушылар қатынас құралы екендігін ғана шамалайды. Әдетте тілдік деңгейлердің ішінде ең өзгертмелі сала - лексикология. Ал тілдік формулаға салынған сияқты *синтаксис ерекшеліктерін* ұзақ жылдардағы бақылау, байқау, фактілерді жинау, оны сараптау арқылы анықтауға болады. Бұл ретте Талғат Сайрамбайұлының қағаздарының арасында, тіпті қалтасында әр жерден жазылып алынған, немесе газет қиындыларынан қатталған мысалдар «бұрқырап» жүретін. Тілде кездесетін синтаксистік бірегей фактілерді дәйек пен дерекке негіздеу үшін жалықпай жинастырып, кейде аспиранттар мен ізденушілеріне үлестіріп отыратын.

Қазақ тілі синтаксисін функционалдық бағытта зерттеудің алғашқы үлгілерін ғылымға баулыған шәкірттерінің диссертациялық жұмыстарының тақырыптарынан да көруге болады. Ал оларға берілген ғылыми бағыт-бағдары өзінің 2004 жылы жарыққа шығарған «Тіркесімділік дистрибуциясы» және «Жақ категориясының функционалдық көрінісі» 2005 жылы басылған еңбектері және басқа да мақалаларынан бастау алады.

Мінезге бай Төкеннің қашанда айналасын өзіне тән жайма-шуақ қалпымен жүрген ортасын әзіл-қалжыңымен байытып, үлкенмен де кішімен де тіл табысып кететін қасиеті шынында үлгі еді. Бастық болса да, көпшілігі және ақ көңілдігімен «өзімде ғана болса екен» деген пиғылдан аулақ жүретін. Кафедрадағы әріптестерінің профессоры бар, доценті бар, қатардағы оқытушысы бар барлық мүшелеріне үлестіретін көңіл сыйы мен меңгерушілік билігін де біркелкі, еш алаламай әркімнің ғылымдағы, ұжымдағы орнына қарай тең бөлетін. Мұндай қасиет қазіргі айтып жүрген корпоративтік рухты қалыптастыратын аса қажет тәсілдердің бірі.

Талғат Сайрамбайұлының өмірбаянын қарасаңыз негізгінен «ат үстінде» жүрген азаматты танысыз. Демек, адамдармен жұмыс істеудің, адамдармен қарым-қатынас жасаудың небір қиы да қиын тәсілдерін меңгерген жан. Ең басты қағидасы кішіпейіл мен қарапайымдылық арқылы ғана өзін сыйлата білген.

Адам жасы ұлғая келе, алдыңғы толқындағы әріптестерін жиі еске алады.

Өнеге-өсиеттерін жадында жаңғыртады. Ағалар жүрген жолдармен, олар сүрлеген соқпақтармен кейінгілер де іздерін басып келе

жатыр. Ғалым Ағалардағы кемелдік пен кеңдіктің өлшемі кейінгілерде қандай деңгейде байқалады екен деген ойлардың болуы заңды.

Өйткені кемелдік пен кеңдік ғылымда - із қалдырған көрнекілік, ал әріптестердің өз арасында - адами болмыстың үлгісі.

**Смагулова Гулдархан Нургазиевна
ТАЛГАТ САЙРАМБАЕВИЧ: СОВЕРШЕНСТВО И ЛЮБЕЗНОСТЬ**

В статье описана жизнедеятельность профессора Т.Сайрамбаева в науке и в обществе

**Smagulova Gyldarhan Nurgazievna
TALGAT SAYRAMBAEVICH: PERFECTION AND COURTESY**

This article describes the livelihood of professor T.Sayrambaev in the science and society

А. Тасымов,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры

**ПРОФЕССОР Т. САЙРАМБАЕВ - ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ
СИНТАКСИС САЛАСЫНЫҢ БІЛГІРІ**

Талғат Сайрамбаев аталған тіл ғылымының синтаксис саласының білгірі, әйгілі ұстаз, ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Мәулен Балақаевтың сүйікті шәкірті болды. Талғат Сайрамбайұлы ұзақ уақыт Қазақ ұлттық университетінде дәріс оқи жүріп, тіл ғылымының, әсіресе, сөз тіркесі мәселелерін зерделеуді бір сәт есінен шығарған емес. Бұл жол ғылымды басқа бір мақсат үшін емес, ғылымның тек өзіне ғана ынтық, іңкәр болғандықтан, білген үстіне тағы біле түссем екен деген құмарлық, махаббат пайда болғандықтан үйренетін жол. Солай екеніне оның бір-бірімен іштей тығыз байланысты, ортақ желілі ортан қолдай зерттеулерінің тақырыптық ауқымы, теориялық терең талдаулары дәлел. Т.Сайрамбаевтың шығармашылық жұмысының дені – сөз тіркесі мәселелері. “Сөйлемнің түрлаулы мүшелері” атты еңбегінде (Алматы “Қазақ университеті” 1991 ж.) сөйлем мүшелері туралы ережелердің әрқайсысының жетістіктеріне, кемістіктеріне өзіндік талдау жасайды. Сөйлем ішінде келетін оқшау сөздер, айқындауыштар, былайша алғанда, дербес мағыналы сөздер бола отырып, белгілі бір сөйлем мүшесі бола алмайды, бүкіл сөйлемге немесе жеке бір сөзге қатыстылығымен ғана ерекшеленеді. Сондықтан сөйлемнің ішінде жұмсалатын дербес мағынасы бар сөздердің өзін де екшелеп, қайсысы сөйлем

мүшесі бола алады, қайсысы сөйлем мүшесі бола алмайды деп топтау да сөйлемге қатысты сөздердің өзіндік қасиетін жан-жақты айқындауда басты шарт болуы керек деп топшылайды (аталған еңбек 11-б.)

Сөйлем мүшелері, олардың жасалу жолдары бөлімінде (36-б.) сөйлем мүшелерінің жасалу жолын жеке алып, оны 8 топқа бөліп қарастырған. Қазақ тілі материалдары негізінде фразеологиялық бірліктер туралы І.Кеңесбаев, Р.Сәрсенбаев, Ө.Айтбаев, Т.Қордабаев, К.Қожахметова, М.М.Копыленко, М.Балақаевтардың еңбектерін жүйелі түрде зерделеген.

Ана тіліміздің басқа мәселелерімен қатар профессор Мәулен Балақаевтың аса бір зер сала зерттеп, көп жұмыс тындырған саласы деп, қазақ тіліндегі сөз тіркестері синтаксисін атау ләзім. Профессор М.Балақаев шын мәнінде де, сөз тіркесі аталатын синтаксисіміздің жаңа тарауын дүниеге әкелген зерттеуші болды. Бұл мәселеге қатысты көлемді монографиядан бастап, ірілі-ұсақты ондаған еңбек жариялады. Мәкең араласып, атсалыспаған қазақ тілі туралы ғылымның бірде-бір саласы жоқ десек болғандай. Әсіресе, қазақтың ұлттық жазбасының қалыптасуына, жүйелі қазақ емлесінің жасалуына, қазақ әдеби тілінің дамуына Мәкең қосқан үлес, олжаның есесі мейлінше мол да қомақты. Ғалым қаламынан туып, жарық көрген әдеби тіліміздің тарихы, қазақтың тіл мәдениеті туралы монография-

лар мен мақалалар ғалымның әдеби тіл проблемасын зерттеуге арналғаны ғылыми ортаға мәлім. “Шәкіртсіз ғалым түл” дейді халқымыз. Профессор Мәулен Балақаев – ғылыммен қатар ұстаздықты да мұрат тұтқан адам. Алматыдан бастап ұлан-байтақ қазақ жерінің түкпір-түкпірінде өнер, білім, мәдениет ұрығын сеуіп жатқан ғалым алдынан тәлім алған білімдар шәкірттер баршылық. Қазақстанның ғылым ордаларында қызмет етіп жүрген Мәкең баулып түлеткен бірнеше ғылым кандидаты мен докторлары мұның кәміл айғағы. Сол шәкірттерінің бірегейі қазіргі кезде арамызда жоқ профессор Талғат Сайранбайұлы болды. «Орнында бар оңалар» деп, Мәулен Балақаевтың ақыл-кеңесін тындаған, сол кісінің шәкірті болып, тәлімін алған Т. Сайранбайұлы қазақ тіл білімін, оның синтаксисін өрге сүйреп, өзгемен терезесі тең ғылымға айналдырды. Өзінің ғылыми жетекшісінің тәрбиесін көріп, тәлімін алды, жұмыс істеу, ой өрнектеу, өз бетімен іздене білу стилін үйренді. Бойына біткен талант та, ғылымға деген құштарлық та, атақты мамандардың ақ жарқын аяулы көмегі де Талғаттың ізденгіштік, іс білгіштік қабілетін құрыштай сомдап, қырандай қанат қақтырды. Әрбір ғылыми жұмыстың өзіндік көзге ұрып тұратын азды – көпті жаңалығы бар болса – игі. Біз оны Талғат Сайранбайұлының еңбектерінен көре алатынымызды айтамыз. Ғалым қазақ тіл білімі синтаксис саласының ішіндегі сөз тіркесі мәселесімен түбегейлі айналысты. Осы мәселеге өзінің барлық шығармашылық еңбегін, кандидаттық, докторлық диссертацияларын, 15-ке жуық монографиялық зерттеулерін, 230-ға тарта ғылыми мақалаларын оқу құралдарын арнады. Ғылыми еңбектерінің ішінен ерекше атап өтетіні өзінің ұстазына арнайы жазылған «Мәулен Балақаев» атты зерттеу - эсселік монографиясы (2007) жарық көрді.

Ғылым кандидаты, докторлары болып жүрген шәкірттерінің көпшілігі өзінің сабақ берген бұрынғы студенттері. Атап айтар болсақ: 1. Бүркітбаев О. “Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингво-стистикалық жүйесі” атты докторлық диссертация - 2001ж. 2. Сағындықұлы Б. «Тең дәрежелік қатынастағы тілдік бірліктер» (докторлық диссертация) – 2004ж. 3. Елікбаев Б. Қазіргі қазақ тіліндегі есімдер синтаксисі 2009ж (докторлық диссертация), 40-тан астам кандидаттық диссертациялар қорғалды.

Профессор Талғат Сайранбайұлының әрбір шәкіртінің қорғаған ғылыми жұмыстарының қай-қайсысында да ұстаздың пікірі өшпестей өріліп жатады. «Ұстаздық қылған жалықпас үйретуден балаға» деп, ұлы Абай айтқандай, Талғат Сайранбайұлы ұстаздықты тікелей мұрат-мүдде ұстанумен қатар ұйымдастыру, басқару саласында да ұзақ жылдар бойы дамылсыз еңбек етті. Оның ерен еңбегі еленбей қалған жоқ. Мәскеуден берілген «отличник высшей школы СССР» және «Қазақстан Республикасы білім беру ісінің құрметті қызметкері» деген атақтарға ие болды.

Білім беру ісінде – ұстаз басты әрі шешуші тұлға. Ұстаздың білімділігі, абырой-беделі оның шәкіртінен көрінеді. «Шәкірттің жақсы болмағы ұстазынан» - деп халық тегін айтпаған. Адамзат баласының дамуында білімнің қажеттілігі сол білімді таратушы, жеткізуші ұстаздық қажеттілігімен бірдей маңызға ие болған. Әлемдік ой алыптары, небір ғұламалар ұстаз алдынан өткен, олар өздерінің ұстаздарына мәңгі борыштар екенін болашақ ұрпаққа өсиет етіп қалдырған. Ұстаз мәртебесінің қаншалықты биік, әрі қасиетті екенін осыдан-ақ көруге болады.

Өзінің саналы ғұмырын ағарту ісіне арнаған ұлтымыздың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: “Білім – біліктілікке жеткізер баспалдақ, ал біліктілік сол білімді іске асыра білу дағдысы” - деп бағалаған еді.

“Қыран түлегіне қайырылмас қанат сыйлайды, ұстаз түлегіне алға бастар талап сыйлайды” демекші білімді ұстаздар білімдерін жоғары оқу орындарында жалғастыруда. Ұлттық тіліміздің, мәдениетіміз бен дәстүріміздің алдыңғы қатарлы үлгілерін, орасан зор байлығын студенттердің жан дүниесіне сіңіру, сол арқылы өркениеттің өріне шығып, одан нәр алу – бүгінгі күннің талаптарының маңыздысының бірі болып саналады. Адам ұстаздан үйреніп, шәкіртпен озады. Алла тағала әркімге әр түрлі бақыт береді екен... Тәкеңдей сыйлас, қадірлес адамды адамымызды алып кетті. Табиғаттың бұлтартпас қатаң заңына көнбеске, мойынсұнбасқа лаж жоқ. Біз әріптесіміз Талғат Сайранбайұлын еске алғанда, оның азаматтығы, ақ жарқын мінезі көз алдымызға елестейді.

1. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі. Алматы, 1987.

2. Балақаев М.Б. Тіл мәдениеті Және қазақ тілін оқыту. Алматы, 1989.

3. Омарбеков С. Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері. Алматы, 2007.

4. Айтбайұлы Ө. Тіл ғұмырлар. Алматы, 2011.

5. Сайрамбаев Т, Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. Алматы, 1991.

Тасымов Асылбек. Талгат Сайрамбаев – знаток раздела синтаксиса казахской языкознания.
Tasymov Asylbek. Talgat Sayrambaev - an expert of the syntax section of the Kazakh language

Т. Н. Ермекова

ҚазМемҚызПУ профессоры, ф.ғ.д., ken_tina@mail.ru

СИНТАКСИСТІК ЖҮЙЕНІ ТҮТАСТЫРА ЗЕРТТЕУШІ ТҮЛҒА

Қазақ тіл ғылымының синтаксис саласы – ерекше бағы бар сала. Қазақ лингвистика ғылымының негізін қалаушылар А.Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжоловтар салған сәулетті соқпақтан бастау алып, қазақ тіл ғылымындағы тұңғыш академик Н. Сауранбаевтың докторлық диссертациясының құрмалас сөйлемге арналуы, профессор М.Балақаевтың сөз тіркесі синтаксисін қалыптастыруы, дүниеден өткен қазақ тіл білімінің көрнекті тұлалары М. Серғалиев, Т. Сайрамбаев, Ә. Аблақов, Қ. Есеновтер мен бүгінгі корифейлері Р. Сыздық пен Р. Әмір, сондай-ақ профессор Б. Шалабай мен Ж.Жақып сынды талантты ғалымдарының қалам тезіне түскен сала! Кеңестер Одағы тұсында бір саладан 7-8 докторы болған қазақ тіл білімінің саласы кемдекем. Мұндай ғылыми әлеует түркі тілдес өзге мемлекеттерде де некен-саяқ еді. Құрылымдық грамматика үстемдік құрған өткен ғасыр тілдік зерттеулерді шектеді, тар шеңберде қарады, тек соңғы жылдары келген антропоцентристік парадигма ғана кең өлшемді, толыққанды зерттеулерге жол ашты деп жатамыз. Ал адамзаттың сөйлеу процесінен туындайтын объектіні нысан ететін грамматиканың синтаксис саласы сол ғасырдың өзінде-ақ ғалымдарды әлдеқайда «жанды» салаларға жетеледі. Алғашқы ғылым әлеміндегі қадамдарын синтаксистен бастаған ғалымдар М. Балақаев, Р. Сыздықова, М. Серғалиев, Б. Шалабай еңбектерінің тіл мәдениеті, стилистика, мәтін теориясы т.т. сияқты адам арқылы зерттелетін салаларға ауысуы кездейсоқ құбылыс емес. Сондықтан да қазақ синтаксисінің мектебі қашан да өзекті, қашан да мәртебелі!

Осы қазақ синтаксисі мектебінің дамуына профессор Т. Сайрамбаевтың қосқан үлесі зор. Ол жөнінде ғалым Б. Шалабай былай

дейді: «Т.Сайрамбаев – қазақ тілі синтаксисінің ірі маманы, ол – ұстазы, қазақ тіл білімінде «Сөз тіркесі» ілімінің негізін салушы және сөз тіркесі синтаксисінен өзінің мектебін қалыптастырған ірі ғалым, профессор Мәулен Балақаевтың ілімін ары қарай дамытушы, соны жалғастырушы шәкірттерінің бірі, тіпті бірегейі деуге болады»[1].

Расында да ғалым Т. Сайрамбаев өз ұстазы М. Балақаевтың сөз тіркесі синтаксисіне қатысты теориялық тұжырымдарын одан әрі дамытты. Әсіресе Т.Сайрамбаев есімі қазақ тіл білімінде сөз тіркесінің жалпы мәселелерімен бірге күрделі сөз тіркестерімен байланысты аталады. Докторлық диссертациясына арқау болған бұл тақырыпқа қатысты бірнеше көлемді зерттеу еңбегін арнады. «Күрделі сөз тіркестерінің кейбір мәселелері», «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері», «Структурно-семантические типы сложных словосочетаний в современном казахском языке» деген атпен жарық көрген еңбектерінде күрделі сөз тіркесінің типтері мен байланыс формаларына, тіркестің күрделену процесіне қатысты ашқан жаңалықтары мен тілдік фактілер негізінде жасаған тың тұжырымдары кеңестік ғалымдар тарапынан да қолдау тапты.

Ұзақ жылдар бойы зерттеу жүргізу нәтижесінде ұсынған докторлық диссертациясы мен соның негізінде жазылған монографиясында күрделі сөз тіркестерін есімді күрделі сөз тіркестері және етістікті күрделі сөз тіркестері деп екі топқа бөліп, әр топтағы тіркестердің құрылымдық-семантикалық, функционалдық ерекшеліктеріне мән береді. Бұл кезде, әсіресе күрделі зат есімді тіркестерге қатысты еңбектер мардымсыз еді. Профессор М. Балақаев тілде мұндай сөз тіркестерінің бар екендігін атап өтсе [1], К. Бейсембаева

оның кейбір түрлеріне ғана тоқталған болатын [2]. Ал Т. Сайрамбаев қарастырған үш не одан да көп зат есімдердің қабыса байланысуы түркі тілдеріндегі зат есімді тіркестерді, әсіресе изафетті тіркестерді зерттеген С. Майзель еңбегінде де қарастырылмаған [3]. Ғалым Т. Сайрамбаев нақты тілдік фактілер негізінде үш немесе көп сөзді зат есімдердің әрбір екі бағыныңқы сыңарлары, өзара түйдекті тіркес құрай келіп, бір-бірімен сатылана байланысу негізінде күрделі сөз тіркесін құрау мүмкіндіктерін айқындап, оның семантикалық топтарына талдау жасайды. Ғалым осы еңбегінде сол кезеңде қазақ тіл білімінде талас тудырып жүрген *-ғы/-гі* формалы синтаксемалар мен *де* көмекші етістігімен, сондай-ақ нумеративті сөздер мен шылаулардың қатысы арқылы жасалған тіркестердің лингвистикалық мәртебесінің айқындалуына айтарлықтай үлес қосты [4].

Көрнекті ғалым А.Ф. Иоффе: «Ғылыми жұмыс өмірдің мазмұны мен мақсатына айналғанда ғана жемісті болмақ», - деген екен. Т. Сайрамбаев та ғылымды өмірлік мақсатына айналдырған жан деуге болады. Қазақстанның іргелі жоғары оқу орнындағы ұстаздық қызметінде өзінің ғылыми жұмысы мен оны практикада интеграциялау нәтижесінде ұзақ жылдар бойы республикамыздың жоғары оқу орындарының филология факультеті студенттеріне арналған оқулықтар мен оқу құралдарын, жалғы ғылыми қауымға монографиялар жазды. Соның бірі – «Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі» атты еңбегі. Автор бұл еңбегінде орыс тіл біліміндегі кейбір ғалымдардың сөз тіркесінен номинативті мән іздеуін сынға ала отырып, қазақ тіл біліміндегі жана-наса байланысу формасы және оның жасалу жолдарын айқындап берген, сөз тіркесінің басыңқы сыңарын ортақ басыңқы түрін қосу арқылы байытқан, ал сөздердің байланысу тәсілін бұрынғыдай аналитикалық және синтетикалық деп бөлудің барлық тіркестердің табиғатын аша алмайтынын дәлеледеу негізінде оны үшінші тип – аналитика-синтетикалық тәсілмен толықтырады. Бұл еңбекте сондай-ақ тілдің қазіргі қолданыс аясында қалыптасқан түрлері – жаңа тіркесімділіктер мен тілдік экономияның сөз тіркесі мен сөйлемге қатысы, бір байланыс формасының екінші байланыс формасына ауысуы сияқты теориялық мәні зор тақырыптар қамтылып, тың тұжырымдар жасалған.

Ғалым мұраларының ішінде өзіндік орны бар еңбегінің бірі – 1991 жылы жарық көрген «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты еңбек. Атына қарасаңыз, «таңданаарлық ешнәрсе жоқ, бастауыш пен баяндауышты кім білмейді?» деген күдік туындайтыны анық. Бірақ XX ғасырдың басында басталған сөйлем мүшелеріне қатысты ғылыми айтыстар, әртүрлі көзқарастар күні бүгін де толас тапты деп айтуға болмайды. Бұл, бір жағынан, синтаксис ғылымының динамикалық табиғатынан туындайды. Ғалым қазақ тіліндегі сөйлем мүшесіне берілген ережелерге талдау жасай келе: «... бұл пікірлердің кейбірі сөйлем мүшелері үшін қажет болса, бірі керісінше ойлануды қажет етеді. Кейде бір сөйлем мүшесі ережесіне жаңадан пікір қосуға немесе кейбір пікірлерді алып тастауға әкеп тірейді. Сөйлем мүшесі дегенімізде, ең алдымен, нендей мәселелерді қамтиды, оның объектісіне нелер қатысты деген мәселені де негізге алу керек сияқты», дей келіп, сөйлем мүшесіне тән 5 белгіні айқындайды да, аталған синтаксистік категорияның жаңа сипатты анықтамасын ұсынады[5]. Бұл – қазақ тіл біліміндегі бастауыш пен баяндауышқа арналған тұңғыш іргелі еңбек. Сондықтан да аталған еңбекте тұрлаулы мүшелердің лингвистикалық сипаттамасы барынша кеңінен талданады, синтаксистер тарапынан ескерілмей келе жатқан аталған екі мүшенің коммуникация процесіндегі жаңа қырлары айқындалады. Осы еңбекте ғалым сөйлем мүшелерінің жасалу жолдарын қарастыра келе, сөйлемнің де сөйлем мүшесі болу туралы өзбек ғалымы Ш. Шаазизов, татар ғалымы М. Закиевтің пікірлерін қолдамайды және бұл мәселеде қазақ синтаксисінің бұл мәселеге қатысты тұжырымының әлдеқайда озық екенін А. Байтұрсынұлынан бастап өзіне дейінгі пікірлерді саралай отырып нақты дәйектермен дәлелдейді. Ғалым осы жұмысында басталған кейбір мәселелерді індетте зерттеу үшін өз шәкірттеріне тақырып етіп бергенін білеміз. Сөйлемнің анықтауыш, пысықтауыш, толықтауыш мүшелерінен басқа, парцелляция құбылысы, сөз-сөйлемдер т.т. туралы идеялар да осы еңбекті жазу барысында туындаған болар. Кейіннен ғалымның шәкірттері аталған тақырыптарды сәтті қорғап шықты.

Қазақ тіл біліміндегі соңғы жаңалықтарға да Т.Сайрамбаев лайықты үлес қоса білді. Бұл жөнінде ғалымның әріптес шәкірттерінің бірі,

ғалым Б. Шалабай жоғарыда аталған мақалада былай дейді: «...соңғы кездері синтаксисті дәстүрлі құрылымдық зерттеуден өзге функционалдық тұрғыдан зерттеуге, тілдік тұлғаларды мәнмәтіндік аяда қарастыруға да көңіл бөле бастап еді. Сол тұрғыдан бірнеше мақалалар жазумен қатар, «Тіркесімділіктің дистрибуциясы» (2004), «Жақ категориясының функционалдық көрінісі» (2005) атты көлемді еңбектерін де қалдырып кетті. Студенттер мен магистранттарға оқыған дәрістерінде синтаксистік бірліктердегі жаңа құбылыстарға ден қойып, зерттеу жүргізе бастап еді»[1]. Ғалым Т. Сайрамбаев ғылымдағы жолын сөз тіркесі синтаксисінен бастап, жай сөйлем синтаксисі, кейіннен құрмалас сөйлем синтаксисіне де қатысты (шәкірті профессор Б. Сағындықұлымен бірге) еңбек жазып, синтаксистің бұл саласы бойынша да шәкірт тәрбиелеген ғалым. Олай болса, ғалым Т. Сайрамбаев мұрасы – біріне-бірі жалғасып, бірінен-бірі туындап жататын синтаксистік жүйені тұтастыра қарау мұратынан туындаған қыруар еңбек, сапалы биіктер.

Ғылымда 40 астам шәкірт дайындап, өзінің ғылыми мектебін қалыптастырған Т. Сайрамбаев саналы ғұмырын ұрпақ тәрбиесіне, еліміздің білім беру жүйесіне, маман даярлау ісіне өмірінің соңына дейін аянбай тер төккен, өсіресе Қазақстан жоғары оқу орындарының

альмаматері – әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-да кафедра меңгерушісі, профессор, қазақ және түркі тілдері мамандығы бойынша докторлық кеңестің төрағасы ретінде аянбай еңбек етті.

«Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» деген халық даналығы тегіннен тегін айтылмаса керек. Өзінің, өзінің ғана емес, қазіргі қазақ лингвистерінің үлкен ұстазы, мақтан етер тұлғасы болған профессор М. Балақаевтан алған өнегелі өмір жолында профессор Т. Сайрамбаевтың есімі қазақ синтаксисінің білгір маманы, парасаты мен жайсаң мінезді мейірімді тұлға ретінде отбасының да, ұжымы мен шәкірттерінің жадында мәңгі қалары сөзсіз. Отбасының берекесін келтіріп, ғалым мұрасына көзінің қарашығындай қарап, ағай еңбегінің келешек ұрпаққа да қалтқысыз қызмет етуіне күш-жігерін аямай келе жатқан Гүлзада апай мен ұрпақтары барда, ізбасар шәкірттері барда, қазақ ғылымы барда Т. Сайрамбаев есімі ұмытылмайды, ал оның қазақ синтаксисіндегі онсыз да биік тұлғасы одан әрі биіктей берері хақ.

1. Шалабай Б. Ғылымдағы сара жол. «Ана тілі» газеті, 29.12.2010 ж.

2. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1961.

3. Майзель С. Изафет в турецком языке. – М., 1957.

4. Бейсенбаева К.А. Қазіргі қазақ тіліндегі зат есімдердің жалғаусыз тіркестерінің кейбір түрлері. – А., 1974.

5. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. А., 1991.

Ермекова Тыныштык Нурдаулетовна ЛИЧНОСТЬ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ОБЪЕДИНИВШИЙ СИНТАКСИЧЕСКУЮ СИСТЕМУ

Статья посвящена весомому вкладу профессора Т. Сайрамбаева в синтаксис казахского языка.

Ermekova Tynyshtyk Nurdauletovna A PERSON AND RESEARCHER WHO COMBINED SYNTACTIC SYSTEM

The article is devoted to the contribution of Professor T. Sayrambaev to the syntax of the Kazakh language.

С. Қ. Әлісжан,
филология ғылымдарының докторы,
Назарбаев Университетінің профессоры, Астана қ.

ПРОФЕССОР Т.САЙРАМБАЕВ ЖӘНЕ СӨЗ ТІРКЕСІ СИНТАКСИСІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Профессор Т. Сайрамбаев қазақ тіл білімінде, оның ішінде қазақ тілінің сөз тіркесі синтаксисін, сөйлем синтаксисін зерттеудегі

өзіндік орны бар, өзіндік үні бар айтулы ғалым. Ғалым көптеген шәкірттер дайындады, олар қазір еліміздің түкпір-түкпірінде білім

беру саласында қызмет етуде. Ғалым шәкірттерінің арасында арнайы синтаксис мәселелерімен айналысушылар да, сондай-ақ тіл білімінің басқа саласында ізденіс жүргізетіндері де жетерлік. Жастарды ғылымға баулуда, тәрбиелеуде проф. Т. Сайрамбайұлының еңбегі ерекше.

Сөз тіркесі – проф. Т. Сайрамбаев бүкіл ғалымдық өмірінде үзбей айналысқан тілдің саласы. Осы мәселеге арналған ғалым еңбектерін шолып шыққанның өзінде сөз тіркесінің ғылыми жағынан ең жанды деген тұстары жетік сөз болғанын аңғарамыз. Сөз болып қана қоймай алдағы уақытта зерттеле түсетін қырларына бағыт-бағдар жасалады, ғылыми болжамдар айтылады, ғылымдағы ізбасарларына арқау етеді. Сөз тіркесінің құрылымдық ерекшеліктері, тарихи өзгерістерге сай дамуы, жаңа тілдік деректермен толысуы, сөздердің тіркесімділігі т.т. қадау-қадау жайттар ғалым еңбектерінде шынайы көрініс тапқан.

Мынаны ескерген жөн, қазіргі кезде тілші ғалымдардың арасынан құрылымдық лингвистика өз межесіне жетті деген пікірлерді ауық-ауық естіп қаламыз. Бір қарағанда, жаны бар сөз, тілдің қазіргі заманғы зерттеу барысында тиімді нәтиже берер өзге де зерттеу аспектілері қажеттілігі сөзсіз. Дегенмен тілдік құрылымның қалың қаттауы әлі де толық ашылып бітті айтуға болмайды. Бұл сөз тіркесімділігіне де, сөздің сөйлем ішіндегі қолданысына да, мағынаға да қатысты жайт. Осы тұрғыдан келгенде, проф. Т. Сайрамбаевтың еңбектері тілдік құрылымды қарастыру үшін көп зерттеулерге әлі талай үлгі-өнеге болары анық. Ғалым тілдік құрылымның зерттеушілерге белгісіз тұстарын қыран көз сақшыдай тап басып, дәл анықтайды.

Проф. Т. Сайрамбаев ең әуелі, сөз таптарының тіркесімділігіне назар аударған[1; 2, 3-44 бб.]. Соның ішінде сын есім мен етістіктен құралған сөз тіркестеріне, олардың байланысу түрі мен ерекшеліктеріне, басқа тілге аударылу жай-күйіне тоқталады. Тек сын есім емес, сан есімді етістіктердің тіркесу жайын да ғалым назардан тыс қалдырмайды. Аталған сөз таптарының бір-бірімен тіркесу ерекшеліктері жалаң сөз болмайды, бай тілдік деректерге сүйене отырып зерттеледі. Құрылым мен мағына қатар алынып, бір-бірімен байланыста қаралады. Мәселен, сөз таптарының жеке тұрғандағы, сондай-ақ тіркесім ыңғайындағы мағыналары, олардың басқа бір сөзбен

тіркесу қабілеттілігі, өзара мағына үйлесімділігі барынша тәптіштеліп баяндалады. Сын есімдердің сапалық және қатыстық сын болып бөлінетіні белгілі. Бұл екеуі өздері анықтайтын етістік атаулымен жапа-тармағай тіркесе бермейді. Ғалым еңбектерінде сапалық сынның өзінің етістіктермен тіркесімділігінің әр алуандығы сөз болады. Айталық, сапалық сын есімдердің негізгі және туынды болып келуі осы тіркесімділікке де өз нақышын салады. Түбір күйіндегі сапалық сындар етістікпен мол тіркеседі, ал жұрнақ негізінде жасалған туынды сын есімдер оларға қарағанда тіркесу жиілігі бәсең болады. Мысал ретінде *толық* (*толық жабылды, толық ашылды*), *берік* (*берік тігілді*) тәрізді қатыстық сын есімдерден сапалыққа ауысқан сындарды атауға болады. Әрине, сапалыққа қарағанда қатыстық сындардың етістіктермен тіркесімділігінің аясы тар. Дегенмен мұндай тіркестер мүлде тілдік қолданыста кездеспейді деп айтуға тағы болмайды. Әсіресе, тіл дамуының қазіргі жағдайында (орыс тілінің ықпалынан да болар) стильдік иіннің кейбір түрлерінде жиі кездесе бастады (Мысалы, жарнама тілінде *сенімді сақтайды* (депозитке қатысты) тәрізді тіркестің қолданылуы).

Ғалым өзінің әр зерттеуінде тілдік деректің шығу тегіне, тарихи құбылыс екендігіне тоқталмай кетпеген. Тарихи шолу ғалым еңбектерінде сөз тіркестерінің дамуына қатысты әрдайым сөз болып отырады. Осы салада жазылған арнайы ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, сөз тіркесінің дамуындағы еленбей жүрген құбылыстарға тоқталып өту ғалымның қай еңбегін алып қарасаңыз да орнын тапқан. Мына жолдар сөз тіркесі құрамындағы тарихи өзгерістерді тап басып, дәл берген деп санаймыз: «Сөз тіркестері құрамындағы өзгерістер олардың құрылымдық ерекшеліктерінен, яғни байланысу формасынан, байланысу амалдары мен құрылымдық түрлерінен көрінеді. Сөз тіркесінің байланысу формалары мен тәсілдеріндегі өзгерістер, шындап келгенде, морфологиялық, яғни әрбір сөз тобы құрамында кейін пайда болған құбылыстармен тығыз байланысты. Екінші сөзбен айтқанда, сөз тіркесіндегі өзгерістер, түптеп келгенде, әрбір сөз табының тарихи дамуымен тығыз байланысып жатады» [3, 12-б.].

Аталған жайттар сөз таптарының тіркесімділік қабілетінің дамуына да байланысты. Мәселен, сын есімдердің етістікпен тіркесі ежелгі

құбылыс. Ғалым өз пікірін тарихи жәдігерлердің, тіл тарихын зерттеген ғалымдардың пікірімен бекітіп отырады. Әр нәрсенің тарихы болатыны тәрізді тілдік құбылыстардың да дамуы, әр дәуірдегі қоғам дамуының сипатына орай өзіндік жаңалықтармен толығу фактілері кездесіп отырады. Алайда қазіргі тілдік зерттеулерде осы жағы көбіне-көп ескерусіз қалады, сондықтан проф. Т. Сайрамбаев зерттеулеріндегі бүгінгі тілді тарихи даму жолымен бірлестікте алып қарастыру үрдісі кейінгі ғалымдарға үлгі етерліктей.

Сан есім және етістіктерден құралған сөз тіркестері де тарихи даму тұрғысынан қарастырылған. Автордың ойынша, жалпы санау тәсілі адамның практикалық қызметімен тығыз байланысты. Санауға байланысты ғалымның салыстыруы да көңілге қонады. Айталық, алғашқы кезде адамдар тек екіге дейін санап, одан арғыларды санау мүмкін емес, оларды тек «көп» деп ұққан тәрізді. Осыны аңғару үшін автор жас баланы мысалға алады. Жас бала ең алдымен затты таниды. Көзіне не көрінсе, соны ұстауға ұмтылады. Бірақ оны санауға талпынбайды. Адам баласы өмір сүре бастаған алғашқы дәуірде де адамның санау қабілеті дәл осы деңгейде еді деген қорытынды жасауы орынды [2, 46-б.].

Сын есімді тіркестерді қарастырудағы жүйе сан есімге қатысты да сақталған. Сан есімді етістікті сөз тіркестерінің байланысу түрлері, синтаксистік қызметі, сан есімнің сөйлем мүшесі ретіндегі жұмсалуды, білдіретін мағыналары т.т. мәселелер зерттеледі.

Сөз тіркесінің құрылымын жаңа сипатта танушылардың алдыңғы легінде проф. Т. Сайрамбаев тұрды. Бұл ең әуелі, сөз тіркесіндегі бағыныңқылық қатынасты (басыңқы сыңар) қолдау ыңғайында өріс алады. Бағыныңқылық қатынас болғандықтан, сөз тіркесінің бір сыңары басыңқы, екіншісі бағыныңқы болып келетіні белгілі. Мұндағы басыңқы сыңар сөз тіркесінің грамматикалық болмысын айқындайды. Соның ыңғайына қарай сөз тіркесін топтастыру қазақ тіл білімінде бұрыннан бар. Зерттеушілерді қызықтыратыны – басыңқы сыңардың құрамы. Т. Сайрамбаев есімді, етістікті тіркестермен бірге ортақ басыңқылы деген үшінші топты бөледі [3, 26-34 бб.]. Ортақ басыңқы сыңар туралы тілдік деректердің негізінде ғылыми болжамдарын айтады. Айта кеткен жөн, сөз тіркесінің басыңқы сыңарлары ғалым шәкірттері тарапы-

нан кандидаттық диссертация деңгейінде қарастырылуда [4].

Сөз тіркесінің байланысу түрлері ғылыми әдебиеттерде әбден айқындалып, нақтыланған десек те, оның кейбір түрінің аталғаны болмаса көп мәселелері, жасалу ерекшеліктері т.т. жағынан зерттеу нысанына алынбаған. Тіл сырын терең ұғатын ғалымның назары бұларды да жіті аңғарады. Автордың сөз тіркесіндегі байланысу түрі – жанасу жайындағы жазғандарын осыған балаймыз [3, 34-42 бб.].

Тіліміздегі сөз тіркесі түрлерінің құрылымдық жағынан толыса түсетінін де ескеру керек. Әдетте сөз тіркесі ұғымы құрылымдық жағынан еркін сөз тіркесі және тұрақты тіркестер деп ажыратылады. Сонымен бірге ғылыми әдебиеттерде «сөз тіркесі» және «тіркес» ұғымдарын саралай қолданатыны мәлім [5, 13-б.]. Дегенмен сөз тіркесінің құрылымдық түрлерін жоғарыда аталған екі топпен шектеп қоюға тағы болмайды. Әсіресе қазіргі тілдің терминдік лексикамен байи түсуіне байланысты терминологиялық сөз тіркестері сөз тіркесінің құрылымдық бір түрі ретінде еркін және тұрақты тіркестермен терезесі тең бірлік деп қарастыруға сұранып тұр десе болады. Осы орайда да біз проф. Т. Сайрамбаевтың кейінгі зерттеушілерге ой тастарлық ғылыми пікірлерінің ұшын көреміз. Ғалым терминологиялық сөз тіркестерін жеке санат ретінде талдамаса да, оны күрделі сөз тіркестерінің құрамында қарай отырып [Қараңыз: 6, 21-б.], олардың тұрақты тіркестерден төмендегідей айырмашылықтары барын дұрыс көрсеткен. Атап айтқанда, олар: 1) құрамындағы сөздер санының бірден емес, келе-келе молаю процесі басым; 2) мұнда терминдік мәнінің жаңаруына сәйкес қосымша анықтауыш т.б. үнемі қосылып отырады [7, 54-б.]. Бұл белгілер сөз болып сөз тіркесі түрінің құрылымдық табиғатын жаңаша тануға мүмкіндік береді деп санаймыз.

Тіл қатып қалған құбылыс емес, үнемі жаңарып отыратыны белгілі. Тілдегі жаңалық қоғамымызда болып жатқан әр алуан құбылыстарға, қоғамдық тәжірибенің, ғылым мен техниканың дамып өркендеуіне тікелей қатысты болып келеді. Тілдегі жаңалықтың бір саласы жаңа сөз тіркестерінің пайда болуымен тығыз байланысты. Осындай жаңадан қалыптасып жатқан тіркестер де ғалым назарынан тыс қалмаған. Т. Сайрамбаев аталған «Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі» атты ең-

бегінің «Кейбір жаңа сөз тіркестері туралы» тарауында осындай тілдік жаңа тіркесімдер жөнінде сөз қозғайды. Жаңа тіркестер лексикамызда бұрыннан бар сөздердің және жаңадан енген сөздердің бір-бірімен тіркесі нәтижесінде жасалынады. Ғалымның ойынша, тілдің жаңа сөз тіркесімен баюының көздері мынадай: 1) жаңа сөз пайда болады; 2) оның тіркесе алатын сөздері болады; 3) жаңа сөз тіркестері калька арқылы пайда болады; 4) сөз тіркесіне енген сөздер сөз тіркесінің бағыныңқы және басыңқы сыңарында жұмсалады; 5) жаңа сөз тіркесі құрамындағы сөздер өзара менгеріле, матаса, қабыса байланысады да, олардың генетикалық қабаты да әртүрлі болып келеді (екі сыңары да қазақ сөзі, бір сыңары қазақ, екінші сыңары кірме сөз, екі сыңары да кірме сөз т.т.)[3, 74-б.].

Проф. Т. Сайрамбаевтың сөйлемді құрайтын бөліктерге байланысты зерттеулерінің бір парасы – қаратпа мен қыстырмаларға арналады. Біздің ойымызша, аталған құрылымдарды арнайы қарастырудың теориялық жағынан болсын, практикалық жағынан болсын маңызы зор. Сөйлем адам ойын жеткізудегі басты коммуникативтік тұлға екендігі белгілі. Ал осы қарым-қатынасы құралы – сөйлемнің құрылысы да күрделі. Ол бірыңғай жүйелі бірліктерден құралмайды. Адам ойының, пікірінің әр алуандығы және қандай жағдаятқа байланысты айтылатындығы сөйлем құрамының да күрделене түсуіне себеп болады. Оқшау сөздер – сөйлемнің негізгі құрамымен тікелей грамматикалық байланысқа түспейтін, онымен тек мағыналық қатынаста болатын сөз бөліктері. Бұлар арқылы сөйлемнің құрамы күрделенеді, сөйлем өзін құрайтын органикалық мүшелерден басқа бүкіл сөйлемді әртүрлі мән-мағынамен әрлендіретін сөздермен, ора-

лымдармен толығады. Бұл оқшау сөздердің синтаксистің аясында қаралатын санатқа жататындығы негізгі мағына беретін синтаксистік құрамның шылауында, жетегінде жүруінен, сонымен қабаттаса айтылуынан көрінеді[2]. Міне, осы тәрізді сөйлем құрылымына қатысты мәселелер Т. Сайрамбаевтың еңбектерінде арнайы сөз болған. Бұл жайт синтаксистің сөз тіркесі, я болмаса сөйлем синтаксисі тәрізді дәстүрлі түрінде де, сондай-ақ қазіргі тіл біліміндегі функционалды синтаксис үшін де маңызы ерекше тұрған мәселелер болып табылады. Ғалым ғылыми мәні жоғары осындай бірліктерді көре білген, оны зерттеудің бағдарын алдын ала болжай алған.

Қорыта айтқанда, профессор Т. Сайрамбаевтың қазақ тіліндегі сөз тіркесіне қатысты зерттеулері синтаксис саласындағы маңызды ғылыми пікірлер болмақ. Ғалым еңбектерінің ғылым жолындағы кейінгі ұрпаққа қалдырар өнегесі тілдік құрылымды қазбалап зерттеумен, сондай-ақ зерттеу нысанына орай өзекті тұстарды айқындаумен құнды.

1. Сайрамбаев Т.С. Глагольные словосочетания с прилагательными и числительными в современном казахском языке. Автореферат ... канд. филол. наук: Алма-Ата. 1965.

2. Сайрамбаев Т. Синтаксистің кейбір мәселелері. Алматы: Мектеп, 1996.

3. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. Алматы: Рауан, 1991.

4. Тұрарова А.Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары. Филол. ғыл. канд. ... авторефераты: Алматы. 1999.

5. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. Алматы: Санат, 1998.

6. Сайрамбаев Т. Структурные - семантические типы сложных словосочетаний в современном казахском языке. Автореферат ... докт. филол. наук: Алма-Ата. 1982.

7. Сайрамбаев Т. Терминдердің сөз тіркесіндегі құрылымдық ерекшеліктері туралы // Қазақ терминологиясының мәселелері. Алматы: Ғылым, 1986.

Саркыт Алишжан

ПРОФЕССОР Т.САЙРАМБАЕВ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СИНТАКСИСА СЛОВСОЧЕТАНИИ

В статье рассматривается вклад труда проф. Т.С.Сайрамбаева по синтаксису словосочетания казахского языка. Анализируются основные взгляды данного ученого по словосочетанию. По мнению автора статьи, труды ученого имеют важное значение при изучении словосочетания современного казахского языка.

Sarkyt Aliszhan

PROFESSOR T.SAYRAMBAEV AND SOME PROBLEMS OF PHRASE SYNTAX

The article discusses the contribution of prof. T.S.Sayrambaev's work on the phrase syntax of the Kazakh language. Analyzed the main views of the scientist on phrase. According to the author's article, a scientist's works have great importance in the study of modern Kazakh language phrases.

А. С. Елеуова,

*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты*

ПРОФЕССОР Т.САЙРАМБАЕВТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛ СИНТАКСИСІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қазақ тіл білімінің қалыптасуы, бүгінгі даму қарқыны оның ірге тасын қалап, негізін салған ұлағатты есімдермен тығыз байланысты. Қазақ тіл білімінің тарихында қазақ тілін ғылым ретінде қалыптастырған, оның ғылыми-теориялық негізін қалаған ғалымдардың ерекше орны бар. Осы тұрғыда қазіргі қазақ тілі синтаксисінің қалыптасуы мен бүгінгі жай-күйі, көкейкесті мәселелерін танып білуде профессор Т.Сайрамбаевтың теориялық тұжырымдарын зерттеудің маңызы зор.

Қайсыбір ғалымның ғылыми тұжырымдары мен зерттеу бағыттарына сәйкес ұстанымдары көзі тірісінде қолдау тауып немесе кереғар пікір туындатса, ғалым дүниеден озғаннан кейін оның ғылыми бағыты негізгі сынақ – уақыт сынынан өтеді. Сөйтіп, тіл білімі тарихында қандай да бір ғылыми бағыттың негізділігі, өміршеңдігі уақытпен өлшенеді. Қай халықтың болмасын білім беру ісі мен ғылымының көш басында сол халықтың ғылымына, әдеби-мәдени, саяси өміріне еңбегін сіңірген ерен тұлғалардың тұратыны белгілі. Ғалымның үзеңгілес замандастары, тәлім-тәрбие, үлгі-өнегесін алған ізбасар шәкірттері сол ғалымның қалдырған мұрасының салмағына қарап, оның ғылымдағы орнын уақыт елегінен өткізіп, тарихи тұрғыдан таразылап, бағалайды. Қазақ тіл білімінің ғылыми-теориялық және әдістемелік жағынан даму мәселелеріне тоқталып, оның негізгі теориялық бағыт-бағдарын анықтап, қарқынды дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі – профессор Т.Сайрамбаев.

Ғалым синтаксис мәселелеріне тоқталғанда, ең алдымен, сөйлемді басты синтаксистік категория ретінде таниды. Сөйлемдердің тілтанудағы синтаксис ғылымының басты зерттеу нысаны болатындығы белгілі. Оның тіл жүйесіндегі ең басты бірлік болып анықталуының өзіндік дәлелді себебі бар. Әр деңгейдегі тілдік бірліктер: фонемалар, морфемалар, лексемалар, сөз тіркестері – түптеп келгенде, ең алдымен, тілдегі сөйлемдерді құрастыру үшін қызмет етуге жұмылады. Толық мағыналы сөздер, яғни лексемалар сөйлем құрылысында белгілі бір грамматикалық по-

зицияларға орналасып, сол арқылы сөйлем мүшелері қызметін атқарса, қосымшалар мен көмекші сөздер сол сөздерді, яғни сөйлем мүшелерін тұлғалары жағынан өзара грамматикалық байланысқа түсіріп, ал мағыналық жағынан сол сөйлем мүшелерінің, тіпті сөйлемдердің арасындағы синтаксистік мағыналарды, қатынастарды көрсетеді. Ал сөйлемдер солардың бәрін жинақтап тиянақтап тұрады. Сонымен, сөйлемге келгенде, тіл жүйесінің барлық тетіктері өздерінің негізгі, түпкі қызметтік мақсатына қол жеткізеді. Сөйтіп, біріншіден, сөйлеуші адамның айтайын деген ойын белгілі бір шамада тиянақтап жарыққа шығаруды қамтамасыз ететін, екіншіден, адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру үшін тікелей қолданылатын бірліктер – сөйлемдер тілдік жүйедегі негізгі мақсаттарды орындайтын бірден-бір тірек болып табылады. Сөйлемнің осы жоғарыда аталған қасиеттері тіл білімінде оның негізгі белгілері ретінде танылатындығы профессор Т.Сайрамбаев зерттеулерінде орын алған.

Сөйлемнің басты белгілерінің ішіндегі ең бірегейлері ретінде сөйлемдер, ең алдымен, коммуникативтік және предикативтік бірлік ретінде танылып айқындалатыны, осы қызметтері арқылы сипатталып отыратыны белгілі.

Бұл жағдай енді предикативтілікті синтаксистік аспектілердің ара қатынасы тұрғысынан қарастыруға әкеледі. Ондай көзқарасты да Т.Сайрамбаев пікірлерінен көруге болады [1:6]. Ғалым сөйлемнің тұрлаулы мүшелерін зерттеуге арналған еңбегінде предикативтілік категориясы, яғни сөйлемнің предикативтілігін әдеттегі үш синтаксистік аспектіден немесе сөйлем құрылысының үш түрлі ұйымдасуынан – конструктивтік-грамматикалық, семантикалық-логикалық, сонымен қатар коммуникативтік-психологиялық аспектілерінен жинақталып шығып, олардың тығыз бірлігінен көрініс табады деп есептейді. Сөйлемнің құрылымында бұл үшеуі әрқашан бірігіп әрекет етеді. Сондықтан оларды жеке-жеке қарастыру тек қана қағидалық сипатта болады. Ғалым синтаксистегі ең басты категория – сөйлемнің мәнін айқындауды мақ-

сат етіп қояды. Осы бағыттағы ғалымның ізденістері соңғы кезеңде қарқынды дамып келе жатқан коммуникативтік синтаксис мәселелерін қамтитындығын көрсетеді.

Ғалым зерттеулерінде сөйлем мүшелерінің теориялық мәселелері де сөз болады. Қазақ тіл біліміндегі сөйлем мүшелерінің зерттелу тарихы, тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелердің жасалу жолдары, грамматикалық табиғаты, сөйлем мүшелерінің құрылымдық типтері Т.Сайрамбаев еңбектері негізінде зерттелген.

Ғалым Т.Сайрамбаев «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты еңбегінде: «Баяндауышсыз жалпы (атаулы сөйлем болмаса) сөйлем құралмаса керек. Баяндауыш – қай сөз табынан болмасын бәрібір сөйлемді тиянақтау жағынан, оны сөйлем дәрежесіне жеткізу жағынан қандай тұлғада, қай орында келуіне қарамастан басты тұлға. Дегенмен сөйлемді тиянақтау жағынан баяндауыш мүше басқа сөйлем мүшелерінен жеке дараланады», – деп, маңыздылығын баса көрсетеді және баяндауыштың төмендегідей негізгі қасиеттерін санап береді:

1. Баяндауыштың бастауышқа бағынышты сөйлем мүшесі екендігі;
2. Баяндауыштың сөйлемдегі ойды тиянақтайтындығы;
3. Баяндауыш бастауыштың әр түрлі қасиетін көрсететіндігі;
4. Баяндауыштың бастауышпен жақ, көпше, жекеше түрде үйлесуі;
5. Предикативтілікті білдіруі;
6. Сөйлемнің бас мүшесі екендігі [1:93].

Ал ғалымның тұрлаусыз мүшелердің теориялық мәселелеріне арналған зерттеулерінде сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің сипаты, олардың жасалу жолдары тармақталады [2:3].

Т.Сайрамбаев еңбектерінде жай сөйлемнің құрылымдық түрлері, олардың жасалу тәсілдері, интонациялық, грамматикалық белгілері анықталып, сол негізде қазақ тілі білімінде жай сөйлемдердің грамматикалық бірізділігі сақталды. Мысалы, қазақ тілінің синтаксисіне арналған оқулығында ғалым бір ғана толымсыз сөйлемдердің табиғатын тану үшін мынадай анықтама береді: «Ойға қатысты мүшелері түгел айтылмаған олқы сөйлемдер толымсыз болады» [4:226-227]. Бұндай ойға қажетті сөйлем мүшелерінің бірі жоқ болатын сөйлемдер, яғни толымсыз сөйлемдер туралы түрлі ыңғайдағы көзқарастар бар. Толымсыз сөйлемнің «өмір сүруін» контекспен және жағдаятпен байланыстырып, олардан тыс алғанда

сөйлемнің мағыналық құрылымындағы толымсыздықты сол контекстегі бар сөзбен толықтыру арқылы немесе жағдаяттық ыңғайда түсінуге болады дейтін пікірлер де кездеседі [5:16]. Бұл қысқаша шолу қазақ тіл білімінде толымсыз сөйлемдердің тілдік табиғатын тануға бағытталған сан қырлы зерттеулердің бар екендігін көрсетеді.

Ғалым зерттеулерінде тілдегі ықшамдау, үнемдеу заңдылықтары да сөз болады. Қазақ тіліндегі сөйлем құрылысының ықшамдалуына қатысты Т. Сайрамбаев: «... синтаксистік экономияда да, негізінде, біріншіден, толық сөйлемнен толымсыз сөйлемге ауысу процесі пайда болады, екіншіден, белгілі бір сөйлем мүшесі қызметіндегі сөздер түсіп қалуы – басты фактор, үшіншіден, түсіп қалған сөздің қызметін басқа сөздер уақытша атқаруға тиіс болады, төртіншіден, соңғы қызмет атқарушы сөздің семантикасы бұрынғыға қарағанда қалай да молая түседі, бесіншіден, түсіп қалған сөз көбіне сөйлем мағынасынан белгілі болып тұрады, алтыншыдан, ондай экономияға түсетін сөз таптары көбіне зат есімдер, ал зат есім орнына жұмсалатын сөз таптарының көбіне бұрын анықтауыш қызметінде жұмсалуға тиісті сын есімдер, сан есімдер, есімше және кейде кейбір көмекші сөздер түйдекті тіркестер құрамында ғана жұмсалады...», – деп көрсеткен [6:135-136].

Сөйлемнің нақты коммуникативтік бірлік (айтылым) ретінде қолданылуы сөйлемнің қоғамдағы негізгі қызметтерінің бірін құрайды. Ол синтаксистік жүйеде екі жағынан, сөйлем және айтылым арасынан көрінеді. Сөйлемді қатысымдық құрылым (коммуникативтік аспект) тұрғысынан зерттеу дегеніміз, сөйлемді адамдардың пікір алмасуы кезінде пайдаланылатын құрал ретінде қолданғанда болатын логикалық байланыстар ыңғайында зерттеу болып шығады. Сөйлемнің шегі мен айтылымның шекарасы бір-біріне тура келмеуі мүмкін. Біртұтас грамматикалық құрылым хабарлаудың бөлек қатары болып бөлшектенуі мүмкін, бұндай көрініс лингвистикада «парцелляция» деп аталады. Парцелляция – стильдік-экспрессивтік мақсатта сөйлемді ерекше интонация арқылы әдейі жеке бөлшектерге, фразаларға бөліп айту [7:247]. Орыс тіл білімінде жеке-леген зерттеулерде бұл құбылысқа қатысты жалпылама түсінік берілгенімен, арнайы зерттеу нысаны болмағаны белгілі. Қазақ тіл білімінде «парцелляция» құбылысының табиғаты-

на Т.Сайрамбаев зерттеулерінде кеңінен түсінік берілген. Парцелляция жеке сөзді, сөз тіркесті, сөйлемді болып, өзі қатысты сөйлемнің, біріншіден, айрылмас бір бөлшегі іспеттес, екіншіден, мағыналық жағынан тиянақтаушы, үшіншіден, сөйлемнің өн бойына, не жеке бір мүшесіне қатыстылығы, төртіншіден, өзіне қатысты сөздермен әдеттегі айқындауыштар сияқты тұлғалық жағынан кейде ұқсас, кейде ұқсас еместігімен де ерекшеленеді. Бұған қарағанда, ондай синтаксистік топтар қалайда өзі қатысты сөйлемнің ажырамас бір бөлігі, айқындауышы тәрізді, олар өз алдына жеке қолданылмайды, алдыңғы сөйлемнен бөліне алмайтын синтаксистік қосалқы топтар. Олардың үш түрлі тұлғада жұмсалатынын тілдік деректер дәлелдейді. Сондықтан парцелляция сөз тіркесі, сөйлем мүшесі және сөйлемдік жағынан топтастырылады. Қазіргі әдеби тіліміздің материалдарына қарағанда, парцелляция мәселесі тілімізге толық енді деп айта аламыз [8:229-230].

Профессор Т.Сайрамбаевтың зерттеулері қазақ тіл білімінің бүгінгі дамуы мен оның өзекті мәселелерін шешуде ғылыми-теориялық құндылығын жоймайды. Біз жоғарыда ғалым зерттеулеріне арқау болған қазақ тілі синтаксисінің кейбір мәселелеріне ғана тоқ-

талдық. Әрине, бір мақала деңгейінде ғалым зерттеулерінің нәтижелері туралы толыққанды талдау жасау мүмкін емес. Ғалымның еңбектері қазақ тілі синтаксисінің теориялық бағыт-бағдарын анықтауда бағдарламалық мәні бар, қазіргі синтаксистің өзекті мәселелерін шешуде баға жетпес мұра. Ендеше, ғалымның қазақ тілі синтаксисінің қалыптасуына сіңірген еңбегінің мәнін ашу, ғылымдағы ұстанымдарын айқындап, жалпы тіл білімінде, соның ішінде қазақ тіл білімінде қалыптасқан теориялық тұжырымдармен салыстыра зерттеу, сөйтіп, ғалым мұрасына лайықты баға беру болашақтың еншісі.

1. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 168 б.
2. Сайрамбаев Т. Есім пысықтауыш. – Алматы: Санат, 1976. – 48 б.
3. Сайрамбаев Т., Өмірбекова Р. Анықтауыш, оның кейбір жасалу жолдары. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1995. – 41 б.
4. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Санат, 1997. – 286 б.
5. Ардентов Б.П. Номинативные предложения в современном русском языке. – Кишинев, 1959. – 211 с.
6. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 186 б.
7. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
8. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Санат, 2003. – 240 б.

А. С. Елеуова

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СИНТАКСИСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА Т.САЙРАМБАЕВА

В статье анализируются научно-теоретические основы синтаксиса казахского языка в исследованиях профессора Т.Сайрамбаева.

A. S. Eleuova

SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS OF THE SYNTAX OF THE KAZAKH LANGUAGE IN THE RESEARCH OF PROFESSOR T.SAYRAMBAEV

The article examines the scientific and theoretical basis of the Kazakh language syntax in the research of Professor T.Sayrambaev.

М. М. Төлеуп,

Алматы энергетика және байланыс университеті, e-mail: mira-abay@mail.ru

Т. САЙРАМБАЕВТЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІ МЕН СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Профессор Талғат Сайрамбаевты қазақ тілі синтаксисінің күрделі мәселелерін терең де, жан-жақты зерттеп, XX ғасырдағы қазақ тіл білімінің қалыптасып, дамуына зор үлес қосқан ірі ғалым ретінде танимыз. Ғалымның

еңбектері ғалымдар мен ізденушілерден бастап, студенттер мен оқушыларға қазақ тіл білімінен академиялық білім беру құралы ретінде жемісті пайдаланылып жүргені белгілі.

Енді қазақ синтаксисі мәселелерін, оның ішінде, сөз тіркесі мен сөйлемдерге қатысты мәселелерді шешіп, оларды бір жүйеге түсіріп, қазақ тіл білімінде өзіндік із қалдырған ғалымның еңбектерін зерделеп, бағалайтын кез келген сияқты.

Профессор М. Балақаевтың шәкірті Т.Сайрамбаев ұстазының жолын жалғастырып, ұстазы қалдырған мол мұраны игеріп, қазақ синтаксисіндегі өзекті мәселелерді анықтап, оларды зерттеу жолында көп еңбек атқарды. Ол еңбектерінің нәтижелері ғалымның өзі жазған көптеген оқулықтары мен ғылыми еңбектері және ол кісінің жетекшілігімен шәкірттері зерттеген ғылыми еңбектер түрінде басылып шықты.

Біздің мақаламыздың мақсаты – ғалымның сүбелі еңбектерінің ішіндегі синтаксис мәселесіне қатысты бір-екі еңбегіне тоқталып, оларды саралап, талдау.

Ұстаздың жоғары оқу орындарының студенттері мен мұғалімдеріне арналған «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері» атты еңбегінде бұған дейін қазақ тіл білімінде сан алуан пікір тудырып келген сөз тіркесі мен сөйлем мәселелерін түбегейлі зерттеп, жүйелеп, олардың айырмашылығын көрсетіп, сөз тіркестерінің негізгі белгілерін ажыратып, қазақ тілінің аталған мәселелерін бір жолға сала білген.

Ғалым аталған еңбегінде кез келген сөздер сөз тіркесін құрау үшін олардың қалыптасқан семантикалық мазмұны үлкен рөл атқаратынын, яғни басыңқының семантикасының бағыныңқы мүшенің мағынасына сай келуі шарт екенін атап көрсете келіп, басыңқы мен бағыныңқы мағыналық байланыста бола отырып, бір-бірімен әрі грамматикалық, әрі интонациялық жағынан байланысатынын, яғни грамматикалық тәсілге түрлі қосымшалар арқылы байланыс тән болса, интонация үшін сөйлемдегі сөздердің табиғи орын тәртібі қажет деген түйін жасайды.

Сөз тіркестерінің құрылысына қатысты оларды жай және күрделі сөз тіркесі деп бөліп, жай сөз тіркесі кемінде толық мағыналы екі сөзден құралатынын, күрделі сөз тіркесінің құралуы әртүрлі болып келетінін, бірде басыңқы мүше, бірде бағыныңқы мүше күрделі болатынын және сөз тіркестерінің әрбір сыңарының күрделі болуы да мүмкін екенін айтады [1:20].

Күрделі мүшелер: күрделі анықтауыш, күрделі пысықтауыш немесе күрделі толық-

тауыштар өзара сөз тіркесін құрай ала ма; қосарлы сөздер, негізгі етістіктер мен көмекші етістіктер, күрделі сан есімдер, негізгі сөздер мен шылаулар, біріккен сөздер, қысқарған сөздер, есім мен көмекші етістіктер, фразалық тіркестер сөз тіркесін құрай ала ма деген сұрақтарға күрделі сөз бен сөз тіркесінің айырмашылығын айқындау арқылы: күрделі сөз – сөз жасаудың бір түрі, оның әрбір сыңары бір-бірімен *тығыз мағыналық байланыста* болады, күрделі сөздің әрбір сыңарында жеке-жеке мағына болуы да, болмауы да мүмкін, жеке-жеке мағынасы болғанымен, *тұтас сөздің мағынасы сыңарларының мағынасынан гөрі күңгірттеу* болады, күрделі сөздің әрбір сыңарына жеке сұрақ қойылмайды, екеуіне бір-ақ сұрақ қойылады, күрделі сөздің әрбір сыңарының орны жылжымалы емес, тұрақты, күрделі сөз *тұтасымен* морфологиялық өзгеріске ұшырайды, *тұтасымен* басқа сөзбен синтаксистік байланысқа түседі; ал сөз тіркесі – синтаксистік категория, оның сыңарлары бір-бірімен *синтаксистік байланыста* болады, сөз тіркесінің әрбір сыңарының *мағынасы айқын болады*, оның әрбір сыңары *дербес* сұраққа жауап береді, сөз тіркесінің *әрбір сыңары* түрлі морфологиялық өзгеріске ұшырайды және сөз тіркесінің әрбір сыңары *жеке синтаксистік байланыста* жұмсалады деп, дәлелді, тиянақты жауап береді [1:31].

Осы еңбектің екінші тарауында күрделі сөз тіркесінің құрылымдық түрлеріне тоқталып: есімді күрделі сөз тіркестері, оның ішінде зат есімді, сын есімді, сан есімді, шылаулар қатысты, етістікті, есімшелі күрделі сөз тіркестерін жеке-жеке талдап; сөз тіркестерінің байланысу тәсілдеріне тоқталып, олардың сөйлемдегі қызметтерін саралайды.

Т.Сайрамбаев бұл еңбегін М. Балақаев, Т. Қордабаев, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Ы. Маманов, К.Аханов, М.Томанов, М. Серғалиев, Ә. Хайдаров, Ә. Әбілқайыр, З.И. Будагова, В.В. Виноградов, Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, А.М. Пешковский, Е.И. Убрятова, т.б. көптеген белді-белді орыс, түркі және қазақ тілші-ғалымдарының пікірлерін келтіре отырып, олардың көзқарастарын қолдау-қолдамау себептерін көрсете отырып, мол мысалдармен дәлелдеп жазған.

Проф. Т.Сайрамбаевтың «Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі» атты оқу құралында автор сөз тіркесінің тарихына тоқталып, Н.З.Гаджиева, А.М.Щербак, А.Ысқақов,

М.Томанов, т.б. тілші-ғалымдардың пікірлерін ой елегінен өткізіп, өз қорытындысын жасайды. Байланысу тәсілдерінің ішкі ерекшеліктеріне тоқталады: синтетикалық тәсілдің төрт жалғаудың қатысы арқылы жүзеге асатынын, септік және көптік жалғауларының сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарына қатысты болатынын және сөз бен сөзді байланыстыруда жұрнақтардың да рөлі ерекше екенін дәлелдей келіп, бірақ жұрнақтар арқылы байланысу жалғаулар арқылы байланысудай активті емес екенін атап көрсетеді және қазақ тіліндегі синтетикалық байланысу тәсілдерінің осы ерекшелігін ескеріп, оны қосымшалар арқылы байланысу деп атауды жөн көреміз деп қорытындылайды.

Сөздердің байланысуының аналитикалық тәсіліне көмекші сөздер, сөздердің орын тәртібі және интонация арқылы байланысуды жатқызады. Ал аналитикалық-синтетикалық байланысу тәртібі шылаулар, көмекші есімдер, көмекші етістіктер, модаль сөздер арқылы байланысуды қамтитынын дәлелдейді.

Оқу құралының жаңа тіркесімділік туралы бөлімінде еліміздегі сыртқы әсер мен ішкі даму үдерісінде жыл сайын жаңа мамандықтар түрлерінің пайда болуына байланысты сол салаларға қатысты жаңа зат, құбылыс, ұғым, іс-әрекеттердің атаулары, яғни кәсіби сипаттағы жаңа терминдер мен терминдік топтардың тілімізге көптеп еніп жатқандығын айта келіп, оларды: компьютер, ЭЕМ, физика, техника, ауыл шаруашылығы, әлеуметтік сала, т.б. деп, сала-салаға бөліп және лингвистикалық терминдерді де ұмытпай, ол атаулардың байланысу тәсілдерін зерттеп, қорытындылайды [2:41,42].

Келесі тарауларда шартты рай, оның синтаксистік ерекшеліктері, оның сөйлемде қандай мүше қызметінде қолданылатынына және пысықтауыштардың түрлеріне тоқталып, олардың мағынасын анықтайды, оларды функционалдық синтаксис тұрғысынан зерттейді.

Ғалым тілдегі экономия, байланысу формаларының бір-біріне ауысу үдерісін де зерттейді. Бұл мәселе қабысудың қиысуға, қабысудың матасуға ауысу, қабысудың меңгеруге,

меңгерудің қиысу ауысу және бір сөйлем мүшесінің екінші сөйлем мүшесіне ауысуы, қазақ тіліндегі салт-сабақты етістіктердің меңгерілуі дәлелденген бөлімдерде қарастырылады.

Проф. Т.Сайрамбаевтың «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты еңбегінде сөйлемнің негізгі белгілері ажыратылып көрсетіліп, шақ, жақ, рай, модальдылық категориялары зерттеледі.

Осы еңбектің I тарауында автор сөйлем мүшелерінің теориялық мәселелерін дәлелдеп, оның қорытындысы ретінде «сөйлем мүшесі деп сөйлемде бірнеше сөздер тобының басқа сөздермен синтаксистік қатынастар арқылы арнайы бір сұраққа жауап беріп, грамматикалық мағынаға ие болатын түрін айтамыз» деген анықтама береді [3:13].

II тарауда грамматикалық, логикалық бастауыш деген ұғымдарға түсінік беріледі, бастауыштың жасалу жолдары көрсетіліп, сөз таптарының бастауыш қызметінде жұмсалуды, баяндауыштық тұлға ретінде қандай сөздер қолданылатыны, баяндауыштың жасалу жолдары, түрлері, етістікті, есімді баяндауыш, үстеудің, еліктеуіш сөздердің, модаль сөздердің, *бар*, *жоқ* сөздерінің, көмекші сөздердің баяндауыш қызметінде жұмсалу ерекшеліктері, құрама баяндауыштар жан-жақты зерттеледі.

Т. Сайрамбаев өз еңбектерінде тіл білімінің қомақты саласының бірі синтаксистің, оның ішінде қазіргі қазақ тілі синтаксисінің өзекті мәселелерін дөп тауып, синтаксис теориясы мәселелерінің негізі қалануына, филология ғылымының осы саласының жекелеген тарауларының қыр-сырының толық та, жан-жақты зерттелуіне сыни ғылыми көзқараспен қарап, өзекті мәселелерді дәйекті түрде негіздеп, нақты мысалдармен, теориялық фактілермен дәлелдеп, өз анықтамаларын береді.

1. Т. Сайрамбаев. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері (Жоғары оқу орындарының студенттері мен ұстаздарына арналған). – Алматы: Мектеп, 1981. – 197 б.

2. Т.Сайрамбаев. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. -174 б.

3. Т.Сайрамбаев. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. -167 б.

Толеуп Мейиримгуль

ИССЛЕДОВАНИЯ Т. САЙРАМБАЕВА ПРО СИНТАКСИС СЛОВСОЧЕТАНИИ И ПРЕДЛОЖЕНИИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье анализируются труды выдающегося ученого-лингвиста профессора Т. Сайрамбаева, посвященные синтаксису словосочетания, простого и сложного предложения в современном казахском языке. В работах ученого рассматриваются важнейшие теоретические вопросы данного лингвистического направления. При исследовании

спорных вопросов казахского синтаксиса профессор Т. Сайрамбаев особое внимание уделяет структурным схемам и семантическим и функциональным особенностям синтаксических единиц. Опираясь на свои исследования, он дает определения синтаксическим терминам.

Toleup Meyirimgul

STUDIES OF T. SAYRAMBAEV ABOUT SYNTAX OF PHRASES AND SENTENCES IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

The article analyzes the scientific works of the outstanding linguist professor T. Sairambayev which are dedicated to the syntax of phrases, simple and complex sentences in the modern Kazakh language. The papers of the scientist examine the most important theoretical issues of the given linguistic stream. While researching disputable issues of the Kazakh syntax, Professor T. Sairambayev pays special attention to structural schemes, semantic and functional features of syntactic units. According to his own researches the linguist gives definitions to syntactic terms.

Г. Жылқыбай

А.Ясауи атындағы ХКТУ доценті, ф.ғ.к.

Т.САЙРАМБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІ ТЕОРИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ ҰСТАНЫМЫ

Қазақ тіл білімінде кенжерек дамыған сала ретінде саналатын сөз тіркесі жөніндегі зерттеулер қазіргі шақта едәуір биікке көтерілді деуге болады. Жалпы сөз тіркесінің жүйелі қарастырылуына бірталай елеулі еңбек еткендердің басында С.Аманжолов, Р.Әміров, Ә.Аблақов, М.Серғалиев, М.Балақаев, Т.Сайрамбаев, Е.И.Убрятова, Н.А.Баскаков, Н.К.Дмитриев, Қ.Басымов сияқты тілші ғалымдардың тұрғандығы сөзсіз.

Дегенмен түркі тілдеріндегі сөз тіркестері жөніндегі ең алғашқы таза теориялық туынды профессор М.Балақаевтың еңбегінен басталған болатын. Олай деуіміздің себебі, ғалымның 1954 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілі» деген кітапқа енген «Сөз тіркесі» бөліміндегі мақаласы мен 1957 жылы жарық көрген «Основные типы словосочетаний в казахском языке» еңбегіне дейінгі зерттеулердің «тек мектеп грамматикаларының көлемінде айтылып келгендігін», «онда да сөз тіркесіне толық анықтама беріп, оның түрлі жақтарын егжей-тегжейіне дейін зерттеген ешкім болмағандығын» оның ізбасар шәкірті Т.Сайрамбаев өз еңбегінде атап өтеді.

Ғылымға ең алғашқы қадамын сөз тіркестеріне байланысты ғылыми мақаласымен бастап, тіл білімінің синтаксис саласына жарты ғасырлық ғұмырын арнаған ф.ғ.д., профессор Т.Сайрамбаевтың елеулі еңбектерінің мол бөлігінің жетекшісі М.Балақаев қағидаларынан бастау алатындығымен қоса онымен үндес

екендігін байқау қиын емес. Мәселен, «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері» атты монографиясын негізге алсақ болады. Аталған еңбекте автор М.Балақаев пен т.б. ғалымдарының зерттеулерінен тыс қалған, тіпті түркі тілдері бойынша еш сөз болмаған мәселелер жөнінде алғаш зерттеу жүргізген болатын және бұл дүниелердің орнын баса алатын еңбектердің қазірде жоқтығын сеніп айта аламыз.

Қазақ тіліндегі сөз тіркесі саласы туралы XX ғасырдың 20 жылдарынан кейін сөз қозғала бастағанымен, жалпы тіл білімі бойынша XIX ғасырдың басында пайда болған қисындық бағыт өкілдерімен байланысты. Сол ғасырдың орта кезеңіне дейін беделін жоғалтпаған бұл бағыттың әр түрлі ойлары кейінгі зерттеушілер тарапынан қате деп табылғанымен, сөз тіркесін сөйлеммен қатар синтаксистің қарамағында қарау қағидасы жоққа шығарылмайтын мәселе болып қала берді. Олар синтаксистік ұғымдарды формалды логиканың мүддесі тұрғысында, соған тәуелді мәнде қарады, синтаксистің міндеті логикалық категориялардың тілдегі баламасын айқындау деп түсінді. Сөйлемге болсын, оның мүшелеріне болсын анықтама беруде бірден-бір сүйеніш – қисын заңы деп білді. Сөйлем – қисындық пайымдаудың көрсеткіші, ол екі мүшелі ғана болады: оның бірі – субъект, екіншісі – предикат. Бұл екі категорияның тілдегі көрсеткіштері – бастауыш пен баяндауыш дегенді

айтты. Көптеген олқылықтары барлығына қарамастан қисындық бағыт XIX ғасырдың ортасына дейін елеулі беделге ие болып келді. Оның сарқыншағы күні бүгінде де кездесіп қалады. Тіпті, сол кезден бергі жарық көрген грамматикалық әдебиеттердің барлығында да синтаксисті грамматиканың бір саласы ретінде қарау жүйесі бүгінгі шақтағы ғылымымыздың да сипаты. Соншалықты ұзақ тарихына, түрліше кезеңдеріне қарамастан, синтаксистің негізгі объектілерін айқындауда әлі күнге дейін пікір қайшылықтары кездесіп қалады. Өткен ғасырдың аяғына дейін синтаксистің ең негізгі және бірден-бір объектісі сөйлем делінген болса, үстіміздегі ғасырдан бастап оның қарауына сөздер тіркесі де жатады дейтін пікір пайда болды. Тіпті, орыс тіл білімінің көрнекті өкілдері Ф.Ф.Фортунатов пен оның шәкірті М.Н.Петерсон секілді ғалымдардың тарапынан сөздер тіркесі – синтаксистің бірден-бір объектісі, сөйлемнің өзі де сөз тіркесі құрамына енеді дейтін қағидалар пайда болған болатын. Бұл бағыттағы ғалымдардың пікірінше, синтаксистің түйінді мәселесі, негізгі объектісі – сөздер тіркесі. Сөйлем дегеніміз сөздер тіркесінің бір түрі ғана. Сондықтан синтаксистің қарауына тек сөз тіркесі түріндегі сөйлем ғана жатады деп есептейді [1.28].

Қай пікірдің, зерттеудің болмасын сөз тіркесі тіл біліміндегі ең негізгі тұлға екендігін көреміз. Орыс тілінде сөз тіркестерін алғаш қолға алғандардың бірі В.В.Винградов сөз тіркестерінің түрлері, байланысу формалары және олардың құрылысы тіл білімінің ең басты бөлімі екендігін айтады [2.179].

Ғалым Т.Сайрамбаевтың айтуынша, орыс тіл білімінің белгілі зерттеушісі И.П.Мелиоранский «Краткая грамматика казах-киргизского языка» деген еңбегінде сөз тіркесі туралы арнайы тоқталмағанымен, «простое предложение» деген бөлімінде бастауыштың баяндауышпен қиыса байланысатынын дұрыс көрсеткен [3.1-2]. Ал септіктерге жеке-жеке тоқтай келіп, онда әрбір етістіктің мағыналық топтарының қайсысы қандай сөздерді меңгеретінін анықтаған. Ал қабыса байланысу туралы ешбір сөз қозғалмайды. Бірақ автордың «Определение» деген бөліміндегі мынадай мысалдар: *«ақ тас – белый камень; жақсы кісі – хороший человек; үшінші жыл – третий год»* дегенде сөздердің қатар келіп орналасатынын сөз етеді». Мұның өзі қабысу термині-

нің жалпы орыс тілінде де көп уақытқа дейін енгізілмеу себебіне байланысты ма деп ойлауға болады.

Қазақ тіл білімінде сөз тіркесі синтаксисі жеке ғылым болып елуінші жылдары профессор М.Балақаевтың әсерімен қалыптасты дегенімізбен, синтаксисті сөйлемнің қандай түрлері болатынын, қандай бөлшектерден құралатынын қарастыратын грамматиканың бір саласы деп анықтаған қазақ ғалымдарының алғашқыларының бірі, профессор Қ.Жұбанов синтаксистің қарауына сөздер тіркесі де жататындығын отызыншы жылдары айтқан болатын.

Алғашқы зерттеулердің бірі С.Аманжоловтың да сөйлем, сөз тіркесіне қосқан пікірлері әлі күнге маңызын жоймаған оның еңбектерінде біршама сөз болады. Ол 1940 жылы «Қазақ әдеби тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы» деген кітабын он жылдан кейін «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы» деген атпен қайта бастырғанда, әдейі «Сөздер тізбектері» [5.10] деген тақырыппен берілген болатын. Әрине, бұл кітапта тіліміздің барлық сөз тіркесін сөйлемге берілген анықтамалардың ыңғайында атап жүрді. Сондықтан да, С.Аманжоловтың пікір-тұжырымдары өз уақытысындағы ғылыми еңбектердің ұстанымына сәйкес келуі мүмкін еді, Мәселен; «Тиянақты ойды білдіретін сөзді я бірнеше сөз тіркесін сөйлем дейміз», «кейбір сөз (сөйлем мүшесі) басқа сөзді анықтап, толықтырып, пысықтап немесе түрліше қиюласып, бірін-бірі керек ету жолымен байланысады. Мұндай байланыстарды сөйлемдегі сөздердің тіркесі дейміз», - деген өзіндік пікірлері осының айғағы.

Қалай десек те, XX ғасырдың алғашқы бөлігінде оқулықтар жазып, ой айтқан профессорлар Қ.Жұбанов, С.Аманжоловтар сөз тіркесі тіліміздегі елеулі категория екенін жақсы түсінгендіктен аз да болса өз еңбектерінің нысанына айналдырды.

Сөздер тіркесі синтаксистің қарауына енетінін жоғарыда айтып өткендей кейінгі жылдары М.Балақаевтың еңбектерінде өте жүйелі айтып өтеді. Ол өзінің жай сөйлем синтаксисіне арналған зерттеуінде «синтаксис сөйлемнің грамматикалық жүйесін құрамын, сөздердің тіркесуін қарастырады» - десе, соңғы еңбектерінде одан гөрі айқындаңқырап, сөз тіркесін синтаксистің бірінші объектісі дәрежесіне дейін көтереді [6.140].

М.Балақаев пен Т.Сайрамбаевтың пікіріне сүйенсек егер *сөйлем* қарым-қатынас жасаудың, адам ойын білдірудің негізгі формасы болса, *сөз тіркесі* және *сөз* – сөйлем құраудың материалдары, яғни, бұдан шығатын қорытынды сөздер тіркесі синтаксис қарауына жататын мәселелердің бірі екені даусыз. Ол сөйлеммен тығыз байланыста қаралуы керек. Бірақ сөз тіркесі синтаксистегі тұлға емес, оның негізгі тұлғасы – сөйлем. Сөз тіркесі, көптеген ғалымдардың көрсеткеніндей, сөйлемнің бір бөлшегі – сөйлем құрауға қажетті материал. Мұндай сөз тіркесі мен сөйлемнің арасындағы айырмашылықтарды тану мәселесі тілші ғалымдардың көбіне ой салған болатын.

Сөз тіркесін сөйлемнен ажырату – жалпы тіл білімінде негізгі мәселелердің бірі. Осыған орай ғалым Т.Сайрамбаев «Сөз тіркесіне синтаксистік топ құрайтын барлық сөздердің тіркесін жатқызамыз ба, әлде предикативті қатынасты жатқызамыз ба?» деген сауалға жауап іздеп, осының негізінде бұл күні жоққа шығарылған қағидалардан бастап, қазіргі жүйеге себеп болған ұстанымдарды салыстырып, саралап, жинақтайды. Мысалы, кейбір ғалымдардың, атап айтқанда Фортунатов, Пешковский тағы да басқалардың толық мағынасы бар грамматикалық тіркестердің барлық түрін сөз тіркесіне жатқызуы тілге тиек етіліп, қате ұстанымын айқындауға тырысады. Оның айтуынша: «Фортунатовтың пікірі бойынша, сөйлем дегеніміз сөз тіркесінің бір түрі (разновидность), көрінісі. Бұлардың пікірінше, сөйлем мен сөз тіркесінің ешбір айырмашылығы болмайды». Ал «Керісінше, кейбір ғалымдар Буслаев, Потебня, Шахматов т.б. сөз тіркесін жоққа шығарды. Олардың пікірі бойынша, негізгі етіліп сөйлемнің теориясы және сөйлемнің мүшелері алынады. Сөйтіп сөз тіркесі туралы мәселе тек түркі тілдеріне ғана емес, басқа тілдерде де түрліше қаралады», - [3.8] дейді.

Сондай-ақ, сөйлем мен сөз тіркесінің айырмашылықтары мен өзіндік ұқсастықтарына аса назар аударған ғалым бұдан басқа Н.К.Димитриев, Б.А.Убрятова, Н.А.Баскаков, Г.И.Инжековой-Грекул, В.В.Виноградов сынды т.б. ғалымдардың зерттеулерін негізге ала отырып аталмыш мәселеге өз көзқарасын білдіріп, кей тұстарға келіспейтіндігіне толықтай ғылыми дәлел айтады. Егер бастауыш пен баяндауыштық қатынастан болмай, олар тия-

нақты ойды білдірсе, сөйлем деп, егер бастауыш пен баяндауыштық қатынас болмай, олар тиянақты ойды білдірмесе сөз тіркесі болады»(Н.К.Дмитриев, Б.А. Убрятова т.б.) [7.202-203], соңғы сөз (басыңқы сөз) есімше не көсемше формасында тұрса ғана сөз тіркесі де, ал етістіктің басқа формаларында келсе, сөйлем (Н.А.Баскаков, Г.И.Инжековой-Грекул т.б.) [8.464] деген пікірлер мен соған орай сөз тіркестерін предикативті және предикативті емес деп бөлінуін аса қолдай қоймайды. Өйткені «сөз тіркестерінің әрбір сынарларын бұлай қарау, олардың қасиетін толық аша алмайды. Сөз тіркесі мен сөйлемді ажырату немесе олардың арасына жоғарыдағыдай шек қою дұрыс болып шықпайды. Өйткені мұндай шек қою негізгі критерий бола алмайды. Ол үшін сөз тіркесі мен сөйлемдердің әрқайсысының зерттелетін негізгі объектілерін ашу керек сияқты [9.11] дей келе В.В.Виноградовтың кейінгі еңбектеріндегі сөйлем мен сөз тіркестерінің айырмашылығы мен ұқсастықтарын дұрыс байқағандығын атап өтеді.

Бұл принципке қарағанда сөйлемнің сөз тіркесінен бір өзгешелігі – біріншіден, әрбір сөйлемнің интонациясы болады. Бұл қасиет сөз тіркесінде болмайды. Екіншіден, негізінде сөйлемдерге тән нәрсе, олар көбіне бастауыш пен баяндауыштық қарым-қатынастан құрылып, біршама аяқталған ойды білдіруі. Бұл құбылыс та сөз тіркесінде үнемі бола бермейді. Сөз тіркесі толық мағыналы сөздерден құрала отырып, сөйлемнен осындай айырмашылықтары болғанымен олардың өзіндік ұқсастықтары да бар. Сол сияқты сөз тіркесі сөйлемнің негізінде жасалады. Мысалы: *кітап оқыды* бұл әрі сөйлем, әрі сөз тіркесі. Олай болса, бір сөз табы басқа сөз таптарына ауысып отыратыны сияқты, бұл екеуі бір-біріне ауысып отырады. Әрі екеуі құрылысы жағынан кейде ұқсас келеді. Сөйлем де, сөз тіркесі де екі немесе одан да көп сөздерден құрала отырып, сөйлемдермен сәйкес келе береді. Сонымен, қорыта келгенде, сөз тіркесі және сөйлем жалпы тіл қатынасы, ой қатынасы бола отырып, әрқайсысының өзіндік объектілері бар. Сөйтіп, Т.Сайрамбаевтың пікірінше: сөз айналадағы объективтік шындықтың адам басындағы сәулесі (отражения) ретінде жеке-жеке ұғымды (понятие) білдірсе, сөз тіркесі олардың грамматикалық қарым-қатынасын және мағыналық тобын білдіреді. Ал сөйлем жеке ұғымдардың синтезі ретіндегі

байымдауды (суждение), хабарлауды, сұрауды, модальділікті білдіреді.

Сөз де, сөз тіркесі де - сөйлем құраудың негізгі материалы. Бірақ әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері барын ғалымдар тарапы ертеден-ақ аңғарған, ол туралы бағалы еңбектер де аз емес. Дегенмен, сөз бен сөз тіркесінің ұқсас және айырым белгілерін айқындау үшін, алдымен сөздің негізгі түрлерін ажыратып алуды ескерткен ғалым, әсіресе, сөз тіркесі синтаксисінің үлкен мәселесінің бірі күрделі сөздер мен сөз тіркестерінің сыртқы тұлғасының ұқсастық белгілеріне және айырмашылықтарына аса назар аударады. Ол күрделі сөз бен сөз тіркестерінің ұқсастығы олардың жасалу жолында емес, сөз санының көбінде, саны жағынан екеуі де екі немесе одан да көп сөздерден құралатындығын [9.36] атай келе, олардың арасындағы бірталай айырмашылықтарды да түсіндіре түседі. Бұл үшін сөздердің тілде атаушы қызмет атқарып, тілдің номинативті құралдарының қатарына жататындығы сияқты, сөз тіркестері де заттардың, сапа-белгілердің, іс-әрекеттердің атаулары ретінде қолданылып, тілдің номинативті құралдарының қатарына жатқызатын К.Ахановтың семантикалық, морфологиялық, синтаксистік тұтастық белгілеріне қарай ажыратқан классификациясына сүйене отырып дәлелдейді.

Синтаксис мәселелерінің ішіндегі сөз тіркесінің күрделенуіне дербес мағыналы сөздермен (сөз таптары) бірге кейде дербес мағыналы күңгірт сөздердің де қатысты болатындығын дәлелдеп, түбегейлі нүкте қойған еді. Оның пайымдауындағы сөз тіркесінің аясын кеңейтуде әр сөз тобының күрделі түрі; көмекші есім; көмекші етістік; модаль сөздер; шылаулар; нумеративті сөздер; түрлі қосымшалар; фразеологиялық тізбектер т.б. факторлар шешуші орын алады деген тұжырымы да айқындалып барып жарияланған еді. Бұл күрделі сөз тіркестерінің жасалу табиғатын терең зерттеу үшін сөз тіркестерінің күрделену процесіне ықпалы бар, ықпалы жоқ тілдік бөлшектердің кез келгенінің қасиеттерін зерттеуіне тура келетіндігін көрсетті.

Т.Сайрамбаев өзіндік ерекшелігі бар синтаксистік байланыс түрі матасудың қиысу мен меңгеруге ұқсастығын мойындайды, сондай-ақ ең алғаш дөп басып айтқан М.Балақаевтың матасу жөніндегі матаса байланысу тек сөз

тіркестерінде жұмсалады деген пікірін қолдайды.

Шындығында да, матасу ілік жалғаулы сөздің тәуелдік жалғаулы сөзді қажет етуі жағымен, бірінсіз-бірі қолданыла алмайтынын айқас байланысу жағымен анықтауыш пен анықталушы сөздің анықтауыштық қатынаста жұмсалуды ерекшелігінен, бағыныңқы, басыңқы сыңар қызметтерінде зат есім немесе зат орнына жүретін сөздердің қолданылуымен өзге синтаксистік байланыс түрлерінен оқшауланады.

Матаса байланысатын сөз тіркестерінің әрбір сыңарының жасалуына қарай оларды бағыныңқы сыңардың күрделі түрі, басыңқы сыңардың күрделі түрі, кейде екі сыңардың күрделі түрі деп қарастыру керек сияқты [9.131] деп атап көрсетеді.

Ғалымның бір ғана сөз тіркесінің құрамындағы үш немесе одан да көп зат есіммен келетін күрделі қабыса байланысу түрінің болатындығын дәлелдеуі біраз мәселенің басын ашып бергендігі сөзсіз. Мысалы, аю төс ене, мұз балақ қыран, жылан бас тастар, қошқар мұрын жігіт, қошқар мүйіз ою, мая жүн шекпен т.б. Өйткені «бірнеше зат есімнің орын тәртібі арқылы жалғаусыз тіркесі тек профессор М.Балақаевтың еңбегінде бірер сөзбен айтылғаны болмаса, арнайы зерттеудің объектісі болған емес» [9.89] еді.

Сол сияқты өзіне дейінгі еңбектерде сөз болмаған таза сын есімді күрделі сөз тіркестерінің топтары жөнінде айтып ізге салған Т.Сайрамбаевтың көзқарасы көпшілік ғалымдар тарапынан сол кезде-ақ қолдау тапқан болатын. Өйткені екі не одан да көп сапалық сын есімдердің түйдектеле қолданылуы, заттың сапасын күшейту үшін қолдану құбылысының қазақ тіліндегі үлгілерін жүйелеудің басы саналатын бұл еңбектердің маңызы зор болды. Әрине, сапалық сын есімдер жөнінде морфологиялық жағын зерттеп «сөз арасында ғана затқа қатысты қолданылатынын екі немесе одан көп сапалық сын есімнің күрделі түрде тіркесіп сол тобымен заттың анықтауыштық қызметінде жұмсалатындығы жөнінде Т.Сайрамбаев еңбектерінен бұрын айтылмады дей алмаймыз, бірақ оларда сын есімнің жай сөз тіркесі, күрделі сөз тіркесі тұрғысынан арнайы зеттелмеген болатын.

Сөз тіркестерінің тіл білімінде қалыптасқан есімді сөз тіркестері және етістікті сөз тіркестері деген жүйемен қарастыра отырып

ғалым «...бірақ тіліміздегі барлық сөздердің тіркесі осы екі түрдің айналасында топталады деп тұжырымдауға болмайтын сияқты. Тіл-тілде барлық сөзде үнемі есімді, етістікті сөз тіркестері ретінде келе бермей, өзіндік ерекшеліктерімен топталатыны бар. Мәселен, тұрақты тіркес тобы мен түйдекті тіркестер тобын алайық. Олар сол тобымен немесе етістікті не есімді тіркестерге қатысты болмай-ақ сөз тіркестерінің бір сынары ретінде жұмсалатындығы айқын» [3.152] деп есептейді.

Сол сияқты сөз тіркестері мен сөйлем мүшелерінің арасындағы қарым-қатынастардың болатындығын былай түсіндіреді:

Еркін сөз тіркестерінен күрделі сөйлем мүшесіне ауысу процесі барлық тілде үнемі жүріп отыратын құбылыс. *Бүгін, кемпірқосақ, баспасөз, келісап, жезқазған* сияқты біріккен сөздер уақытысында кемінде екі сөзден құралып, өзара еркін сөз тіркесі болғаны белгілі. Сонда олар *бұл күн, кемпір қосақ, баспа сөз, келі сап, жезді қазған* сияқты әрі есімді, әрі етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы сынарының әлсіреуіне байланысты енді күрделі лексикалық топ құрайды да, сөз тіркесі жағынан бір-ақ сөйлем мүшесі дәрежесіне жетіп отыр. Мұның өзі әдеттегі сөз тіркестері енді өзара бірігу арқылы сөз тіркесі қасиетінен айрылып сөз тіркесінің бір сынары бола отырып, бір сөйлем мүшесі дәрежесіне ауысуы. Кейде сөз тіркестерінің басыңқы сынарына түрлі жұрнақтардың жалғануынан олардағы грамматикалық қатынасы жойылып, сөз тіркесінің күрделі сынарын құрайды. Мысалы, *15-20 қойлы ауыл* деген де *қой* басыңқы сөзіне *лы* қатыстық сын есімінің жұрнағының жалғануы енді ол сөздегі басыңқы сөз бағыныңқы қызметке, яғни, сол тобымен анықтауыштық қатынаста жұмсалатын дәрежеге ауысып отыр. Мұның өзі жалпы сөз тіркесте-

рінің сөйлем мүшесіне ауысу процесіндегі өзіндік бір құбылысы. Бұдан сөз тіркестеріне қарағанда сөйлем мүшелерінің аясының кеңдігін, екіншіден, мағыналық жағынан да мол ауқымды екенін көруге болады т.б.

Қорыта айтқанда, профессор Т.Сайрамбаев синтаксис саласының өзекті мәселелерінің бірі саналатын сөз тіркестерін қазақ тіліндегі кез келген құбылысқа байланыстырып зерттеп, қатысты, қатыссыз дәрежелерін, ұқсас тұлғалардың айырмашылықтары мен ұқсастық белгілерін айқындап, бұрынғы ғалымдар қалыптастырған қағидалармен ғана шектелмей, елеусіз қалған көптеген құбылыстардың бетін ашты. Яғни, жай және күрделі болып құрылысына қарай бөлінетін сөз тіркестерінің түрлеріне байланысты ауқымды екі бірдей жинақталған, атап айтқанда «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері», «Сөз тіркесі және жай сөйлем синтаксисі» монографиялары тіл білімінің синтаксис саласындағы күрделі мәселелердің бірталайының шешімін тауып бере алды.

1. Петерсон М. Очерки синтаксиса русского языка, М., 1923
2. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний. «Вопросы языкознания», 1954, № 3
3. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. А., 1981
4. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы А., 1950
5. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. А. 1966
6. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., 1948. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. М. –Л., 1950.
7. Баскаков Н.А. и Инкижековой-Грекул Г.И. Хакасско-русский словарь. М., 1953.
8. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі және жай сөйлем синтаксисі.
9. Сайрамбаев Т. Структурно-семантические типы сложных словосочетаний в современном казахском языке. А., Қазақ университеті, 2002

Жылкыбай Гулимжан Кызметкызы
ПРИНЦИПЫ Т.САЙРАМБАЕВА В ТЕОРИИ СЛОВСОЧЕТАНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В статье анализируется принципы Т.Сайрамбаева в теории словосочетания казахского языка.

Zhylykybay Gulimzhan Kyzmetkyzy
THE PRINCIPLES OF T.SAYRAMBAYEV ON THE THEORY OF PHRASE IN KAZAKH LANGUAGE

This article deals with the principles of T.Sayrambayev on the theory of phrase in Kazakh language.

Х. Ә. Қарабаева,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, доценті, ф.ғ.к.

ПРОФЕССОР Т. САЙРАБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Қоғам дамып, ілгерілеген сайын, оның тілі де соғұрлым жаңа атаулармен толығып жетіле түсетіндігі заңды құбылыс. Алайда тілдегі өзгеріс оның барлық саласын бірдей қамти алмайды. Өзгеріске бейім тұратыны – оның лексикасы. Әсіресе, терминологиялық лексиканың бұл ретте жаңарып, түрлену сипаты қарқынды келеді. ХХІ ғасырдағы қоғамның әлеуметтік-экономикалық ерекшелігін айқындайтын, технологиялық жетістіктері мен мүмкіндіктерінің негізінде туындап, қоғам өмірінің түрлі салаларында пәрменді қолданылып жүрген *президент, банк, банкомат, кредит, валюта, лицензия, тендер, рейтинг, тест, компьютер, интернет, сайт* сияқты көптеген халықаралық терминдер қазақ тілінің сөздік құрамына еніп те кетті.

Бұл аталған құбылыстың ықпалынан лингвистикалық терминдер де сырт қалмаған. Мәселен, соңғы жиырма жылдың көлемінде орын алған тіл-тілдердегі жаңалық қазақ тіліне функционалды грамматиканың енуіне үлкен көмегі тиді. Сол сияқты фонетика саласында эксперимент әдісі арқылы дыбыстарды жаңаша қарау мәселесі де қолға алынды. Осы салаға қатысты зерттеле басталған интонация мәселесі тек фонетикада ғана емес тікелей синтаксис саласымен байланысты зерттеле бастады. Қазіргі қазақ тілінің осындай бағытта өріс алуымен жаңа тілдік терминдер қатары өсті. Мысалы, фонетика саласы (*сегментті фонетика, суперсегментті фонетика, интонама, интология, просодия тәсілі, үндесім түрлері, жасалым қоры, тілшік*), сөзжасам саласы (*сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық жұп, сөзжасамдық мағына, семантикалық сөзжасам, екіншілік мағына, сөзжасам жүйесі, сөзжасамдық бірліктер, сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық жұп, сөзжасамдық тарам, сөзжасамдық саты*), морфология саласы (*субстантив зат есімдер, зат есімдер сөзжасамы, сын есімдер сөзжасамы, жақсыз зат есім*), синтаксис саласы (*салалас сөз тіркесі, күрделі синтаксистік тұтастық, параллель байланысты күрделі синтаксистік тұтастық, тізбекті күрделі синтаксистік тұтас-*

тық, мәтін, парадигма, синтагматика, функционалды грамматика) жаңа атау, терминдермен толықты.

Қазіргі қазақ терминологиясының осы сынды және өзге де маңызды мәселелері профессор Т. Сайрамбаевтың «Терминдердің сөз тіркесіндегі құрылымдық ерекшеліктері туралы» (1986), «Лингвистический словарь и вопросы статистики» (1990), «Лингвистикалық сөздік, оның көлемі» (1991), «Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа синтаксистік терминдер жинағы» (2000), «Лингвистикалық терминдерді қазақшалау туралы» (2004) және т.б. ғылыми мұраларында көрініс тапқан. Мұның сыртында 2007-2009 жылдары Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы 10.02.02. – қазақ тілі және түркі тілі мамандықтары бойынша филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін беру жөніндегі Д.14А.01.03 диссертациялық кеңестің төрағасы болған кездерінде де диссертациялық еңбектерде қолданылған лингвистикалық терминдердің қазақ тілінде берілуіне ерекше мән беріп, оларды «қалайда қазақшалау бағытын» қолдайтындығының талай куәсі болды. Аталған бағыттың қазақ тіл білімінде жалғаса беруін жақтай отырып, ғалым: «химия, математика т.б. ғылыми терминдермен салыстырғанда, қазақ тілінің терминдері – ішкі құбылыс. Бұл саланың ғалымдары, студенттері, аспирант, магистрлері басқа мемлекетке бару жағынан гөрі өз мемлекетімізде ғана жұмыс істей алады. Осы салада жасалған оқулықтар тек өз елімізде ғана оқытылады. Ал бұл оқулықтар шет елдерге ауысқан кезде де тек қазақ тілді аудиториялар үшін апарылады. Осыған байланысты ғылымның басқа салаларына қарағанда филологиялық (тіл және әдебиетті қоса алып отырмыз) терминдер нағыз ұлттық мәнге ие болу керек» [1; 110], - деп, аталған үдерістің маңызын ең әуелі мемлекеттік мүдде тұрғысынан түсіндіреді.

Профессор Т. Сайрамбаевтың пікірінше, терминдердің қолданылу дәрежесі ғана емес, олардың «жасалу жолдары мен құрылымдық түрлерінің әдеттегі әдеби тіл нормасымен ара қатынасы, олардың контекстегі қолданылуы»

маңызды, өйткені «әрбір сөздің, терминдік тіркестердің, калькалық аударманың сөйлемде қолдануда ғана мағынасы нақтыланады» [2; 47]. Сондықтан ғалым терминдердің сөйлемде қолданылуын, біріншіден, терминдердің ішкі құрылымдық ерекшеліктер тұрғысынан, екіншіден, терминдердің сөйлем ішіндегі ерекшеліктері тұрғысынан қарастырады. Сөйлемдегі сөздердің өзара белгілі бір жүйеде байланысатынын негізге ала отырып, терминдік тіркестердің де белгілі бір байланысу тәсілі негізінде жасалатындығын қазақ тілі материалдары негізінде оның екі түрін анықтады. Оларды *қиыса байланысқан терминдер* және *қабыса байланысқан терминдер* деп атады. Шынтауайтына келгенде, осы терминдерді ғылыми айналымға енгізу арқылы профессор Т. Сайрамбаевтың өзі де қазақ тілі біліміндегі лингвистикалық терминдердің авторына айналды. Әрине, ғалымның авторлық терминдерінің, атап айтқанда сөз тіркестеріне қатысты терминдерінің саны әлде қайда көп болатындығына күмән жоқ. Себебі профессор Т. Сайрамбаев өзінің саналы ғұмырын қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркесінің синтаксисін, сөз тіркесінің құрамын, сөз тіркестерінің құрылысын, сөз тіркестерінің байланысу түрлерін, сөз таптарының сөз тіркестеріне қатысын, тілдік эмоцияның сөз тіркестері мен сөйлем мүшелеріне қатысын жан-жақты ғылыми түрде зерттеуге арнады. Сондықтан ғалымның 1991 жылы шыққан «Сөз тіркесі мен жай сөйлемнің синтаксисі» атты еңбегінің «Қазіргі қазақ тілі сөз тіркестерінің негізгі мәселелері» тарауында синтаксистік терминдер мәселесінің жеке тараушамен берілуі – заңдылық. Бұл ретте профессор Т. Сайрамбаев синтаксис саласында қолданылатын кейбір ұғым атауларының тарихына, олардың оқу құралдары мен оқулықтарда, лингвистикалық сөздіктерде берілу жүйесіне, жекелеген лингвист ғалымдардың терминқолданысындағы ерекшеліктеріне тоқтақталып, талдау жасайды. Қазақ ғалымдары С. Кеңесбаев пен Т. Жанұзақовтың лингвистикалық орысша-қазақша сөздігіне енген терминдердің ішінен синтаксис саласына қатысты терминдерге статистикалық талдау жүргізіп, олардың 26 алтысын сөз тіркесіне қатысты терминдер, 82-сін жай сөйлемге қатысты терминдер, 22-сін құрмалас сөйлемге қатысты терминдер, 13-ін тыныс белгісіне қатысты терминдер, 10-ын жалпы синтаксиске қатысты терминдер деп 5 топқа жіктеген.

Синтаксистік терминдерді құрамына қарай *дара синтаксистік терминдер* және *күрделі синтаксистік терминдер* деп 2 топқа бөледі. Профессор Т. Сайрамбаевтың анықтауы бойынша жоғарыда аталған лингвистикалық сөздікте сөз тіркестеріне қатысты 26 алты термин ғана болса, ғалымның кейінгі зерттеуі бойынша олардың қатары әлдеқайда өскен. Бұл туралы профессор Т. Сайрамбаев: «Жалпы барлық синтаксистік терминдерді беру бір жұмыста мүмкін емес. Сондықтан да сөз тіркесіне қатысты терминдерді ғана жеке беріп отырмыз» [3;195], - деп ұзын саны 110 терминді тізіп көрсеткен. Берілген лингвистикалық терминдердің қатарында *аналитикалық тәсіл, синтетикалық тәсіл, аналитикалық-синтетикалық тәсіл, интонация арқылы байланысу, модаль сөзді меңгеру, метафоралық сөз тіркестері, сөзтіркесінің синтаксистік қатынастары, субстантивті сөз тіркесі, фразалық тіркес* сияқты бір сыңары орыс тілі арқылы енген терминнің қатысуымен жасалған күрделі термин болса, қалғаны, негізінен қазақ тілінің байырғы төл сөздерінен немесе қазақ тілінің ерекшеліктеріне бейімделіп тілімізге сіңісті болып кеткен араб сөздерінен құралған күрделі терминдер болып келеді. Ал, бұл тізімде профессор Т. Сайрамбаевқа тиесілі авторлық терминдердің болатындығына еш шүбә келтірмейміз. Тек осы бағытта арнайы зерттеу жұмысын жүргізу алдағы уақыттың еншісінде.

Профессор Т. Сайрамбаев терминологиялық сөздіктерге, оның ішінде лингвистикалық сөздіктерге мән беру қажеттігіне үнемі көпшілік назарын аударады. Себебі, ғалымның пікірінше, қазіргі кезде қолданыста жүрген лингвистикалық сөздіктер «... тілдің дамуындағы терминдерді қамтуда өресі жетер емес. Өйткені ... сөздіктер, біріншіден, алғашқы ертедегі ғалымдар еңбегі, солар әзірше бұрынғыша қайта-қайта басылып, бізге жетекші дәрежеде болғанмен, күнделікті тілдік дамуды қамти алмаса керек. Сонда тілдік даму мен оның терминін жинастырып, оны жариялауда үлкен алшақтық бар. Мұның өзі тілдік терминнің зерттелуінің әлі де жетіспей жатқанын көрсетсе керек» [3; 71-72].

Жалпы терминдердің, оның ішінде тіл білімі саласында қолданылатын ұғым атауларының жылдан-жылға өсіп келе жатқандығын меңзеп профессор Т. Сайрамбаев: «бұрын тілдік терминдер бір ғана диссертациялық жұмыс ретінде берілсе, қазіргі кезде соның әрбір

саласының өзі бір-бір диссертация дәрежесіне жететін объектілері мол, бір термин туралы әртүрлі көзқарасты, олардың әртүрлі аталуы, берілуі, тіпті әр авторда әртүрлі жаңа терминдермен толығуда. Тіпті қазіргі кезде әр автордың жасаған терминдері жөнінде де сөз қозғау орынды болар еді» [3; 72-73], - дейді. Және бұл ойын іске асыру мақсатында студенттері бітіру жұмыстарын жазды. Ал 2004 жылы осы бағытта кандидаттық диссертация жұмысын қолға алып, мен профессордың ізденушісі болып ресми түрде бекітілдім. Алқашқыда маған қазақ ғылымының құнды мұрасы болып табылатын А. Байтұрсынұлы, профессор Қ. Жұбановтардың төл еңбектері негізінде олардың қазақ тіл білімі саласына енгізген авторлық терминдерін жинау жұмысы тапсырылды. Кейінірек профессордың ұйғарымымен көрнекті қазақ ғалымдары С. Амажолов пен Н. Сауранбаевтың авторлық терминдері де зерттеу нысанына айналды. Нәтижесінде А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев еңбектерінде қолданылған авторлық терминдердің тізімдемесі жасалды; Жиналған авторлық терминдер қазіргі қазақ тілінде қолданылу жиілігіне қарай *пәрменді (актив) термин* және *пәрменсіз (пассив) термин* деп жіктелді; олардың пәрменденуі мен пәрменсізденуінің лингвистикалық және экстралингвистикалық себептері анықталды.

Қорыта айтқанда, профессор Т. Сайрамбаев – қазақ терминологиясының дамуына және

оның ғылыми тұрғыда зерттелуіне елеулі үлес қосқан көрнекті ғалым. *Біріншіден*, профессор Т. Сайрамбаев лингвистикалық терминдерді мүмкіндігінше қазақтың төл сөздері негізінде беру бағытын басты қағида ретінде ұстанды; *екіншіден*, лингвистикалық терминдердің авторларын анықтау, қазақ тіл білімі терминдерінің қалыптасу тарихын нақтылау бағытын айқындап, студенттер мен ізденушілердің ғылыми зерттеу жұмысына жетекшілік жасады; *үшіншіден*, әр жылдары шыққан лингвистикалық сөздіктердің сапасына қатысты өз пікірін білдіріп отырды; *төртіншіден*, лингвистикалық сөздіктерге енген терминдерге статистикалық талдау жүргізді; *бесіншіден*, лингвистикалық терминдерді тіл білімінің салалары бойынша жіктеп зерттеудің үлгісін көрсетті; *алтыншыдан*, терминдік тіркестердің байланысу тәсілдерін анықтады; *жетіншіден*, профессор Т. Сайрамбаевтың өзі де бірнеше лингвистикалық терминдердің авторы ретінде танылды.

1. Лингвистикалық терминдерді қазақшалау туралы // Білім сапасы – ХХІ ғасыр өркениетінің кепілі. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқытушы-профессорларының XXXIV ғылыми-әдістемелік конференциясының материалдары. 2-кітап. – Алматы: «Қазақ университеті», 2004. -108-110 бб.

2. Терминдердің сөз тіркесіндегі құрылымдық ерекшеліктері туралы // –Алматы: «Ғылым», 1986. -45-55 бб.

3. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа синтаксистік терминдер // Қостілді терминологиялық сөздіктерді құрастыру принциптері мен әдістері. –Алматы: «Қазақ университеті», 2000. -71-76 бб.

К. Карабаева

ВКЛАД ПРОФЕССОРА Т. САЙРАМБАЕВА В ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

В статье рассматриваются основные принципы терминологической работы профессора Т. Сайрамбаева

K. Karabaeva

THE CONTRIBUTION OF PROFESSOR T. SAYRAMBAEVA TO THE STUDY OF KAZAKH

The report deals with the main principles of terminography of Professor T. Sayrambaev.

С. Өтебеков,

магистр-оқытушы, А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қаласы, Қазақстан,
e-mail: Usb_1407

СӨЙЛЕМ ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ ЖӨНІНДЕГІ Т.САЙРАМБАЕВТЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ ЖАЙЫНДА

Жалпы сөйлем бір сөзден тұрса да, өзара байланысты бірнеше сөзден құралса да, ол дауыс ырғағы жағынан тұтастанып, айналасындағы басқа сөйлемдерден пауза арқылы оқшауланумен қатар, олармен мағыналық қатынасқа еніп, ұласып, ұштасып жатады. Оларға (сөйлемге) тән белгілер, оның грамматикалық сипаттайтын, айқындайтын синтаксистік категориялар – коммуникативтік пен модальдік және предикаттық белгілер. Бұл категориялардың әрқайсысының өздеріне тән ішкі мағыналық және сыртқы материалдық көрсеткіштері бар [1:6], яғни, сөйлем предикативтілік деп аталатын грамматикалық мағынамен, коммуникативтілік деп аталатын қызметімен және бастауыш-баяндауыштық деп аталатын құрылымдық үлгісімен сипатталады да, осы жағынан келгенде, ол (сөйлем) әр түрлі айтылыстардан (высказывания) ажыратылады [2:198]. Сөйлемнің бұл айтылған үш түрлі белгісі, категориясы – бір-біріне байланыссыз, бөлек-бөлек жатқан дүниелер емес, өзара бірлікте, бір сөйлем ішінде кейде қабаттасып та жүретін белгілер. Коммуникативтік пен модальдық категориялар сөйлем сайын кездеседі. Бұл екеуінсіз сөйлем жоқ. Ал предикаттық категория жоғарыда келтірілген – *Тәйт әрі! Мәссаған! Әй-әй-әй!* Дегендер тәріздес сөйлемдерде болмайды, яғни сөйлем сайын болуы шарт емес. Бұл айтылғандар – құрмалас сөйлемдерге де тән белгілер [3:7]. Ғалым М.Балақаев сөйлемнің осындай қасиеттерін негізге ала отырып «предикаттық қатынас негізінде біршама аяқталған ойды білдіретін тиянақты сөздер тізбегін сөйлем дейміз»[3:16], - деп анықтама берген болатын.

Ал ғалым Т.Сайрамбаев жоғары да айтылып кеткен көптеген еңбектердегі ережелерді саралай келе өзінің «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты ауқымды еңбегінде сөйлемдердің негізгі белгілерінің бірі предикативтілікке байланысты қарайды да: «...сөйлемнің негізгі белгісі ретінде предикативтілік, модальділік және интонация үшеуін де бірдей жатқызу орынды деп санаймыз. Оларды бір-бірімен тең

немесе біріне-бірі басыңқылық қызметте жұмсалды дейтін пікір олардың ішкі ерекшеліктерін ескермеуден туса керек»[3:5] деп түйеді.

1970 жылы шыққан «Қазіргі орыс әдеби тілінің грамматикасында» берілген «предикативтілік категориясы әрбір сөйлемдерге қатысады және оның грамматикалық мағынасы болып табылады»[4:536-541] дейтін пікірді қолдайтын ғалым «сөйлемде де, оның негізін құрайтын элемент – бастауыш пен баяндауыш. Осы екеуінің негізінде ғана оның модальділік қасиеті айқындалса керек. Сондықтан да, ең алдымен, сөйлемге тән қасиет ол – предикативтілік» дейді.

Жалпы, сөйлемдерді салыстыра келіп предикативтіліктің қасиетін анықтау барысында: «жалпы, сөйлем бір бас мүшелі, екі бас мүшелі немесе мүшеленбейтін сөйлемдерден құралса, предикативтіліктің ең жоғары түрі екі бас мүшелі сөйлемдерде нақты, ал бір бас мүшелі сөйлемдерде жартылай, ал мүшеленбейтін сөйлемдерде болмайды да. Міне, бұған қарағанда предикативтілік тек бастауыш пен баяндауыш арасындағы таза грамматикалық құбылыс» дейді [3:6]. Демек, сөйлемнің предикативті негізі осы тұрлаулы мүшелер арқылы ажыратылады. Ол жақ, шақ категорияларын предикативтіліктің қасиетіне, ал сөйлемнің бойындағы модальділіктің негізгі көрсеткіштері рай категориясы, модаль сөздер, сол сияқты демеуліктер мен интонация екендігін айтады. Сөйлем синтаксисін зерттеген тарландардың бірі ф.ғ.д., профессоры Р.Әмір өзінің «Жай сөйлем синтаксисі» атты еңбегінде де бұған байланысты *Баяндауыш мүшеге балама ретінде жұмсалатын предикативтік конструкциялар, Пысықтауыш мүшелердің стильдік түрлері және олардың жұмсалуды атты тараушаларында осы мәселелерге баса назар аударған болатын. Ол да «Қазақ тілінде предикативтік іс-әрекетті бастауыш-баяндауыш құрамындағы тіркес арқылы білдіру амалы бар. Бұл үшін қимылды сипаттайтын етістік сөздер субстантивтік формаға келіп бастауыштық позицияны алады да,*

баяндауыш болып *бар, жоқ* сөздері қатысады: *алғым бар, айтатыным бар* [4:193].

Жай сөйлемнің өзі – хабарлаудың дербес синтаксистік шақтар мен райларды білдіретін арнайы грамматикалық тәсілдердің жүйесін қамтып иеленген ең кіші құрылымдық үлгі [6:543] десек болады. Тіпті, құрмалас сөйлемдердің өзі бірнеше құрылымдық үлгісі бар предикативті единицалардан жасалуы мүмкін. Қазіргі орыс әдеби тілінің грамматикасында бұл жөнінде «құрмалас сөйлем дегеніміз белгілі бір құрылымдық үлгі бойынша құрастырылған және хабарлардың біртұтас единицасы ретінде қызмет атқару үшін жасалған предикативті единицалардың тіркесі» [3:653]. Осыған орай ғылымда екі немесе бірнеше предикативті единицалардың синтаксистік единицалардың синтаксистік тіркесіне негізделген құрмалас сөйлем *полипредикативті* (көп предикативті) құрылым ретінде қаралады да, ол (құрмалас сөйлем) осы тұрғыдан *монопредикативті* (дара предикативті) құрылым ретінде қаралатын жай сөйлемдерге қарама-қарсы қойылады. Құрмалас сөйлем жай сөйлемнен бір емес, бірнеше синтаксистік модальды-шақтық мағынаға ие болуы жағынан ажыратылады. Предикативтілік жай сөйлемнің грамматикалық мағынасы болып саналса, ол бүтіндей құрмалас сөйлемнің емес, оны құрастырушы компоненттердің сапасы болып саналады [2:203]. Бұған қосарымыз қандай да болмасын бүтін тілдік құрылымды құрастырушы компоненттер, бір жағынан бүтіннің бір бөлшегі ретінде қандай да бір дербестігін сақтап тұрса, екінші жағынан, олар өзара қарым-қатынасқа түсу нәтижесінде өзі құрамына еніп тұрған тілдік құрылымның бірлікте, тұтастықта болуын қамтамасыз етеді. Құрмалас сөйлемдердің өзі жөнінде тікелей айтсақ – синтез бен анализдің жемісі. Әсіресе, құрмалас сөйлемге қатысты оның компоненттері турасында ғалымдар әр түрлі талдау арқылы түсіндіреді. Ғалымдардың бір тобы оны құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлем (Н.Сауранбаев, Г.Абдрахманов, А.Нажимов т.б.) десе, екіншілері предикативтік бірліктерді біріктіретін құрылым (Г.Ф.Калашникова, Г.Садырова т.б.), үшіншілері формантық күрделі бөліктің құрылыс материалы (Г.П.Уханов, М.В.Симулик, О.Төлегенов) деп түсіндіреді. Біздің ойымызша да, талас тудырмайтын айқын мәселе құрмаластағы компоненттердің күрделі бөліктің құрылыс мате-

риалы екендігі, ал оның құрылыс материалы, сөз жоқ жай сөйлемдер. Жай сөйлемнен кіші тілдік құрылыстың ешқайсысы да құрмалас сөйлемге дербес компонент бола алмайды. Алайда, құрмалас сынарларын жеке-жеке сөйлемдер ретінде емес, оны синтаксистік мағынасы, коммуникативтік мақсаты – бәрі-бәрі оны құрайтын элементтерге тікелей қатысты. Коммуникативтік талаптардың синтаксис жүйесін билейтін басты фактор екендігін профессор Р.Әміров көрсеткен болатын [8:11].

Жалпы, «предикат» терминінің бастапқы негізгі мағынасы баяндауыш екендігімен қоса «сөйлемнің негізгі мүшесі» деп, «баяндауышсыз сөйлем болмайды» деп (атаулы сөйлемдерден басқа) қарасақ, баяндауыш предикативтіліктің негізі екендігін кез келген ғалым мойындайды. Дегенмен, баяндауыш логикалық бастауыш болса да жақ, сан бойынша қиысатын, жіктік тұлғаларда тұлғаланып бастауыштық болмыстың белгісіне ыңғайланатын сөйлем мүшесі екендігі даусыз, яғни бастауыш басқа сөйлем мүшелеріне қарағанда ойдың иесі ретінде қолданылатындығы айқын. Бұл жағынан бастауыш басқа сөйлем мүшелерінен айқын ерекшелейді. Бірақ, сонымен қоса бастауыш жеке қолданылып өмір сүре алмаса керек, ол қалайда басқа сөйлем мүшелерімен, оның ішінде баяндауышпен синтаксистік байланыста айтылғанда ғана мағыналары айқындала түседі. Сонда бастауыш болатын сөздер қаншалықты ойдың иесі болуы негізгі шарт екендігі жеке тұрғанда іске аспаса керек. Олай болса бастауыш сөйлемде басты тұлға, бірақ оны бағынбайды деп айтуға келе бермесе керек.[3:66]. Сонымен бірге, предикативтік іс-әрекетті, сапаны білдіретін сөйлем мүшесін баяндауыш дейміз. Сөйлем құрауға негіз болатын бас мүшелер, әсіресе баяндауыш, ойды құрастыруға арқау болады. Бас мүшелер болмаса басқа мүшелердің болуы да мүмкін емес. Өйткені анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыштар, алдымен сол екі бас мүшенің маңына топтанады, қала берді бірін-бірі анықтап, толықтырып, сөйлемнің құрамына ене алады. Осыларды ескере келгенде, предикативтілік – барлық сөйлем формаларына тән, сөйлемді қарым-қатынас бірлігіне жатпайтын сөз, сөз тіркесінен ажырататын бірден-бір қасиет, белгі. Предикативтілік туралы тұжырымның екі қағидасы бар: біріншісі – предикативтілік – сөйлемді сөйлем ететін ең басты синтаксистік категория. Пре-

дикативтіктің мағынасы мен қызметі сөйлем мазмұнын шындық болмысқа теңестіру болып танылады. Бұл предикативтіліктің ажырамас қасиеттері – модальділік, шақтылық, жақтылық тәрізді синтаксистік категориялары арқылы іске асады; екіншісі – сөйлемді құраушы бөліктер (компонент) арасындағы арнайы қатынас.

Модальділік объективті және субъективті болып екіге бөлінеді. Объективті модальділік – сөйлемдегі хабарламаның (сообщение) шындық болмысқа қатысы. Бұл екі тұрғыда көрінеді: біріншісі – реалды іс-әрекет, қимыл-қозғалыс, оның үш шақта (осы, келер, өткен) өтуі; екіншісі – реалды емес іс-әрекет, қимыл-қозғалыс, яғни, бұйрық, қалау, тілек, қажеттілік тәрізді хабарлама т.б. Реалды модальділік ашық райдың үш шағында көрінеді. Мысалы: *Қарашоқыдағы қыстауға келген соң Абай ең әуелі әкесіне бармай, Күнкенің үйіне кірді. Мұнда Абайдың ең жақсы көретін туысқаны – Құдайберді көптен бері науқас болатын. Алдымен соған амандасып, жайын білмек. Құдайберді биік төсек үстінде жөтеліп жатыр екен* т.б. (М.Әуезов).

Қазақ тілінде предикаттық қатынас екі түрлі жолмен айқындалады: бірінші, компонентте екі негізгі мүшенің бастауыш пен баяндауыштың қатар айтылуы арқылы, екінші, баяндауыштың тек жіктік формасы арқылы. Мұның алғашқысын предикаттық қатынастың аналитикалық немесе аналитика-синтетикалық тәсіл арқылы көрінуі де, соңғысын синтетикалық тәсіл арқылы көрінуі дейміз. Мысалы: *Сендер тәлтіректен белестен асып кеткенше, мен көз алмай қараумен болып едім* (Б.Майлин). *Ақырында осы отырған жұрт Нілді мен Қарағандыны мына Боздақ пен Байжандікі деп тапты да, өзгеміз соған қол көтеріп шықтық* (Ғ.Мүсірепов).

Мысалдың бірінші сөйлеміндегі бағыныңқы компонент баяндауышы болып тұрған «асып кеткенше» деген күрделі сөз ешбір жаққа тәуелді емес, жеке алғанда оның бойында баяндауыштық қасиет те жоқ. Оны баяндауыштық дәрежеде көрсетіп, белгілі бір жақтық мән беріп тұрған – «сендер» деген бастауыш. Егер ол болмаса, тіркесте сөйлемдік қасиет, яғни предикаттық қатынас пайда болмайды. Предикаттық қатынастың бұл көрінісі – аналитикалық тәсіл көрінуі деп аталады. Ал мысалдың соңғы сөйлемінде де предикаттық қатынас әр компонент баян-

дауыштардың (*Боздақ пен Байжандікі деп тапты, қол көтеріп шықтық*) формасы арқылы да, олардың әр қайсысының дербес айтылған бастауыштары арқылы да (*жұрт, өзгеміз*) берілген. Бұл тәсіл предикаттық қатынастың екі жақты, яғни аналитикалық-синтетикалық жолмен көрінуі делінеді. Осы арада предикаттық қасиеттің көрсеткіші саналатын жақ категориясы жөнінде де айтып кетсек болады. Ол үшін жақ категориясының бірден-бір құрылымы етістік болатындығын ескерген Т.Сайрамбаевтың осы мәселенің төңірегінде айтылған пікірі негіз болуға әбден лайық. Ол «синтаксистік жақ категориясы – айтушы, тыңдаушы және III бір жақта айтылады да, ол көрсеткіш етістік арқылы көрінеді. Етістіктің жақ категориясы *отыр, тұр, жүр, жатыр* етістіктеріне тікелей жалғанады да, ал басқа етістіктерге түрлі қосымшалардан соң жалғана келе, етістік баяндауыштың қай жақта тұрғандығын көрсетіп, әрі сол көрсеткіші арқылы бастауыш та белгілі болады. Мұның өзі баяндауыштағы жақтық көрсеткіші арқылы бастауыштың қай жақта тұрғандығы мен етістіктің де сол жақта тұруы бір-бірімен ұштасып, екі жақты байланысқа түседі де, бірін-бірі толықтырады. Бастауыш та, баяндауыш та екі жақты баяндауыштың бірінде баяндауыш арқылы көрінсе, бастауышта көбіне есімдіктер арқылы көрінеді.

Сөйлемнің ең негізгі қаңқасы предикаттылық десек, одан кейінгі мәселе - сол сөйлем арқылы адамның қуану, шаттану, еркелету, шошу, ашу-ыза, күдіктену, күшейту, әсерлеу, құптау, құптамау, жақтырмау, сену, мүмкіндік, керектілік, болжалдық, т.б. қасиеттері, яғни, олардың семантикалық белгілерін айқындау – екінші орындағы мәселе. Ал сөйлемнің бойындағы мұндай қасиеттердің барлығы да модальділік белгісі арқылы беріледі де, олардың негізгі көрсеткіштері рай категориясы, модаль сөздер мен демеулер және интонация болуы тиіс. Бұл Т.Сайрамбаевтың сөйлемге тән тағы бір қасиет модальділікке байланысты айтылған пікірі. Яғни, модальділік категория сөз иесінің беріліп отырған хабарға өзіндік көзқарасын байқатады. Ол өзінің мағынасы арқылы сөйлемнің айтылу мақсатын, сазын білдіреді. Модальділіктің сипатына қарай сөйлемдер хабарлы (*Оқу басталды*), бұйрықты (Ертең ерте кел), сұраулы (*Мынау кімнің кітабы?*), лепті (*Қандай тамаша! Көрінбе көзіме!*) боп бөлінетіндігі бел-

гілі. Модальділік категориясының сыртқы материалдық көрсеткіші- интонация мен әр түрлі морфологиялық және лексикалық элементтер. Модальділік мағынаның көрінісі, берілуі тілдерде біркелкі болмайды. Модальділік мағына материалдық жағынан грамматикалық та, лексикалық та болады. Грамматикалық модальділік белгі сөйлемде негізінде етістік райлары арқылы жасалады. Бұл жағынан алғанда, модальділік категориясы предикаттық категориямен үндеседі десек болады. Ал лексикалық модальділік белгісі көбіне тілдегі модаль сөздер арқылы көрініс табады (*Ол оқиды – ол, әрине, оқиды т.б.*). Осының ішінде модальділік категориясының көрсеткіштерінің бірі демеуліктердің рай категориясына қарағанда өте эмоциональдық қасиетін таныту жағы басымырақ екенін көреміз. Жалпы, демеулердің түрлерінің атының өзі олардың ондай сөйлемдерге қандай мағына үстеп тұрғандығын көрсетуімен нақтыланады [9:7].

Қорыта айтқанда, ғалым Т.Сайрамбаев қазақ тіліндегі сөйлемнің негізгі белгілерінің ғылыми теориясының қалыптасуына үлкен үлес қосты деуге толық негіз бар. Ғалымның синтаксистік ғылыми жаңалықтары арнайы қарастыруды қажет ететін мәселелер.

1. Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1966
2. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы А.,1950
3. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. А. 1966
4. Сайрамбаев Т. Сын есімді етістік сөз тіркестері // Қазақ тілімен әдебиеті. № 1. 1999./ М.Жолшаевамен бірге.
5. Виноградов В.В. Вопросы грамматического строя, М., 1955
6. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. А., 1981
7. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. А. 1966
8. Әмір Р. Жай сөйлем синтаксисі. А.,1998.
9. Закиев М. Синтаксический строй татарского языка, Казань, 1963.

С. Отебеков

О ПРИНЦИПАХ Т. САЙРАМБАЕВА ПРО СИСТЕМЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматривается о принципах Т.Сайрамбаева про системы предложения казахского языка

S. T. Otebekov

ABOUT THE PRINCIPLES OF T.SAYRAMBAEV ON THE SYSTEMS OF SENTENCES IN KAZAKH LANGUAGE

This article discusses the principles of T.Sayrambaev on the systems of sentences in Kazakh language.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӘЛЕМ БЕЙНЕСІ

Ж. Ә. Абдрахманова,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ПЛЕОНАЗМ ҚҰБЫЛЫСЫ АРҚЫЛЫ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУЫ

Жазушы қаламының дағдылы фразеологиялық тіркестердің құрылысын өзгертуінің тағы бір түрі – плеоназм құбылысы. Бұл жалпытілдік қолданыстағы фразеологизмдердің лексикалық құрамын жаймалап қолдану әдісі болып табылады. **Плеоназм** (грек. Pleonasmos – артықшылық) – лексикалық не грамматикалық мағынаны жеткізу үшін қолданылатын құралдардың молдығы. [1, 164 б.]. В.Т. Шкляров фразеологизмдердің плеоназм құбылысы деп бейнелі және прагматикалық әлеуеті жоғары жаңа бірліктерді атайды, себебі ол тірек компонентінің өзгеріссіз қалуының нәтижесінде бұрынғы фразеологиялық тіркестермен байланысын үзбейді [2, 35 б.].

Мұндай әдіс көркем шығарма тілінде өте көп кездеседі. Олар көбінесе мәтін ішіндегі фразеологизмдердің мазмұнын кеңейту және мағыналық дәлдікті беру, эмоциялық-экспрессивті реңкті күшейту мақсатында қолданылады.

Мысалы: *Алтынмен, күміспен, піл сүйегімен күптелген зеңгір биік қабырға мың сан құбылады. Алтынмен аптап, күміспен күптеді* (О. Сәрсенбаев, 8 б.) – түрлі жиһазбен толтыра безендіріп, құлпыртып қойған жай [3, 39 б.] деген ФТ-ның мағынасын одан әрі аша түсу мақсатында *«піл сүйегі»* компонентін қосу арқылы сөйлемнің лексика-семантикалық мәнін аша түскен.

Қолында ұзын, ауыр қайың сойылы бар Тапбасардың ойы – қанына қарайып алған ана аусарды жазым ғып алмай, амалдап аттан түсіріп, десін қайтару еді (Ж. Ахмади, 34 б.). Сөздікте *қаны қарайды* – ашу-ызаға булықты, түңіле ыза болды [3, 318 б.]. деген мағынаны, ал *«қанына қарайып алған»* тіркесі

әбден ашу кернеп, ызаға булыққан адамның эмоциялық кейпін білдіреді.

Фразеологизм құрамына бір немесе бірнеше компоненттерді енгізу арқылы автор оның мағынасын айқындайды, күшейтеді немесе әлсіретеді.

Фразеологизмдердің таратылуы оның компоненттерінің біріне бірыңғай мүшенің қосылуы немесе, көбінесе – компоненттердің біреуінің қосылу нәтижесінде жүзеге асады. Фразеологизмдердің компоненттік құрамының кеңеюі «негізгі» мағына бастапқы компонентпен, ал «қосымша» элементтер оны айқындап, одан әрі экспрессивтілігін арттыратындығымен ерекшеленеді. Осылайша «қосымша» элемент тірек компонентінің экспрессивтілігін күшейтіп қана қоймай, фразеологизмнің белгілі бір семасын (көбінесе коннотативті) өзектілендіреді және олар эмотивті әсердің туындауына ықпалын тигізеді. Фразеологизмдерді экспликациялаудың көмегімен эмотивті әсер туындату механизмі көркем тілмен сөйлеу тілінде жиі кездеседі. Мысалы: *Қарап тұрсаң, өлімге қиятын жылқы емес. Күні бойғы алысудан зар күйіне жетіп әбден ашынып, бауырынан тартыла жарап та алған* (Ж. Ахмади, 104 б.). *«Бауырынан жарады»* – бабына келді, дер кезінде келді [3, 107 б.]. *Бауырынан жарады* тұрақты тіркесі компоненттер құрамына *«тартыла»* сөзін ендіру арқылы фразеологизмнің ішкі формасын нақтыландыра түседі, мағынасын күшейтеді және осы сөз арқылы өзектіленуге ұшырап, осылайша *бауырынан тартыла жарады* деген жаңа сипаттағы эмотивті әсер беретін ОФТ-сы жасалады.

Фразеологизмдердің компоненттік құра-

мының кеңеюінің нәтижесінде белгілі бір деңгейде оның семантикасының өзгеретіндігі байқалады: фразеологиялық тіркес мағынасын айқындайды немесе күшейтеді, фразеологиялық тіркестің метафоралық мағынасын контексте суреттелетін шынайы өмір құбылыстарымен байланыстырады, фразеологизмдердің құрамында узушта байқалмаған жаңа мағына реңкінің немесе жаңа окказионал мағынаның пайда болуына мүмкіндік береді. Бұл пікірдің дұрыстығын біз де құптай отырып, мұндай құбылыстардың қазақ тілінде де кездесетіндігіне мысал келтіре кетелік. *Өзі өмір сүрген өлкенің үлкен бек, әкімі болған Аллаяр жасы алпыстан асып, көңілі дүниенің ыстық-суығына торыққан шағында билік орнын өзінің ең әділ деген сенімді уәзіріне өткізіп беріп, ғұлама, данышпандықпен аты шыққан Лұқпан хакім әулиеке келіп жүгінген* (Ж. Ахмади, 71 б.). *«Ыстық-суығына бірдей төзді»* - жақсы-жаман күнінде бірге болды; асты-үстіне түсіп бар қуаныш-қайғысына бірге ортақтасты [3, 576 б.] деген мәнге ие. Ал жаңа сипаттағы тіркес екі түрлі тәсіл арқылы жасалып отыр. Біріншісі, тұрақты тұлғаның алдына сөз ендіру арқылы; екіншісі, соңғы етістікті тіркесті басқа сөзбен алмастыру нәтижесінде *«көңілі дүниенің ыстық-суығына торыққан»* эмотивті окказионал тұлғасы пай-да болған.

Содан күн ашылып шығи бастағанда Болашақтың беделі қаулап өсіп жүріп береді (О. Әубәкіров, 151 б.). Бұл сөйлемдегі **беделі қаулап өсті** тіркесі - *беделі артты* – қадірі асты; абырой-айбары елге жайылды [44, 108 б.] деген мағынаны білдіреді. *Беделі артты* тіркесімен ФТ-ның лексикалық құрамын жаймалап қолдану тәсілі негізінде *беделі қаулап өсті* жаңа тұлғасы пайда болды. *Қаулап өсу* тіркесін естігенде не оқығанда бізде шөптің, бидайдың т.б. қаулап өсуі ассоциациясы туындайды. Сондықтан бұл сөйлемдегі фразеологиялық тұлға ерекше бейнелілікке ие болып, өзіне оқырманның, тыңдаушының назарын аудартады.

Төзе-төзе

Аз миы айрандай ашып кеткен

Ақыры төркініне

Байтал мініп қашып кеткен (К. Әмірбек, 35 б.). «Миы ашыды» (мең-зең сенделді, басы қаңғыды. [3, 391 б.] тұрақты тұлғасының негізінде семантикасы өзгереген *«аз миы айрандай ашып кеткен»* метафора арқылы мағы-

налық реңкі күшейген окказионал сипаттағы фразеологизмі жасалып отыр.

Г.И. Шаранда былай деп жазады: «Фразеологиялық тұлға құрамына қосымша компоненттің енуі оның контекспен өзара тығыз қарым-қатынасының орнауына мүмкіндік береді, тұлғаның абстрактілі образын белгілі бір шамада нақты образға айналдырады және жекелеген компоненттердің тура мағынасын жояды, оларды фразаның көркемдігін күшейте отырып, нақтылайды [4, 187 б.]. Эмотивтік әсер алу мақсатында осы тәсіл көркем мәтіндерде көп қолданылады.

Г.С. Покрасс «прибавление слов или слова к одному из компонентов подразумевает нарушение «принятого способа выражения» и приводит к выводу: «в результате такого намеренного нарушения фразеологизм воспринимается в двух планах – традиционном и пересмысленном», - деп жазды [5, 7 б.].

Біздің қарастырып отырғанымыз қалыпты фразеологизмдердің плеоназм тәсілі арқылы окказионал фразеологизм реңкіне ие болуы, дәстүрлі узуал тіркестерінің құрылымын өзгертіп жаңа, бірқолданар тосын тіркестердің жасалуы, әрдайым айтыла-айтыла жауыр болып кеткен тұлғаларды жаңғырту, «жарк» еткізу мақсатында жасалатындықтан, әрі олар ұтымды шығып жатқан тұлғалар болатын болса, мұндай тіркестердің ФТ нормасына әкелетін зияны жоқ болар деп ойлаймыз.

Екі механизатор әлденеге келісе алмай бір-бірінің жағасына жармасып, ауыздарынан ақ ит кіріп, қара ит болып шығуда... (Д. Тұрлыбек, 8 б.). «Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығады» – аузына келгенін оттап, балағаттайды [3, 66 б.] деген мағынаны білдіреді және қалыпты ФТ-ның құрамына «болып» етістігінің қосылуы нәтижесінде бүтіндей бір фразеологизмнің іс-әрекетіне қосымша мән үстеп, әрекетін нақтыландыра түседі.

Күндіз күлкі-сиқыңыздан айрылып, түнде ұйқы-сұрқыңыздан ажырап, ақ найзаның ұшы, ақ білектің күшімен жалпақ еліңіз алдында абырой алып хан болдыңыз (Ж. Ахмади, 14 б.). *«Күндіз күлкі-сиқыңыздан айрылып, түнде ұйқы-сұрқыңыздан ажырап»* окказионал фразеологиялық тұлғасы (әрі қарай – ОФТ) узуал қолданыста *«күндіз күлкі, түнде ұйқы бұзылды»* немесе сөйлеу тілінде *«күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айрылды»* деп екі түрлі айтылып жүрген «ешбір тыным тап-

пады, ешбір саябырламады» [3, 291 б.] деген бір мағынаны білдіреді.

Эмотивтік әсер туындатуда мәтіндерді талдау арқылы фразеологизмнің компоненттік құрамының кеңеюі, оның өзгерісінің окказионал сипатының болатындығын, фразеологизм қолданылған белгілі бір контекст шеңберінен шықпайтындығын, осыған орай, ол ФТ-ның узуал мағынасына әсер етпейді деген қорытынды жасауымызға мүмкіндік береді.

Фразеологиялық тұлға (әрі қарай – ФТ) компоненттік құрамы фразеологизмнің субстантивтік компонентіне жататын түрлі анықтауыш немесе ФТ-ның етістік компонентіне жататын пысықтауыш пен толықтауыштың енуінің нәтижесінде кеңейеді. Бұл – ФТ-ға тән мағынаның көркемдігін күшейтудің құралы болып табылады; осыған сәйкес оқырманға әсер ету деңгейі де күшейеді. Мысалы: *Айдаубай «ағасына» риза. Көңілі көлкөсір, жасасы жайлау, етегі қыстау боп жаны байып жадырап келеді* (О. Әубәкіров, 119 б.). «Жаны байып жадырап» тіркесінің қалыпты формасы «жаны жадырау» – көңілі жарқын, рахаттанды деген мағынаны білдіреді, сөздікке кірмегенімен жалпы тілдік қолданысқа еніп кеткен бұл тіркестің құрамына «байып» пысықтауышы қосылған.

Сәдуақасқа кездескелі бері иығынан батпан жүгі түскендей, өмір бойғы бар көрген азабынан бір-ақ арыла бастағандай (Ж. Ахмади, 59 б.). «Иығынан жүк түсті» тіркесі сөздікке енгенімен, УФ-ға құрамында бар. *Иығынан жүк түсті* – үлкен іс тындырды, қиындықтан құтылды мағынасын білдіреді. ҚТФС-де жоқ, бірақ узусқа айналған бұл тіркеске «батпан» анықтаушы сөзі қосылуы арқылы *иығынан батпан жүгі түскендей* ОФТ сипатындағы қолданыс жасалып отыр.

Плеоназм құбылысы узуал тұлғаның құрамына енгізілген окказионал тіркес тұлғаға нормалы нұсқасында болмайтын мағыналық қосымша реңк үстеп, оның семантикасының баюына, тұлғаның контекстік нақтылығының артуына мүмкіндік береді. Мысалы: *Сонардың қайсыбірінің «Қайрат» үшін қабырғасы қайысып, омыртқасы майысып жүр дейсің* (О. Әубәкіров, 100 б.). Бұл жағдайдағы ФТ-ның узуалды құрамы – *қабырғасы қайысты* [3, 302 б.] тіркесі. Ол *омыртқасы майысып* қосымша компонентімен толысады, бұл компонент оны нақтылайды, айқындайды. Осы компонентімен өзара сәйкесе отырып, берілген тұлғаның

ішкі контекстіне оңай енеді де, узуал тұлғаның мағынасын нақтылайды әрі күшейтеді, яғни фразеологизмнің ішкі формасын нақтылайды. Жаңа ФТ шекарасының кеңеюінің негізінде қосымша лексемалардың, қосымша компоненттердің семантикалық әсері болады. Олар ФТ-ның ішкі формасын жандандырады.

Эмотивті әсерге қол жеткізу үшін экспликациялау тәсілі фразеологизмдерді өзектілеудің басқа тәсілдерімен қатар қосымша тәсіл есебінде қолданылады. В.М. Мокиенко: «Если имплицирование – это постепенное «кодирование» исходного образа фразеологизма, то эксплицирование – «расшифровка», во многих случаях – создание образа. Расширение фразеологизма стимулируется недостаточностью семантики, необходимостью усилить утраченную словом экспрессию, обновить мотивировку» [6, 131 бб.]. Сонымен, ФТ құрамының кеңеюі немесе ФТ-ның экспликациялануы – эмотивті әсер туындатудың аса тиімді тәсілі болып табылады. Мысалы: *Тас пісетін уақыт қой, еттің еті бір бөлек, сүйегі бір бөлек, сорпасы бір бөлек боп әбден «есеңгіреп» пісіпті* (О. Әубәкіров, 49 б.). «Ет пісірім» – халықтық уақыт өлшемі: шамамен бір тамақ пісетін уақыт [3, 170 б.], «ет пісірім уақыт» ҚТФС-де жоқ, УФ қатарына енген ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылады. Қалыпты қолданыстағы бұл тіркеске қосымша «тас», «есеңгіреп пісіпті» сөздері қосылып, жаймалану арқылы жасалған ОФТ-сы «өте көп уақыт өткендігін» білдіреді.

Осылайша, фразеологизмнің экспрессивті-стилистикалық реңкін, мағынаның бағалауыштық компонентінің өзектіленуін өзгерте отырып, оның семантикасын күшейту немесе әлсірету, нақтылау мақсатында өзектілеудің осы түрі қолданылады. Осыған байланысты біз қарастырып отырған ФТ-ның өзектіленуінің құрылымдық-семантикалық осы түрі және семантикалық тәсілдер аралығындағы ауыспалы тәсіл болып саналады. Окказионал ФТ-ның өзектіленуінің бір тәсілі болып саналатын плеоназм ФТ-ның денотативті мағынасын өзгертуге емес, белгілі бір стилистикалық, эмотивті әсерге қол жеткізу мақсатында қолданылады.

Плеоназмның атрибутивті, объектілік, ФТ толықтауыштық кеңеюі сияқты түрлері бар. Нақтылаушы сөздердің енуінің нәтижесінде ФТ-ның негізгі тұрақты мүшелерінің мағынасы нақтыланады, ФТ образды немесе эмоциялық-экспрессивтік негізі жандана түседі.

Кейде ФТ-ның мазмұны тұрғысынан алғанда жаңа енгізулер артық болып келеді, себебі олар тұлға мағынасына ешқандай өзгеріс енгізбейді, ал оның көркемдігі тұрғысынан алғанда тиімді, себебі олар фразеологизмнің мағынасына жаңа эмоциялық-экспрессивті реңк береді, тіркестің прагматикалық әлеуетін және суреттеліп отырған оқиға немесе құбылыстың эмотивтілігін арттырады.

1. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 304 б.

2. Шкляров В.А. Современный русский язык. Лексика. – М.: Просвещение, 1977. – 337 с.

3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

4. Шаранда Г.И. Фразеология в произведениях Ганса Фаллады: Дис. канд. филол. наук. – Минск: Наука, 1966. – 200 с.

5. Покрасс Г.С. Некоторые средства и речевые приемы создания комического в советском фелетоне. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1970. – 235 с.

6. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М.: Высшая школа, 1989. – 287 с.

7. Сәрсенбаев О. Гүлжахан. Таңдамалы шығармалар: 2 томдық. – Алматы: Жазушы, 1992. – 1 т. – 428 б.

8. Ахмади Ж. Жүрек қартайса, ажал аңду салады. – Алматы: Қайнар, 2000. – 192 б.

9. Әубәкіров О. Мың мінездеме. – Алматы: Жазушы, 1989. – 239 б.

10. Әмірбек К. Мың бір мысал. – Алматы: Жазушы, 1991. – 187 б.

11. Тұрлыбек Д. Қазақы қалжындар. – Алматы: Нұрлы Әлем, 1999. – 16 б.

Абдрахманова Жазира Асембековна

ОБНОВЛЕНИЕ УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИИ МЕТОДОМ ПЛЕОНАЗМА

В статье рассматривается обогащение лексического состава фразеологизмов методом плеоназма.

Abdrakhmanova Zhazira Asembekovna

UPDATING STABLE PHRASES BY PLEONASM METHOD

The development of lexical structure of phraseological units by a pleonasm method is considered in the article

А. Аширова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к

МЕҢГЕРІЛЕ БАЙЛАНЫСҚАН ЕСІМДІ СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ ТҮРЛЕРІ

Газет бетіндегі тақырыптарда меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестері көп кездеспейді және барлық есімдер бірдей ондай сөз тіркесінің меңгеруші сыңары бола алмайды. Есімдердің ішінде көбінесе бастауыштың күйін, халін білдіретін сөздер есімді сөз тіркесінің басыңқысы болып жиі кездеседі. Олар мынадай есімдер:

1. Зат есімдер. Меңгеру амалы арқылы құрылатын зат есімдерді сөз тіркестері өлшеулі синтаксистік аяда көрінеді. Бұл сөз тіркестерінде бағыныңқы компонент барыс септік формасында меңгеріліп зат пен заттың арасындағы қатыстық байланысты білдіреді. Мысалы: *Сыныққа сылтау* (Қазақ әдебиеті, 2003), *Мырзаишөлге сапар* (Қазақ әдебиеті, 2004), *АҚШ-тан Ақтөбеге* (Жас Алаш, 2004), *«Жас тұлпардан»*, *«Желтоқсанға» дейін* (Қазақ әдебиеті, 2002), *Қазақтарға мың алғыс. Қазақтарға мың алғыс* (Қазақ әдебиеті, 2003) т.б.

2. Сын есімдер. Газет бетіндегі тақырыптарда сын есім сөз тіркесінің басыңқы сыңарында кездеседі. Мысалы: *Адамдарға сенгішпін* (Жас Алаш, 2004), *Атымен жаңа* (Жас Алаш, 2003) т.б.

3. Сан есімдер. Сан есімдермен есімдер жоғарыдағыдай есімді сөз тіркесінің меңгерушісі (басыңқы) болып өте аз кездеседі. Мысалы: *Түркістанға 10 жыл* (Түркістан, 2004), *Азияда бірінші* (Жас Алаш, 2004) т.б.

Меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестері

Етістікті сөз тіркесінде етістік негізгі, шешуші қызмет атқарады. Өйткені етістік табиғатында өзінің лексика-грамматикалық мағынасына сөз табы ретіндегі жалпы категориялық қасиетіне орай басқа сөздерді жетегіне алып, маңайына үйіріп тұратын сөз табы. Сондықтан да ол бағыныңқылық қызмет емес, негізінен, басыңқылық қызмет атқарады да,

сөз тіркесін құрауға ұйытқы болады. Мұндай басыңқылық қасиет сөз таптарының кейбіреулеріне ғана болмаса, барлығына бірдей тән емес. Мәселен, сын есімдер мен сан есімдер өздерінің табиғаты жағынан, зат есімді сындық, сапалық, сандық, мөлшерлік белгілері мен қасиеттері жағынан айқындайтын сөздер, сондықтан да олар зат есімнің жетегінде айтшып, сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарында жұмсалады да, ал зат есімдер негізгі, ұйытқы сыңар ретінде басыңқы сыңар қызметінде қолданылады. Сондай-ақ үстеулер қимылға тән сапаның сапасын білдіретіндіктен, еліктеуіш сөздер – етістіктерді мәнерлі түрде еліктеу жағынан сипаттайтын болғандықтан, сөз тіркестерінің басыңқы сыңарларында жұмсалуға бейім тұратын сөздер. Бірақ бұдан зат есім мен етістіктен басқа сөздер тобы мен сөз таптары сөз тіркесінің басыңқы сыңарында мүлдем қолданылмайды деген қорытынды шықпаса керек. Ретіне қарай олар да басыңқы сыңар қызметінде жұмсалады: *бізден жоғары, сізден төмен, олардан ілгері* үстеулі сөз тіркестері, *іске епті, Құралайдан сымбатты* сын есімді сөз тіркестері, *сізден оқыған, ауылдан келген* есімшелі сөз тіркестері. Алайда үстеу мен сын есімнің, сондай-ақ есімшенің басыңқы сыңар қызметінде жұмсалуды олардың негізгі қасиеті мен белгісі емес, қосалқы, қосымша қасиеті, сондықтан да бұлар сөз тіркесін жасауға негіз, ұйытқы болатын сөз табы не сөз тобы ретінде айтарлықтай көрініс таба алмайды.

Түркі тілдерінің бір саласы, қазақ тіл білімінде сөз тіркесін басыңқы сыңардың мағыналық қасиетіне қарай топтастыруда кейбір ерекшеліктер байқалады. Мәселен, К. Аханов пен М. Серғалиев есімді, етістікті сөз тіркестерінің үстіне «үстеулі сөз тіркестерін» қосса, ал Т. Сайрамбаев, М. Балақаевтың «Ортақ меңгеру» деген пікірін негізге алып, есімді, етістікті сөз тіркестерінің қатарына «ортақ басыңқы сөз тіркестерін» қосқанды құптайды. М. Балақаевтың пікірінше, «ортақ меңгеру» түптеп келгенде, есіммен көмекші етістіктің табыс септікті сөзді меңгерген түріне тән. Бұл орынды да, өйткені меңгерудің мұндай түрінде табыс септікті сөзді есім де емес, көмекші етістік те емес, тек екеуінің ортақтасқан тобы ғана меңгере алады: *оларды қонақ етті, өткендерді ойға алды, оларды «жатақ» дейді, қайтқанын мақұл көрді* т.б. Ал меңгерудің басқа түрлерінде, сондай-ақ қабыса, матаса,

байланысқан сөз тіркестерінде мұндай ерекшелік байқала бермейді. Салыстырып көрелік: *іске епті болатын іске епті, ұжымға мүше еді ұжымға мүше, одан көрікті болатын одан көрікті, білімді жігіт еді білімді жігіт, ауылдың сұлуы еді ауылдың сұлуы* т.б. Осы аталған сөз тіркестерінің басыңқы сыңарларының құрамынан көмекші етістікті алып тастағаннан сөз тіркесінің түрқы бұзылмайды, басқаша айтқанда, сөз тіркесінің меңгеру, қабысу, матасу деген түрлері сол калпында қала береді, тек шақтық қасиеті жағынан ғана өзгеріске түседі. Мәселен, *ұжымға мүше еді* өткен шақты, *ұжымға мүше* осы шақты, *ұжымға мүше болмақ* келер шақты, сондай-ақ *білімді жігіт еді* өткен шақты, *білімді жігіт* осы шақты білдіреді. Демек, бұл табыс жалғаулы сөзді меңгеріп тұрған есім мен көмекші етістіктің ортақтасқан тобынан бас қаларының ортақ басыңқы сөз тіркестерін құруға ауыз толтырып айтарлықтай емес екендігін көрсетеді. Шындығында, мұндай сөз тіркестерінің сөз тіркесі болып құрылуына көмекші етістіктердің қатысы жоқ десе де болады, өйткені аталған сөз тіркестерін жоғарыдағыдай көмекші етістіктерді қатыстырмайақ бірыңғай таза есімді сөз тіркесі түрінде де қолдануға болады. Бұл мұндай сөз тіркестерінің жасалуына түйдекті тіркес құрамындағы көмекші етістіктер емес, есімдер, яғни олардың лексикаграмматикалық мағынасы, сөз табы ретіндегі категориялық мағынасы тікелей әсер етті деген сөз. Бірақ осыған қарамастан, басыңқы сыңары есім мен көмекші етістіктің ортақтасқан тобы болып келетін *білімді жігіт еді, маған дос болатын* сияқты сөз тіркестерін шартты түрде «ортақ басыңқы сөз тіркестері» деп тануға болатын тәрізді. Өйткені мұндай типті сөз тіркестері мақсатқа орай тілімізде кеңінен қолданылады.

«Сөз тіркесінің құрылымдық типологиясын жасауда зат есім мен етістіктің алатын орны ерекше. Өйткені сөз тіркесінің құрылымдық ерекшеліктері осы өзекті екі сөз табына негізделеді» (М. Балақаев). Алайда зат есім мен етістіктер бағыныңқылық қызметте жұмсалатын сөздермен қалай болса солай, ретсіз тіркесе бермейді. Олардың тіркесуінде белгілі бір заңдылықтар болады. Ол, біріншіден, сөздердің грамматикалық сипаты мен олардың сәйкестілігі арқылы, екіншіден, мағына жақындықтары мен үйлесімділігіне орай, үшіншіден, грамматикалық сипаты мен мағы-

насы жағынан орайлас жатқан сөздердің белгілі бір дәнекерлер, тәсілдер арқылы байланысқа ену заңдылығы болып табылады. Сөйлем құрамына енген сөздердің қайсысы болмасын осы аталған заңдышықтар негізінде ғана өзара тіркеске түсе алады. Мәселен, біз әңгіме етіп отырған етістік іс-әрекетті білдіретін сөз табы ретінде өзінің лексикаграмматикалық мағынасына, жалпы категориялық мағынасына орай сөздердің барлық түрлерімен емес, олардың ішінен зат есімдермен, үстеулермен, көсемшелермен, еліктеу сөздермен т.б. ғана тіркеседі, өйткені бұлар мағынасы жағынан жақын жатқан, теңін тапқан сөздер. Мағынасы жағынан орайласып, теңін тауып тіркесу сөз тіркесі үшін аса қажетті белгі, бірақ оларды байланысқа түсіретін белгілі амал, тәсілдер бар [3].

Етістіктер мағынасы жағынан орайлас жатқан сөздермен әр түрлі тәсілдер арқылы байланысқа түседі де, соның негізінде сөз тіркесінің белгілі бір байланысу формасы (типi) жасалады, нақтылай айтқанда, меңгеру, қабысу.

Табыс септігінің пысықтауыш қызметін атқарудан біртіндеп арылып, бірыңғай тура толықтауыш қызметін атқаруға көшуі, соған орай оның сабақты етістіктермен тіркесетіндей болып жүйеленуі етістіктердің меңгеруін қалыптастырды.

Етістіктермен меңгеріле байланысты, әр түрлі қарым-қатынаста жұмсалатын сөздер – есімдер.

Есімдер етістікке қатысты болып меңгеріле байланысу үшін табыс, барыс, жатыс, шығыс, көмектес жалғауларының бірінде айтылады. Бұл жалғаулар – есімді етістіктермен ұластырушы ғана емес, сөздердің синтаксистік қызметтерін саралайтын да тұлғалар меңгерудің етістікті сөз тіркесін құрауда мәні ерекше.

Қозғалыс әрекетінің бағыт, бағдары мен тірелер орнын білдіретін етістіктер барыс жалғаулы сөздерді жетегіне алып, меңгеріле байланысқан сөз тіркестерін құрайды. Мұндай сөз тіркестері тіркес құрамындағы сөздердің мағыналық ерекшеліктеріне қарай толықтауыштық және пысықтауыштық қатынаста жұмсалады. Толықтауыштық қатынаста жұмсалатын сөз тіркестерімен салыстырғанда пысықтауыштық қатынаста қолданылатын сөз тіркестері тілімізде жиі қолданылады, соған

орай мағыналық жағынан алуан түрлі болып келеді.

Объектілік қатынаста жұмсалатын барыс жалғаулы сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарлары толықтауыш қызметін атқаратын сөздер болып келеді. Сондықтан да толықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарларында, негізінен, адам тақырыптары не солардың орнына жүретін есімдіктер болып келеді де, басыңқы сыңарлары осылармен мағыналық жағынан орайлас жатқан қозғалыс мәнді етістіктер болады. Мұндай қатынаста жұмсалатын сөз тіркестерінің мағыналары, негізінен, мынадай:

1. Қозғалыс әрекетінің кімге, неге бағытталғандығын білдіреді. Мысалы, *баласына келді, әкесіне барды, Абайең алдымен әжесіне келді* (Әуезов). Мұндай сөз тіркесі құрамындағы барыс септігі қозғалыс әрекетінің тірелер орнын атап көрсетеді.

2. Қозғалыс әрекетінің бағыт, бағдарын білдіретін етістіктердің бірқатары барыс жалғаулы сөздермен тіркесіп, аттану, жорыққа шығу, тартысу мағынасында қолданылады. Мысалы: *жорыққа аттану, соғысқа бару, күреске түсу. Жорыққа аттандырған барымтаға түсетін құмалақ бұларға да түсер еді* (Әуезов).

3. Қозғалысқа түскен заттың адресатын білдіреді. Мысалы: *Жолдас Муратбаевтың атына арнаулы телеграмма жіберілді* (С.Қ.).

4. *Соқтығу, тию, сүріну, сүйену, жамбастау, жантаю* тәрізді қозғалыс мәнді етістіктер барыс жалғаулы сөздермен тіркесіп, қақтығыс пен сүйкеніске түскен заттарды атап көрсетеді. Мысалы: *кәрілерге соқтықты, таситке тиді, ағашқа сүрінді*.

5. Пысықтауыштық қатынаста жұмсалатын барыс жалғаулы сөз тіркестері тілімізде аса жиі кездеседі. Мұндай қатынаста келетін сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарларында зат есім, есімдік, түйық етістік, көмекші есімдер қолданылады. Мысалы: *Аздан соң қуз басына ереуілдеген жаяулар шықты да, ойдағы жиынға қарады* (Әуезов).

Пысықтауыштық қатынаста жұмсалатын барыс жалғаулы сөз тіркестері мынадай мағыналарда жұмсалады:

1. Көлемдік. Мұндай мағынаны білдіретін сөз тіркестері *жер, көл, аспан, жол, үй, қасы, жаны* тәрізді көлемдік ұғымы бар сөздердің қозғалыс мәнді етістіктермен тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: *сол жерге бару, көлге*

келу, аспанға ушу, уйге жету, Баласы атын байлап қасына келгенде, жаңа байқады (Өуезов).

2. Мезгілдік. Мезгілдік мағынаны білдіретін сөз тіркестері уақытты, мезгілді, шақты меңзейтін есімдердің қозғалыс өрекетін білдіретін есімдермен тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: *ертеңіне келу, сағат беске бару, түске жету, Күттіре-күттіре ертеңіне келгені* (Шашкин).

Мақсаттық. Мақсаттық мағынаны білдіретін сөз тіркестері у және *мақ* тұлғалы қимыл есімдердің, кейде зат есімдердің қозғалыс мәнді етістіктермен тіркесуі арқылы жасалады. *Оқуға бару, көмекке келу, қаралуға кету. Жылы киім жоқ, ауылда қалғанжігіттер жаяу-жалпылай көмекке жүгіріп кетінті* (Нүрпейісов) [73].

Аталған септік жалғаулардың синтаксистік қызметі, негізінде, етістіктердің лексикалық мағыналарымен байланысты болады да, сөз тіркесінің бағыныңқы сынарына септік жалғауы басыңқы сөздердің ыңғайына қарай жалғанады.

Газет бетіндегі тақырыптарда меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестері көп кездеспейді. Ал біздің қолымыздағы тілдік материалдардан біз тек көп кездестіретініміз көмектес септігі болды. Дегенмен де басқа септік жалғаулы тіркестер де бірен-саран ұшырасады. Мысалы: *Ақынмен кездесу* (Қазақ әдебиеті, 2003), *Тағдырмен кездесу* (Егемен қазақстан, 2004), *Елшімен кездесу* (Егемен Қазақстан, 2004), т.б.

Газет беттеріндегі тақырыптарда кездесетін меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестері бағыныңқы сөздің тұлғасына қарай былай бөлінеді:

1. барыс жалғаулы сөз тіркестері;
 2. шығыс жалғаулы сөз тіркестері;
 3. жатыс жалғаулы сөз тіркестері.
- Барыс жалғаулы сөз тіркестері.*
Демократияға қадам (Ана тілі, 2005),

Достыққа дәнекер (Ана тілі, 2004), *Ұлылыққа тағзым* (Қазақ әдебиеті, 2005).

Табыс жалғаулы сөз тіркестері: Бізде қонақта (Ана тілі, 2005).

Шығыс жалғаулы сөз тіркестері: Шығыс септігінің қалыптасу тарихы жайында түркі тілінде әр түрлі көзқарастар бар. Алайда шығыс септігін жатыс септігінің негізінде қалыптасты дейтін пікір басым.

Шығыс жалғаулы сөз тіркестерінің басыңқы сынарларында етістіктер де, есімдер де жұмсалады, бірақ етістіктердің қолданылуы есімдермен салыстырғанда әлдеқайда мол. Бұл ерекшелік меңгерудің ең алдымен етістіктерге жөн екендігін қуаттайды. Демек, сөздер бірімен-бірі ретсіз тіркесе бермейді, олар тек мағыналық тұрғыдан жақын, орайлас болғанда ғана тіркеседі. Мәселен, *безу* деген етістік тек шығыс жалғаулы сөздерді меңгерсе (*дуниеден, емірден безу*), *жақындау* етістігі тек барыс жалғаулы сөздерді меңгереді (*қалаға, елге жақындау*). Бірақ бұған қарап шығыс жалғаулы сөздерді меңгеретін етістіктер өзге септік жалғаулы сөздерді меңгермейді деген қорытынды шығаруға болмайды. Мәселен, қозғалыс өрекетін білдіретін *кет, шық, тус, қайт* т.б. етістіктерді алатын болсақ, бұлар шығыс жалғауынан тыс барыс және көмектес жалғаулы сөздерді де меңгереді. Бұл қасиет етістіктердің мағыналық жағынан алуан түрлілігімен тікелей байланысты. *Жүзден жүйірік* (Айқын апта, 2004), *Ақ жолдан айнымай...* (Ана тілі, 2005), *Өткеннен өнеге* (Қазақ әдебиеті, 2006).

Қорыта айтқанда меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестерінің табыс, көмектес жалғаулы түрі газет беттеріндегі тақырыптарда кездеспеді.

1. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1971. – 337 б.

2. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі: Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 199 б.

3. Қазақ грамматикасы: Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис / Жауапты ред. Е. Жанпейісов. – Астана, 2002. – 784 б.

Аширова Анар Тишибаевна ВИДЫ СОЧЕТАНИЯ СЛОВ ПРИ СВЯЗИ УПРАВЛЕНИЕ

В статье рассматривается особенность предложений, формировавших синтаксическую систему управления.

Ashirova Anar Tishibaevna TYPES OF PHRASES BY MANAGEMENT CONNECTION

The article introduces the feature of the sentences that formed the syntactic system called management.

С. Ақымбек,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ. к.

ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАР ТІРКЕСІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сөз тіркесі болу үшін ең кемі екі толық мағыналы сөз қажет және олар бір-бірімен логикалық жағынан толық үйлесімді болуы керек. Сол секілді дыбыстар тіркесі де қатаң заңдылықтарға сүйеніп құралады. Дыбыстардың тіркесі дегеніміз олардың артикуляциялық, сондай-ақ акустикалық жағынан үйлесуі болып шығады. Сонда қазақ тіліндегі дыбыс тіркесі күрделі артикуляциялық құбылыстардың бірі болып табылады. Қазақ тіліндегі дыбыс тіркестерін зерттеуге көп еңбек сіңіріп, арнайы еңбектер жазған проф. С.Мырзабеков дыбыс тіркесіне «Дыбыстар тіркесі - тілдегі дыбыстардың бірімен-бірінің қатар тұру мүмкіндігі, тарихи қалыптасқан орны. Бұл - халықтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жетілген, жүйеленген сөйлеу өнерінің (қаруының) жемісі, нәтижесі» [1, 11 б.] деп анықтама береді. Ғалым берген анықтаманың болашақ зерттеулерге нұсқау болатын екі тұсына арнайы тоқтауға тура келеді. «Дыбыстардың бірімен-бірі қатар тұру мүмкіндігі» - біздің зерттеу нысанымыз тұрғысынан қатар тұрған екі дыбыстың артикуляциялық үйлестігі. Егер екі дыбыстың арасында артикуляциялық үйлесім болмаса, онда ол дыбыстар тіркес құрай алмайды. Ендеше, дыбыс тіркестері тілдегі буын, сөз, сөз тіркесі тәрізді тұрақтаған, оны бұзуға болмайтын қалпы бар айтылым үлгі болып табылады.

Дыбыс тіркесінің артикуляциясы жалпы фонетика тұрғысынан да қаралады: проф. Л.Р.Зиндер: «Наличие соответствующего приспособления, адаптации, звуков в одном языке и отсутствие его в другом, относительное постоянство особенностей каждого языка в этом отношении... находит себе объяснение в устойчивости артикуляционной базы, в передаче фонетических особенностей от поколения к поколению» [2, 234 б.] дейді. Дыбыс тіркестері жайлы орыс және өзге тілдер лингвистикасының тәжірибесін барласақ, бұл мәселенің жан-жақты және молынан қаралғанын көреміз. Проф. Р.И.Аванесов өзінің «Русское литературное произношение» деген еңбегінде орыс тіліндегі дыбыс тіркесіне көп орын берген [3, 128-152 б.]. Аталған еңбек-

тердегі пікірлердің барлығы дерлік дауыссыз – дауыссыз, дауысты – дауыссыз, дауыссыз – дауысты дыбыстардың тіркесіне баса мән берумен шектелген. Ал біз сөз еткелі отырған мәселе тек дауысты мен дауыстының тіркесу мәселесі болып отыр.

Қазақ тілінде, әдетте, дауысты дыбыстар бір-бірімен тіркеспейді. Мектептен таныс *аюы, оюы* деген сөзіміздің айтылуы *айуу, ойуу* екені қазіргі фонетикада дәлелдеуді қажет етпейді. Ал орта білім беру бағдарламасы бойынша бұл дауысты дыбыстардан тұратын сөз болып әлі күнге дейін жүр. Тіпті сөз ішінде ғана емес, сөз аралығында да екі дауысты дыбыс қатар тұра алмайды. Айтқанда *сар-ағаш, жетарал, әлөкпә*, ал жазғанда *сары ағаш, жеті арал, ала өкпе* болып кете береді. Сонда дауысты дыбыстар бір-бірімен қалай тіркес құрайды деген сұрақ туындайды.

Біздің ойымызша дауысты дыбыстарды тіркестіруде екі түрлі негіз бар. Оның біріншісі өлең тармақтарындағы буын санына байланысты. Қара өлең өлшеміндегі буын санын толтыру үшін бунақ ішінде қатар келген екі сөз жапсарындағы дауыстылардың біреуі түсетін немесе түспейтін жағдай кездеседі. Мысалы:

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап.

Айтылуы:

*Бұрұңғу³ // ескі-бйиді⁴ // тұрсам-барлап⁴,
Мақалдап³ / айтад-екен⁴ // сөз-қосарлап⁴.*

Абай

Бұл өлеңнің тармағының екінші бунағында қатар келген екі дауыстының алдыңғысы түсіп буын санына сыйып тұр. Ал мына өлең тармағында басқаша жайтты байқауға болады.

Ақыл – тон, аңлағанға тозбайтұғын,
Ғалым – кен, күнде өніп қоздайтұғын.

Айтылуы:

*Ақыл-тон³ // аңлағанға⁴ // тозбайтұғын⁴,
Ғалым-кен³ // күндө-өнүп⁴ // қоздай-түгүн⁴.* Ізтілеуұлы Т.

Бұл өлеңнің екінші тармағының екінші бунағында екі дауысты дыбыстың қатар тұрмасқа амалы жоқ. Ғалым С.Мырзабек қайткенде де мұны дауыстылардың тіркесі бола

алмайды деп көрсетеді [4:92]. Біздің ойымызша өлеңдегі буын санын толтыру үшін екі дауыстыны қатар айтылуы қажет. Тек осы бунақты интонациялық тұрғыдан дұрыс тиянақтай білуіміз керек.

Екіншіден, дыбыстың өмір сүру ортасы – буын. Яғни дыбыстың тыныс-тіршілігі, бар болмысымен көрінетін, танылатын жері – буын және буындар аралығы. Ал буынның негізін құрайтын дауысты дыбыстар екенін

ескерсек, дауыстылардың тіркесі буындардың тіркесі болып шығады да, буындар үндесі өз алдына қарастырылады. Мұның өзінде көрші буындардағы дауыстылардың сап түзеуінде қалыптасқан тәртіп, жүйе болады екен. Түрколог П.М.Мелиоранский де бұған арнайы тоқтап былай көрсеткен [5:27]:

Жұрнақтардағы дауыстыларды дұрыс сәйкестендіру үшін, келесі кестеге назар аудару қажет:

Дауысты «а» және «ы»-дан кейін қысаңнан «ы» келеді				
{	»» «ә», «е» және «і»	»»	»»	«і»
	»» «о», «ү»	»»	»»	»» «ү»
	»» «ө», «ү»	»»	»»	»» «ү»
Дауысты «а» және «ы»-дан кейін ашықтан «а» келеді				
{	»» «ә», «е» және «і»	»»	»»	«е»
	»» «о», «ү»	»»	»»	»» «а»
	»» «ө», «ү»	»»	»»	»» «ө»

Ғалымның көрсетіп отырған кестесін дауыстылардың жақ жағынан синтагмалық қатысы деп қарасақ болады. Бұл сөздің бойында дауысты дыбыстардың белгілі тәртіппен кезектесіп байланысатынын дәлелдейтін бірден-бір кесте болып шығады. Кесте бойынша қазақ тіліне *өлеңдөтүп (өлеңдетін), күмүстөлген (күмістелген)* деген сөздер мүлдем жат емес.

Осы айтылған пікірді дамыта түскен С.Мырзабек 9 түрлі ерекшелікті ашып береді [4: 94].

1. Бас (бірінші) буында **а** дыбысы келсе, **келесі буында:**

а) негізінен **а, ы** жеке-жеке не аралас-құралас қолданылады: *ала, бала, айтқан, ақын, ақыл, балаларымыз;*

ә) **ү** дыбысы дауыссыз **у**-мен қосақтасып, **үу, уү** түрде ұшырайды: *алүу, қарүу, арүу, ауүл, ауүз, бауүр, дауүл, қауүн, жауу, жауу, тауу, бауу, ауу, саууқ;*

б) **ү** (кірме сөздерде): *мақұл, бақұл, мазмун, мақрұм, мақлұқ, нақұрыс, абұрой (абырой).*

2. **ә** дыбысынан **соң:** а) негізінен **е, і:** әбден, әдеп, әкім, әлек, әні, әбігер, бәле, бәлі, шәкірт, әріп;

ә) **ә:** *әзәзіл, мәрмәр, мәмпәси, нәмәрт, зәмзәм, тәбәрік, тәнәпіс (кіт.);*

б) **уү:** *сәуүр, тәуүр, әуүт, әуүр* б) **ү** (кірме сөздерде): *мәжбүр, мәңгүрт, әңгүдік, мәулүт, әулүк, сәкүн, кәуүр* г) **үу:** *Әбүу.*

3. **е**-ден соң: а) негізінен **е, і:** *бекер, екі, келсе, егер, ене, ерік, серік, берік, шеке;*

ә) **үу, уү:** *ерүу, берүу, жерүу, кесүу, тесүу, теуүп, сеуүп, деуу, жесуу, кеуүл (өс).*

4. **о**-дан соң **ү, а:** *оқү, осү, ойүн, отүр, отан, обүр, соқүр, шотүр, ора, орақ, қора, қосақ, қонақ, қойан, торү, оран, ошақ, обал.*

5. **ө**-ден соң **ө, ү:** *өлөң, өзән, өкпө, бөкөн, бөлөк, жөкөн, сөрө, төрө, өзү, мөлдүр, көзү, бөлүк, көлүк, көрүк, төзүм, өрүк.*

6. **ү**-дан соң **ү** және **а:** *бүрүн, мүрүн, құлүн, үзүн, үгүм, құйүн, құлақ, құрақ, сұрақ, ұзақ, тұзақ, шүжүк, шүрай.*

7. **ү**-ден соң а) **ү ө:** *бүкүл, бүлүк, жүрөк, жүзүк, күлкү, күлшө, мүлүк, мүлдө, сүйөк, сүлүк, түлкү, түйө, түрүк., түтүк, шүйкө.*

ә) **ө** (кірме сөзде) *кууө, күнө, іңкәр, жүбө, үуөде, үуәлі, мүсәпір, дүдәмал, күмән.*

8. **ы**-дан соң: а) **ы** және **а:** *күмән, быйыл, былық, жыбыр, жыра, жырақ, зыйан, қыран, қылық, қызық, қылау, қызар, сызық, сызат;*

ә) **үу:** *сызүу, қызүу, қырүу, жырүу, тыйүу, сыйүу, сыгүу, шыгүу, сынүу, қырүу, ызүу.*

9. **і**-ден соң: а) **і, е:** *ішік, білім, бйік, жііі, жібек, білек, кілем, кісен, кйім, міндет, міне, сіңір, сімір, тілек, тірек, іре, ійе, ішік;*

ә) **үу:** *ілуу, білуу, бітуу, кіруу, сіңуу, шіруу, ірүу, ісүу, ішүу.*

б) **ө:** *сірө, тіпө, інгө, ірө, ілдө, пірөдар, мінөйі, кісөпір, ійө (ия), ійөкіі (яки).*

Бұл үлгіден байқайтынымыз кезінде П.М.Мелиоранский ұсынған ашық және қысаң дыбыстар кестесі қазіргі кезде әмбебап

бола алмайтыны. Себебі қазіргі қазақ тіліндегі кірме сөздердің өзіндік табиғаты тұрақты кесте жүйесін жасауға мүмкіндік бермейді.

С.Мырзабек дауыстылар тіркесін талқылай келе мынадай қорытынды жасайды:

1) Жуан дауыстылар жуан дауыстылармен, жіңішке дауыстылар тек жіңішке дауыстылармен ғана тіркеседі. Жуан-жіңішке жіңішке-жуан тіркестер – жазудың жемісі;

2) езулік дауыстылардан соң дауыссыз у-дың көмегінсіз еріндіктер жеке-дара тұрмайды. Тек кірме сөздерде ғана кездесуі мүмкін;

3) жіңішке еріндіктерден соң жіңішке, қысаң езуліктер әсте тіркеспейді.

Аталған тұжырымға қосатынымыз – дауыстылардың тіркесі өлең бунақтарында да іске асатындығы, тек оларды әуен, ырғақ тарапынан ыңғайластыру қажеттігі бар екендігі. Сонда ғана дыбыстық жүйені кешенді түрде зерттеудің мол нәтижеге қол жеткізеді.

1. Мырзабеков С. Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 248 б.

2. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: Высшая школа, 1979. – 313 с.

3. Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. – М.: Просвещение, 1972. – 415 с.

4. Мырзабектен С. Қазақ тілі фонетикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 277 б.

5. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казах-киргизского языка. 1894. ч.І. СПб.

Съезд Акимбек СОЧЕТАНИЕ ГЛАСНЫХ ЗВУКОВ

В статье рассматриваются вопросы сочетания гласных звуков казахского языка. Описывается характеристика, предлагаются закономерности и квалификация.

Syezd Akimbek THE COMBINATION OF VOWELS

In article questions of a combination of vowel sounds of the Kazakh language are considered. Its characteristic is described, offered laws and qualification.

З. С. Күзекова, М. А. Асылбаева,
Н.Ә. Назарбаев университеті

САН ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӨРІСІ ТУРАЛЫ

Қазақ тілінде сан ұғымын білдіретін тұтастай жүйе бар. Сан, санау адам өмірінде үлкен орын алатынын білеміз. Математика цифрмен жұмыс істесе, ал тілде бұл үшін арнайы сөздер - сан есімдер бар, алайда, грамматикалық сандар математикалық санның көшірмесі емес.

Математика мен философиядағы сан тілдегі сан емес, тілдегі сан - грамматикалық тұлғасы бар, грамматикалық амалдары бар таза грамматикалық категория. Сан туралы ұғым көптеген ғалымдарды қызықтырған, оған куә көптеген еңбектерді атауға болады; қаншама философтардың шығармаларында (Аристотель, 1975; Декарт, 1950; Гоббс, 1989; Кант, 1998; Гегель, 1970; Маркс,) сан ұғымы туралы ойлар жазылды; сан категориясын тілдік тұрғыдан объективтендіруге қаншама еңбек жазылды: Есперсен, 1958; Бодуэн де Куртенэ,

1963; Панфилов, 1971, Полянский, 1984; Акуленко, 1990; Бондарко, 1996.

Сан есімнің логикалық, философиялық, ұлттық мәдени, мифологиялық та ерекшеліктері бар. Сан мағыналы сөздердің нақ осы ұғымы сандардың функционалдық сипатын түсіндіреді. Заттардың есептік қатынасы, олардың белгілері объективті шындықтың фактілері. Сан категориясы объективті әлемнің сипаттарын танудың нәтижесі, ал осы есептік ұғым тілде санның тілдік категориясын құрайды. Сонымен, сан дегеніміз – сыртқы әлемнің құбылыстары мен заттарын мөлшері жағынан сипаттайтын категория.

Сансыз, есепсіз кез келген білім де, кез келген ғылым да, өмірге деген кез келген қатынас та мәнсіз, мағынасыз болып табылады. Сан тек қана заттың мөлшер, өлшемін білдірмейді, сон-

дай-ақ, құбылыстың қарапайым байланысын да білдіреді, мұнда тіл адам ойлауының дамуындағы санмен тікелей байланыстылығы көрінеді. Квантор сөздердің семантикасы мен прагматикасы арнайы зерттеуді керек етеді деп ойлаймыз. Квантор сөздердің семантикалық, прагматикалық ерекшелігін жан - жақты талдауға арналған лингвистикалық жұмыстар көп емес. Есептік те – сапа сияқты ойлау категориясында көрінетін тұрмыс сипаттарының бірі. Есептеудің ойлау категориясы – бір жағынан дискретті үздіксіз есептеу болып көрінетін, екінші жағынан дискретті емес үздіксіз есептеу болып көрінетін тұрмыстың есептік анықтамасының нәтижесі. Біріншісі есептеу арқылы анықталады, екіншісі өлшем арқылы анықталады. Есептеудің осы ойлау категориясына сәйкес сан мен өлшем анықталады. Қазіргі қазақ тілінде есептік қатынас құралдарының дамыған жүйесі бар, үш мағыналық топқа бөлуге болады: 1) нақты есептік мағына: а) сан есімдер арқылы беріледі; б) көптік мағынаны, жекелік мағынаны, жұп мағынаны білдіретін сөздер, 2) квантор сөздер (бәрі, барлығы, әрбірі, т.б.) арқылы берілетін нақты есептік мағына; 3) морфемалар (- лар – лер; -тар – тер; -дар – дер) арқылы жасалатын абстрактілік есептеу мағыналы сөздер.

Сан категориясының тілдік көрінісі ұсынылған топтауда көрініп тұрғандай өзінің мағынасы жағынан бірыңғай емес, көптік ұғымның белгілі де, белгісіз де компоненттерін қамтиды. Қазақ тілі есептік мағынаны білдіретін лексикалық, грамматикалық құралдарға бай, біздің байқауымызша бұл сипатты бірқатар сөз табы әр түрлі деңгейде білдіре алады: сан есім, зат есім, есімдік, сын есім, үстеу, етістік. Белгілі көптік мағынаны

1) зат есім (жүп, егіз, дуэт, трио, квартет, онкүндік) сөздері білдіре алады;

2) сын есім (бойдақ, жалғыз, жүп – жұбымен, сыңар); жалғызға қатысты сөз тіркестері: жалғыз бала; жалғыз ағаш; жалғыз - ақ; жалғыз қалу; жалғыз аяқ жол, жалғыз ауыз сөз; жалғыз басты адам; жалғызбастылық; жалғыз ғана; жалғыздан - жалғыз; жападан жалғыз; жапандағы жалғыз үй,

жалғыздық, жалғыз - жалғыздан; жалғыз - жалқы; жалғыз - жарым; жалғызсырау, жалғызілік; жалғызіліктілік; жар дегенде жалғызым.

3) есімдік (әрбір, кейбір);

4) үстеу (бір рет, екі рет, үш рет) білдіре алады.

Белгісіз көптік мағына лексикалық та, грамматикалық та құралдармен беріледі. Мына лексикалардың мағынасы (отбасы, ұжым, тобыр) белгісіз көптікті білдіріп тұр. Бұл тұрғыда «жалпы», «жеке» деген философиялық ұғым да байланысты.

Сан ұғымы, есептік сипаттама басқа да тілдік құралдар арқылы берілетіні мысалдар арқылы байқалып тұр. Олар сандық ұымды білдіретін өріске топтастырылған.

Сан өрісінің орталық және перифериялық өрісін сипаттайық. Бұл өрісте екі орталық бар:

1) сөздердің лексика – грамматикалық топтары – сан есімдер;

2) басқа сөз таптарындағы сан ұғымына қатысты құрылымдар.

Құрылымдық деңгейде бәріміз сан есім түрлерін оқытып жүрміз, алайда есептік сипаттаманы білдіретін басқа синтаксистік құрылымдарға назар аудармай немесе бір өріске жинақтамай келеміз. Осы категория да семантикалық жағынан бір блокқа топтастырылмай, шашыраңқы тұрғыда оқытылып келеді. Сандық ұғымды білдіретін лексикалық, грамматикалық амалдардың айырмашылығын ашып жазу керек. Сан есімдер аты айтып тұрғандай сан, есеп идеясын білдіреді. Ал грамматикалық сан жалғау, жұрнақтың негіздің өзгеруі арқылы беріледі.

Лексика – грамматикалық құралдардың перифериясын

- сан мағыналы есімдіктер (қаншама, соншама, мұнша, сонша, әлденеше), жалпылау есімдіктері: бәрі, барлық, бар-ша, бар (бар адам); лексемалары көптік мағына білдіріп тұрғаны белгілі.

- белгісіздік есімдігі: біреу, кейбіреу, бірнеше,

- көп, аз ұғымына қатысты сөздер.

- жарым - жартылай, бірді – екілі, болмашы бірдене сияқты сөздер;

- сан есіміне жасалған әр түрлі сөз табындағы сөздер (екілік, екі еселеу, екеуміз, екіншіден,

- өлшемді білдіретін сөздер - единицы измерения (метр, литр, тонна, минут;

- зат есіммен, сын есіммен тіркесе отырып, белгісіз үлкен затты, немесе кіші затты білдіретін сөздер (таудай талап, бармақтай бак; теңіздегі тамшыдай, түймедей ой т. б.)

• мая – мая шөп, қазан – қазан (ет) қап – қап (үн) моншақ – моншақ (тер) том – том (кітап), үйір – үйір (жылқы)

жарым – жарты бір нәрсе, жападан – жалғыз, т.б. сөздер;

• тұрақты тіркестер арқылы: жұмыс шаш етекпен, телегей теңіз,

• заттың көптігі немесе аздығын білдіретін тіркестер: **көп** – *ат көпір, құмырсқадай быжынау, бырдай болып жату, есеп жоқ; сансыз, есепсіз;*

аз – *ат төбеліндей, бір түйір, бір уыс, бір шөкім, қасқалдақтың қанындай, (тапшы зат), саусақпен санарлықтай.*

Сандық өрісті білдіретін өрістің ішінде сан ұғымды қатынасты білдіретін микроөрістер бар: жекелік/ көптік, белгісіздік/ белгілі, нақты/жуық шама, топтау/ жинақтау, бүтін/ бөлшек.

Тіпті осы мағыналарды білдіретін толық емес сипаттама да олардың бар екенін, қолданыста екендігін білдіреді.

Белгісіз көптік, аз ұғымды білдіретін коннотативті тілдік бірліктер де бар: бұлар көлемі үлкен бір нәрсені білдіреді

Осындай амал тек біріктіруге ғана әкелмейді, сан ұғымын білдіретін құралдар туралы кешенді ұсынады және әр түрлі деңгей арасындағы жүйелі байланысты көруге мүмкіндік береді. Бастысы – әр түрлі құралдардың мағыналық, логикалық байланысын көруді үйретеді, сөйлеудегі өзара байланысын, қызметін көрсетеді.

Осылайша заттың санын білдіретін өрісті, функционалдық талдау үшін есімдікті, етістікті, сын есімді, етістік тұлғаларын, үстеуді сипаттауға болады.

Сан өрісінің ішіндегі қатынасты қарама қарсылықты атай отырып, мұнан да нақты жүйені көрсетуге болады (жекелік – көптік;

нақты – жуық шама; белгілі – белгісіз, бүтін – бөлшек;

Әрбір мағына өзіндік құралдармен беріледі, микроөріс құрайды.

Тілдік құралдар жүйесі семантикалық ұстаным аясында қарастырылып, топтастырылады. Біз формадағы мағынаға, және семантикадан оны білдіретін құралдарға қарай ұстанымы негізінде грамматиканы синтездеуге ұмтылғанымыз тиімдірек. Есептік сипаттама да осы тұрғыдан жүйеленсе, осы өріске арналған жаттығулар да, оны оқытып, үйрету де жүйеленер еді. Есептік сипаттаманың функционалды семантикалық өрісін былайша жүйелеуге болады деп ойлаймыз: Зат есімнің сан категориясы; зат есімнің көптік, жекелікті білдіретін тобы; етістік тұлғаларындағы, сын есім, есімдіктегі есептік сипат; есептік мағыналы лексика – фразеологиялық құралдар; есептік семантикалық өрістің микро өрісі; белгісіз көптің, белгісіз аздың микроөрісі; жуық шамалы есептеудің микроөрісі; жинақтау мәнді микроөріс.

Есептік сипаттаманың функционалды семантикалық өрісінің құрылымы көп орталықты. Мұнда белгілі, белгісіз санды дифференциялау ұсынылады. Белгілі санның өрісі үш микро өріске топтасады: нумеральдік, бірліктер, нольдіктер (нумеральности, единичности и нулевого количества). Тілдің паремиологиялық және лексика фразеологиялық құралдары есептік функционалды семантикалық өрістің перифериясын құрайды.

1. Чеснокова Л. Д. Категория количества и синтаксические структуры // Вопросы языкознания, 1981, N 2. 44 – 53 бет.

2. Ондрус П. Количественные слова в системе частей речи // Филологические науки, 1971, N 1. с.59-67.

3. Васильева Э.П., Харьковская А. А. Категория количества и ее отражение в английском глаголе. // Языкознание 1996 г. (1)

Taalaybek Abdiyev Doz.Dr.

KIRGIZ DILINDE ETTIRGEN VE ANLAMSAZ ÖZELLİKLERİ

Kırgız dilinde ettirgen fiiller aşağıdaki eklerin yardımıyla yapılmaktadır (bunlar kullanım sıklığına göre sıralanmıştır):

1. -t; (biyle-t, özgör-t, oku-t, taşı-t, tenti-t, çoğul-t, kuban-t, muun-t, sool-t)
2. -dır (-dir, -dur, -dür, -tır, -tir, -tur, -tür); (caa-dır, kal-tır, aç-tır, buzdur)
3. -kız (-kiz, -kuz, -koz, -köz, -gız, -giz, -guz, -güz, -göz); (kiy-giz, öt-köz, otur-guz)
4. -ır (-ir, -ar, -ur, -or); (ket-ir, öç-ür, sinq-ir, bış-ır, uç-ur, aş-ır)
5. -kır (-kir, -kar, -kor, -kur); (öt-kör, ut-kur, cat-kır, sız-gır, cut-kur)
6. -ız (-iz, -uz); (cug-uz, ug-uz, ag-ız, em-iz, tam-ız)
7. -ıt (-ut, -üt); (kork-ut, ürk-üt, calk-ıt)
8. -sıt (kır-sıt).

Kırgız dilinde ettirgenin *ettirgen* (faktiv) ve *serbest* (permissiv) anlamı vardır. Bu anlamsal özellikler şekil bakımından ayrılmaz. Tek bir ettirgen eki iki anlamı da karşılayabilir. Ettirgen anlamındaki ettirgen (yapılan eylem) öznenin etkisiyle gerçekleşmektedir. Serbest ettirgen de ise bir başkası tarafından kendisine yaptırılan varlık daha ön plandadır. Buradaki hareket kendisine bağlı olduğu için etki edenin izniyle gerçekleşir. Başka bir ifadeyle engel olmamakta eylemin gerçekleşmesine izin vermektedir. (*Tipologiya kauzativnih konstruksiy* 1969:238). Bu iki anlamdan başka ettirgen eki Kırgız dilinde nadiren başka anlamları da içermektedir.

Aşağıda verilen ettirgen ve serbest anlamdaki ettirgen fiillerin anlamsal sınıflandırılması durumsal özelliklerine göre ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan anlamsal özelliğinin üç ayrı yönü vardır:

- 1) Ettirgen fiilin öznesi olan ismin anlamsal türü (canlı/ cansız)
- 2) Ettirgen fiilin nesnesi durumundaki ismin anlamsal türü
- 3) Ettirgen fiilin anlamsal türü. Burada eylemi gerçekleştiren varlığın duygu hisleri sözkonusudur (*Kordi* 1988:124; *Bulgina* 1982:68-82).

Ettirgen Anlamındaki Ettirgenler

I. Hal: Canlı bir varlığın canlı bir varlığa etkisi. Etki eden özne, etki edilen nesne durumundadır. Bu durum farklı bir yapı gösterirken başka dil unsurları da göz önünde bulundurulur.

a) Etki eden ve etki edilen canlı varlıkların pasif olma özelliği,

b) Etki edenin, etki edilene nasıl, ne şekilde etki ettiği,

1. Etki eden varlık aktif olarak etki edileni bir hal, bir biçime getirmek için fiziki eylemde bulunmaktadır. Etki edilen burada pasiftir.

Örn.: Mode atasın öl-tür-dü. (*Sıdıkbekov* 1989: 154)

Mode babasını öl-dür-dü.

2. Etken varlık aktif olarak etki edilene psikolojik etki eder.

Örn.: Ermeginq baatır boldu dep süyün-t-ösünq, Eldiyar (*folklor*)

Ermek'in kahraman oldu diye sevin-dir-ir-sin, Eldiyar.

3. Etki eden, etkileneni aktif olmaya zorlar.

Örn.: Ekcı Er-Kişini şaş-tır-dı. (*Sıdıkbekov* 1989:380)

İkisi Er-Kişi'ye acele ettirdi.

4. Hem etki eden hem de etki edilenin ikisi de eşit kertede aktif rol oynar. Geçişli fiillerden türemiş olan ettirgen fiillerin çoğunluğunda bu özellik sözkonusudur. Burada eylemi gerçekleştirenin de aktifliği sözkonusudur.

Al ayalına tamak dayarda-t-tı.

O hanımına yemek hazırla-t-tı.

5. Etkin varlık etkilenen varlığın hareketini engeller.

Bir kişi kök kaşkanı tosüp buydal-t-tı. (*Kasimbekov* 1970:76)

Bir kişi gök ala atı dur-dur-du.

6. Etki eden pasif, etki edilen aktif olabilir.

Çal ceke körünüşü menen oturgandardı özünö kara-t-tı. (*Jantöşev* 1978: 24)

İhtiyar, fiziki görünüşüyle oturanları kendisine bak-tır-dı.

II.Hal: Canlı varlığın cansız varlığa etkisi. Etkin varlık nesne ve aynı zamanda eylemin öznesi durumundadır. Ettirgen geçişsiz fiillerden yapılır. Bu durumda eylemi yapan, etken varlığın kendisidir ve eylemsel durum değişikliğine neden olur.

Men öz kılıcımdı kurçu-t-tu-m. (*Sıdıkbekov* 1989: 364)

Ben (kendi) kılıcımı keskinleş-tir-di-m.

David kazanga suu kuyup, ottu tutan-dır-dı. (*Jantöşev* 1978: 198)

Devid kazana su koyup ateşi tutaş-tır-dı.

Emi oşol alakanı ulan-t-a-sınq. (*Kasimbekov 1979: 441*)

Artık o ilişkiyi devam ettireceksin.

III. Hal: Cansız varlığın canlı varlığa etkisi. Etkin varlık; nes, olay vb., eylemin öznesi de canlı varlıklar (insan)dır. Ettirgen, geçişsiz fiillerden yapılı. Etken varlık etki edilenin fiziksel, duygusal ve anıksal durumun etkiler.

Kar közdü karık-tır-a-t.

Kar gözleri kamaş-tır-ır.

Anı küyüt karı-t-tı. (*Sıdıkbekov 1986: 169*)

Onu kaygı yaşlan-dır-dı.

IV. Hal: Cansız varlığın cansız varlığa etkisi. Geçişsiz fiillerden yapılı.

Aptap cerdi kakşı-t-tı. (*Sıdıkbekov 1986: 127*)

Güneş ışıkları yeri kuru-t-ur.

Kayrat darttı cenqilde-t-et, kaygı darttı ırba-t-at.

Çaba derdi azal-t-ır, keder derdi art-ır-ır.

Tepkisel Ettirgensel Yapılar

İki türü vardır:

1. Etken ve edilgen konumundaki varlıkların ikisi de yapıcı pozisyonunda eşdeğer görevdedir. Burada subjenin kendisi ettirgendir. Tepkiselliğin göstergesi olarak kendi kendini isimlendirir. Ettirgen geçişsiz fiillerden yapılı ve subje canlı varlıklardan oluşur.

Dinar özün özü alaksı-t-tı (*Sıdıkbekov 1986: 144*)

Dinar kendi kendini oyaladı.

Uşunday ıyı menen özün özü cenqilde-t-çü. (*KM*)

Bu ağlamasıyla kendi kendini rahatla-t-ırdı.

2. Etki eden ve etki edilen referansal açıdan kısmen eşdeğer derecededir. Etken varlığın yalnız vücut organları, psikolojik durumu, hareketi vb. ettirgen pozisyonundadır. Tepkiselliğin göstergesi objedeki aitalık ekinden bilinmektedir.

Al kadamın tezde-t-ti. (*Jantöşev 1978:224*)

O adımlarını hızlan-dır-dı.

Olgusal yapılışın özel bir yönü de ettirgen etken subjenin düşünce dünyasında var olduğu kabul edilmektedir (*Tipologiya kauzativnih konstruksiy 1969:238*). Bunun gibi ettirgenler –sın yapım eki vasıtasıyla isimlerden türetilen fiillerden oluşur.

A tigil Bübüştü ayalsın-t-ış-a-t. (*Sıdıkbekov 1986: 333*)

O Bübüşü de kadın gibi görüyorlar.

Al meni dayıma kedeysın-t-e-t.

O beni her zaman fakir gırgır.

Birok anı balasın-t-ıp, özünün sırın aytpay cür-gön. (*Jantöşev 1978: 238*)

Fakat onu çocuk görerek kendi sırrını söylememişi.

Bu tür ettirgenler sayıca az fiillerden de yapılmaktadır.

Men al kişini atama okşo-t-tu-m.

Ben o şahsı babama benze-t-ti-m.

Kısaca yansıma fiillerden yapılan ettirgenler de bu gruba girmektedir. Malum olduğu üzere yansıma fiiller Kırgız söz varlığında olduğu gibi diğer Türk lehçelerinin söz varlığında da çoktur (*Lingvističeskiy entqiklopedičeskiy slovar 1990:222*). Yukarıda getirilen örneklerden farklı olarak etki eden, etki edilen ve ettirgen kavramı işi gerçekleştiren ziyade konuşanın düşüncesinde ortaya çıkmaktadır. Çünkü eles turandı fiiller insanın görme duyusuna dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. (*Grammatika kirgizskogo literaturnogo yazıkı 1987:326*) Burada etki eden varlık da konuşanın düşüncesine bağlı olarak görevini yapmaktadır. Eylemi gerçekleştiren, canlı referentlerden nesnesi ise çoğunlukla onun vücut organları giysileri olmaktadır.

Dinar közün bakıray-t-ıp çoçup ketti. (*Sıdıkbekov 1986: 95*)

Dinar gızın pırtle-t-ıp korktu.

Serbest Anlamdaki Ettirgenler

Kırgız dilinde ettirgen çatı kendine özgüdür. Serbest anlamdaki ettirgen ise bağlama (konteks) bağlıdır. Ancak bazı fiiller bağlama dayalı olmadan serbest anlamdaki ettirgenlik özelliği de taşıyabilir.

Ut-up al-ıp, kayra ut-kur-up iy-di-m,-de-di bala. (*Jusubaliev 1981:37*)

3ocuk: yendim, daha yen-dir-ip galip geldim dedi.

Bu tür örnekler diğer Türk lehçelerinde de mevcuttur. (*Sultanov 1992:15*) Bağlamsal özelliklerinin tamamını sınıflandırmak zor olsa da yine de iki kategoride değerlendirmek mümkündür.

1. Eğer ettirgen etki edene zarar verecek nitelikte eylemi bildiren bir fiilden oluşuyorsa bu, serbest anlamdaki ettirgen özelliğini taşır.

2. Eğer ettirgenlik durumu eylemin öznesine uygunluk arz ediyorsa (bir sakınca göstermiyorsa) serbest ettirgen özelliğini taşır. (*Tipologiya kauzativnih konstruksiy 1969:31*)

Serbest ettirgenler iki yönlerini ortaya çıkarırlar. Bu iki yön özne ve nesne yönüyle birbirinden ayrılır. Bu tür yapı ve özelliklerin sınıflandırılmasında bu yönler dikkate alınır. Serbest ettirgenlerin biçim ve özelliklerine bakalım:

I. Hal: Canlı referentlerin arasındaki ilişkiler. Ettirgen etken, etki edilen etkilenen eylemin öznesi. Bunun iki yönü vardır.

1) ‘Yanlış’ yapmak: Etken rentsel anlamda etkilenen eylemin genellikle yapılaşta verilmeyen

obektisine tamamen uyar. Etki eden, durumu dikkate almaz.

Al Eltereske say-dır-dı. (*Sıdıkbekov 1989: 392*)

O, Elteres'e iğne vur-dur-t-tu.

Ettirgen eylemin nesnesi, etki eden varlığın bir parçası olarak referansal seviyede kısmi eşdeğer özellik taşıyor. Bu da yapısal açıdan iyelik ekinde belli olmaktadır.

Al kolun cılanga çak-tır-dı.

O elini yılana sok-tur-du.

Kozu karışkırga kuyrugun cul-dur-du.

Kuzu kurda kuyruğunu kap-tır-dı.

Başka Türk dillerinde olduğu gibi Kırgız dilinde de analitik (çözümsel) fiiller daha çoktur. –a/-y ortaç ve yardımcı fiillerden oluşur. İkinci ögenin yardımcı diye adlandırılmasının sebebi mürekkep fiile anlamsal açıdan güçlendirerek (ek anlam vererek) eylemin nasıl olduğunun ya da modalsal anlamını vermektedir.

Serbest anlamdaki ettirgen yapıda hareketin çabukluğunu, bir anda gerçekleştiğini 'iy', 'ciber', 'al' gibi yardımcı fiillerle ortaya çıkarır. (*Kırgız edebiyatının grammatikası 1980: 339-342*)

Bugün at-ım-dın cügön-ü-n şıpır-t-ıp iy-di-m (*Sıdıkbekov 1986: 500*)

Bugün atımın koşumunu çal-dır-dım.

Bazen bu tür yapılarda ettirgen eylemin beklenmediğini, çok çabuk olduğunu veya ettirgen nesnenin yanlışlık yaptığını belirleyici özel yapıların kullanılması mümkündür.

İrn.:

Ana, aygır kapıstan biröönö kolkosun bul-dur-up idyi. (AT)

İşte, aygır ansızın birine aort damarını yırt-tır-ıver-di.

2) 'İzin vermek' Burada ettirgen durum kendi öznesine uygundur ve etki eden varlık sadece ona izin verme görevini üstlenir. Yukarıdaki duruma göre sadece olayı gözleyici, durum değerlendirici pozisyonuyla ayrılmaktadır.

Bek, koşundu tüştön-t-ölü. (*Kasimbekov 1979: 417*)

Bek (Bey), orduyu dinlen-dir-eli-m.

Bazı durumlarda etkin ve serbest anlamdaki yapılar tümleçteki hal ekleri ile farklılık arzeder. Serbest yapıda birinci tümleç (ettirgen eylemi gerçekleştireni) yükleme halinde, ikinci tümleç ise (etki edilen nesne) yönelme halinde olur. Etken yapıda ise tersine, birinci tümleç yönelme halinde ikinci tümleç ise yükleme halindedir.

Biz a-nı at-ka min-giz-di-k.

Biz o-n-u at-a bin-dir-di-k.

Not: Kırgız dilinde 'Koyudoru kısırağa bindir' sözü var ve o kadını rezil etmek anlamını verir. (*Yudahin 1985: 376*) Burada tümleç bulunma durum eki alamaz. Çünkü bu halde ikinci tümleç yani etki edilen varlık kadındır.

II. Hal: Canlı ve cansız referanslar arasındaki ilişki.

Bu ilişkinin birinci türünde subekt için hoş olmayan eylemi bildiren geçişsiz fiiller sözkonusudur. Bu değişiklikler belirli bir zamanın geçmesiyle kendi kendiliğinden oluşmaya (gerçekleşmeye) başlar. Etken varlık burada yanlış, hoş olmayanı ortaya çıkarmaktadır.

Teri-ni aşata albagan cıldı-t-a-t, süttü uyuta albagan iri-t-e-t.

Deriyi tuzlayamayan (tabaklayamayan) çürü-t-ür, sütü mayalamayan ekşi-t-ir.

2) Etken varlık kendi yaptığı eylem sonucu, hoş olmayanı ortaya çıkarır.

Alım kolun balkaga canç-tır-ıp aldı.

Alım elini çekice parçala-t-tır-mış.

Ettirgen Yapıların Başka Yan Anlamları

Assistiv Anlam

Türk dilleri ve onun içinde yer alan Kırgız dilinde genellikle subektlerin ortak eylemi sonucu ortaya çıkmaktadır. (*Kırgız edebiyatının grammatikası 1980: 351*)

Men atama çöp çab-ış-tı-m.

Ben babamla ot biztim.

Ettirgenle verilen assistiv anlamda ise belli bir sonuca ulaşmaya yönelik amaç sözkonusudur. (*Tipologiya kauzativnih konstruksiy 1969: 31*) Böyle ettirgen yapıdaki fiiller az sayıdadır ve nadiren bu fiiller aktantlarının yardımıyla bu tür anlamı verirler. Burada etki edilen varlık şu veya bu şekilde eylemi gerçekleştiremediği için etki eden varlık yardım eden pozisyonundadır

Biz uydu tuu-dur-du-k

Biz ineği doğur-t-tu-k.

Kempir kelindi tıru-t-tı.

Yaşlı kadın gelini doğur-t-tu.

Enstrümantal Ettirgen Anlam

Burada subekt yaptığı eylemde herhangi bir araç, aleti (canlı, cansız) kullanır (Onu hareket etmeye zorlar).

Bektaş Asantaydı atı menen omuroolo-t-tu. (*Sıdıkbekov 1986:235*)

Bektaş, Asantay'ı atıyla sıkış-tır-dı. (atı-n-ı daya-t-tı).

Yukarıdaki örnekler faktitif anlamı vermektedir. Etken varlığın pozisyonunu bir tarafa bırakırsak biçimsel açıdan permissif anlam ortaya çıkmaktadır Akmat itti araba menen tepse-t-ip ketti.

Akmat iti arabaya çiğne-t-ti.

Enstrümantal etken anlam geçişli fiillerden yapılır. Etken biçimin bir türü olarak etkilenen varlık, amacı için doğal bir durum ya da varlıktan faydalanmaktadır. (Burada, "zorunlu kılma", "yararlanma" sözkonusudur.)

Bala köynöktü küngö kurga-t-tı.

Çocuk, gömleğini güneşte kuru-t-tu.

Ketmendi körükkö kızar-t-kıla. (*Kasimbekov 1979: 140*)

Bel (kazma) i körükte kız-dır.

Burada eylem geçişsiz fiillerden oluşmaktadır.

İteratif ya da İntensif Anlam

Bazı durumlarda eylemin –dır eki işteşlik anlamı veren –ış ekiyle birleşip iteratif ya da intensif anlamı verir (*Kırgız adabiy tilinin grammatikası, 1980: 345*)

böl-üştür- "birkaç parçaya böl"

Dadabay egin-di bölüştürdü. (*Cantöşev, 1978: 174*)

Dadabay ekin-i böl-üş-tür-dü.

izde-ştir- "ara-ştır";

Men akça izde-ş-tir-di-m.

Ben para ara-ştır-dı-m.

oylon-uş-tur- «çok düşün»;

Al bul iş-ti oylon-uş-tur-du.

O bu işi çok düşün-dü.

sura-ştır- «sor-uştur»;

Kişilerden sura-ştır-ıp, bay özübektin üyün taap aldım. (*KM*)

Adamlardan sor-uştur-up zengin Özbek'in evini buldum.

Örneklerden de görüldüğü üzere burada işteşlik anlamı söz konusu değildir (çünkü eylemi bir şahıs yapmaktadır). Bu ettirgen fiillerde de bu şekildedir. Ama işteşliğin karşılıklı eylem anlamı korunmaktadır, bu da ayrı bir çalışmanın konusudur.

1. Zeynep Korkmaz. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara, 2003.

2. Burul Sagınbaeva. Azırkı türk tilderindeki morfolojiyalık paradigmatica (türk cana kırgız tilderi). Bışkek, 2006.

3. Tipologiya kauzativnih konstruktiv. Morfolojiçeskiy kauzativ. Leningrad, 1969.

4. Kordi E.E. Modalnie i kauzativnie glagoli v sovremenom frantquzskom yazıke. Leningrad, 1988.

5. Bulgina 1982 - Bulgina T.V. K postroeniyu tipologii predikatov v russkom yazıke // Semantiçeskie tipi predikatov. M., 1982, s.68-82.

6. Sultanov V.S. Valentnostniye kategorii glagola v azerbaydçanskom yazıke. AKD, Baku, 1992.

7. Kırgız adabiy tilinin grammatikası. Frunze, 1980.

8. Grammatika kirgizskogo literaturnogo yazıka. Frunze, 1987.

9. AT - "Ala-Too"

10. Jantöşev K. Kanıbek. Frunze, 1978.

11. Jusubaliev K. Tolubay sınçı. Frunze, 1981.

12. Kasimbekov T. Singan kılıç. Frunze, 1979.

13. Kırgız makal-lakaptarı. Frunze, 1985.

14. KM - "Kırgızstan madaniyatı"

15. Sıdıkbekov T. Tandalmalar. Frunze, 1986.

16. Sıdıkbekov T. Kök asaba. Frunze, 1989.

Н. С. Алдашова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ізденушісі

ЕР МЕН ӘЙЕЛ ОБРАЗЫНА ҚАТЫСТЫ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢЕУЛЕР

Ер мен әйел бейнесін көркемдеген теңеулерді іріктеп, жүйелеп, гендерлік мәнін ашып көрсетуге болады, ол үшін «қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігі» материалын пайдаландық. [1. 3196]

Теңеу категориясы – бүкіл бейнелеу көркемдеу тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендісі. Бейнелеу тәсілдерінің барлығы да өз бастауын осы теңеуден алады. Сондықтан болса керек белгілі бір ұлттың әдебиеттің бейнелеу, көркемдік жүйесі, оның көркем ойлауының ұлттық ерекшелігі бүкіл бедерімен күлкі бояуымен теңеу категориясынан анық айқын көрініп тұрады. [2. 3 б.]

Соның ішінде ерекше елеулісі – ер мен әйел образына қатысты гендерлік теңеулер.

Тіліміздегі гендерлік теңеулердің басым көпшілігі әйел бейнесін сұлулық ұғымымен, ер адам бейнесін үлкендік, ірілік ұғымымен байланыстыра сипаттап дараландырған. Теңеулерге образ болып қолданылып, әйел, ер бейнелерімен ассоциацияланатын халық ұғымындағы бейнелілік негізі – табиғат құбылыстары, төрт-түлік, аңдар мен құстар, өсімдіктер, аспан шырақтары, шаруашылық тұрмыс, кәсіпке байланысты атаулар т.б. болса, осылардың әрқайсысы жыныс өкілдерінің гендерлік болмысын ажыратып суреттеуде өз

ішінен іріктеліп келіп, сан түрлі стильдік реңк алған. Айталық, *нардай атандай, өгіздей* образдары тек ер адамға ғана қолданылса, *сиырдай* сөзі тек әйел адамға ғана тән. Мысалы, *сонадай жерде қара нардай қаңқайып Игілік кетіп барады.* (Ғ. Мүсірепов); *сиырдай қызыңды неге жұмсамайсың?* (Ө. Қанахин.) бұл теңеулердің мағыналары бір-біріне жақын болғанымен, стилдік реңктері, эмоциялық бояулары әр түрлі. Халқымыздың сан ғасыр мал өсіру кәсібімен айналысуы ер мен әйелге қатысты көркем образдар тудыруға түрткі болды. Атап айтқанда, ерге қатысты гендерлік теңеулер: *атан өгіздей, ерттеулі аттай, таң асырған тұлпардай* т.б. образдарымен келсе, әйелге қатысты гендерлік теңеулер: *бес биенің сабасындай, ботадай, ту биедей бұлықсу, сиырдай, жетім лақтай, т.б.* түрінде келген. Мысал келтірейік: *Таң асырған тұлпардай тұр қалишып жалғыз жігіт.* (Қ. Аманжолов) *Өгіздей дөңкиген қара жөн Дондағұл мынау екі балуан грузчикті қатар соққысына төзе алмады.* (М.Ә); *Ботадай нәзік, сүйкімді екені анадайдан байқалып тұр.* (Ғ.Мұстафин)

Қазақ баласының сүйегіне сіңісті салт-дәстүрінің бірі – аңшылық, саятшылық, күсбегілік өнер. Әуелде қыран күс атып, аң аулау, тіршілік етудің күн көрудің қамы болса, кейін келе сауық сайранға ұласып көркем өнер ретінде дамыған. Осыған байланысты тіліміздегі гендерлік теңеулердің бірқатары аңдар мен құстардың табиғи ерекшелігіне, қимыл әрекеттеріне негізделген. Олар: *қырдың қызыл түлкісіндей, бұлғындай бұраң бел, ағашқа өрмелеген ақ тиіндей, сүйріктей сұлу, тоты құстай сылану, үкідей желкілдеу, айдындағы аққудай деп әйелге* тән сұлулықты, нәзіктікті ерекшелесе; *жолбарыстай долдану, барыстай атылу, тұрымтадай алғыр деп ерге* біткен қайтпас жігер мен мұқаусыз қайратты суреттеуде кеңінен қолданылады. Мысалдарға жүгінсек: *Қырдың қызыл түлкісіндей құлпырып тұрған сұлу келіншек)* *Бұрала басқан сайын бұлғындай бұраң белді қыздың тар мықыны былқ-сылқ тербеле түсті. Жәнібек барыстай атылып, Қарабайды ат үстінен жұлып алған.* [3]

Қай ұлт болмасын, өзінің ұзақ дамуы тарихында эстетикалық ұғым түсініктеріне, шаруашылық кәсібіне, мінез – құлық, ырым – наным, сат-дәстүр ерекшеліктеріне байланысты сүйкімді образдары, сөз символдары олады. Мәселен, гүл - нәзіктіктің, күн – асқақ-

тықтың, рухани нұрлылықтың, хор қызы-сұлулықтың, аққу-сұлулықтың, әсемдіктің символы болып есептеледі. Мұндай образ символдар әсіресе қыздың, сұлу қыздың, жалпы әйелдің гендерлік бейнесін суреттегенде жарқырай түседі. Мысалы: *«Қыз өңі бейне бір үлбіреген қырдың қызғалдағанына ұқсап кетті», «Таң гүлі секілді әдемі қыз» «Жаннаттан шыққан хорлардай»* т.б. теңеулерді келтіруге болады.

Әйел образының көркемдік әлемнің қыртыс-қабаттары, ағыс -толқындары, құпия астарлы мейлінше мол. Әйел сұлулығының мың құбылған сан-салалы сыры қазақ ұғымындағы ең қасиетті нәрселерге теңеледі, ең «сүйкімді» нәрселермен салыстырылады.[4, 85] Мәселен, *«жібектей үлбіреп тұрған ақ келіншек» «ақ жүзі ақықтың көркіндей» «әйелдің судан тұнық, сүттен ақ көңілі»* тәріздес гендерлік теңеулер әйелге тән көріктілік, нәзіктік, жұмсақтық, жадыраңқылық қасиеттерді айшықтаған.

Ал ер адамның, жігіттің гендерлік тұлғасы батылдық қасиетпен, ерлік қимыл әрекетпен көріктеліп, табиғат құбылыстарының ішкі динамикасымен астасып жатады. Табиғат құбылыстары, жаратылыс суреттері, гендерлік теңеулерде жиі ұшырасады. Мұндай теңеулердің қатарын *арқадан соққан борандай, ала-таудай айбат, теңіздің толқын шапқан селіндей, асқар белдей ерлер, соққан желдей екпіндеу т.с.с* толықтыра түседі.

Гендерлік теңеулердің бірқатары *жігіттікке* тән жастық албырттықты, алғырлықпен өткірлікті ерекшелеген. Айталық болаттай берік, қорғасын құйылғандай зіл-зәрлі, семсердей өткір т.б. Мысал келтірейік: *Жамболат атына сай болаттай берік, құрыш білек, асқан шебер, талантты, ержүрек болып өсті.* (қазақ ертегілері) *Мынау қалың бермеген, жүзіктің көзінен өткендей, қылыштай жас жігіт, анау аққудың көгілдіріндей желкілдеп өсіп келе жатқан бүлдіршін қыз.* (С.М) *Клим өсті, жетті, жігіт болды, Семсердей өткір, өжет, болат берен.* (Жамбыл) келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, жігіттің қайрат – жігері, өжеттігі, өтімділігі, аталған заттардың беріктігімен, мықтылығымен, өткірлігімен ассоциаланып, жігіттің гендерлік бейнесін күшейте көрсеткен. Көріктеу тәсілдерін құбылтып қолданудан кейіпкерге тән гендерлік ерекшеліктер синтаксистік құрылымдағы теңеулер, метафоралық теңеулер,

эпитеттік теңеулер, метанимиялық теңеулер арқылы танылады.

Көріктеу амалдарының ішінде теңеулер әйелдің сұлулығын бейнелейтін актив тәсіл болып табылады. Сұлулық, әсіресе, әйел сұлулығын суреттеуден қазақ халқының дүниетанымын, оның өмірге көзқарасын анықтауға болады. Әйелдің сұлулығы дүниедегі ең қасиетті, қадірлі, сүйкімді заттар мен құбылыстарға теңестіріледі. Көркем мәтінде олар әр түрлі тәсілмен қолданылады. Теңеудің параллелизм тәсілінің классик үлгісі болып саналатын «Ер Тарғын» жырындағы Ақжүністің:

Бұқар барсаң, қолаң бар, *Қолаңды көр де шашым көр*. Зергер барсаң қасында Алтыннан соққан түйме бар, *Түймені көр де басым көр*. Молдаға барсаң қасында Қиюлы жатқан қалам бар, *Қаламды көр де қасым көр*. Әр шаһарға қарасаң, Құрулы тұрған күзгі бар, *Күзгіні көр де көзім көр*. Самарқанд барсаң, сандал бар, *Сандалды көр де тісім көр*. Ұстаға барсаң қасында Тартулы жатқан сымдар бар, *Сымды көр де, қолым көр*. Тоғай барсаң, тоғайда домаланған қоян бар, *Қоянды көр де жоным көр*. Қара жерге қар жауар, *қарды көр де етім көр*. Қар үстінде қан тамар, *Қанды көр де бетім көр* – деген монологта сұлу әйелдің көрікті суреті ғана емес, соны жеткізіп тұрған қыздың ақыл-парасаты, дүниетанымы көрініс табады.

Тіл ғылымында теңеу көркем ойлаудың ұлттық ерекшелігін танытатын бейнелі конструкция болып табылады. Гендерлік ерекшеліктерді айқындауда теңеулер ерлер мен әйел затының образын ашуға нақты көмектеседі. Ерлердің образын суреттеуде теңеулер негізінен, жігіттердің батырлығын, дене бітімін т.б. басшылыққа алады да, оны соған ұқсас екінші затқа ұқсату, салыстыру арқылы ерлерге тән ерекше белгілердің сапасын арттырады. Мәселен, «Бәлен балуан кепті, түген балуан кепті!» - деген күңкілдердің ішінде ауызға ерекше түскені «Қара қыпшақ Қобыланды батырдың ұрпағы–мыс деген «Түйе балуан» атанған біреу. Көріп қайтқандары ол туралы шошына сөйледі:

- Білектері адамның санындай, саусақтары білектей, саны кеудедей, кеудесі киіз үйдей, құлағы тебінгідей, басы қазандай, аузы жырты қарыс, екі ерні – екі кес ет, түксиген қабағын біткен қалың қас желкілдеп кішкене көзін жауып тұр, тұла бойы түксиген жүн, қылдары жылқының ту құйрығынан қат-

ты» бойының тұрқы нар түйедей, екі иығына екі кісі мінгендей, сөйлеген сөзі арыстанның күрілдегені сияқты. (С.М.)

Үзіндіде балуанның білектері, саусақтары, саны, кеудесі, құлағы, басы, аузы, екі ерні, бойы, екі иығы, сөйлеген сөзі оның ерекше қасиетін танытатын белгілері туралы, сол ерекшеліктерді екінші бір затқа теңеу, салыстырудың гендерлік тұрғыдан ерекшелігі танылады. Қарапайым адамдарды ерлер мен әйелдер тұрғысында салыстырсақ, олардың әрқайсысына табиғат сыйлаған өзіне тән анатомия – физиологиялық ерекшелігі бар. Ерлердің дене бітімі ірі, күші басым екені белгілі. Сондықтан ер балуанның білігін адамның санына, саусағын білекке т.б. теңеу мет пен образдың арасында үйлесім береді. Егер балуан әйел адам болса, оған дәл сондай салыстыру, ұқсату берілмес еді. Себебі адамның жыныстық ерекшелігіне байланысты предмет пен образдың арасында үйлесім, болмайды. Сондықтан да көркем мәтінде әйел затын байланысты теңеулер көбінесе олардың сұлулығын, парасатын, дене бітімінің нәзіктігін т.б. суреттейді. Мәселен, Қасында отырған қызға қараса: *аршыған жұмыртқадай аппақ жүзді, мөлдір көзді, мінезі ойнақы біреу екен*. (С.М.)

Кейіпкердің психофизиологиялық ерекшелігін танытатын теңеулер:

Алтай Баянауыл емес, Махмұт болсаң да жарар, Сұлтан бола алмассың деп, қақтаған күмістей аппақ маңдайын аса жарасымдылықпен қиыла араласқан қара қасын кере кеңк-кеңк күліп алған. (О. Б)

Махаббат сезімін танытатын теңеулер: *Адасқан қаздай қаңқылдап, әбігерге шығып, жар іздеген жабыңқы жүрек ойда жоқта туласа, есеңгіретіп тастайды екен, Нұрмайжан*. (О. Б)

Көңілсіздік жай-күйін танытатын теңеулер:

Гүлшахра езу тартып, аппақ тістерін көрсетіп күлгенмен, көгілдір мұздай көзі суық қалпы қалды. (С. Жүнісов)

Қазақ теңеулерінің гендерлік тілдік өрнегі портреттік суреттеулермен нақыштала түскен. Әйел мен ерге тән мінез- құлық, қимыл әрекет, тұлға тұрпат ерекшеліктерін көркемдік қырынан тануда портреттік теңеулердің рөлі күшті. Атап көрсетсек,

А) әйелдің гендерлік портреті:

- *дидар жүзі (беті):* айнадай ай жүзі, ақша беті айдындай, майдағы қызыл гүлдей беті, аршыған ақ жұмыртқадай аппақ өңді;

- *шашы:* торғындай толқынды, тал шыбықтай өрілген қолаң шашы, жібектей өрілген қолаң шашы, сүмбілдей қара шашы;

- *мойны:* аққу құстың мойнындай, ақ торғындай мойны;

- *қасы-көзі, кірпігі:* қарлығаштың қанатындай қап-қара қасы, айдай сызылған қастары, шолпандай алтын кірпігі, қос жұлдыздай қос жанары, түнжыраған қарақаттай көздері;

- *ерні:* оймақтай ерте піскен бүлдіргендей, қызғалдақтың үлбіреген жапырақтарындай әдемі;

- *тісі:* меруерттей тісі, ақ маржандай тісі.

- *төсі:* ақ көбіктей, қос алмадай, бұзылмаған алмұрт тәрізді ақ төсі;

- *саусағы:* мақпалдай ақ саусағы, сүйріктей нәзік саусағы

- *белі:* қылдай жіңішке, көк шыбықтай солқылдайды аш белі, тал шыбықтай бұраңдайды нәзік бел, тартқан сымдай нәзік белі;

- *тұлға-тұрпаты:* жайықтың боз талындай, қамыстай әдемі тұлғасы, аппақ қардай денесі, ақтығы наурыздың ақша қарындай;

- *лебізі, күлкісі:* жаздың лебіндей лебізі, сыбызғыдай жіңішке даусы, күмістей сыңырлаған үн, күлкісі күміс қоңыраудай;

- *қимылы:* жібектей жеңіл, ақ мамықтай, ақша бұлттай нәзік, оттай ойнақышып, сұқсырдай сыланған, қаздай майпаңдаған;

- *мінезі:* уыздай таза, балға ашытқан қымыздай тәтті, жаздағы таңдай сызылған мінез, аршылған күмістей ақ жарқын, үлбіреген толқындай нәзік жүректі, бұлтсыз күндей нәзік жайдары т.б түрінде бейнеленген.

Тілімізде әйелге арналған тұрақты теңеулердің басым көпшілігі ақ түспен, ақ түсті заттармен ассоциацияланады. Мәселен, ақ маралдай керілген, атқан таңдай аппақ ақ етің, аппақ нұрдай аққу қыз, жұмыртқадан ақ келін, ақ күмістей сенің жүзің, жібектей үлбіреп тұрған ақ келіншек, ақ мамықтай қыз тәріздес теңеулер әйелдің дидар сұлулығы мен жан-дүние әсемдігін сипаттауда ерекше орын алады.

Ә) ер адамның гендерлік портреті:

- *дене тұлғасы:* оқтай түзу, сүр жебедей тіп-тік тұлға бітімі, екі иіні қақпақтай, жолбарыстай келбетті тұлға, кеудесі есіктей кең;

- *сақал-мұрты:* сақалы күректей, айғырдың қылындай сақалы, нар күмістей қара

бұйра сақалы, қияқты мұрты, тікенектей көк сақалы;

- *мінезі:* ердің көңілі күнмен тең, мінезі күйған қорғасындай салмақты деп сипатталған.

Ерге қатысты қолданылатын гендерлік теңеулердің ішінде соқтауылдай, соқтанбай, соқталдай, сайдауыттай, арыстай, алтамсадай, еңгезердей, қарқарадай сияқты үлкендік, ірілік, ұғымын, білдіретін образдарды мол кездестіреміз. Сонымен бірге төңкерген астау тәрізді үлкен, өгіздей дөңкіген, аюдай қорбаңдаған, сүзеген бұқадай тоң мойын, екі иығына екі кісі мінгізгендей, бойы есектің қодығындай деп келген стильдік мәндегі теңеулер ер адамның іс әрекетіндегі кейбір ебедейсіз, қолайсыз қимылдарды айрықшалаған.

Бұл айтылғандармен қатар халық санасында ер мен әйелге байланысты қалыптасқан ұғымдар мен түсініктердің теңеулерге образ ретінде алынған мысалдары да көп.

А) әйел (қыз, бикеш, қатын, жеңге, ана, әже) образымен жасалған теңеулер: қыздай қылық көрсету, қыздың ерніндей, ұзатқан қыздай қоштасу, он төрт жасар сұлудай, арудың ақ бетіндей, үкілі бойжеткендей бұлғақтау, келіншектей қылымсу, кербез әйел секілді паң, өсекші қатынша, мырза жеңген секілді, ақ жаулықты анадай, қарт әжежей қарсы алу т.б. Мысалы: Қызғылы қыздың ерніндей, Бозғылы боздың өңіндей (І. Жансүгіров) он төрт жасар сұлудай ай ортада, Иліп тұр белінен аз-ақ сындай (ІІ. Байзақов); Мырзашөл бір мырза жеңген секілді, Ақ дастархан жая берер алдыңнан (С. Мәуленов)

Ә) Ер (бозбала, жігіт, әке, ата, шал) образымен жасалған теңеулер: ерше өлу, еркекше боқтау, бозбаладай ойқастау, жас жігіттей атылу, ауылдың сал жігіттерінде, қыз алдында тұрған жігіттей, әкеңдей қамқор, атадай ақ тілеулі, қаусаған шалдай т.б. Мысалы: Кейбір жолдар жас жігіттей атылып, жарыса кеп төмен түскен тау, шыңын (С. Мәуленов); атадай ақ тілеулі Қостанай тұр, Арнаған бар қылығын баласына (Д. Әбілов).

Көріктеу амалдарының ішінде теңеулер әйелдің сұлулығын бейнелейтін актив тәсіл болып табылады.

Ер мен әйел бейнесін көркемдеген теңеулерді іріктеп, жүйелеп, гендерлік мәнін ашып көрсетуге болады. Бейнелеу тәсілдерінің барлығы да өз бастауын осы теңеуден алады. Сондықтан болса керек белгілі бір ұлттың

әдебиеттің бейнелеу, көркемдік жүйесі, оның көркем ойлауының ұлттық ерекшелігі бүкіл бедерімен теңеу категориясынан анық айқын көрініп тұрады.

1. Қоңыров Т. қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Ғылым. 1990. – 319 б.

2. Шоқым Гүлжан Тынышбайқызы. Тілдің гендер-

лік жіктелімінің ғылыми негіздері. Фил.ғыл.докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған докторлық диссертация. Алматы, Қазақ Ұлттық Университеті – 2009 – 127 бет.

3. Алпамыс батыр. // Ақсауыт, 1-том. Алматы: Жазушы, 1977.

4. Турдалиева Р.С. Көркем мәтіндегі гендерлік сипат: психоллингвистикалық талдау. Фил.ғыл.кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Алматы, 2009.

Н. Алдашова

ГЕНДЕРНОЕ СРАВНЕНИЕ ОБРАЗОВ МУЖЧИН И ЖЕНЩИН

Статья посвящена изучению особенностей передачи гендерного аспекта в художественных произведениях.

N. Aldashova

GENDER COMPARISON OF IMAGES OF MEN AND WOMEN

The paper studies the transmission of characteristics of a gender perspective in works of art.

А. Е. Әубәкірова,

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

НЕОНИМДЕРІНІҢ ӨМІРЛІК КЕЗЕҢДЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

Отандық тіл білімінің қазіргі даму кезеңі терминологиялық неологизмдерді – неонимдерді зерттеумен сипатталуда (Г. Рондоның термині). Неоним мен неонимия ұғымын зерттеулер франкофонды лингвистикалық мектептердің ғалымдары Дармстетер, Деруа Л., Козни М., Жильбер П., Гарден Б., Гильбер Л., Рей А., Саблероль Ж. Ф., Кабра М.-Т еңбектерінде байқалады. Ресейлік тіл білімінде неонимдерді зерттеумен Ларина Ю. Е., Суперанская А. В., Васильева Н. В. айналысқан.

Ғалымдардың еңбектерін зерттеу неонимдердің, неологизмдер сияқты басты критерийне олардың жаңалығы жатады деген қорытындыға әкелді. Бұл жағдайда неоним оны неологизмнен ерекшелейтін сипаттамаларға ие:

- бекітілгендігі – тіл мен ғылымның компоненті ретінде неоним сол не өзге білім саласының аталмыш даму кезеңіндегі белгілі бір терминдер жүйесінің шеңберінде орын алады;

- неоним заттардың объективті логикасының көрінісі болып табылады; - ұғымдардың жіктелуіне негізделген жүйелілік;

- пайда болудың болжамдалатын сипаты (неоним аяқталған зерттеудің нәтижесінде пайда болады);

- өзінің бастапқы пайда болу кезеңінде экспрессивті-стилистикалық қатпарлардың болмауымен және, әдетте, полилексемалық құрылымымен.

Г. Рондо неонимдерді неологизмдерге сыртқы белгілері бойынша да, қызметтік белгілері бойынша да қарсы қоюда: синтагматикалық әдіспен, көбінесе қысқартуға келе бермейтін ұзын көп компоненттік құрылымдармен түзілген жаңа лексикалық бірліктер. Ғалым сонымен қатар мынадай критерийді ұсынуға, сол бойынша «өмірдің кезеңі» белгіленеді:

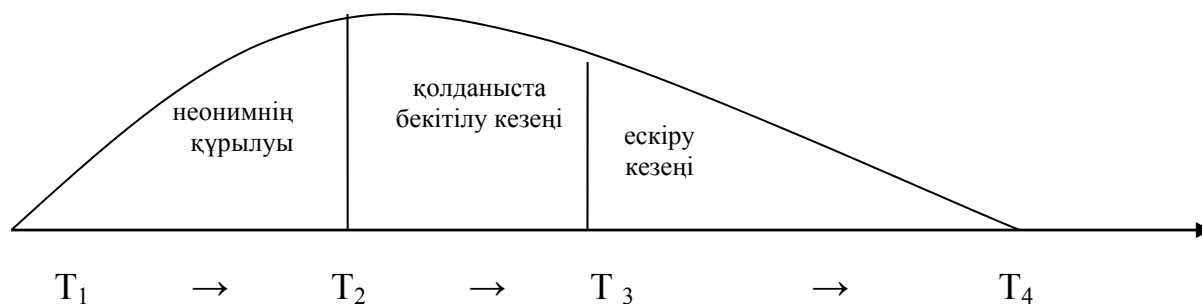
- жаңалық кезеңі;
- қолданыста бекітілу кезеңі;
- ескіру кезеңі.

Біздің пікірімізше, жаңалық бұл неонимнің ерекше қасиеті, және ол соның өмірінің барлық кезеңдеріне тән болып келеді. Соған орай, неонимнің өмірінің алғашқы кезеңін неонимнің құрылуы деп белгілеген дұрыс болады.

Осылайша, неонимнің өмірлік кезеңдерін келесі сурет түрінде көрсетуге болады. Неонимнің құрылу кезеңі субъективті критерийлер бойынша белгіленеді, оны Г. Рондо

«айтушылардың ұжымдық сезімі» деп атауды ұсынады. Неонимнің неологизмнен қызметтік өзгешеліктері осыдан туындайды. Неонимнің

құрылуы үшін жай ғана тілді тасымалдаушылардың емес белгілі бір сала маманының көзқарасы қажет [1:126].

1-сурет. Неонимнің өмірлік кезеңдері

Мысалы, «жайластыру» неонимі – бұл компанияның белгілі бір тұтынушылар тобының санасында ерекше орынға ие болуға арналған соны және соның бетбейнесінің ұсыныстарын әзірлеу жөніндегі әрекеттер. Жайластырудың ақырғы нәтижесіне тұтынушыға арнап бағытталған өнімнің құндылығы туралы мәлімдемені сәтті түрде әзірлеу жатады» [2:59].

Бұл неонимді жарнама саласының мамандары Эл Раис пен Джек Траут енгізген болатын. Олар «жайластыруды» қолданыста жүрген өнімнің артықшылықтарын бөліп көрсетудің шығармашылық процесі ретінде қарастырады.

Пайда болған кезде неоним кәсіби сөздерге өте жақын жанасып отырады. Кәсіби сөздер көбінеки өздерінде тақырыптық жағы анағұрлым айқын түрде көрсетілген номендер (номенклатуралық не түрлік ұғымдар) болып табылады. Алайда, кәсіби сөздер алдыңғыларына қарағанда дәлдігі бойынша төмен және анағұрлым экспрессивті болып келеді және оларды неонимдерден ажыратып отырған жөн. Алайда дәл осы кәсіби сөздер неонимдердің түзілуіне арналған модельдер ретінде қызмет етіп отыруы мүмкін.

Неонимдердің түзілу жолдарын екі түрге бөлуге болады: лексика-семантикалық әдіс; кірмелену. Осылайша, қазіргі кезде неонимдер құрамының дамуында екі негізгі беталыс байқалуда:

- олардың бірі тілдің ұлттық элементтерінің көбеюімен байланысты. Мұндай неонимдерге мыналарды жатқызуға болады: артықшылығы бар өтімді акция; иелі акция; ұсынушы акция; қызу ақша; баспахана; іскерлік және т.б.;

- екіншісі – интернационалды элементтер, мұнысы халықаралық мемлекеттік, мәдени

және ғылыми байланыстардың күшеюі мен кеңеюімен түсіндіріледі. Мұндай неонимдерге мыналарды жатқызуға болады: демпинг (ағыл.); компакт (лат.); жекешелендіру және т.б.

Қазіргі уақытта мынадай пікір орын алуда: «Қазақ терминологиясы екі басты жол бойынша жүргізілуі тиіс: алғашқысы – ұлттық тілдің өз байлығының арқасында; екіншісі – кірме сөздердің, интертерминдердің арқасында... Басқа тілдерде қолданылатын сөздерді енгізу қаншалықты қате болса, халықаралық терминдерді аударған да соншалықты негізсіз болған болар еді... Термин құрылу процесі сөз шығармашылығының терең саналы және жауапты кезеңін меңзейді, себебі халықтың рухани, мәдени, экономикалық және басқа да байлықтары тілдің болмысы арқылы танылады»[3:94].

Біздің ойымызша, интернационалдандыру неонимдердің дамуындағы елеулі беталыстардың бірі болып табылады. Неонимнің неологизммен салыстырғандағы тағы бір ерекшелігі осыдан байқалады. Неонимдер – бұл өзінде халықаралық алмасу анағұрлым қарқынды түрде жүріп отыратын және өзінің үлесіне кірме сөздердің ең жоғары пайызы тиесілі болып отырған тіл саласы.

Екінші кезеңі лексикографиялық тіркеудің объективті критерийлері бойынша белгіленіп отыруы мүмкін. Белгілі болғандай, өмірлік кезеңді тіркеу үшін оны сөздікке енгізген жеткілікті болады, алайда неонимдер үшін бұл жеткіліксіз. Неонимдердің қолданылу критеріі оның ғылыми-техникалық құжаттарда бекітілуімен және сарапшылардың қорытындылары арқылы тексерілуі тиіс. Тіл ішіндегі бірыңғайлық заңы, иммунитеттік қаталдық жалпы тіл жүйесіне қарсы шығып отырған не

соған бөтен болып отырған неонимнің бекуіне мүмкіндік бермейді.

Айта кететіні, түрлі лингвистикалық мектептердің терминологиялық сөздіктерге арнап неонимдерді іріктеп алуға қатысты принципалды бірыңғай пікірі осы уақытқа дейін қалыптаспаған. Мысалы, сөзді Барнхарттың жаңа сөздер сөздігіне енгізу үшін ол бір жыл бойы қолданылуы тиіс, ал Оксфорд университетінің лексикографиялық орталығында бұл мерзім бес есе ұзақ болып келеді, мұнысы бір күндік сөздердің, түрлі окказионизмдердің тіркелу ықтималдығын жоққа шығарады.

Бекітілу кезеңінде неонимге мағынасының ыдырауы не дамуы тән болып отырады: біртұтас заттың кеңеюі, тарылуы, бөліктерге таралуы, ұғымның өзгеруіне орай мағынасының дамуы. Мысалы, қазақ тіліндегі инкорпорация неонимі мынадай мағыналарға ие [4:46]:

- 1) өз құрамына кіргізу қосып алу;
- 2) заңға сәйкес адамдар тобына заңды ұйым корпорациясының статусын беру;
- 3) мемлекет заңдарын жүзеге келтіру, заңдардың мазмұны өзгертпестен белгілі бір тәртіппен орналастыру.

Бекітілу кезеңінде неонимнің негізінде жаңа сөз тіркестерінің пайда болуы тәрізді процесс байқалады, мұнысы бастапқы неонимге қосымша нақтылаушы қасиеттерді қосу арқылы жаңа ұғымдардың пайда болуын көрсетеді. Мысалы, «көлеңкелі» неонимі «көлеңкелі» экономика тәрізді сөз тіркесін тудырды.

Бекітілу кезеңінде неоним тар мамандандырылған қызмет ету саласының бірінен екіншісіне өсуі мүмкін. «Тілдің ерекшелігі сол, көп жағдайларда ол жаңа заттарды не құбылыстарды атау үшін жаңа бірліктерді құрмай дайын, бұрыннан бар бірліктерді қолданып отырады, алайда бұл жағдайда мұндай бірліктердің семантикасы күрделене түседі» [5:156]

Мысалы, қаржы-экономикалық неонимдердің арасында спорттық терминологияда қолданылатын неонимдер көп

армрестлинг – 1) сатып алушыға қысым жасау, сөзбе-сөз: «Қолын бұрау» (экон.); 2) қарсыласының қолының кедергісін өз қолымен (үстелге шынтақтарын тіреп отырып) жеңуден құралатын спорттық күрес түрі (спорт.);

корнер – 1) жекелеген тұлғалардың немесе фирмалардың қайсыбір жасанды түрде тапшылық жасау мақсатымен қайсыбір тауарды

сатып алу туралы келісімі (экон.); 2) футболда – доп қорғаушы команда ойыншысының қолына тиіп, қақпаның шетіне шығып кеткен кезде белгіленетін айыппұлдық соққы (спорт.).

аутсайдер – 1) монополистердің бірлестігіне кірмейтін кәсіпорын (экон.); 2) жарыстарда соңғы орындардың біріне ие болатын және жүлделі орындарға ие болу үшін күреске әсерін тигізбейтін спортшы немесе спорттық команда (спорт.);

форвард – 1) валюталық биржада жүргізілетін негізгі әрекеттердің бірі, ол валютаны мәміле жасасу сәтінде келісілген бағам бойынша келісілген уақытта жеткізілуін ескереді (экон.); 2) спорттық ойындарда шабуыл желісінің ойыншысы, шабуылшы (спорт.);

брейк – 1) биржадағы бағалардың жылдам және күрт төмендеуі (экон.); 2) спорттық жастар биі; 3) бокста спортшылардың ережелерді бұзған кездегі рефери командасы (спорт.).

Бұл терминдер әсіресе белсенді түрде биржалық терминологияда ұсынылған, мұндағы бүкіл тактика мен стратегия мөлшерлемелердің «төмендеуі мен жоғарылауы» ойынына негізделген. Спорттық ойындарды, олардың қатысушыларын және спорттық ойындардың ережелерін білдіретін неонимдер байланыстылығы бойынша биржалық неонимдерге жақын болып келеді. Егер мағынасы бойынша ассоциациялық, бейнелі байланыс туындаса, онда неонимдерге белгілі дәрежеде құбылмалылық тән болып келеді деген қорытынды жасауға болады.

Сол себептен неонимдерді өзге терминдік жүйелердің игеру процесін зерттеу үлкен қызығушылық тудыруда, себебі бұл тіл бірліктерінің өміршендігін, олардың оңтайлылығы мен сабақтастығын дәлелдейді.

Яғни неонимдерге полисемия тән болып келеді, егер неонимнің мағынасының бөліну нәтижесінде не атауды өзге ұғымға көшіру кезінде алынған неонимдердің семантикалық құрылымында жалпы, басты сема сақталып және көмекші семалар таралып отырса – бұл көп мағыналылық болып табылады.

Біздің пікірімізше, полисемия неонимнің дәлсіздігінің көрсеткіші болып табылмайды, неонимде көп мағыналылық жүйесі неғұрлым күштірек дамыған болса, жалпы ғылыми, салааралық және тар бағытталған ұғымдардың арасындағы ассоциативтік байланыстар да соғұрлым дәлірек белгіленеді.

Неонимдердің ерекшеліктерін зерттеу олардың синонимияның әсеріне де түсіп отыратындығы туралы қорытындыға әкеледі.

Мысалы:

банкрот – дефолтер;

деривативтер – туынды қаржылық аспаптар;

депорт - беквардейшн.

Айта кететіні, синонимия мәселесі терминологияның негізгі және мәңгі мәселелерінің бірі болып табылады, мұнысы неонимдерге де қатысты. Жүйе ішіндегі бірнеше синонимиялық неонимдердің орын алуы мазмұндық бұрмалануды тудыратын өзгешеліктерді іздеуге деген талпынысты тудырады.

Үшінші кезең – ескіру. Бұл кезең неонимнің дамуы ретінде қарастырылады, соның барысында ол жалпы қолданыстағы терминге не сөзге айналады, яғни жаңалық реңін жоғалтып және тілдің белсенді қорына қосылады. Мысалы, бұрында «ғарыштық жүк кемесі» ретінде қаралған «жүк көлігі» неонимі терминологиялық лексикадан бұрыннан бері шығып кеткен және қазіргі кезде жалпы қолданыстағы сөз болып табылады.

Неонимдердің өмірлік кезеңдерін зерттеу әрбір өмірлік кезеңде болып отыратын процестер мен келесідегідей сипаттамаларды шығаруға негіздеме болды:

Келтірілген кестеден көріп отырғанымыздай, неонимдердің әрбір өмірлік кезеңінің өзіндік ерекше қасиеттері мен ғылым тілін сөзсіз түрде байытатын процестері болады.

1-кесте

Неонимдердің өмірлік кезеңдерінің сипаттамалары

Өмірлік кезең	Сипаттамасы	Ықтимал процестер
Туындауы	Тар ғылыми салада туындап отырады	Тілдің ұлттық элементтерінің не интернационалды элементтерінің көбеюі
Қолданыста бекітілуі	Ғылыми еңбектерде беткітілуі және лексиграфиялық тіркелуі	Мағынасының бөлінуі не дамуы, қызмет етудің тар бағытталған бір саласынан екіншісіне өтуі
Ескіруі	Жалпы қолданыстағы термин	Неоним жаңалық реңін жоғалтады

1. Rondeau G. Introduction a la terminalogie. – Quebec, 1981

2. Дихтль Е., Хершген Х. Практический маркетинг - М.: Высшая Школа, 2006

3. Базарбаева З. Корифей казахской терминологии //Казахстанская правда 11/04/2006

4. Оразалин К. Ж., Жантасов М. М. Русско-казахский толковый словарь по современной экономике. – Алматы: Лем, 2001.

5. Вендина Т. И. Введение в языкознание – М.: Высшая школа, 2005

А. Е. Аубакирова ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕОНИМОВ

В данной статье представлены характеристики неонимов, их отличия от неологизмов. Автором проведена разбивка жизненного процесса неонимов на этапы и приведены краткие характеристики каждого из этапов. Приведены примеры переноса неонимов из терминологического поля спортивной сферы в финансово-экономическую область.

А. Е. Aubakirova CHARACTERISTICS OF NEONIMS

This article presents the characteristics of neonims, their differences from neologisms. The author has done a breakdown of the life process of neonims into stages and has given a brief description of each of them. The examples are given about transferring neonims from terminological field of sports areas to the financial-economic field.

Л. Әлімтаева,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушысы

ҚОЗҒАЛЫС АТАУЛАРЫ РЕТІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚҰРАМЫ

Қозғалыс және орын өзгерту ұғымдары орын, мекен, уақыт ұғымдарымен тығыз байланысты, өз ішіндегі ажырамас элементі. Кез келген қозғалыс кеңістікте жүзеге асады. Кеңістіктің материалдылығы, үшшамалылығы, көлденеңдігі, тіктігі, құрылымдылығы, уақытқа қатыстылығы секілді кеңістікті танудағы негізгі категориялар қозғалыс етістіктерінің мағыналық құрылымынан орын алады.

Қозғалыс етістіктерінің құрамы, сөзжасамы жеке қарастырылмағанымен, етістіктерге қатысты морфология, сөзжасам аспектісінде сөз болады. Тіл білімінде бір буынды түбір етістіктердің ең көне тұлғалар екендігі аз сөз болған жоқ. Түркі тілдеріндегі есім-етістік омонимиясын зерттеуші түркологтар түркі тіліндегі кез келген түпкі түбір әрі затты, әрі қимылды атап, синкретті болып келетінін айтады. Сондықтан да белгілі түрколог А.М. Щербак етістік формаларының бастауында қимыл атаулары жатады дейді. Нақ осы қимыл атаулары есім-етістік синкреттілігі болған уақытында құбылыс пен процестерді тілдік құралдар арқылы атау барысында нақты сөйлеу үстінде сөйлеушінің іс-әрекетті орындаушыға және іс-әрекетке қарым-қатынасын білдірудің негізі қалана бастаған. Осылайша қимыл атаулары арқылы етістік формаларының семантикалық көп түрлілігі қалыптасқан [1, 3 б.]. Қозғалыс етістіктерінің құрамында да синкретті түбір ретінде танылатын етістіктер аз емес. Мысалы, "бат" - судың қағы, кірі, самаурын ішіндегі қатып қалған кірі мағынасында жұмсалатыны баяндалады [2, 116 б.]. "Бат" атауының мәні - су ішіндегі әртүрлі ерітінділердің ыдыс ішіне бірте-бірте сіңуі, жабысуы, батуы процесі негізінде пайда болған денотаттың аты. Яғни "бату" процесінің негізінде пайда болған зат - "бат" деп аталады да, алғашқы архисеманың өзек, ортақ мағынасын өз бойында сақтай отырып, жеке денотатты атау дифференциалдық мағынаға ие болған.

«Без – без» ҚТТС-те 1. қашу, зыту, босып кету; 2. жорту, кезу, зымырау; 3. күдер үзу, қол үзу, түңілу; 4. ат тонын ала қашу, жоламау, тану, мойындамау. Ауыспалы мағыналары:

безе қашу, безер болу, жаннан безу, құдайдан безу, ұяттан безу т.б. [2, 209 б.]. "Без" сөзінің негізгі, өзек мағынасы - объектінің белгілі заттан не құбылыстан қорқуы, кетуі, қашуы т.б. Көпмағыналы тұлғадан бөлініп шығатын бірнеше семалар: 1. объектінің бір заттан не құбылыстан қорқып қашуы, зытуы семасы; 2. объектінің кету семасы; 3. объектіден күдер үзу, түңілу семасы т.б. екінші мағынасы адам, жануар денесіндегі без.

Е.З. Қажыбеков "ен"-спускаться,сходить; "ен"-низ, спуск мағыналарын омоним ретінде түсіндіреді [3, 144 б.]. Көрсетілген семалардың мағынасындағы ортақ сема - төменге қарай бағытталған процесс, қимыл және сол қимыл атауы.

Жел – жел. А.М. Щербак т.б. ғалымдар "жел" және "желу" сөздерінің мағыналық жақындығын көрсеткенімен, кей ғалымдар жел сөзінің табиғат құбылысы мен қозғалыс мағынасын синкретті түбір ретінде таниды [1, 144 б.].

Ғалым А. Салқынбай «жел» сөзінің көне мағынасы – жылдам қозғалу, жылдам жүру, жылдамдық болуы ықтимал. Жылдам жүру, асығу семасы арқылы "аттың аяны мен шабуы арасындағы қатты жүрісі" мағынасы жасалған. Табиғаттағы ауаның қатты ағынынан пайда болатын "жел" сөзі "жылдам қозғалу" семасы арқылы негізделген. Барлық тұлғаларға ортақ мағына – қозғалыс, жылдам жүріс. Сөйтіп, жел-жел сөздері омонимдік қатынастағы сөздер емес, керісінше, бір-бірінің мағыналарына негізделе отырып, конверсиялық сөзжасам негізінде туындаған жаңа туынды сөздер деп таниды [4, 144 б.].

Морфологиялық тұрғыдан жіктеуге келе бермейтін, консервированный, этимологиялық жағынан күңгірттенген өлі түбірлер [5, 55 б.].

Бұдан түйетініміз түркологияда синкретті түбірлер деп танылып жүрген көптеген мағынасы ортақ лексемалар қозғалыс етістіктерінің құрамынан орын алады. Бұл олардың көне-лігінің тағы бір дәлелі. Қозғалыс етістіктерінің байырғы түбірлер болуы негізді де. Заттың ең алғаш көзге көрінетін белгісі – оның сыртқы формасы мен түр-түсі. Іс-әрекеті мен қозғалысы.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің сөзтізбе құрамында қазақ тілінде дау тудырмайтын етістік тұлғалары: түбір етістіктер, туынды түбір етістіктер, біріккен, кіріккен етістіктер, қосарлы етістіктер, құранды етістіктер, күрделі етістіктер реестрге түскен. Олар қазіргі таңдағы қазақ әдеби тілінің нормалары негізінде қалыптасқан тұрақты тұлғалар. Қазақ лексикографиясында түсіндірме сөздіктерде етістіктер атау сөз ретінде екі түрлі формада беріледі: - у тұлғалы тұйық рай формасында, бұйрық райдың 2-жақ жекеше түрінде келеді.

Кел, кет, ал, бар, жүгір, т.т. жүздеген тума түбірлер өзге сөз таптарынан іс-әрекет, қимылды беру мағыналарымен ғана емес, осы қалыптағы грамматикалық мағыналары және одан әрі етістікке тән морфология-синтаксистік барлық жүйелі қасиеттерімен өзгешеленеді. Қай сөз табынан болса да, етістік жасайтын кез келген жұрнақ бір өзі сол морфология – синтаксистік етістік сипатын түгелімен бойына сыйдырады. Жұрнақтың мағыналық қасиет үстейтін күдіреті осында [6, 377 б.]

Негізгі бір буынды қозғалыс түбір етістіктер көбіне бір буынды болып келеді. *ас, кет, кел, бар, қайт, жүз, жүр, шық, мін, түс, көш, қу, қаш, өт, ұш, бос, без, ақ, бат, ер, оз, өр, ен, тарт, ау, жел, жет, жорт, зыт, жыт, кез, там, шап* т.б.

Негізгі екі буынды қозғалыс түбір етістіктер: *самға, құди, шүйіл, ұмтыл, сүйре, жылжы, жөңкі, жүгір, сырғы, қарғы, құла, секір, сандал, сүңгі, тара, айда, жүйткі, жосы, жөне, құйғыт, айнал, қозғал, кілкі, қалқы, тарт, тақа, ұза, шоршы, шұба, ыршы, ілбі, ілес* т.б.

Қозғалыс атаулары ретіндегі етістіктердің синтетикалық жасалу жолы.

Синтетикалық сөзжасам тәсілдердің ішіндегі ең өнімді тәсіл. Бір мағынаны үстейтін тұлға бірнеше негізге жалғанып, себепші мағынадағы семаға сай жаңа мағыналардың тууына себеп болады. «Қазіргі синхрондық тіл білімінде бұл аталған тәсілдің белсенді қолданылуының себебі, өзіндік ішік ерекшеліктері арқылы анықталады: 1. Бір сөз тудырушы тұлға бір семантикалық өрісте жататын сөздерге жалғана алады; 2. Бір сөз туғызушы тұлғаның туғызатын мағынасы ұқсас жақын болады; 3. Сөзжасамдық жаңа мағына себепші негіз арқылы айқындала алады» [6, 209 б.].

Туынды қозғалыс етістіктерінің аталмыш тәсіл арқылы жасалуында -ла, -ле affикстерінің орны ерекше. Бұл тұлғаның сөзжасам-

дық қызметі ерекше. Тұлғаның негізгі үстейтін мағынасы іс-әрекеттің белгілі объекті, құрал, құбылыс арқылы қайталана орындалуы, дүркіндігі. Осыны өзек сема деп түсінуге болар еді. Себебі -ла, -ле тұлғасының негізінде туындайтын -лат, -лет, -лас, -лес, -лан, -лен тұлғаларының негізгі, өзек семаларында осы сема сақталып, кейін ерекше семаға ие болады. Тұлғаның негізгі қызметі – денотатты қимылға қозғалысқа келтіру, демек, архисемасы қимылға, қозғалысқа байланысты, әрі қозғалыс пен әрекеттің дүркіндігі, қайталануы, созылыңқылығы семасы бар болған деп пайымдауға болады. Біздіңше, -ла, -ле қозғалыстың, іс-әрекеттің орындалу сипатының жалғасатыны, дүркіндігі, орындалу амалы мен сипаты. Сондықтан да -ла, -ле тұлғасы кез-келген семантикалық жағынан үйлесімді болатын зат есімге бірден жалғанып, іс-әрекет, қимыл мағынасын үстейді. Әрі өзінің ерекше семасын үстейді.

- ла, ле жұрнақтары.

- ла, ле жұрнағы барлық сөз табына (есімдіктен басқа) жалғанып, алуан түрлі етістіктер жасайды. «Мезгіл және мекен үстеулеріне, амал үстеулеріне – ла, - ле жұрнағы жалғанып пайда болған туынды етістіктер» салт етістік тобына жатады да, адамның не басқа заттың қозғалыс, қимылын және өзгеру күйін білдіреді. *Не де болса ілгерілей берейік, - деді Балағазы* (М.Әуезов) [7, 17 б.].

Ілгері, кейін, жоғары, төмен, ылди, құлди т.т. нақты мекендік ішкі пысықтауышы мен қозғалуы бір ғана етістікке саятын: *ілгеріле, кейінде, көлденеңде* т.т. туынды түбір етістіктер бар [6, 382б.]. Бұл етістіктер көбінесе қозғалыстың бағытын білдіретін сөздерге жалғануы арқылы жасалады. Мысалы, жоғарыға қарай жүрді – *жоғарыла*; ілгері қарай жүрді – *ілгеріле*, ылдиға қарай жүрді – *ылдилады*. Бағыт және қозғалыс бір сөзбен беріледі. Үстеу + - ла. *Жоғарыла, төменде, биікте, ілгеріле, кейінде, ылдила, құлдила, өрле, төрле, кейінде т.б.*; Сын есім + ла, ле: *жақында, алыста, жуықта*; Зат есім + - ла: *аяңда, жоргала, жағала, текіректе, еңбекте, бұлкекте, қабырғала*; Еліктеуіштер + - ла: *зула, зырла, зымыра, қаздаңда, балтаңда, зуылда.-а, -е* тұлғасының мағынасын тарихи тұрғыдан зерттеген ғалымдар affикстің есімдерден етістік жасауда -ла affиксімен параллель қолданылатындығын айтады. Автордың пікірінше, -ла, -а тұлғалары көне тілде параллель

қолданылып, бір семантикалық өріске жатын сөздер тобын туғызған [4, 382б.]. -а, -е Өздеріне негіз болған есімдер бағытымен қозғалу: алыстау не жақындау етістіктерін құрайды: *және, ұза, жола, тақа. Бізден ұзады, бізге тақады.* - қы, - кі, - ғы, - гі - *құйғы, орғы*, өзгелік етістің – *т* жұрнақты түрінде: *құйғыт, орағыт* түрінде қолданылады. Түбір етістік + күрделі жұрнақты. - *лат, лет, -дат, - дет, - тат, - тет* қосымшалар -ла, -ле, -да, -де -та, -те және өзгелік етістің –*т* жұрнақтарының бірігуінен жасалған құранды жұрнақ. Бұл - *лат* формантты туынды етістіктер адамның және басқа қимыл иелерінің мезгіл және мекенмен қатысты болатын қозғалыс қимылдарын білдіреді. Мысалы, *түнделету, Семейлету, таулату, жоталату* т.б. *Олар таулатып кешкісін ауылға жетіп қонды* [7, 24 б.]. - *мала, -меле - домала, өрмеле*; -а +-ла - *қуала, -қыла: шапқыла.*

Қозғалыс етістіктерінің келесі жасалу тәсілі – аналитикалық тәсіл. Бұл тәсілдің тіл дамуындағы маңыздылығы оның сөзжасау қабілетінің мүмкіндігінің молдығымен сипатталады.

Күрделі етістіктер. Қазақ тіліндегі күрделі етістіктер сөздік құрамнан қомақты орын алады. Олар аналитикалық тәсіл арқылы жасалып, жеке дербес лексикалық бірлік болып саналады.

Тілдің сөзжасам құбылысына жататын белгілі сөзжасамдық үлгі арқылы жасалып, күрделі қимылды білдіретін лексикалық бірліктер. Күрделі етістіктер – бір лексикалық мағына білдіретін, ең кемі екі сыңардан жасалған, тілде жеке дербес сөздің қызметін атқаратын лексикалық бірліктер [6, 396 б.].

Ағылып келді, қашып кетті, барып келді, шаба жөнелді, кіріп шықты, келіп кетті, қайтып кет, қашып шық, келе кет, көшіп келді, тақап келді т.б. Мұндай құрылымды етістіктердің компоненттері тіл білімінде тірек компонент және ауыспалы компонент деп аталып жүргені белгілі. Екі компоненті де қозғалыс етістіктерінен жасалған күрделі етістіктер сөз жоқ күрделі қозғалысты атайды. Қазақ тілінің етістіктер жүйесінде күрделі етістіктер екі топқа бөлініп қарастырылады. 1. екі компоненті де етістіктен жасалған күрделі етістіктер; 2. бір компоненті есім, екінші компоненті етістік. Екі компоненті де етістіктердің тіркесуі арқылы жасалған етістіктерді А.Ысқақов *құрама күрделі етістік* деп

атаса, Н. Оралбаева, Б. Қасымдар *күрделі етістік* деп атайды [6, 23].

Қосарлы етістіктер. Екі етістік қосарланып, бір ғана түбір сөз мағынасын білдіретін етістіктер қос түбір етістік деп аталады. Қазақ тіл білімінде етістіктен болған қос сөздердің барлығы да үстеуге жатқызылады. Қос түбір етістіктің алдыңғы сыңары өткен шақ көсемше (-п,ып,іп) тұлғасында қолданылып, екінші сыңары етістіктің басқа грамматикалық формалармен түрленетін конструктивтік қызмет атақарады. Мысалы, *алдап-сулау, қарап-сілеу, бөліп-жару.*

Белгілі грамматикалық категорияларға тән біралуан сөздерден я қайталау, я қосарлану, я тіркесу арқылы күрделі сөз жасалады. Бірақ ол сөздерден жаңа лексикалық мағына тумады. Олар тек грамматикалық мағына білдіреді. Етістіктер де (*келе-келе, айта-айта, сөй-леп-сөйлеп, қарап-қарап*) қайталанып жұмсалып, күрделі сөздер жасалады. Бір грамматикалық категорияға тән екі басқа сөзді қосарлап жұмсап, күрделі сөз жасау да үйреншікті құбылыс. Мысалы, *келіп-кетіп, жатпай- тұр-май, келген-кеткен* (етістіктер) күрделі сөздер қосарлану арқылы жасалған. Бұл күрделі сөздердің де мағыналары жалпылау, жинақтау, болжалдау мөлшерлеу сияқты тұтас ұғымдарды білдіреді, демек бастапқы мағыналары өзгермейді.

Қос сөздер - мағынасы жағынан тең мағыналы екі сөздің қосақталып, бір мағыналы сөзге айналуының нәтижесі. *Ашып-жауып, кіріні-шығып, аударып-төңкеріп, босып-қашып* қосарлананып келіп бір сөз ретінде жұмсалатын етістіктерді И.Е.Маманов қос түбір етістіктер деп атайды [7, 29 б.]. *Келіп-кетті, кіріп-шықты*, бұлардың барлығы күрделі етістіктер. Осындағы төрт күрделі етістіктің әрқайсысы біртұтас лексикалық мағынаны білдіреді. Бұл тұрғыда оның мағынасының туынды түбірлердің мағынасынан айырмашылығы жоқ. Бірақ туынды түбірлер дара ұғымды білдірсе, аналитикалық сөздер күрделі ұғымды білдіреді. *Келіп-кет* деген күрделі етістік әуелде *келу, кету* қиымылын білдіргені сөзсіз. Бірақ олар дербес сөз болудан қалып, біртұтас лексикалық мағынаға көшкен, осының нәтижесінде олардың құрамындағы етістіктер дербес қимылды білдірмей, күрделі қимылдың атына айналған.

Тіркесу арқылы жасалған күрделі етістіктердің мағыналық бірлігі жөнінде айтылған

бұл тұжырым қосарлы етістіктердің сөзжасамдық ерекшеліктеріне де үйлес келеді. Өйткені оларда екі элементтен құралған күрделі сөздер, олардың да күрделі етістіктер ретінде қолданылатындары бар. Құрылымдық жақтан қосарлы етістіктер бөлшектеуге келмейтін бүтінділікке ие. Әр сыңары бір-біріне бағынбай, қатар тұрып сөйлемнің бір мүшесі ғана бола алады. Мағыналық жақтан тіркескен күрделі етістіктер сияқты іштей екі қимылдан құралған күрделі біртұтас қимылды білдіреді. Сол себептен де сөздерді қосарлау тәсілінің ішінде бірыңғай етістіктерді қосарлап жаңа сөз жасау да сөз тудырудың өнімді тәсілі деп айтуға негіз бар. А. Айғабылов сылап-сипа, ойнап-күле т.б. қос сөздердің күрделі етістікке жататындығын, өйткені олардың етістіктің барлық формалары бойынша түрленетіндігін, ал *жата-жастана, бара-тұра* сияқтыларының түрленбейтіндігін, сондықтан олардың күрделі үстеуге айналғандығын көрсеткен [8, 55 б.]. Осы тұрғыда көсемшенің *-ып, -ін, -п* тұлғаларымен жасалған қос сөздердің сөйлемде етістік формаларына қарай түрлену ерекшелігі аталған ғалымдардың тұжырымына сай келеді деп ойлаймыз. *Бара-бара, жүре-жүре, келе-келе, аттап-аттап* қимылдың созылмалығын, көп уақыт жасалғандығын білдіреді. *Жүре-жүре Днепр өзеніне тірледік.*

Қарсы мәндес сыңарлардан құралған қосарлы етістіктер әдетте іштей өзара қарама-қарсы екі қимылдан құралған. Күрделі бір қимылдың барысын, аумағын білдіреді. *Сызыла шай жасап кіріп-шығып жүр.* Бұлардың саны көп емес: ашып-жауып, кіріп-шығып, көшіп-қонып, жүріп-тұрып, батып-шығып т.б. Жоғарыда келтірілген ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, біз де қарсы мәндес қозғалыс етістіктерінің де қос сөзді құрылымда келеді деп пайымдаймыз. Бұлар да күрделі қимылдың атауын білдіреді. Қарсы мәндес ҚЕ-нен жасалады: *келіп-кетіп, мініп-түсіп, барып-келіп, мініп-түсіп, шығып-түсіп* т.б. *Мен бір минутке кіріп-шықсам қайтеді* (Б. Нұржекеев).

Үйіне кіріп-шықты ғой, сөзі бірақ қырсықтау (Б. Нұржекеев). *Сабыр дейтін жерлесінің жолдасы болғандықтан ғана бұлардың бөлмесіне анда-санда бас сұғып, келіп-кетіп тұрды демесе, тіпті жатақханасы да басқа еді* (Қ. Мұхамбетқалиев). Түзге шықсам, Қасыма да өзіммен бірге кіріп-шығып, жүріп алды (Б.Нұржекеев).

Қозғалыс етістіктері құранды құрылымда келеді. Бұл етістіктер көбіне қозғалыстың сынын білдіретін лексемалардан жасалады. Қозғалыстың сыны және қозғалыс ұғымы бір етістікпен беріледі. Мысалы: *жорғаға салды, текірекке салды, бүлкілге салды, тепеңге салды, борт-борт желді, сар желді, бүлк-бүлк желді т.б. Ауылдан шыға бере тепеңге салды* (Т.Рамазанов). Қазіргі қазақ тіліндегі қозғалыс етістіктерінің құрамы: бір буынды негізгі түбір етістіктер, екі буынды түбір етістіктер, күрделі етістіктер, қосарлы етістіктер, құранды етістіктер түрінде келеді. –ла, –ле (–де, –де, –та, –те) жұрнақтары қозғалыс етістіктерінің синтетикалық сөзжасамының негізгі жұрнақтары. Синтетикалық тәсіл, аналтикалық тәсіл арқылы жасалатын құранды құрылымды туынды етістіктер қозғалыстың орнын, амалын, тәсілін білдіретін лексемалардан жасалып, қозғалыспен қатар оның тәсілі, амалы, мәнері бір сөздің бойында сыйыстырылып беріледі.

1. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – Л.: Наука, 1981. – 181 с.

2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974.

3. Қажыбеков Е. 3. Глагольно именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. – Алматы: Наука, 1986. – 207 с.

4. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.

5. Қайдар Ә. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Арын, 2005. – 295 б.

6. Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграф, 2002. – 784 б.

7. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. – Алматы: Мектеп, 1966. – 156 б.

8. Серғалиев М., Айғабылов А., Күлкенова О. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – 55 б.

Л. Алимтаева

ГРАММАТИЧЕСКИЙ СТРОЙ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ

В статье рассматривается грамматический строй глаголов движения в казахском языке.

L. Alimtaeva

GRAMMATICAL STRUCTURE OF VERBS OF MOTION

The article considers the grammatical structure of motion verbs in Kazakh language.

Р. Байымбетова,

ф.ғ.к.А. Яссауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы. Түркістан қ.

КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ҰМАЙ ЖӘНЕ ҚҰТ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ

Орхон ескерткіштері тілі деректері Ұмай культінің VIII-IX ғасыр түркілері танымында ерекше орын алған қасиетті ұғымдардың бірі екенін көрсетеді. Адамзаттың өсіп-өнуінің пірі, отбасының қорғаушысы саналған Ұмай ұрпақты аман-есен дүниеге келтіреді, сәбиді ауру-сырқаудан, көз, тіл тиюден қорғайды деп сенген көне түркілер Ұмайды қасиетті Әйел-Ана ретінде таниды. Түркілердің мифологиялық дүниетанымының басты ұғымдарының бірі Ұмайды грек аңыздарындағы Афродитамен, авесталық Ардвисура Анахитамен байланыстырушы көзқарастар бар [1: 230 б.].

М.Орынбеков “Түрік пен монғол халықтарының салыстырмалы мифологиясында, әфсаналарда Ұмайға монғолдың Этуген құдайы сәйкес келеді, себебі ол да ежелгі түріктің қасиетті “Отыкен қарашылығынан” шыққан. Ұмайды ежелгі үнді құдайы Умамен салыстырады, ол да Ұмай сияқты міндеттер атқарған. Ұмай деген сөздің өзі «бала орны», «ана іші» және сондай ұғымдарға сәйкес келеді» [2: 152 б.] дей отырып, Ұмайдың міндеті ең алдымен адам баласының тууын қамтамасыз ету, оларды дүниеге аман-есен келтіру екенін айтады. Таулы Алтай өңірі Кудыргэ қорғаны маңынан табылған үш мүйіз тәрізді бас киімі бар әйел бейнесіндегі балбал тасты зерттеу барысында тарихшы-археологтар балбал таста өсіп-өнудің киесі, бала мен жауынгерлердің қорғаушысы қасиетті Ұмай бейнеленуі мүмкін деген қорытындыға келген. Алтайлықтар мен телеуттер арасында Үч Мүстү Бай Оны (үш мүйізді қасиетті ана) жайлы аңыз кеңінен тараған. Бұл аңыз Ұмай-Ананы аңшыларды желеп-жебеуші киесі ретінде танудан туған болса керек. Ал балбал тастағы әйел бейнесінің басына үш мүйіз тәріздес үш айрық бас киім кигізілуі сол өңірдегі Үч сүрү «трехрогая Белуха» атты таумен байланыстырылады. Ол тауды шаман дініндегі түркілердің қасиетті санауы, халық арасында Үч сүрү тауының иесі Ымай/Ұмай түсінігінің қалыптасуы этнограф ғалымдарды Ымай мен Үч Мүстү Бай Оны бір образ, ол таудың иесі, сол тауды мекендейтін аң-құстардың киесі, көне түсінік-таным

бойынша балбалтастағы Ұмайдың бас киімінде үш шыңнан тұратын таудың символикалық бейнесі кескінделген деген тұжырымға әкеліп отыр [3: 231,232 бб.]. С.Қондыбай кейбір зерттеушілер Ұмай образын иран мифологиясындағы көленкесін түсіру арқылы адамға бақыт әкелетін Хумай/Құмай деген құспен байланыстыратынын айта отырып, өз пікірін білдіреді: “Скорее всего, наоборот, генетический образ птицы Кумай восходит к образу древнетюркской богини Умай – прародительницы всего живого, олицетворению плодоносящего начала в мире. В древнетюркском языке слово умай означало также послед роженицы, а, согласно казахским поверьям, послед (плацента, казахск. *жатыр*, *жолдас*, *перде*) считался двойником новорожденного, его близнецом. В этом соответствии отражены представления о двойственности природы Ие-Ма” [2: 131 б.]. Көне түркілер дүниетанымындағы Ұмай анаға деген үлкен құрмет «Тәңірі мен Ұмай арасындағы жұбайлық сипаттағы қарым-қатынас жайлы аңыз-афсаналар негізінде қалыптасқан» деген көзқарастар да бар [4: 133 б.].

VIII-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілінен көне түркілер танымындағы Ұмай бейнесінің сакральды сипаты айқын көрініс тапқан. Мысалы: *On jaŋta Umaj teg ıgym qatyn qıutıŋa inim Kıl-tigin er at boldy. Altı Jıgirmi jaşuŋa eđim qaŋan ilin tırısın anča qazıandy. Altı ċub soıdaq tapa syledimiz, buzdımyz. Tabıač oŋ-tutug biş tımen s̆ kelti. S̆nyšdimiz* «Он жасында Ұмай тектес шешем қатынның құтына (бағына) інім Күлтегін ер атанды. Он алты жасында Ағам қағанның ел-жұртын сонша меңгерді. Алты баулы соғдаққа қарсы соғыстық, талқандадық. Табғач Оң тұтұқтың елу мың әскері келді. Соғыстық.» (КТҮ) [5: 179 б.] деген сөйлемнен түрілердің ананы, дүниеге ақылды да ержүрек ұл әкелген хан әйелдерін түркілер Ұмайға теңегенін, батыр ұлдың өсуіне жағдай жасаушы кие ретінде танығанын аңғарамыз. Ал Тониқук ескерткіші мәтініндегі *Kelmisi alp tedi, tujmady. Tenri umaj jer sub basa berti erinč. Neke tezerbiz?*

Ыкыс tejin neke qorquur biz az tejin, ne basyn-alyt? Tegelim tedim. Tegtimiz jajdymyz. Ekinti kыn kelti. Цртѣ qyzyp kelti. ыһsdimiz. Bizinte eki ucy, syharča artuq erti. Teңri jarylqaduq ысһп ыкыс tejin «Келгені – батыр дедім. Түсінбеді. Тәңрі Умай, қасиетті Жер-Су. Жеңіс сыйлай берген екен. Неге қашамыз көп (екен) деп. Неге қорқамыз азбыз деп, Неге басындырамыз, тиіселік, дедім. Тиістік, қудық. Екінші күн (тағы) келді. Өртше қызып келді, Соғыстық. Бізден екі шеті жартылай артық еді Тәңрі жарылқағаны үшін көп деп біз» (Тон, 38,39,40) [6: 111 б.] деген мәнмәтіннен Умайдың жауынгерлердің қорғаушысы, күші өздерінен артық қарсыластарына төтеп беретін қуат беруші, жеңіс силаушы қасиеті көрінеді.

Умай культі Саян-Алтай өңіріндегі ислам дінін қабылдамаған түркі халықтарының дүниетанымында әлі де кеңінен орын алған. Шор халқы сәбидің дүниеге келген кезінен бастап, жүріп сөйлей алатын кезеңіне дейін қорғап жүретін пірі санайды және баланың кіндігі *Птај* деп аталады. Сібір түркілері нәресте ұйықтап жатып күлсе Ымаймен сөйлесіп жатыр деп, жыласа Ымай уақытша баланы тастап кетіп қалды деп түсінген. Құмандылар арасында Умай нәресте анасының құрсағында жатқан кезден бастап бүкіл өмірінде желеп-жебеп жүреді деген түсінік қалыптасқан [4: 271 б.]. Ислам дінін қабылдағанына он ғасыр болған Орта Азия түркілерінің дүниетанымында да Умай культінің іздері сақталғанын аңыз әңгімелерде, фразеологиялық-паремиологиялық жүйеде сақталған тілдік деректерден, салт-дәстүрге қатысты лексемалардан аңғаруға болады.

Қазіргі түркі халықтары мифологиясынан Умай ұғымының көп қырлылығын, әмбебаптығын байқауға болады. Түркі халықтары дүниетанымында Умай Ананың сәбидің аман-есен дүниеге келіп, денсаулығы жақсы болып өсуіне, өнер адамдары ісінінің сәтті шығуына, аңшылардың олжамен оралуына, жауынгерлердің жеңіспен оралуына, отбасының береке-ынтымағына, жалпы адамзаттың өсіп-өркендеуіне септігін тигізетін, адамзат игілігіне жарататын аң-құстардың, үй жануарларының, орман-тоғай, жалпы өсімдік әлемінің, таудың киесі саналған жиынтық культке айналуы алғашқы қауымдық құрылымдағы матриархаттық қоғамнан бастау алып, халық санасында осы күнге дейін сақталып келе жатқан дәстүрдің сарқыншағы, реликтілік бейнесі сы-

найлы [7: 287 б.]. Қазақ халқының дәстүрінде де Умай анаға сыйыну дәстүрінің сақталғаны *Умай ана жар болсын! Умай ана шипа берсін! Умай анаға тапсырдым, Менің қолым емес, Умай ананың қолы* т.б. тәрізді салт-дәстүрге қатысты оралымдардан, *Умайға сиынбай ұлды болмас* деген мақалдан көрінеді

Умай Ана жайлы аңыз-әңгімелер, салт-дәстүрлер түркі халықтарының Умай мифонимінің сокральді мәні нәрестенің дүниеге келуіне дейінгі, ана құрсағында пайда болу кезеңіне, жалпы адамзатты дүниеге әкелетін аналық негізге қатысты екенін айқын көрсетеді. М.Қ. Ескеева Умай мифониміне негіз болған архитүбірді анықтау барысында «Жалпы түркі тілдеріндегі «үлкею», «көбею», «өсу», «ұрпақ тарату», «жалғасу» т.б. семаларын сақтаған сөздердің тұлғасында да сәйкестіктердің болуы $*ur/*ьr \approx *uγ \approx *ьg \approx *um/ьm \approx *ul/*ьl$ моносиллабтарын гомогенді тұлғалар ретінде қарастырып, ортақ ілкі түбірі «ұрпақ әкелу, көбею, жалғасу, өсу т.б.» мазмұнын сақтаған *u/ь* тұлғасы екенін ажыратуға мүмкіндік береді» деген қрытындыға келеді [8: 288 б.]. Араб тілінде де “ана, шеше” сөзі “ум” *و* түрінде айтылуы Умай мифонимінің этимологиясы, семантикалық уәжі жайлы айтылған пікірлердің негізділігін көрсетеді.

Умай мифонимінің мазмұны түркі халқының өзіндік болмысын тануға ықпал етеді. Көне түркілер тілінде кеңінен қолданылып, қазіргі түркілер тілдерінде де сақталып келе жатқан *Умай* лексемасы жалпытүркілік мифологиялық дүниетанымды бейнелейтін мифологиялық концептінің адамзатқа «өмір мен тіршілік», «денсаулық пен салауаттылық», «әдемілік пен әсемдік», «бақыт пен ырыс», «өнер мен білім», «жеңіс пен сәттілік» тәрізді рухани-материалдық құндылықтар сыйлаушы кие, пір мәнін сақтаған тілдік репрезентациясы.

ҮІІ-ІХ ғасыр түркілері дүниетанымдағы қасиетті ұғым *Құт* адамзатқа өмірлік күш-қуат, несібе, ырыс-береке, байлық, абырой-атақ, бедел әкелуші кие. Көне түркі тілі сөздігінде *qut* моносиллабының «счастье», «благо», «удача», «успех», «счастливый удел» мағыналары тіркелген. Көне түркілер танымында *Құт* тек адамның ғана емес жануарлардың, төрт түлік малдың, өсімдіктердің киесі. Л.Потаповтың көзқарасы бойынша түркілер танымында *құт* туралы халықтық түсінік билік басындағы аристократтық топ тарапынан, мем-

лекеттік құрылымды нығайту, өз үстемдіктерін орнықтыру мақсатында қатардағы көшпелілерге үгіт-насихат жүргізу үшін туындауы мүмкін [4: 285 б.]. Көне түркілер дүниетанымында терең орныққан Құт киесін олардың арғы ата-бабаларынан келе жатқан, мифологиялық жад арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауысқан архаикалық түсінік деп танығанымыз дұрыс. Орхон ескерткіштері мәтіндерінде қолданылған *құт* лексемасының мазмұны да Құт ұғымының қолдан жасалған кие емес түркілік этноболмысты танытатын халықпен бірге жасасып келе жатқан лингвомифологиялық бірлік екенін көрсетеді. Мысалы: *Күлтегін ескерткішіндегі Bodunyū igidejin tijin jyr̄yaru oγuz bodun tapa, ilger̄ qytaj, tataby bodun tapa biriger̄ tabyač tapa eki jigirmi [s̄yledim], s̄ȳsdim. Anda kisre teŋri jarylqaduq ыс̄ьп quitym, ыльгim bar ыс̄ьп ылтеci bodunyū tirigr̄u igit(t)im. Jalaŋ bodunyū tonluγ qyldym. Čyγaj bodunyū baj qyldym.* «Халықты көтерейін деп терістікте оғыз халқына, ілгері қытан, татабы халықтарына қарсы, берігері табғачқа қарсыұлкен әскермен он екі рет соғыстым. Содан кейін Тәңірі жарылқады, бағым (күтым) бағым бар үшін, үлесім бар үшін, өлмеші халықты тірілте көтердім. Жалаңаш халықты тонды, жарлы халықты бай қылдым» (КТү,28,29) [6: 177 б.] мәнмәтіні бойынша Тәңірі риза болғанда ғана құт адамдармен бірге болатынын, құт бірге болса барлық қиындықты жеңуге болатынын байқасақ, Білгеқаған ескерткішіндегі мына сөйлемдер арқылы *Al[p qayanyuŋa j]aŋyldy. Bze teŋri yduq jer sub [ečim qayan quity taplamady erinč.Toquz oγuz bodun jerin, subyn ydyp tabyačyaru bardu. Tabyač [...]bu jerde kelti. Igidejin tijin saq [yndym...] bodun ...»* [бәрін де] жасайды. Алып қаған да жаңылды /кателесті/. Жоғарыда Тәңірі, киелі Жер-су Ағам-қағанның құтын қолдамады. Тоғыз-оғуз халқы жерін - суын тастап табғачқа барды. Табғач[...] бұл жерге келді. [Бір] игілік істейін деп ойладым... халық...» (БК) [7: 193,206 бб.] Тәңірі қолдамаса құттың да көмегі болмайтынын аңғарамыз. Сондай-ақ ескерткіштер тілі деректері бойынша түркілер батыр, ақылды ұлды дүниеге әкелетін аналарға да Құт қонады деген сенімнің де қалыптасқанын көреміз. Мысалы, *On jaŋta Umaj teg ыgim qatun qutn̄ŋa, inim Kылtegin er at boltn* «Он жаста Ұмай тектес шешем қатынның бағына (құтына) інім Күлтегін ер атанды» (КТү, 31) [6: 177 б.]

Қазақ тіліндегі *Құтты қонақ келсе қой егіз табады* тәрізді мақалдардан, *құтты жеріне қондырды, құт қонды, құт дарыды, құты кетті, құты қашты, құтты мекен, құтты болды, құты шайқалды* т.б. тұрақты тіркестерден қазақтар дүниетанымында Құт киесінің терең орныққанын көреміз. «Құтты болсын айту» салты да қазақ дүниетанымы көне-түркілердің мифологиялық дүниетанымының белгілерін молынан сақтап, оны әрі қарай жетілдіріп рухани-мәдени құндылыққа айналдырғанының көрнісі.

Көне түркілердің Тәңірлік дүниетанымы аясына кіретін *Ұмай, Құт* ұғымдары халықтың сан ғасырлық тәжірибесі мен таным-түсінігі арқылы қалыптасып, қазіргі түркілерге дейін жеткен лингвомифологиялық бірліктер. Түркі халықтары дүниетанымының архисаналық кезеңінен бастау алатын *Ұмай, Құт* киелері жалпытүркілік сана арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан, белгілі бір дәрежеде халықты адамгершілікке, тазалыққа, әдептілікке тәрбиелеу құралына айналған архаикалық құндылықтар жүйесіне жатады. Тілдік деректер көне түркілердің *Ұмай* мен *Құтты* ешқашан да Тәңірмен теңестірмегенін көрсетеді.

ҮІІ-ІХ ғасырларда жазылған ескерткіштер тілі көне түркілердің діни-мифологиялық дүниетанымын көрсететін Тәңірлік идеясы негізгі төрт бағытты қамтығанын аңғартады. Бірінші – Жалғыз жаратқан *Ие* – Тәңірге тағзым ету; екінші - мәңгі өзгермейтін әлем, Тәңір мекені – Көкті киелі санау; үшінші – тіршіліктің өсіп-өркендеуін қамтамасыз етіп отырған, адам мекені – Жер-суды киелі санау; төртінші ата-баба рухын қаділеу, аруаққа сыйыну.

1. Орынбеков М. Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. - Алматы: Ғылым, 1996. -168 б.

2. Кондыбай С. Казахская мифология. -Алматы: Нұрлы әлем, 2005.-272 с.

3. Длужневская Г. В. Еще раз о «Кудыргинском валуне» (к вопросу об иконографии Умай у древних тюрков) // Тюркологический сборник, 1974. –Москва, 1978. –С. 231.

4. Потапов Л. П. Умай – божество древних тюрков // Тюркологический сборник, 1972. –Москва: Наука, 1973. – С. 285.

5. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник. – Москва: Наука, 1981. С. 131-132.

6. Айдаров Ф. Күлтегін ескерткіші. –Алматы: Ана тілі, 1995. -232 б.

7. Айдаров Ф. Тоникук ескерткішінің (ҮІІ ғасыр) тілі. - Алматы: Қазақстан, 2000. -120 б.

8. Ескеева М.Қ. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. -Алматы: Арыс, 2007. - 360 б.

Р. Байымбетова
ЯЗЫКОВОЙ ОБРАЗ ПОНЯТИИ УМАЙ И КУТ В ДРЕВНЕТЮРКСКОМ
МИФОЛОГИЧЕСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ

В этой статье рассматривается языковой образ понятия Умай и Кут в древнетюркском мифологическом мировоззрении

R. Bayimbetova
THE LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE CONCEPT UMAI AND KUT IN ANCIENT TURKIC
MYTHOLOGICAL OUTLOOK

This article deals with the linguistic representation of the concept Umai and Kut in ancient Turkic mythological outlook

Б. Елікбаев,

М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, ф.ғ.д.

ЕСІМДІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ-ТҮЛҒАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ
ЖӘНЕ СЫҢАРЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ МАҒЫНАЛЫҚ БАЙЛАНЫС

Қазақ тіл білімінде сөз тіркесі синтаксис-тің дербес саласы болып қарастырылуы ХХ ғасырдың елуінші жылдарынан басталады. Сөз тіркесі синтаксисі мен сөйлем синтаксисі өз алдына жеке-жеке сала болып қарастырыла бастағалы сөз тіркестерінің көптеген мәселелері терең қозғала бастады. Оның өзі кейінгі жылдардың жемісі еді. Содан бері сөз тіркесінің нысандары: сөз тіркесінің байланысу формалары мен тәсілдері, синтаксистік қатынастары мен түрлері, тіркесу қабілеті, олардың әрқайсысының қалыптасу тарихы мамандар тарапынан жан-жақты сөз болды.

Әрине осы кезге дейінгі еңбектерде сөз тіркесі арнайы қарастырылмағанымен, оған қатысты мәселелер жай сөйлемге қатысты мәселелердің ішінде, соның ішінде сөйлем мүшелеріне байланысты сөз болып жүрді. Қазақ тіліне байланысты алғаш зерттеу жүргізген ғалымдардың бірі П.М. Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казах-киргизского языка» деген еңбегінде сөз тіркесін арнайы қарастырмағанымен, жай сөйлемдерге байланысты бөлімінде бастауыш пен баяндауыштың қиысуын дұрыс көрсеткен.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалым А. Байтұрсынұлының «Тіл – құралы» сөйлем жүйесі мен түрлері атты екі бөлімнен тұрады. Мұның бірінші бөлімінде сөйлем мүшелері мен сөйлем мүшесі болатын сөз таптары, олардың жасалу жолдары мәселелері сөз болса, екінші бөлімінде сөйлемнің құрылым-

дық және айтылу мақсатына қарай түрлері, жай сөйлем мен құрмалас сөйлем мәселелері қарастырылады. Осы еңбекте сөз тіркестері арнайы тақырып болып берілмесе де, ондағы «Басым жақ» деген атаумен берілген мәтіннің мазмұнына зер сала кетуді жөн көрдік: «Бастауыш бір жақты болса, баяндауыш онымен ымыраласады. Бастауыш әр жақты болса, мәселен, бастауыш біреу емес, бірнеше болса жана әрқайсы әр жақты болса, онда баяндауыш басым жағымен ымыраласады» [1, 274 б.]. – дейді. Әрине автор бұл жерде сөз тіркестері, я болмаса, сөз тіркестерінің байланысу формалары жайында сөз қозғамағанымен, жоғарыда келтірілген пікірі қиысу байланысу формасына келетін сияқты.

Қ. Жұбанов еңбектерінде сөздердің байланысу формалары туралы арнайы сөз болмағанымен, сөйлем мүшелеріне қатысты айтылған пікірлерінде «матастырылған», «меңгереді», «жанасады» сөздері кездеседі. Дегенмен бұл сөздердің сөз тіркестеріне, қазіргі қолданыста жүрген байланысу формаларының атауларына қатыстылығын көре алмаймыз. Ғалым сөз тіркесін өз алдына жеке сала етіп бөліп қарастырмағанмен, оның 1936 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» атты еңбегінде «сөйлем жүйесіне» арналған бөлімінде «сөз қиыны», «жетек сөз бен жетекші сөз» деген тараулар берілген. Мұнда: «Сөйлемде бір сөз болмай, бірнеше сөз болса, бұл сөздер бір-бірімен қиындасып тұруы керек.

Қиынын келтірмей құрастырған сөйлем, не тіпті сөз болмай шығады да, немесе, айтайын деген сөзің болмай, басқа бірдеме болып шығады» [2, 157 б.], – деген анықтамасы қазіргі сөз тіркесінің анықтамасына біршама жақын келетін сияқты. Ал: «Сөйлем ішінде сөздер бірін-бірі ерте де, біріне-бірі ере де байланысады. Еруші сөзді **жетек сөз**, ертуші сөзді **жетекші сөз** дейміз» [2, 161 б.], – деген пікірі арқылы қазіргі кезде *бағыныңқы сыңар*, *басыңқы сыңар* деп атап жүрген сөз тіркесіндегі сабақтаса байланысудың заңдылығын дұрыс аша білген.

Х. Басымовтың: «Кейбір анықтауыштар басқа бір мүшені анықтап қабысып келумен қатар өзді-өзін де анықтап қабысып келеді» деген пікірі сөйлем мүшелеріне қатысты айтылғанмен, анықтауыштық қатынастағы қабыса байланысқан сөз тіркестеріне де қатысты екендігіне талас туындамаса керек [3, 32 б.]. Ал Ә. Ермеков: «Бұл сөйлемнің бастауышы... «ол» деген сөз; бұл... «үстады» деген етістік баяндауышты өз ыңғайына бағындырып, меңгеріп тұр және өзінің баяндауышымен қиысып тұр», – деп, бастауыш пен баяндауыштың қиыса байланысатындығы туралы айтса, сонымен қатар, толықтауыш пен пысықтауыштың баяндауышқа меңгерілетін дұрыс көрсеткен [4, 68-70 бб.].

Міне жоғарыда аталған еңбектерден сөз тіркесінің әлі де болса жеке сала ретінде танылмағанын, оның (сөз тіркесінің), көбінесе, сөйлем мүшелеріне қатысты мәселелер төңірегінде әңгімеленіп келгенін байқаймыз.

Жалпы тіл білімінде сөз тіркесі сөйлем ішінде қолданыла ма, әлде сөйлемнен тыс па деген сұрау туындағаны белгілі. Осыған байланысты тілші ғалымдардың пікірі де түрліше. Бұл жөнінде пікір таласы орыс тіл білімінде де, түркітануда да орын алды. Мәселен орыс тіл білімінің көрнекті өкілдері В.В. Виноградов, В.В. Бабайцева, А.И. Смирницкийлер сөз тіркесіне номинативті қасиет тән екендігін айтса, оны қазақ тіл білімінде К. Аханов та қолдайды. Ал Ю.В. Фоменко, А. Моисеевтер сөз тіркесінің номинативтілігін жоққа шығарады.

Сөз тіркесі – сөйлемнің материалы. Сөз тіркесі «сөйлем құрамында ғана және тек сөйлем арқылы ғана тілдің коммуникативтік құралы жүйесіне ене алады» [5, 231 с.]. Ол туралы «Қазақ тілінің грамматикасында»: «Сөздер өзара тіркесу арқылы сөйлем құрамына

енеді. Сондықтан сөз тіркестері – сөйлем құраудың шоғырланған материалдары», – десе [6, 8 б.], Ж.А. Жакупов: «...сөз тіркесі – шикізат қана, сөйлемнің материалы ғана емес, өзінің байланысу түрлері мен тәсілдері арқылы сөйлемнің ғана, орамды тілдің (связная речь) ой жалғастыру мақсатында дайындалған құрылымдық тетігі», – деп тұжырымдайды [7, 68 б.].

Ең алдымен, сөз тіркесінің ережесі, олардың тіркесу амалдары мен байланысу формалары жайында көптеген пікірлер айтыла бастады.

С. Аманжолов сөз тіркестерін сөйлем мүшелері аясында қарастырғаны белгілі. Автор «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы» деген еңбегінде сөйлем мүшелерінің өзара грамматикалық байланысуы, қарым-қатынасқа түсуін төрт түрге бөліп қарастырады: қиысу, меңгеру-меңгерілу, қабысу, жанасу. Осылармен бірге байланысудың бесінші түрі ретінде сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібін қосады [8, 148 б.].

Қазақ тіл білімінде сөз тіркесі синтаксисінің арнайы қарастырылуы 1950 жылдардан басталады әрі оның синтаксистің жеке саласы ретінде қарастырылуында проф. М. Балақаевтың еңбегі зор. Міне осы кездерден бастап сөз тіркестерінің басыңқы сыңарының қандай сөз таптарынан жасалуына қарай есімді, етістікті деп берілуі орын алса, М. Балақаев меңгеруге қатысты есім мен етістіктің бірлесіп келуі нәтижесінде *ортақ меңгеру* деген терминді енгізгені белгілі [9, 399-406 бб.]. Соның негізінде проф. Т. Сайрамбаев сөз тіркестерінің есімді, етістікті және ортақ басыңқы деп бере келе, енді ортақ меңгеруден басқа тілімізге *ортақ қабысу*, *ортақ матасу* түрлері енді [10, 30-34 бб.]. Ол туралы автор: «Сонымен біз сөз тіркесін басыңқы сыңарына қарай енді есімді, етістікті, ортақ басыңқы деп топтай келіп, іштей 1) ортақ қабыса байланысқан сөз тіркесі, 2) ортақ матаса байланысқан сөз тіркесі, 3) ортақ меңгеріле байланысқан сөз тіркестері деп бөлуді практикалық та, теориялық та жағынан дұрыс деп білеміз», – дейді [10, 33 б.].

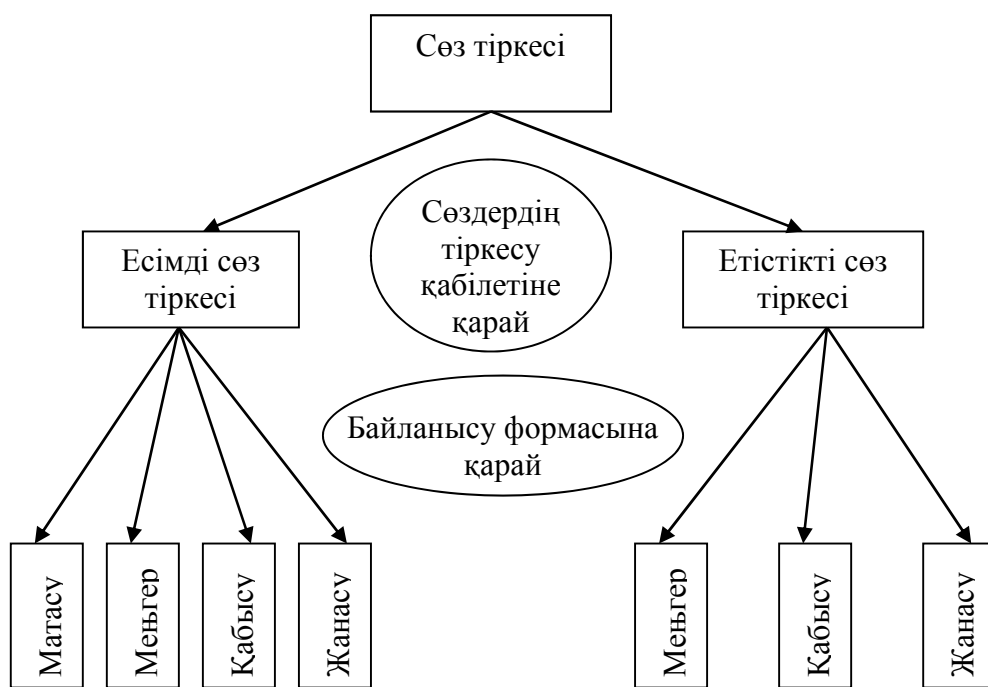
Жалпы сөздердің байланысу формалары, олардың есімді және етістікті түрлеріне жатқызу туралы талас мәселелер әлі де болса бар. М. Балақаев есімді сөз тіркестеріне матасу, меңгеру, ортақ меңгеру, қабысуды, ал етістікті сөз тіркестеріне меңгеру және қабысуды жатқызса, проф. Т. Сайрамбаев: «...біз баян-

дауыштың түрлері сияқты сөз тіркестерін де басыңқы сыңарына қарай есімді, етістікті және ортақ басыңқы етіп үшке бөліп беруді жөн көрдік», – дей отырып, меңгеруді: етістікті меңгеру, есімді меңгеру, ортақ меңгеру, қабысуды: етістікті қабысу, есімді қабысу, ортақ қабысу, матасуды: есімді матасу, ортақ матасу түрлерін ұсынады [10, 30 б.]. Сонымен жоғарыда аталған авторлардың сөз тіркестерін бөлуде есімдіге үш байланысу формасын: матасу, меңгеру, қабысуды, ал етістіктің екі байланысу формасын: меңгеру мен қабысуды жатқызатынын байқаймыз. Ал біз өз кезегімізде жанасу байланысу формасына қатысты кейбір талас мәселелердің шешім табуына байланысты [11], енді оны да есімді және етістікті деп бөле келе, бұдан былай есімді сөз

тіркестеріне қатысты төрт байланысу формасын: матасу, меңгеру, қабысу және жанасуды, етістікті сөз тіркестеріне қатысты үш байланысу формасын: меңгеру, қабысу және жанасу байланысу формаларын қарастыруды ұсынамыз.

Соңғы зерттеулерде сөз тіркестерін басыңқы сыңарларының қандай сөз таптарынан жасалуына қарай есімді, етістікті деп бөлумен бірге ортақ басыңқы түрінің енуіне байланысты, енді біз де байланысу формаларын: есімді матасу, ортақ матасу; есімді меңгеру, етістікті меңгеру, ортақ меңгеру; есімді қабысу, етістікті қабысу, ортақ қабысу; есімді жанасу, етістікті жанасу, ортақ жанасу деп бөлеміз.

Оны мына сызбамен береміз:

Сурет – Сөз тіркесінің түрлері

Сөз тіркестерінің семантикалық-формальдық құрылымы сөз тіркесінің бағыныңқы және басыңқы сыңарларының бір-бірімен байланысу тәсілдері мен оның мазмұнын анықтайды. Егер сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары зат, құбылыс не қандай да бір ұғымды атап көрсетсе, бағыныңқы сыңарының қызметі басыңқы сыңарда аталғанды нақтылау болып табылады. Ол үшін бағыныңқы сыңардағы сөз белгілі бір тұлғада тұруды қажет етеді.

Басыңқы сыңардың мазмұны өзінің лексикалық мағынасы арқылы анықталады. Мысалы: 1) затты, нәрсені білдіреді: *биік үй, аспалы шам, баланың қылығы*; 2) белгіні білдіреді: *өмірге ызалы, бүгін қуанышты*; 3) қимыл, қозғалысты білдіреді: *сабақтан кешікті, жұмысқа орналасты*, т.б.

Ал бағыныңқы сыңардың мазмұны оның лексикалық мағынасы арқылы емес, сөзтұлғаның басыңқы сыңардағы қандай сөзбен тіркесуіне байланысты туындаған синтаксис-

тік мағынасы арқылы анықталады. Мұндай кезде бағыныңқы сыңардағы сөзтұлға екі түрлі синтаксистік мағынада: 1) басыңқы сыңардағы заттың не қимылдың белгісін білдіріп, басқа дәл сондай зат не қимылдан ажырататындай сипатта жұмсалады: *Асау жылқы ышқына шыңғырып көкке атылды* (Д. Досжанов). *Азанғы аяз шағып барады* (Н. Серәлиев). *Кеңес біраз үнсіз жатты...* (Қ. Сәрсекеев); 2) субъектінің әрекеті тура немесе жанама бағытталған объектіні білдіруі мүмкін: *Мал түгіл адамға да қолайсыз* (І. Есенберлин). *Орташасы көбінесе әнге лайық* (Т. Әлімқұлов). *Кешікпей-ақ дабыр әңгімелері үзілмеген қалпы сырт көзге мойын бұрғызғандай жарастықты топ ауылдан ұзай берді* (А. Сейдімбеков).

Сөз тіркестерінің басты белгісі сыңарларының арасындағы грамматикалық қатынастардың болуы. Басқа тілдердегідей, қазақ тіл білімінде де сабақтаса байланысқан сөз тіркестері: 1) анықтауыштық, 2) толықтауыштық және 3) нысықтауыштық қатынаста келеді.

1) анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері сыңарларының қандай сөз таптарынан жасалуы мен қандай тұлғада келуіне қарай мынадай мағыналық-тұлғалық құрылымда келеді. Оны таратып көрсетсек:

а) басыңқы сыңар зат, нәрсені атайды, басыңқы сыңар оның сапалық (сандық) белгісін көрсетеді: *әдемі қыз, биік тау, ұзын бойлы жігіт, бес кітап, он екінші үй*, т.б.;

ә) басыңқы сыңар зат, нәрсені атайды, бағыныңқы сыңар сол заттың кімге, неге тиесілі екенін көрсетеді: *апамның орамалы, ағамның дәптері*, т.б.;

б) басыңқы сыңар заттың бөлшегін, бағыныңқы сыңар затты тұтасымен атап көрсетеді: *терезенің жақтауы, ағаштың жапырағы, адамның көзі*, т.б.

в) басыңқы сыңар кісіні, бағыныңқы сыңар оның қай топ немесе ұжымға қатысын көрсетеді: *топ басшысы, бөлім меңгерушісі, мектеп оқушысы*, т.б.

г) басыңқы сыңар белгіленген іс-әрекетті, бағыныңқы сыңар сол әрекет иесін көрсетеді: *ректордың бұйрығы, нәрестенің күлуі*, т.б.

ғ) басыңқы сыңар белгіні, бағыныңқы сыңар белгінің иесін көрсетеді: *әйелдің кішіпейілдігі, жігіттің ептілігі, баланың зеректігі*, т.б. Мұндай сөз тіркестері *әйелдің кішіпейілдігі – кішіпейіл әйел – әйел кішіпейіл,*

жігіттің ептілігі – епті жігіт – жігіт епті, баланың зеректігі – зерек бала – бала зерек т.б. болып трансформацияға тусу мүмкіндігі бар. Осындағы *әйелдің кішіпейілдігі – кішіпейіл әйел, жігіттің ептілігі – епті жігіт, баланың зеректігі – зерек бала* сөз тіркестерін синтаксистік синонимдерге жатқызуға болатын болса, *әйел кішіпейіл, жігіт епті, бала зерек* сияқты предикаттық қатынастағы тіркестердің лексикалық құрамы ортақ болғанымен, грамматикалық мағыналарындағы өзгешелігіне орай синтаксистік синоним бола алмайды. Себебі *әйелдің кішіпейілдігі – кішіпейіл әйел, жігіттің ептілігі – епті жігіт, баланың зеректігі – зерек бала* – сөз тіркесі болса, *әйел кішіпейіл, жігіт епті, бала зерек* – сөйлем болып танылады.

2) толықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері мынадай мағыналық-тұлғалық құрылымда келеді:

а) қимыл-әрекет (етістік) және оны нақтылайтын (қимыл-әрекет тура немесе жанама бағытталған) объекті: *ауылды сағыну, ағасына еркелеу*, т.б.

ә) белгі (сын есім) және оны нақтылаушы объект (белгінің қайсысына (кімге немесе неге) қатыстылығына қарай): *балаларға қызық, оттан ыстық, иесімен дәмді*, т.б.

б) қимыл құралы: *қайшымен қырқу, өзілмен жеңу*, т.б.

в) ақпарат көзі: *кітаптан оқу, радиодан есту, теледидардан көру* т.б.

г) жетістікке, мақсатқа жету немесе айрылу: *жеңіске жету, абыройдан айрылу*, т.б.

3) нысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері төмендегідей мағыналық-тұлғалық құрылымда келеді:

а) мекенге байланысты белгі: *қалада оқу, Астанада суық*, т.б.

ә) бағытқа байланысты белгі: *үйге дейін бару, ауылға жақын*, т.б.

б) уақытқа байланысты белгі: *таңертең тұру, кешке келу, ұзақ ойлану, бүгін ыстық*, т.б.

в) қимылдың басталу сәті: *тумысынан керең, бала кезден дос*, т.б.

г) қимылдың аяқталу сәті: *түске дейін ұйықтау, күзге дейін демалу*, т.б.

ғ) себепке байланысты белгі: *ауырғандықтан келмеу*, т.б.

д) амалға қатысты белгі: *қалықтап ұшу, жылдам қимылдау, асықпай жүру*, т.б.

е) мақсатқа қатысты белгі: *оқу үшін жайлы, кездесу үшін ыңғайлы*, т.б.

Міне әрбір сөз тіркесінің нақты мағынасы оның грамматикалық және лексикалық мағынасына (мағыналық-тұлғалық құрылымына) байланысты. Сонымен сөз тіркесі – сыңарларының лексикалық мағынасы арқылы бір-бірін толықтырып, өзара грамматикалық қатынасқа түсетін лексико-грамматикалық бірлік.

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 444 б.

2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.

3. Басымов Х. Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері // Халық мұғалімі. – 1939. – №1. – 29-39 бб.; – 1939. – №2. – 15-21 бб.

4. Ермеков Ә. Тағы да сөйлем мүшелері туралы // Халық мұғалімі. – 1939. – № 9. – 67-70 бб.

5. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. (Избранные труды). – М.: Наука, 1975. – 558 с.

6. Қазақ тілінің грамматикасы. II бөлім. Синтаксис. – Алматы: Ғылым, 1967. – 235 б.

7. Жакупов Ж.А. Қазақ тілі функциональдық синтаксисі (контекст проблемасы): филол. ғыл. д. ... дис. – Алматы, 1999. – 225 б.

8. Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы, 1940. – 248 б.

9. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1954. – 562 б.

10. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 176 б.

11. Елікбаев Б.К. Жанаса байланысқан есімді сөз тіркестері // Жусуп Баласагын ат. Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. – Бишкек, 2008. № 4. – 5-8 бб.

Б. Елікбаев

СЕМАНТИКО-ФОРМАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ИМЕННЫХ СЛОВСОЧЕТАНИИ

В статье рассматривается семантико-формальная структура именных словосочетаний

B. Elikbaev

SEMANTIC AND FORMAL STRUCTURE OF NOMINAL PHRASES

In article the semantic and formal structure of nominal phrases is considered

М. Т. Есмадова,

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Фразеологизмдер (кең мағынада фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер) көркем сөз өнерінің ең құнарлы саласына тән ойлау нәтижесі мен халық даналығының туындысы болып саналады. Тіліміздің бұл байлығы ғасырлар бойы қорланып, қалыптасқан, толассыз дамып, толығып отыратын, әрқашанда қолданысқа дайын тұратын көркем сөз құралы болып саналады. Яғни, көркем сөз шеберлерінің өз шығармаларында түрлендіріп, сан құбылтып, пайдалануына болатын әсем де әсерлі, көркем де бейнелі сөз өрнегі болып есептеледі. Әдетте, фразеологизмге тән ерекшеліктердің бірі ретінде олардың тұлғалық, құрамдық және ішкі орын тәртібінің тұрақтылығы көрсетіледі. Әрине, бұл тұрақты тіркестерге тән жалпы заңдылық, бірақ қатып қалған, ешбір өзгеріске түспейтін құбылыс

емес, белгілі шарттылыққа бағынатын заңдылық.

Бұл белгілі ғалым, профессор Рабиға Сыздықованың сөзімен айтқанда, сөз күдіретінің арқасында іске асатын құбылыс [1]. Ол – ғалымның бейнелі түрде атаған «сөз әрлеу» тәсілі. Сөз әрлеу деп отырғанымыз да, айналып келгенде сөз таңдау, сөз қолданысы дегеніміз сияқты, көркем шығарма тіліндегі жеке сөздердің (және тіркестердің) «қылығы», қызметі, стильдік жүгі, (орысша айтқанда, «поведение слово в художественном тексте») деген тұтас құбылысқа кіреді. Әсіресе, «сөз әрлеу» дегенде, сөздің көріктеу құралы ретінде келген, сөз бейне болып, келген сәттері талданады.

Фразеология деген терминнің мағынасы кең, оны әр түрлі ұғынып, әр алуан салада

зерттеу объектісі етіп алуға болады. Жалпыхалықтық тілдің фразеологиясы мен жеке жазушы шығармасындағы фразеология немесе жеке бір шығарманың фразеологиясы, яғни авторлық өзгеріске ұшыраған тұрақты тіркестер бір-бірінен зерттеу тәсілі жағынан да, мазмұны жағынан да өзгешелігі бар. Жалпыхалықтық тілдің фразеологиясы оның барлық табиғатын қамтыса, авторлық өзгеріске ұшыраған фразеологиясынан стильдік өзіндік ерекшелігі айқындалады. Авторлық қолданыстағы фразеологизмдердің тууы және тілде қалыптасуы халықтың ұлттық мәдениетімен, дәстүрімен, этнолингвистикасымен байланысты болып келеді.

Авторлық қолданыстағы тұрақты тіркестер, қанатты сөздер бірте-бірте тілдің біркелкі сөздер қорына еніп жатыр. Авторлық қолданыстағы фразеологизмдердің тууын және уақыт келе афоризмдерге айналуын проза тілінен айқын байқауға болады. Стилистикалық тұрғыдан қарағанда, авторлық қолданыстағы фразеологизмдердің қандай мақсатта қолданылып тұрғанын да айқындап алу қажет. Себебі, тұрақты тіркестер тек көріктеу құралы ғана емес, жазушының көзқарасын, идеясын, суреттеп отырған кейіпкерінің ішкі жан дүниесін, болмысын таныту мақсатында да қолданылады. Сол себепті де Рабиға Сыздықова: «Көркем туындының тілін лингвистикалық стилистика тұрғысынан талдау дегеніміз тілдің жеке бөліктерін (единицаларын) түгендеу емес, сол бөліктердің, айталық, сөздердің, тіркестердің, сөйлемдердің қолданысын, қолданыстағы көрінісін зерттеу болмақ» (Сыздықова Р. Сөз құдыреті. 2003. 5-бет).

Фразеологизмдердің табиғатына тән осы бір қасиетін біз жалпы сөз қолданыс жүйесінен, әсіресе, проза тілінен айқын көреміз. Проза тілінің шығарма бойындағы үйлесімділік, кейіпкердің әсем де әсерлі іс-әрекеті фразеологизмдердің «қамырша иленіп», сан алуан өзгерістерге түсуіне әсерін тигізеді.

Фразеологизмдердің проза тілінде мұндай өзгерістерге түсуі және ол өзгерістердің шегі мен түрі, сайып келгенде, жазушының шеберлігіне және сөз саптау мәнеріне тікелей байланысты болып келеді. Мұндай шебер суреткерлер қатарынан қазақ прозасына өз қолтанбасын қалдырған көрнекті жазушы Оралхан Бөкейді ерекше атауға болады.

Қазақтың әдеби тіліндегі әсірелеу, көркемдеу тәсілдерінің ішінде тұрақты сөз тіркестердің алатын орны ерекше.

Тұрақты тіркестер көркем шығарма тілін жандандырып, астарлап, бейнелей суреттеудің тілдегі дайын құралы болып табылады.

Халық тілінің осы бір байлығын жазушылар өз шығармаларында қажетіне жаратып, өзіне керегін таңдап алады.

«Фразеологизмдерді әр жазушының өз қажетіне байланысты жаңғыртып қолдануы, оның ой-пікіріне, эстетикалық талғамына, қоғамдық өміріне, философиялық көзқарасына сәйкес келеді» [2,54].

Профессор А.И.Ефимов «Жазушылардың өзіндік стилі деп көркем шығармаларындағы жалпы халықтық тілдің тәсілдерін өндеп жұмсаудағы сөз құрау жүйесі», - дейді.

Кез келген жазушы халық тілінің бар байлығын сөз айшықтарын өз шығармаларында дәл, айқын, аса бір ұтқырлықпен жұмсай отырып, өзіне ғана тән стиль жасайды.

Қазақ тілінде фразеологизмдерді берудің екі жолы қарастырылады:

1. Жалпы халықтық сипатта қолданылатын фразеологизмдер.

2. Авторлық өңдеумен қолданылатын фразеологизмдер.

Кез келген қаламгер өз шығармаларында фразеологизмдерді дайын күйінде де, авторлық өңдеумен де қолданады. Фразеологизмдердің тілдік тұрғыдан алғанда. Бейнелі, экспрессивті-эмоционалдық қасиеттерімен тартымды берілуі әр жазушының талғамы мен тілдік қорына байланысты. Соған байланысты тұрақты сөз тіркестері біреуде аз, екіншіде мол, біреулері дайын күйінде, ал қайсыбіреулері оны тыңнан туындатады.

Фразеологизмдер кейде түгелдей автор еңбегінің жемісі болса, кейде халықтың фразеологизмдерден бастау алып, біраз өзгерістерге түсіп, өзгермелі болып та келеді. Өзінің бұрыннан қалыптасқан тұрақты мән-мағынада кейбір фразеологизмдерді жазушы әдетте стильдік мақсатта қолданады. Өзгермелі деп контекст қалауына бір ғана қолданымдық болып қызмет атқаратын фразеологизмдерді атаймыз. Фразеологизмдерді қолдануда авторлық өзгеріске түсіру өзгермелі болу – жаңарту, түрлендіру мақсатын көздейді.

Авторлық қолданыстағы фразеологизмдер көркем әдебиет тілін жаңа сатыға көтеріп,

оның өркендеуіне әсерін тигізері анық. Фразеологизмдердің тұрақты қалыпта қолданылу табиғатын ескере отырып, олардың көркем әдебиет тілінде жаңаша қырынан танылуын зерттеу – бүгінгі заман талабы.

Жазушы О. Бөкей өз шығармаларында халық тілінің бай қазынасын, көркем сөздің әр алуан өрнегін шебер қолдана білген. Соның ішінде, О. Бөкейдің әңгімелеріндегі тұрақты сөз тіркестердің жалпы халықтық формада қолданылуы да және авторлық өңдеумен қолданылғандығы бар екендігіне көз жеткізуге болады. Мысалы, «Кербұғы» әңгімесіндегі берілген фразеологизмдерге тоқталайық:

1. Ындыны кебе үш рет ұмтылды, үш ретінде де осынау халге **душар болып**, тартынып кетті. (6-б.)

2. Бұрын мынау **иін тірескен** орман, анау қалғып-шұлғыған қапсағай таулар мен қойнау-қойнауына қорқыныш паналатқан күз-аңғарлар Кербұғы үнін іліп алып, үздік-создық қайталап, көпке дейін жаңғырығып, даңғазы қуатпен алысқа жөңкіліп тараушы еді-ау!

3. Әлде көз алдында ақырғы рет секіріп, билеп кетіп бара жатқан жас марал-қызды енді қайтып (түсінде, қиялында болмаса) көре алмайтыны; енді қайтып салмақпен жүріп, сабырмен еркелейтін марал-анаға **наз қыла алмайтынын**; енді қайтып көре алмасы, ести алмасы, көп баянсыз жалғанның тұмбасына шым батқан, тұманына шын адасқаны енді ғана есіне түскендей селк етіп, үнжырғасын көтерді де, тағы да бір рет жан дүниесін қақырата ышқынды.

4. Кеше таң **алакеуімінде** Кербұғы әдетінше маралдарды алдына салып тауға беттей бергенінде, өліспей беріспейміз дегендей басқа бұғылар үйірді шыр айнала қоршауға алып, жібермеп еді. (7-б.)

5. Соңсоң ежелгі намыс қамшылап, **теке тіреске** жетеледі. (8-б.)

6. Кербұғы мойын сіңірлерін сәл босатып жіберсе, зіл болып басқан алтын бас сылқ етіп, қара жерге домалап түсердей еді, **дес берді де**, намысқа тырысып қана тегіндегі атақ-даңқын сақтай алды.

7. Әйтсе де қарсыласынан өзінің **келмеске кеткен** жастығын көріп, екі шықшыты қан қақсап, көзін қайта жұмды. (9-б.)

8. Осы бір оқиғаны еріксіз есіне алған Кербұғы ұмтылып барып, қайыңның сарғая бастаған жапырағын үзіп алды да, талмап **ораза-сын ашты**.

9. Мынау меңіреу орманда тек Кербұғы ғана **жапа шегіп** қалғандай, ербең еткен тіршілік иесіз.

10. Сарқынды қуатын жұмсап, иелігіне алған маралдардың бабын табатын **дәрмен жоқ** та еді. (10-б.)

11. Билеп кеп, тұмсығынан жалап-жалап алған жас маралға **көзді ашып-жұмғанша** шапты да, ендігі сәтте бар үйірді алдына салып айдап, қыр аса жөнелді. (11-б.)

12. Өз мүйізі өзіне сор әкелген бұғы тауы шағылып, **тас бауыр** әлемнен ат құйрығын кесісе түңілді де.

13. Ендігі қалған қарға адым су ішкілігін өңкей өткенін ойлаумен өткізуге **бел байлады** білем, үлкенірек байсамырсынды паналай қайта жатты бұйығып... (12-б.)

14. **Жан ұшырды**, торға қамалды.

15. Екі шықшыттан қысқанда, көкпеңбек болып төңкеріліп тұрар **аспан айналып, жер түскендей болды**, өзін қаумалаған адам, анау орман, тау-тастың бәрі төбесінен тік шаншылды. (13-б.)

16. Иә, иландырар дәлел сұрамайтын сырты түк, іші тезек хайуан болған соң, өз тілектерінің **құрбандығына шалды** да: «Дүниедегінің бәрі де қауіпті, бірақ бәрі де қасиетті», - деп ақыл айтты (14-бет).

17. Егер бұта қараған сыбдыр етіп, нендей қауіп төнген болса, тамам марал **шыр көбелек** шеңбер құрып, Кербұғыны ортаға алатынды; ал **тар жол тайғақ кешулерде** не алға, не артқа салмай үнемі қауіпсіз ортада ұстайтын.

18. Қарайғанның бәрінен қызғанысып, **қызғыштай қорып** жүрген ер бұғы бүгінде қор болып жатқанда, қолтығынан демер кімі бар?

19. **Бір жұтым** суға зәру, кепкен өңеш қырнап жөткерінді-ай. (15-б.)

20. Кейде толған айдың жаһұт нұрына еркелей жусап жатқан мың миллион тұз тағысы жер қайысқан **қалың қолды** елестетер, сонсоң таң сарғая тау жазирасын қақ жарып, **жұбын жазбастан** өрер: өре түрегеліп, өре жөнелген Алтай еркелері ағаш-ағаштың, қоқышоқының басында байланып тұрған ақша бұлттарға сіңіп, мәңгілік көзден ғайып болардай еді. (16-б.)

21. Жас шағында ессіз жақсы көргенін ұмытты – мәңгіге ұмытты білем, оқыс **тәуекелге бел буды**. (17-б.)

22. Кербұғы көзінен от шашып, шегіншіктеп барып бар қуатымен алға атылды, жаң-

бырдың суына **иі қанып** былпылдаған жерге артқы қос тұяқтың ізін оя тастады да зу етіп, биік қорғаннан асып-ақ түсті.

23. **Өң мен түстің арасында** ес жия алмай, біраз сілейіп тұрып, өз ерлігіне өзі қайран қалғандай секіріп билеп, Ақшоқыға қарай артына қайтып қайрылмастан тарта жөнелді. (18-б)

Берілген сөйлемдердегі тіркестердің бәрі - жалпы халықтық формада қолданылған тұрақты сөз тіркестері. Бірақ О.Бөкей өз әңгімелерінде тұрақты сөз тіркестерін кез келген уақытта тілдік тұрғыдан бейнелі, тартымды етіп беруге тырысады. Кейіпкерлерінің іс-әрекетін ашу немесе көңіл-күйін, жан-сезімін білдіруде болмысын дәл баса жеткізіп, орнымен жұмсайды.

Мысалы, берілген тұрақты сөз тіркестеріне тоқталатын болсақ, **душар болу** – кезіге кетті, тап болды; **иін тірескен** - өте көп, тығыз, кептеліп сірескен, аяқ алып жүргісіз; **наз қыла алмады** – еркелемеді, қылық көрсетті; **алакеуім (көлеңке)** – бозамықты күңгірт шақ; **теке тірес** – қатты ерегіскенде айтылады; **дес беру** – ырық берді, айтқанға көнді, бойұсынды, сөзге құлақ асты; **келмеске кеткен** – дүниеден қайтты, өлді, қаза тапты; **оразасын ашты** – таңертеңгі асын ішті, нәр татты; **жапа шекті** – қорлық көрді, азып-тозды; **дәрмен жоқ** – шама, күш-қуат жоқ деген мағыналарды береді.

Бұл тұрақты сөз тіркестері етістік тобына және есім тобына жататын фразеологизмдер. Мұндағы **иін тірескен, наз қыла алмады, дес беру, жапа шекті, оразасын ашты, душар болу, келмеске кеткен** атау тұлғалы зат есімдердің етістікпен тіркесу арқылы келетін етістік тобына жататын фразеологизмдер. **Алакеуім, дәрмен жоқ, теке тірес** есім тобына жататын фразеологизмдер.

Тұрақты тіркестер - образ, характер жасауда, қоғам құбылыстарын, табиғат көріністерін бейнелі, көркем суреттеуде, адамның психологиялық жағдайын көрсетуде, ішкі сезімін суреттеуде бірден-бір дайын құрал. «Фразеологизмдер шығарма тіліне айрықша көрік, ұтымды мазмұн, ұлттық калорит береді. Халық тілінің бұл қат-қабатты қазынасына барлау жасап, көзін табу, қажетіне жарату «адам жанының инженері» - жазушының шеберлігіне байланысты» - дейді Х. Қожахметова. Сондықтан да тұрақты тіркестерді қолдану қаламгер шеберлігіне тікелей байланысты.

Жалпы қаламгер тіліндегі тұрақты тіркестерді зерттеу барысында әр қаламгердің фразеологизмдер саласындағы байырғы қазынаны қаншалықты тергендігін және қаншалықты жаңа түрлерін ұсынғандығын сол арқылы әдеби тілге қосқан өзіндік үлесін айқындауға болады.

Оралхан Бөкейде жаңа тіркестер жасап, жүйелі жолдарын көрсеткен. Өлеңдерін көркем суреттеу үшін, айтпақ ойын экспрессивті-эмоционалды мәнде бейнелеу мақсатында әдеби тілге жаңа тіркестер әкеледі.

Осыған орай осы әңгіме бойынша авторлық қолданыстағы фразеологизмдерге де тоқтала кететін болсақ, мысалы:

1. **Өзегін өкініш өрті жандырып тұрса да**, дөт шіркіннің мынау буы бүрқырап, сылқ-сылқ күле ағып жатқан аяқ астындағы суға жетпеуі қалай? (6-б.)

2. Сондығы ма, таңертең соқталы шайқасқа түспей-ақ, барлық табында өзімсіне ала жөнеліп еді, **нәпсі сақал сипатпайды** екен, жастау бұғылар өжіректен бастырмады ғой. (8-б.)

3. **Өлім мен өмірдің арасындағы** күйекке алғашқы болып түсу үшін жүріп жатқан майдан - саф ерліктің, шын еркектің асқаралы үлгісіндей еді, қолдан мүсіндегендей қаздиган бастар оқтай атылып түйіскенде, алтын кебісті бір-біріне ұрғандай әсем, әрі аянышты (8-бет).

4. Бірақ мұндай **теке тірес** сойқан тек бұғыларға ғана тән қасиет емес, аса ақылдымыз деп сезінетін Адамдар арасында **бағзыдан бақилыққа** ұласар бітіспес тартыс барын түйсінген жоқ (9-бет).

5. Жер тарпып айбат шеккен оспадар үн шықпаса, осы қалпында шөке түсіп, өліп-ақ кеткісі бар-тын, Кербұғының әбден жеріне жете әлсірегенін сезе тұра, бүйірден бір нұқып құлатпай, заңды жекпе-жекке шақырып тұрған жас талапкердің ұятты қылығы жебеді ме, әлде ата-бабасынан бермен қарай түйін-шек, үзіліссіз жалғасқан өр кеуде жігер оты қайта тұтанып, кер баққан шаршасты түре қуып, **жанын шабақтады** ма, иіле берген басын қаздандатып, аспандата көтеріп алды (9-бет).

6. Уылжыған көкерімге ынтызар қызыл-шыл кәрі көңіл ақыр аяғы өзін мерт етерін білді ме, білсе, шамасына қарай шаппай несі бар еді, қайран қарттық-ай, жас иістің **базары бір күндік, азары мың күндік** екенін бағамдамайсыңдар-ау, Кербұғы тұралап ұзақ жатты (11-бет).

7. Содан бері қаншама қызық көрді, қаншама **запа шекті** (12-бет).

8. Иә, иландырар дәлел сұрамайтын **сырты түк, іші тезек** хайуан болған соң, өз тілектерінің **құрбандығына шалды** да: «Дүниедегінің бәрі де қауіпті, бірақ бәрі де қасиетті», - деп ақыл айтты (14-бет).

9. Өз мүйізі өзіне сор әкелген бұғы тауы шағылып, **тас бауыр** әлемнен **ат құйрығын кесісе** түңілді де (12-бет).

10. Маусымның дәл ортасында арадай анталайтын адамдар да, күйек басталса, алды-артын орап, ырбаң қағатын маралдар да, кеше ғана алып таудың қасат қарын бұған бұздырып, өздері соңынан еретін дос-жаран бұғылар да зым-зия қолдан қуат, бойдан **дәрмен кетіп, бақ тайған** соң жалт берісті. (15-бет)

11. Күйек басталса, өзгеше бір жұмсақ назбен еркелеп, **қанаттыға қақтырып, тұмсықтыға шоқтырмайтын-ды**. (15-бет)

12. Иә, ата-баба бұғылар бұдан мың жыл бұрын, жүз жыл бұрын сол таудың етегін жайлап, **ай дейтін әжесіз**, емін-еркін ғұмыр кешсе керек. (16-бет)

13. Әншейін, сүйекке сіңді әдетпен жекпе-жекке түсіп, алқұлымдап жеңіске жеткені болмаса, Кербұғының күйек қайтарар тәбеті де, **дәрмені де жоқ-тын**. (11-бет)

Берілген сөйлемдердегі тіркестердің бәрі – авторлық қолданыстағы тұрақты сөз тіркестері. Енді осы тұрақты тіркестердің мағыналарын ашатын болсақ. **Өзегін өкініш өрті жандырып тұрса да** – күйіну, қапалану, қатты қайғыру; **нәпсі сақал сипатпайды** – жолатпау, маңайлатпау; **Өлім мен өмірдің арасындағы** - әл үстінде, ажал алдында, қыл үстінде; **бағзыдан бақилыққа** - өмір бойы, өмірдің соңына дейін; **жанын шабақтады** - үрейлену; **базары бір күндік, азары мың күндік** – қуанышы бір-ақ күнге созылса, азабы көп күнге созылар; **запа шекті** – қорлық көрді, азып-тозды; **сырты түк, іші тезек** – сыртынан жақсы да, ішінен жаман; **ат құйрығын кесісе** -; **дәрмен кетіп** – шамасы, күш-қуаты қалмау; **қанаттыға қақтырып, тұмсықтыға шоқтырмайтын-ды** – қиянат жасатпайды, қорғаштайды, зәбір көрсетпейді; **ай дейтін әжесіз** – емін-еркін, бассыздық, көзсіз; **дәрмені де жоқ-тын** – шама-шарқы жоқ.

Сондай-ақ, жазушының бір сөйлем бойында бірнеше жалпы халықтық тіркестерді және авторлық қолданыстағы тіркестер мен жалпы халықтық фразеологизмдерді қолданғанын

көруге болады. Мысалы: Бірақ мұндай **теке тірес** сойқан тек бұғыларға ғана тән қасиет емес, аса ақылдымыз деп сезінетін Адамдар арасында **бағзыдан бақилыққа** ұласар бітіспес тартыс барын түйсінген жоқ (9-бет). Иә, иландырар дәлел сұрамайтын **сырты түк, іші тезек** хайуан болған соң, өз тілектерінің **құрбандығына шалды** да: «Дүниедегінің бәрі де қауіпті, бірақ бәрі де қасиетті», - деп ақыл айтты (14-бет). Өз мүйізі өзіне сор әкелген бұғы тауы шағылып, **тас бауыр** әлемнен **ат құйрығын кесісе** түңілді де (12-бет). Маусымның дәл ортасында арадай анталайтын адамдар да, күйек басталса, алды-артын орап, ырбаң қағатын маралдар да, кеше ғана алып таудың қасат қарын бұған бұздырып, өздері соңынан еретін дос-жаран бұғылар да зым-зия қолдан қуат, бойдан **дәрмен кетіп, бақ тайған** соң жалт берісті (15-бет).

Бұдан жазушының тұрақты тіркестерді өте шебер қолдана алатындығымен қатар, оқырманға түсінікті, әрі әсерлі болуы үшін де пайдаланған десе да болады.

Қорытындылай келе, Оралхан Бөкей бейнелі тұрақты тіркестерді өз ойын, көзқарасы мен дүниетанымын, жағдайларды көркем түрде суреттеуде, шығармаға экспрессивті, эмоционалды реңк беру мақсатында молынан пайдаланды. Ақынның фразеологизмдерді көркем суреттеудің бір құралы ретінде ұтымды, айшықты түрде пайдаланған. Олар төмендегідей тәсілдер:

1. Жалпы халықтық қолданыстағы образды тұрақты тіркестер тұлғасын еш өзгертпей, сол қалпында молынан пайдаланған (теке тірес, келмеске кеткен, дәрмені кетіп, құрбандығына шалу, бел байлаған, тар жол, тайғақ кешу, қолтығынан демер, бір жұтым, жұбын жазбау, тәуекелге бел буу, иі қану, иін тірескен, наз қыла алмау, дес берді, оразасыш ашу, жапа шегу, көзді ашып-жұмғанша, тас бауыр, жан ұшырды, аспан айналып жерге түскендей болды).

2. Суреттелетін оқиғаны қоюлату үшін жалпыхалықтық қолданыстағы тұрақты тіркестер тұлғалық құрылымын трансформациялап, оларды жаңғыртып жаңартқан;

3. Бейнелі тұрақты тіркестер жасап, өзінің қаламынан соны тіркестер тудырған. Сөйтіп, халқымыздың сөздік қорын байытқан.

4. Тың тұрақты тіркестер жасауда Оралхан Бөкей нақты зат пен дерексіз ұғымды тіркестірген.

5. Оралхан Бөкей тілдік құрамды пайдаланудың тамаша үлгісін көрсетеді.

Тілді байыту, көркемдеу тәсілі жалғастығын тауып отырғандығын Оралхан Бөкей шығармашылығындағы тұрақты тіркестер қолданысынан аңғаруға болады. Жазушы халқымыздың бай қорын жан-жақты игере отырып, халық тіліндегі сөз қолданыстарын өз мақсат-мүддесіне орай дамытып, дүниетанымдық лексика көркемдік құрал ретінде алынып

айшықтандыра, жетілдіре қолданады. Бүгінгі ұрпаққа үлгі-өнеге қалдыру мақсатында ұсынады. Шығармаларының тілдік қолданысы арқылы жалпы ұлттық тілді қолданушы ретіндегі ақынның стильдік даралығы, ақынның шеберлігі, ақынның тұлғасы сомдала түскен.

1. Сыздыкова Р. Сөз күдіреті.-Алматы, 2003. 5-бет.

2. Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. -Алматы: Мектеп, 1972. -79 б.

М. Т. Есматова

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ПОВЕСТЯХ О. БОКЕЙ

В статье рассматривается использование фразеологизмов в повестях О. Бокей.

М. Т. Esmatova

IDIOMS IN THE NOVELS OF O. BOKEY

The article considers the use of phraseological units in O. Bokey's novels.

С. А. Оданова

ҚазМемҚызПУ доценті, ф.ғ.к., sagi68@mail.ru

КІРМЕ ТҮБІР СӨЗДЕРДІҢ ҮНЕМДЕЛУІ

Қазақ тілі өзінің даму тарихында түрлі кезеңдерді басынан кешіріп, тілдегі графиканың бірнеше рет ауысқандығы баршаға белгілі. Қоғам дамуындағы өзгерістерге орай, Еуропа тілдерінен енген халықаралық сөздерді қолдану үрдісі белең алды. Алайда бүгінгі тілдік ортада ұлттық тіліміздің қайнар бұлағына қайта оралу байқалады. Сан түрлі себептермен тілдік құрамымызға араб, парсы, моңғол, қытай, орыс т.б. тілдерінен енген кірме сөздердің әбден сіңіскені соншалықты - қазақтың төл сөздері секілді болып кеткен. Мысалы: *дос*, *бақыт* деген сөздерді арабтың сөзі дегенге тілші болмаса, өзге тіл қолданушылар сене қоймас. Себебі араб-парсы сөздерінің тілімізге енгеніне бірнеше ғасыр өтті. Ал орыс тілінен, орыс тілі арқылы өзге тілдерден енген сөздерді тануға мүмкіндік бар. Мысалы, *телеком*, *компьютер*, *парта*, *балкон*, *код* деген сөздердің кірме сөз екені айтқан сәттен бастап ұғынықты болады.

Түркі тілдеріне көне дәуірлерде соғды, қытай тілдерінен де сөздердің енгендігі туралы Ғ.Айдаров «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» атты еңбегінде айтып өткен

болатын [1, 128 б.]. Қай кезеңде де аймақтық жағынан қатар отырған, қарым-қатынаста, байланыста болған елдердің бір-бірімен сөз алмасулары жиі орын алады. VIII-XII ғасырларда түркі (қазақ) тілдеріне араб-парсы кірме сөздері еніп, діннің келуімен мықтап орнықты. XII-XIV ғасырлардағы моңғол шапқыншылығына байланысты ата тілімізге моңғол тілінен сөздер ене бастады. Салты мен өмір сүру жағдайы, шаруашылықтарының ұқсастығы бұл сөздерді де жатсынбай қабылдауға негіз болды. Ал орыс халқымен тізе қосып, бірігуі әсерінен осы тіл арқылы бүгінге дейін қазақ тілінің сөздік құрамы толығып келеді. Бұдан әр кезеңдердегі саяси оқиғалардың тілге тигізген әсері мол болды деген қорытынды шығаруға болады. Тілдің ұзақ уақыт жүріп өткен жолын кесте арқылы төмендегіше көрсетуге болады:

Қазақ тілінің сөздік құрамын толықтырып, байытып отырған кірме сөздердің ішінде ең көрнекті орын алатыны араб және парсы сөздері болып табылады. Тілімізге енген араб, парсы сөздерін екі топқа бөліп қарастырған жөн:

а) қазақ тіліне ертеден еніп, әбден сіңісіп, өзінің фонетикалық тұлғасын өзгертіп жіберген сөздер; бұлар қазақтың байырғы төл сөзіндей қабылданады, ондай сөздердің кірме түбір екендігі ұмытылып та кеткен деуімізге болады;

б) қазақ тіліне онша сіңісе қоймаған, бірақ қазақ оқырмандарына ескі кітап, дастандардан, қиссалардан жақсы таныс араб-парсы сөздері.

Әр тілдің өзіне тән ішкі заңдылықтары бар екені мәлім. Белгілі бір тілдегі дыбыстың фонемалық қасиеті екінші бір тілде өзгеше түрде болып келуі ықтимал. Мәселен, қазақ тілінің тек өзіне ғана тән фонетикалық заңдылықтары бар. Демек, қазақ тіліне ауысқан араб және парсы сөздері қалайда қазақ тілінің осы заңдылықтарына бағынып, соның әсерімен өзінің алғашқы фонетикалық бейнесін өзгертіп жібереді. «Бір тілден екінші тілге ауысудың ұзақ жолын басып өткен, әрқайсысы әр түрлі кезеңдерде келіп басқа тілге енген мұндай сөздердің сыртқы, дыбыстық тұлғасы тұрақсыз болып келеді» [2, 118 б.].

Араб, парсы және қазақ тілдерінің тілдік құрамы әр түрлі болып келеді. Парсы, әсіресе, араб тіліндегі дауыссыз дыбыстардың бәрінің бірдей эквиваленті қазақ тілінен табыла бермейді. Сондықтан араб яки парсы сөздерін қазақтар сол күйінде айнытпай, дәл айтпағаны түсінікті. Қазақ араб-парсы сөздерін қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне бейімдеп қана айтуы мүмкін. Сондықтан араб және парсы сөздерін айту барысында қазақ тілінде жоқ дыбыстарды айтпай, дыбыстық үнемделуге ұшырайды да кейде адам танымастай өзгеріп қолданылады, кейде қазақ тіліндегі сол дыбысқа жақындау дыбысталатын дыбыстардың бірін қолдануға мәжбүр болады. Ал бірде аталған кірме сөздердің кейбір қиындық туғызған дыбыстары шамалы артикуляциялық өзгеріспен айтылады.

Л.З.Рүстемовтің пікірінше, «[h] дыбысы араб және парсы тілдерінің лексикалық элементтерімен бірге қазақ тіліне ауысқан дыбыс деуге толық негіз бар. Бұл дыбыстың тура өзіне сай келетін эквиваленті қазақ тілінде жоқ деуге болады» [3, 82 б.]. Ал Б.Сағындықұлының көмей **h** фонемасы жайлы пікірі мүлде бөлек: «Алайда бұл аллофондардың архетипі жөніндегі біздің пікіріміз басқаша. Тілдің өзі қандай көне болса, **h** дауыссызы да соншалық көне. Бұл дыбыстың одағайлардың құ-

рамында сақталуы - осы пікірдің толық дәлелі. Одағайлар ең алғаш пайда болған сөздердің қатарына жатады. Екіншіден, **a** дауыстысының айтылуында қандай еркіндік болса, ежелгі **h** дауыссызының айтылуында да сондай еркіндік болған. Бұл да соның байырғылығын көрсететін қасиет» [4, 46 б.]. Араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздердің құрамындағы **h** фонемасы сөз ішінде кездесу ыңғайына қарай (сөз басында, сөз ортасында немесе сөз соңында) қазақ тілінде әртүрлі өзгерістерге ұшырап отырады.

Сөз басында кездескен h дыбысы түсіп қалғандықтан, ықшамдау құбылысын танытатын сөздердің мысалы ретінде мына сөздерді санамалауға болады: *hәм – әм, hәзл-әзіл, hәзім-әзім, hәлак-әлек, әлім, hәйбәт (араб) - айбат, hәфтә (парсы) - апта, hәва(парсы) - ауа.*

Парсы тілінен енген сөздерге де бірнеше мысал келтіруге болады: *hәм - әм, сондай-ақ, тағы да, hәман-әмен, ұдайы, hәме-әмбе, hәмише- әмісе, әрқашанда, hәфту йәк - әптиек (жеке кітапша болып басылған Құранның жетіден бірі), hәр-әр, әр түрлі, әркім.*

Һич сөзінде «h» дыбысы айтылмай, түсіп қалады, одан кейінгі «и» бірден «е»-ге, ал «ч» дыбысы «ш»-ға айналып кетеді, сонда *һич* сөзі *еш* (ешнәрсе, ешкім, мүлдем) болып шығады. *һонәр* сөзі қазақ тіліне ауысқанда, «h» айтылмай да, жазылмай да қалады. Қазақ тілінде бұл сөз «ө» дыбысынан басталады, сонда өнер болып шығады.

Сөз ортасында кездескен h дыбысы түсіп, ықшамдалып, өзге дыбыстарға алмасып қолданылады.

Егер [h] дыбысы сөз ортасында дауыстыдан соң ұшырасатын болса, онда қазақ тілінде бұл дыбыс, көбінесе дерлік, сонор «й» дыбысымен алмасады. Мысалы: араб сөздері *фәһм-пайым, пайымдау, зәһи - зейін, заһер - зайыр.*

Парсы сөздері: *деһқан-диқан, мәһр-мейір, меһман-мейман т. б.*

Қазақ тіліне ауысқанда араб-парсы сөздерінің ортасында кездесетін **h** дыбысы түсіп қалады: *қәһр-кәр, зәһр-зәр, ашу-ыза, шәһр-шәр, пәһлеван-балуан, баһадур-батыр.* Қазақ тілінде «зәр» және «шәр» формаларымен бірге «*заһар*»-«*зәһәр*», «*шаһар-шәһәр*» секілді варианттары да қолданылады. Сонымен қатар, *чәһар тарап – шартарап, чәһар айғне – шарайна, чәһар-йәк – ширек т. б.*

Сөз басында кездескен «гәйн» (гэйн-е му'джәмә) дыбысы түсіп, ықшамдалып қолданылады:

Арабтың гәйн қазақ тіліндегі «ғ» фонема-сынан өзгешеліктері бар. Қазақ тіліндегі «ғ» фонемасы – тіл арты, фриктив (ызың), ұяң дыбыс. Ал арабтың гәйн дыбысы - көмей дауыссызы, бұл өзі айтылуы жағынан араб тіліндегі қиын дыбыстардың бірі. Бұл дыбыс сәл кекештеніп, көмей арқылы айтылады. Араб тілінің бұл дыбысы арқылы келетін сөздер қазақ тілінде ғ дыбысымен айтылады. Себебі бұл дыбыс екеуінің бір болмаса да, бір-біріне жақындығы бар. Ғ дыбысынан басталатын қазақ сөздері жоқ. Мұндай сөздер, негізінен, араб-парсы тілдерінен енген сөздер. Егер ғ дыбысы бар сөздер болса, олар түркі тілдерінде сөздің соңында, сөз ішінде ғана кездеседі. Араб, парсы тілдерінен енген ғ дыбысы бар сөздер өз тілдерінде жұмсақтау айтылса, біздің қазақ тілінде қатаңдау айтылады. Мысалы, ғәзәл - ғазел (лирикалық сарындағы өлен), ғәйбәт - ғайбат, ғәйеб - ғайып болу деген сөздерге назар аударсақ, екі тілдегі өзгешеліктерін байқауға болады. Ал өзге түркі тілдерінен (оғыз, қарлұқ) қыпшақ тобындағы түркі тілдерінің (бұған қазақ тілі де енеді) бір ерекшелігі: мұнда көмей дауыссызы «ғ» кейде «у» үнді дыбысына сәйкес келіп отырады. Мәселен, өзбек тілінде «соғ», ал қазақ тілінде «сау», өзбекше «туғ», қазақша «ту» (түү), өзбекше «буғоз», қазақша «буаз».

Сөз ортасында кездескен «гәйн» дыбысының ықшамдалуы:

Мағлұмат – мәлімет, тағылым – тәлім, мағлұм – мәлім, мағзұм – мәзім, тағзым – тәжім, т.б.

Сөз басында кездесетін ха дыбысына қатысты өзгерістер (ха-и муһмәлә немесе ха-и хутти)

Арабтың ха дыбысы – қатаң, ызың дыбыс. Бұл дыбысты айтқанда жұтқыншақ арқылы үзілмелі болып естіледі. Бұл дауыссыз, ызың фонема сыбырлап қана айтылады. Жасалу орны жағынан х дауыссыз дыбысы ғ гәйн дауысты дыбысына толық сәйкес келеді, х дыбысы қазақтың төл сөзінде мүлдем кездеспейді. Бұл дыбыс тек араб сөздерінде ғана болады. Егер араб тілінде сөз ха-и хуттиден басталса, онда сөз қазақ тіліне ауысқан сәтте бұл дыбыс түсіп қалады да, сөз төмендегідей дыбыстардан басталады:

1) «а» - хафез-абыз, хәлал-адал, хиле-ай-

ла, хәйван-айуан, хәқк-ақ, әділ, хәқиқәт-ақиқат, хәлва-алуа, харам-арам.

2) «ә» - хәдд-әдді, хәджәт-әжет, хәзер-әзір, хәкем-әкім, хал-әл, хәрәкәт-әрекет, хәрф-әріп, әріптес.

3) «ү» - хокм-үкім, хокумәт-үкімет.

Сөз басындағы «джим» дыбысының ықшамдалып, өзгеріске ұшырауы:

Кірме сөздердің құрамындағы дж аффрикаты тіл алды аффрикаты болып саналады. Бұл дыбыс дербес фонема түрінде қазақ әдеби тілінде кездеспейді. Мұны айту үшін қазақша «д» және «ж» дыбыстарын қосып, дауысты үзілмелі етпей айту керек. Тиісті лексикалық элементтерімен бірге қазақ тіліне ауысқан соң арабша қатаң айтылатын «джим» дыбысы қазақша ұяң айтылатын болды: джәза - жаза, джәзире-жазира, джәма'әт - жамағат, джәназе - жаназ, джәфа - жапа, джәраһәт-жарақат, джоузә — жауза дыбысына айналып кетеді.

Сөз басындағы «й» дыбысының ықшамдалып өзгеріске ұшырауы:

Й дыбысына басталатын араб-парсы сөздері қазақ тілінде ж фонемасымен айтылады. «й» дыбысынан басталатын араб-парсы сөздері қазақ тіліне ауысқанда «ж» фонемасы арқылы беріледі. Түркі тілдерінің ішінде қыпшақ тобына жататын қазақ тілінің осы бір фонетикалық ерекшелігін көне дәуірдің тарихи ескерткіштері де толық дәлелдейді. Бұл жөнінде кезінде С. Е. Малов өте-мөте қызықты деректер келтіріп, келелі пікірлер айтқан болатын.

Йәздан – жазған, йар – жар, йаран – жаран, йегана – жегене, йеке – жеке, йек-байек – жекпе-жек, йексен – жексен, йека-йек – жекпе-жек, йек шәмбе – жексенбі т.б. Сөз соңында й дыбысына аяқталған сөздердің ж дыбысына алмасуы біздің тілімізде кездеспейді.

Сөз басындағы –вав дыбысының үнемделуі

Вәба – оба, вәбал – обал, вақега – оқиға, вәфа – опа, вәфат болу – опта болу, вәтан – отан секілді араб тілінен енген сөздер ықшамдалып, үнемделу процесін өткізген.

Сөз соңында қосарланып келетін дыбыстардың ықшамдалуы

Т дыбысының ықшамдалуы: дәрәхт – дарақ, дуст – дос, раст – рас, мәст – мас, до-рост – дұрыс, беһешт – бейіш.

Тіліміздегі кірме сөздердің араб-парсы тілінен енген элементтерін қамтитын тілдік бірліктердің ықшамдалып, өз заңдылықтары-

на сәйкес икемделеді. Осының нәтижесінде араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер ғана емес, өзге орыс, моңғол тілдерінен ауысқан сөздер де тіліміздің ішкі заңдылықтарына сүйенеді.

XII-XIV ғасырларда түркі (қазақ) тіліне моңғол тілінен кірме сөздердің енуін екі түрлі жағдайда қарастыруға болады:

Біріншіден, моңғол шапқыншылығынан кейін екіжақты байланыс орнап, өмір сүру жағдайы мен қоғамының ұқсастығынан туындаған кірме сөздер;

Екіншіден, моңғолдармен тегі бір саналатын жоңғар тілінен енген сөздер де тілімізде кездеседі. Бұл XV-XVIII ғасырлар аралығын қамтиды. *Ұлыс, нөкер, жасақ, ноян, құрылтай, аймақ, жарлық, Тарбағатай, Қандағатай, Толағай, Қатонқарағай, Долаңқара, Мұқыр, Қорғалжын, Қордай, Нарынқол* деген сөздер – **моңғол тілінен** енген сөздер. Бірақ бірде бір ғылыми еңбекте бұл тілдік бірліктердің ықшамдалғаны жөнінде ешқандай деректер жоқ. Сонымен қатар зерттеуші Ш.Уәлихановтың айтуы бойынша, қай тілден қай тілге енгені белгісіз екі тілге де ортақ сөздер кездеседі деген пікір келтіреді [5, 179 б.].

Әсіресе, мал шаруашылығымен айналысқан екі елдің мал атауларында ұқсастық байқалады. Ш.Уәлихановтың дәйектемелері бойынша, *қой (қон), қойшы (қончын), құнан (хунан) құнажын (гунжын), дөнежін (дөнөжін), барс (барс), домбыра (домбор), көкпенкөк (ховкөк), күрең (хурэн) т.б.*

Біздің ойымызша, қой, қон деген сөздер моңғол шапқыншылығына дейін де қолданылған. Оған дәлел – М.Қашқаридың сөздігінде қон – қой деген сөздердің кездесуі. Түркі батыс және шығыс түркілер деп бөлінуінің өзі тілдің екіге жарылып, дыбыстық сәйкестіктер, өзгерістер арқылы қолданылуына дәлел бола алады. *Қон, қой* деген екі түрлі вариантының болуы да осыған дәлел. Сол себепті *қой, қон* сөздері түркі сөздері деуге толық негіз бар. Моңғол тілі мен түркі тілдерінің түп негізін Н.Ф.Катанов, Г.Д.Санжеев сынды ғалымдар бір деп қарайды. Бұл тілдердің бір бұтақтан тарағанын көне Алтай дәуіріндегі түркі-моңғол бірлестігінде деп түсіндіреді [6, 14 б.].

Орыс тілінен енген сөздердің ықшамдалуы

Қазақ-орыс байланыстары аймақтық жағынан қатар отырған екі елдің тілдік қарым-қатынастарының да болғандығын көрсетеді.

Қазақ тіліне орыс тілінен енген кірме сөздердің Қазан төңкерісіне дейін енгендері ұлттық тіліміздің емле заңдылықтарына сай өзгеріп жазылған. Ал кирилл әліпбиіне көшкен соң орыс тілінен енген сөздер сол жазылған күйінде оқылып, өзгеріс азая түскен.

Тұрмыс қажетін өтеуге қатысты сөздердің ықшамдалуы: *сиса (ситец), калош (галоши), әшмәшке (восьмушка), өшірет, шірет (очередь), пар (пара), божы (вожжи), кәмпит (конфеты), извес (известь).*

Әкімшілік басқару ісіне байланысты сөздердің ықшамдалуы: *ояз (уезд), мінәпас (манифест), болыс (волость), старшын (старшина), губерне (губерния), кантор (кантора), сиез (съезд), пртокол (протокол).*

Ғылым мен мәдениетке, техникаға қатысты ықшамдалған сөздер: *пабрік (фабрика), минөт (минута), кәзет (газета), пәнер (фанера), мәнер (манера).*

Қоныс аударуға қатысты ықшамдалған сөздер: *учаске (участок).*

Жоғарыдағы Қазан төңкерісіне дейін енген сөздер ғана тіліміздің ішкі заңдарына лайықты өзгеріп, төл тіліміздің даму жүйесіне лайықты өзгерген. Ал Ә. Болғанбаев пен Ф. Қалиевтің «*Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы*» атты еңбегіндегі жеке-жеке кірме сөздерге берілген сипаттамада тек Қазан төңкерісіне дейін енген сөздердің өзгеріске ие болғанын, ал одан кейінгі ауысқан сөздердің орыс тілінде қалай жазылса, біздің тілімізге де дәл сол қалпында енгенін көреміз. Бұған «Қазан революциясынан кейін енген сөздер» деген тараушалар куә. Сонымен қатар кейін енген орыс тілінің элементтері аударылып берілу жағдайлары кездеседі [7, 148 б.].

Орыс тілінен енген сөздерді ықшамдалу, дыбыстардың түсу жағдайына байланысты төмендегіше бөлуге болады: **ь** белгісінің түсуі арқылы ықшамдалу: *болыс (волость), өшірет, шірет (очередь); ть* қосарлама тұлғаларының ықшамдалуы: *болыс (волость), извес (известь);* сөз соңындағы **д** дыбысының ықшамдалуы: *сиез (съезд), ояз (уезд), пойыз (поезд).*

Сөз соңындағы **т** дыбысының ықшамдалуы: *мінәпас (манифест);* сөз соңындағы дауысты дыбыстардың ықшамдалуы: *калош (галоши), пар (пара), кәмпит (конфеты), старшын (старшина), губерне (губерния), кантор (кантора), пабрік (фабрика), минөт (минута), газет (газета), пәнер (фанера), мәнер (манера), цитат (цитата), цифр (цифра);*

сөз соңындағы морфемалардың түсіріліп, орнына өзге морфеманың келуі арқылы ықшамдалу: *учәске* (*участок*); сөз басындағы дауыссыз дыбыстардың ықшамдалуы: *әшмәшке* (*восьмушка*); сөз ортасындағы дауысты дыбыстардың үнемделуі: *пртокол* (*протокол*); бұдан өзге құрамында көптік жалғауының да қазақ тіліне енген соң түсіп қалу жағдайлары кездеседі: *кәмпит* (*конфеты*), *калош* (*галoши*), *шахмат* (*шахматы*)

Фонетист ғалым С.Мырзабековтің кірме сөздерді өз тіліміздің заңдарына лайықтап енгізу керек деген пікірінің жаны бар. Университетті үнбөрсөт, институтты үнстүт деп айту қажеттігін айтады [8,76 б.]. Кірме сөздердің қазақ тілінің сингармонизм заңына сәйкес айтылып, жазылу керектігін кезінде Х. Досмұхамедұлы өзінің «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм» деген мақаласында айтқан болатын.

Тіліміздегі барлық морфологиялық (морфонологиялық) үнемдеулер, ең бірінші, сөйлеу әрекетінде пайда болады да, біртіндеп

жазуда қолданыла келе тұрақталып, қалыптасады. Уақыт өте келе олардың ықшамдалған іздері жойылып (жойылмайтын жайттар да кездеседі), жаңа тілдік бірлік ретінде өмір сүреді. Уақыт ағымында орын алған тілдік өзгерістер адамзат баласына байқалмай өте береді. Тек біраз уақыт өткен соң ғана оның өзгерісі байқалады. Демек, тілдік өзгерістердің пайда болып, қалыптасуында, тұрақталуында уақыт факторының атқарар қызметі ерекше.

1 Айдаров Ф. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. -128б.

2 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. – Алматы: Мектеп, 1962. -118 б.

3 Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 82 б.

4 Қазақ грамматикасы (фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис). – Астана, 2002. - 46 б.

5 Валиханов Ч.Ч. Сочинение. СПб., 1904. - 179 с.

6 Языки народов СССР. Том второй. Тюркские языки. М.: Наука, 1966. -14 б.

7 Болғанбаев Ә., Қалиев Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. –148 б.

8 Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1999, -76 б.

С. А. Оданова

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ЗВУКОВ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ

В статье рассматриваются закономерности фонетических изменений звуков заимствованных слов из арабского, персидского, монгольского и русского языков.

S. A. Odanova

PHONETIC CHANGES OF SOUNDS OF BORROWED WORDS

The article considers the laws of phonetic changes of sounds of borrowed words from Arabic, Persian, Mongol and Russian languages

Б. А. Омарова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ ЕСІМДІКТІ ЕСІМДІ СӨЙЛЕМДЕР

Қазақ тіл білімінде есімді сөйлемдер мәселесін арнайы көтеріп, осы салаға ғылыми қауымның назарын аударған алғашқы зерттеушілердің бірі – Т.Сайрамбаев. Оның жетекшілігімен осы тақырып аясында «Қазіргі қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер», «Есімді құрмалас сөйлемдер, олардың түрлері, қалыптасуы» және «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдер» атты үш кандидаттық диссертация қорғалды. Сондай-ақ Т.Сайрамбаевтың өзінің шәкірті К.Оңалбаевамен бірігіп жазған

«Есімдер синтаксисінің кейбір мәселелері» атты ғылыми еңбегі де осынау аса өзекті проблеманы қозғайды.

Осы еңбектерде басқа сөз таптарымен қатар есімді сөйлем құрауда есімдіктердің де маңызды рөл атқаратындығы тілге тиек етіледі. Жалпы есімдіктердің сөйлемде қызмет ету қабілетінің өте зор екендігін негізге ала отырып, авторлар бұл сөз табының ойды тиянақтап, «өз бастауыштарымен жақ, сан жағынан предикаттық байланыста тұрып», басқа

сөз таптарынан еш кем түспейтінін ерекше атап өтеді. Осы орайда, олар былай дейді: «Қайта зат есім, сын есім, сан есімдерге қарағанда бастауыштың мәнін айқындауда бұл сөз табы ерекше. Осы ерекшелік оның есімді сөйлем жасаудағы семантикалық жағынан бай екенін көрсетеді»[1].

Яғни, есімдікті есімді сөйлемдердің семантикалық мәні айрықша екендігі дау тудырмаса керек. Жоғарыдағы авторлар жалпы сөйлемнің семантикасын айқындауда да осындай сөйлемдерді зерттеу объектісіне айналдырудың маңыздылығын негізге алады. Сөйтіп, осы бағытта әлі де болса шешімін таппай жүрген мәселелердің бірқатарын алға тартады. Солардың бірі – хакім Абайдың қара сөздеріндегі есімді сөйлемдер мәселесі. Оларға шолу жасау барысында есімді сөйлемдердің ішінде есімдікті сөйлемдердің әлдеқайда молырақ екендігі анықталыпты. Және де бұл мәселе авторлар тарапынан келешектегі зерттеу жұмыстарына бағыт ретінде ұсынылады[1].

Әрине, Абай тілі – мол кеніш, таусылмас қазына. Оны тіл білімінің қай саласы тұрғысынан зерттесек те, артық емес. Абай тілінің синтаксисі бұл – қазақ тіл білімінің үлкен бір арнасы. Осы арнаның алғашқы ғылыми іргетасын қалап, болашақ зерттеушілерге даңғыл жол ашып берген ұлы ғалым – профессор Т.Сайрамбаев. Осынау қасиетті жолды одан әрі дамытуға теңіздің тамшысындай болса да үлес қосу – біздің міндетіміз. Сондықтан да осы мақсатта Абайдың қара сөздеріндегі есімдікті сөйлемдерді негізгі объекті ретінде ала отырып, олардың тұлғалық және семантикалық ерекшеліктерін арнайы қарастыруды жөн көрдік.

Абайдың қара сөздеріне көз жүгірте отырып, ондағы есімді сөйлемдердің негізін сілтеу, жіктеу, сұрау, өздік, белгісіздік есімдіктері құрайтынын байқадық. Олардың ішінде әлдеқайда жиі кездесетіндері – сілтеу және сұрау есімдіктері де, қалғандары сирек қолданысқа түседі.

Енді осы есімдіктердің әрқайсысына жеке-жеке тоқталып өтсек.

Жіктеу есімдігі. Жалпы есімдіктер қатарында сөйлем ішінде әлдеқайда белсенді қолданысқа түсетін сөздердің бірі ретінде жіктеу есімдіктерін танымыз. Зерттеу еңбектерінде де (А.Байтұрсынов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, Р.Әмір, т.б.) жіктеу есімдігі есім-

ді сөйлемдерде баяндауыш қызметін атқаратын негізгі сөз табы ретінде ұсынылып жүр. Қара сөздерде есімді сөйлемдер жасауға *мен* жіктеу есімдігі ғана қатысады және ол екі-ақ сөйлемде кездеседі. Енді сол сөйлемдерге назар аударайық:

Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкәрліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі шайтанның азғыруынан құтқаратұғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жигызып алатұғын мен емес пе? (Абай)

Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын – мен. (Абай)

Бұл сөйлемдердегі предикативтілік есімшелі бастауыш пен жіктеу есімдікті баяндауыштың арасындағы байланыс арқылы жүзеге асып отыр. Мұндағы *мен* есімдігі қимыл атауының объектісін білдіріп, сөйлемді тиянақтап тұр. Ал қимыл иесі – *-тұғын* формалы есімшелер. *Сақтайтұғын, құтқаратұғын, жигызып алатұғын, дөңбекшітетұғын* есімшелері субстантивтеніп барып, бастауыш қызметін атқарып тұр. Жалпы есімшенің мұндай формасы Абай тіліне тән ерекшелік болып табылады. *Мен* есімдігі өз бастауышымен іргелес тұрып алғашқы сөйлемде көмекші сөз бен сұраулық шылаумен тіркесу арқылы күрделі баяндауыш ретінде, ал кейінгі сөйлемде нөлдік тұлғада дара бастауыш ретінде қолданылған. Ал енді семантикалық сипаты тұрғысынан бұл сөйлемдерді, Р.Әмір айтқандай, «ойдың бір құрамын – субъектіні, объектіні актуализациялайтын типті» сөйлемдерге жатқызамыз[2]. Мұндағы актуализациялау қызметі сөйлемдегі етістіктердің есімше формасын алып, бастауыш қызметіне, ал *мен* есімдігінің баяндауыштық позицияға көшуіне байланысты жүзеге асып отыр. Яғни, *мен* жіктеу есімдігі актуализацияланатын сөз (объекті) дәрежесінде ойды тиянақтау қызметін атқарады. Мәселен:

Жигызып алатұғын – мен. Мен жигызып аламын.

Сілтеу есімдігі. Сілтеу есімдіктері де – сөйлемде баяндауыш қызметінде молынан жұмсалатын сөз табы. Атрибутивтік сөздер қатарына жататындықтан, сілтеу есімдіктері, негізінен, анықтауыш қызметін атқаруға тиіс. Со-

ған қарамастан бұл сөздер сөйлемде баяндауыш болып, есімді сөйлем құрауға да қатысады. Қара сөздерде ойды тиянақтаушы сөздер ретінде *осы, сол, анау* есімдіктері кездеседі. Олар «адам» деген ұғыммен байланысты да, жансыз нәрселермен байланысты да қолданыла береді. Бұл есімдіктердің баяндауыштық қызметін екі жақты қарастыруға болады. Біріншіден, сілтеу есімдігі-предикат пен субъект заттың қатынасы, екіншіден, сілтеу есімдігі-предикат пен қимыл-істің қатынасы. Алғашқы жағдайда сілтеу есімдікті баяндауыштардың бастауышы атау тұлғалы зат есімнен болып келеді. Мысалы:

Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. (Абай)

Ұят кімде болса, иман сонда. (Абай)

Іздеген еліміз сол ма? (Абай)

Ұялған десек, хадис анау, жақсылардан қалған сөз анау. (Абай)

Ендігі жұрттың ақылы да, тілеуі де, hareketі де сол. (Абай)

Бұл сөйлемдердегі сілтеу есімдікті баяндауыштар нөлдік тұлғада да, көптік тұлғада да, септік тұлғада да жұмсалған. Ал олардың бастауыштары атау күйінде тұр. Яғни, сілтеу есімдіктерінің баяндауыш болып келуінің бірден-бір шарты – бастауыш зат есімнің атау формасында жұмсалуы. Осы тұлғалық ерекшеліктерінен келіп, сілтеу есімдікті сөйлемдердің мағыналық сипаты айқындалады. Жоғарыдағы сөйлемдердің семантикалық мәні субъект зат пен оның әр алуан қасиеттерінің қатынасына негізделген. Нақтырақ айтсақ, нөлдік тұлғадағы сілтеу есімдікті сөйлемдерде баяндауыш субъект затты көрсету, соған нұсқау мағынасын білдірсе, жатыс септіктегі сілтеу есімдікті баяндауыштар субъект заттың кімге тиесілі екенін меңзеп тұр. Сондай-ақ баяндауыш қызметіндегі сілтеу есімдіктері өз бастауыштарымен қатар қолданыла отырып, ой екпінін өздеріне қарай тартқыш келеді.

Ал екінші жағдайда сілтеу есімдікті баяндауыштың бастауышы есімше тұлғалы болып келеді. Мәселен, мына сөйлемдерге көңіл аударайық:

Кітаптың айтқаны – осы. (Абай)

Сенікі – біреуден қорқытып алсаң, біреуден жалынып алсаң, біреуден алдап алсаң болғаны, іздегенің – сол. (Абай)

Мұндағы бастауыштар – *-ған, -ген* формалы есімшелер де, баяндауыштар – атау күйіндегі сілтеу есімдіктері. Сондықтан да бұл сөй-

лемдер семантикалық тұрғыдан қимыл-іс пен оның объектісінің қатынасын білдіретін сөйлемдер қатарына жатады. Баяндауыш қызметіндегі *осы, сол* есімдіктері қимыл атауларының объектісін білдіріп, актуализацияланатын сөз дәрежесінде сөйлемдегі ойды тиянақтап тұр.

Сұрау есімдігі. Қара сөздерде ең көп қолданылатын есімдіктердің бірі – сұрау есімдіктері. Олардың қатарында *не, қашан, қалай, немене, кім, қайсы, қайтеді* есімдіктері бар. Сұрау есімдіктері, негізінен, атау күйінде жұмсалған, тұлғалық өзгерістерге ұшырағандары де кездеседі. Сұрау есімдікті есімді сөйлемдерді де екі жақты қарастырған жөн: баяндауыштың есім сөзді бастауышпен қатынасы және баяндауыштың есімше тұлғалы бастауышпен қатынасы. Ең алдымен, сұрау есімдіктері сөйлемде есім сөздермен предикативтік қатынасқа түсіп, ойды тиянақтау қызметін атқарады. Мысалы:

Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не? (Абай)

Алла табарака уатағаланың пенделеріне салған жолы қайсы? (Абай)

Бұл қалай? (Абай)

Осы несі екен? (Абай)

Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, шыныменен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді? (Абай)

Алғашқы екі сөйлемде бастауыш мүше атау тұлғалы зат есімнен болып, сұрау есімдікті баяндауышпен іргелес қолданылған. Ал кейінгі сөйлемдерде сұрау есімдікті баяндауыштың бастауыштары есімдіктерден болып келеді. Бұл сөйлемдердің бәріне тән бір ерекшелік – есімдікті баяндауыштардың сөйлем соңынан келіп, оларға екпін түсіріліп айтылуында және субъектінің де, предикаттың да атау күйінде жұмсалуында. Мұндағы сұрау есімдікті баяндауыштарға септелу тән болмағанымен де, олардың тәуелденіп, күрделеніп келетін жағдайларын байқаймыз.

Ал енді бұл сөйлемдердің синтаксистік мағынасына келер болсақ, ол субъект зат пен сұрау есімдіктерінің қатынасына негізделген. Сұрау есімдіктері сөйлемдегі іс иесінің мәнжайын, әр алуан күйін білу мақсатында сұрау мағынасында жұмсалған. Жалпы сұраулы сөйлемдердің көркем әдебиет тілінде жиі кез-

десетіні белгілі. Сол сияқты Абай да өзінің қара сөздерінде сұраулы сөйлемдерді ерекше экспрессиямен шебер қолдана білген. Олардың мазмұны да әрқилы болып келеді. Қара сөздердің негізгі дінгеі осы сұрақтар десек, қателеспейміз. Өйткені автор оқырманға сұрақ қою арқылы өзін толғандырып жүрген келелі мәселелерді көтеріп, өзі сол сұрақтар төңірегінде сөз қозғаған, оқырманға ой салып, оның көкейінен орын тебуді көксеген. Сондықтан да мұнда ашық мәнді сұрақтардан гөрі, риторикалық және күмәнді сұрақтар молынан пайдаланылған. Мәселен, алғашқы екі сөйлем сыртқы формасы жағынан ашық мәнді сұраққа ұқсағанымен, оның түпкі мақсатының мүлдем басқа екендігін әрі қарай оқу барысында аңғаруға болады. Мұндай сөйлемдер әдетте қара сөздің басында қойылып, негізгі ой осы сұрақтың жауабы төңірегінде өрбиді. Яғни, жауап күту мақсатында емес, оқырманға аса маңызды жайтты хабарлау, оның санасына жеткізу мақсатында айтылатын бұл сөйлемдерді риторикалық сұрақ деу орынды. Ал үшінші және төртінші сөйлемдер – қара сөздің соңынан орын алған сұрақтар. Олардың мән-мағынасы да өзгешелеу. Өйткені мұндағы негізгі мақсат – әрі бірдеңенің жайын білу, әрі сол бірдеңеге байланысты автордың өз күмәнін жеткізуі. Олай болса, бұл сөйлемдер күмәнді сұрақты білдірсе керек.

Қара сөздерде сұрау есімдіктері есімшелі бастауыштармен де қатынасқа түсіп, баяндауыш қызметін атқарады. Мұндай сөйлемдерде жоғарыда аталған сұрау есімдіктерінің бәрі дерлік қолданылады. Олар атау күйінде сөйлемдегі ойды тиянақтау қызметін атқарады да, ал олардың бастауыштары, яғни, *-ған, -ген, -тұғын* формалы есімшелер тәуелденіп те, тәуелденбей де қимыл иесі болып келеді. Мысалы:

Осы елдің үнем қылып жүргені немене? (Абай)

Сократқа у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? (Абай)

Біз ортамызда бұл мархамат гадәлетті иманның шартынан хисап қылмаймыз, оның үшін мұсылм болғанда, Алла Тағалаға тәслим болып, оның жолында болмақ едік, болғанымыз қайсы? (Абай)

Қазақтың баласының өзі алдағыш бола тұрып және өзі біреуге алдатқыш болатұғыны қалай? (Абай)

Осы, біздің қазақтың өлген кісінде жаманы жоқ, тірі кісісінің жамандаудан аманы жоқ болатұғыны қалай? (Абай)

Нәпсісін тыйып, бойын тоқтатқан кісінің жаман атанып, нәпсісі билеп, мақтанға еріп, пәле шығарған кісі мықты атанатұғыны несі? (Абай)

Бұл сөйлемдердің бәрінде де сұрау есімдікті баяндауыштар өз бастауыштарымен іргелес қолданылып, ой екпінін өздеріне тартып тұр. *Не* есімдігінің тәуелденіп жұмсалғаны болмаса, қалғандары нөлдік тұлғада баяндауыш қызметін атқарады.

Ал енді сұрау есімдікті баяндауыштар мен есімшелі бастауыштардың осынау қатынасынан бұл сөйлемдердің семантикалық мәні шығады. Мұндағы сұрау есімдіктері қимыл атауларының, яғни, есімшелі бастауыштардың объектісін білдіріп, актуализацияланып тұр. Айтылу мақсатына қарай сұраулы сөйлемдер болғанымен, бұл сөйлемдер де алдыңғылар сияқты әрқилы мазмұнымен ерекшеленеді. Мәселен, алғашқы екі сұрақтың жауап алу мақсатында емес, керісінше автордың өзі жауап беріп, осы мәселеге оқырманның ерекше назарын аударту үшін қойылғандығы аңғарылады. Ал үшінші сөйлемде *болғанымыз қайсы?* деп сұрақ қою арқылы автор *болған жоқпыз* дегенді меңзеп тұр. Сондықтан да бұл сөйлемдерде риторикалық мән басым. Соңғы үш сөйлем арқылы автор оқырманға ашық сұрақ қойып отыр. Әрі бұл сөйлемдерде эмоциялық реңк те жоқ емес. *Қалай? несі?* сұрау есімдіктері арқылы автор сұралған жайтқа байланысты өзінің күйінішке толы танданысын да білдіріп отыр. Олай болса, қара сөздерде басқа да сұрақтармен қатар таңырқаулы сұрақтардың кездесетініне көз жеткіземіз.

Өздік және белгісіздік есімдігі. Өздік есімдігі мен белгісіздік есімдігі қара сөздерде әрқайсысы бір ғана есімді сөйлем құрамында кездеседі. Мысалы:

Һәммаға харекет беретұғын Өзі. (Абай)

Күлсем, қуана алмаймын, сөйлегенім өз сөзім емес, күлгенім – өз күлкім емес, бәрі де әлдекімдікі. (Абай)

Бірінші сөйлемде *өзі* есімдігі ІІІ жақ тәуелдік тұлғада баяндауыштық қызметте жұмсалса, ал екінші сөйлемдегі белгісіздік есімдігі *-дікі* қосымшасын жалғау арқылы ойды тиянақтап тұр. Өздік есімдікті баяндауыш есімшелі бастауышымен іргелес қолданылып, ак-

туализацияланған сөз дәрежесінде қимыл атауының объектісін білдіреді. Ал белгісіздік есімдікті баяндауыш есімдікті бастауышымен де шылауы арқылы предикаттық қатынасқа түсіп, субъект-заттың беймәлім жай-күйін меңзеп тұр.

Сонымен, Абайдың кара сөздерінде есімді сөйлемдердің ішінде есімдікті сөйлемдердің әлдеқайда жиірек кездесетіндігіне анық көз жеткізе отырып, оның өзіндік ерекшеліктерін былайша саралауға болар еді:

- есімді сөйлем құрауда сілтеу және сұрау есімдіктері жиі кездеседі;
- есімдіктер нөлдік, тәуелдік және септік тұлғада ойды тиянақтайды;
- есімдіктер шылау мен көмекші сөздермен тіркесіп, есімді сөйлем құрайды;

- есімдіктер, негізінен, сөйлемде *-тұғын* формалы есімшеден жасалған бастауыштармен предикаттық қатынасқа түсіп, ойдың бір құрамын актуализациялайтын типті сөйлемдер құрайды;

- есімдіктер өз бастауыштарымен іргелес қолданылып, ой екпінін өздеріне қарай тартқыш келеді;

- айтылу мақсатына қарай есімдікті есімді сөйлемдер хабарлы және сұраулы болып келеді;

- есімдікті есімді сөйлемдер, негізінен, жай сөйлем түрінде кездеседі, құрмалас сөйлемдер де бар, бірақ олар аздау.

1. Сайрамбаев Т., Оңалбаева К. Есімдер синтаксисінің кейбір мәселелері. Алматы, 2005.

2. Әмір Р. Жай сөйлем синтаксисі. Алматы, 1983.

Б. А. Омарова

ОСОБЕННОСТИ МЕСТОИМЕННЫХ ИМЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В «КНИГЕ СЛОВ» АБАЯ

В статье автор рассказывает о грамматических и семантических особенностях местоименных именных предложений, используемых в «Книге Слов» Абая.

B. A. Omarova

FEATURES OF PRONOMINAL NOMINAL SENTENCES USED IN "BOOK OF WORDS" OF ABAI

The author tells about the grammatical and semantic features of pronominal nominal sentences used in the "Book of Words" of Abai.

Ж. К. Омарбекова,

ҚазМемҚызПУ, zhimi_ok@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ МОРФОЛОГИЯСЫ МЕН СӨЗЖАСАМЫНДАҒЫ КҮРДЕЛІ ЕТІСТІК МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА

Қазақ тіл білімінде күрделі сөз ұғымына кемінде екі түбірдің бірігуінен, тіркесуінен, қосарлануынан жасалған сөздер жатқызылады. Алайда морфологиядағы күрделі сөз ұғымы мен сөзжасамдағы күрделі сөз ұғымы теңбе-тең емес. Сөзжасамда күрделі сөздерге бірігу, тіркесу, қосарлану, тіпті қысқару арқылы жасалып, жаңа мағынаға ие болған сөздер жатқызылса, морфологияда күрделі сөз ұғымына аталғандардан өзге негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесінен тұратын сөз тұлғалары да кіргізіледі. Атап айтқанда, тіркесу жолымен жасалған етістіктер, негізгі мен көмекші етістіктің тіркесінен тұратын етістіктердің бәрі күрделі етістік ретінде ұғынылады.

Түбір мен түбірдің бірігуінен, қосарлануынан немесе тіркесуінен құралған сөздердің барлығы «күрделі сөздер» деген категорияға кіретіні белгілі [1:49]. Сол себепті тіркесу арқылы жасалған етістіктерді күрделі етістіктер деген жалпылама атаумен атау дұрыс па?

Сөздердің тіркесуі арқылы жасалған күрделі сөздер мен сөз тіркестерін шатастырмауымыз керек. Тіркесті сөздердің құрамындағы сөздер сабақтаса байланысып, бір ғана мағына білдірсе, сөз тіркесі жеке-жеке толық мағыналы сөздердің сабақтаса байланысуынан тұрады. Тіркесу арқылы жасалған сөздердің мағыналары кірігіп, бір семантикалық бірлікте

жұмсалады, бөлек жазылғанымен, сөйлемнің бір ғана мүшесі болады. Мысалы, суық торғай, көрі жілік, қара ала, он бес, екі жүз, қызмет қыл, сабыр ет.

Тіркестіру арқылы сөз жасау сөз таптарының бәрінде де бар құбылыс. Екі (кейде үш) компоненттен құралуы, құрамындағы сөздердің сабақтаса байланысуы, номинативтік сипаттағы сөздердің де жасалуы жағынан бұлар біріккен сөздер сияқты. Тіркесті сөздер біріккен сөздерден қандай ерекшеліктерімен ажыратылады? Біріншіден, тіркесті сөздер компоненттерінің лексикалық және грамматикалық мағына дербестігі сақталады (мал дәрігері, тіс дәрігері) Біріккен сөздердің компоненттері лексикалық дербестігінен айрылып қалады. Екіншіден, тіркесті сөздердің синтаксистік қатынасы сақталады, дегенмен, сөз тіркесіндегідей емес, айқындауыштық сипатта. Ал біріккен сөздердің арасындағы синтаксистік қатынас тұтасып, лексикалану сипаты басым болады (желтоқсан, қайнаға). Осындай қасиеттері негізге алынып, алғашқылары бөлек жазылса, кейінгілері бірге жазылады.

Тіркестіру арқылы сөз жасау сөз таптарының бәрінде де бар құбылыс деп көрсетіледі. Бұлардың барлық сөз таптарындағы дәрежесі бірдей емес: сан есімдер мен етістіктерде жетекші тәсіл болса, есімдіктерге бұл құбылыс тән емес десе де болады [2:98]. Сондай-ақ күрделі етістіктер деп аталып жүрген етістіктердің барлығы бірдей сөзжасам объектісіне енбейтіндігін, бұларды атауда бірізділіктің жоқтығын айту керек. Етістіктерге қатысты еңбектерде күрделі етістіктер тобына жатқызылып жүрген етістік түрлерін бөлу де, оларды атау да біркелкі емес:

1. *Жарқ ету, айқай салу, жәрдем ет, адам бол, қызмет қыл, табыс ет, т.б.* осындай етістіктерді Ы.Маманов тіркесті түбір етістіктер десе [3:27], А. Қалыбаева мен Н.Оралбаева құранды етістіктер [2:254], А. Ысқақов күрделі құрама етістіктер [4:238] деп атаған.

2. *Келіп кет, бара кел, алып кел, әкеп қой:* Ы.Маманов – күрделі етістік [3:6], А.Ысқақов жай күрделі етістік немесе құрама күрделі етістік [4:239], А.Қалыбаева мен Н. Оралбаева күрделі етістік [2: 292].

3. *Келе жатыр, кетіп қал, айта сал, қарай көр:* Ы.Маманов алдыңғы етістіктермен бірге күрделі етістіктер деп қараса [2:27], А. Ысқақов аналитикалық етістіктер [4:253], А.Қалыбаева

мен Н. Оралбаева аналитикалық етістік деп атайды [2:292].

4. *Жүрек жұтқан, көзі ашылды, жүрек жалғау, таяқ жеді, т.б.* тұрақты тіркестерді А.Қалыбаева мен Н. Оралбаева [2:320], А.Ысқақов тұрақты тіркестер деген атпен күрделі етістіктердің құрамында қараған [4:240].

5. *Барып едім, келетін еді, келмек еді, т.б.* «е» көмекші етістігі арқылы келген етістіктерді А.Ысқақов жеке-дара алып, *суреттеме етістіктер* деп атаса [4:249], Ы.Маманов күрделі етістіктердің [3:55], А.Қалыбаева мен Н. Оралбаева аналитикалық форманттардың құрамында қарайды [2:292].

А.Ысқақов бірінші топтағы (тіркесті түбір етістік, құранды етістік) етістіктерді ғана сөзжасам нысаны ретінде қарастырады, өзге зерттеушілер бірінші, екінші және төртінші топтағы етістіктерді осы қатарға қояды. Ы.Маманов екінші топтағы етістіктерді грамматикалық мағына үстейтін аналитикалық форманттармен бірдей етіп көрсетеді. Сонда тіркесу арқылы жасалып тұрған етістіктер грамматикалық мағына беретін морфологияның зерттеу нысаны ме, әлде жаңа мағыналы сөз ретінде сөзжасамның зерттеу нысаны ма? Осы мәселеге келгенде, жоғарыда аталған етістік түрлерін бөлуде, жіктеуде белгілі бір ұстанымның жоқтығын байқаймыз.

Бұл мәселеде профессор С.М. Исаев өзінің айқын көзқарасын танытып, былай дейді: «Күрделі етістік деген ұғым күрделі зат есім, күрделі сын есім, күрделі сан есім, күрделі үстеу т.б. сияқты ұғымдардан грамматикалық сипаты жағынан мүлде бөлек, я кез келген екі я одан да көп түбірден (сөзден) құралған етістіктің бәрі бірдей күрделі етістік бола бермейді, тек негізгі етістік пен көмекші етістіктің белгілі тәсіл арқылы тіркесіп барып, бір сөздің (етістіктің) мәнінде жұмсалып, етістіктің белгілі *грамматикалық категориясын жасайтын түрі ғана күрделі етістік* бола алады. Атап айтқанда, негізгі етістік көсемше (-а, -е, -й, -ып, -іп, -п, -ғалы, -гелі, -қалы, -келі,) есімше (-ған, -ген, -қан, -кен, -атын, -етін, -йтын, -йтін, -ар, -ер, -р, -с, -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек), шартты рай (-са, -се) тұлғаларына көмекші етістіктер және негізгі етістік түбірге -ғы, -гі, -қы, -кі қосымшаларының тәуелденген тұлғасына кел көмекші етістіктің тіркесінен жасалып, бір ғана етістіктің орнына жұмсала-тын (көмекші етістік грамматикалық қана мән үстеп, белгілі бір категорияның көрсеткіші бо-

латын, яғни грамматикалық тұлға – қосымша мәнінде қолданылатын) етістіктің түрі күрделі етістік болып табылады. Яғни екі я одан да көп сөзден (түбірден) құралған етістіктердің бәрі бірдей күрделі етістік бола бермейді» [5:185]. Ал есім мен көмекші етістіктің, еліктеу сөз бен көмекші етістіктің тіркесінен жасалған етістіктерді тіркесті түбір етістіктер деп атап, грамматиканың шеңберінен шығып қалатын, сөзжасам қызметін атқаратын сөздер деп таниды.

Етістікті арнайы зерттеген ғалымдардың күрделі етістіктерді түсінуі біркелкі емес. Ы.Маманов жоғарыда көрсетілген есім (еліктеуіш) мен көмекші етістіктің тіркесінен құралғандарды *тіркесті түбір етістікке* жатқызады, ал *еді* көмекші етістігі тіркескен күрделі формаларды күрделі етістікке жатқызбайды. «...*еді* көмекші етістігі есім сөздермен де, етістік формаларымен де тіркесіп, күрделі өткен шақ формасын жасайды, яғни тіркескен сөздеріне өткен шақтық мағына үстейді, ... етістіктің басқа формаларымен өзгермейді. Ал күрделі етістік етістіктің барлық формаларымен түрленеді және оның құрамындағы көмекші етістіктер әр түрлі грамматикалық мағына білдіреді. Күрделі етістік көсемше формалары мен көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалады. Күрделі етістіктің құрамындағы алдыңғы көсемше түріндегі сыңары лексикалық мағынаға ие болады да, соңғы сыңары көмекші етістік оған грамматикалық мағына үстейді және етістіктің басқа формаларымен түрленетін конструктивтік қызмет атқарады» [3. 55].

Бұл мәселеге қатысты А.Ысқақов былай дейді: «Егер тіркестегі компоненттердің біреуі ғана негізгі мағынасын сақтап, өзгелері өз лексикалық мағыналарын я солғындатып, я жоғалтып, тек көмекші болып, грамматикалық қызмет атқарса, ол *сараламалы (аналитикалық) етістік* деп немесе *күрделі етістіктің сараламалы түрі* деп танылады (*айтып жібер, келе қой*); егер етістікті тіркестің бірінші жетекші компоненті есім, есімше, көсемше, рай формалы сөздердің бірі болып, оған көмекші етістік (*еді, екен, формалары*) дәнекер болса, ондай тіркестер *суреттемелі етістік я күрделі етістіктің суреттемелі түрі* саналады (*бала едім, жас екен, берсе игі еді*)» [4:239].

Демек, күрделі етістік ұғымын етістіктің грамматикалық мағыналы тұлғаларына қатысты қолдануға болады. Ал „егер тіркестегі компоненттер мағына жағынан бір-бірімен парпар бола тұра (тең түскенімен), бір-бірінен жекеленбей, біртұтас лексикалық мағына (тұлға) құраса, ондай тіркес *жай күрделі тіркес* деп саналады (алып бар, алып қайт, кіріп шық, оқып бер, алып кет т.б.)» [4.238]. Осы секілді, есім сөз бен көмекші етістік, еліктеу сөз бен көмекші етістік тіркесінен жасалып, жаңа туынды етістік мағынасын беретін тіркестерді *құранды немесе тіркесті етістіктер* деп атаған жөн.

Сөйтіп, күрделі етістік деген ұғымға негізгі етістік пен көмекші (лексикалық мағынасынан айрылған) етістіктің тіркесі және етістіктің белгілі грамматикалық категориясының көрсеткіші бола алатын түрі ғана жатады деп білеміз. Негізгі етістік көбіне көсемше, есімше және рай (шартты, қалау) тұлғаларында болып, көмекші етістік етістіктің таза грамматикалық категориясының бірінде (рай, шақ) тұрып қолданылады да, негізгі етістікке әр түрлі грамматикалық мағына үстейді. Аналитикалық етістіктер де құрамы жағынан күрделі етістіктер тобына кіреді.

Ал есім (еліктеу) мен көмекші етістік, негізгі мен негізгі етістік тіркесінен жасалып, жаңа лексикалық бірлік ретінде қолданылатын, құранды етістік, құрама етістік, тіркесті түбір етістік тәрізді түрліше аталып келген етістіктерді бір ғана атаумен, атаған жөн секілді. Олардың ең басты белгісі, тіркесу арқылы жасалып тұрғандықтан, тіркесті етістіктер десек, басқа күрделі тұлғалардан (кіріккен, қосарланған етістіктерден) айырмашылығы көрініп тұрады.

Демек, күрделі етістіктерді топтастыруда, құрамы мен тұлғасына қарай жіктеуде жаңа мағыналы сөз жасау мен сөздің грамматикалық тұлғасын жасау сипатын ескеріп, атауларын қалыптастырып, жүйелеу қажет.

1. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1972.

2. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. Алматы: «Ғылым», 1989.

3. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. Алматы, 1966.

4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы: «Ана тілі», 1991.

5. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы: «Рауан». 1998.

Ж. К. Омарбекова

КЛАССИФИКАЦИИ СЛОЖНЫХ ГЛОГОЛОВ В ОТНОШЕНИИ К СЛОВООБРАЗОВАНИЮ И ФОРМООБРАЗОВАНИЮ

В статье рассматривается проблема классификации сложных глоголов в отношении к словообразованию и формообразованию. В морфологии сложными глаголами должны называться глаголы, которые состоят из основного и вспомогательного глагола, и выражают грамматические отношения. В словообразовании сложными глаголами являются слитные, парные глаголы и глаголы, которые состоят из двух компонентов и выражают новые лексические значения.

J. C. Omarbekova

CLASSIFICATION OF COMPLEX VERBS IN RELATION TO DERIVATION AND MORPHOGENESIS

The problem of classifying complex verbs in relation to derivations and morphogenesis is considered in the article. In morphology, complex verbs are the verbs that consist of main and auxiliary verb, and express grammatical relation. In derivation, complex verbs are paired verbs and verbs, which are composed of two components, and express new lexical meanings.

Р. Қ. Өмірбекова,

Мемлекеттік тіл кафедрасының доценті

СИНТАКСИСТЕГІ ОРАЛЫМДАРДЫҢ ЕРЕКШЕ БІР ТҮРІ –
ЕЛІКТЕУІШТІ ЕСІМШЕЛІ ОРАЛЫМ ЖАЙЫНДА

Синтаксис, оның үлкен бір саласы сөз тіркестері қазіргі кезде жан-жақты зерттеудің объектісі болуда.

Қазақ тіл білімінде сөз тіркестерін М. Балақаев арнайы зерттей келе оның негізгі:

а) байланысу формалары,

ә) байланысу тәсілдері,

б) синтаксистік қатынастары,

в) түрлері сияқты басты-басты объектілерін нақтылап, соның әрқайсысы арнайы зерттелу үстінде. Әсіресе сөз тіркестерінің осы объектілерінің ішіндегі олардың түрлерін есімді, етістікті сөз тіркестері деп топтап беру сөз тіркесінің жігін айқындаудағы ең негізгі болып табылса керек.

Әрине, сөз тіркестерін есімді, етістікті деп бөлу олардың басыңқы сыңарларының қай сөз таптарынан болуына негізделсе керек. Соның ішінде етістікті сөз тіркестерінің морфологиялық, құрылымдық түрлерінің рөлі әр түрлі. Етістіктердің басыңқы қызметте жұмсалуды мен оның басыңқы қызметтегі ерекшеліктері туралы М.Балақаев, Р.Әміров, Т. Сайрамбаев, Ә.Әбілақов т.б. ғалымдар едәуір дәрежеде пікір айтқаны белгілі [1,2,3,4]. Дегенмен, етістік – сан қырлы сөз табы. Сондықтан да олардың басыңқы қызметімен бірге енді басыңқы сыңарларының бағыныңқы сыңарларға ауысу процесіне тоқталмақпыз. Ол үшін етістіктің әр

түрлі категорияларының сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсалуды ерекшелігін сөз етелік. Есімшелі оралым синтаксистегі ең күрделі мәселенің бірі: жоғарыда көрінгендей, бұл сияқты топтарды әр түрлі түсіндіру – оның әлі де болса түбегейлі шешім таба қоймағандығын көрсетсе керек. Әрине, есімшелі оралымдарды нақты айту ең алдымен етістіктің негізгі ерекшеліктерін жан жақты көрсету арқылы ғана жүзеге асады. Сондықтан да етістіктің категорияларының сөйлемде қолданылу орындарын айқындаудың да негізгі мәселені шешуге себебі мол тиетіні анық. Басқа сөз таптарына қарағанда етістікті сөз тіркесі сөйлем мүшелері жағынан да көп айтылып келе жатқан сөз табы. Осыған байланысы бұл жерде етістіктің сөз тіркесі мен сөйлем мүшесінде баяндауыш қызметінде жұмсалудың өзіндік ерекшеліктерін айқындау ең қажет факт.

- Күрделі етістіктер:

Сүйіндік, Сүгірбай осындай сылтауды күтпін, қос қанатын қомдап отыр екен. Алдымен көшкен солар боды да, өзге Бөкешілер де еріксіз тартып кетті (М.Әуезов).

- Салт, сабақты етістіктер:

Бала жігіт бұйрықты орындамады. Үн-түнсіз бұрылды да, өз үйіне қарай жүре берді (Х. Ерғалиев).

- Етістер:

Жүргінішілер келе жатқан қабат-қабат биіктің арасында жатқан жіңішке өзен кейде тарауланып көп салаға бөлініп, кейде иін тіркескен биіктік жартастардың арасынан жалғыз аяқ жолдай болып жіңішкеріп, жыланша іріледі. Отағасы қозғала отырып сөйледі (М.Әуезов). Сіз қазір пәтеріңізге барып жуынып, тамақтанып, ұйықтап алыңыз (Х.Ерғалиев).

- Болымды, болымсыз етістіктер:

Нанарын да, нанбасын да білмей, аңырып қалды бәрі (Ғ.Мұстафин). астыңғы үйдегі бапты аспазшы пісірген ыстық самсаны да жеген жоқ (Парасат).

- Етістіктің райлары:

Көп кешікпе, еркем, тамақ піскен кезде кел (С.Мұқанов). Менімен сөйлесіп, осында алып келіңіздер (М.Әуезов). Тағы бір соның лебізін естісек екен. Бірақ алыс жүрсе де, со Абайда ақыл мен қайрат, тіл мен тәлімнің мол екенін әкесі таниптың (М.Әуезов). Осында етістіктердің құрамы жағынан дара, күрделі түрлері, ал етістіктің морфологиялық құрамы жағынан салт, сабақты етістіктер, етістер, болымды, болымсыз, рай түрлері т.б. жай сөйлемнің баяндауышы мен құрмалас сөйлемдердің бағыныңқы сыңарлары қызметінде жұмсалған. Осындағы: отыр екен, тартып кетті, бұрылды, жүре берді, бөлініп, иіріледі, ұйықтап алыңыз, білмей, жеген жоқ, естісек екен т.б. етістіктері тек сөйлемнің соңында ғана жұмсалуға бейім. Сонда олар сөйлем мүшесі жағынан баяндауыш, ал сөз тіркесінде тек етістікті сөз тіркесінің басыңқы сыңары қызметінде жұмсала алады. Осы жағынан келгенде, бұл топтағы етістіктер тек етістік мағынасынан әрі сөйлем мүшесі, әрі сөз тіркесінің басыңқы сыңары жағынан да нақтылай түседі. Етістіктің баяндауыш болу қызметі мен сөз тіркесіндегі басыңқы сыңары сөйлемнің соңында ғана жұмсала ма? Деген мәселеге тоқталатын болсақ, мұның өзі етістіктердің әрбір түрінің ішкі ерекшеліктеріне байланысты демекпіз. Жоғарыда аталған етістіктердің сөйлемнің соңында ғана жұмсалуды етістіктердің негізгі қасиеті. Сол сияқты кейбір етістіктер сөйлемнің соңында баяндауыш бола отырып, енді сөйлемнің ішінде де жұмсалуды көбінесе барлық етістіктердің ішінде тек есімше түріне қатысты. Сондықтан да есімшелерде бірде етістік, бірде есімдерше түрленетін деп, олардың өзін осындай ерекшеліктеріне қарай екі жақтан қарастыру үнемі айтылып келеді.

Қазіргі тілімізде семантикалық ерекшелігі жағынан да грамматикалық сыр-сипаты жағынан да, фонетикалық-морфологиялық құрылымы жағынан да, өзге сөз таптарынан окшауланып тұратын, соған сәйкес, өз алдына дербес сөз табы ретінде қаралатын бір алуан сөздер-еліктеуіш сөздер. Еліктеу сөздердің синтаксистік қызметін сөз еткенде, екі түрлі мәселе баяндалуға тиіс; бірі - еліктеу сөздердің өздерінен басқа қандай сөздермен тіркесетіндігі, екіншісі - еліктеу сөздердің сөйлемде қандай мүше болып қызмет атқаратындығы. Синтаксис туралы еңбектерде еліктеуіштерді синтаксистік жағынан онша елеі бермейді. Сондықтан да сөз тіркесі тұрғысынан да, сөйлем мүшесі тұрғысынан да еліктеуіш сөздердің не тіркесімдік қабілеті, не сөйлем мүшесі болуы айтыла бермейді. Жалпы алғанда, еліктеуіш сөздер қимылға онда да өзі мағыналас етістіктермен тіркесте жұмсала алатын сөздер. Сондықтан олар етістіктермен тіркесіп, оның түрлі қимылдық қасиетін нақтылай түсетін болуы тиіс. Есімшелі оралым басыңқы сөзде тек есімше болуы керек. Есімшенің жұрнағы көбіне дербес мағынасы бар етістіктерге жалғанатыны белгілі. Дегенмен, есімшенің жұрнағы кейде де көмеші етістігіне жалғанып барып басыңқы сыңарда жұмсалып күрделі анықтауыш жасалуы күмән тудырмаса керек. Ал енді сол толық мағынасы бар етістіктер сияқты есімше тұлғалы да көмекші етістікті де күрделі анықтауыштар да кездеседі. Мысалы, Әлде бұл қазақтар орысша да жақсы түсінеді, оған уақытты кетіріп қажеті па? (Егемен Қазақстан). Осында: Уақытты кетіріп қажеті қанша деген топта анықтауыш пен анықталушы сөз бар. Осындағы күрделі анықтауыш:

уақытты-табыс жалғаулы зат емес
кетіріп-көсемше тұлғалы етістік
қажеті-тәуелдік жалғаулы модель сөз

қанша-сұрау есімдігі- барлығы да, біріншіден, әр түрлі сөз таптары, соған сәйкес бәрі де әр түрлі сұрауларға жауап береді, бірақ солардың бәрінің басын қосып, “әрқайсысының әр түрлі сұрауы болғанымен деген көмекші етістігі арқылы сол топтың барлығы енді қандай сұрауына жауап беріп, немқұрайлылық абстрактілі зат есіміне анықтауыштық қызметте жұмсалған. Егер уақытты кетіріп қажеті қанша- тобына дербес мағынасы бар есімше басыңқылық жасаса, онда оның есімшелі оралым екені дау туғызбауы айқын. Ал енді мынадай көмекші етістік тұлғалы топты да

есімшелі оралымға қатысты қарастыруды жөн көрдік. Өйткені бәрібір сол көмекші етістік алдындағы сөздердің барлығын сөз табына, сұрауына қарамастанөзіне шоғырландырып күрделі анықтауыш жасауға негіз болып отыр. Мұндай тұлғалы көсемше етістік кейде толық мағыналы етістікті сөйлемде де күрделі анықтауыш жасауға қатыса алады.

Еліктеуіш сөздер мағынасы жағынан айналадағы әр түрлі дыбысқа және қимылға, іс-әрекетке еліктеуді білдіруіне байланысты дыбыстық еліктеуіш сөздер болып екіге бөліне-тіні белгілі.

Айналадағы табиғат құбылыстарының алуан түрлі дыбыстарына еліктеуден пайда болған дыбыстық еліктеуіш сөздер есімшелермен тіркесіп есімшелі оралым жасауға қатысады.

Дыбыстық еліктеуіш сөздердің -ған,-ген,-қан,-кен тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы:Құлаққа жағымды қоңыр үндердің арасында тыңқ-тыңқ шертілген домбыра даусы естіледі. (Қ.Жұмаділов). Тырс еткен дыбыс жаңғырып бүкіл жатақхананы басына көтерді (М.Қаназов).

Дыбыстық еліктеуіш сөздердің -атын, -етін, -йтын,-итін есімшелермен тіркесіп келуі арқылы тынымсыз тырс-тырс тиетін қамшы да кенет бір сәтке жансыз күйге түсіп тыйылған (М.Сүндетов). Сыбдыр қағатын әрбір ағаш жапырағы балалар арасында сезік тудыра бастады (М.Байғұтов).

Дыбыстық еліктеуіш сөздердің -ар,-ер,-р тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі: Елеңдеп жатқан соң сырт етер дыбыстан оянады (Т.Мәмесейітов). Көңілін әлдеқандай сабыр тауып,

суып басылған кезде “үп” етер лептен үркектеп тұрары бар (М.Қаназов).

Табиғатта кездесетін білгілі емес құбылыстардың адамның көзбен көру қабілетінен туатын бейнелеуші еліктеуіш сөздер де есімшенің барлық тұлғаларымен тіркесіп оралым жасайды.

Бейнелеуіш еліктеуіш сөздердің -ған,-ген,-қан,-кен тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Елбіреп барып дір еткен канат лебіндей (М.Әуезов). Ә, анау жалғыз үй жатқан қылт еткен аттылыны көрген екен ғой (С.Жүнісов). Класта шұрқ-шұрқ тесілген парталар көп екен(М. Байғұтов).

Бейнелеуіш еліктеуіш сөздердің -атын,-етін,-йтын,-итін тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Жылт-жылт көрінетін керосинка төрт бұрыш терезенің алдынан орын теуіпті. (М.Сүндетов).

Бейнелеуіш еліктеуіш сөздердің -ар,-ер,-р тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі: Басында жылт етер үрейдің әсерімен қаша жөнелгісі келіп тұрады да, қашпай тұрап қалады (Қ. Жұмаділов). Жәнібектің жан сала қимылдауы ұнап қалса керек, Дудардың бағжаң етер көзінде бұған деген бір жылылық бар (Қ.Жұмаділов).

Демек, тіліміздің қарыштап өркендеуіне байланысты қазақ тілінің синтаксистік жүйесі де жетіліп, өз заңдылықтары қалыптаса бастағанын көреміз.

1. Аманжолов С.Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы,-Алматы,1940

2. Әміров Р.Жай сөйлем синтаксисі.-Алматы,1983

3. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі.-Алматы,1992

4. Сайрамбаева Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері.-Алматы,1981

Р. К. Омирбекова

ПРИЧАСТИЕ И ЕГО РОЛЬ В ОБРАЗОВАНИИ СЛОВСОЧЕТАНИИ

В статье рассматривается причастие и его роль в образовании словосочетания.

R. K. Omirbekova

COMMUNION AND ITS ROLE IN THE FORMATION OF PHRASE

The article deals with the sacrament and its role in the phrase

А. Ж. Жұмағұлова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф. г. к.

ЗЕРТТЕУДІҢ жаңа нысаны – Ғ. МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Көркемсөз өнерінің небір майталмандары сөз өнерінің бастауын жалпы халықтық тіл қорынан алатындығы бәрімізге мәлім. Кез келген жазушы үшін халық ауыз әдебиетінің нұсқалары, жыраулар мен жыршылардың танымы мен тағлымы мол керемет дүниелері, ғасырлар қойнауынан бізге дейін жетіп, өз құндылығын жоғалтпаған жыр-дастандар – таптырмас мектеп.

Жалпы халықтық тілді жаңарту, байыту, барынша жарқырата қолдану әрбір жазушы шығармашылығының жемісі. Тиесілі сөзді тетігін тауып пайдалану сөз өрнегін келісті сала білген жазушының шеберлігін танытады. Қандай да бір шығарманың көркемдік деңгейін көтеретін сол шығарманың тілі. Тілдік құралдардың орынды қолданылуы, қаламгердің сөз саптасы, әсерлі тізілген ой өрнегі – барлығы да шығарманың шырайын келтіретін негізгі шарттар.

«Қалың көпшілік дұрыс бағалап жүргендей, кез келген көркем шығарма өзінше бір өмір деп қабылданатын болса, өмірде тіл арқылы қарым-қатынастың болмағы – табиғи құбылыс». (1. 5.)

Тіл – стильдің жаны. Қазіргі кезде жазушы да, жазғыш та көп. Бірақ сол жазушылардың барлығының стилі қалыптасып, орнықты десек, бұл – жаңсақ пікір. Жазушы стилінің қалыптасуы ұзақ жылғы шығармашылық ізденістің жемісі. Осы көп жылдар бойғы шығармашылықтың нәтижесінде жазушының қалыптасып, орныққан жазу өнері, жазу мақамы - оның стилі. Халыққа танымал көптеген ірі қаламгерлердің үлкенді-кішілі атақты шығармаларын қолға алып, үңіле түссең-ақ, кімнің шығармасы екенін айнытпай айтуға болады. Сұлу сөзге тұнып, ұзын сонар, әдемі ширатылған Әуезов сөйлемдерін, өлең жолдарындай өзара ұйқасын тауып, үйлесіп, төгіліп тұратын, артық деп бір ауыз сөзін де алып тастауға көнбейтін Аймауытов сөйлемдерін, есте сақтауға ерекше икемді, әрбір кейіпкерін «өмірдің өзінен ойып алған» Майлин сөйлемдерін ешкіммен шатастыруға болмас. Өзімен қатар қаламдастарының ішінде, оқырман-халықтың арасында стилист-жазушы ретінде

танымал болған Ғ. Мүсіреповтің де ащы мысқыл мен жеңіл әзілді езу тартқыза отырып жеткізетін сөйлемдерін басқаның сөйлемдерімен шатастыру мүмкін емес.

Ғ. Мүсірепов әдебиет әлеміне өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарында, шығармашылық жолын шағын әңгіме жазумен бастап, артынша сүбелі ірі туындыларын қазақ әдебиетінің алтын қорына қосқан классик-жазушы. Жазушы қаламынан «Оянған өлке», «Ұлпан», «Жат қолында» сияқты романдардан басқа, бірнеше ірі драмалық шығармалар, әр алуан тақырыпты қамтитын әңгімелер, повестер шықты. Мұнан басқа жазушының әдебиет туралы, қоғамдағы әр түрлі құбылыстар туралы, тіл туралы ортаға салған ойлары мен толғаныстары өз алдына сарқылмас байлық.

Ғ. Мүсіреповтің жазушы ретіндегі шеберлік шындау мектебі, «әсемдік әлемінің» алғашқы баспалдағы – прозаның шағын түрі әңгіме болды. «Начинать работу большими романами – это очень дурная манера. Именно ей мы обязаны тем, что у нас издается множество словесного хлама. Учиться писать нужно на маленьких рассказах, как это делала почти все крупнейшие писатели на западе и у нас.

Рассказ приучает к экономии слов, к логическому размещению материала, к ясности сюжета и наглядности темы», - деп жазады орыс жазушысы М. Горький прозаның шағын түрі әңгіме туралы. (2. 220.)

«Жиырмасыншы ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіндегі «шағын әңгіменің шебері» жазушы Б. Майлин болған», - дейді зерттеуші ғалымдар. Ал «Ғабит Майлин ізімен, бірақ одан басқашалау романтикалық стильде қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрын дамытып, сол арқылы күшті, татымды образдар галереясын жасады». (3.)

Әрбір пенде өмірге келген соң оның өзіне ғана тиесілі өмір жолы басталады. Оның өмір жолында жақсы да, жаман да, қуаныш та, қайғы да қатар жүруі әбден заңды. Сол секілді әрбір шығармашылық адамының шығармашылық ұлы көшке келуі де, қызығы мен қиындығы, азабы мен рахаты, жеңісі мен

жеңілісі мол болуы, сол көшке ілесуі де әрқилы болатыны заңды.

Кез келген қаламгердің шығармашылық жолындағы өмірлік тәжірибесі оның жазушылық шығармашылығына өз әсерін тигізбей қоймайды. Жазушының жеке өміріндегі қымыз оқиға, тартысты өмір, сан қилы толқулар мен өмірлік арбасулар оның шығармасының желісіне айналуы мүмкін. Сондықтан да болар жазушы Ғ. Мүсіреповтің де әңгімелерінің тақырып аясы кең, ішкі мазмұны терең, айтар ойы анық. Қандай әңгімесін алсаңыз да өзі өмір сүрген кездегі қоғамның тыныс-тіршілігі, заман ағымының аяқ алысы, ондағы адамдардың өмір сүру салты – шығарманың негізгі арқауы.

Жазушының алғашқы әдеби көркем шығармасы «Тулаған толқында» деп аталады. Бұл шығарма жиырмасыншы ғасырдың жиырмасыншы жылдарының аяғында жазылған. Қазіргі кезде бұл шығарма повесть ретінде қарастырылғанмен, шығарманың алғашқы нұсқасы ұзақ әңгіме болған.

Мұнан кейін жазушы қаламынан «Қос Шалқар», «Талпақ танау», «Шұғыла», «Жеңілген Есрафил», «Ер Қаптағай», «Қыран жыры», «Өмір жорығы», «Тарғыл қауын», «Сөз жоқ, соның іздері» сияқты әр тақырыптағы әңгімелері мен әйел-ана тақырыбына арналып жазылған шоғыр (цикл) әңгімелері туды. Бұл әңгімелерінде жазушы қоғамнан жырақ кетпей, сол кездегі негізгі жайларды суреттеген, сондықтан да тақырып тұрғысынан қарастырсақ, сан алуан.

Ғалым М. Бекбергенов жазушы шығармашылығын зерттеушілердің бірі ретінде, жазушы әңгімелерінің тақырыбын шартты түрде былай деп саралайды:

«1. Қазақстандағы революциялық күрес дәуірінің, тап тартысының, сол кезең қайшылықтарының бейнесін әр қырынан суреттейтін шығармалар;

2. Социалистік замандағы жаңарған ауыл, өзгерген ел бейнесін әр қырынан суреттейтін шығармалар». (4. 15.)

Сөз жоқ, жазушының кейбір шығармалары Кеңес Одағы кезіндегі социалистік қоғамның «кейбір жаңалықтарын» тым марапаттап, асыра сілтеңкіреп жібереді. Әрине, танымдық, әдеби-теориялық тұрғыдан алғанда бұл шығармаларға тың талдау, жаңаша көзқарас, өркениет талабы тұрғысынан түсіндіру және түсіну аса қажет. Бұл ретте жазушының өмір

сүрген дәуірі мен сол кезеңдегі қоғамдық саясатты, түсінікті, тәртіпті, талапты, қоғамның тыныс-тіршілігін ескеру керек-ақ.

Жазушы Ғ. Мүсірепов шығармашылығы 1980 жылдарға дейінгі қазақ әдебиетінің алтын қорынан «тақырып байлығымен, көркемдік жаңалығымен, езу тартқызар ерекше юморымен» ғана емес, сөз қолдану шеберлігімен, стильдік әдемі өрнектерімен де ерекше орын алады.

Қазақ әдебиеті классиктерінің бірі С. Мұқанов кезінде Ғ. Мүсірепов шығармашылығының әдебиет әлемінде танылуына, өсіп-дамуына ерекше назар аударып, тіпті көп ретте тікелей ықпал еткені де тарих парақтарынан белгілі. С. Мұқанов қазақ әдебиетінде қатар келе жатқан замандас қаламгердің шынайы шеберлігі мен әдемі өрнектерінің «кілтін» былай деп атап өтеді: «Ғабиттің жазушылығының тұтас алғанда өзіне тән өзгешелігі бар. Біріншіден, Ғабит бойына сіңбеген тақырыпқа жармаспайды; екіншіден, бойына сіңірген тақырыбын тез жазып тастауға асықпайды, сондықтан да шығармаларының шикісі аз болады; үшіншіден, жазатын тақырыбына күй таңдайды, күйі жетпесе, игерген тақырыбын да жаза қоймайды; төртіншіден, шығармасына өте ұқыпты, сондықтан қал-қадерінше олпы-солпысыз шығарады; бесіншіден, тілге үнемшіл, сипаттап, суреттеп отырған оқиғасына жәрдемі жоқ сөзді қолданбайды; алтыншыдан, жарқылдақ сөзді көп қолданып, шешен сөйлеуге тырысады; жетіншіден, адам портретін жасауға қазақ жазушыларының ең шеберінің бірі». (5. 552.)

Жазушы шығармашылығының басты жетістіктерін тізбелеп атап өткен С. Мұқанов сөз өнерінің күдіретін терең түсіну арқылы, қаламгердің шығармашылығына жоғары баға береді.

Қазақ әдебиеті тарихындағы жарық тұлғалардың бірі З. Қабдолов та жазушының шеберлігі мен тілі туралы мынадай салмақты пікір қалдырған. «Қазақтың сөз өнерінде «Ғабиттің тілі» деген тіл бар. Ол қандай тіл? Ол – сымға тартқан күмістей сұлу тіл. Ол – нақты тіл, затты тіл. Ол сөз ғана емес, сөзбен салынған сурет. Ол – биік парасат, терең философия. Ол – сыр, сезім... Ғабит тілі – сырлы да сиқырлы тіл». (6.)

«... Қағаз бетіне түскен қолының дір еткен тұсы болмаған, әрқашан еркін, батыл, байсалды қозғалған; әр сөз орнында шебер құры-

лысшының кірпішіндей берік қаланған да отырған». (7. 5.)

Қандай да бір жазушы болмасын оның шығармашылығына қойылатын басты талаптардың бірі – сөз саптау тұрғысынан, тілдік материалдарды пайдалану тұрғысынан өзгеге ұқсамайтын ерекшелігінің болуы. Мұның өзі жазушының сөз қолданысына, жекелеген сөздерді жаңа қырынан өз мақсатында байыпты қолдануына, сөздерді сөйлете білуіне, сөзбен жанды сурет сала білуіне, сөз мағынасын жаңа қырынан жарқырата қолдана білуіне алып келіп саяды. Бұл туралы жазушы Ғ. Мүсіреповтің өзі былай дейді: «Сөз сөзге жарығын түсіріп тұрады, көлеңкесін де түсіріп тұрады. Біріне-бірі жарығын түсіріп тұратын сөздерден құралған сөйлем айтайын деген ойды оқушыға дәл жеткізеді. Бұл арада ерекше ескеретін бір нәрсе – әр сөздің ой мен сезімге бірдей дөп тиіп жатуы, ең үлкен арман осында. Біріне-бірі көлеңкесін түсіріп тұратын сөздер өз мағынасын дәл баспай, екі оқты болып, ауытқып шығады» (8. 53.) Жалпы, жазушы шығармадағы тілдің қызметін, орнын, күдіретін, қасиетін ерекше бағалаған. Қазақ әдебиетінің тарихында тек жазушы ретінде ғана емес, драматург, сценарист, аудармашы, тіл жанашыры ретінде де танылған қаламгер. Оның тіл мәдениеті, тіл тазалығы, тілді байыту туралы ойлары мен құнды пікірлері бүгінгі күнге дейін өз құндылығын жоймаған салмақты дүниелер. Ол терминдер, жаңа сөздер, сөздің түрленуі туралы өз пікірлерін ашық айтудан жалықпаған. Жас буын қаламгерлерге ғана емес, өзі құралпы, қаламының қарымы қатайған қаламгерлердің өзіне де әдеби тілдің қуатты көздері интернационализм, архаизм, неологизм, кәсіби, термин сөздер екенін, олардан үрікпей өз шығармаларында батыл қолдану керек екендігін батыл ескертіп отырған.

«Көркем әдебиетте, - дейді жазушы, - әрбір сөздің тұрпаты сақталуға тиісті. Тілге бай, тілі жақсы дегенде ешбір жазушы жаңадан сөз тауып, сонысымен бай, сонысымен көркемдікке жетпейді. Халықтың тіл байлығында бар сөздерді дұрыс тұрпатымен пайдаланып, сол қордан алынған сөздерден жаңа теңеулер, жаңа бейнелеулер жасау арқылы тілге бай, тілге шебер деп аталады» (8. 90.) Қандай әдебиеттің болмасын негізгі бастауы жалпы халықтық тіл байлығы екендігі өзгермейтін, тұрақталып қалған пікір екені даусыз. Дегенмен, жеке бір жазушы халық тілін түбегейлі

байыта алмасы да анық. Халықтың тілін байытуға, көркем әдеби тілдің қорын молайтуға «жазушылықты мұрат еткен адамның қай-қайсысы да үлес қосуы тиіс.»

Белгілі сөз шебері, аса көрнекті жазушы Ғабит Мүсіреповтің шығармашылығы әдебиет тарихы тұрғысынан, әдеби-көркемдік шығармашылық тұрғысынан көптеген әдебиетші ғалымдардың зерттеу нысаны болғанмен, лингвистикалық бағытта жазушының кейбір жеке шығармалары ғана әр қырынан зерттеліп, ғалымдардың шағын ғылыми мақалаларына негіз болды. Жазушының шығармашылығына арналған лингвистикалық жүйелі зерттеу еңбегі жоқ. Бұл ретте көз тоқтатып, көңілге түйер еңбектер санаулы ғана. Олар: Б. Шалабаевтың «Ғ. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романындағы кейбір синтаксистік құрылымдардың көркемдік-стильдік қызметі», «Ғ. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романындағы комикалық жасаудың кейбір тілдік тәсілдері» туралы еңбектері (9.); профессор, ғалым М. Серғалиевтің «Ғ. Мүсіреповтің әңгімелеріндегі қайталамалардың стильдік қызметі» (10. 134-144.); Е. Жұбановтың «Ғабит Мүсірепов тілінің кейбір стильдік ерекшеліктері» (11.) сияқты ғылыми-зерттеу мақалалары. Осы мақалалардың өзі де осы еңбекті жазуымызға оң ықпал еткенін айта кеткен жөн болар.

Егер осы ғылыми мақалаларға шолу жасап, таратып айтар болсақ, ғалым Б. Шалабаев Ғ. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романындағы авторлық үннің берілу жолдары туралы, автор үні мен кейіпкер сөзінің арақатынасы, өзара байланысы туралы, романды оқу барысында оқырманын еріксіз жетелейтін роман тіліндегі ритмикалық үйлесімділік пен саздылық, айтылу әуенінің ерекшелігі туралы, автордың оларды беру тәсілі, юмор мен сарказмның жасалуындағы комиканың рөлі, оны жасаудың кейбір тілдік тәсілдері туралы нақты тілдік материалдардың негізінде салмақты ойлар айтып, ғылыми тұжырымдар жасайды. Сондай-ақ ғалым Б. Шалабаев жазушы сөйлемдеріндегі синтаксистік қайталамалар мен лексикалық қайталамалардың ырғақтылыққа ықпалы туралы айта келіп, эпифора мен анафораның прозадағы көрінісінде назардан тыс қалдырмайды.

Қазақ тіл білімінде стиль туралы, әдеби тілдің көркемдігі туралы, тіл тазалығы туралы салмақты ойларымен белгілі ғалым М. Серғалиев ғалымдар арасында поэзияда ғана

кездеседі деген пікір қалыптастырып келген анафора мен эпифораның жазушы Ғ. Мүсірепов әңгімелерінің тілінде жиі кездесетін көркемдік құбылыс екендігін нақты тілдік деректерді мысалға келтіре отырып, дәлелдейді. Ғалымның айтуы бойынша, «қайталамалар – жазушының көркемдік тәсілдерінің бірі». Ғалым осы аталған мақаласында қайталамалардың стильдік қызметін ғана емес, грамматикалық ерекшеліктерін де қазақ тілінің синтаксисі тұрғысынан қарастырып, талдайды. Жалпы жазушының шығармаларындағы қайталамалар туралы, олардың стильдік қызметі туралы алғаш терең зерттеп, тың пікірлер айтқан да ғалым М. Серғалиев. Ғалымның бұл еңбегі осындай стильдік тәсілдің басқа жазушылардың шығармаларындағы көрінісін зерттеп, талдауға да түрткі болды. Мысалы, мұндай көркемдік тәсіл Ж. Аймауытовтың да шығармашылығында жиі ұшырасады.

Е. Жұбанов ғылыми мақаласында Ғ. Мүсірепов шығармаларында жиі кездесетін сөз мағынасының құбылуы, фразеологиялық тіркестердің, қанатты сөздер мен афоризмдердің қолданысы, бейнелеу тәсілдерінің бірі – эпитеттің қолданылу ерекшелігі туралы айтады. Ғалым мысалдар келтіру арқылы олардың әрқайсысының стильдік бояуын, олардың шығармаға беретін әрін, көтеретін жүгін түсіндіреді.

Ғ. Мүсіреповтің шығармаларын лингвистикалық тұрғыдан әр түрлі бағытта қарастыратын осы еңбектердің бәрі де жазушы шығармаларын зерттеудің бастауы болып табылады. Қазақ әдебиеті тарихының алтын қорынан ойып орын алатын Ғ. Мүсіреповтің шығармашылығы талай зерттеу еңбектеріне нысан болары сөзсіз. Себебі, әрбір қаламгердің өзіндік стильдік өрнектері, өздері сүйіп қолданатын тәсілдері, жазу машығы болады. Қаламгер сонысымен дара, сонысымен ерекше, сонысымен өзгеше. Ал мұндай даралық Мүсірепов шығармашылығының алтын қазығы.

1. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. Алматы, «Мектеп», 1981 ж.
2. Горький М. Собрание сочинений. 27 том, Москва, 1953 г.
3. Қоңыратбаевтың 1962 жылы Ғ. Мүсіреповке жазған хаты. «Қазақ әдебиеті», 1992 жыл, 31 шілде.
4. Бекбергенов М. Ғ. Мүсіреповтің прозасы. Алматы, «Рауан», 1990 ж.
5. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар жинағы. 15-том. Халық мұрасы. Алматы, 1979 ж.
6. Қабдолов З. «Сырлы дүние», мақала, «Қазақ әдебиеті», 1982 жыл, 19 март.
7. Қабдолов З. Арна. Алматы, «Жазушы», 1988 ж.
8. Мүсірепов Ғ. Заман және әдебет. Әдеби-сын еңбектері. Алматы, «Жазушы», 1982 ж.
9. Шалабаев Б. Көркем проза тілі. Алматы, «Білім», 1994 ж.
10. Серғалиев М. Сөз сарасы. Алматы, «Жазушы», 1989 ж.

**А. Жумагулова,
НОВЫЙ ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ: ТВОРЧЕСТВО Г. МУСУРЕПОВА**

Автор в статье рассказывает об исследовании творчества казахского писателя-классика Г. Мусрепова. В этой статье подробно излагается о лингвистических исследованиях творчества писателя. Приводятся конкретные примеры высказывания исследователей-филологов о творчестве писателя, об особенностях его произведения.

**A. Zhumagulova
THE NEW OBJECT OF STUDY IS G. MUSUREPOV'S CREATIVITY**

The author says in the article about the study of Kazakh classic writer G. Musrepov's creativity. This article elaborates on the linguistic research of the writer's works. Specific examples of pronouncements of researchers and linguists about the works of the writer, about the features of his works.

А. Ж. Жұмағұлова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф. г. к.

Ғ. МҮСІРЕПОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ РУСИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Қашаннан адамдардың өзара қатынас құралы ретінде танылған тіл сөздің талай замандарды басынан өткере отырып, дамып, жетіліп, байып келеді. Жалпы халықтық тіл – әдеби тілдің негізі, бастауы, қайнар көзі. Кез келген құрылысқа жақсы құрылыс материалы қалай керек болса, көркем шығармаға сөздің қажеттілігі де соншалықты екенін ұзақ түсіндірудің керегі жоқ шығар.

«Тілі нашар шығарма ешқашан жақсы шығарма болған емес және бола алмайды. Демек, сөз өнерінде тілдің атқарар қызметі бәрінен ерекше, бөлек һәм биік» (1.185.)

«Әдеби шығарма жазуға рецепт берілмейтіні секілді, әдеби шығарманың тілінде де штамп жоқ.» (1. 237.) Ендеше, көркем шығарманың тілін зерттеп, талдауда да қабылданған ереже, өзгертілмес қағида, қатып қалған бірізділік жоқ. Дегенмен, шығарманың тілін талдаймын деп, шығарманың өне бойындағы барлық сөзді не кез келген бір немесе бірнеше сөзді топтастырып түп-тамырын, этималогиясын қарастыруға да болмайды.

Көркем шығарманың тілін зерттеу туралы ғалым Р. Сыздықованың «Осы күнгі әдеби тіліміздің бүкіл лексикасының генетикалық қабаты белгілі болғандықтан, оны қайталап, жазушы басы сайын түгендеудің қажеті жоқ» деген тұжырымын басшылыққа алған дұрыс деп ойлаймыз (2. 71.)

Қандай да бір қаламгердің шығармашылығын зерттеу барысында тұрақталған лингвистикалық қағида-ережелерді басшылыққа ала отырып, тілдік ерекше фактілерді жүйелеп, талдаумен қатар жазушының өзіне ғана тән, күнделікті қолданыста кездесе бермейтін сөздерге, сондай-ақ олардың «әдеттегі қолданыстан айырмашылығына, жазушының мұндай тәсілдерден ұтып тұрған жайларына» назар аударған жөн.

Кез келген жазушының тілі қаншалықты бай дегенмен ол жалпы халықтық тілді айналып өте алмайды. Ертедегі әдебиет пен ауыз әдебиетінің бай қорына сілтеме жасамай-ақ Абай мен Шәкәрімнің, Жүсіпбек пен Мағжанның шығармашылығының өзі қаншама қаламгерге үйрену мектебі болғаны анық. Бұл

қаламгерлердің өмір сүрген дәуірі, сол кездегі қоғамның тарихи-экономикалық, саяси-әлеуметтік құрылымы, мәдениеті мен әдебиеті, түсінігі, танымы қаншалықты әр түрлі болса, сөз мәдениетін меңгеруі де соншалықты әр қилы.

Тіл қарым-қатынас құралы бола тұрып, басқа тілдермен қарым-қатынасқа түспесе, дамымайды, байымайды, өркен жаймайды, яғни белгілі бір тілдегі тілдік материалдар басқа тілдегі тілдік материалдармен үнемі толығып отыруы заңды құбылыс. Бұл жағынан жазушы әңгімелерінің тілі орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген «русизм» сөздерге өте бай. Әрине, «Бұл сөздердің басым көпшілігі ғылым мен техниканың, мәдениет пен әдебиеттің сан алуан салаларына байланысты терминдер, өмір шындығынан туған сөздер» (3. 192.). Қаламгердің шығармашылығында өзі өмір сүрген дәуірдің тыныс-тіршілігін, сол дәуірде өмір сүрген адамдардың мақсат-мүддесін, арман-тілегін, қоғамдық қарым-қатынастардың жай-күйін суреттейтін сөздер шығарма шырайын қанықтыра түседі. Мұндай сөздер уақыт өте келе әдеби тілдік қорымызға да сіңіп кетеді. Өйткені, «сөздердің жаңа заттар немесе жаңа ұғымдармен бірге ену құбылысы тіл-тілдегі сөз алмасудың басты және дағдылы құбылысы болып табылады». (3.193.)

Орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген сөздерді жалпы атаумен «русизмдер» деп атайтыны белгілі. Назар аударайық:

1. Коттедж (ағылшын сөзі) – қала сыртына салынған екі қабатты шағын үй. (4. 258.)

2. Метеорологиялық станция (ежелгі грек сөзі) – атмосфераның қалыпты жағдайын тексеретін мекеме. (4. 307.)

3. Репортер (ағылшын сөзі) – болып жатқан оқиғалар туралы мәлімет беретін газет, журнал, радио, теледидар қызметкері (4. 431.).

Мінеки, бұл тізімді осылай жалғастыра берсек, сан қуалауға ұрынарымыз анық. Біздің мақсат Ғ. Мүсірепов секілді жазушы әңгімелеріндегі «русизмдердің» жалпы қолданылу аясына, стильдік қызметіне назар аудару

болып табылады. Жазушының небәрі 14-15 беттен тұратын «Екі дүние – екі әйел» деп аталатын әңгімесінің өзінен-ақ отыздан аса басқа тілден енген сөздерді кездестірдік. Екі түрлі қоғамда өмір сүрген екі әйелдің бір күнгі өмірінің қарама-қайшылығын салыстыра отырып суреттеген жазушы олардың таным-түсінігін, іс-әрекетін, өмір сүруге деген құлшынысын шынайы суреттейді. Куртка, коттедж, метеорологиялық станция, мадам, плащ, ондатра, циклон, барометр, градусник, аппарат, трактор, бульдозер, телефон, транзистор, гараж, машина, металл, ферма, балон, электр, таракан, сахара, француз, ванна, халат, аспирин, шкаф, коридор, фонарь, радио, бефстроган, репортер, вагон, вертолет, мотор, бак, бокал секілді сөздерді қолдана отырып жазушы қазақтың иен даласында, қойдың соңында жүрген шопан Майраның психологиясы мен ақсүйек әйел мадам Бэйлидің психологиясын жарыстыра қатар суреттеу арқылы екі қоғамның өмірін қатар бейнелейді.

«Мадам Бэйли Дмейн ... бір дос жар адамының **коттеджінде** демалып жататын еді». («Екі дүние – екі әйел», 194-бет.)

«... Бәрін күні-түні хабарлап тұратын шағын ғана **метеорология станциясы** да бар». («Екі дүние – екі әйел», 194-бет.)

Әңгімеде қолданылған «русизм» сөздердің бәрі де бастапқы дыбысталу формасын сақтап қолданылған. Екі қоғамның өмір шындығын суреттеуді мақсат еткен жазушы үшін бұл сөздер ең қажетті тілдік қолданыс болып табылады. Ол сөздерді еш аудармасыз, түсініктемесіз қолдансақ та бәрімізге түсінікті, себебі олар күнделікті қолданыста тұрақталып қалған сөздер. Ең бастысы - өз орнында тұрып, стильдік қызметін атқарып, шығарма шырайын келтіруде.

Өткен ғасырдың сонау отызыншы жылдарының өзінде-ақ қазақ тіл білімінің классигі, ғалым Қ. Жұбанов шет елдік сөздер мен советизмдерден, яғни русизмдерден үрікпей, жатсынбай оларды қазақ тіліне енгізе отырып, мынандай негізгі үш шартты орнықтыру керек екендігін ескерткен болатын: «1. – принимать без изменения первоначальные слова в русском варианте;

2. – при склонении и спряжении первоначальных слов употреблять только казахские оканчания...

3. – все производные слова от первоначальных слов производить согласно законам

казахского языка. Кроме того, нельзя ограничивать введение международных терминов и советизмов». (5. 246.)

Осы айтылған шарттар бүгінгі күнгі орфографиялық ережелерімізде де тұрақталып, қолданыста жүр. Бір атап өтер жағдай, бүгінгі күнде ыңғайға келсін, келмесін шет елдік терминдерді қазақшалау үдерісі күшейіп барады.

«...Тілдің тазалығы мен дамуы оны ғылыми терминдерден таза ұстау қажеттігін туғызбайды. Сіз қалаңыз, қаламаңыз замани өркениет енгізген терминдер тілімізде бар, болады, бола бермек. Бұған ешкім қалқан бола алмайды, олай болған күнде қазақ мектебін бітірген бала әлемдік ғылымнан кенжелейді. Қазіргі кезде грек, латын орыс сөздерін тілімізге ертерек енген араб, парсы атауларымен ауыстырып, төл сөзге айналдырдық дейтін пуристік бағыт – жаңылғандық. Тұрмыста кеңінен жұмсалатын жалпықолданыстағы сөздерді аудару жөн; ал әлемде жаппай қолданылатын ғылыми-техникалық интертерминдер кірме сөздер қабатын байытады, одан әлемде ешқандай тіл ұтылған емес», - дейді ф.ғ.д., профессор. А.Б. Салқынбай.

Әдеби тілді байытудың жолдары мен тіл тазалығы туралы кезінде жазушының өзі де салмақты ой айтудан жалықпаған. «Тіл байытудың қайнар көздері бар. Біріншіден, интернационалдық терминдерден жөнсіз қашпауымыз керек. Өйткені, ол барлық халықтарға ортақ. Мәселен, орыс тілінің көп жағдайда орамды, оралымды тіл дәрежесіне көтерілуінде осы интернационалдық терминдердің де үлесі бар». (7. 545.)

Біз жазушы шығармаларының тақырып аясының кеңдігіне сілтеме жасай отырып, әңгімелерінің тілінде кездесетін русизмдерді шартты түрде мынадай етіп жүйелеп, бөлдік:

а) әскер, соғыс тақырыбына байланысты сөздер: команда, эшелон, траншея, танк, танкист, пилотка, командир, полковник, дивизия, лейтенант, офицер, солдат, фашист, партизан, план, атом, бомба, эпицентр, снаряд, винтовка, мобилизовать, военком, отряд, генерал және т.б.

«Әлі есімде, кең жаурынды, сом денелі қараңғы түнде күндізгіден де гөрі ірі көрінген **дивизия командирі, полковник** Ремизов **танкистер** арасына келді». («Ақлима», 184.)

«Әлі есімде, бес **танкінің командирі** үнсіз ғана **танкімізге** келе жатырмыз». («Ақлима», 184.)

«Партизандар екенін де таныды, олардың не істеп жатқанын да түсінді». («Ер ана», 178.)

ә) тұрмыстық заттар атауы: тарелка, скамейка, матрац, пижама, кухня, консерв, миска, шайнек, стакан, клеенка, стол, бокал, туфли, сандали, майка, труси, гимнастерка, галстук, диван, чемодан, сахар, драп, пальто, ботинка және т.б.

«Күзгі жемістерден майысып тұрған ұзын **стол** – «отырындар» деп шақырғандай болды». («Сөз жоқ, соның іздері», 342.)

«Түсе қалдым да, үстімде киім жоғын да сездім: тоқыма **майка**, **труси**, аяқта **сандали**, үстімдегі бар лыпам осы ғана екен». («Тарғыл қауын», 318.)

б) саяси-әкімшілік сөздер: депутат, комсомол, пионер, лагерь, обком, секретарь, бюрократ, закон, документ, император, спортсмен, географиялық карта, метеостанция, пенсия, пенсионер, вожатый және т.б.

«Бекең **обком секретарының столына** қарады». («Тарландар», 331.)

«Жаздыгүні **пионер лагерінде** болған шығарсың, қалқам? - дедім».

(«Сөз жоқ, соның іздері», 348.)

«Танертең **пенсиямды** алып келейін деп кетіп еді, әлі үйге қайтқан жоқ. Жасы елуге жетпей **пенсионер** болса...». («Сөз жоқ, соның іздері», 344.)

в) ғылым мен техника, өндіріске қатысты сөздер: участок, телефон, телеграмма, трактор, туннель, бригада, спирт, шпал, колонна, рельс, паровоз, коридор, прораб, тарантас, ресторан, кооператив, цистерна, конистр, техника, поселка, вокзал, дирижабль, брезент, шахта, бункер, курорт, станция, кондуктор, рессор, буфет, мотор, бензин, прожектор, шахтер, почта, электровоз, шпагат, почерк, букварь, инспектор, класс, парта, текст, чудак, перрон және т.б.

«Бекең әйелдерді бастап **шахтаға** түсіпті дегенсін, бұл **шахтаға** қарайтын жердегі барлық әйелдер **шахтаға** түскелі келіпті...» («Тарландар», 336.)

«Осыдан жиырма **километр** жерде **трактор колоннасы** бар. Сонда барып **бензин** сатып аламыз». («Тарғыл қауын», 325.)

«Сондай бір **бюрократтарды** тымпитып отырған жерінде желкеден келіп перер ме еді десейші!». («Тарғыл қауын», 325.)

г) әр түрлі мәндә жаргон сөздер: чудак, жулик, молодец, сволочь т.б.

«**Чудак!**», - деді шофер. («Тарғыл қауын», 325.)

«Жазбаша түрде енген сөздерге тән қасиеттің бірі сол – олардың басым бөлігі өзінің дыбысталу түрін сақтайды». (3.197.) Ал кейде жазушылар кейіпкерінің бейнесін шынайы бейнелеу мақсатында немесе сол кезеңнің нағыз көрінісін бейнелеу мақсатында өз кейіпкерлерінің аузына сөз салу арқылы басқа тілден енген сөздердің дыбысталуына өзгерістер енгізіп те қолданады. Жазушы да мұндай тәсілден құралақан емес. Мысалы, жазушы өткен ғасырдың басында тарихта сол кезеңнің қоғамдық жаңалығы ретінде саналып келген Қазан төңкерісі, әскерге алу, колхоздастыру, бесжылдық жоспарды орындау секілді тарихи жағдайларды сипаттайтын шығармаларында осындай өзгертілген сөздерді қолданады. Олар: Мекайла, поштабай, бәлшебек, көперәтип, бірішке, сенке, бенке, реске, машин, шопыр, самауыр, кереует, пыржымайт, Мекепар, іздрәсти, кансарал, глаунай, секлетар, доғдыр, жәшік, ташанка, нәнке, мәғәзін, перма, піркәншік, сексеул, таскайт, перуай, крупшатка, есь, екі істеп жатыр(эксковатор), карболке, нызнау, достобрн, песір, пиракло, артес және т.б.

«Қазір **бәлшебек** деген жұрт билеп тұр қаланы деп, түрмеден шыққан соң естідім: өздерін тани алмадым, бізді босатқан солар екен». («Ашынған ана», 168.)

«Төтенше мен **піркәншікте** үн жоқ. **Піркәншік** төтеншеге ығыса қарайды, төтенше бізге ығыса қарайды». («Шұғыла», 109.)

«Манадан бері білмей жатсам, сіз **доғдыр** екенсіз ғой ...». («Екінші Би-аға», 287.)

«Өңкей бір **пирақыло!**», - деді. («Этнографиялық әңгіме», 292.)

Жазушының сөздерді осылай өзгертіп берудегі мақсаты – кейіпкерінің аузына салу арқылы сөздердің стильдік қызметін арттыру, эмоциональдық-экспрессивтік бояуын қанық беру. «Манадан бері білмей жатсам, доғдыр екенсіз ғой ...» деген сөйлемдегі «доғдыр» сөзі орысша білмейтін, қарабайыр ауыл адамының аузынан шыққан сөз екені айқын. Жазушы кейіпкерінің аузына сөз салу арқылы мәдени орындардан жүрдай, күнделікті өмірдің тұрмыстық тауқыметін тіршілік күйбеңімен еңсеріп жүрген ауыл әйелін жаны мұрнының ұшына келіп, күйзелген сәтте «доктор» деп сызылтпайтыны айдан анық. Орыс тілінен енген сөздерді немесе орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген сөздердің айтылуын осылай

бұрмалау арқылы жазушы суреттеліп отырған қоғамның құрылымынан, саяси-экономикалық жағдайынан, мәдени өмірі мен тарихи тынысынан хабар береді, сондықтан да жазушы оларды мақсатты түрде қолдана отырып, оларға ерекше стильдік жүк артады. Өзара қарым-қатынасыз тіл дамымайтынын ескерсек, «русизмдер» сөздік қорымызды байытудың бірден бір себепкері болып табылады.

1. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы, «Мектеп», 1992 ж.

2. Серікқалиев З., Серікқалиева Э. Ақыл таразысы. Алматы, «Мектеп», 1992 ж.

3. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, «Мектеп» 1973 ж.

4. Словарь иностранных слов. 17-е издание, Москва, издательство «Русский язык», 1988 г.

5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, «Ғылым», 1966 ж.

6. Салқынбай А. Мақала, 2010 ж.

7. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. «Жазушы», 1993 ж.

8. Мүсірепов Ф. Таңдамалы шығармалар жинағы. 3 том. «Жазушы», 1985 ж.

А. Жумагулова

ПРИМЕНЕНИИ РУСИЗМОВ В ТВОРЧЕСТВЕ ПИСАТЕЛЯ Г. МУСРЕПОВА

Автор в статье рассказывает о применении русизмов в творчестве писателя Г. Мусрепова. Автор приводит конкретные примеры рассказывает о роли русизмов в пополнении лексики казахского языка. Так же автор приводит высказывания исследователей-лингвистов о пополнении литературного языка иностранными словами и об оформлении их грамматическими формами.

A. Zhumagulov

APPLICATION OF RUSSIANNES IN THE CREATIONS OF G.MUSUREPOV

The author says about the use of Russianness in the writer G.Musrepov's works. By giving specific examples about the role of Russianness in the completion of the Kazakh language vocabulary. Also author gives the quotes of researchers and linguistics on the enrichment of the literary language by foreign words and decorate them by grammatical forms.

Э. Икрамова,

ҚХДУ, Филология кафедрасының магистранты

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ИНВЕРСИЯ

Мақал-мәтел үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой қорытындысы болып табылады. Ол адам өмірінде, тұрмыс-тіршілікте, қоғамдық жағдайларда кездесетін әр түрлі құбылыстарға, тарихи мән бар оқиғаларға берілген даналық баға, тұжырымды түйін есебінде қолданылады. Мақал-мәтелдік формалар қарым-қатынас жасаушылардың бәріне белгілі болады және аксиома, ереже ретінде қабылданады. Мақал-мәтел - жай сөз емес, ол - сөз атасы, сөз көркі, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, қысқа болса да нұсқа сөз.

Мақал-мәтелдер – аз сөзбен көп мағынаны, көп ұғымды білдірудің ең жоғарғы мүмкіншілігінің көрсеткіші. Мақал-мәтелдерде орынсыз тұрған, артық тұрған бір сөзді немесе басқа бір қосымша дәнекерді табуға болмайды.

Мақал-мәтелдер жай сөйлем түрінде және құрмалас сөйлем түрінде келе береді. Қазақ

мақал-мәтелдерінің құрамындағы сөздері қалай болса, солай орналаса салмай, тіліміздегі белгілі бір заңдылықтар бойынша қалыптасқан. Өздерінің қалыптасқан құрылымы және соған сәйкес ішкі мазмұны болады, олар бір-бірімен тығыз байланысқа түседі.

Мақал-мәтел құрамындағы сөздердің кейбіреуіне ой екпіні немесе мағыналық екпін түсіп айтылуы арқылы ол сөйлемдегі орын тәртібі өзгеріп отырады.

Мақал-мәтелдердегі сөйлем мүшелерінің орналасуына классикалық тәртіп те тән. Екі жағдайда да паремиялардың құрамы мен құрылысы тұрақты және классикалық тәртіп басым болады. Сөйлем мүшелерінің түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне тән классикалық тәртібі: бастауыштың баяндауыштан бұрын тұруы, тұрлаусыз мүшелердің өздері қатысты сөздерден бұрын орналасуы, құрмалас сөйлемдегі бағыныңқы компоненттің

басыңқыдан бұрын тұруы. Бірақ бұл ереже абсолютті емес. Мақал-мәтелдерде кейбір коммуникативтік жағдайларға сәйкес, айтылмақ ойдың белгілі бір бөлігіне екпін түсіру, сөзді мәнерлеу, модальдық реңк беру, ырғақпен ұйқастың талаптарына сәйкес көп, жағдайда сөйлем мүшелерінің орын тәртібі бұзылады. Бұларда инверсия тұрақты сипатта болады да, классикалық тәртіпті «қалпына келтіруге» рұқсат етілмейді. Және бір қызығы – бұл «бұзылмас» әдетке мақал-мәтелдің бойына біткен табиғи қасиеттің бірі болады. Бұл мақал-мәтелдердің ғасырлар бойы өзгеріссіз қолданылып, тұрақтылық қасиетке ие болуымен байланысты болуы мүмкін.

Құрылымы, құрамына енген сөздердің орналасу тәртібі жағынан алғанда, мақал мен мәтелді поэзия мен проза аралығындағы аралық категория деуге болады. Өйткені мақал-мәтелдің құрылысында поэзияға тән кейбір қасиеттер де, прозаға ұқсас қасиеттер де бар. Инверсия жасау үшін белгілі бір мотивтер керек. Оның үстіне, инверсияның өзі кездесу жиілігіне, қолданылған орнына қарай бірдей емес. Инверсияның бір түрі жалпы ырғаққа, ұйқасқа орай оңай келтірілетін, сондықтан да жиі ұшырайтын болып келсе, енді бір түрлі белгілі бір мотивті көздеп әдейі қолданылған болады.

Мақал-мәтел құрамындағы сөйлем мүшелерінің белгілі орын тәртібін өзгертіп, инверсия жасайтынына келейік: поэзиялық мақал-мәтел, негізінде, екі жай сөйлемнен немесе екі жолды өлең құрылысынан тұрады да, олардың әрбір қанаты өзара үйлес, ұйқас, ырғақ арқылы келіп отырады. Бұлардың құрамындағы сөйлем мүшелерінің орын тәртібін өзгертуіне байланысты жасалатын сияқты.

Баяндауыштың орын ауыстыруына байланысты қалған сөйлем мүшелерінің бәрі де өздерінің орын тәртібін өзгертіп отырады. Мақал-мәтелді баяндауыш сөздердің орын ауыстыруы, көбіне ұйқаспен ырғаққа байланысты жасалады. Мақал-мәтел құрамындағы сөздердің инверсия жасауы баяндауыштардың орын ауыстыруына байланысты жасалғанын айта келіп, А.Н.Кононов былай дейді: «Перемещение сказуемого встречается особенно особенно в поэзии, пословицах, поговорках, где стандартного порядка объясняется /если это не эмоционально окрашенная речь и т.д./ требованиями размера рифмы, ритма и т.д.» [1, 396]

Поэзиялық мақал-мәтел құрамындағы сөй-

лем мүшелерінің инверсия жасауы мынадай жолмен жасалады:

а) Баяндауыш тобындағы сөздер бастауыш тобындағы сөздерден бұрын орналасады. Сонымен бірге баяндауыш сөйлемнің басында да, ортасында да келіп, инверсия жасалуы мүмкін.

1) Айырылма, жұртым, үйіріңнен,
Айырылсаң, жұртым, үйіріңнен,
Екі қолың кетпес бүйіріңнен,

2) Сөйлей білмесең, басыңа тиер тал таяқ.

3) Қарсы келсе кәрілік, қара нарды шөктірір-дегендер құрылысы жағынан прозаға ұқсас келгенімен, бұлардағы баяндауыштың орын ауыстыруы ой екпініне байланысты емес, ырғаққа (интонациялық мағына білдіруге) байланысты жасалып тұрғаны байқалады.

Адыра қалды бақ, дәулет, еңбек енді шын дәулет

Балықшы айтпайды расын, түспей қоймас бір асым – деген мысалдардағы баяндауыштың инверсия жасауы ұйқастың талабына байланысты болып тұр. Өйткені соңғы сөйлемнің екінші қанатындағы «бір асым» деген сөздің баяндауыштан кейін орналасуы алдыңғы сөйлемдегі «расын» дегенмен ұйқасу үшін жасалып отыр.

Мақал-мәтелдерде тұрлаусыз мүшелер өздері қатысты сөзден алшақтап, екі араға басқа мүшелерді қатыстырып қолданыла береді.

Етікшіден құлаш қаш:

Бізі тиер көзіне,

Сөзі тиер өзіңе.

Ат қадірін білмесең,

Жаяушылық берсін сазанды.

Ас қадірін білмесең,

Ашаршылық берсін сазанды.

Бұл сөйлемдердегі тармақтар соңына шыққан толықтауыштар ұйқас талабын орындап тұр. Пысықтауыштар өзі пысықтайтын сөзімен орын алмастырады.

Сіз тұрыпсыз тікейіп,

Біз тұрыппыз тікейіп,

Жерге түскен қамшыны

Кім алады еңкейіп.

Өзен ұзақ ағады,

Бұлағы болса басында.

Инверсияның бұл түрінде орнынан ауысқан пысықтауыш сөйлемнің соңында келген. Бұған, бір жағынан, осы инверсияның ұйқас талабынан туғандығы себепкер болса, екіншіден, ең соңғы сөзге көп ретте белгілі бір екпін түсірілетін сияқты.

Анықтауыш пен анықталатын сөздің арасына өзге мүшелердің келтірілуі де инверсияға жатады.

Қайраты бір кісінің,

Берекеті бар ісінің.

Жақсының жақсы білер сымбатын,

Жамандар қайдан білсін асыл менен қымбатын.

Алдыңғы сөйлемде ісінің деген анықтауыш берекеті деген анықтауыш сөзден кейін тармақ соңында тұр. Екінші сөйлемде де жақсының деген анықтауыш пен сымбатын сөздің ортасында басқа сөз тұр.

Мақал-мәтелдерде құрама баяндауыштардың негізгі есім сөздерінің көмекші етістіктермен орын алмастыруы кездеседі. Бұл орын ауысу көбінесе ұйқас пен ырғақ мотивінен туады.

Білімдіден шыққан сөз,

Талаптыға болсын кез.

Жол үстіне құдық қаз да, ағаш ек,

Көлеңкелеп суын ішкен көрмес жек.

Міне, бұлардың бәрі – бір тармақ ішіндегі инверсия түрлері.

Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысын зерттеген проф. Р. Сыздықова инверсиялардың тармақ ішінде және тармақ арасында жасалатындығын көрсеткен болатын (2, 116).

Инверсияның келесі түрінде тармақтар арасында жасалатындары жатады. Мақал-мәтелдерде құрмалас сөйлем компоненттерінің әдеттегі орындарынан ауыстырылып берілуі де – мақал табиғатына тән белгі. Мұны тудыратын да ұйқас пен ырғақ, екіншісі – белгілі бір стильдік мақсаттың көзделуі.

Бірінші жолда сөйлемнің тұрлаулы мүшелерден тұратын негізгі бөлігі беріледі, екінші жолға бағыныңқы сөйлем орналасады.

Шәкірті зейінді келеді,

Ұстазы, бейілді келеді.

Жақсымын деп мақтанба,

Халық айтпай,

Батырмын деп мақтанба,

Жеңіп қайтпай.

Мақал-мәтелдердегі егіз тармақтарда немесе екі құрмалас сөйлемнен құрмаласқан күрделі құрмалас сөйлемдерде логикалық ой екпіні алдыңғы тармаққа түседі. Алдыңғы тармақтарда халықтың кейінгілерге айтпақ ойы беріледі. Сөйтіп, мақал-мәтелде инверсияның ең жиі қолданылатын жерлері – бастауыш пен баяндауыштың орын алмастыруы. Анықтауыштың анықталушы мүшемен орын алмастыруы сирек кездеседі. Тұрлаусыз мүшелердің өздеріне қатысты сөзбен орын алмастырып келуі және көмекші етістікпен келген тіркес компоненттерінің орын алмастыруы көбінесе ұйқас пен ырғақ мотивінен туады. Ал, анықтауыш пен анықталушыларды бір-бірінен алшақтатып, тармақаралық инверсия жасау, яғни құрмалас сөйлем компоненттерінің орын ауысуы – ырғақ, ұйқаспен қатар, стильдік мақсатты да көздей орындалады. Ол мақсат көбінесе белгілі бір мүшеге немесе сөйлем бөлігіне ерекше екпін түсіруде, ерекше назар аудартуда болады.

1. А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва., 1956

2. Р. Сыздықова. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. Алматы, 1970.

3. Гапаров С. Синтаксический строй киргизских пословиц и поговорок АКД. Фрунзе, 1983

4. Аталар сөзі. Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер. Алматы, 1989.

Э. Икрамова

ИНВЕРСИЯ В КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

В статье рассматривается инверсия казахского языка в пословицах и поговорок.

Е. Ikramova

INVERSION IN KAZAKH PROVERBS AND SAYINGS

The article deals with the inversion of the Kazakh language in proverbs and sayings.

Ғ. Қ. Иманалиева,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

ЕЛІКТЕУІШТЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚЫЗМЕТІ

Қазіргі қазақ тіліндегі эмоционалды сөздердің үлкен бір бөлігін еліктеуіш негізді сөздер құрайды. Қазақ тіл білімінде болсын, басқа тілдерге қатысты зерттеулерде болсын еліктеуіштер мен одағайлар эмоцияға қатысты, эмоцияның әсерінен пайда болған сөздер деген пікір айтылады. Осы ерекшелігіне байланысты одағайлар мен еліктеуіш сөздер бірге қарастырылып, 1950 жылдарға дейін еліктеуіш сөздер одағайларға жатқызылып келген болатын. 1948 жылы А. Ысқақов «Еліктеу сөздер туралы» деген мақаласында еліктеуіш сөздерді жеке сөз табы деп дәлелдеп, оны одағайлардың қатарынан бөліп шығаруды ұсынды [1, 50-56]. 1950 жылдардан бастап А. Ысқақов еліктеуіш сөздерді оқулықтарға дербес сөз табы деп кіргізді. 1954 жылы еліктеуіш сөздер алғаш рет грамматикаға да жеке сөз табы ретінде енгізілді. Қазіргі кезде еліктеуіш сөздер орта мектепке, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарда жеке сөз табы ретінде қарастырылады. Қазіргі қазақ тілінде еліктеуіш сөздер дыбыстық еліктеуіштер және бейнелеуіш сөздер деп бөлінетіні белгілі. Еліктеуіш сөздер 2001 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» еліктеуіш сөздер және бейнелеуіш сөздер деп бөлініп, еліктеуіштерге төмендегідей анықтама беріледі: «Еліктеуіш сөздер деп табиғатта ұшырасатын сан алуан құбылыстар мен заттардың бір-біріне қақтығысу-соқтығысуларынан туатын дыбыстарды, сондай-ақ, жан-жануарлардың дыбысталу мүшелерінен шығатын әр түрлі дыбыстарды есіту қабілеті арқылы белгілі-белгілі түсініктер ретінде қабылдаудан болған және сол түсініктердің атаулары ретінде қалыптасқан сөздерді айтамыз» [2, 550]. Біз өз тарапымыздан еліктеуіш сөздердің адам эмоциясын білдіру, бейнелеу бағытындағы қызметінің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталмақпыз.

Еліктеуіш сөздер адам эмоциясының түрлі қырын адамның қимылы, дауысы, көзқарасы, жүрісі т.б арқылы да білдіре алады. Бұл тұрғыда қарастырғанда еліктеуіш сөздің мағынасы ешбір сөз табына ұқсамайды деуге болады. Мысалы,

Ноян қарқ-қарқ күліп қолын бір сілтеді (С. Мұратбеков).

Тоқа да, Сәмбет те екеуі бірдей бұған жалт қараған (С. Мұртабеков).

Жынды Қара деген жәгіті қазақ пен сарттың айтысқанын айтып, қонақтарды ду күлдірді (Ж. Аймауытов).

Келтірілген сөйлемдердегі еліктеуіш сөздер адам эмоциясын дыбысқа және бейнеге қарай білдіру қызметін атқарып тұр. Еліктеуіштердің затты, заттың санын, сынын, қимылды, қимылдың сынын білдіретін сөздермен салыстырғандағы басты ерекшелігі адамның сезім мүшелерінің реакциясы нәтижесінде пайда болады, яғни дыбысты естудің, бейнені көрудің, дәмді сезудің адам санасында қорытылуы. Бұл – еліктеуіштерді сөз табы ретінде танудағы басты ұстаным. Бірінші сөйлемдегі *қарқ-қарқ* еліктеуіші Ноянның күлкісінің нәтижесінде естілген дыбыстың атын аңғартып, соған сәйкес сол түсініктің атауы бола алып, күлкі эмоциясына байланысты естілетін көптеген реңктің бірін білдіріп тұр. Ал екінші сөйлемдегі *жалт* еліктеуіші дыбысты емес, Тоқа мен Сәмбет бұған қараған кездегі көріністі, сол көріністің бейнесін білдіреді. *Жалт* еліктеуіші көзбен көру қабілеті арқылы қабылданған көріністің бейнесінің атауы қызметін атқарып тұр. *Жалт* еліктеуіші іс-әрекеттің сыртқы көрінісінің бейнесін ғана емес, сонымен бірге оның шапшаң болғандығын, яғни айтылған сөздің, я болмаса жасалған басқа да іс-әрекеттің Тоқа мен Сәмбетке қатты әсер еткендігін де білдіреді. Оған толық талдау жасау үшін аталған сөйлемді оны қоршаған тілдік бірліктерімен бірге микроәтін ретінде алып қарастыру керек.

Еліктеуіштердің ең үлкен ерекшелігі көп жағдайда олар арқылы эмоцияның жағымды, я жағымсыз екендігі, сонымен қатар эмоцияның деңгейі бірден белгілі болуы. Мысалы,

Қалаша әдемі киінген сұлу келіншек ақсия күліп бұған қарап келе жатыр (С. Мұратбеков).

Сөйлемде күлу эмотив-етістігімен тіркескен *ақсия* еліктеуіші бірден бірнеше қызмет атқарып тұр. Олар: эмоцияның (күлу) бейнесі;

сол эмоция кезіндегі адамның бет-әлпетінің бейнесі; эмоцияның деңгейінің орта деңгейден жоғарылығы, яғни жай күліп қана немесе жымып қана келе жатқан жоқ, ақсия күліп келеді, яғни, қуаныш үстіндегі адамның бейнесі; сонымен қатар *ақсия күлу* – жағымды эмоцияның бейнесі.

Еліктеуіштер бейнелі сөздердің қайнар көзі. Хабарлау, ақпарат беру мақсатында қолданылатын етістіктердің орнына еліктеуіш негізді, я болмаса еліктеуішпен тіркесу арқылы жасалған етістіктерді қолдану сөйлемнің эмоционалды-экспрессивтік бояуын күшейтеді. Мысалы,

Әжемнің тыныс алуы сиреп, ауыр бір алқынысқа айналды. Оң қолының білегінен ұстап отырған Әсембайдың әйелі: «Әжетайым-моу!..», - деп булығып еңіреп жіберді (С. Мұратбеков).

Осындағы дыбыстық еліктеуіш негіз болып тұрған *еңіреп жіберді* тілдік бірлігі *жылады* етістігінің орнына, сөйлемнің эмоционалдылығын күшейту, ойды бейнелі жеткізу мақсатында қолданылған. Басқа етістіктермен салыстырғанда еліктеуіш негізден болған етістіктердің экспрессивтілік қасиеті басым, эмоциялық бояуы қанық болатындығы белгілі.

Эмоцияны білдіру, бейнелеу мақсатында жұмсалатын еліктеуіш сөздер эмоциялық процесті, адамның жағымды, жағымсыз бейнесі мен күйін сипаттайды. Олардың сөйлемде қандай мүше қызметін атқаруы қандай сөздермен тіркесуіне байланысты. Эмоцияны еліктеуіштер арқылы білдіру мақсатында жұмсалған кезде оның етістіктермен жиі тіркесетіні, негізінен баяндауыш қызметін атқаратыны байқалады. Еліктеуіштер негізгі етістіктермен де, көмекші етістіктермен де тіркеседі. Көмекші етістікпен тіркескен кезде оның қай формада тұруына байланысты, сол құрамға кіріп, күрделі бір мүше болады. Мысалы,

– *Өй, сендер өзі тура әңгімеге көшпей, бос сөзге айналып кеттіңдер ғой, – деп күңк ете түсті, үнсіз отырған Әзиев (С. Мұртабеков).*

Жанай бет-аузын жалын шалғандай лапылдап ду ете түсті (С. Мұратбеков).

Сөйлемдердегі *күңк ете түсті, ду ете түсті* тілдік бірліктері баяндауыш қызметін атқарып тұр. Бірінші сөйлемдегі *күңк ете түсті* баяндауышы дыбыстық еліктеуішке негізделіп, Әзиевтің жағымсыз эмоциясын білдірсе, екінші сөйлемдегі *ду ете түсті* баяндауышы адамның қатты ұялу, қысылу эмоция-

лары әсерінен болатын беттің ысуына қатысты физиологиялық күйін білдіріп тұр.

Еліктеуіштер дербес мағыналы бір негізді етістіктермен тіркескенде эмоцияның сын-сипатын, қалай жасалғандығын білдіреді де, сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарады. Дыбыстық еліктеуіштер көп жағдайда жылау, күлу сияқты эмоциялардың дыбыстық тұрғыдағы сипатын білдіріп, *қалай?* деген сұраққа жауап береді. Мысалы,

Моторбай көзі жыртыған күйі сақ-сақ күлді де, тістене тұрып рычагті кейін тартты (С. Мұратбеков).

Эмоцияны білдіру мақсатында жұмсалатын еліктеуіштердің бірқатары соған қатысты тұрақты сипатқа ие болып есім формаларында да жұмсалады. Мысалы,

«Көресіңдер де білерсіңдер-ау, осы қуаяқ бар ғой, Бәтінті масқаралап тастап кетеді», – десті сыпсыңшыл жеңгелер (М. Мағауин).

Осы сөйлемдегі *сып* еліктеуіші *-сың* қосымшасы арқылы зат есімге, одан сын есім тудырушы *-шыл* жұрнағының жалғану арқылы сын есім формасына өтіп, сөйлемде анықтауыш қызметін атқарып тұр.

Еліктеуіштер және еліктеуіш негізінде жасалған етістіктер мен есімдер арқылы жағымды және жағымсыз эмоцияға тән реңктік мағына білдіріліп, адамның психологиялық күйі де беріледі. Мысалы,

– *Мейлі, өзің біл. Тіпті ешқайда түсірмей алып кетсең де еркіндемін ғой, – деді Күлшара сыңғырлай күліп (С. Мұратбеков).*

Әлгінде ғана көздеріне елестеген «күнпахты», абақты тарс ұмытылып, Кәрібжан мен Сатан сылқ-сылқ күліп мантиясына келді (І. Жансүгіров).

Сөйлемдердегі *сыңғырлау, сылқ-сылқ* тілдік бірліктері жағымды күлкі эмоциясына тән қасиеттерді білдіріп, адамның жайдары күйінен де хабар береді. Төмендегі сөйлемдердегі *дүңк ету, қыңқылдау, бедірею* тілдік бірліктері жағымсыз эмоцияға тән сипатты көрсетіп, адамның ашулы, мазасыз, қайғылы күйлерін білдіріп тұр.

– *Сенсің, – деді дүңк етіп. – Сен кінәлісің! Баяғыда-ақ көшу керек еді! Кету керек еді! Енді міне... (С. Елубаев).*

...Дастархан үстінде. Мен шыныаяқ алып беріп отырмын. Шай үстінде Шаяхмет қыңқылдай береді (І. Жансүгіров).

Жанай қозғалмастан терезеге қарап бедірейіп отыра берді (С. Мұратбеков).

Шүңк еліктеуіші негізінде жасалған етістіктердің жағымды, жағымсыз сипаты контексте ғана белгілі болады. Төмендегі микро-мәтіндегі *шүңкілдесу* екі адамның, жаңадан қосылған ерлі-зайыптылардың арасындағы жағымды қарым-қатынасты көрсету үшін қолданылған.

– *Ұзақ, қолыңды жу, – деп дауыстады Тана. Онан соң екеуі сандық үстіне дастархан жайып шүйіркелесе шүңкілдесіп тамақ ішті. Екеуінің қосылғаннан бері сырт көзден қорғаншақтамай бетпе-бет оңаша бірінші рет отырулары еді бұл (С. Мұратбеков).*

«Лебізді үйреншіктіден өзгеше етіп, түрлендіріп айтуға қазақша сөйлеуші үзбей ұмтылады. Мұны қазақ сөзінің дәстүрі деуге болады», - дейді ғалым Р.Әмір.[3, 116] «Түрлілікке және үнемділікке ұмтылу сөйлеуде ылғи қатар жарыса жүреді. Осыдан туған процестер – тілдің дамуының, жетілуінің негізгі бір бұлақ көзі» [4]. Көркем шығармада тілдік құралдарды дұрыс, ұтымды қолдана білудің үлкен мәні бар. Жазушы үшін айтылатын ойдың мазмұнына байланысты тілдік құралдарды сұрыптап қолдану заңдылықтарының, сөз арқылы жеткізілетін ой мен оның мазмұнының арасында тығыз байланыстылықтың мәні зор. Ішкі эмоцияны сөзбен беру - жазушы үшін табиғи қасиет. Экспрессивті қызмет сөйлеушіге қандай да бір ақпаратты жеткізіп қана қоймай, оның сөйлеушінің хабардың мазмұнына, әңгімелесушіге, қарым-қатынас жағдайына көзқарасын, яғни ішкі жай-күйін білдіруінің құралы қызметін атқаруға мүмкіндік береді. Лебізді экспрессивті етіп құруда еліктеуіштердің рөлі орасан зор. Мысалы,

Оның ән салғаны бір порым екен. Күжілдеп, ызбарланып, ышқынып, тістеміп, шытынап кетеді екен. Ән салғаны төбелеске бергісіз. Әншілердің көбі түр шығарам деп, әуре болады. Жақсы әнді бұзып жібереді. Қиқылдай ма, шиқылдай ма, ауылдай ма мазарат... Есіл әнді бей-берекет қылады. Бет-аузын тыржжитып, зорланып, күштеніп отырып салған соң ән бола ма? (Ж.Аймауытов)

Берілген микро-мәтінде еліктеуіштер бірден бірнеше қызметті атқарып тұр. Біріншіден, салыстыру. Жақсы әнші мен нашар әнші. Бірі әнді күжілдеп, ызбарланып, ышқынып, тістеміп, шытынап айтса, екіншісі қиқылдап, шиқылдап, ауылдайды. Жайшылықта антоним бола алмайтын сөздер контексте антоним ретінде қолданылып тұр. Екіншіден, қарқындылық. Адам эмоциясының бірте-бірте күшеюі

күжілдеу, ызбарлану, ышқыну, тістеміну, шытынау немесе тыржжитып, зорланып, күштеніп арқылы көрініс тауып тұрса, эмоциядағы бәсеңділік қиқылдай ма, шиқылдай ма, ауылдай ма арқылы көрініс тапқан. Бұл – жазушы шеберлігі.

Сөздің қандай дауыс ырғағымен айтылғандығы көп жағдайда сөз мағынасына қарағанда маңызды болуы мүмкін. Дауыстың реңктері айтылатын сөздің мән-мағынасына үлкен әсер етіп, адамның түрлі көңіл-күйі туралы мәліметті тыңдаушыға бірден білдіріп тұратындықтан, басқа адамға берілетін ақпараттың жеткізілуінде дауыстың ерекшелігі маңызды факторлардың бірі болып табылады. Дыбыстың тыңдаушыға әсер етушілік қызметін зерттеуші Н.В. Кириченко өз еңбегінде: «Учет данных междисциплинарного характера, прежде всего, данных нейро- и психолингвистики, обуславливает принятие в качестве исходного положение об акустической природе языка. Язык зарождается у ребенка в звучащем виде и в звучащем виде функционирует. Письменность строится из элементов, которые человек выделил, извлёк из звучащей речи, она является способом фиксации звучащей речи. Экспрессивные средства имеют акустическую природу, не связанную с кодом письма. Следовательно, первичными средствами выражения эмоциональности являются средства звучащей речи, прежде всего, мелодика, ритмика, тембр, а также сегментные средства. Именно они способны эмоционально окрашивать любую фразу, а также любую лексему», – деп жазады [5, 11].

Сөздің айтылу реңкі адамның түрлі эмоциясы мен көңіл-күйінен ғана емес, сол сөзді сеніммен әлде күмәнмен айтып тұрғандығынан да хабар береді. Мысалы,

Жігіт дірілдеген үнмен:

– *Ендігері айтпа мұндай сөзді, – деді (С. Мұратбеков).*

Төменде келтірілген микро-мәтіннен адам эмоциясының әсерінен жоғары тонмен басталған сөйленістің аяғына қарай қалай төмендеп кеткендігін байқауға болады.

Жұмагүлдың ойын кемпірінің шаңқ еткен даусы үзді:

– *Немене аңырып қалдың, жон ана құ ағашыңды! Сені мен маған енді содан басқа не қалды. Өстіп екеуден-екеу қуарып отырып бір күні өлеміз. Сүйегімізді көміп, басымызға құран оқитын да адам табылмас... – Сөйлеген сайын даусы бәсеңси берді де, аяғы*

кемсеңдеуге айналды. – Құдай маңдайымызға сондай шашы сербиген бір жаман қызды да жазбады ғой, тескентаудан өтіп кетсе де пәлен жерде ұрқымыз бар деп көңілге медеу тұтып жүретін... (М. Мағауин).

Төмендегі үзінділерден де күшті эмоциядан хабар беретін тоналды диапазонның көлемді, көтеріңкі үлгісін көруге болады.

– *Сіздің хақыңыз жоқ! – деді шал баж етіп. Жіңішке даусы ащы екен. Құлағымды жарып жібере жаздады (М. Мағауин).*

Тоналды диапазонның көлемсіз, бәсең көрінісі:

Кәмен хатты жұмарлай ұстаған күйде:

– *Бәсе, бәсе... – деп күбірледі. – Ертеден бері жүрегім аузыма тығылып мазам болмап еді... Бәсе... (С. Мұратбеков).*

«Бұл сұмдық болды ғой, сұмдық болды ғой.. – дей берді күбірлеп. – Осыдан аман жетер ме екем үйге...» (С. Мұратбеков).

Көркем мәтінде кейіпкер сөзі жалаң түрде емес қарым-қатынастың өту жағдайы, орны, кейіпкердің дене қалыптары мен қимыл-қозғалыстары т.б. да компоненттердің қоса суреттелуі арқылы беріледі. Кейіпкер эмоциясы берілген кезде көркем шығармада аталған элементтер де маңызды рөл ойнайды. Оларды бейнелеу, кейіпкер эмоциясымен үндестіру арқылы біртұтас сурет жасалады.

Жүрегі түскір су-у-у ете қалды. Аяғымен жер тепкілеп, аузы-басы кемсеңдеп, өзін-өзі

тежей алмай, ал кеп бір аңырасын, боздасын сорлы ана (Ш. Айтматов).

Жүрегі түскір су-у-у ете қалды – бұл эмоцияның тікелей адам ағзасына әсерін көрсетеді. Автор кейіпкердің ішкі жан-дүниесіндегі өзгерісін аталған фразеологизм арқылы ұтымды жеткізіп тұр. Бұл автордың кейіпкер эмоциясын жеткізуінің бір ғана тәсілі, бір ғана көрінісі.

Қорыта келгенде, еліктеуіш сөздер көркем әдебиет стилінде, ауызекі сөйлеу стилінде ерекше мәнер алып, адамның көңіл-күйіне қатысты эмоциялық реңк беру, образды ашу, бейнелеу қызметтерін атқарады.

Еліктеуіштердің ең үлкен ерекшелігі көп жағдайда олар арқылы эмоцияның жағымды, я жағымсыз екендігі, сонымен қатар эмоцияның деңгейі бірден белгілі болады. Еліктеуіштер бейнелі сөздердің қайнар көзі. Еліктеуіш сөздердің ойды дәл, қысқа, анық жеткізуде де өзіндік орны бар.

1. Ысқақов А. Еліктеуіш сөздер туралы // Халық мұғалімі. 1948. №6. – 50-56 бб.

2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.

3. Әмір Р., Әмірова Ж.Р. Құрмалас сөйлемдер қазақ тілінің грамматикалық, функционалдық жүйесінде. – Алматы, 2009. – 122 б.

4. Карцевский С. Об асимметрическом дуализме лингвистического знака. – Прага, 1929.

5. Кириченко Н.В. Экспрессивные средства звучащего рекламного текста: Дис. канд. филол. наук. – Воронеж, 2007. – 255 с.

Г. Иманалиева

ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНАЯ ФУНКЦИЯ ПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ СЛОВ

Язык в своей коммуникативной функции используется не только для выражения мыслей, но и для выражения субъективного отношения говорящего. В данной статье рассматривается эмоционально-экспрессивная функция подражательных, анализируется лингвистическая литература посвященная проблемам эмоциональности и экспрессивности в казахском языкознании.

G. Imanalieva

EMOTIONALLY EXPRESSIVE FUNCTION OF IMITATIVE WORDS

Language is not only used to express thoughts, moreover for the expression of the subjective attitude of the speaker. This article focuses on the emotional and expressive function of imitative words; linguistic literature devoted to problems of emotionality and expressiveness in the Kazakh linguistics is analyzed.

С. М. Иманқұлова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің доценті, ф.ғ.к.

МОДАЛЬДІЛІК МАҒЫНАЛАРЫНЫҢ БЕРІЛУІ

Модаль сөздерді өз еңбектерінде арқау еткен Е.И.Убрятова, Н.А.Баспанов, Н.Ж.Дмитриев, А.Н.Кононов, В.В.Виноградов, Г.А.Золотова, Т.П.Ломтев, А.В.Бондарко, Н.Е.Петров, В.Н.Бондаренко т.б. ғалымдар сөйлемде айтылған ойдың мазмұнына, болған шындыққа айтушының көзқарасын білдіретін сөздер деп жеке қарастырады. Модальдік реңк одағайларда да, қыстырма сөздерде де, сұраулық шылауларда да кездеседі. Бірақ бәрін модаль сөз деуге болмайды. Сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатынасы жөніндегі сөйлеушінің пікірін білдіретін арнаулы сөздерді модаль сөздер дейді.

Қазақ тіл білімінде модаль сөздерді зерттеу кешірек қолға алынды. Бар-жоғы шамалы ғана сөздерді жеке сөз табы ретінде қарау-қарамау туралы әр түрлі пікірлер орын алғанымен, 2002 жылдан бастап «Қазақ грамматикасына» енгізіліп, көмекші сөз табы ретінде қарастырылады.

С. Кенесбаев қазақ тіліндегі модаль сөздердің, яғни сөйлем мазмұны жөніндегі сөйлеуші адамның пікірін білдіретін сөздердің жеткілікті зерттелмегендігін айтса, [1; 63] 1958 жылы Е.Жанпейісов «Қазіргі қазақ тіліндегі модаль сөздер» атты кандидаттық диссертациясында модаль сөздердің тілдік табиғатына толығырақ тоқталады. Қазақ тілінде модальдік мағынаны білдіруде қолданылатын тілдік құралдарға, етістіктің райларын, интонация, қыстырма сөздер, модаль сөздер, кейбір демеулік шылауларды жатқызады. Сөйтіп оларды семантика-құрылымдық белгілеріне байланысты сөз табы деп тануға әдбен болатынын дәлелдейді.

1968 жылы жарық көрген «Қазақ тіліндегі сөздер мен таптарының морфологиялық құрылысы» атты еңбегінде Т.Ерғалиев қазақ тілі сөздерін алдымен негізгі сөз таптары, көмекші сөздер, азат сөздер деп үлкен үш топқа бөледі, ары қарай олардың бірнешеуінің басын қосатын сөз таптары да пайда болады дейді. Т.Ерғалиев көмекші сөздерге шылауларды жатқызса, азат сөздер тобы ретінде модаль сөздер мен одағайларды атайды.

С.Исаевтың еңбегінде алғаш рет модаль сөздер сөз табы ретінде көрсетіледі [2]. Кейін 2002 жылғы «Қазақ грамматикасында»: «атаушы сөздерден басқа көмекші сөздердің бір түрі шылаулар және одағай сөздер мен модаль сөздер жеке сөз табы болып қаралады, өйткені олардың жеке лексикалық мағыналары болмаса да, өзі қатысты сөзге я сөйлемге қосымша грамматикалық мән үстейді, немесе ойға қатысты мәндер қосатын сөздер» екенін айтады [3, 440 б.].

Қазақ тіліндегі модаль сөздер туралы А. Ысқақов: «Бұл сөздердің шығу төркіні, өз алдына категория болып қалыптасу ерекшеліктері мен жолдары, олардың қазіргі құрамы мен құрылымы және басқа морфологиялық (үстеу, одағай, шылау сөздермен), синтаксистік (қыстырма сөзбен, сөйлеммен, сөйлем мүшесімен) категорияға қарым-қатынасы мен арақатынасы, олардан бөлінетін ерекшелігі деген сияқты соны жатқан мәселелерді арнайы тексеруді, тиісті шешімін табуды қажет етеді» [4, 44], – деген ой айтады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде Н. Оралбай 2007 жылғы «Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы» атты еңбегінде модаль сөздерді «аналитикалық форманттың құрамында модальдық категорияның көрсеткіші болғандықтан, қосымшалар сияқты грамматикалық көрсеткіштер қатарында қалатынын, саны аздығынан» [5, 63 б.] сөз таптарына қоспайды. Керісінше, Б. Қасым модаль сөздерді «сөйлемге қосымша (модальдық) мән қосатындықтан» [6, 212 б.] жеке сөз табы ретінде қарастырады. А. Салқынбай 2007 жылғы «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде «тілімізде модаль сөздер бар, сондықтан оны бір сөз табы ретінде санау қажеттілік» деп есептейді [7, 217 б.] де, «модаль сөздерді жеке сөз табы ретінде танытатын басты белгі – оның жалпы категориялық мағынасының болуы» деген уәж келтіреді.

Қазақ тіліндегі модаль сөздерді арнайы зерттеген ғалым Е. Жампейісов олардың қатарына төмендегідей сөздерді жатқызады: *сияқты, сықылды, секілді, сыңайлы, сынды, тәрізді, іспетті, мүмкін, ықтимал, шамасы, тәрізі, әлпеті, мүмкін, асылы, қисыны, аны-*

ғында, шынында, расында, рас, әрине, әлбетте, бәлкім, керек, қажет, тиіс, шығар, болар, -са(-се)керек, -у (-уға) керек, -уы (-уі) керек, -уы (-уі) тиіс, -у қажет, -ға, -ге ұқсайды және т.б.

Модаль сөздер семантикалық сипаты жағынан төмендегідей бөлінеді:

1. Болжал мәнді модаль сөздер: *сияқты, сықылды, тәрізді, секілді, мүмкін, шамасы, тәрізді, тәрізі, бәлкім, шығар, болар* т.б.

2. Міндеттілік мағына беретін модаль сөздер: *керек, қажет, тиіс, лазым* сөздерінің қатысуымен жасалатын -у *қажет, -у керек, -у лазым; -мақ керек, -маққа керек, -уға тиіс, -уы (-уі) тиіс*.

3. Біреудің сөзі не бір дерек негізінде айтылатын модаль сөздер: *де, дейді, деп* т.б.

4. Қостау (растау) мағынасында қолданылатын модаль сөздер: *әрине, әлбетте, рас, шынында, шындығында, анығында* т.б.

5. Күмән (күдік) ұғымын білдіретін модаль сөздер: *-ар ма екен, -са неғылсын, кім біледі* т.б.

6. Тілек, қалау мәнді модаль сөздер: *-са/-се екен, -са/-се деймін* т.б.

Қазақ тіліндегі *болар, сықылды, секілді, сияқты, тәрізді* т.б. сөздер бірде шылау, бірде бейтарап сөздер деп беріліп келгенімен, профессор Т. Сайрамбаев мұндай сөздерді модаль сөздер деп беруді жөн санайды және модаль сөздердің шылауларға қарағанда төмендегідей өзгешеліктерін көрсетеді [8, 50 б.].

Біріншіден, шылаулар морфологиялық өзгерістерге ұшырамайды, ал модаль сөздер морфологиялық өзгерістерге ұшырайды.

Екіншіден, шылау сөздер белгілі септік жалғаулы сөздер арқылы қимылға қатысты ғана жұмсалса, ал модаль сөздер әрі есімдермен, әрі етістіктермен тіркесте қабыса және меңгеріле байланысады.

Т. Сайрамбаев оларды екі мағыналық топқа (есімді және етістікті модаль сөздерге) ажыратып, есімді модаль сөздер тобына *сияқты, сықылды, секілді, тақылетті, рәуішті, шамасы, тәрізді, зады, рас, мүмкін, бәлкім, расында, шынында, керек, тиіс, қажет, әрине* сөздерін, ал етістікті модаль сөздер тобына *білем, көрінеді, дейді, екен, болар, шығар* сөздерін жатқызады.

Модаль сөздердің сөз тіркесіне қатысы мен мағыналық тобын және синтаксистік қызметін айқындау барысында, олардың синтаксистік байланысқа түспейтінін, өздігінен сөйлем мүшесі бола алмайтындығын, соған қара-

мастан олар әрбір сөйлем мүшесі болатын сөздермен белгілі дәрежеде мағыналық байланысқа енетін жиі қолданылатын сөздер екендігін айтып, модаль сөздердің көбіне, сөйлем ортасы мен соңында келетінін мысалдармен нақтылайды.

"Модаль сөздер жеке қолданылмайды. Олардың басқа сөз таптарымен тіркесу қабілеті әртүрлі. Мысалы: *сияқты* сөзі барлық сөз таптарымен тіркесе береді, ал басқалары таңдап тіркеседі. Бұл сөздердің басыңқы қызметте жұмсалатын сөздері де әртүрлі. Мысалы, модаль сөздер зат есімдердің ішінде көпше атау тұлғалы формасымен көбірек тіркесе алады. Сонда біз *Асан сияқты* бала, *Алматы сияқты* қала, *пүліш тәрізді* мата, *қазақ тәрізді* халық, *атай сияқты* шал, *бала сияқты, бала іспеттес* сөйлейді деп тілімізде айта береміз.

Модаль сөздер жіктеу, өздік, сілтеу және кім? не? деген сұрау есімдіктерімен де түйдек тіркесте жұмсала береді. Мысалы: *мен сияқты* бала, *сол тәрізді* ел, *осы іспеттес* іс, *сол тәрізді* оқиға, *кім сияқты* сөйлейді, *не тәрізді* ойланады.» [8, 50 б.] - деп, күрделі сөз жасаудың бір тәсілі ретінде қолданады.

Профессор Т. Сайрамбаев «*сияқты (тәрізді, сықылды, секілді)* модаль сөздер қолданылуы, лексикалық мағынасы жағынан бірдей, яғни адамдарды немесе заттарды бір-біріне теңестіру жағдайында қолданылады» деп төмендегі мысалдарды береді. Мысалы, Бірақ бір қарағанда көз жетер төңірек біртегіс құлпырған қызыл *пүліш сияқты* боп көрінеді (Ә. Сәрсенбаев). Бүгін бұл сөздерде дағдылы арман емес, *жалын сезім тәрізді* жарық сәуле елесі бар (М. Әуезов). Менің ойымша, жаңағылар да *сол мөлдір бұлақ іспетті* (Ө. Қанахин). Көктем күлсе, гүлдердей құлпырасың. *Тау өзені секілді* бұлқынасың («Қазақ әдебиеті»).

Осы сөйлемдердегі *сияқты, секілді, сықылды, тәрізді, іспетті* сөздері бір құбылысты екінші құбылысқа теңеу, бірін екіншісімен салыстыру, ұқсату мағынасында беріліп тұрса, кейде бұл сөздер сөйлеушінің сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатынасы жөніндегі болжамын да білдіреді. Мысалы: *Қазақтардың көбі Еуропалық дүниелерден шаршаған сияқты. Бұл кеште өнер жұлдыздары ән айтатын тәрізді.*

Айналада үнемі болып отыратын әр алуан құбылыстар, өмірдегі сан-сала болмыс түрлері, белгілі бір заттың сын қимылы, іс-әре-

кеті сөйлемде жалпы жалаң хабар түрінде ғана айтыла салмайды. Сөйлеушінің осы хабар туралы пікірі, яғни сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатынасы жөніндегі оның көзқарасы, әдетте қоса беріліп отырады. Мысалы, *Сәлден кейін жаңбыр жауатын шығар, аспан түнеріп тұр. Сен жылы киінген боларсың?* деген сөйлем болжам мағынада жұмсалып тұрса, *Ана тілімізді дамыту ісіне бүгінгі заманның заңғар жаңалығы - интернетті дендеп енгізу қажет. Елімізге білікті техникалық мамандар керек, - деген сөйлемде қажет, керек* сөздері сөйлеу барысында айтылған ойға сөйлеушінің жеке көзқарасын (міндеттеу) білдіру үшін жұмсалып, толық лексикалық мағынадан айырылған сөз ретінде қолданылып тұр.

Қазақ тілінде міндеттілік модальдік мағынаны негізінен керек, қажет, тиіс, міндетті сөздерінің қатысуымен жасалатын, -у қажет, -у керек, -у(-уға) міндетті, -уы (-уі) тиіс сияқты аналитикалық форманттар береді. Бұл сөздер сөйлеушінің сөйлемде айтылған хабардың ақиқаттығын нақтылау, міндеттеу мағынасында жұмсалады.

Мысалы: *Барлық нәрсенің іргетасы – білім болуы тиіс. Жоғары білімді, кәсіптік тұрғыда білікті мамандардың өз саласын жетік меңгеруі және қоғамдағы экономикалық әлеуметтік өзгерістерге, техника мен технологияларға ғылыми негізде баға бере алуы және олардың жолдары мен даму үдерісін болжай білуі міндетті.*

Керек сөзі екі түрлі мағынада жұмсалады: негізгі лексикалық мағынасында және модальдік мағынада. Лексикалық мағынасында өз алдына сөйлем мүшесі ретінде қолданылады. Мысалы: *Маған керек кітап бітіп қалыпты.* Мұнда керек сөзі анықтауыш қызметінде жұмсалып тұр.

Ал модаль мағынасында таза көмекші сөз орнында қолданылады. Мысалы: *Қазақ тілі қазақ болып қалуымыз үшін керек болса, қазақ тілді маман қазақ ұлты ақ отауының шаңырағын ұстап тұратын тұлға ретінде керек.*

Мұнда керек сөзі сөйлеу барысында айтылған ойға сөйлеушінің жеке көзқарасын білдіру үшін жұмсалып, толық лексикалық мағынадан айырылған сөз ретінде қолданылып тұр.

Сөйлеушінің сөйлем мазмұны мен ақиқат шындықтың өзара қатынасы жөніндегі болжалын мүмкін, бәлкім сөзі де береді. Мысалы: *Мүмкін ол үйінде емес шығар. Үйінде болуы да мүмкін.*

Сөйлеу барысында айтылатын ойға сөйлеушінің тілегі мен ниетін білдіруі тілек модальдігі арқылы жүзеге асады. Мысалы,

Ел тәуелсіздігі мәңгілік болғай! Ертең қар жаумаса екен. Ең болмаса бір жақсы қызмет бұйырса еді. Ол апасының осынышама жасаған жақсылықтарын білсе игі еді. Әлемді аузына қаратқан Астана көркейе берсе екен.

Тілек модальдігін жасайтын форманттар:

-ғай еді (-қай еді, -гей еді, -кей еді) аналитикалық форманты: *қайтқай еді, көрсеткей еді, алғай еді, біткей еді.*

-са игі форманты: *сұраса игі еді, білсе игі еді, кешірсе игі еді, келсе игі еді.*

-са еді форманты: *бұйырса еді, білсем еді, ұмытпасаң еді, көрсең еді, қонсаң еді, шыда-саңыз еді, ұнасаңыз еді.*

-са екен форманты: *өтсеңіз екен, келсе екен, ұтсам екен, озсаң екен, қалса екен.*

Сөйлеу барысында айтылған ойға сөйлеушінің ниетін, ықыласын, ойын білдіруі қалау модальділігі арқылы беріледі. Мысалы:

Менің театрда қандай қойылымдар жүріп жатқанын білгім келеді. Жастардың көпшілігі үлкен қалада тұрғысы келеді. Менің туған жеріме, туған еліме міндет емес, қызмет еткім келеді.

Сөйлеушінің сөйлем мазмұнына көзі жеткендігін, ол жөніндегі сенімін білдіру үшін е көмекші етістігінен қалыптасқан *екен, еді* модаль сөздері сөз таптарының қай-қайсысымен де тіркесіп келе береді. Алайда үнемі модальдік мағына білдіре бермейді. Мысалы, *Оның жауапты екендігі ісінен көрініп тұр.*

Сонымен бірге модаль сөздер негізгі лексикалық мағынаны білдірумен қатар, басқа сөздермен тіркескенде, күрделі мүшенің құрамында көмекші қызмет атқарып, қосымша модальдік мағынаға ие болады.

1. Кеңесбаев С.К. Қазақ тілінің грамматикасы. I бөлім. – Алматы, 1956.

2. Исаев С., Нуркина Г. Сопоставительная типология казахского и русского языков. Учебное пособие. – Алматы, 1996. – 272 с.

3. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002

4. Ысқаков А. Қазіргі қазақ тілі: Морфология. – Алматы, 1974.

5. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 388 б.

6. Оразбаева Ф.Ш., Сағидолла Г., Қасым Б., т.б. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 2001. – 534 б.

7. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы, 2008. - 462 б.

8. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2010. – 640 б.

Иманкулова Салтанат Меркибаевна
МОДАЛЬНЫЕ СЛОВА И СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНОСТИ

В данной статье рассматриваются выражение модальности в казахском языке, пути и способы образования, ее современная структура, а также морфологическая и синтаксическая взаимосвязь.

Imankulova Saltanat Merkibaevna
MODAL WORDS AND WAYS OF EXPRESSING MODALITY

This article discusses the expression of modality in Kazakh language, ways and means of formation and its modern structure, also morphological and syntactic interrelation in a sentence.

Ж. Т. Исаева, А. Е. Тәттібаева,
С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ҰМУ

АТАЛЫМ ЖАСАУДАҒЫ СӨЗДІҢ АССОЦИАЦИЯЛЫҚ МАҒЫНАЛАРЫ

Сөз мағынасын когнитивтік аспектіде қарастыруда, мағынаны тіл қолданушының ойлау және сөйлеу әрекетінің мақсатына қарай пайдалануы аясында зерделеуде концепт туралы айта кетуіміз орынды. Тіл білімінде концепттермині әртүрлі деңгейде қолданылады. Мысалы: Ю.С.Степановтың көрсетуінше, концепт адам санасында нақты ұғымдар түрінде емес, сөз тудыратын ассоциациялар, түсініктер, ұғымдар жиынтығы ретінде қабылданады. «Концепт не только мысляется, они переживаются. Они - предмет эмоций, симпатий и антипатий, а иногда и столкновений» [1, 13]. Концепт тіл білімінде сөздің қолданылу мен мағынасын байланыстырушы когнитивті негіз ретінде танылады. Концепт пен ұғым терминдерінің аражігі айқын ашылып көрсетілмеген тілдік терминдер болып табылады. Ол туралы тіл білімінде пікір қайшылығы соңғы зерттеу еңбектерінде де айтылады.

Концепт термині тілдік бірліктердің тілден тыс түсініктер мен ұғымдардың тіл бірліктерін қолданылуындағы маңызын түсіндіреді. Метафоралардың концептерді жасаудағы маңызы туралы В.Н.Телия былай дейді: «Метафора - это способ создания новых концептов, с использованием знаков, уже имеющих в данной семиотической системе» [2, 48]. Концептте сөздің беретін барлық мағыналары, ұғымдары жинақталып, ол адамның ассоциациялы ойлауымен байланысып жататыны белгілі. Концепт - сөздердің ассоциациялық өрісімен тікелей байланысты ұғым.

Тіл қолданушының қатысуымен жүргізілетін ассоциациялық эксперименттер негізін-

де анықталатын сөздің ассоциациялық мағыналары сөз таңбалар нысан беретін білім қорына байланысты. Аталым жасауда ассоциациялар белсенді қызмет атқарады. Адамның санасындағы заттар мен құбылыстардың бейнесінің өзге бір нысанның бейнесін елестетуі, оны еске түсіруі ойлаудың құрылымдық ерекшеліктерінің әлемді танудағы қызметін жеңілдетеді. Бірліктердің жасалуынан осындай үрдістердің іздерін айқын байқаймыз.

Шартты түрде алғанда сөздің ассоциациялық өрісінде сол нысан туралы адам санасындағы түсінік, ұғым жиынтығы көрініс табады. Ассоциациялық өріс тіл қолданушы ортаның тілдік бірліктердің мағынасын тілдік қолданыста, жалпы қабылдаудағы түсініктерге негізделеді. Тіл әлеуметтік құбылыс болғандықтан, ол тілдік ортамен және де жеке адамның танымымен байланысты. Сондықтан да тілдік бірліктердің жасалуы адамның психологиялық ерекшеліктерімен ішкі жан дүниесі, ойлауы, қабылдауы, жадыда ұстауы сияқты әрекеттермен астасып жатады.

Адам жадының құпиясы - әлі ашылып болмаған ғажайып әлем. Ол туралы көне заманнан қазіргі ғылым мен техника дамыған кезең ғалымдарының пікірлері ұшан-теңіз. Мысалға, Августин Аврелий: «Жадыда сыртқы әлем сезімдері жалпылама және жекелеген қалыпта сақтаулы. Көзім денелердің формаларын мен бояуларын, жарықты, құлағым әлемдегі алуан түрлі дыбыстарды, мұрыным иістерді, аузым дәмді, денем қатты мен жұмсақты, ыстық пен суықты, тегіс пен қатпарды, жеңіл мен ауырды таниды, қабылдайды. Осы-

ның бәрі жадыда өңделеді, ой салады, қажет болса еске түсіріледі. Олар белгілі тәртіппен сананың қалтарыстарында, қоймаларында сақталады» - дейді [3, 51]. Адам санасында қоршаған әлем нысандары туралы ақпараттардың жүйелі түрде сақталуы тілдің қатынас құралы ретінде пайдалануын жеңілдетеді.

Номинативтік бірліктің туындауы адам танымы, психологиялық үрдістері мен ұлттық дүниені тану әрекеттерінің нәтижелі көрінісі болғандықтан, кез келген метафоралану арқылы жасалған атауға бейнелілік тән. Адам қоршаған заттар немесе құбылыстарды олардың берер барлық мәліметтерімен қоса есте сақтайды. Кез келген нысан, оның күнделіктегі өмірдегі орны, қасиеті, сипаты, қызметі, ерекшелігі сияқты белгілермен адамдық бай тәжірибенің бақылаушылық, бағалаушылық үрдістері негізінде жете танылып жадыда сақталынады. Адамның қоршаған ортаны қабылдауында, заттарға, ұғымдарға т.б. нысандарға атау беруде сол жадыдағы мәліметтерді белгілі бір логикалық түсіндірмелерге негіздеп қайта жаңғыртып атау жасауда белсенді сипат алуға әкеледі. Және де бұл тәсіл тіл қолданушыларға (адресатқа) түсінікті де әсерлі болып қабылданады. Бұл атаулардың ішкі мағыналық құрылымында ұқсатудан бейне түзіледі. Метафора табиғатының күпия сырына үңілген ғалымдар оларды:

✓ заттардың көзге көрінетін ұқсас белгілеріне;

✓ заттардың қарама-қайшылықты мүлде алшақ белгілерінен ассоциациялы ұқсастық белгілеріне байланысты туындайтынын атап көрсетеді.

Зерттеулерде көрсетілгендей метафоралауда сыртқы пішін, әртүрлі қасиет, сыр-сипат, қимыл, іс-әрекет, бейне т.б. ұқсастықтар танылады және де жоғары ассоциациялы-бейнелі ойлауда жүргізілетін іс-әрекеттер негізінде атаулар жасалынады.

Санадағы нысан туралы мәліметтердің көп сатылықпен орналасуы туралы А.А.Залевская: «Переплетение и пересечение разнообразных связей и оценок хранится в памяти одновременно вместе с набором стратегий поиска единиц сочетаемости единиц в отдельных ярусах/подъярусах» - деп көрсетеді [4, 164]. Сөз мағынасы берер аппараттардың әртүрлі байланысы мен бағалануы олардың жадыдағы орналасу сатылары белгілі тәртіппен құрылғандықтан тез еске түсірілуге және

қолдануға жағдай жасайды. Белгілі бір зат туралы сұрақ туса, біз оларды міндетті түрде ойша түрін, түсін, қызметін елестету арқылы жадымыздан іздестіреміз. Егер жадымызда сол нысан туралы білім қоры болса, санада оның қалыптасқан бейнесі де болады. Ассоциациялар адам тәжірибесі арқылы жинақталған мәліметтердің өзара байланысынан туындайды. Ассоциациялық өрісте таңбалар беретін білім қоры, олардың бейнелері, семантикалық және грамматикалық қатынастары, бағалаушылық және де өзге де мағыналар жинақталады. Сондықтан да сөздің ассоциациялық өрісінде сол таңбаның беретін барлық мәліметтері болады.

Сөз мағынасының осы тұрғыда қаралуы оның психологиялық құрылымына бойлауды талап етеді. Сонымен қатар, ассоциациялы ойлау арқылы көне мағыналар жаңа ұғымдарға іргетас болып, екіншілік мағыналар жасалады. Ассоциация сөздің ішкі мағыналық құрылымы мен оның денотациясы арасындағы байланысты да сипаттайды. Екіншілік мағынаны жасау мақсатында ұқсас нысандардың қасиеттері санада салыстырылады.

Метафоралы мағыналы сөздерге бейнелік қасиеті тән. Сөздерді бейнелі қолданудың генесологиялық, психологиялық, прагматикалық және тілдік алғышарты бейнелік заттардың ұқсастығын байқап, тануда жатыр. Ұқсастық қатынастар сөздің материалдық сыртқы тұрпатынан оның басқа нысандармен ұқсастығынан танылады. Ұқсастық - ассоциативті ойлау үрдісінің жемісі. Сондықтан да, генесологиялық аспект психологиялық аспектпен астасып жатыр. Психологиялық тұрғыда тілдегі бар атаулар, сөздер жаңа түсініктер мен ұғымдарға түрткі болады. Атаулар мен заттардың бейнесінен жаңа ұғымдар, мағыналар туындайды. Метафоралар ассоциациялы ойлау жүйесінің жемісі болғандықтан, кейде тек адам санасындағы жасалған образдардың ұқсастығынан да туындап жатады. Заттардың белгілері қаншалықты әр алуан болған сияқты, олардың санадағы түзілер бейнесі де әр қилы. Бейнеліліктің прагматикалық алғышарттары айтушының тыңдаушыға жеткізер ойының әсерлі, ұғынықты болуына байланысты метафоралардың туындауына жағдай жасады. Мысалы: Әдебиет идеологияның қолжаулығына айналды. (Ана тілі, 1999) Қалай десек те, экономика құртамыры темір жол

басына үлкен қауіп төніп тұрғаны анық (Түркістан, 1999). Осы мысалдардан метафоралы мағыналы біріккен атаулардың айтушының белгілі бір мақсатына сай қолданылады.

Метафора белгіленген категориялық шекті бұзушы болғандықтан, дайын бейне өзге нысанның қасиетін сипаттайды. Метафоралы мағыналы атаулардың жасалуына негіз болатын сөздің коннотациялы мағынасының бір семасы немесе семалар бірлестігі мағыналық өзгеріске ұйытқы болады. Жоғарыда келтірілген тілдік деректен алғашқы бейнеден қажетті мағына «қардың ұзақ жатуы», «уайымға салыну» мағыналары немесе ақпараттары алынып өзге құрылымға өтіп отырғаны байқалады. Метафоралануға тілдік таңбаның астарындағы білім қорындағы айтушының мақсатына қарай қажетті ақпараттары, семалары алынып, таңбаның мағынасының ауысуына әкелген.

Метафорадағы бейнелілік аталымдардың мағыналарын анық түсінуге, уәждемелелік белгілерін, уәжділігін айқындауға жағдай жасайды. Ұқсастық әрекетінің негізінде туындайтын сөздердің бейнелілік қасиеті олардың аталымға қарай икемделуінде бірте-бірте солғын тартады. Бейнелілік олардың ішкі мағыналық құрылымында сақталады. Бейнелілік атаудың заттық, нысандық қасиетіне жақын болғандықтан, сөздің таңбалық, тілдік сипатының артуы оны бірте-бірте кейінге ысырады. Ал метафоралардың адамның белгілі бір прагматикалық мақсатына байланысты көңіл-күйін білдіруде сөздің бейнелі қолданысы қажетті әдіс ретінде жұмсалады.

Метафоралау - сөзжасамдық үлгілер тәрізді лексикалық қорды толтырушы әдіс. Бірақ ол сөзжасамдық үлгі сияқты айқын да қарапайым емес. Метафора - таныммен байланысты күрделі құбылыс. Тура мағыналы сөздерді бейнелі қолдану, олардың мағыналық, қолданыстық өрісіндегі бір белгілерді атау беруші нысан бейнесімен ұқсату, теңестіру арқылы атау жасауда адамның ассоциациялы ойлауы басты қызмет атқарады.

Ассоциация психологтардың тұжырымдамасында ойлау үрдісінің ажырамас бір бөлігі ретінде танылады. Қоршаған орта заттары мен құбылыстарысанада өзарабайланыстылығымен сақталады. Осы байланыстар негізінде ұқсастықтар мен өзгешеліктер айқындалады.

Ассоциациялы ойлау да жалпы ойлау үрдісінің бір түрі ретінде анализ, синтез және жалпылаудан тұрады. Анализ - бұл нысанның белгілі бір қасиетін, элементін, сипатын бөлшектеп айқындау әрекеті деп танылады. Яғни анализде бір заттың белгілі бір қасиеті маңызды болып, ол алғы шепке тартылады. Ал синтезде элементтер бір ортақ белгілерімен біріктіріледі. Психологияда анализ бен синтез ойлауда бір-бірімен байланыста әрекет етеді. Әсіресе, ұқсатуда санада алдымен синтездеу, яғни белгілі бір нысандарды бірқатарда қабылдау болады, сонан соң анализ, яғни салыстыра отырып олардың ортақ немесе ерекше қасиеттері айқындалады. Бұл салыстыру жалпылауға әкеледі. Ал жалпылау олардың ұқсас белгілеріне немесе ерекше белгілеріне қарай жүргізілуі мүмкін. Мысалы, гүлдерді түсіне қарай ортақ бір топқа біріктіруіміз мүмкін. Осындай біріктіру терең анализ емес үстірт анализдің нәтижесі болғандықтан ешқандай құндылығы болмайды.

Метафоралану ұқсату заңдылығы арқылы жүзеге асырылатыны туралы ғалымдар пікірі бір жерден шығады. Тек ұқсастықтың сипаты біркелкі бола бермейтіні туралы да ғылыми еңбектерде ескеріледі. Ұқсастық заңдылығы метафоралауда қалай көрінеді, атау жасауда ұқсастық қалай назарға ілігеді деген сұрақтар туады. Сөзқосым атауларының семантикасын қарастырғанда олардың барлығында ұқсату айқын көріне бермейді. Дегенмен, ұқсату, яғни аналогия метафораланудағы басты психологиялықәрекетретіндетанылады. Тілдік алғышарттар тілдің таңбалық сипатының бейнелілік тудырудағы маңызына байланысты. Яғни, тілдегі тура мағыналы атаудың сыртқы таңбалық, ішкі мағыналық құрылымы негізінде ауыспалы мағына туындайды. Әрине, бұл алғышарттар сөз мағынасының дамуы сияқты күрделі мәселені жан-жақты сипаттап бере алмайды. Ауыспалы мағынаны тура мағына негізінде туындайды деген қарапайым қағидамен түсіндіру жеткіліксіз. В.К.Харченко тілдік бірліктердің мағына өзгерістігін тұрпат (форма), мазмұн және қолданылым үштігінде түсіндіруде кезігетін кедергілердің себебін былай деп көрсетеді: «Біріншіден, сөздің тұрпатының материалдық жағын ғана қабылдау, яғни сөзді графикалық және дыбыстық кешен ретінде ғана тану. Екіншіден, мағынаның функционалдық сипатына назар аудармау. Үшіншіден, сөзді морфологиялық,

синтаксистік және лексикалық тұрғыда бірлік ретінде қарастырмаудан». Тіл бірліктері ең алдымен қатысымдық, қолданымдық мақсатта сөйлеуде жұмсалатындықтан, олардың прагматикалық тұсы басты назарда болу керек деген пікірдеміз. Бірліктердің ішкі мағыналық құрылымы, қолданыстағы ерекшеліктері кешенді қарастырылуы керектігін соңғы кезде зерттеушілер жиі айтып жүр. Бұл функционалдық лингвистиканың мәселелерінің әлі де

болса шешімін таппай жатқан тұстарының бар екенін дәлелдей түседі.

1. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. - М: Языки русской культуры, 1997.
2. Телия В.Н. //Метафора в языке и тексте. -М, 1998.
3. Жарықбаев Қ., Озғанбаев Ө. Жантануға кіріспе. - Алматы, 2000.
4. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. - М.: РГГУ, 2000.

**Тәттібаева А.Е., Исаева Ж.Т.
АССОЦИИРОВАННЫЕ ЗНАЧЕНИЯ СЛОВ**

В статье рассматриваются ассоциированные значения слов и их экспрессивно-оценочная функции.

**Tattibaeva A.E., Isaeva J.T.
ASSOCIATE MEANINGS OF WORDS**

The article considers the associative meanings of the words and their expressive and evaluative functions.

Ю. Д. Куличенко,
ст. препод. КазНУ им. аль-Фараби, доктор PhD

**ЛЕКСИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ПЕРЦЕПТИВНЫХ ОБРАЗОВ
ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА**

Специфика лингвистического анализа лексических выражений перцептивных образов политического дискурса заключается в неоднозначном понимании и нечетком определении самих терминов «перцептивный образ», «дискурс» и «политический дискурс». Необходимость в определении данных дефиниций привела к созданию следующего определения: *языковая единица перцептивного образа* политического дискурса представляет собой лексическое выражение психического образа, полученного путем сенсорного восприятия посредством использования 5 основных органов чувств человека (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус). Основой для обнаружения и выделения данных лексических единиц послужило наличие таких языковых маркеров, как прилагательные *горький/сладкий, холодный/горячий, громкий/тихий, черный/белый, теневой, кровавый* и др. в сочетании с абстрактными категориями политического дискурса. Сам термин *политический дискурс* вообрал в себя все события и реалии окружающей действительности так или иначе связанные с

политическими процессами, происходящими в нашем обществе и получившими отражение в письменной и устной речи представителей политических структур и средств массовой информации.

Исследование перцептивного восприятия мира посредством органов чувств человека и его отражение в языковых единицах является одной из актуальных проблем в языкознании. Особую остроту научным исследованиям в данном направлении придает тот факт, что перцептивные единицы принадлежат сознанию, и ученым, изучающим этот вопрос приходится проводить свои исследования на грани лингвистики и психологии, что, в свою очередь, вносит весомый вклад в развитие достаточно молодой и интересной науки – психолингвистике, а также помогает раскрыть все многообразие и многогранность взаимосвязи языковой системы и мыслительных процессов человека. Как правильно заметила выдающийся казахстанский ученый, основатель школы социолингвистике в Казахстане – Элеонора Дюсеновна Сулейменова: «Язык –

уникальный объект, который постоянно «расшатывает» складывающуюся лингвистическую парадигму, выводя науку о себе в новые «реальности» [1, с.80]. Именно эта подвижность языковой системы позволила исследовать с психолингвистической точки зрения феномен существования и развития перцептивного образа политического дискурса на материале языка казахстанских средств массовой информации.

Актуальность лингвистического анализа языковых единиц перцептивных образов обусловлена тем фактом, что данные лексемы представляю собой отражение современной языковой картины мира и ментальных процессов человека, позволяющие понять сложную природу языка. С одной стороны языковые единицы перцептивных образов политического дискурса являются прямым результатом когнитивной обработки социально значимой информации и авторской интенции, а с другой – они представляют собой психолингвистический феномен, в котором зафиксированы динамические процессы изменения общественного сознания, накладывающего особый отпечаток на языковую картину мира народа в соответствии с меняющимися особенностями его мировосприятия и миропонимания. Перцептивный образ, построенный на непрямом метафорическом значении лексических маркеров является когнитивным и дискурсивным феноменом, который выступает в роли инструмента и орудия существующей структуры власти, направленных на воздействие и управление общественным сознанием.

Политика стала частью современного общества, что отразилось на всей системе русского языка. Несмотря на то, что в последние десятилетия все уровни языка подверглись изменению и переосмыслению, ярче всего и нагляднее процесс политизации лексики заметен в языке средств массовой коммуникации – газет, журналов, радио и телевидения. Поскольку письменная фиксация этого процесса дает возможность более детально и глубоко проанализировать современное состояние и развитие перцептивных образов политического дискурса особое внимание следует уделить перцептивным языковым единицам политического дискурса, представленного на страницах современных русскоязычных казахстанских СМИ.

В настоящее время лексическая система русского языка претерпевает изменения почти так же стремительно, как и языковые единицы политического дискурса. Многие наблюдаемые в настоящее время явления в развитии и функционировании русского языка в средствах массовой информации, особенно в области перцептивных образований в сфере политики, возможно, окажутся недолговечными и не закрепятся в языке в качестве нормы, но даже в этом случае важно зафиксировать эти процессы лексического преобразования и изучить их.

Основные изменения в языке средств массовой информации, так или иначе обусловленные изменениями в общественно-политической жизни, можно разделить на следующие этапы: политизация некоторых групп лексики; деполитизация некоторых политических терминов; активизация некоторых семантических моделей, выражающих оценку личности как общественно явления; метафоризация как выражение оценки общественно-политической ситуации.

Яркой особенностью языка современных средств массовой информации является процесс нагнетание отрицательных эмоций. В большинстве случаев весь набор политических метафор используется, прежде всего, для отображения негативных сторон политической ситуации в целом. Отмечая, этот пейоративный, т.е. содержащий отрицательную оценку, характер политической метафоры Г.Н. Скляревская утверждает, что «это явление имеет не только языковую природу, но и психологическую, и социальную, и его еще предстоит исследовать с позиции аксиологии» [2, с.11].

Отрицательную семантику перцептивных лексических единиц политического дискурса можно проследить на следующих примерах, представленных на страницах казахстанских средств массовой информации.

Сладкая жизнь закончилась [3].

– *Не получилось ли так, что бывшая «холодная война» в Европе теперь сместилась в Среднюю Азию?* [4].

Представленная выше перцептивная лексика формирует отрицательную субъективно-оценочную модальность публицистического текста независимо от традиционной поляризации оценочных коннотаций таких понятий, как «холодный – горячий», «горький – слад-

кий», «темный – светлый», «громкий – тихий»: **холодная война – горячая точка, горькая жизнь – сладкая (пассивная) жизнь, громкий скандал – тихая война.**

Наблюдаемые повсеместно деструктивные тенденции проявляются и на уровне референции, и в самом языке. Это наглядно прослеживается в устойчивой сочетаемости слов *цвет, вкус, звук, запах* в таких семантических полях, как *война, смерть, криминал, власть, деньги*: **цвет** крови, **звук** траурного марша, *реквиема, канонады*, **вкус** крови, *запах пороха и серы, войны, денег, власти.*

В то время я отчетливо почувствовал запах войны. Это страшный запах [5].

Четвертые сутки на Ближнем Востоке не утихают звуки артиллерийской канонады и автоматных очередей [6].

Богатство и разнообразие перцептивного восприятия окружающей действительности дало возможность разделить лексические единицы перцептивных образов на 5 типов. Основанием для такой классификации послужило существующее различие чувственного восприятия (зрительное, звуковое, осязательное, обонятельное, вкусовое) в соответствии с пятью перцептивными органами человека, на основе которого было выделено 5 основных перцептивных образа политического дискурса:

- зрительный перцептивный образ политического дискурса;
- звуковой перцептивный образ политического дискурса;
- осязательный перцептивный образ политического дискурса;
- одоративный перцептивный образ политического дискурса;
- вкусовой перцептивный образ политического дискурса.

Зрительный перцептивный образ политического дискурса представлен метафорическими моделями, созданными с помощью маркированных слов, содержащих указания на цветовые характеристики объекта, в большинстве случаев выраженные с помощью прилагательных цветообозначения – *белый, черный, красный, синий, голубой, розовый, золотой*, и цветовой насыщенности – *прозрачный, яркий* и т.д.

*...Для пущей убедительности Имангали Нургалиевичу Тасмагамбетову всего-то и осталось сделать **прозрачной** работу прави-*

тельства и опять окончательно победить коррупцию[7].

Наиболее популярными маркерами в данной категории оказались такие слова, как *блестящий (блестящая операция, «блестящий» министр)*, *яркий (яркая карьера, яркий политический след)*, *прозрачный (прозрачная работа, прозрачные выборы, прозрачная деятельность)*. Из всей цветовой гаммы в большей своей массе преобладают следующие цвета – *красный*, чаще всего связанный с образом крови, смерти (*красные дни войны, партия красных* (коммунистическая партия)), *розовый (розовый министр, розовые сны президента)*, *голубой (голубое топливо, голубой министр)*, *зеленый (зеленая власть, зеленый коридор власти)*, *золотой*, как самый излюбленный оттенок желтого цвета среди журналистов, связанный с цветом денег (золотых монет), и выступающий символом власти, богатства (*золотая верхушка парламента, золотые работодатели*).

Изучая язык средств массовой информации, изобилующий всевозможными цветовыми метафорами, вслед за О.Н. Григорьевой невозможно не отметить всеобщего «стремления все «покрасить» в определенный цвет» [8, с.58]. Эта тенденция свойственна как нашей, так и зарубежной прессе. Власть окрашена во все цвета радуги: *черный полковник, партия красных* (коммунистов), *розовый министр, голубая мечта чиновника* (мечта о газе) (для сравнения в Российской периодике: *розовый Примаков, красный Зюганов, партия зеленых, зеленая должность, золотые работодатели, партия зеленых*).

Иногда журналисты, чтобы привнести в политическую статью бульшую эмоционально-экспрессивную окраску описываемых событий, бульшую образность и красочность, прибегают к созданию сложных окказиональных метафорических выражений по сути недопустимых в сухом и жестком языке политики. Что подтверждается появлением таких образных сравнений вроде *кровавый котел расправы, кровавые путчи* и подобные им.

*А площадь, по иронии судьбы нареченная именем покойного генсека Л. Брежнева, который гордился своей связью с Казахстаном и его народом, превратилась в **кровавый котел расправы** над молодой порослью этого народа. И по истечении стольких лет жуточно*

вспоминать, как гуляли по головам беззащитных людей дубинки и саперные лопатки, как натравливали на толпу собак, обливали на жутком морозе из брандспойтов пожарных машин, теснили громадой бронетранспортеров [9].

В современном политическом дискурсе очень отчетливо наметилась тенденция окрашивать особо значимые политические события. Так, многие революции теперь имеют собственные цвета, например, украинская революция в качестве ведущего цвета сразу выбрала оранжевый и теперь сочетание «оранжевая революция» у всех стойко ассоциируется с политической борьбой за власть в Украине. Причем в этой стране не только революция имела свой идентификационный цвет, но и оппозиция ведущей власти, не долго думая, избрала своим символом синий цвет, а позже появилась и партия зеленых, борющаяся за «гармонизацию взаимодействия человеческой цивилизации и природной среды» [10]. За грузинской революцией закрепилось название «розовая революция», и тот же цвет выбрали иранские женщины, борющиеся за собственные права в ультраисламской стране, где вся власть и принадлежит исключительно мужчинам. Граничащая с Казахстаном, Республика Кыргызстан, в отличие от Украины не сразу выбрала цвет своей революции. Ввиду стремительности развивающихся событий эта революция несколько раз меняла свой колер, начиная с «желтого» (по аналогии со светофором – цвет перемен), перешла на «абрикосовый», затем «цвет цветущего миндаля» и под конец «тюльпановый». Также неоднократно меняла свои цветовые названия и антисирийская революция в Ливане – с «розовой» на «красно-белых леденцов» и в завершении на «кедровую» в честь ливанского кедра, украшающего флаг страны. Цветовые обозначения плотно вошли в политический обиход и стали неотъемлемой частью политического дискурса всех стран.

Наблюдая такое активное использование именно цветовых прилагательных в обозначении политических событий, можно предположить, что зрительные перцептивные образы политического дискурса играют важную, а порой и решающую роль в борьбе за власть. Именно выбор цвета иногда решает судьбу революционного движения, так как каждое цветообозначение несет в себе подчас глубоко-

кий внутренний смысл, отражающий духовную, культурную и религиозную основу борьбы за свободу и независимость людей.

В качестве **звукового перцептивного образа** политического дискурса рассматривался сенсорный образ, ориентированный на использование звуковых ощущений человека, маркерами которых послужили антонимичные пары *громкий/тихий* (*громкие* обещания, *громкий* скандал, «*тихая* политика» власти, *по-тихому* протащить кандидата), *звонкий/глухой* (*глухие* бездушные чиновники) и лексемы, связанные с звуковым восприятием окружающей действительности, например, *шумный* (*шумная* политическая канитель, *шумные* выборы).

И услышал звонкий и печальный этот глас «Жилстройсбербанк» и согласился подписать договор с областным акиматом о запуске программы «Жилье – молодым» на 2006-2008 годы [11].

После всей этой шумной политической канители вокруг Закона «О СМИ», в ходе которой вполне справедливо ставился под сомнение даже сам факт его необходимости, встает вопрос не только о его подоплеке, но и в отношении «профпригодности» исполнительной и законодательной власти [12].

Несмотря на такие, на первый взгляд, безобидные обозначения, большая часть примеров этого сенсорного образа включает в себе сложную политику дискредитации власти, основанную на уничижительном девальвировании и расшатывании всех устоев политической и экономической системы страны.

Звучащая речь, как известно, является исходной формой устной речевой коммуникации. Будучи материальной, то есть, распространяясь в форме звуковых волн, акустическая информация имеет и знаковую функцию, являясь речевым кодом.

Звуковые процессы, воспринимаемые и обрабатываемые человеческим мозгом исследует много наук таких, как психология, нейролингвистика, биология, анатомия, нейропсихология, психоллингвистика, лингвистика и т.д. Звуковое восприятие – одна из важнейших форм сенсорного восприятия, благодаря которой складывается языковая картина мира. Это восприятие представляет собою чрезвычайно сложный процесс, в результате которого и возникают слуховые ощущения и их комплексы, представляющие собой звуковой

перцептивный образ. Поскольку в звучащем мире существует собственное содержание, когда предметом восприятия является звуковое содержание, или восприятие мира, как его чувственное отражение, важно уделить особое внимание этому перцептивному процессу.

Осязательный перцептивный образ политического дискурса – это метафорическое выражение, связанное с сенсорным восприятием реалий политического мира с помощью органов осязания. В роли маркеров-ориентиров для отбора фактического материала выступили прилагательные, обозначающие физические характеристики предметного мира – *горячий/холодный, тяжелый/легкий, жесткий/мягкий* и т.д.

Современная демократизация средства массовой информации привела к тому, что на страницах средств массовой информации появились неожиданные и смелые осязательные образы политики. Еще не так давно никто бы даже не задумался о том, что *партийные ряды* могут иметь какие-либо свои физические характеристики, теперь же никого не удивит высказывание Александра Шухова, который называет их *пухлыми*.

...Правда таких пухлых партийных рядов, как у товарища Жюганова, собрать никогда не получалось – но это уже не к товарищу Абдильдину вопрос [13].

Большинство осязательных образов несет в себе негативную оценку политической действительности. Например:

...Еще неизвестно к чему нас приведут эти тяжелые нравственные искания товарища Абдильдина [13].

Даже люди, непосредственно связанные с политикой, часто прибегают к передаче собственного мнения и отношения к конкретной политической ситуации посредством использования в своей речи перцептивных образов. Так в интервью с журналистом общественно-политической газеты «Время» Маратом Асиповым казахстанский политик Булат Абилов употребил в своей речи осязательный перцептивный образ *жесткая критика*, наделив тем самым абстрактное понятие «критика» физическими параметрами упругости.

На прошлой неделе президент подверг жесткой критике правительство Имангали Тасмагамбетова [14].

Вкусовой перцептивный образ полити-

ческого дискурса представляет собой перцептивное метафорическое образование, созданное при помощи лексических маркеров *кислый, сладкий, горький, соленый* и непосредственного употребления слова *вкус* с использованием различных префиксов и аффиксов.

Сладкий приговор

Экспертная комиссия подвергла испытаниям самые лакомые продукты [15].

Рабочие, напротив, рады прессе – журналистская поддержка им важна. Взрослые мужчины, кормильцы семей, с горечью рассказывают о наболевшем. У каждого накопело [16]!

Хотя политический дискурс по вкусу и не так разнообразен как «на ощупь», но все же и здесь не менее образна и специфична. Так, к примеру, она бывает *горькой (горький привкус беды, горькая судьба народа)*, *сладкой (сладкие обещания министров, сладкие мечты о свободе)*, *приторной (приторный вкус власти)*, *кислой (кислый запахок власти)*, *соленой (соленая политика, соленое море народных слез)*.

Немногочисленность примеров вкусового перцептивного образа отметила еще О.Н. Григорьева в своем учебном пособии «Цвет и запах власти» [17, с.15]: «Сколько вкусов различает язык? Смотря какой. Тот, что во рту, – бесчисленное множество. Тот, что в словаре, – необходимый минимум. Даже удивительно, как мало вкусовых прилагательных». И действительно, если взять в руки любой словарь русского языка можно легко пересчитать все эти прилагательные, которые сводятся всего к четырем основным – *горький, сладкий, соленый, кислый*.

Во вкусовых перцепциях политического дискурса отражается не только концептуализация и интерпретация окружающего мира, но оценка и особенность восприятия политической действительности страны. Можно предположить, что, несмотря на периферийный характер вкусовой перцепции, обозначения вкуса в языке выступают в качестве полифункционального средства познания действительности.

Среди перцептивных вкусовых образов политического дискурса преобладают окказиональные образования такие как: *приторные обещания министра, приторный вкус власти, горький опыт, горькое поражение, кислое послевкусие поражения, кислый запа-*

шок политики, солоноватое горе народа, горькая правда народа, горький запах власти, сладкая политика, горькая жизнь чиновника и т.д.

Несмотря на то, что вкусовой перцептивный образ не столь многообразен, как остальные, именно он наиболее красочен и выразителен, несет в себе сильную эмоционально-экспрессивную окрашенность и образность и позволяет создавать сложные политические метафоры.

Одоративный перцептивный образ политического дискурса – это перцептивный образ, связанный с органами обоняния, при создании которого использовались метафорические значения таких маркеров, как *запах, пахнуть, отдавать, попахивает* и т.д.

– Разве от названия Павлодар не **отдает** за версту колониальным **запашком**? – негодует он. – Поэтому вопрос с переименованием города – само собой напрашивающийся [18].

Это уже не рыночные отношения, а **садомазохизмом попахивает**. У одного плетка в руках, у другого – руки-ноги в наручниках [19].

Замечено, что в отличие от всех других типов перцептивных образов одоративный образ отличается стабильностью коннотативной окраски и невосприимчивостью к контекстуальному окружению.

Орган обоняния поистине уникален. Он способен быстро распознавать огромное число самых различных веществ. Обоняние – одно из древнейших чувств человека, которое играет важную роль в формировании языковой картины мира перцептивного познания окружающей действительности. Изучение перцептивного образа политического дискурса, связанного с органами обоняния, помогает получить более детальное представление о национальной языковой картине мира, о ментальной репрезентации этой картины мира в политическом дискурсе.

Следует отметить, что «на восприятие запаха очень часто влияют другие сенсорные системы. Трансформация ментальной сферы в чувственную, материализация мысли, придание ей свойств, воспринимаемых органами чувств, проявляется в языке в синестизической метафоре, в основе которой – слияние ощущений разной модальности, а также ощущений и эмоций (*вкусный запах, горький запах, теплый запах, горячий запах, прозрачный запах*)» [20].

Политический дискурс современных русскоязычных масс-медиа Казахстана насыщен разнообразными перцептивными образами, отражающими национальную языковую картину мира всего народа. Исходя из проанализированного выше материала можно сделать вывод, что описание перцептивной системы в целом необходимо для выявления ряда закономерностей, определяющих механизм отображения окружающего мира в языке, понимания национальной языковой картины мира, поскольку язык является неотъемлемой и важнейшей частью любой национальной культуры, полноценное знакомство с которой обязательно предполагает не только изучение материальной составляющей этой культуры, знание ее исторической, географической, экономической и прочих детерминант, но и проникновение в образ мышления нации, взгляд на мир глазами носителей этой культуры, с их «точки зрения».

1. Сулейменова Э.Д. Несколько эпистемологических замечаний о языке и интроспекции // Вестник КазГУ. Серия филологическая. – 1998. – №18. – С. 80-84.

2. Скляревская Г.Н. Структура личности сквозь призму языковой метафоры // Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики. – М., 1991. – С. 11.

3. Бахаутдинова З. Сладкая жизнь закончилась // Известия. Казахстан. – 2005. – 20 января // **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**

4. Бисембина Д. Южный парк // Литер. – 2009. – 22 апреля // <http://www.liter.kz/print.php?lan=russian&id=167&pub=11850>

5. Нусупов А., Матабаев Е. Муха и верблюды // Экспресс К. – 2008. – 21 октября // http://www.express-k.kz/show_article.php?art_id=21155

6. Каражанов З. Еврейский приход // Литер. – 2009. – 21 апреля // <http://www.liter.kz/print.php?lan=russian&id=167&pub=4168>

7. Мекебаев С. Все подумали, что всплыла правда, но по запаху поняли, что ошиблись. // Время. – 2002. – 1 августа.

8. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.

9. Мурзагужинов М. Проснувшийся разум // Страна и мир. – 2005. – 16 декабря // <http://sim.kz/arhiv/?act=read-article&id=243>

10. Официальный сайт Партии Зеленых Республики Украины // <http://www.greenparty.ua/ru/about/Who-such-Green/>

11. Куликов В. Старые сказки на банковский лад. – 2006. – 6 апреля // http://www.express-k.kz/show_article.php?art_id=777

12. Истлеуова Л. Очевидное-невероятное. Закон «О СМИ» не будет утвержден в нынешней редакции. – Деловая неделя. – 2004. – 23 апреля.

13. Шухов А. Игры патриотов // Караван. – 2004. – 12 марта.

14. Асипов М. Правительство упущенных возможностей (интервью с Б. Абиловым) // Время. – 2003. – 23 января.

15. Морозова Е. Сладкий приговор // Литер. – 2009. – 26 апреля // <http://www.liter.kz/site.php?lan=russian&id=167&pub=13932>

16. Вологодская Г. Жезкент: светлое прошлое, мрачное, настоящее // Караван. – 2008. – 21 марта // <http://www.Saravan.kz/article/?aid=5193&pid=118>

17. Григорьева О.Н. Цвет и запах власти. Лексика чувственного восприятия в публицистическом и художественном текстах: учебное пособие. – М.: Флинта, 2004. – 248 с.

18. Малеев С.О Павловых «дарах» и протухшей рыбе //

Мегаполис. – 2008. – 28 июня // http://www.megapolis.kz/show_article.php?art_id=9742&start=160

19. Варов В. Кому кама с утра? – Мегаполис. – 2009. – 16 февраля // http://www.megapolis.kz/show_article.php?art_id=11202

20. Мусабекова У.Е. Одоративные ассоциации как феномен культуры // Материалы международной конференции, посвященной 70-летию Казахского национального университета им. аль-Фараби. – Алматы, 2003. – С. 210-211.

Ю. Д. Куличенко

Б САЯСИ ДИСКУРСЫҢ ПЕРЦЕПТИВТІ ОБРАЗДАРЫ

Бұл мақалада саяси дискурстың перцептивті образдарының иерархиялық құрылымы ерекше феномен ретінде қарастырылады және тілдік бірліктер лингвистикалық талдауға түседі. Адамның ойлау қабілетінің көрінуін эксплицитті және верификациялық амалдар арқылы беріп, сол арқылы биліктің, әлемнің ұлттық тілдік бейнесі және тілдік санасының абстрактылы категориясының метафоралану процесі талданады.

Y. D. Kulichenko

THE OF PERCEPTUAL IMAGES OF POLITICAL DISCOURSE

In the present article the hierarchical structure of perceptual images' of political discourse is considered as a special phenomenon and linguistic analysis made on language units. Showing the manifestations of human intellectual activity through verifying and explicit means and according to them analyzes the metaphorization process of abstract categories of authority, the world's national language image and language conscience.

К. Күркебаев,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың доценті, ф.ғ.к.

ӨЛЕҢ МӘТІНІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТІРКЕСІМДІЛІГІ

Поэтикалық мәтінде өлең мазмұны мен түрінің үйлесімін жеткізуде өнімді функционалдық қызметті етістік сөз табы белсенді атқарады.

Өлең мәтінін түзуде етістіктің барлық түрлері мен тұлғалары іс-қимылға жұмылдыру, суретті баяндау, ұйқас құрауға бейімділік, терең психологиялық күй, динамикалық екпін сияқты лингвопоэтикалық қолданыстарға аса бай.

Есімдер сияқты етістіктер де көркем сөз тілінде, әсіресе өлең мәтінінде поэтикалық-стильдік қызметке ие.

«Етістік тіліміздегі сөз таптарының ішіндегі ең күрделі және қарымы ең кең грамматикалық категория. Етістіктің күрделілігі мен қарымдылығы оның аса өрісті лексика-семантикалық сипатымен, бай лексика, грамматикалық формаларымен, көсіліңкі синтаксистік қызметімен тығыз байланысты», – [1, 122] деп тұжырымдалуы шынында да бұл сөз табының поэтикалық мәтіндегі тіркесімділік қабілетінің кең ауқымдығы, іс-қимыл мағы-

насының әр тараптылығы, қуатты эмоционалдық фон тудыруы, ырғақ пен ұйқас құрау ерекшеліктерінің өзіндік көріністерін айқындап тұрған іспетті. Тілдің дамуы барысында әр түрлі объективті себептермен жеке сөз таптарының тіркесімділік қабілетінің артқандығы белгілі. Етістік сөздердің тіркесімділік қабілетінің артуы – оның мағыналық жағынан дамуына негізделсе, өз кезегінде олардың тіркесетін сөздерінің аясының мол болғаныменде байланысты.

Кез келген тілдік жүйеде сөздер бір-бірімен байланысуы үшін өзара мағыналық және грамматикалық жағынан сәйкестікте болуы шарт.

Тіл ғылымында тіркесімділік мәселесі **валенттілік теориясымен** сабақтастықта қарастырылады. Валенттілік терминінің енуі жиырмасыншы ғасырдың қыркыншы жылдарының аяғындағы С.Д. Кацнельсонның еңбектерінен бастау алады. Тілде толық мағыналы сөз тек белгілі бір синтаксистік жағдайда ғана өзінің толыққанды мағыналық қырын көрсете

алатындығын баса айта келе, С.Д. Кацнельсон: «Это свойство слова, определенным образом реализоваться в предложении, выступать в определенные комбинации с другими словами можно было бы назвать его синтаксической валентностью [2,126], – деп жазады.

Бұл теорияны одан әрі дамытушы Л. Теньер валенттілік терминін тек етістік сөз табына қатысты қолданады. Кейінгі жылдары зерттеу нысаны ретінде өзге сөз таптары алынған Ю.Д. Апресян, В.Г. Адмони, М.Д. Степанова, Н.Д. Шмелев, Н.И. Степаненколардың еңбектерінде әрі қарай тереңдетіліп қарастырылды.

Валенттілік теориясы жөнінде М. Оразов: «Валенттілік теориясы бойынша сөздер екінші бір сөзбен байланысқанда белгілі бір мағыналық және тұлғалық сыбайластығы жағынан ғана байланысады» – дей келе, сөздердің тұлғалық жақтан байланысуын сыртқы валенттілік деп атайды және олардың мағыналық жағынан да байланыста болуы керектігін ескертеді [3,24]. Сондай-ақ, семантикалық валенттіліктің жеке кездеспей, синтаксистік валенттіліктің ішкі мазмұны ретінде ғана өмір сүретіндігі семантика теориясында әр қырынан сөз болып жүр.

Валенттілік мәселесіне байланысты Қ. Жұбановтың айтқан мына бір пікірі назар аудартады: «Грамматиканың мақсаты жалғыз-ақ сөздің қандай мағыналары болатындығын баяндау ғана емес, қандай формаларға қандай мағыналар сәйкес келетінін баяндап, дұрысы, қандай мағына шығуы үшін сөзді қалайша құрастыру керек екендігін баяндау» [4,241]. Сонымен, валенттілік деп сөздердің бір-бірімен мағыналық және синтаксистік жағынан үйлесімді келуін айтамыз.

Етістіктер ойды түсінікті, тиянақты жеткізуде басты тәсіл болып табылады да, сөйлем соңында, кейде сөйлем ішінде басқа сөздерді өздеріне бағындырып, басыңқы қызметте әр құрамда келе береді. Бұл жөнінде Г.Д. Санжеев: «Глагол – это существо многорукое, которое одно только и может организовать в единое целое все возможные формы соединений слов предложения, словосочетания, фразеологические единицы» [5, с.6-7], – деп көрсетеді. Шын мәнінде, етістіктердің өзге сөздермен тіркесу аясы кең, барлық сөз табымен кеңінен тіркеске түседі.

Жалпы сөз тіркестері туралы еңбектерде етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарлары ретінде зат есім, сын есім, сан есім, есім-

дік, үстеу, еліктеуіш және етістік сөз таптары аталып жүр.

Профессор Т. Сайрамбаев сөз тіркестерінің аясын құрайтын сөз таптарын мынадай үш бағытта қарастыруды ұсынады:

1) Әр сөз табының негізінде қалыптасқан сөз тіркестері;

2) Бір сөз табының негізінде қалыптасқан сөз тіркестері;

3) Бір сөздің қайталануы негізінде жасалған сөз тіркестері [6, 108 б.].

Поэзия тілінде заттың атауға қатысы, сыны, сапасы, қимылы сияқты семантикалық қатынасты білдіруде есімше тұлғалы сөздердің жұмсалуды молынан кездеседі.

Мәселен есімше тұлғалы сөздер өлең мәтінінде есімдермен де, етістіктермен тіркесімділікке түсіп, семантикалық тіркес құрауда уақыт пен кеңістік қатынасындағы атрибутивтік мәнге ие болып, мәтінді ұйымдастырушы тірек сөз қызметінде жиі жұмсалады.

*Тұяқ та жоқ тігерге дым қалмаған,
Жау жалмаған, жабысып, құм жалмаған,
Сырлар бар - ау қойнында, туган далам,
Ақтарылған қанынан қазағыңның,
Құзғыны да Құдайдың құр қалмаған.....*
(М.Мақатаев)

Көмекші етістіктер мен есімше тұлғаларының басыңқы сыңарда жалпы, жалқы, деректі, дерексіз ұғымдағы есім сөздермен түйдектеліп келуі поэтикалық өлең мәтініндегі семантикалық тіркесімділіктің бір үлгісі болып табылады. Мысалы,

*.....Ақын деген лапылдаған өрт екен,
Жанып өту ақындардың - серті екен*
(М.Мақатаев.)

«Қазақ тіліндегі сын есімдердің валенттілігі» деп аталатын монографиясында М.С. Жолшаева сын есімдердің тіркесімділік аясын қарастыра келіп, сын есімнің етістікпен тіркесін екі топқа бөліп қарастыру керек екендігін тілге тиек етеді. Оның себебін етістіктің басыңқы сыңарда келіп жұмсалудың өзіндік ерекшеліктерімен байланыстырады. «Ол мына мәселемен байланысты: біріншіден, етістіктің олармен тіркесі таза қимылдық мәнге ие болса, екіншіден, етістіктің есімше мен қимыл есімінің заттанып келуі арқылы байланысады [7,123 б.].

Қатыстық сын есімдердің арнайы жұрнақтар арқылы басқа сөз таптарынан жасалатыны белгілі. М. Балақаев, Р. Әмір сынды ғалымдар қатыстық сын есімдер жасаушы қосымшалар-

дың ішіндегі **-сыз, -сіз; -дай, -дей, -тай, -тей** жұрнақтары арқылы жасалғандардың ғана етістіктермен көбірек тіркесетіндігін көрсетеді. Тілімізде **-дай, -дей** жұрнақтары арқылы жасалған қатыстық сын есімдерде ұқсату, салыстыру мәні бар сын есімдер алынады. Енді осы жұрнақтың қатысуымен жасалатын қатыстық сын есім мен етістіктердің тіркесіміне мысал келтірсек:

Келсаптай тұзды түйген бас ағарған,
Түздегі *қу бастайын* жақ қуарған.
Бетіне *ел көшкендей* сүрлеу түсіп,
Шөлдегі *шыңыраудай* көз суалған
(І.Жансүгіров).

Өлең мәтініндегі *келсаптай, қу бастайын, ел көшкендей, шыңыраудай* сияқты сын есім сөздер етістіктермен әр түрлі позициялық жағдаятта тіркесімділікке түсіп кейіпкер тұлғасын анықтап, портретін сомдауда *шашы ағарған басын тұз түйген келсаппен, бетінің ажымын көшкен елдің сүрлеу ізімен, суалған көзін шөлдегі шыңыраумен* тілдік санадағы салыстыру, теңеу, ұқсастыру әдістері арқылы ассоциациялық байланысқа түсіріп, өлең мә-

тінінің семантикалық тұтастығын қалыптастырған.

Қорыта айтқанда, мазмұндық-құрылым жүйесінің көп сатылы, көп қырлы болып келуіне байланысты өлең мәтінінің семантикасындағы тіркесімділік мәселесі күрделі де қиын, қиыры да мол құбылыс қатарына жатады. Сондықтан тіркесімділік мәселесі сөздің өзге сөздермен синтаксистік байланысқа түсіп әр алуан семантикалық қатынасқа түсу қабілеттілігін танытатындықтан өлең мәтінінің теориялық қағидаттарымен ұштастырыла қарастыруды қажет етеді.

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1964. – 183 б.
2. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Л.: Наука, 1986. – 300 с.
3. Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы: Мектеп, 1980. – 176 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 582 б.
5. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол. – М.: Из-во вост. Лит-ры, 1963. – 266 с.
6. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 176 б.
7. Жолшаева М.С. Қазақ тіліндегі сын есімдердің валенттілігі. – Алматы: Толғанай Т, 2007. – 175 б.

К. Куркебаев

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ВАЛЕНТНОСТЬ ГЛАГОЛОВ

В этой статье рассматриваются вопросы семантической валентности глагола в поэтических текстах.

K. Kurkebaev

SEMANTIC VALENCE OF THE VERBS

This article considers the issues of semantic valence of the verbs in poetic texts.

Қ. Қадырқұлов,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың доценті, ф.ғ.к.

ЖАҢА СӨЗДЕР МЕН ЖАҢА СӨЗ ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ АЙЫРЫМ БЕЛГІЛЕРІ

Жаңа зат пен құбылыс пайда болғаннан кейін оларды ұғымдық жағынан сипаттайтын жаңа атаулар қажет. Жаңа атаулар тіл ғылымында лексика бөлімінің, оның ішінде неологизм тармағының зерттеу нысаны болды. Неологизм - қай тілде болмасын **жаңа сөз** ұғымының баламасы. Бірақ неологизм терминінің мәні жаңа сөз бен жаңа сөз қолданыс болып салалық түрге бөлінетіні ғылыми-зерттеу еңбектерде арнайы қаралған емес.

«Қазіргі орыс тіліндегі жаңа сөздер» атты диссертациялық зерттеуінде Л.И.Джоглидзе: неологизмдер - тілдегі жаңа сөздер, тіл жүйесінің лексикалық бөлігі. Неологизмдер – сөйлеу тілінде дайын күйінде қолданылатын, бірақ салыстырмалы түрде жақында пайда болған сөздер, - деп тұжырымдайды / 1 /.

Ал Р.Ю. Намитокова «Жаңа сөздер – тілде белгілі бір кезеңде пайда болған, бұрын болмаған және жалпы қолданысқа түспеген, сол

тілде сөйлеушілер «жаңалық» сипатын сезінетін сөздер» екенін айтады / 2 /.

Қазақ ғалымдарының пікіріне сүйенсек, неологизм дегеніміз:

- бір тілде жаңадан пайда болған және әзірше көпшілік арасында толық қалыптаспаған жаңа сөздер / 3 /;

- тілге сіңісіп, жалпы халықтық сипат ала қоймаған жаңа сөздер / 4 /;

- халықтың қоғамдық – саяси тұрмысындағы тарихи маңызды оқиғалармен байланысты мерзімдерде пайда болған әдеби тілдегі жаңа мағыналы жаңа сөздер мен тұрақты сөз тіркестері / 5 /.

Неологизмдерге берілген анықтамалар күні бүгінге дейін бірін-бірі қайталаумен келеді. Жаңа сөздердің қолданысқа енген тілде бұрын болмау шарттылығы ескеріле бермейді. Орыс тілін зерттеуші ғалымдардың пікірлері шынайылыққа жетелеп келеді де, соңғы тұжырымын күмәндандырып жібереді. Шынайылыққа жетелеуі – жаңа сөздердің дайын күйінде қолданылатын – дығы, бұрын болмағандығы және салыстырмалы түрде жақында пайда болғандығы. Күмәнді тұсы – жалпы қолданысқа түспегендігі. Егер олар жалпы қолданысқа түспесе әдеби тілдің құрамына қалай енетіні ойландырады. Қазақ тіліндегі зерттеу еңбектерінде неологизмдерді кезеңдерге бөліп қарастырған. Қазан революциясына дейінгі тілімізге ене бастаған жаңа сөздер / Б.Әбілқасымов /, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы неологизмдер / Ш.Бәйтікова, С.Исаев, Р.Барлыбаев /, XX ғасырдың 70-90 жылдарындағы жаңа қолданыстар / А.Алдашева / мазмұны мен түр ерекшелігі тұрғысынан екі жақты сипатта беріледі. Біріншісі – қазақ тілінің бұрынғы лексикалық қорына араб-парсы тілінен енген сөздер де, екіншісі – орыс тілінен немесе орыс тілі арқылы басқа тілден енген сөздер. Бұл зерттеу жұмыстарында көрсетілген неологизмдердің дені бүгінгі таңда историзмдер қатарынан орын алды. Сондықтан, жаңа сөздердің басты анықтаушы белгісі – тарихи кезең. Тарихи кезеңнің талабына сай жаңа өзгерістердің туындайтыны заңды құбылыс болғандықтан, жаңа сөздердің де дайын қалпында басқа тілдерден келуі жиілейді. Неологизм – жаңа дәуірде жаңадан пайда болған сөздер болса / Н.Сауранбаев /, біздің әрбір жаңа кезеңдерімізде пайда болған жаңа сөздердің бәрі – орыс тілінен не сол арқылы басқа шет тілдерден енген сөздер /

І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев / Яғни, жаңа сөздердің екінші анықтағыш белгісі – басқа тілден дайын күйінде енгендігі. Бұларға қоса, жаңа сөздерді қолданылу жиілігіне қарай екі топқа бөлетін көзқарастар да кездеседі: жиі қолданылатындары – неологизмдер, сирек қолданылатындары – окказионализмдер / Р.Ю.Намиотокова /. Егер жаңа сөздердің жиі қолданылатындарын неологизмдер қатарына жатқызатын болсақ, олардың халыққа тез түсінікті болатындығы – өзінен-өзі белгілі. Жоғарыда келтірілген «жалпы халықтық сипат ала қоймаған», «көпшілік арасында толық қалыптаспаған» тіркестері – нін неологизм анықтама-сына дәйектілігі негізсіз болып шығады. Ал жаңа сөздердің «жаңалық» сипатының жойылуын олардың белсенділігімен байланыстыратын болсақ, жаңа зат пен жаңа құбылыстың да «ескіру» үдерісін назардан тыс қалдырмау керек шығар. Өйткені «Бүгінгі неологизм деп таныған сөзіміз 5-10 жыл өтісімен-ақ неологизмдер тізімінен шығып, ең актив сөздердің қатарына барып қосылып жатады» / Ә.Болғанбаев / деген пікір осыған саяды. Мәселені жаңа сөздерді белсенділігі арқылы байырғы сөздеріміздің қатарына қосумен шеше алмаймыз. Олардың жаңа болуының өзі тілдік қорымызға мағыналық та, формалық та ерекшелігімен қосылуында екенін ескеретін болсақ, жаңа сөздердің бір қалыптылығы мен құбылмалылығының себептеріне мән бергеніміз жөн. Олар: 1) Жаңа сөздердің историзм сөздерге айналу құбылысы. Бұл құбылыстың басты себебі – қоғамдық-саяси өзгерістер. Жаңа қоғам үшін ескі қоғамның жаңа сөздері қажет емес. Кеңес үкіметі тұсында жаңалық сипаты шексіз болып есептелген **коммунизм, социализм, комсомол, совхоз, колхоз** сөздері бір күн-де көнерген сөздердің қоржынына кетті; 2) Историзм сөздердің жаңа сөздерге айналу құбылысы. Орыс тілінің өзінде историзмге айналған **гимназия, лицей** сөздері неологизмге ауысты; 3) Ғылым мен техника саласындағы жаңа сөздер нақты зат атаулары болғандықтан тұрақты; 4) Соңғы 20 жылдың көлемінде қазақ тіліне енген жаңа сөздердің қоғамдық-саяси сипаттан гөрі әлеуметтік-экономикалық басымдықты иеленуі. Бұл тұрақты құбылысқа айналып барады.

«Жаңа сөздердің көп болуы тіл байлығымызды молайтады» деген қасаң пікірді алас-тататын күн жеткен секілді. Басқа тілден өз үлгісімен келген жаңа сөздер ана тіліміздің

зандылығына көндіге қоймайды. Сондықтан олардың төл тіліміздегі баламасын табуға әрекет жасаймыз. Бұны қазақ тіліндегі зерттеулерде калька тәсілімен сөзбе-сөз аудару жолы ретінде береді. Аударма ешқашан жаңа сөз ұғымын қабылдамайды. Себебі жаңа сөздің дәл мағынасын беретін сөз өз қорымызда болса, жаңа зат пен жаңа құбылыстың да өзімізде бұрыннан болғандығын айғақтайды.

Біз жаңа сөздерді мағыналық жақындығы, үйлесімділігі сай келетін балама сөздермен ауыстырып жүрміз. Негізінде, Р.А.Будаговтың: жалпы тілдік неологизмдер – неологизм сөздер және неологизм мағына болып екіге бөлінеді,- деуі неологизмдерді салаға бөліп қарастырудың тиімділігіне жөн сілтейтін секілді. Сондықтан біздің ұсынымыз – неологизмдерді төмендегідей үлгіде қарастырып, талдау:

Неологизмдер

Жаңа сөздер

Жаңа сөздер мен жаңа сөз қолданыстардың басты айырмашылығы мағынасы мен түр-тұлғасында (формасында). Жаңа сөздің мағынасы да, түр-тұлғасы да жаңа. Жаңа сөз қолданысқа келгенде бұл екі белгіні қатар айта алмаймыз. Біздің басты мақсатымыз – жаңа сөз бен жаңа сөз қолданыстың бір ұғымды бермейтіндігін айқындау.

Жаңа сөз қолданыстар – неологизмнің бір тармағы. Жаңа сөз қолданыстар қазақ тіл білімінде жеке сала ретінде зерттеу нысанына айналған емес. Алғаш рет А.Алдашеваның «Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі жаңа қолданыстар» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында жаңа сөз қолданыстарға анықтама беріледі: *...Неологизмді, окказиональды сөздерді, жеке авторлық сөздерді, потенциалды сөздердің бәрін біріктіріп, «лексикалық жаңа қолданыстар» дейміз/6/*. Бұл пікір бойынша неологизм деген жалпы ұғым жаңа қолданыстар терминінің аясына кіреді. Ш.Бәйтікованың пікірі бойынша: *неологизмдер – тілімізде бұрын болмаған, жаңадан пайда болған сөздер. Мысалы: өнеркәсіп, бесжылдық, ұшқыш, тракторшы, шекарашы. Ал неологизм мағына – тілімізде бұрыннан бар сөздер. Бірақ бұрынғы мағынасының үстіне жаңа мағына қосылған не мағынасы жаңарған сөздер. Мысалы: құн, тап, партия, жарыс, еңбек, жоба, сын, күрес, мүше, жоспар. Көріп отырғанымыздай, неологизм сөздер мен неологизм мағынаның мысалдары аралас ұсынылған. Жаңа қолданыс – тілдің ішкі заңдылығынан туындайтын құбылыс. Тілдік амал-тәсілдерді қолдану арқылы өзімізде бар сөздерді жаңа сөздердің орнына қою – жаңа қолданыс үдерісі. Тілімізде бұрын болмаған қазақша сөз ойлап табу – нәтиже*

Жаңа сөз қолданыстар

бермейтін әрекет. Оның үстіне жаңа қолданысқа түскен байырғы сөздердің жаңаша сипаты түпкі мағынасынан алшақтамайды. Тек мағыналық ұлғаю немесе тарылу құбылысын ғана байқаймыз. Мысалы: тілімізде жиі қолданылып жүрген **мұражай, кеден, бағдарлама, әуежай, несие** секілді сөздер ұзақ уақыт «неологизм» болып келген **музей, таможня, программа, аэропорт, кредит** сөздерінің жаңа формада қолданысқа түсуі. Бұл – жаңа қолданыстарға тән ескі мазмұн мен жаңа формалық сипат. Біз «мұражай, кеден» деп қанша айтқанымызбен, ойымызға алдымен «музей, таможня» сөздерінің мазмұны оралады. Егер жаңа қолданыстарды айтқан кезде олардың бұрынғы жаңа сөз қалпындағы формасы ойға оралмаса, жаңа қолданыстар жаңалық сипатынан айырылады. Тіпті, жаңа қолданыс қалпында историзмге де ауысып кетеді (кеңшар, ұжымшар). Әрине, жаңа сөз қолданыстар барлық уақытта ескі мазмұн, жаңа түр-тұлғада келе бермейді. Олардың, керісінше, жаңа мазмұнда, ескі формада кездесетін тұлғалары да бар: «Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті қолдау және бәсекені дамыту қоры туралы» қаулысы дер кезінде дүниеге келген шара / «Егемен Қазақстан»/. Шын мәнінде әкімдердің жанынан жекешелендіру жөнінде қосарлас органдар құруды тоқтату қажет / «Егемен Қазақстан»/. Алынған мысалдардағы асты сызылған сөздердің формасы ескі болғанымен, мазмұны заман талабына сай жаңаша мән иелен – ді. Мағыналары кеңейді және қолданылу жиілігі ұлғайды. Жаңа сөздер мен жаңа сөз қолданыстардың не мазмұнында, не формасында жаңалық реңі болады. Осыдан тұрғыдан келгенде, екеуіне

ортақ ұқсастық байқалады. Екеуінің неологизмнің жеке саласы болатындығы екеуіне тән айырым белгілерінде. Жаңа сөздер мазмұны мен формасы жағынан бір-біріне сай жаңа тұлғада келеді. Басқа тілге дайын күйінде енеді. Қабылдаушы тілдің заңдылығына мойынсынбайды. Өйткені мәжбүрлеу басымдығы арқылы жаңа зат немесе жаңа құбылысқа ілесіп кіреді. Мақсатты қажеттілік жаңа сөзге емес, жаңа затқа туындайды. Ал жаңа сөз қолданыстың тілімізде пайда болу үдерісі тіл заңдылығына сүйеніп, тіл тазалығын сақтау мүддесін көздейді. Жаңа қолданыс тілдік қордан орын алу үшін белгілі бір өлшемдегі мерзімді қажет етеді. Жаңа сөздің мазмұнын сараптау, оларға мағыналас сөз іріктеу кейде бірнеше жылдарға созылады. Жаңа сөзге калька түрінде балама табу – аударма. Аударма үшін қолданылатын сөздер жаңа сөзге дейін-ақ өз тілімізде болған. Аударма сөз бен жаңа сөз арасында мағыналық дәлдік бар. Әйтпесе, **пятилетка мен бесжылдықтың** арасынан қандай жаңалық іздеуге болады. Тағы бір айырым белгі – жаңа сөздердің варианттары болмайды. Жаңа қолданыстар жаңа сөздің баламасы ретінде тілімізге енгенші бірнеше нұсқада ұсынылып, соңында біреуі ғана әдеби тілге енеді (ықшамаудан – шағын аудан – мөлтек аудан). Сонымен қатар, жаңа сөздердің жасалу жолдары болмайды (олар дайын

күйінде келеді). Осы күнге дейін зерттеу еңбектерінде ұсынылып келе жатқан әдістер – жаңа сөздің емес, жаңа сөз қолданыстардың жасалу жолдары. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап жаңа сөз қолданыстардың жасалу жолдары ғылымның түрлі саласындағы терминдердің жасалу жолдарымен ауысты. Жаңа сөзден қазақша жаңа термин жасау үдерісін ойлап таптық. Айырмашылығы – жаңа сөздің орнына басқа тілден енген термин, жаңа сөз қолданыстардың орнына қазақшаланған термин тіркестерін ұсынғанымыз ғана. Термин сөздер мен неологизмдердің екі бағыттағы сала екенін естен шығармағанымыз жөн. Жаңа сөзді қабылдаудағы мақсатымыз бен термин сөзді қабылдаудағы мақсатымыз да – екі бөлек. Алайда, жаңа сөздер мен жаңа сөз қолданыстардың айырым белгілерін термин жасау үдерісіне тиімді пайдалана білсе, термин жасау жүйесіндегі жарыспалы варианттардан арылуға болады.

1. Джоглидзе Л. Новые слова в современном русском языке. Автореферат к.ф.н., Тбилиси-1979.

2. Намиткова Р. Авторские неологизмы, Л:1987.

3. Кенесбаев І. Мұсабаев Ғ, Қазіргі қазақ тілі, Алматы-1975.

4. Болғанбаев Ә. Қазақ тілі лексикологиясы, Алматы-1979.

5. Бәйтікова Ш. Қазақ тіліндегі неологизмдер, Алматы-1971.

6. Алдашева А. Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі жаңа қолданыстар. Автореферат, ф.ғ.к., Алматы-1992.

К. Кадыркулов

НЕОЛОГИЗМЫ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье дано определение новых слов и новых выражений, показано их различие, проанализированы неологизмы в свете современных направлений их изучения. Рассматривается повторное появления историзмов в современном казахском языке.

K. Kadyrkulov

NEOLOGISMS IN MODERN KAZAKH LANGUAGE

New words and phrases, their differences, analysis of neologisms in the background of modern directions in study are given in the article. Also article considered the repeated appearance of historisms in the modern Kazakh language.

Б. Қасым,

Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры, ф.ғ.д.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕР МЕН АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАЛЫ ЕТІСТІКТЕР

Грамматика – тілдің құрылысын зерттейтін тіл білімінің саласы. Грамматиканың негізгі зерттеу нысаны – тілдің морфологиялық және синтаксистік жүйесі; оның ішінде грамматикалық тұлға (форма), грамматикалық мағына, грамматикалық категория, бір тілдегі грамматикалық тұлғалардың көріну амалдары мен сол арқылы айтылмақшы мағыналардың берілу тәсілдері, олардың байланысуы, тіркесу жолдары мен тәсілдері. Тіл ғылымында сөз бен сөйлем түрленімін, құрылысын *грамматика ілімі* нақты қарастырады. Грамматика – сөз бен сөйлемнің нақты, деректі мағынасынан тыс құрылымдық, құрылыстық жүйесін зерттейтін ғылым. Ол тілдің құрылыстық, дерексіз мағыналық маңызды сипатын ашады. Адамның ойлауы, ой мен ойлаудың дерексіз түрдегі қызметі тілдің грамматикалық құрылысында шешіліп, айқындалады. Қай тілде болсын тілдің грамматикалық құрылысы өмір тәжірибесінде жинақталып, жалпы сипатқа ие болады. Тілдің тұлғалық құрылысы да сөздік қормен, құраммен қатар жүріп, тілдің негізін жасайды. Сондықтан грамматика мен лексика өзара бір-бірімен тығыз байланысты. Сөздік құрамды толықтыратын жаңа сөздер тілдегі бар бұрынғы тілдік бірліктер арқылы жасалса, сөздердің жасалуы тілдегі грамматикалық заңдылықпен жүзеге асатыны белгілі.

Етістіктің жалпы грамматикалық сипаты. *Етістік* арнайы тұлғаландырушы *көсемше*, *есімше* көрсеткішімен *жіктік*, *шақтық*, *райлық*; одан басқа *болымды-болымсыздық*, *етіс* (*салт-сабақтылық*) *категорияларының негізін беріп*, *өз алдына жеке сөз табы категориясы болады*. Мұндағы әрбір категория бірінен бірі туындайды. Сөйтіп, *грамматика сөздердің ойды жеткізудегі құрылымдық, құрылыстық орны қызметін ашық қарастырады, талдайды*. Жалпы тіл білімінде қалыптасқан ереже бойынша *грамматика сөздің дерексіз мағынасын, грамматикалық қызметін – сөздердің өзгеру жүйесін, тұлғалық ерекшелігін, тіркестік, сөйлемдегі, мәтіндегі функционалдық қызметі мен қасиеттерін* зерттейді. Грамматика саласын тану үшін оған енетін бірлік-

терді – ұғымдарды – түсініп білу қажет. Грамматикалық ұғымды жеткізетін бірліктер – *грамматикалық мағына, грамматикалық көрсеткіш немесе тұлға, грамматикалық категория*.

Сөздердің білдіретін ұғымдық мағынасы – ішкі мазмұны, сол мазмұн-мағынаны білдіретін белгілі бір дыбыстар жиынтығы сөздің сыртқы кешенді жамылғышы болады. Тіл ғылымында сөздің ішкі мазмұны мен сыртқы жамылғышының байланысы дәстүрлі тарихи байланыс деп түсіндіріледі. Сөздің ішкі мазмұн-мағынасы лексикалық мағына, ал жалпы дерексіз мағынасы (қимылдық, сындық, заттық, т.б.) грамматикалық мағына болып табылады. Сөздердің грамматикалық мағынасы белгілі бір қатынаста, құрылыста ғана көрінеді. Грамматикалық мағынаны көрсететін, білдіретін тұлғалары болады, олар грамматикалық көрсеткіш немесе грамматикалық тұлғалар деп аталады. Грамматикалық мағына мен грамматикалық көрсеткіш, тұлға бір-бірімен тығыз байланысты, екеуінің парадигмалық, жүйелік бірлігінен грамматикалық категория құралады.

Көмекші етістіктер. Күрделі етістіктер. Қалып етістіктері. Етістіктің аналитикалық формалары.

Көмекші етістік – *жеке дара, негізгі қимылдық мәнді білдіретін, толық мағыналы етістіктерге грамматикалық мән үстеу жағынан демеп, көмекшілік қызмет атқаратын етістік түрі*.

Көмекші етістіктер өздерінің көмекшілік қызметімен маңызды орын алады. Өйткені олар толық мәнді етістіктерге дерексіз грамматикалық түрлі мағына үстейді. Мысалы: *шаршадым* мен *шаршап кеттім* етістіктерінің арасында үлкен мағыналық айырмашылық бары сөзсіз. Бірінші етістікте іс-әрекеттің ұзаққа созылғанын білдірсе (бұрыннан шаршап жүруді), екінші мысалдағы етістікте көмекші етістік арқылы қимыл-әрекеттің шорт үзілгенін (болған оқиғаға бірден түсінік беру мәнін) танытады. Көмекші етістіктер **мәнді-мәнсіз немесе толымды-толымсыз түрлерге**

бөлінеді. Көмекші етістіктерді мәнді-мәнсіз деп бөлуді Ы.Маманов көрсетсе, оларды толымды-толымсыз деп басқаша атаған – профессор А. Ысқақов.

Жалпы тілде көмекші етістіктер отызға жуық. Мәнді немесе толымды көмекші етістіктер негізгі лексикалық мағынасын сақтай отырып, жеке дара сөз ретінде де қолданылып, сонымен бірге басқа негізгі етістікке дәнекер болып көмекшілік қызмет те атқарып, тиісті грамматикалық мағына үстейтін етістіктерді атайды: *алу, беру, бару, болу, біту, бастау, бағу, тұру, отыру, жату (жатыр), жүру, жөнелу, жіберу, келу, кету, көру, қалу, қарау, қою, салу, тастау, өту, шығу, қылу, түсу*, т. б.

Көрсетілген көмекші етістіктер толық мәнді етістіктер бола отырып, басқа белгілі бір қолданыстағы негізгі қимылды білдіріп тұрған етістіктерге тіркесіп, қосымша қимыл-әрекет сипатын үстейді. Олар негізгі жетекші етістік, көмекші етістік қызметін атқара алуымен ерекшеленеді. Аталған етістіктер көмекшілік қызметін атқаруда күрделі етістік жүйесін құрайды: *еркін тіркесті етістік, құрама етістік, сараламалы етістік* (аналитикалық), *тұрақты етістік* түрін жасауда маңызды орын алады. Бұлар етістік категорияларының барлық түрінде бола алады. Тіркескен етістіктерімен бірігіп, күрделі пысықтауыш, күрделі баяндауыш қызметін атқарады.

Мәнсіз немесе толымсыз көмекші етістіктер деп негізгі лексикалық мағынасынан толық айырылған, тек қана жетекші (толық мәнді негізгі) етістікке тіркесу арқылы өзінің грамматикалық мағынасын аша алатын, таза көмекшілік қызмет атқаратын етістіктерді атайды. Бұларға *е* етістігінен қалыптасып тараған өткен шақты *еді* (жедел өткен шақ), *екен* (бұрынғы өткен шақ), *емес* (болымсыз есімшелі) етістіктері, *ету* және *де, жаздау* етістіктері аталады.

Еді, емес, екен толық мәнді есімді, етістікті сөздерге тіркесіп қолданылады (*жас екен, жас еді, үлкен емес, барады екен*, т. б.).

Аталмыш етістіктер көрсетілген тұлғаларымен түбір етістікті бірлік болып қолданысқа еніп кеткен; дайын түбір тұлғалық тәрізді көрсеткіштері 3-жақтық нөлдік тұлғаны да айқындайды. Бұл дайын тұлғаларында жедел өткен шақтық (е-ді), бұрынғы өткен шақтық қимылды жоққа шығару (болымсыздық) – (е-ме-с), өткен шақтық қимылды нақтылау (е-

кен) грамматикалық мағыналары бар. Осындай үстемелі грамматикалық мағыналық белгілерімен бұлар негізгі толық мағыналы етістіктерге, есім сөздерге тіркесіп, аталған грамматикалық мағыналарды қолданылған сөзімен бірлесіп білдіреді. Яғни бұлар өткен шақтық мағынаны білдіріп, тіркескен сөзімен күрделі баяндауыш қызметін атқарады.

Еді көмекшісі ауыз екі сөйлеуде жекеше түрдегі 3 жақтық жіктік жалғаулы қолданыста «едім, едің (едіңіз), еді» деп әдеби қалыпты түрмен бірге ауызекі сөйлеуде «ем, ең, ед» (сыпайы түрінен басқасында) түрінде ықшамдалып айтыла береді (*барып ем, келіп ең, айтып ед*). Тіркескен сөздерімен белгілі бір синтаксистік қызмет атқарады, негізінен, күрделі баяндауыш жүйесін береді.

Ету көмекші етістігі жалпы есім сөздермен, еліктеуіш сөздермен қолданылып, **құранды етістік түрін** жасайды. Оның білдіретін грамматикалық мағынасы – нақты қимыл-әрекетті жүзеге асыруға итермелеу. Сондай-ақ ол шақ категориясын жасайтын барлық грамматикалық көрсеткішті қабылдайды: *әсер етті, әсер еткен, әсер етеді*, т. б. Жалпы алғанда бұл етістік *істеу, қылу* етістіктерімен мөндес. Алдыңғы тіркескен сөзімен бірлесіп, күрделі баяндауыш қызметін атқарады; басқа да сөйлем мүшесі болуы мүмкін.

Деу көмекші етістігі, негізінен, дәнекер етістік болып табылады, сөйлеуші мен төл сөздің аралығында байланыстырушылық қызмет атқарады. Шақ категориясының барлық көрсеткішін қабылдайды: *деді, дейді, депті, деген, дер, демес*.

Жаздау көмекші етістігінің қызметтік қолданысы өзгеше. Бұл етістік осы түбірлік тұлғасында мүлдем қолданылмайды. Оның дерексіздік мағынасы, бойындағы қолданыс барысында танылатын грамматикалық мағынасы белгілі бір шақтық мағынаны айқындайтын көрсеткіштер жалғанғаннан кейін көрінеді. *Жаздау* етістігінің негізгі грамматикалық мағынасы – қимылдың, іс-әрекеттің үрдістік (үдерістік) дәрежесін, деңгейін айқындау. Сөздерге тіркесу қабілеті жағынан қызметі бәсең; жалпы бұл көмекші етістік, -а, -е, -й тұлғасындағы көсемшелі етістікке ғана тіркесіп, өзі өткен шақтық тұлғада болып, қызметтік міндетін танытады: ... *бара жаздады, ... бара жаздаған, ... бара жаздапты*, т. б. Күрделі етістіктің ішінде сараламалы, тұрақты

етістік түрін жасауға қатысып, күрделі баяндауыш құрамындағы қызметте болады.

Қалып етістіктері – етістіктің ерекше түрінің бірі. Өйткені бұл етістіктер жалпы сипаты жағынан алғанда негізгі, толық мәнді қимылдық мағынаны да, қосымша грамматикалық көмекшілік қызметті де атқара алады. Негізгі әрі толық мәнді іс-әрекетті танытуы адамзатқа қатысты қимылдық ұғыммен байланысты. **Адамзаттың негізгі қимылы төрт түрлі қалып арқылы көрінеді: жүруі, отыруы, тұруы, жатуы.** Сондықтан да аталмыш етістік түрі жеке дара тұрып, негізгі қимылдық ұғымды білдіре алады (төрт түрлі әрекет жан-жануарларға да қатысты болатыны белгілі).

Қалып етістіктерінің басқа етістіктерден ерекшелендіретін грамматикалық ерекшеліктері бар:

- Өздерінен кейін, ешбір қосымшасыз, түбір күйінде басқа етістіктерді көмекшілік мағынасында тіркестіре алады: **отыр еді, жүр екен, тұр еді, жатыр еді, т. б.**

Басқа етістіктер түбір күйінде бірден келесі бір етістікпен тіркесе алмайды, тек жұрнақ жалғап барып *көмекші* болатын етістікпен тіркеседі. Қалып етістіктерінің көмекші етістіктерді тікелей тіркестіруі - өздерінің бойындағы бұрыннан көнеленіп, кірігіп кеткен көрсеткіштің (-ур) болуы мен содан сақталған шақтық мағына қызметінің әсері.

- Қалып етістіктері көсемше тұлғасындағы етістіктерге (-а/-е,-й; -ып/-іп, -п, -ғалы/-гелі, -қалы/-келі) тіркесіп, көмекші мәнде олардың грамматикалық мағынасының танылуында маңызды қызмет атқарады: *келіп отыр, келе/келмей жүр, барғалы жатыр, кеткелі отыр.*

- Олар ешбір жұрнақсыз тікелей жіктеледі, себебі өздері түбір тұлғасында шақтық мағынаны білдіреді (жіктік жалғауды қараңыз);

- Қалып етістіктері шақ категориясында нақ осы шақ (дара, күрделі) түрін жасайды (*отырмын, сөйлеп отырмын*, т. б.)

- Бұлар көмекшілік мәнде тұрып, іс-әрекеттің өту сипатын нақты білдіреді (*келе жатыр, барып жүр*, т. б.).

Тарихи жағынан алғанда, қалып етістіктері -ур/-үр қосымшасы арқылы қалыптасқан деп беріледі. Бұл қосымша аталған етістіктерде дыбыстық жағынан өзгеріске түсіп, түбірмен жымдасып, кірігіп кеткен: **отыр – ол тұрур; тұр – тұрур; жүр – жүрур; жатыр – жатұрур.** Сөйтіп **отыр, тұр, жүр, жатыр** етістіктерінде көрсетілген қосымша сіңісіп кет-

кендіктен, олардың осы тұлғаларында шақтық мағына сақталған, нәтижесінде олар шақтық мағына білдіретін ешбір қосымшасыз тікелей жіктеліне алады. Қалып етістіктерінің бойында шақтық мағынаның сақталуы – олардың грамматикалық ерекше белгісі.

Күрделі етістік жүйесі құрамындағы көмекші сыңарларының грамматикалық қызметіне қарай тілде беске жіктеліп жүр: 1.Еркін тіркесті (күрделі) етістік. 2. Құрама күрделі етістік. 3. Құранды күрделі етістік. 4. Сараламалы (аналитикалық) күрделі етістік. 5. Тұрақты тіркесті күрделі етістік.

Еркін тіркесті күрделі етістікті А.Ысқақов тек еркін тіркес немесе жай синтаксистік тіркес деп атайды. **Еркін тіркесті күрделі етістік деп тіркесіп келген екі етістіктің екеуінің де толық мағыналы болып, әрбірі бөлек сұраққа жауап бере алатын, сыртқы тіркесу тұлғасы жағынан ғана күрделі болатын күрделі етістік түрін аталады.** Мұндай тіркесте екі толық мағыналы сыңар арасына сөз салып айтуға болады: *отырып ою – отырып ою ою, жүгіріп шығу – жүгіріп аулаға шығу, т.б.* Еркін тіркесті етістіктерді шартты түрде күрделі деп береміз. Бұлардың арасындағы байланыс – салаласу. Күрделі етістік жүйесінде шартты түрде көрсетіледі.

Күрделі етістік деп *екі сыңары да толық мағыналы, бірақ мағына жағынан, тұлға жағынан да тұтастықта болып, күрделі бір ұғымды білдіретін күрделі етістік түрін атайды: барып қайту, кіріп шығу, келіп кету, ала келу, бара келу, т.б.* Мұндай түрдегі күрделі етістікте екі түрлі қимыл бір тұтастықта, бір мезгілде, я болмаса іле-шала бірінен кейін екіншісі орындалатын қимылды білдіреді. Бұлардың арасына *да/де* демеулік шылауын қолданып, оның жалғұлықты қызметін көруге болады: *бар да қайт, ал да кел*, т. б. Бірақ жалғаулық қызметіндегі *да/де* демеулік шылауынан басқа сөз салып айтуға келмейді. Күрделі етістікті тіркесті етістік деп те атауға болады.

Жалпы «күрделі» ұғымына екі не одан көп сөздердің байланысынан болған тіркестер, біріккен, қосарланған тұлғалар енеді. Тіркесті күрделі етістік жүйесі басқа күрделі тілдік ұқсас бірліктермен ажыратуыда қиындық тигізіп жүргені ақиқат. Мысалы, *қайтып кетті, кіріп шықты, алып барды* т.б. Күрделі етістік жүйесіне қатысты келгенде «күрделі» түсінігінің мәні екі түрлі ұғымда жұмсалады: күрделі ұғымды және күрделі тұлғалы етістік.

Тіркесті күрделі етістік – аналитикалық тәсіл нәтижесіндегі туынды сөз, күрделі сөздің бір түрі; сөзжасам жүйесінде қаралатын тілдік бірліктің бірі. Тіркесті күрделі етістік сыңарларының қызметіне қарай түрлерге бөлінеді. Әсіресе, көмекші қызметтегі екінші сыңарларының грамматикалық мәні күрделі етістіктерді топқа жіктеуде негізге алынуы тиіс. Көмекші қызметіндегі етістіктер күрделі етістіктердің түрін ажыратуда бірден бір грамматикалық өлшем болып табылады. Кез келген туынды күрделі сөз тәрізді күрделі етістіктердің бастапқы кезеңі – еркін тіркес, тіркесті сөз болып жасалуы – кейінгі кезең.

Тіркесті сөз немесе тіркескен түбір – еркін сөз тіркесінде бағыныңқы не басыңқы сыңар болатын кемінде екі мағыналы сөзден құралған, біртұтас лексикалық мағына, күрделі бір ұғым беретін, біріне бірі сабақтаса байланысқан сөздер жиыны, тобы. Тіркесті сөздердің өзі еркін сөз тіркесінен туындайды. Мысалы, *келіссөз, келісімшарт, өтемақы, сыйақы, зейнетақы* т.б. сияқты сөздер кезінде еркін сөздер болып, қазір күрделі аталым болып тұрақталды.

Бұл сияқты ерекшелік тіркесті күрделі етістіктердің жасалу жолында да байқалады. Күрделі етістіктердің пайда болуы да еркін тіркес, тіркесті сөз болып келумен тығыз байланысты. Әрине, мұндай жағдайда күрделі етістік түрін жасайтын сыңарлардың толық мағыналы-мағынасыздығы үлкен мән атқарады. Ал күрделі етістік түрін беретін мәнсіз көмекші етістіктер мүлде басқа аталымды етістік болады.

Құранды етістік деп *бірінші, негізгі сыңары есімнен, екінші сыңары толымсыз мәнді көмекші етістіктен болған, мағыналық жағынан күрделеніп, тұлғалық жағынан екі түрлі сөздің біртұтастықта тіркескен, бір ұғымды (күрделі) етістік түрін атайды*. Мысалы: *сарт ету, көмек ету, жәрдем ету, дем алу, ән салу, жақсы көру*, т.б. Бұлардың арасындағы байланыс – сабақтасу. Құранды күрделі етістіктердегі көмекші етістік арқылы қимылдық ұғым, әрекет беріледі, ал қимыл әрекетті танытып, негізгі мағыналы қызметті атқаратыны – есім сөздер. Құрандыда көмекші етістік-

тердің қызметі сөзжасамдық қимыл мәнді жұрнақтарға жақындайды. Бұл етістік түрін тұлғалық жағынан күрделі етістік деп айту қиын, өйткені күрделі етістік болу үшін екі сыңар да етістік сөзден болу керек. Мұнда етістік деп аталуы басыңқы сыңарлы көмекші етістікке ғана байланысты. Ал «күрделілік» ұғымы екі сыңардың мағыналық жақтан тұтасуына қатысты айтылады.

Аналитикалық етістіктер *бірінші сыңары толық лексикалық мағыналы етістіктен, екінші сыңары негізгі мағынасынан тұтастай айырылған толымды көмекші етістіктен болған және сол көмекші етістік негізгі етістікке көсемше тұлғалары (-а/-е, -й, -ып/-іп, -п) арқылы қосылып тіркесіп, тұтас күрделі бір грамматикалық ұғымды білдіретін аналитикалық форманттар түрін атайды*. Бұларды сараламалы етістіктер деп те атайды. Мысалы: *бере салу, көре салу, жазып шығу*, т.б. Негізгі етістікке көсемшенің *-а/-е, -й, -ып/-іп, -п тұлғасы+көмекші етістіктің* қосылып тіркесуі күрделі ұғымдық қимылдың грамматикалық мәнін ашады. Аталған грамматикалық көрсеткіш тұлғасы *аналитикалық формант* деп аталып, осы күрделі етістік түрінің грамматикалық мағынасын саралайды. Аналитикалық форманттың әсерінен әрбір аналитикалық күрделі етістіктің тек өзіне тән реңктік мәні болады, бір аналитикалық етістік сілтемелік (*жаза салу*) мәнді көрсетсе, енді бірі тездік, т. б. грамматикалық реңктерді білдіреді. Бұлар мағыналық та, тұлғалық та жағынан күрделі. Мысалы, *алыт бер* (КЕ)+*е салшы* – **АФ** т.б.

Алдыңғы берілген үш түрлі күрделі етістікте де көсемше тұлғалары болғанмен, олар етістік түрін ажыратуда негізге алынбайды.

1. Қасым Б. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі етістіктер. – Алматы, 1996.

2. Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылысы мен мағынасы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 195 б.

3. Щенцова И.В. Выражение видовых значений глагола в шорском языке. АҚД., –Алма-Ата, 1988. – 25 с.

4. Курпешко Н.Н. Бивербальные конструкции с вспомогательными глаголами бытия чат, одур, тур, чир в шорском языке. АҚД., –Алма-Ата, 1989. – 19 с.

Касым Б. Сложные глаголы в тюркских языках

Статья об особенностях образования сложных глаголов в тюркских языках.

Kasim B. Complex verbs in turkic languages

Article is about the features of the formation of complex verbs in the Turkic languages.

Г. Қ. Қайдарова,
ҚМҚызПУ, Алматы, Қазақстан

ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ БУЫН ҚҰРАМЫНДАҒЫ Артикуляциялық ерекшеліктері

Қазақ тіліндегі дауыссыздардың буын құрамындағы артикуляциялық түрленімі фонетикада арнайы қарастырылмаған. Бірлі-жарым зерттеулер негізінен буынның акустикалық көрсеткіштерін талдауға арналған. Ал буынның бастау көзі артикуляция екенін ескерсек, онда кез-келген зерттеу алдымен артикуляцияға арналу керек. Тіл бірліктерінің, оның ішінде буынның, алдымен артикуляциялық мазмұны ашылмаса, зерттеу нәтижелері толық болмайды.

Буын құрамындағы дауыссыздардың әуез түрленімінің артикуляциялық негізін сипаттап шығу үшін арнайы инструментал программа жасалғанына жоғарыда тоқталдық. Программаның негізгі мақсаты буын құрамындағы дауыссыздардың тірек дауыстымен артикуляциялық ұласу жолдарын анықтау болатын. Сондықтан да буын құрамындағы дауыстылардың сол құрамдағы дауыссыздың артикуляциясына ықпалын анықтау жолында әртүрлі амалдар қолданылды. Соның бірі дауыссызға алды-артындағы дауыстылардың артикуляциялық әсерін табу болды. Ол үшін буынның дыбыстық құрамын өзгертіп отыруға тура келді. Мысалы, *АТ* бір буынды сөз. Ендеше *Т* дауыссызы өзінен бұрын тұрған дауыстымен тығыз артикуляциялық байланыста екені күмәнсыз болып табылады. Ал енді *АТА* сөзінің құрамында екі буын бар. Дауыссыз біркелкі дауыстының ортасында тұр. Ендеше дауыссыздың қай дауыстының артикуляциялық ықпалында екенін тап басып, көрнекі (иллюстратив) түрде сендіре айту қиын болады. Бұл жерде буынды көкірек көзімен (интуитив) бөліп беру жеткіліксіз. Оның көрнекі дәлелі тағы керек. Өйткені буын мәселесі жалпы фонетикаға (общая фонетика) барып ұласады, ал жалпы лингвистика мамандары қазақ тілінің буын жігін түйсіне бермеуі анық. Сонымен қазақ тілінің буын табиғатын артикуляциялық тұрғыдан түсіндірудің амалын қарастыруға тура келеді.

Сөз жоқ, буын құрамындағы дыбыстардың арасындағы артикуляциялық байланыс – жалпы лингвистикалық құбылыс. Алайда буын

құрамындағы дыбыстардың артикуляциялық байланысының түрлері әр тілде әртүрлі болады. Сөйтіп тілдердің өзара ерекшеліктерінің бір белгісі буынға келіп тіреледі.

Бұл мәселені шешу үшін өз тұсымыздан "әуез бірлігі" (тембральная общность, целостность) деген ұғым ендіріп отырмыз. Оның негізгі мазмұны қазақ тіліндегі буын белгілі бір әуезбен айтылады, ендеше сол буын құрамындағы дыбыстар өзара тығыз артикуляциялық байланыста болады. Сол артикуляциялық байланыстың түрін табу керек.

Қазақ тіліндегі буын әуезінің құрамы мен жүйесін анықтап алған соң, соған лайық инструментал материал құрастырдық.

Мысалы, жоғарыдағы бір буынды *АТ* сөзін төмендегідей етіп түрлендірдік:

$AT > ATA > ATY > AT^oY$ (атүү)

Сонда бастау буын-сөздегі дауыссыз енді келіп үш түрлі фонетикалық жағдайға түсті: ашық, езулік, жуан *А – Т* – ашық, езулік, жуан *А*; ашық, езулік, жуан *А – Т* – қысаң, езулік, жуан *Ы*; ашық, езулік, жуан *А – Т^o* – қысаң, еріндік, жуан *Ү*. Енді осы сөздердің салыстырмалы артикуляциялық моделін жасаймыз (16, 17 сурет), сонан соң олардың акустикалық көрінісін талдаймыз. Артикуляциялық талдауды акустикалық нәтижелермен пысықтап отырамыз. Дауыссыз қай дауыстымен әуездес шықса, сол екі дыбыс өзара буын құрап тұр деген сөз. Әрі қарай артикуляциялық сипаттамасын акустикалық талдаудың нәтижесімен тиянақтап, белгілі бір қорытындыға келу ғана қалады.

2.2.3.1 Жуысыңқы дауыссыз дыбыстардың буын құрамындағы әуез түрленімі.

Жуысыңқы дауыссыздарды алуда мән бар, өйткені олардың артикуляция-акустикалық көрінісі тоғысыңқы дауыссыздарға қарағанда анық шығады. Бұл зерттеу жұмысын біршама жеңілдетудің және оның көрнекілігін арттырудың амалы болып табылады. Тіл жүйе болғандықтан, жуысыңқы дауыссыздардың негізінде алынған зерттелім нәтижелері тоғысыңқы дауыссыздарға да тән болып шығады.

Сөйгіп екеуіне де ортақ қорытынды жасауға болады.

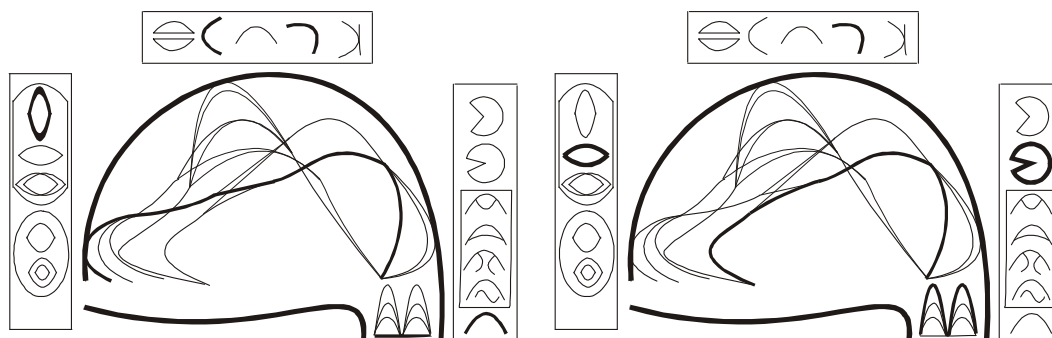
Алдымен бір буынды $YIII^\circ$ сөзін алып, төмендегідей етіп түрлендіреміз:

$YIII^\circ > YIIA\dot{Q} > YIII^\circ Y\dot{Q}$

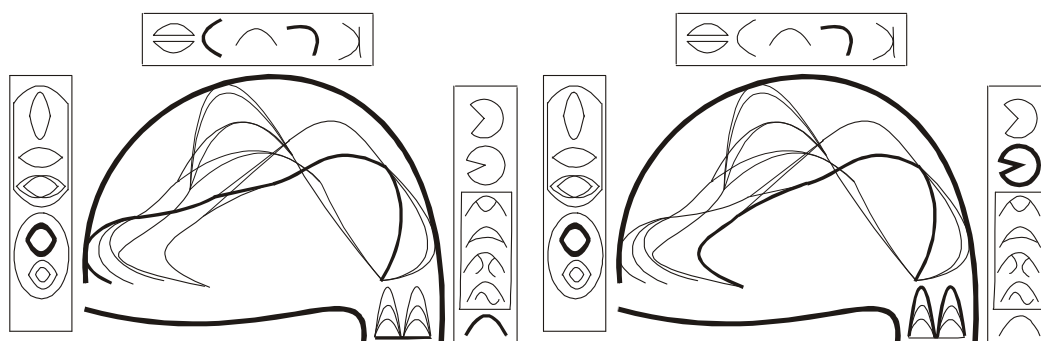
Сонда бастау буын-сөздегі дауыссыз енді келіп екі түрлі фонетикалық жағдайға түсті: қысаң, еріндік, жуан $Y - III^\circ$ – ашық, езулік, жуан A ; қысаң, еріндік, жуан $Y - III^\circ$ – қысаң, еріндік,

жуан Y . Енді осы сөздердің салыстырмалы артикуляциялық моделін жасаймыз, сонан соң олардың акустикалық көрінісін талдаймыз.

Бір буынды $YIII^\circ$ сөзінің құрамындағы дауысты-дауыссыздың артикуляциялық жалғастығы күман туғызбайды. Буынның әуез сипаттамасы құрамындағы дыбыстардың артикуляциялық белгілерінен шығады (18-сурет).

16 - сурет [ты] буынының құрылымы

17 - сурет [тұ] буынының құрылымы

Мұндағы тірек $[y]$ дауысты дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің ауыз қуысындағы көлденең қалпына қарай тіл арты (үстіңгі қатардағы төртінші кейінді белгі), тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай қысаң (оң қанаттағы екінші қысаң белгі), ерін дөңгеленіп тұрады, ерін қатысына қарай еріндік (сол қанаттағы төртінші қысаң, еріндік белгі), дауыс шымылдығы толық тербеледі, дауыс шымылдығының қатысына қарай дауысты (көмейдегі жоғарғы толық толқын сызық белгі). Сонымен оның әуез белгілері: қысаң, еріндік, жуан, жалаң.

$YIII^\circ$ буынының құрамындағы $[u]$:

- Дауыссыз дыбыс тіл ұшы арқылы жасалып, оның жасалуына тіл ұшы қатысады, сөйтіп ауыз қуысындағы жасалу орны тіл ұшы болуынан;

- Сөйлеу мүшелерінің өзара жуысуы арқылы жасалып (тіл ұшы мен күрек тіс жуысады), оның жасалу тәсілі жуысым болады, сөйтіп жасалу тәсіліне қарай жуысыңқы болуынан;

- Дауыс шымылдығы тербелмейді, оның жасалуына дауыс қатыспайды, сөйтіп дауыс қатысына қарай қатаң айтылуынан;

- Тілдің дөңес тұсы ауыз қуысында кейін шегініп, көмейге жақын жатады, сөйтіп тілдің ауыз қуысында кейін шегініп жатуынан;

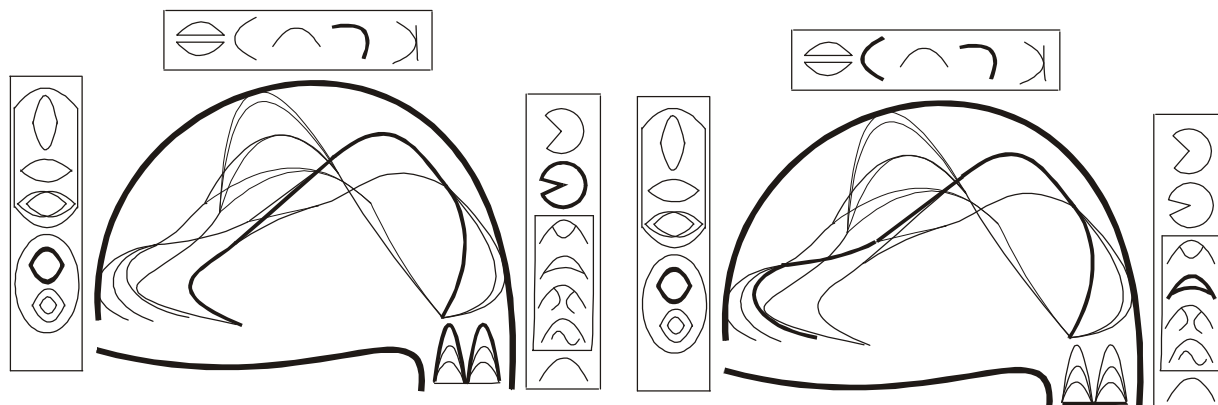
- Тілдің дөңес түсы ауыз қуысында жоғары жатады, сөйтіп тілдің ауыз қуысында жоғары жатуынан;

- Жуысым біте салысымен ерін қысаң ашылып, дөңгеленіп тұрады (ерінмен айтылады), сөйтіп еріннің дөңгеленіп тұруынан [и] дауыссыз дыбысы жасалады.

Ендеше [и] дауыссыз дыбысы ауыз қуысындағы жасалу орнына қарай тіл ұшы, сөйлеу мүшелерінің өзара қалпына қарай жуы-

сыңқы, дауыс қатысына қарай қатаң, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай қысаң еріндік болып жасалады.

[и] дауыссыз дыбысының артикуляциялық белгілерінің жүйесі: жасалу орнына қарай – тіл ұшы, жасалу тәсіліне қарай – жуысыңқы, дауыс қатысына қарай – қатаң, тілдің көлденең қалпына қарай – кейінді, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай қысаң еріндік.

18 - сурет [үш] сөзінің буын құрылымы

[и] дауыссыз дыбысының артикуляциялық белгілерінің құрамы: тіл ұшы, жуысыңқы, қатаң, кейінді, жоғарылы, қысаң еріндік.

Буын құрамындағы [и] дауыссыз дыбысы тіл ұшы арқылы жасалады, ауыз қуысындағы жасалу орнына қарай тіл ұшы (үстіңгі қатардағы екінші тіл ұшы белгісі), тіл ұшы мен күрек тіс өзара жуысады, сөйлеу мүшелерінің өзара қалпына қарай жуысыңқы (оң қанаттағы төртінші жуысыңқы белгі), дауыс шымылдығы тербелмейді, дауыс шымылдығының қатысына қарай қатаң (көмейдегі төменгі тік сызық), тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің ауыз қуысындағы көлденең қалпына қарай кейінді (үстіңгі қатардағы төртінші кейінді белгі), тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы (оң қанаттағы екінші қысаң белгі), ерін дөңгеленіп тұрады, ерін қатысына қарай қысаң еріндік (сол қанаттағы төртінші қысаң еріндік белгі).

Әрі қарай дауысты-дауыссыздың артикуляциялық белгілерін топтай келіп, буын әуезіне қатысты белгілерді бөліп аламыз.

Буын табиғатын сөз еткенде буын құраушы (буын құрауыш) дауысты екенін айту мен буын түрлерін ғана жіктеп шығу жеткіліксіз

болады. Буын акустикасының жалаң нәтижелері де мәселені шешіп бере алмайды. Қазақ тіліндегі буын табиғатының өте қарапайым сипатталып келе жатқандығы да сондықтан. Қарапайым сипаттаудың нәтижелері мектеб оқулықтарына жарағанмен, теориялық фонетиканы қанағаттандыра алмайды.

Оқулықтар мен оқу құралдарындағы (тіптен көптеген теориялық еңбектердегі) буын жігі мен әріп-таңбалардың дыбыс құрамының анықтала алмай жүргендігі де буын табиғатын дұрыс түсінбегендіктен болып жатыр.

Буын құрамындағы дыбыстардың жасалымын бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Себебі буын құрамындағы дыбыстар бір-бірімен тығыз артикуляциялық байланыста болады. Буын құрамындағы дыбыстардың өзара артикуляциялық ықпалы өте күшті. Олар бір-біріне икемделіп жатса да немесе бірінің артикуляциясын бірі өзгертіп жатса да қосақталып жүреді.

Сөздердің жалпы айтылым түрқы буын артикуляциясына тікелей байланысты.

Буын құрамындағы дауыссыз дыбыс екінші бір буынның құрамына ауысатын болса, онда ол сол буынның артикуляциялық үлгісіне бейімделіп отырады. Жеке буынның үстеме артикуляциялық белгілері сол буынның

құрамындағы дыбыстардың үстеме артикуляциялық белгілерін көрсетеді. Соның нәтижесінде буын артикуляциясы жеке дыбыстар мен бүтін сөздің артикуляциясының негізін құрайды.

1. Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной

просодии и сингармонизм казахского слова. Автореф. Дис. ... д-ра филол. наук. – Алма-Ата, 1988.

2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 11-15

3. Трубецкой Н. Основы фонологии. – Москва, 2000. – 352 стр.

4. Утебаева З. Фонетическая структура слога в казахском языке (экспериментально-фонетическое исследование). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Алма-Ата, 1988. 19 с.

Г. К. Кайдарова

Артикуляция согласных звуков в составе слога

В статье рассматривается проблема артикуляции согласных звуков казахского языка в составе слога.

G. K. Kaydarova

ARTICULATION OF CONSONANTS IN THE CONTENT OF SYLLABLE

This article deals with the problem of articulation of consonant sounds of the Kazakh language in the content of a syllable.

Н.Д. Қошанова,

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, ф.ғ.к.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАСТАУЫШТЫҢ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДЕН ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Сөйлемнің тұрлаулы мүшелерін арнайы қарастырған ғалым Т.Сайрамбаев қазақ тіліндегі бастауыштың жасалу жолдарын төмендегіше топтастырады:

1. Жеке сөз таптарынан болған дара бастауыштар.

2. Көмекші есімді күрделі бастауыштар.

3. Көмекші етістікті күрделі бастауыштар.

4. Шылау сөзді бастауыштар.

5. Модаль сөзді бастауыштар.

6. Түйдекті тіркесті бастауыштар.

Бастауыштың мұндай жасалу жолдарын сығымдай түссек, үлкен үш топқа топтастыруға болар еді деп көрсетеді:

1. Дербес мағыналы сөздер арқылы.

2. Дербес мағыналы сөз + көмекші сөз арқылы.

3. Тұрақты тіркестер арқылы [1:114].

Бастауыштық тұлға – атау тұлғасы. Әйтсе де, Ж.Болатов атау тұлғасы тек бастауыштың ғана тұлғалық көрінісі емес, атау тұлғалы сөз мағынасына, орнына қарай анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш, баяндауыш қызметтерін де атқара береді деп көрсетеді [2]. Әрине, атау тұлғасы басқа септік тұлғаларының нольдік тұлғада [3:29] берілуімен шатастырылады.

Бастауыш болатын сөз атау тұлғада тұрып бастауыш болады. Десе де ол сөздер түбір тұлғада, көптік тұлғада, тәуелдеулі қалпында тұрады. Тұрақты тіркестер де осы тұлғалық сипатқа ие.

Атау (нольдік) тұлғалы тұрақты тіркестердің бастауыш болуы дегенде тұрақты тіркестердің соңғы сыңарына көңіл бөлеміз.

Көп жағдайда тұрақты тіркестерді сөйлемдегі синтаксистік қызметіне қарай талдағанда, тұрақты тіркестердің критерийіне жауап бер-

мегеніне қарамастан, қолданылу аясы тұрақты, білдірер мағынасының тұтастығы, сөйлемдегі синтаксистік шартты мағынасы ескеріледі. Мысалы: Оның осы сырт пішінінде жайсаң *сері мінез* бар (М.Дүзенов). Алдымда бәсеке деген екі тосқауыл кезең тұр. Бірінен өту үшін түгі шыққан жүрек, *балуан білек* керек (М.Әуезов). Алып қашса, құдайға шүкір, ауылдағы бір *шөп желке* азайды (газеттен). Жарманы кесіп өтетін *табан жол* көзге айқын шалынды (Н.Сералиев). Тепсе темір үзетін *атан жілік* айналдырған аз жылдың ішінде аш аруаққа айналды (О.Бөкеев).

Сын есім + зат есім құрамды тұрақты тіркестерден де бастауыштар көптеп жасалады:

ақ сақал, тірі жетім, биік мансап, боз бала, боз қырау, ақыр заман, суық сөз, жылы хабар, жас өспірім, ақ көңіл, самал жел, сары уайым, сом тұлға, терең сыр, сұм ажал, қалың ой, есіл ер, ала көңіл, өлі жүн, көбік ауыз, ашық ауыз, ақ сұңқар т.б. Мысалы: Жылама, Мағыш, жылама, Алладан өлім тілеме, Қолдан ұшқан *ақ сұңқар* қайтіп келіп қонбайды (Абай). *Сұм ажал* қасында отырған адамдардан именбей қарттың көз жұмар шағын шыдаммен күтіп отыр (М.Дүзенов). Мұнда бір *терең сыр* жатыр (С.Тұрысов). Надан *қара халық* ондай сөздеріне елгізетін шығар (М.Дулатов). – Жаңалықтың үлкенін есте отыр, балам, біздің елге де қаладан әтрел шығыпты деген *ұзын құлақ* бар (С.Елубаев). *Бұралқы сөз* күлмекке жақсы (мақал). *Көңілдегі көрікті ой* ауыздан шыққанда өңі қашады (Абай). Бұл дүниенің ләззаты бәрі сонда, *ойсыз құлақ* ала алмас ондай сыйды (Абай). *Дуалы ауыз* сөз табар, Құлашымды жазайын (Н.Байғанин).

Сыңарлары зат есім мен есімшемен тіркесте келген тұрақты тіркесті бастауыштар: *бой баққан, есебін тапқан, ана көрген, ата көрген, ала қойды бөле қырыққан, құдайға тіл тигізген, бақиға жеткен, бата оқыр, бет ашар, көңіл ашар, той бастар т.б.* Мысалы: Есебін тапқан екі асар (мақал). Есбай, Қарлығаш: Басталды ойын, басталды *бет ашар!* (М.Әуезов). Құдайдың ақ ажалы қазір жетіп, *Бата оқыр* болар ма еді осы тойда (С.Торайғыров).

Сыңарлары есімше мен зат есімнен болған атау тұлғасында бастауыш болуға бейім тұрақты тіркестер: *шіріген жұмыртқа, айтысқан сөз, алысқан қол, қағысқан кеуде, атар таң, көрер күн, атар таң батар күн, қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босамас буын т.б.* Мысалы: *Атар таң, көрер күн* жоқ болған соң, не дейін (М.Әуезов). Кедейге сірә, атар таң, батар күн бар ма? (М.Дулатов). Найманның ішінде *шіріген жұмыртқа* бар, білемін (М.Әуезов). Сыңарлары заттанған сын есімдерден болған тұрақты тіркесті бастауыштар: Қалай дегенмен де Құлагердей *ерен жүйрік* Ақаннан басқа бір адамда болмайды (А.Жұбанов). *Әсіре қызыл* тез оңар, бәрінен де солғын озар (мақал). *Игі жақсы* да әр түрлі (М.Мағауин).

Барыс жалғаулы сөздің қимыл есімімен тіркесте келуі арқылы да тұрақты тіркестер атау тұлғада бастауыштық қызметте жұмсалады: Қарапайымдылыққа мейлінше жарлы екенсіз, оты жоқ *кеудеге нан пісіру* – жігіттің

соры... (Е.Әкімқұлов). Сол антты енді *жүзеге асыру* талап етіледі (Қ.Қамбаров). Байқаңыз, мұндай уақытта *оққа ұшу* оңай (М.Жұмабаев). Жалпы мұндай сөз – *тығырыққа тіреліп, ойға бату* Ждақайдың өмірінде болмаушы еді (С.Елубаев).

Табыс жалғаулы сөздің қимыл есімімен меңгеріле байланыста берілген тұрақты тіркесті бастауыштар. Табыс жалғауы көбінесе жасырын күйде келеді. Мысалы: Куәлар болмаған жағдайда *ант беру* талап етіледі («Жеті жарғы»). Енді, *жұрт жаңғырту* керек еді (М.Әуезов). Бірақ қорқақтан *жөн жосық сұрау* ақылдылық емес (С.Бакбергенов).

Шығыс септікті сөздің қимыл есімімен тіркесте берілуі арқылы: Осы қатердің өтінде жүріп, алты жолдың бірін *істен шығару* бар тындырғанымыз болды (Б.Майлин). Ерінің ұрлығын біле хабарламаған әйелі мен баласы жазаға тартылмайды, өйткені үлкеннің *үстінен шағым айту* әбестік саналады («Жеті жарғы»).

Жоғарыдағы ойларды сұрыптай келіп, тұрақты тіркестердің әдеттегі сөздердің бастауыш болуы сияқты атау тұлғада (нольдік) тұруы тұрақты тіркестердің соңғы сыңарының қай сөз табынан болуының мәні зор. Тұрақты тіркестер қай сөз табынан құрылса да, субстантивтеніп, атау тұлғада бастауыш қызметінде жұмсалады, баяндауышпен предикаттық қатынаста қиыса байланысады.

Көптік жалғаулы тұрақты тіркесті бастауыштар. Әдеттегі жеке сөздердің бастауыш болуының бір ерекшелігі – көптік жалғаулы сөз атау тұлғасында тұруы, тұрақты тіркестер де атау тұлғалы көптік жалғауында бастауыш қызметінде жұмсалады. Көптік жалғаулы тұрақты тіркестердің соңғы сыңары қай сөз табынан болмасын жалғана береді.

Тұрақты тіркестердің соңғы сыңары зат есімнің көптік тұлғада келуі: *Ашық ауыздар* қалып та қояды (Ж.Аймауытов). Орман ішіндегі *жалғыз аяқ жолдар* да ерегiскендей бірде жаудың үлкен колонналары ағылып жатқан шоссеге тіреліп, енді бірде сол жаққа қисық тартып әлек қылады (Т.Ахтанов). Тұрақты тіркестердің соңғы сыңары есімшенің көптік тұлғада келуі: Төрелер мен молдаларға *қол көтергендер* 27 қой, оларды ренжіткендер 9 қой айып төлеуге тиіс («Жеті жарғы»). Өзіне-өзі *қол салғандар* бөлек жерленеді («Жеті жарғы»). Кейде жалғыз-жарым *ауа жайылатындар* болады (Ж.Айм.). Соңғы сыңары түбір тұлғалы етістікке көптік жалғауы жалғанып,

тұрақты тіркестер бастауыш қызметінде жұмсалыады. Мысалы: *Жау жүректер, ұр да жықтар, ұрылар соғысамыз деді* (Ж.Аймауытов).

Соңғы сыңары –ғыр, -гір, -қыр, -кір жұрнақты алғыс-қарғыс мәнді тұрақты тіркестерге көптік жалғауы жалғанып, атау септігінде бастауыш қызметінде жұмсалыады: Көзіңнен таса болса, әлгі *тұқымың өскірлер* өрікпен алманы қоймайды (С.Сарғасқаев). *Садағаң кеткірлер* әулие екен (М.Дулатов).

Тәуелдік жалғаулы тұрақты тіркесті бастауыштар. Тұрақты тіркес тәуелденіп жұмсалған кезде оңаша, ортақ тұлғаларында, үш жақта жұмсала береді. Тілімізде тұрақты тіркестердің табиғи түрде тәуелденіп келуі де, есім тұрақты тіркестердің де тәуелденіп бастауыш болуы да кездеседі. Тұрақты тіркестердің үш жақта тәуелденіп бастауыш болу жағдайларына тоқталайық.

Тәуелдік жалғаулы I жақты тұрақты тіркесті бастауыштар. Кейбір тұрақты тіркестер құрамында тәуелдік жалғауының бірінші жақтық көрсеткіші табиғи бастапқы көрсеткішіне айналады. Мысалы: Ұрлық түбі – қорлық дегенімен, *өз басым* қорлық көрген жерім жоқ (Қазақ ертегілері). Қайран ғана, қор болған *есіл басым-ай* (Ауыз-екі тілде).

Тұрақты тіркестер қай сөз табынан болмасын тәуелдік жалғауының бірінші жағында, жекеше, көпше түрінде қолданыла береді. Мысалы: Жақсылыққа – жақсылық, кеудемде *шыбын жаным* тұрса, қарымтасыз қалмаспын (Е.Әкімқұлов). *Азан шақырып, қазанның құлағын қағып қойған атым* аталмай, қара бала атанған едім (Қ.Жармағанбетов). Бәйге атындай аңқылдар *Тұла бойым* шіміренді (Абай). Маманның матап алдым қызын өзін, Саған жоқ *алты аласым, бес бересім* (М.Әуезов). Күш көлікті былай қойғанда, *он екіде бір сайманымыз* жоқ (Т.Дәуренбеков). «Байтал түгіл бас қайғы» дегендей, төрт жылда төрт қара таппай, *табан ақы, маңдай теріміз* тамағымыз бен киімімізден артылмайды (Ж.Жұмақанов).

II жақты тәуелдік жалғаулы тұрақты тіркесті бастауыштар: *Барыңнан жогың, ашыңнан тоғың* жақсы (мақал). *Бес күндік өмірің* бар ма, жоқ па? (Абай). *Ат нөпір шимай жасағаның* кімге дәрі (Е.Әкімқұлов). Сағила екеуін қосылып, *жер-көкті бастарыңа көтеретіндерің* қайда? (М.Дулатов).

Тәуелдік жалғауының III жағындағы тұрақты тіркесті бастауыштар. Сыңарлары зат

есімдерден болып, тәуелдік жалғауының III жағындағы бастауыштар: Қашанда қазақ арасында *жер дауы, жесір дауы* біткен бе? (Е.Тұрысов). *Ауылдың алты ауызы* болсын, – деп емеурін жасады (М.Әуезов).

Тұрақты тіркестер сыңарлары есімше + зат есімі тәуелдік жалғауының III жағында келіп тіркес құрауы арқылы да бастауыш жасалынады: *Өсер елдің баласы*, алдымен, өріс іздемейді, дос-жаран іздейді (С.Бақбергенев). Басқа *барар жері, басар тауы* болмаған соң, ауылға беттеді (Т.Дәуренбеков). Жақсылықтың да, жамандықтың да *қыл мойыңға тақалған шағы* ауыр тиеді адамға (Қ.Жұмаділов).

Тұрақты тіркестің соңғы сыңары қимыл есімінің тәуелдік жалғауының III жағында тұрып, бастауыш болуы: Жок, тартып алуға болмайды, қалалы жерде ондай *жұмыстың түбі насырға шауып кетуі* мүмкін (М.Дулатов). Тілегі болмай, әйелі қыз туып, көмек түгіл енді бой жетіп қалған *қызының жасауы* күннен күнге сары уайым болып келе жатыр (М.Дүзенов). Әсіресе шешесі қайтыс болғанда, естісе де *дым сызбай жатып алуы* бұрынғыдан бері бұғып жүрген кек отына май болып құйылды (О.Бөкеев).

Сондай-ақ, тұрақты тіркеске көмекші де етістігі есімше тұлғасында тәуелдік жалғауының үшінші жағын жалғап тіркесуі арқылы да бастауыш болады. Мысалы: *Ел іші – алтын бесік дейтіні* қайда, әлде басыңа іс түсіп, қысылған шағында немесе өзге жұрттың бодауында жүрсең – қадыры білінер ме?! (О.Бөкеев). Қазақтың «*мұндай тірлікті итке бермесін*» дегені менің басымда емес пе? (О.Бөкеев).

Тұрақты тіркестегі тәуелдік жалғаулы сөздің ілік септікті сөзбен тіркесте келуі де мүмкін, не болмаса ілік жалғаулы сөз тіпті тұрақты тіркес құрамына енбеуі де мүмкін. Тұрақты тіркес құрамындағы ілік септіктің ашық не жасырын түрі тәуелдік жалғаулы сөзбен бастауыш болса, ал тұрақты тіркестің құрамынан тыс тұрған ілік жалғаулы сөз тұрақты тіркестің анықтауышы болады.

Көмекші сөзді тұрақты тіркесті бастауыштар. Тұрақты тіркесті бастауыштың жасалуының тағы бір жолы – көмекші сөздердің қатысуы арқылы. Тілімізде бірқатар тұрақты тіркестер *шіркін, атаулы, сорлы, байғұс* тағы да басқа көмекші сөздердің тіркесуі арқылы жасалып, атау тұлғада тұрып бастауыш болады. Мысалы: *Адам шіркін* күйбең тіршілік-

тен қолы босап, түнгі аспанға қарап жатқан кейбір сәттерде оның ой-санасы, алдымен анау жұмбақ әлемнің тұңғығын шарлап кетеді (Ш. Айтматов). Шарықтап шар тараптан көңіл сорлы, таппаған бір тиянақ не өткен қуыс? (Абай).

Тұрақты тіркестерге шылау сөздерінің де тіркесіп келіп, бастауыш болуына себебін тигізеді. Мысалы: Ауыл адамдары *тайлы-таяғына дейін* осылай қарай жүгіріп келеді (Т.Дәуренбеков). *Қол ұстатар, шап сипар, қыз көрсетер, күйеу көрсетер сияқтылар* – ежелден келе жатқан қазақтың атақты ырымдары (М.Әуезов).

Тұрақты тіркесті бастауыштардың жасалуына сондай-ақ *кебі, көрі* көмекші есімдердің де қатысы болатын мына мысалдардан көрінеді: Әйтпесе, *жау жагадан алғанда, бөрі етекпен кебі* боп жүрер (Ә.Әлімжанов). *Сырдың суы сирағынан келмейдінің кері* көрініп тұр (Газ.). *Иш қазандай қайнайды, күресуге дәрмен жоқтың кері* келіп тұр (Қ.Аманов).

Де көмекші етістігі есімше тұлғасында тұрақты тіркестермен тіркесте бастауыш болады. Ондайда көбінесе сөйлемнің баяндауышы *осы, рас, бар, қиын* деген сияқты сөздер бо-

лады. Мысалы: *Өлмегенге өлі балық деген* осы (Қ.Аманов). *Қарай гөріңдер, жаман иттің атын бөрібасар қояды деген* рас екен-ау (Қазақ ертегілері). *«Тас түскен жеріне ауыр» деген* бар ғой. Демеймін менің қайғым саған батар (С.Торайғыров).

Қорыта айтқанда, тұрақты тіркестерден болған сөйлем мүшелерінің құрылымдық ерекшеліктеріне арнайы тоқталуымыздың басты себебі осы мәселенің түп төркіні проф. М.Балақаев пен проф. Т.Сайрамбаев тұрады. Қазақ тіліндегі түйдекті тіркестер мен олардың мағыналық, құрылымдық сипаты М.Балақаев арқылы зерттеуін тапса, тұрақты тіркестер сөйлем мүшелердің жасалуының бір жолы екендігін баса көрсеткен ғалым – Т.Сайрамбаев. Яғни жалпы қазақ тілінің синтаксисі ғылымының басында М.Балақаев тұрса, Т.Сайрамбаевтың қазіргі қазақ тілі синтаксисінің қалыптасуындағы еңбегі ерекше.

1. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің түрлаулы мүшелері. Алматы, 1991.

2. Болатов Ж. Синтаксистің кейбір мәселелері. // Қазақ тілі мен әдебиеті, 1959, N4.

3. С.Исаев. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы, 1992.

Н. Д. Кошанова

ПОДЛЕЖАЩИЕ, ВЫРАЖЕННЫЕ УСТОЙЧИВЫМИ СОЧЕТАНИЯМИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В этой статье рассматриваются структурные особенности подлежащих, выраженных устойчивыми сочетаниями в современном казахском языке.

N. D. Koshanova

THE SUBJECTS EXPRESSED BY STABLE COMBINATIONS IN MODERN KAZAKH LANGUAGE

The article deals with the structural peculiarities of subjects expressed by stable combinations in the modern Kazakh Language.

В. И. Супрун,

д.ф.н., профессор Волгоградского государственного
социально-педагогического университета

Г. Б. Мадиева,

д.ф.н., профессор, КазНУ им. аль-Фараби

СЕМАНТИКА СОБСТВЕННЫХ ИМЕН: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Вопрос о наличии или отсутствии значения у имён собственных – перманентный для ономастических исследований. Дискуссии по этому вопросу ведутся учёными с момента зарождения ономастики как науки (1973: 45-

112). В современной лингвистике существуют различные взгляды на вопрос о значении и семантике имени: от структурно-языкового содержания имени собственного, «редуцированного» или ослабленного значения имени

собственного, энциклопедического значения до полного отрицания значения у имени собственного (Мадиева, Супрун 2011: 145-146).

Для Е.С. Отина значение онима – реально существующий факт языковой действительности: «онимы не только способны выполнять свою прямую и изначальную функцию – быть именами объектов окружающего нас мира, но и проникаются вторичным, дополнительным понятийным содержанием, становятся в речи экспрессивно-оценочными заместителями имён нарицательных» (2004: 5). По его мнению, коннотонимы со вторично развившимися созначениями являются ономастической универсалией, присущей словарному составу большинства языков мира (там же). Составитель первого в славянской лексикографии словаря коннотативных онимов воплотил в жизнь идею Л.В. Щербы – «определить вторые “нарицательные” значения собственных имён» (1974: 279).

В недавно вышедшей в Болгарии ономастической энциклопедии имеется 7 статей об ономастической семантике, правда, сведённые в конце концов к двум исходным: *значение на оним*, *значение на име*, *ономастично значение*, *ономастична семантика*, *съдържание на име*, *значение на име*, *смисъл на име* (Балкански, Цанков 2010: 148-149). Определения, представленные в этой энциклопедии, в целом корреспондируют с пониманием лексического значения слова, определённым в ЛЭС: «содержание слова, отображающее в сознании и закрепляющее в нём представление о предмете, свойстве, процессе, явлении и т.д.» (Гак 1990: 261). Введённые в обе дефиниции слова *сведения* и *содержание* можно рассматривать как синонимичные: *сведения* ‘факты, данные, характеризующие кого-л. или что-л.’, *содержание* ‘отображённая в нашем сознании совокупность существенных признаков предмета или ряда однородных предметов (в логике)’ (Ефремова/III: 204, 343). В указанной болгарской энциклопедии термины *референт* и *денотат* используются как синонимы: *денотат на име* ‘всякий объект или явление, которые имеют индивидуальное имя, носитель имени, объект номинации, референт собственного имени’ (Балканский, Цанков 2010: 97). Определение референта собственного имени отличается только отсылкой к денотату и дополнительным терминосочетанием *объект именования* (там же: 392). В книге имеются также

термины *ономастичен референт* (там же: 309), *обект на именуването*, *обект на номинация*, *назоваване* (там же: 286).

В русской лингвистической традиции под референтом понимается «объект внеязыковой действительности, который имеет в виду говорящий, данный речевой поток; предмет референции» (Булыгина, Крылов, 1990б: 410-411). Под денотатом может рассматриваться как обозначаемый предмет, так и «множество объектов действительности (вещей, свойств, отношений, ситуаций, состояний, процессов, действий и т.д.), которые могут именоваться данной единицей (в силу её языкового значения)» (Булыгина, Крылов, 1990а: 128-129).

Следует согласиться с мнением В.Г. Гака, что всякое слово в языке обладает лексическим значением (1990: 262). Ученый определяет, что имена собственные содержат элементы сигнификативной стороны значения, так как подводят единичный объект под некоторый класс объектов (1990: 262). При этом различаются языковые выражения с постоянной референцией (Луна, Земля, Солнце, Ходжа Насреддин), имеющие одноименный денотат, и единицы с переменной референцией, имеющие многоэлементные денотаты (Булыгина, Крылов 1990а: 129). Возможно, имеет смысл говорить об особом онимическом значении слова. Сравним, например, семантические структуры слов *Волга* и *река* (семы апеллятива определены по БТС: 1114 и Ефремова/III: 115, онима – по БЭС: 219 и РВВО: 84-88).

Волга	река
Река	Водный поток
Крупнейшая в Европе	Естественный
Широкая	Непрерывный
Раздольная	Значительный
Символ России	Со стоком с площадей бассейна
Матушка	Текущий в русле
Впадает в Каспийское море	От истока до устья

Бросается в глаза, что у апеллятива выявлены действительно семы – минимальные предельные единицы плана содержания (Новиков 1990: 437), тогда как у гидронима представлены «осколки» географической, когнитивной, лингвокультурной и пр. информации.

Семы апеллятива предельны, а у гидронима устойчива только денотативная связь, остальные параметры произвольны, зависят от индивидуального объёма знаний и чувствований носителя языка. Е.С. Отин определяет, что «типичным, узуальным для названия *Ташкент* в русской речи является его собственно топонимное значение ‘столица Узбекистана’» (2004: 8). Видимо, можно выделить также и более общее значение ‘город’, свойственное всем ойконимам, основанное на их первичной денотативной семе, ср. определение слова *столица* ‘главный город страны’ (БТС: 1272).

Чем известнее имя собственное, тем больше у него информационных и ассоциативных сем. Семантическую структуру гидронима *Волга* можно было расширить значительным числом других ассоциативных характеристик: *транспортная артерия, гидроэлектростанция и водохранилища, крупные города, Жигули, песни, Стенька Разин, издавна долго, колыбель моя* и мн. др. У названий незначительных рек такого семантического объёма нет, фактически присутствует только денотативная связь: *Гуселка* – река (РВВО: 111). Этот гидроним может существовать только в составе апеллятивно-онимического комплекса (Широков 2001: 3). Однако и в этом случае объём семантики приведенного гидронима может увеличиваться за счёт расширения сферы использования названного этим именем объекта, его узнаваемости, значимости для использующих это название и т.п.

Обязательность / факультативность функционирования онима в составе апеллятивно-онимического комплекса определяется отношением имени собственного к ядру или периферии онимического поля. Ядерные конститuenty, к которым относятся антропонимы (Супрун 2000: 17), употребляются без апеллятивного сопровождения (*Иван, Иванов*), тогда как периферийные единицы проявляют свою семантику только в сочетании с дифференцирующим нарицательным именем: *конфета «Ромашка» – детский сад «Ромашка» – кафе «Ромашка» – ансамбль «Ромашка» – стихотворение «Ромашка»*. Антропонимы с терминами родства образуют неделимые единицы прагаономастического характера: *дядя Коля, тётя Надя, бабушка Ира, дедушка Слава* и пр. (Супрун 2000: 20). Сравним в казахской культуре: *Роза ана, Арман ага, Айман тәте* и т.п. Н.Д. Арутюнова говорит о стрем-

лении к таксономической дифференциации онимов с помощью категориального существительного: *фабрика «Красная роза», кино-театр «Художественный», улица Пречистенка* и пр. (1999: 35).

У разных типов онимов может быть различная семантическая структура. Так, для русского отчества главным является деривационное значение. С помощью суффиксов *-ович/-ич, -овна/-ична/-ичина* выражается понятие ‘сын / дочь человека, носящего имя, от которого образовано отчество’. Дополнительно у русского отчества проявляются этнокультурные семы ‘в сочетании с именем является наиболее вежливой формой обращения к человеку’, ‘в деревенской и городской рабочей среде может использоваться самостоятельно как уважительное обращение’. В казахской лингвокультуре такими маркерами служат термины родства *ул ‘сын’, кыз ‘дочь’*, которые в совокупности с именем отца образуют отчество: *Баянжанулы* (в этом случае аффиксоид *-улы* выполняют функцию русского суффикса, показателя мужского рода *-ович/-ич*) и *Баянжанкызы* (аффиксоид *-кызы* используется в значении русского показателя женского рода *-овна*) (Мадиева 2010: 164).

Для фамилий деривационная семантика, лежащая в их основе, затемняется, на первый план выходит значение ‘наследственное семейное именование человека, прибавляемое к личному имени, переходящее обычно от отца к детям’ (БТС: 1415). Не все русские фамилии являются суффиксальными образованиями (*Арнаут, Мельник, Автух, Артюх, Андрус*), многие не имеют посессивных формантов (*Суперанский, Подольский, Успенский, Архангельский, Аржановский, Артельный, Атаманский*). Для фамилий важной является дифференцирующая сема ‘указывает на принадлежность человека к определённой семье’ (Подольская 1988: 140).

Исландское отчество в связи с отсутствием фамилий у этого народа в большей степени берёт на себя номинативно-идентификационную-дифференцирующую функцию, выделяя комбинацией имени и отчества отдельного человека и объединяя с помощью отчеств детей одного исландца: *Elin Olafsdottir, Ingóor Olafsson; Sveinbjörn Sveinbjörnsson; Björk Guðmundsdottir*. Исландское законодательство вообще запрещает иметь фамилию, делая исключение только для натурализованных

иностранцев и их потомков. Отсутствие фамилии наполняется при этом в социуме этнокультурным содержанием: 'типичный исландец, не иностранец'.

Подобная двухкомпонентная система *имя + отчество* существуют также и у других народов. У родовитых монголов до XX века антропонимическая формула состояла из трёх частей: родовое имя, отчество, личное имя, однако при социализме родовые имена были запрещены, остались только имена и отчества: *Жүгдэрдэмидийн Гүррагчаа* (сначала идёт отчество – имя отца в родительном падеже, затем личное имя). Русские женщины, выйдя замуж за монголов, брали в качестве фамилии имя или отчество мужа. С 2000 г. в Монголии вновь разрешены фамилии. Некоторые вернули прежние родовые имена, другие придумали фамилии по роду деятельности или на других основаниях: космонавт Гүррагча взял себе фамилию *Сансар* 'космос'. В Эфиопии семьи также не имеют постоянных фамилий. Ребенку даётся имя, после которого следует имя отца: у эфиопского стайера и марафонца Хайле Гебреселассие отца зовут Гебреселассие Бекеле; известный амхарский писатель Мэнгысту Лемма родился от Лемма Хайлу. Сложнее система именования у арабов, она включает отчество, дедичество и даже имена более далёких предков, которые могут считаться семейными именами: *Мухаммед Ахмед Амир Сулейман Шараф-Эль-Дин* < личное имя Мухаммед, отец Ахмед, дед Амир, прадед Сулейман, прапрадед Шараф-Эль-Дин.

Для понимания онимической семантики важно рассмотрение имён собственных как части речи. Среди имён собственных встречаются глагольные слова, словосочетания различного состава, структуры, равные предложению (см. многочисленные примеры – Матвеев 2006: 5). Трудно установить частеречную принадлежность онима в языках изолирующего и полисинтетического строя: в первых сложно отличить сложное слово от словосочетания (в китайском языке, например), для вторых характерно включение в состав глагола-сказуемого прямого дополнения и других членов предложения (Журиная 1990: 511), что сказывается на структуре и восприятии микропонимов и других имён собственных.

Однако даже такая специфика онимов не позволяет усомниться в субстантивности имени собственного. Только став именем существи-

тельным, оним выполняет все свои функции: номинативно-идентификационно-дифференцирующую, информационную и экспрессивную, познавательную и аккумулирующую (Подольская 1988: 145). Много ещё будет написано об онимической семантике. Эта проблема постоянно получает новые импульсы для размышления при обращении к ранее не исследованным или слабо изученным именам, к специфическим разрядам и типам онимов, к языкам разной типологии и генеалогии.

1. Алефиренко Н.Ф. О природе ономастической семантики // Ономастика Поволжья: Тез. докл. VIII междунар. конф. Волгоград: Перемена, 1998. С. 165-168.

2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки рус. культуры, 1999. 896 + XV с.

3. Балкански Т., Цанков К. Энциклопедия на българската ономастика: Към основите на българската ономастика / Великотърновски ун-т «Св. св. Кирил и Методий»; Център на българска ономастика «Проф. Николай Ковачов». Велико Търново: Фабер, 2010. 552 с.

4. БТС = Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С.А. Кузнецов. СПб.: Норинт, 1998. 1536 с.

5. Булгаков С.В. Настольная книга священно-церковно-служителей. Ч. I-II. М.: Издат. отдел Моск. Патриархата, 1993. 1172 с. (единая пагинация) (Репринт. Воспроизведение изд. 1913 г.).

6. Булыгина Т.В., Крылов С.А. Денотат // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990а. С. 128-129.

7. Булыгина Т.В., Крылов С.А. Референт // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990б. С. 410-411.

8. БЭС = Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: Больш. Рос. энцикл.; СПб.: Норинт, 2001. 1456 с.

9. Гак В.Г. Лексическое значение слова // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990. С. 261-263.

10. Ефремова Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка. В трёх томах. М.: АСТ; Астрель, 2006.

11. Журиная М.А. Типологическая классификация языков // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990. С. 511-512.

12. ЛЭС = Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990. 685 с.

13. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. Алматы: Арыс, 2010. 240 с.

14. Мадиева Г.Б., Супрун В.И. Теоретические основы ономастики: Учеб. пособие. Алматы: Арыс; Волгоград: Перемена, 2011. 280 с.

15. Матвеев А.К. Апология имени // Известия Урал. гос. ун-та (Екатеринбург). 2001, №21. Проблемы образования, науки и культуры. Вып. 11. С. 86-92.

16. Матвеев А.К. Ономастика и ономотология // Вопросы ономастики (Екатеринбург). 2005, №2. С. 5-10.

17. Матвеев А.К. Ономотология. М.: Наука, 2006. 292 с.

18. Новиков Л.А. Сема // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. Энцикл., 1990. С. 437-438.

19. Отин Е.С. Русская ономастика в Русской энциклопедии. Иван. Иванов // Русская ономастика и ономастика России: словарь. М.: Школа-Пресс, 1994. С. 7-11, 85-90, 91-92.

20. Отин Е.С. Материалы к Словарю коннотативных собственных имён (буква А) // Восточноукраинский лингвистический сборник. Вып. VI. Донецк, 2000. С. 108—151.

21. Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имён. Донецк: Юго-Восток, Лтд, 2004. 412 с. 2-е изд. М.: А Темп, 2006. 440 с. (Сер. Филологические словари русского языка).

22. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1978. 198 с. 2-е изд., перераб. и доп. 1988. 192 с.

23. РВВО = Крюкова И.В., Супрун В.И. Реки и водоёмы Волгоградской области: Гидронимический словарь. Изд. 2-е, перераб. и доп. Волгоград: Изд-во ВГАПК РО, 2009. 380 с.

24. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973. 366 с.

25. Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал: Монография. Волгоград: Перемена, 2000. 172 с.

26. Флоренский П.А. Имена: Сочинения. М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 1998. 912 с. (Сер. Антология мысли).

27. Широков А.Г. Русская урбанонимия в диахроническом освещении: апеллятивно-онимические комплексы. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2001. 20 с.

28. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

Супрун В.И., Мадиева Г. Б.

Жалқы есімдердің семантикасы: мәселелері мен шешу жолдары

Мақала жалқы есімнің семантикасын ашу мәселелеріне және онимдік лексиканың ерекшелігін сипаттаудағы әр түрлі көзқарастарға арналған.

Suprun V.I., Madieva G.B.

Semantics of proper names: problems and ways of solution

The article is devoted to the semantics problems of the proper names and various ways to the description of the specifics of onoma vocabulary.

П. Т. Медетбекова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к., medet_73@mail.ru

МЕН/БЕН/ПЕН/ЖӘНЕ ЖАЛҒАУЛЫҚ ШЫЛАУЛАРЫНЫҢ КВАНТИТАТИВТІ ТАЛДАУЫ

Бүгінгі таңда тіл білімі ғылымының дәстүрлі **квантитативті** және **квалитативті** лингвистиканың дамуы жаңа ақпараттық технологияны қолдану мен лингвистиканы компьютермен меңгеруге зор ықпалын тигізеді. Бұл тұрғыда квантитативті талдаудың тілдік элементтер табиғатын тереңірек пайымдауға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн.

Тіліміздегі *Мен/бен/пен*, және жалғаулық шылауларының қызметін қазақ тіл білімінің жалпы типологиялық ерекшелігі тұрғысынан квантитативті зерттеуі бойынша, сондай-ақ аталмыш жалғаулықтардың түрлі стиль мәтіндерінде қолданылу сипатына орай функционалды-семантикалық талдауын да қамтиды. Квантитативті талдау үшін осы жалғаулықтардың таңдалуы олардың әмбебапты ерекшеліктеріне бағытталған — кез келген тілдегі жиілік категориялардың бірі ретінде жалғаулықтар тілдердің жалпы типологиялық белгілерін танытуға қабілетті, түрлі стиль мәтіндерінде түрліше қолданылады, мәтінге авторлықты анықтауда сенімді белгі бола алады.

Квантитативті және *квалитативті* талдау тіл білімінде кеңінен тараған және оның тармақталуына негіз болған. Сондықтан да квантитативті өлшемдер тілдің жаратылысын, табиғатын бейнелеу арқылы оның ішкі механизмін терең тануға тигізер көмегі зор. Сөз жүйесін зерттеуде квантитативті және квалитативті тіл білімінің атқарар қызметі ерекше. Тілді зерттеудің *квантитативті* (*сандық*) және *квалитативті* (*сапалы*) талдаулары тіл білімі тарихында әр түрлі мезгілде және бір-біріне тәуелсіз дамып келді. Алайда бұл тәсілдер бір-біріне қарама-қайшы бола алмайды. Қазіргі таңда тіл білімінде квалитативті және квантитативті әдістерді синтездеу, тілдік өлшемдерді және сандық әдісті кеңінен қолдану — жинақталған мәлімет пен жиіліктің мазмұнын береді.

Квантитативті лингвистика тілдің лексика-семантикалық жүйесін, морфологиялық және синтаксистік құрылымы мен мәтіндердің стилистикалық ерекшеліктерін объективті түрде анықтайды.

Мен/бен/пен фонетикалық варианттарының дыбыстар үндестігіне сәйкес пайда болғаны қазақ тіл білімінде аталып өткенімен, оның табиғаты терең танылған жоқ, әр варианттың өзіндік үндесетін дыбыстары және шылаулардағы бұл сингармонизмнің тілдің типологиялық (морфологиялық) ерекшелігіне қатысы, соған орай туындайтыны сөз болған емес.

Бұл тұрғыда квантитативті лингвистика фонетикалық варианттың әр үндесе алатын дыбыстарын ғана емес, сонымен бірге сол дыбыс үндестігіне негізделген варианттың мәтінде таралу жиілігінің сандық көрсеткішін де анықтауға мүмкіндік береді.

Дыбыстардың өзара үндесуі барысындағы фонетикалық варианттардың сандық жиілік көрсеткіші тілдің типологиялық (морфологиялық) құрылымының аталған жалғаулық шылаулардағы көрінісін, ықпалын саралауда сүйенетін дерек болып табылады.

Жалпы тіл білімінде тіл мен сөйлеуде көрініс табатын тілдік бірліктердің қызмет ету сипатын анықтауда квантитативті және квалитативті әдістер қолданылады. Квантитативті математикалық тіл білімінде шартты түрде алгебралық лингвистика деп аталатын бағыт айқындалған болатын. Квантитативті әдістерді тіл білімінің кейбір бөлімдерін математикалық сипаттауда қолдануға болады.

Тіл көптеген өлшемдері бар көп деңгейлі күрделі жүйе болып табылады. Дәл осындай жүйеге ықтималдық теориясы, математикалық статистика, ақпарат теориясы және тағы басқалары сөйлеуде жиі кездесетін белгілі шарттармен байланысты кездейсоқ тіл құбылыстарының статистикалық заңдылықтарын қарастыруға сүйенеді. Егер ауызша және жазба тіл ағынындағы қандай да бір тілдік бірліктердің пайда болуын кездейсоқ оқиғаға жатқызуға болатын болса, онда статистикалық зерттеуде мұндай жағдайлар ықтималдылығы болуы мүмкін. Қазақ тіл білімінің дамуы сөздердің тек фонетикалық, грамматикалық категориялары мен морфологиялық кластарын ескеріп қана қоймай, сондай-ақ тілдің барлық сөздік қорын әдеби аспектіде де, жалпы тілдік тұрғыдан да ескеруді болжайды. Бұл орайда отандық ғалымдардың М. Балақаев, Р. Сыздық, Н. Уәлиев пен А. Алдашева, И. Ұйықбаев, С. Бизақовтардың қазақ тіл мәдениеті, тілдік норма, әдеби тіл нормасының қалыптасуы мен дамуы, тілдегі варианттылыққа арналған еңбектерінде қарастырылады.

Әр түрлі стильдік бояудағы қазақ мәтіндерінде шылаулардың қолданылуын статистикалық есептеу Қазақ грамматикасында (1980) атап көрсетілген ережені бұзудың көптеген себептерін айқындауға мүмкіндік береді [1].

Тіл қандай да ықтималды-статистикалық заңдарға бағына отырып, элементтері сөйлеуде қолданылуға болатын құрылым ретінде қарастырыла алады. Егер бұл осылай болса, онда статистикалық әдістемені қолданудың объективті қажеттілігі түсінікті болып шығады, өйткені дәл осы әдістеме әр түрлі статистикалық заңдар әрекетін аңғаруға арнайы бейімделген, тіл білімінің қолданатын дәстүрлі мойындалған әдістемелері тілдік бірліктердің өзін-өзі сапалық сипаттау үшін қолайлы, бірақ олар статистикалық табиғаты бар генетикалық және функционалдық заңдылықтарды айқындау және тану үшін мүлдем тиімсіз. Сондықтан да лингвистер статистикалық әдістемелер мәселелеріне түрлі қырынан келуге айрықша назар аударады.

Бұл шарттардың негізі ретінде статистиканың тілдің квантитативті өлшемдер әдістемесімен дәстүрлі бірлігін айтуға болады. Бұл бірлік аса қажет, себебі, лингвист сөз, сөз табы, сөйлем мүшелері, сөйлем түрлері және т.б. категориялардың статистикасын қолдана алады, яғни сандық интерпретация тікелей түрде сапалық талдаумен ұштасады. Статистика өздігінен тілдің қарапайым бірліктерінің сапалық сипатын тануды қамтамасыз ете алмайды. Дегенмен, статистика тілдік бірліктерді сапалық талдау нәтижесіне сүйене отырып, жүзеге асырған олардың қолданылуы мен дамуының заңдылықтарын көрсетеді және жаңа зерттеу деңгейінде сапалық бағаға негіз болады. Бұл мәселеде қазақ тілі материалы бойынша статистикалық зерттеулер жүргізген проф. А.Қ. Жұбановтың пікірі маңызды, ғалымның есептеуінше, тілдік құбылыстың жиілігі – универсалды тілдік категория. Бұл жерде тіл зерттеу барысында тек математикалық, дәлірек айтсақ, статистикалық әдіс-тәсіл мен математикалық өрнекті қолдану туралы ғана сөз болып отырған жоқ, сонымен бірге сандық сипат белгілі бір тілдің ішкі табиғатына объективті түрде тән деп түсінген жөн. Шынында да, бүгінгі таңда тіл құрылымындағы сапалық және сандық сипаттар іштей тығыз байланыста болатыны күмән туғызбайды. Тілді статистикалық тәсілдермен зерттеу тілші-мамандардың субъективті тұжырымдарын не объек-

тивті шындыққа айналдыруға көмектеседі немесе оның теріс екендігін дәлелдеп береді [2, 11].

Тіл білімінде статистиканы сәтті қолданудың келесі шарты ғалымдардың статистика базасында шешілетін лингвистикалық міндеттердің типтерін аз-кем айқын түсінуі, статистиканың тілдік құрылымның әр түрлі салаларындағы және нақты тілдік немесе сөйлеу материалынан зерттеу абстракциясының әр түрлі баспалдақтарындағы мүмкіндіктерін ұғыну болып саналады.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының типологиялық құрылымын анықтайтын және осы функционалдық тілдік бірліктердің түрлі стильдік мәтіндерде қолданылу жағдайларын көрсететін квантитативті өлшемдердің қажеттілігімен айқындалатынын бірнеше жағдайларға байланысты негізделеді. Атап айтар болсақ: а) мәтіндегі *мен/бен/пен* vs. *және* жалғаулық шылауларының таралу жиілігін квантитативті талдау арқылы; ә) әрбір варианттың мәтіндегі орын алу жиілігінің көрсеткіштері негізінде *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының тілдегі жалпы қызмет сипатын толықтыруға байланысты; б) *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының табиғатын сандык-стилистикалық және функционалды-семантикалық тұрғыда талдау қажеттілігіне байланысты; в) *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының түрлі стилистикалық, сондай-ақ түрлі жанрлық сипаттағы мәтіндердегі қызметін квантитативті талдау қажеттілігі.

Осы аталған жайлардың барлығын анықтап, тілдік бірліктерді қазіргі квантитативті лингвистика тұрғысында сипаттауда маңызды деп санаймыз.

Мен/бен/пен жалғаулық шылаулары фонетикалық варианттарының қолданылу аясы тілдің жалғамалы сипатымен, типологиялық (морфологиялық) құрылымының ерекшелігімен сәйкестікте түсіндірілді.

Квантитативті өлшемдердің көмегімен стильдік тұрғыдан әр түрлі мәтіндерде кездесетін *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының варианттары мен *және* жалғаулық шылауы жиілігінің сандық көрсеткіштерінің нәтижесі өз алдына нақтылықты беретінін атап өткен жөн.

Фонетикалық варианттар болып табылатын *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының барлық кезде бірізді тәртіппен (1-*мен*; 2-*бен*; 3-*пен*) орналасуы олардың түрлі стильдер мәтіндерінде қолданылу жиілігінің сандық көрсеткіштерінен гөрі, дыбыстық үндестікке

негізделетіні анықталды. Жалғаулық шылаулардың бірізді осындай ретпен орналасуында да тағы тілдің морфология-типологиялық ерекшелігінің зор рөл атқарып тұрғанын көреміз. Яғни, қазақ лингвистерінің бұл жалғаулық шылауларды осы тәртіппен орналастырулары қандай-да бір заңдылықты саналы түрде ескермей-ақ, тілдің үндестікке құрылған табиғатының итермелеуінің нәтижесі болып отырғанын аңғарамыз. Өзге тілді тұтынушы лингвист бұл шылауларды әдеттегідей тәртіппен автоматты түрде орналастыра қоюы екіталай, қазақ тілінің үндестікке негізделген морфология-типологиялық табиғатының осы шылаулардың орналасуынан іздеу ойға келе бермесі анық.

Мен жалғаулық шылауының *бен* және *пен* жалғаулық шылауынан үнемі бұрын тұруының себебі оның барлық стильдер мәтіндерінде таралу жиілігінің жоғары көрсеткішке ие болуы тұрғысынан дәлелденеді.

Сандық талдау сапалық талдаумен ұштастырылып, жалғаулық шылаулардың семантикасы мен қызметі зерттеуді, ыңғайластық жалғаулықтар парадигмасына енетін аталмыш шылаулардың функционалды-семантикалық антиномиялары ашылуы; қазақ тілін өзге тіл ретінде меңгеру барысында осы жалғаулық шылаулардың өзара орын ауыстыру мүмкіндіктері зерттеуге негіз болады; сандық талдау көмегімен осы шылаулардың қолданылуына байланысты тілдік норма тұрғысындағы ережелерді анықтауға талпыныс жасалады; *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының публицистикалық, көркем әдебиет, ғылыми стильдердегі квантитативті өлшемдерін талдау нәтижесінде шылаулардың сапалық белгілері туралы жасалған тұжырымдар өз алдына жаңалық берері де сөзсіз.

Сөйтіп, квантитативті лингвистика әдістерінің көмегімен алынған сандық көрсеткіштер *мен/бен/пен* фонетикалық варианттарының тілде пайда болуы және олардың әдеттегі бірізді тәртіппен орналасуы дыбыстық үндестік тән қазақ тілінің морфология-типологиялық құрылымына сәйкес негізделеді деген тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Мен/бен/пен мен *және* жалғаулық шылауларының сандық жиілік көрсеткіштеріндегі айырмашылықтары, сондай-ақ, олардың тілдегі функционалды-семантикалық мүмкіндіктеріне де байланысты. Егер *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары бір ғана мағыналық топқа енетін бірліктерді байланыстыруға қабілетті

болса, *және* жалғаулық шылауы өте белсенді қолданыста, ол сөз таптарының әр түрлі мағыналық топтарына енетін тілдік бірліктердің өзара байланыстарының барлығында дерлік орын алады. Мысалы: *Көк түс — аспанның, ауа мен судың белгісі. Тудағы күн бейнесі — геральдика заңы бойынша — байлық пен берекенің белгісі. Ұлттық өрнек — қазақ халқының мәдениетін, поэтикалық және көркем танымын, өнерін білдіреді* (Е. Шаймерденұлы. Қазақ елінің рәміздері). Мемлекеттік тудың барлық белгілері бар жалаушалар да болады. Олар келіссөз үстелдеріне қойылады, ресми қонақтарды қарсы алу *және* шығарып салу кезінде машиналарға қадалады.

Мен/бен/пен мен *және* жалғаулық шылаулары синтаксистік мәнмәтінге тікелей бағынышты көмекші сөздер ретінде таныла отырып, олар бірыңғай мүшелердің мазмұнындағы семантикалық ортақ белгілермен бірге айырмашылықтарды да аңғартады, яғни *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары өздері байланыстыратын сөздерді топтастырып, өзара жақындастырады, ал *және* жалғаулық шылауы байланысқа түсіп тұрған ұғымдардың дербестігін сақтап, олардың даралануы қажет етілген жағдайда қолданылады, сонымен бірге оның үстіне, әрі, тағы сияқты бірліктердің де семантикасын өз бойында қамтиды.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылаулары

барлық функционалдық стильдерде қолданысқа ие, алайда олардың сол стильдерде қолданылу жиілігінің көрсеткіштері бірдей болмауы да заңдылық.

Мен/бен/пен жалғаулық шылаулары варианттарының квантитативтік көрсеткішінің жалғамалы тіл – қазақ тілінің үндестігі құрылымына сәйкес типологиялық белгілерге тәуелділігін анықтауына орай, *мен/бен/пен* мен *және* жалғаулық шылауларының функционалды-семантикалық, функционалды-стистикалық ерекшеліктерін сипаттауына, аталмыш жалғаулықтардың қолданылуындағы ортологиялық сәйкестіктер мен сәйкессіздіктерді анықтауына байланысты көрсетіледі.

Сонымен қатар, тіл білімінде варианттарды зерттеп, оның мәнін түсіндіруде түрлі қырынан зерттелуі де байқалады, себебі варианттылық мәселесі көпқырлы. XX ғасырдың ортасынан бастап қазіргі уақытқа дейін ол отандық және шетелдік ғалымдардың түрлі тіл білімі салалары мен бірқатар аралас ғылымдардың зерттеу нысаны болып табылатынын да айтып кетуді қажет етеді.

1 Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис / Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі. А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты. – Астана, 2002. – 784 б.

2 Джубанов А.Х. Квантитативная структура казахского текста. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 11 с.

Медетбекова П.

Квантитативные особенности союзов *мен/бен/пен/және*

В статье рассматриваются типологическая структура и квантитативные особенности союзов «мен/бен/пен, және» и их роль в языкознании.

Medetbekov P.

Quantitative features of unions *men / ben / pen / zhane*

The typological structure and quantitative peculiarities of the unions «мен/бен/пен, және» and their role in linguistics are described in the article

А.Т. Мұхамеджанова,

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

І.ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «ҒАШЫҚТАР» РОМАНЫНДАҒЫ МЕҢГЕРІЛЕ БАЙЛАНЫСҚАН ЕСІМДІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

Сөз тіркесіндегі сөздердің басын құрайтын және сөз тіркестерін жіктеуге критерий болатын синтаксистік тірек – сөздердің байланысу формалары [1;37]. Қазірде есімді және етістікті сөз тіркестері сол байланысу формала-

рына қарай өзара бірнеше топқа бөлініп жүр. Есімді сөз тіркестері қабыса, матаса және меңгеріле байланысса, етістікті сөз тіркестері қабыса және меңгеріле байланысады.

Меңгеру әдетте етістік сөздермен байланысты қаралатыны белгілі, яғни етістіктің семантикалық табиғаты белгілі бір септік жалғауындағы сөзді іздеп тұрады. Сондықтан есім сөздер септік жалғау формасындағы сөздерді бағындыру мүмкіншілігіне ие болу үшін сөйлемде етістіктің қызметін атқарып, баяндауыш функциясында жұмсалуды керек. Есім меңгеру негізінде құрылатын сөйлемдердегі баяндауыштың қызметін көбінесе сын есімдер атқарады, зат есімдер бұл қызметте сирек жұмсалады, жұмсалған күнде де, көпшілігінде септік жалғауындағы есім сөздерді меңгере бермейді. Мұның өзі де сын есімдердің не басқа да сапалық, модальдық есімдердің зат есімнен гөрі етістік табиғатына жақындығынан болса керек. Меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің ерекшелігін олардың құралу тұрғысынан қарап айырамыз. Олар *барыс, шығыс, табыс, жатыс, көмектес* жалғауларының бірінде болады да, басыңқы сөз сол жалғаудағы сөзді керек ететін етістік не есім болады. Меңгеруші сөз жетектеуші де, меңгерілуші оның жетегіне еруші сөз болады.

Қарастырып отырған шығармада меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестері онша көп кездеспейді және барлық есімдер бірдей ондай сөз тіркесінің меңгеруші сыңары бола алмайды. Есімдердің ішінде көбінесе бастауыштың күйін, халін білдіретін сөздер есімді сөз тіркесінің басыңқы сыңары болып жиі жұмсалады. Жалпы есім сөз таптарының басыңқылық қызметі жайында алғашқы мәліметті берген ғалым профессор М.Балақаев: «Меңгеретін сөздер – етістіктер, есімдер (көбінесе сын есім, шылау сөздердің бірқатары; кейде есім мен етістік бірлесіп меңгереді), - деп, меңгеріле байланысқан сөз тіркесінің басыңқы сыңары қызметінде жиі жұмсалатын сөз таптары есімді сөз таптары екенін айтқан болатын [2; 208].

Профессор Ә.Аблақов: «Меңгеру, негізінде, етістікке тән қасиет, сондықтан есімдер етістіктер сияқты септік жалғаулы сөздермен еркін тіркесе бермейді», - деп, есімдерге қарағанда етістіктердің тіркес құрау қабілеті мол екендігін дұрыс көрсетеді [3;5].

Шығармада меңгеріле байланысқан есімді тіркестер *барыс, шығыс, жатыс, көмектес* септіктерінде жұмсалған. Олардың әрбіреуінің өзіндік қолданылу аясы мен жұмсалуды ерекшелігі бар екенін байқадық. Олар негізінен төмендегідей жолдармен жұмсалған:

I. Меңгеріле байланысқан зат есімді тіркестер.

Зат есімдер меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестерінің құрамында жиі кездеспейді дегенмен де шығармада автордың қолданысында меңгеріле байланысқан зат есімді тіркестер біршама кездеседі. Олар *барыс, шығыс, жатыс, көмектес* септіктерінде жұмсалған, енді осыларға жекелей тоқталайық.

1. Барыс септікті.

1) бағыныңқы сыңары ***жалқы зат есімді***, басыңқы сыңары ***жалпы зат есімді*** болып келеді. Мысалы: Зат есім арқылы жасалады. Зүлфияның маған істері, менің оған жұмсар қастығым жоқ, бірақ ол *Аяужанға* көп *қиянат етті*.

2) бағыныңқы сыңары ***жалпы зат есімді***, басыңқы сыңары ***жалпы зат есімді*** болып келеді. Мысалы: *Көзіме ұшқын, жүрегіме от* пайда болды. Суретші де сондай, адамның өзін ұмытқанмен, өзгелерден өзгеше, тек сол *адамға* тән бір қимылын, көз тастауын, не жүріс-тұрысын есіне сақтап қалуы көп кездесетін жағдай. Әрине, өлген *адамға* денесін паршалаудан келер *зиян* жоқ, бірақ *тіріге* тиер *көмегі* көп. Бұл *дәрігерлерге сабақ*, келешекте ауруды тануына орасан зор көмек. ...Егер сонда, бірін-бірі жақсы көрген екі адам бірінсіз-бірі өмір сүре алмайтындай сезімге ие болса, сонда ған ол шын *махаббатқа* да ие.

Кейде оларға сын есімдер тіркесіп, күрделі тіркес құрамында жұмсалады. Мысалы: Өздерінің еңбектен туған арман, тілектерін осынша жоғары қойған *жас серіктеріме* дән *ризамын*.

3) бағыныңқы сыңары ***жинақтық сан есімді***, басыңқы сыңары ***жалпы зат есімді*** болып келеді. Мысалы: *Екеуімізге* арнап *хат* жазып кетті.

4) бағыныңқы сыңары ***болжалдық сан есімді***, басыңқы сыңары ***жалпы зат есімді*** болып келеді. Мысалы: Бір жағында бетон мен шыныдан салған төрт қабат мектеп, бірнеше залы бар, *мыңға жуық оқушы* сияды.

5) бағыныңқы сыңары ***жіктеу есімдігі***, басыңқы сыңары ***жалпы зат есімді*** болып келеді. Мысалы: Оның: «Құлыным!» - деп күс-күс қолымен басымнан сипағаны *маған* зор *қуаныш*, үлкен *бақыт* болатын, дәрекілеу келген даусының өзі жаныма жалын егіп, көңілімді шалқытып қоя беретін.. *Маған* сіздің соншалық азаптануыңыз *жұмбақ*. Сөйткен адамның өзін-өзі өлтіруі *маған жұмбақ*.

Дегенмен Аяужанның бұл қылығында *маған үлгі* боларлық бір қасиет бар. О да *маған гашық*.

6) бағыныңқы сыңары *сұрау есімдігі*, басыңқы сыңары *жалпы зат есімді* болып келеді. Мысалы: Ол ерекшелік *кімге тән* еді, өзім де есіме түсіре алмай келемін.

7) бағыныңқы сыңары *сілтеу есімдігі*, басыңқы сыңары *жалпы зат есімді* болып келеді. Мысалы: Еңбек – *бұларға да поэзия, ән!*

8) бағыныңқы сыңары *өз есімдігі*, басыңқы сыңары *жалпы зат есімді* болып келеді. Мысалы: Осынау бейтаныс адамдардың беттерінен *өздеріне ғана тән*, өздерінің ғана бейнелерін ашатын ерекшелігін көбірек таба бастаймын. Өзгені білмеймін - *өзіме дәл солай!* Мұны осы күнгі жас балаға дейін біледі, неге айтып тұрғаным *өзіме де жұмбақ*.

2. Жатыс септікті.

1) бағыныңқы сыңары *жалпы зат есімді*, басыңқы сыңары *жалпы зат есімді* болып келеді. Мысалы: *Көзінде ашу* оты жарқ-жүрқ етеді. Бір *қабырғасында* әжептәуір әдемі *сервант*, *бұрышында* үш жақты *айна*. Тек сонау *көкжиекте* бір болмашы қара *бұлт* көрінеді. Бұл дәрігерлерге сабақ, *келешекте* ауруды тануына орасан зор *көмек*. Тек менің ішімде ғана қызыл шоқ, *көзімде күн сәулесі*, жан-жағыма шаттана қараймын. Бәрлерінің *жүзінде қуаныш*, таңғажайып *шаттық*. Кейде сілтеу есімдіктері зат есімдергі тіркесіп, күрделі тіркесті құрайды. Мысалы: *Сол жағымда* қатпар-қатпар *Мырыш тауы*..

2) бағыныңқы сыңары *есептік сан есімді*, басыңқы сыңары *жалпы зат есімді* болып келеді. Мысалы: Әрине, *жиырма бес жаста* жарық жалғанға *ризамын*.

3) бағыныңқы сыңары *жинақтық сан есімді*, басыңқы сыңары *жалпы зат есімді* болып келеді. Мысалы: *Екеуімізде* бір-бірден *екі бөлме*, бөлек тұрамыз.

4) бағыныңқы сыңары *жіктеу есімдігі*, басыңқы сыңары *жалпы зат есімді* болып келеді. Мысалы: *Менде үш ұпай* болады. Оның үстіне, *бізде* қарттарға әрқашанда *құрмет емес пе?*

5) бағыныңқы сыңары *үстеулі*, басыңқы сыңары *жалпы зат есімді* болып келеді. Мысалы: Одан сәл *төменде* *зауыт*, о жер, бұ жерден дәл өзім тұрғандай, сорайған крандар көрінеді. *Үстінде* жүқа сарғылт лавсан *костюм*, *қолында* сұрғылт *қалпақ*, көгілдір *балон*

нияны қарына іле салған. *Басында* қызыл *орамал*, ұзын шашын өріп, желкесіне түйіп алған.

3. Шығыс септікті.

1) бағыныңқы сыңары *жалпы зат есімді*, басыңқы сыңары *жалпы зат есімді* болып келеді. Мысалы: Аула толған кірпіш, *бетоннан* құйылған *қабырғалар*, үй төбесіне төсейтін бетон тақталар. Ол қасиет – жаңа дүниенің адамының өз басының *бақытынан*, *қуанышынан* халқының *бақытын*, *қуанышын* жоғары қою. Кенет өзіме-өзім тек *өмірден қуаныш* қана іздейтін бір арсыз жандай көріндім.

2) бағыныңқы сыңары *жіктеу есімдігінен*, басыңқы сыңары *жалпы зат есімнен* болып келеді. Мысалы: – Егер ренжімесен, *сенен* бір *өтініш* етсем, орындайсың ба? Ендігі *сенен* жалғыз *тілегім*, Жантас, менің басыма, өз қолыңмен, қайың ағашының бір бұтағын отырғыз. *Менен* *жақсылық* емес, қастық қана күт.

3) бағыныңқы сыңары *сілтеу есімдігінен*, басыңқы сыңары *сын есімнен* болып келеді. Мысалы: *Бұлардан жұмсақ* мінезді тірі айуан бар ма? *Бұдан артық* қолымнан не келеді?

4. Көмектес септікті.

1) бағыныңқы сыңары *зат есімді*, басыңқы сыңары *зат есімді* болып келеді. Мысалы: Бұл – біздің *Ұлболсынмен* ақырғы *қоштасуымыз*. Әттең, өткен іс атылған *оқпен тең*, жоқты іздегенмен не пайда!

Кейде мұндай тіркестерге сын есімдер түйдектеле жұмсалып, күрделі есімді тіркестерді құрайды. Мысалы: Мен жаңа қазақпын, өзге *ұлттармен* *бауырмал* қазақпын.

II. Меңгеріле байланысқан сын есімді тіркестер.

Сын есімдер сөйлемде ойды тиянақтап, есімді баяндауыш болғанда, есімді сөз тіркесінің басыңқысы да бола алады. Мұндай кезде сын есімдер құрамына қарай дара және күрделі түрде, мағынасына қарай сапалық та, қатыстық күйінде де келе береді. Енді жасалу жолына жекелей тоқталайық:

1. Барыс септікті.

а) бағыныңқы сыңары *жалқы зат есімді*, басыңқы сыңары *сапалық сын есімді* болып келеді. Мысалы: Мен *Ұлболсынга* да *адалмын*, *Аяужанга* да *адал* болармын. Мен *Аяужанга* *гашықпын*.

ә) бағыныңқы сыңары *жалпы зат есім*, басыңқы сыңары *сапалық сын есімді* болып келеді. Мысалы: *Жігітке* жар *қымбат*, намыспен ар *қымбат*. Жалынсыз махаббат - әуенсіз

музыка әуезі мен нақышы үндеспеген *бишіге ұқсас*. Мұндай хал *әнге құмар* композиторда, сұлу *көрініске құмар* суретшіде, поэзияға берілген ақында ғана болады. Сондықтан да ол сонау жағылған үш *жұлдызға мәз*. Қыз қолымен безендірген әдемі бөлменің заттары да бұнда адам тұратынын аңғартқандай, *көзге жылы, көңілге орнықты*. Базаргүл көне дүние *эпостарына неге құмар?*

б) бағыныңқы сыңары *сан есім*, басыңқы сыңары *сапалық сын есімді* болып келеді. Мысалы: Әдепкіде *екеумізге де қиын* болды. – *Төртеумізге көңілдірек* болар еді, – деді. Бұл тіркестер бағыныңқы сыңары жіктік жалғаулы барыс септікті жинақтық сан есім мен басыңқы сыңары жай және салыстырмалы шырайлы сын есімнің меңгеріле байланысуы арқылы жасалған.

в) бағыныңқы сыңары *жіктеу есімдігі*, басыңқы сыңары *сапалық сын есімді* болып келеді. Мысалы: Қапелімде қойылған сұраққа жауап қайтара қою *маған да жеңіл* тиген жоқ. Ондай алдау *саған да, оған да обал* емес пе? Кісі мұндай минуттарында жынданған жанмен бірдей, *оған* өмірден өлім *артық*. Түсіне тұрсам да, Аяужансыз өмір сүрудің *маған қиын* екенін де білемін. Бұл *маған ыңғайлы*, өліктің туған-туысқанының. Расын айтсам, өмірімдегі *маған* деген бір *оғаш* нәрсе де осы тойдан басталды. Ол мені шын жақсы көрген еді, өзіме қолы жетпей қалса да, тас мүсінім *оған қымбат та, қадірлі де ... Маған қанша қиын* болса да, амал жоқ, бүгін денесін союға мәжбүр болдым.

г) бағыныңқы сыңары *жіктеу есімдігі*, басыңқы сыңары *қатыстық сын есімді* болып келеді. Мысалы: *Маған түсініксіз*. Осы арманымнан шықтым ба, жоқ па, *маған әлі белгісіз*.

ғ) бағыныңқы сыңары *жалпы есімді*, басыңқы сыңары *асырмалы шырайлы сын есім* болып келеді. Мысалы: Шерубайға өңі күр ғана жүдеу емес, *аса қайғылы* көрінеді. Жұрттың бәрі де *маған аса көрікті, аса сұлу* көрінеді.

д) бағыныңқы сыңары *жалпы есімді*, басыңқы сыңары *қатыстық сын есім* болып келеді. Мысалы: Шерубай *өмірге* өлердей *ызалы*. *Ұлболсынға* деген сезіміңіз *түсініксіз*. Онсыз өмірдің қызығы жоқ деген ұғым беруі, расында да, *Аяужанға түсініксіз еді*. Бүкіл әлем, осы жатқан үйім, бәрі-бәрі *маған жүмақтан түскен хор қызы іспеттес*. Дәл осы

кезде сырт бейнеміз осал жерін аңдып, тістерін ақситып, ырылдаса қалған арлан *бөрі-басарларға ұқсас* болуы ғажап емес, көздеріміз қанталап, еріндеріміз дір-дір етеді.

е) бағыныңқы сыңары *өз есімдігі*, басыңқы сыңары *сапалық сын есімді* болып келеді. Мысалы: ...Сәл мақтанып қояйын, жалпы алғанда жаман шықпайтыны *өзіме аян*.

2. Жатыс септікті.

а) бағыныңқы сыңары *жалпы зат есімді*, басыңқы сыңары *жалпы зат есім* болып келеді. Мысалы: Жаныңды бір әдемі қиялға бөлер сұлу әнге ұқсаған осынау Аяужанның күнәсіз, таза бота *көзінде* Қыз Жібекке лайық бір әсем мөлдір *сезім* ұялағандай. *Көзінде ашу* оты жарқ-жүрқ етеді. Бір *қабырғасында* әдемі *сервант*, *бұрышында* үш жақты *айна*. *Қабырғасында* Базаргүлдің өзі салған қазақ эпосынан алынған бір-екі *сурет* ілінулі түр. *Қабырғаларында* да *кілем*, *сервантта* алтын жалатқан *ыдыс-аяқ*, *хрусталь бокал*.

ә) бағыныңқы сыңары *жалпы зат есімді*, басыңқы сыңары *сапалық сын есім* болып келеді. Мысалы: Адамның осындай дүние шеңберінен шығып, ойы он, санасы сан бөлінетін *сәттерінде* оған жа ғана тіл қатудың өзі *қиын да, қиянат та*. Аңғарадай *кабинетте жалғыз*. *Үйінде* пісірілген асы *дайын*.

ө) бағыныңқы сыңары жалпы зат есімді, бағыныңқы сыңары *-дай, -дей* қосымшалы қатыстық сын есімді болып келеді. Мысалы: Алатауға жарыса жатқан *ауылда* қазақ пен орыс *бірдей*.

3. Шығыс септікті.

2) бағыныңқы сыңары *жалпы зат есімді*, басыңқы сыңары *сапалық сын есімді* болып келеді. Мысалы: Және *Торыдан* жиырма жастай *үлкен* деп естігем. Жан-жағыма қарап едім, жаныма келген *Зүлфиядан басқа* ешкім көзіме ілінбеді.

3) бағыныңқы сыңары *жалпы зат есімді*, басыңқы сыңары *сапалық сын есімді* болып келеді. Мысалы: Оған сенен айырылу, мүмкін, *өмірден* айырылудан *жеңіл* тиер. Ал сен дәл осы минутта ондай *адамнан да қымбатсың*. Оның Алтынайға деген көңілі Аяужан екеуміздің арамыздағы *қасіреттен* көп *жеңіл секілді*. Дүниеде *қуаныштан артық* не бар? Дүниеде *қуаныштан қысқа* не бар, жарық күн батып, түн келеді. Дүниеде көңілінді шарықтатып, ақыл-ойыңа қанат берер болса, *қиялдан тәтті* не бар?! Кісі мұндай минуттарында жынданған жанмен бірдей, оған *өмірден* өлім

артық. Аяужан өзге балалардан кішірек және ұялишақтау Еркежанды өзіне шақырды.

4) бағыныңқы сыңары **жалпы зат есімді**, басыңқы сыңары **қатыстық сын есімді** болып келеді. Мысалы: Маған әлемде осынау бір шүйкедей, бет-аузы шандыр-шандыр қарт анадан ажарлы, анадан сымбатты жан жоқтай көрінетін. Мына профессордан әлдеқайда сымбатты. Қандай күдіретті болсаң да, жазмыштан күшті емес екенсің!

5) бағыныңқы сыңары **жіктеу есімдігі**, басыңқы сыңары **жалпы зат есім** болып келеді. Мысалы: Менен жақсылық емес, қастық күт!

6) бағыныңқы сыңары **жіктеу есімдігі**, басыңқы сыңары **сапалық сын есімді** болып келеді. Мысалы: Ал қазір дүниеде менен қиялы тәтті жан болуға тиісті емес. Ұлболсынның менен де қымбат бірдемені қиғанын сеземін. Қазір менен бай, менен кең адам табыла қояр ма екен. Аяужан ол мағынаға құр махаббат, рақат деген ғана түсінік емес, одан да кең, одан да терең ой беретіндей.

7) бағыныңқы сыңары **жіктеу есімдігі**, басыңқы сыңары **қатыстық сын есімді** болып келеді. Мысалы: Ұлболсындай сүйген жарым болса, менен бақытты адам бар ма? Ет, сүйектен жаралған адам одан күшті емес, оның жүрегіндегі жалынның да бәсеңдейтін, бітуге айналатын кезі болады.

8) бағыныңқы сыңары **сілтеу есімдігі**, басыңқы сыңары **сапалық сын есімді** болып келеді. Мысалы: Дәл осы мезетте маған одан артық жан жоқ мәнзелдес. Қолымнан бұдан басқа не келер? Жастарға бұдан артық іс нәтижесін айғақтайтын көрсеткіш болар ма? Бұлардан жұмсақ мінезді тірі айуан бар ма? Ет, сүйектен жаралған адам одан күшті емес. Одан артық арман бар ма? Аяужан ол мағынаға құр махаббат, рақат деген түсінік емес, одан да кең, одан да терең ой беретіндей. Одан жоғары, одан басқа сезім. Әйтпесе мұны одан басқа жан көрген жоқ. Бұл тілек ойдағыдай көркемөнерде одан да биік шыңға шығаруы керек, өйткені екеуміздің арамызда тек бір-ақ тілек бар.

8) бағыныңқы сыңары **жалпылау есімдігі**, басыңқы сыңары **қатыстық сын есімді** болып келеді. Мысалы: Бұрынғы қайғының бәрінен жаңа қайғы күшті болды.

9) бағыныңқы сыңары **өз есімдігі**, басыңқы сыңары **сапалық сын есімді** болып келеді. Мысалы: Бұл атақ құмарлыққа жатпайды, бұл өзгеден артықпын деген кей адамның жалған

қасиеті де емес, бұл өз еңбегіне өзі риза болған көңілдің тасуы, рақаттануы..

4. Көмектес септікті.

1) бағыныңқы сыңары **зат есім**, басыңқы сыңары сапалық **сын есімді** болып келеді. Мысалы: Жақсы – ісімен жақсы. Сол қарапайымдылығымен әсем, сол үйреніштілігімен ыстық еді. Ер елімен жақсы, жер кенімен жақсы.

III. Меңгеріле байланысқан сан есімді тіркестер.

Сан есімдер де шығармада кездеседі. Дегенмен олар өте сирек кездеседі. Мысалы: Мұндай аурудың жүз пайыздан тоқсан тоғызы жазылмайды.

IV. Меңгеріле байланысқан үстеулі тіркестер.

Барыс септікті.

1) бағыныңқы сыңары **жалпы зат есімді**, басыңқы сыңары **үстеу** болып келеді. Мысалы: Қолыңнан істеген жұмысың, келіспей жатса да, көңіліңе жылы, ойыңа жақын.

2) бағыныңқы сыңары **есімдікті**, басыңқы сыңары **үстеу** болып келеді. Мысалы: Осы арманымнан шықтым ба, жоқ па, маған әлі белгісіз.

Шығыс септікті.

1) бағыныңқы сыңары **жалпы зат есімді**, басыңқы сыңары **үстеу** болып келеді. Мысалы: – Мені шығарып салам деп, үйіңізден тым алыс кетіп қалдыңыз ғой. Қаладан алыс емес. Ол өзінің сезім дүниесінен, ләззат, сұлулық деген түсініктерден жоғары жан. Дүниеде Үміт сынды таза жанды, ұят-арды жастық көңілден жоғары қоятын замандастарым бары – мені мейлінше қуантты. – Жоқ, бұл – махаббаттан да жоғары...

2) бағыныңқы сыңары **жіктеу есімдігі**, басыңқы сыңары **сын есімді** болып келеді. Мысалы: Олар менен үш-төрт жас кіші, Базаргүл, Аяужан бәрі бірге оқыған.

3) бағыныңқы сыңары **жіктеу есімдігі**, басыңқы сыңары **үстеулі** болып келеді. Мысалы: Ие, ие арғы ата-бабамыз маймыл бізден қандай алыс болса, мына кісі, құр адамша киініп, адамша сөйлегені болмаса, мінез-құлық, сезім жағынан бізден анағұрлым алыс болуы керек. Қала шарықтап өсіп келе жатқанымен, мұнда әзірге менен басқа мүсінші жоқ. Одан жоғары, одан басқа сезім.

4) бағыныңқы сыңары **сілтеу есімдігі**, басыңқы сыңары **сан есімді** болып келеді. Мысалы: – Жоқ, әйелім мен балам бұдан төрт жыл бұрын автомобиль апатынан қайтыс болған.

5) бағыныңқы сыңары *өз есімдігі*, басыңқы сыңары *туынды үстеу* болып келеді. Мысалы: Суретші де сондай, адамның өзін ұмытқанмен, *өзгелерден өзгеше*, тек сол адамға тән бір қимылын, көз тастауын, не жүріс-тұрысын есіне сақтап қалуы көп кездесетін жағдай.

1. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 176 б.
2. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1971. – 350 б.
3. Әбілақов Ә. Меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестерінің қалыптасуы, дамуы және қолданылу аясы. Алматы. – 1990. -103 б.
4. Есенберлин І. «Ғашықтар» романы. – Алматы: Көшпенділер, 2007. - 296 б.

А. Мухамеджанова

Образование именных словосочетаний в романе И.Есенберлина «Ғашықтар»

В статье рассматривается структура и образование именных словосочетаний в романе И. Есенберлина «Ғашықтар»

A. T. Mukhamedzhanov

Formation of nominal phrases in the novel of I.Esenberlin "Gashyktar"

The article presents the structure and formation of nominal phrases in I. Esenberlin "Gashyktar."

С. Өтебеков,

А.Ясауи атындағы ХҚТУ магистр-оқытушысы, e-mail: Usb_1407

СӨЙЛЕМ ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ ЖӨНІНДЕГІ Т. САЙРАМБАЕВТЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ ЖАЙЫНДА

Жалпы сөйлем бір сөзден тұрса да, өзара байланысты бірнеше сөзден құралса да, ол дауыс ырғағы жағынан тұтастанып, айналасындағы басқа сөйлемдерден пауза арқылы оқшауланумен қатар, олармен мағыналық қатынасқа еніп, ұласып, үштасып жатады. Оларға (сөйлемге) тән белгілер, оның грамматикалық сипаттайтын, айқындайтын синтаксистік категориялар – коммуникативтік пен модальдік және предикаттық белгілер. Бұл категориялардың әрқайсысының өздеріне тән ішкі мағыналық және сыртқы материалдық көрсеткіштері бар [1:6], яғни, сөйлем предикативтілік деп аталатын грамматикалық мағынамен, коммуникативтілік деп аталатын қызметімен және бастауыш-баяндауыштық деп аталатын құрылымдық үлгісімен сипатталады да, осы жағынан келгенде, ол (сөйлем) әр түрлі айтылыстардан (высказывания) ажыратылады [2:198]. Сөйлемнің бұл айтылған үш түрлі белгісі, категориясы – бір-біріне байланыссыз, бөлек-бөлек жатқан дүниелер емес, өзара бірлікте, бір сөйлем ішінде кейде қабаттасып та жүретін белгілер. Коммуникативтік пен модальдік категориялар сөйлем сайын кездеседі. Бұл екеуінсіз сөйлем жоқ. Ал предикат-

тық категория жоғарыда келтірілген – *Төйт әрі! Мәссаған! Әй-әй-әй!* Дегендер тәріздес сөйлемдерде болмайды, яғни сөйлем сайын болуы шарт емес. Бұл айтылғандар – құрмалас сөйлемдерге де тән белгілер [3:7]. Ғалым М.Балақаев сөйлемнің осындай қасиеттерін негізге ала отырып «предикаттық қатынас негізінде біршама аяқталған ойды білдіретін тиянақты сөздер тізбегін сөйлем дейміз» [3:16], - деп анықтама берген болатын.

Ал ғалым Т.Сайрамбаев жоғары да айтылып кеткен көптеген еңбектердегі ережелерді саралай келе өзінің «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты ауқымды еңбегінде сөйлемдердің негізгі белгілерінің бірі предикативтілікке байланысты қарайды да: «...сөйлемнің негізгі белгісі ретінде предикативтілік, модальдік және интонация үшеуін де бірдей жатқызу орынды деп санаймыз. Оларды бір-бірімен тең немесе біріне-бірі басыңқылық қызметте жұмсалды дейтін пікір олардың ішкі ерекшеліктерін ескермеуден туса керек»[3:5] деп түйеді.

1970 жылы шыққан «Қазіргі орыс әдеби тілінің грамматикасында» берілген «предикативтілік категориясы әрбір сөйлемдерге қатысады және оның грамматикалық мағынасы

болып табылады»[4:536-541] дейтін пікірді қолдайтын ғалым «сөйлемде де, оның негізін құрайтын элемент – бастауыш пен баяндауыш. Осы екеуінің негізінде ғана оның модальділік қасиеті айқындалса керек. Сондықтан да, ең алдымен, сөйлемге тән қасиет ол – предикативтілік» дейді.

Жалпы, сөйлемдерді салыстыра келіп предикативтіліктің қасиетін анықтау барысында: «жалпы, сөйлем бір бас мүшелі, екі бас мүшелі немесе мүшеленбейтін сөйлемдерден құралса, предикативтіліктің ең жоғары түрі екі бас мүшелі сөйлемдерде нақты, ал бір бас мүшелі сөйлемдерде жартылай, ал мүшеленбейтін сөйлемдерде болмайды да. Міне, бұған қарағанда предикативтілік тек бастауыш пен баяндауыш арасындағы таза грамматикалық құбылыс» дейді [3:6]. Демек, сөйлемнің предикативті негізі осы тұрлаулы мүшелер арқылы ажыратылады. Ол жақ, шақ категорияларын предикативтіліктің қасиетіне, ал сөйлемнің бойындағы модальділіктің негізгі көрсеткіштері рай категориясы, модаль сөздер, сол сияқты демеуліктер мен интонация екендігін айтады. Сөйлем синтаксисін зерттеген тарландардың бірі ф.ғ.д., профессоры Р.Әмір өзінің «Жай сөйлем синтаксисі» атты еңбегінде де бұған байланысты *Баяндауыш мүшеге балама ретінде жұмсалатын предикативтік конструкциялар, Пысықтауыш мүшелердің стильдік түрлері және олардың жұмсалуды атты тараушаларында осы мәселелерге баса назар аударған болатын. Ол да «Қазақ тілінде предикативтік іс-әрекетті бастауыш-баяндауыш құрамындағы тіркес арқылы білдіру амалы бар. Бұл үшін қимылды сипаттайтын етістік сөздер субстантивтік формаға келіп бастауыштық позицияны алады да, баяндауыш болып бар, жоқ сөздері қатысады: алғым бар, айтатыным бар* [4:193].

Жай сөйлемнің өзі – хабарлаудың дербес синтаксистік шақтар мен райларды білдіретін арнайы грамматикалық тәсілдердің жүйесін қамтып иеленген ең кіші құрылымдық үлгі [6:543] десек болады. Тіпті, құрмалас сөйлемдердің өзі бірнеше құрылымдық үлгісі бар предикативті единицалардан жасалуы мүмкін. Қазіргі орыс әдеби тілінің грамматикасында бұл жөнінде «құрмалас сөйлем дегеніміз белгілі бір құрылымдық үлгі бойынша құрастырылған және хабарлардың біртұтас единицасы ретінде қызмет атқару үшін жасалған предикативті единицалардың тіркесі» [3:653]. Осы-

ған орай ғылымда екі немесе бірнеше предикативті единицалардың синтаксистік единицалардың синтаксистік тіркесіне негізделген құрмалас сөйлем *полипредикативті* (көп предикативті) құрылым ретінде қаралады да, ол (құрмалас сөйлем) осы тұрғыдан *монопредикативті* (дара предикативті) құрылым ретінде қаралатын жай сөйлемдерге қарама-қарсы қойылады. Құрмалас сөйлем жай сөйлемнен бір емес, бірнеше синтаксистік модальды-шақтық мағынаға ие болуы жағынан ажыратылады. Предикативтілік жай сөйлемнің грамматикалық мағынасы болып саналса, ол бүтіндей құрмалас сөйлемнің емес, оны құрастырушы компоненттердің сапасы болып саналады [2:203]. Бұған қосарымыз қандай да болмасын бүтін тілдік құрылымды құрастырушы компоненттер, бір жағынан бүтіннің бір бөлшегі ретінде қандай да бір дербестігін сақтап тұрса, екінші жағынан, олар өзара қарым-қатынасқа түсу нәтижесінде өзі құрамына еніп тұрған тілдік құрылымның бірлікте, тұтастықта болуын қамтамасыз етеді. Құрмалас сөйлемдердің өзі жөнінде тікелей айтсақ – синтез бен анализдің жемісі. Әсіресе, құрмалас сөйлемге қатысты оның компоненттері турасында ғалымдар әр түрлі талдау арқылы түсіндіреді. Ғалымдардың бір тобы оны құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлем (Н.Сауранбаев, Г.Абдрахманов, А.Нажимов т.б.) десе, екіншілері предикативтік бірліктерді біріктіретін құрылым (Г.Ф.Калашникова, Г.Садырова т.б.), үшіншілері форманттық күрделі бөліктің құрылыс материалы (Г.П.Уханов, М.В.Симулик, О.Төлегенов) деп түсіндіреді. Біздің ойымызша да, талас тудырмайтын айқын мәселе құрмаластағы компоненттердің күрделі бөліктің құрылыс материалы екендігі, ал оның құрылыс материалы, сөз жоқ жай сөйлемдер. Жай сөйлемнен кіші тілдік құрылыстың ешқайсысы да құрмалас сөйлемге дербес компонент бола алмайды. Алайда, құрмалас сыңарларын жеке-жеке сөйлемдер ретінде емес, оны синтаксистік мағынасы, коммуникативтік мақсаты – бәрі-бәрі оны құрайтын элементтерге тікелей қатысты. Коммуникативтік талаптардың синтаксис жүйесін билейтін басты фактор екендігін профессор Р.Әміров көрсеткен болатын [8:11].

Жалпы, «предикат» терминінің бастапқы негізгі мағынасы баяндауыш екендігімен қоса «сөйлемнің негізгі мүшесі» деп, «баяндауышсыз сөйлем болмайды» деп (атаулы сөйлемдерден басқа) қарасақ, баяндауыш предика-

тивтіліктің негізі екендігін кез келген ғалым мойындайды. Дегенмен, баяндауыш логикалық бастауыш болса да жақ, сан бойынша қиысатын, жіктік тұлғаларда тұлғаланып бастауыштық болмыстың белгісіне ыңғайланатын сөйлем мүшесі екендігі даусыз, яғни бастауыш басқа сөйлем мүшелеріне қарағанда ойдың иесі ретінде қолданылатындығы айқын. Бұл жағынан бастауыш басқа сөйлем мүшелерінен айқын ерекшелейді. Бірақ, сонымен қоса бастауыш жеке қолданылып өмір сүре алмаса керек, ол қалайда басқа сөйлем мүшелерімен, оның ішінде баяндауышпен синтаксистік байланыста айтылғанда ғана мағыналары айқындала түседі. Сонда бастауыш болатын сөздер қаншалықты ойдың иесі болуы негізгі шарт екендігі жеке тұрғанда іске аспаса керек. Олай болса бастауыш сөйлемде басты тұлға, бірақ оны бағынбайды деп айтуға келе бермесе керек.[3:66]. Сонымен бірге, предикативтік іс-әрекетті, сапаны білдіретін сөйлем мүшесін баяндауыш дейміз. Сөйлем құрауға негіз болатын бас мүшелер, әсіресе баяндауыш, ойды құрастыруға арқау болады. Бас мүшелер болмаса басқа мүшелердің болуы да мүмкін емес. Өйткені анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыштар, алдымен сол екі бас мүшенің маңына топтанады, қала берді бірін-бірі анықтап, толықтырып, сөйлемнің құрамына ене алады. Осыларды ескере келгенде, предикативтілік – барлық сөйлем формаларына тән, сөйлемді қарым-қатынас бірлігіне жатпайтын сөз, сөз тіркесінен ажырататын бірден-бір қасиет, белгі. Предикативтілік туралы тұжырымның екі қағидасы бар: біріншісі – предикативтілік – сөйлемді сөйлем ететін ең басты синтаксистік категория. Предикативтіктің мағынасы мен қызметі сөйлем мазмұнын шындық болмысқа теңестіру болып танылады. Бұл предикативтіліктің ажырамас қасиеттері – модальділік, шақтылық, жақтылық тәрізді синтаксистік категориялары арқылы іске асады; екіншісі – сөйлемді құраушы бөліктер (компонент) арасындағы арнайы қатынас.

Модальділік объективті және субъективті болып екіге бөлінеді. Объективті модальділік – сөйлемдегі хабарламаның (сообщение) шындық болмысқа қатысы. Бұл екі тұрғыда көрінеді: біріншісі – реалды іс-әрекет, қимыл-қозғалыс, оның үш шақта (осы, келер, өткен) өтуі; екіншісі – реалды емес іс-әрекет, қимыл-қозғалыс, яғни, бұйрық, қалау, тілек, қажеттілік тәрізді хабарлама т.б. Реалды модаль-

ділік ашық райдың үш шағында көрінеді. Мысалы: *Қарашоқыдағы қыстауға келген соң Абай ең әуелі әкесіне бармай, Күнкенің үйіне кірді. Мұнда Абайдың ең жақсы көретін туысқаны – Құдайберді көптен бері науқас болатын. Алдымен соған амандасып, жайын білмек. Құдайберді биік төсек үстінде жөтеліп жатыр екен* т.б. (М.Әуезов).

Қазақ тілінде предикаттық қатынас екі түрлі жолмен айқындалады: бірінші, компонентте екі негізгі мүшенің бастауыш пен баяндауыштың қатар айтылуы арқылы, екінші, баяндауыштың тек жіктік формасы арқылы. Мұның алғашқысын предикаттық қатынастың аналитикалық немесе аналитика-синтетикалық тәсіл арқылы көрінуі де, соңғысын синтетикалық тәсіл арқылы көріну дейміз. Мысалы: *Сендер тәлтіректеп белестен асып кеткенше, мен көз алмай қараумен болып едім* (Б.Майлин). *Ақырында осы отырған жұрт Нілді мен Қарағандыны мына Боздақ пен Байжандікі деп тапты да, өзгеміз соған қол көтеріп шықтық* (Ғ.Мүсірепов).

Мысалдың бірінші сөйлеміндегі бағыныңқы компонент баяндауышы болып тұрған «асып кеткенше» деген күрделі сөз ешбір жаққа тәуелді емес, жеке алғанда оның бойында баяндауыштық қасиет те жоқ. Оны баяндауыштық дәрежеде көрсетіп, белгілі бір жақтық мән беріп тұрған – «сендер» деген бастауыш. Егер ол болмаса, тіркесте сөйлемдік қасиет, яғни предикаттық қатынас пайда болмайды. Предикаттық қатынастың бұл көрінісі – аналитикалық тәсіл көріну деп аталады. Ал мысалдың соңғы сөйлемінде де предикаттық қатынас әр компонент баяндауыштардың (*Боздақ пен Байжандікі деп тапты, қол көтеріп шықтық*) формасы арқылы да, олардың әр қайсысының дербес айтылған бастауыштары арқылы да (*жұрт, өзгеміз*) берілген. Бұл тәсіл предикаттық қатынастың екі жақты, яғни аналитикалық-синтетикалық жолмен көрінуі делінеді. Осы арада предикаттық қасиеттің көрсеткіші саналатын жақ категориясы жөнінде де айтып кетсек болады. Ол үшін жақ категориясының бірден-бір құрылымы етістік болатындығын ескерген Т.Сайрамбаевтың осы мәселенің төңірегінде айтылған пікірі негіз болуға әбден лайық. Ол «синтаксистік жақ категориясы – айтушы, тыңдаушы және ІІІ бір жақта айтылады да, ол көрсеткіш етістік арқылы көрінеді. Етістіктің жақ категориясы *отыр, тұр, жүр, жатыр* етіс-

тіктеріне тікелей жалғанады да, ал басқа етістіктерге түрлі қосымшалардан соң жалғана келе, етістік баяндауыштың қай жақта тұрғандығын көрсетіп, әрі сол көрсеткіші арқылы бастауыш та белгілі болады. Мұның өзі баяндауыштағы жақтық көрсеткіші арқылы бастауыштың қай жақта тұрғандығы мен етістіктің де сол жақта тұруы бір-бірімен үштасып, екі жақты байланысқа түседі де, бірін-бірі толықтырады. Бастауыш та, баяндауыш та екі жақты баяндауыштың бірінде баяндауыш арқылы көрінсе, бастауышта көбіне есімдіктер арқылы көрінеді.

Сөйлемнің ең негізгі қаңқасы предикаттылық десек, одан кейінгі мәселе - сол сөйлем арқылы адамның қуану, шаттану, еркелету, шошу, ашу-ыза, күдіктену, күшейту, әсерлеу, құптау, құптамау, жақтырмау, сену, мүмкіндік, керектілік, болжалдық, т.б. қасиеттері, яғни, олардың семантикалық белгілерін айқындау – екінші орындағы мәселе. Ал сөйлемнің бойындағы мұндай қасиеттердің барлығы да модальділік белгісі арқылы беріледі де, олардың негізгі көрсеткіштері рай категориясы, модаль сөздер мен демеулер және интонация болуы тиіс. Бұл Т.Сайрамбаевтың сөйлемге тән тағы бір қасиет модальділікке байланысты айтылған пікірі. Яғни, модальділік категория сөз иесінің беріліп отырған хабарға өзіндік көзқарасын байқатады. Ол өзінің мағынасы арқылы сөйлемнің айтылу мақсатын, сазын білдіреді. Модальділіктің сипатына қарай сөйлемдер хабарлы (*Оқу басталды*), бұйрықты (Ертең ерте кел), сұраулы (*Мынау кімнің кітабы?*), лепті (*Қандай тамаша! Көрінбе көзіме!*) боп бөлінетіндігі белгілі. Модальділік категориясының сыртқы материалдық көрсеткіші- интонация мен әр түрлі морфология-

лық және лексикалық элементтер. Модальділік мағынаның көрінісі, берілуі тілдерде біркелкі болмайды. Модальділік мағына материалдық жағынан грамматикалық та, лексикалық та болады. Грамматикалық модальділік белгі сөйлемде негізінде етістік райлары арқылы жасалады. Бұл жағынан алғанда, модальділік категориясы передикаттық категориямен үндеседі десек болады. Ал лексикалық модальділік белгісі көбіне тілдегі модаль сөздер арқылы көрініс табады (*Ол оқиды – ол, әрине, оқиды т.б.*). Осының ішінде модальділік категориясының көрсеткіштерінің бірі демеуліктердің рай категориясына қарағанда өте эмоционалдық қасиетін таныту жағы басымырақ екенін көреміз. Жалпы, демеулердің түрлерінің атының өзі олардың ондай сөйлемдерге қандай мағына үстеп тұрғандығын көрсетуімен нақтыланады [9:7].

Қорыта айтқанда, ғалым Т.Сайрамбаев қазақ тіліндегі сөйлемнің негізгі белгілерінің ғылыми теориясының қалыптасуына үлкен үлес қосты деуге толық негіз бар. Ғалымның синтаксистік ғылыми жаңалықтары арнайы қарастыруды қажет ететін мәселелер.

1. Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1966
2. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы А., 1950
3. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. А. 1966
4. Сайрамбаев Т. Сын есімді етістік сөз тіркестері // Қазақ тілімен әдебиеті. № 1. 1999. / М.Жолшаевамен бірге.
5. Виноградов В.В. Вопросы грамматического строя, М., 1955
6. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. А., 1981
7. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. А. 1966
8. Әмір Р. Жай сөйлем синтаксисі. А., 1998.
9. Закиев М. Синтаксический строй татарского языка, Казань, 1963.

* * *

В статье рассматриваются принципы ученого профессора Т.Сайрамбаева о предложениях в казахском языке.

* * *

The article deals with the principles of sentences in Kazakh language according to Professor T. Sairambaev.

Б. Рысбай,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

Ә. НҮРПЕЙІСОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СИНКРЕТИЗМ ҚҰБЫЛЫСЫ

Тілдік құбылыстардың табиғатын танып, тілдік ерекшелігін айқындауда көркем әдебиеттің қосар үлесі айрықша екендігі анық.

Тіліш-ғалым А.Салқынбайдың сөзімен айтқанда: «Сөздің қасиеті мен киесі көркем әдебиетте шынайы көрініс береді, қазақ қалам-

герлерінің туындылары арқылы сөздің сиқырлы кейпі ашылып, мүсінделе, әрлене түседі. Көркем шығармалардағы сөз қолданысы нәтижесінде тілдің терең ішкі мағыналық құрылымы дамиды, жанарады, көпмағыналылық, ауыспалы мағыналылық қалыптасады; сөздің мағыналық құрылымында әр алуан ерекше семалардың пайда болуы – тіл дамуының басты шарты. Тіл көркем әдебиет арқылы өзінің көркем өміріне жолдама алады, құбылады; сөздіктегі қасаң тіл келбетті лебізге айналып, барша ішкі мағыналық және мазмұндық болмысын ашады» [1;4]. Яғни, көркем әдебиет тілдегі заңдылықтардың көрініс тауып, танылуын, қалыптасуын зерделеудің дереккөзі болып саналады. Тілдегі сондай заңдылықтардың бірі - үнемдеу құбылысы. Үнемдеу заңдылығы сөйлеуге тікелей қатысты, яғни, тіл арқылы қарым-қатынас жасау барысында сөйлеуші тыңдаушыға шектеулі сөздермен ғана ойын толық әрі жылдам жеткізуге тырысады. Яғни, «Аз сөзбен көп мағынаны жеткізу – сөз мәдениетінің бір қыры. Бірақ қысқа баяндаудың бәрі шеберлік емес. Шеберлік аз сөзге көп мағына сыйғыза білуде. Сонда ғана сөз қысқалығы тіл мәдениетінің мәнді бір қырына айналады. – Шындығында, белгілі бір ойды ойсыратпай жеткізу, басы артық қолданыстардан сөзді арылтып отыру, аз сөзбен көп мағынаны білдіру оңай емес, оған аз уақыт кетпесе керек» [2;59]. Үнемдеудің (ықшамдаудың) түрлеріне синкретизм, контаминация, ассимиляция, редукция, эллипсис және т.б. жатады. Мақалаға өзек болып отырған синкретизм құбылысы Ә.Нұрпейісов шығармаларында молынан кездеседі. Жазушы күрделі туындысы - «Қан мен тер» трилогиясы үшін КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері болды. Кешегі аумалы-төкпелі замандағы халық өкілдерінің қайталанбайтын, дараланған, күрделі тағдырлы типтік бейнесін баяндаған "Қан мен тер" эпопеясы көптеген тілдерге аударылды. Аталмыш шығармадан синкретизм құбылысының табиғатын тануға септігін тигізетін мысалдарға талдаулар жасалды. Синкретизмнің сөз табына, сөз тіркесі мен сөйлем мүшелеріне қатысын қарастырмастан бұрын, оған берілген анықтамаларға тоқтала кеткенді жөн көрдік.

Синкретизм құбылысы тек лингвистикада ғана емес, ол әдебиет, философия, өнер, дінтану және т.б. ғылымдарда кездеседі.

Синкретизмге энциклопедиялық философиялық сөздікте мынадай анықтама берілген: «Синкретизм (от греческого *synkretismos* - соединение) - 1) нерасчлененность, неразвитое состояние какого-либо явления (например, искусства на первоначальных стадиях человеческой культуры, когда музыка, пение, поэзия, танец не были отделены друг от друга); 2) смешение, неорганическое слияние различных элементов (например, различных культов и религиозных систем в поздней античности - религиозный синкретизм периода эллинизма) [3;609]. Яғни, «Синкретизм (біріктіру) - "жігі ашылмаған", біте қайнасқан сөз тіркесінің синонимі болып табылатын бұл ұғым қандай да болсын құбылыстың жетілмеген дамымаған, өзара жіктеле қоймаған бастапқы күйін білдіреді. Бұл ұғым көбінде алғашқы қауымдық немесе архаикалық мәдени кезеңге байланысты көп қолданылады. Өйткені дәл сол мәдени кезеңде мәдениет салаларының жіктелмегендігін байқаймыз. Синкретизмнің мәнін миф, мифологиялық сана өте жақсы анықтайды. Мифтердегі субъект - объектілік қатынастардың жоқтығы, жеке тұлғалық бастаманың көрінбеуі, адамның өзін айналасын қоршаған әлемнен бөліп-жарып қарамауы, т.б. синкретизм көріністері болып табылады. Архаикалық мәдениеттегі ғылымдардың, өнер түрлері мен наным сенімдердің жіктелінбеген бастапқы біртұтастық күйі архаикалық мәдениеттің синкреттік сипатын танытады. Сондықтан да мәдениет тарихында зерттеушілер алғашқы қоғамдық синкретизм деген үлкен кезеңді айқындайды. Адамзат дамуының бұл сатысында өмір өзінің іріктелмегендігімен, біртұтастығымен бір-бірімен етене тығыз байланыстылығымен сипатталады. Сол мәдени кезеңнің адамдарының дүние танымындағы синкретизм көріністерін алғашқы наным-сенім түрлерінен: фетишизм, анимизм, тотемизм т.б. айқын көруге болады» [4].

Сонымен, синкретизм ұғымын тарихи тұрғыдан алып қарайтын болсақ, қандай да болсын құбылыстың жетілмеген, дамымаған бастапқы күйін білдіреді екен.

Синкретизм тілге де тән құбылыс. Тіл білімі сөздігінде: «синкретизм (грек. *synkretismos* – біріктіру) - әр түрлі айтылымдық тұлғалардың қызметтік бірлесуі, қарама-қарсылықтарды бейтараптандыру, бір формада бірнеше мағыналардың берілуі» [5;331], -

деген анықтама берілген. Синкретизм құбылысы тілдің барлық қабаттарында кездеседі: лексикология, морфология т.б. Қазақ тіл білімінде синкретизм құбылысы тарихи лексикология (Ә.Т.Қайдаров, Е.З.Қажыбеков), тарихи морфология (М.Томанов) тұрғысынан зерттелді. Ә.Қайдаров әрі есімнің, әрі етістіктің қызметін атқарған синкретті түбірлер туралы: «Если учесть, что тюркский корень по своей природе представляет собой варибельную величину, то в отношении межтюркских однородных глагольно-именных пар, функционирующих в разных языках зачастую в самых различных формах, целесообразнее употреблять термин синкретизм или синкретические пар» [61;59], - дейді.

Ғ.Қалиев: «Синкретизм (грек. қосылу) қызметі әртүрлі сөздер мен грамматикалық формалардың тілдің даму барысында тұлғалас келуі. Кейбір ғалымдар бұған грамматикалық омонимдерді (омоформаларды), енді біреулері көп мағыналы сөздерді жатқызады. Мыс., *тоң* сөзі әрі зат есім, әрі етістік (бұйрық райдың жағында), көш әрі зат есім, әрі етістік (бұйрық рай жақ), *кір* әрі зат есім, әрі сын есім, *тамақ* сөзінің екі мағынасы да зат есім мағынасында қолданылады. С. қосымшаларда кездеседі. Мыс. *ша/ше* қосымшасы бірде кішірейту мағынасындағы зат есім тудырады: *күреңше, қалақша*, бірде үстеу мағыналы сөздер тудырады: *біздіңше, ескіше, жаңаша; дай/дей* бірде сын есім (*үйдей, таудай*), бірде үстеу (*жаздай, қыстай*) тудырады. Тіл жүйесіндегі ауыспалы (өтпелі) құбылыстармен байланысты туған тіл бірліктерінің бір-біріне қарама-қарсы дифференциалды құрылымы мен семантикалық белгілері қосарланып қатар қолданылады. Бұған әртүрлі будандық (диффуздық, аралық) құрылымдар жатады...» [7;286], - деп, атап көрсетеді. Ғалымның пікірінен тілдегі белгілі бір тілдік тұлғалардың бір-біріне ауысу үдерісінде синкретизм құбылысының пайда болатындығын аңғаруға болады. Синкретизм деп бір тілдік тұлғаның бойында екі немесе одан да көп грамматикалық мағыналар мен функциялардың қабат келуін айтамыз. Мәселен, морфологиялық деңгейдегі синкретизм құбылысы сөз таптарының өзара ауысулары барысында байқалады. Мысалы:

Осыдан бір жеті бұрын қайын атасы: «балықшыға сәлем айт, ауыз ашқасын барам», - деп, қатынаған *біреуден* айтып жіберген екен [8;9].

Кенет, ол үйінің алдына тоқтаған салт атты *біреуді* көрді. «Бұл кім болды екен», - деп ойлап, аттылы кісіден көзін айырмай келе жатыр [8;13].

Осы сөйлемдегі ерекшеленген *біреуден* сөзі нешеден? деген сұраққа емес, кімнен? деген сұраққа, *біреуді* сөзі кімді?, деген сұраққа жауап беріп, сан есімнің белгісіз есімдікке ауысқанын байқауға болады. Бұл сөз таптарының кейде сөйлемде үнемі негізгі қызметінде қолданыла бермей, екінші синтаксистік қызметте де жұмсалудың, яғни, сан есімдер есімдіктердің қатарына ауысуы (прономиналдануы) негізінде бастауыштың қызметін атқаратындығын көрсетеді.

Тіліміздегі мұндай тілдік құбылыс туралы ғалым Т.Жукеев: «Сөз таптарының синкретизмі - сөз таптарының ауысу процесінде болатын бір кезең. Синкретизм «өту, көшу» процесінің нәтижесі десек, сондықтан ауысу процесі толық аяқталғанда, синкретизм құбылысы толығымен жойылмайды. Белгілі дәрежеде сақталады. Тілімізде *жарық, тең, бай, жас, батыр* секілді сөздердің бірде зат есім (*Бөлмеге жарық түсті. Батыр бір оқтық, бай бір жұттық*), бірде сын есім (*жарық бөлме, жас жігіттер, бай ауылдар*) болып жұмсалудың категориялық мағыналары толық айқындалып болмаған бір сөз табынан екінші бір сөз табына ауысу үстіндегі синкретті сөздер екендігін білдіреді» [9;55], деп көрсетеді. Мысалы:

Бай, бәйбішеден басқа ... олардан басқа кісі көзіме түспеді. *Бай* үйінің бір сары тайлағы ... жамандатқыр, күнде мал қоралар кезде, жоқ болып шығады... [8;24].

Кешкі тымықта *бай* ауылдың түтіні шаншылып шығып, суыт келе жатқан жолаушыға «мен мұңдалап» көш жерден қол бұлғап тұрғандай [8;31].

Жасқа толы көзі бұлдырап, іштей тістеніп, сазарып алған. Мөңке *жас* жігіттің ішіндегі зары мен мұңын үнсіз ұғып, көзін төмен салып отыр [8;178].

Балықшылар Кәленді танып, бастарын көтеріп алды. Бір *жас* жігіт: Ағажан отырыңызшы! Жаман үйіміздің төбесін мойныңызбен іліп әкетерсіз, деп әзіл қатып еді, бірақ іштей арбасып қалған кісілер міз бақпады [8;37].

Ол қолына ұстай кірген бір асымдай *тоң* балықты босағаға тастай салды [8;6].

Берілген сөйлемдердегі ерекшеленіп берілген сөздер (*бай, жас, тоң*) бірде зат есімнің

қызметінде, бірде сын есімнің қызметінде жұмсалып, олардың бойында бірнеше грамматикалық мағыналардың түйіскенін көреміз.

Синтаксис деңгейіндегі синкретизм құбылысы сөйлем құрамындағы бір сөзге екі түрлі сұрақ қойылып, екеуі де синтаксистік қызметті атқаруынан көрінеді. Мысалы:

Урядник келгесін Құдайменде дереу балықшылар (неге?, қайда?) *ауылына* жаушы шаптырды [8;88]. Дәл осы кезде қара сақалды, киіз керекапты атшабар тағы да құйындатып шауып кеп, Кәленнің (несіне? қайда?) *үйіне* ат түмсығын тірей тоқтады [8; 195].

Бұл сөйлемдердегі ерекшеленген сөздерде (*ауылына*, *үйіне*) заттық мағынамен қоса көлемдік мағына да жарыса көрініс тауып тұр, екі түрлі синтаксистік қатынаста жұмсалуды, олар-

дың синкретті сөйлем мүшелері екендігін аңғартады.

Сонымен, синкретизм – белгілі бір тілдік категориялардың бір-біріне ауысу үстінде пайда болатын тілдік құбылыс.

1. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі (оқулық). Алматы, 2011.
2. Бейсенбаева З., Уәлиева Н., Исмаилова Ж., Қанабекова М., Қайдарова Г. Тіл мәдениеті: Оқу құралы. – Алматы: Print-S, 2005. – 112 б.
3. Философский энциклопедический словарь. М., Советская энциклопедия. 1983.
4. www.google.kz
5. Тіл білімі сөздігі. — Алматы: Ғылым, 1998. — 544 б.
6. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алматы, 1986.
7. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 2005.
8. Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. Алматы, 1976. – 824 б.
9. Жукеев Т.Б. Қазақ тіліндегі пысықтауыш мүшеге қатысты синкретикалық құбылыстар. (ф.ғ.к. ғылыми дәреж. диссер.). Қарағанды, 2005.

Б. Рысбай

Синкретизм в произведениях А. Нурпеисова

В статье рассматривается явление синкретизма в процессе перехода одних языковых явлений в другие.

B. Rysbai

Syncretism in the works of A. Nurpeisov

This article discusses the phenomenon of syncretism in the process of transition of some linguistic phenomenon in others.

Б. Л. Сманова

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФАЗАЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Етістіктердің лексикалық мағынасы амал-әрекеттер білдірумен бірге, түрлі амалдың орындалу тәсілін де, қимылдық сипатын да білдіреді. Осындай бірнеше лексикалық реңктер оның негізгі мағынасымен қабаттасып өмір сүреді. Мысалы, "*Жүгір*" етістігі қозғалу мағынасын білдіреді. Басқа қозғалу етістігі мен айырмашылықтары қозғалудың тездігін білдіреді. Нақ осындай *жүгір* етістігі мен қатар *зырлау*, *аяғы аяғына тимеу* деуге де болады. Олардың қосымша мағынасы жағынан айырылып тұратындығы анық. Көмекші етістіктерде мұндай мағыналық реңктер болады. Мысалы, *отыр*, *жатыр*, *тұр*, *жүр* етістіктері көмекші етістік қызметін атқарумен бірге амал-әрекеттің созылыңқылығын да білдіреді. Сонымен бірге *отыр* мен *жатыр*-дың айырмашылығы да бар. *Кітап оқып отыр*

дегенмен *кітап оқып жатыр* деген де отыр нақтылы осы әрекеттің орындалып жатқандығын білдіреді. Ал *жатыр* дегенде оқу амалының қазіргі кезде нақтылы болуында анық болмайды. *Оқып жатыр* дегенде оқу бірнеше күнге созылған амал болса да олар қазіргі кезде оқуы шарт емес, олардың негізгі амалы оқу екендігін, ол үздік-создық болуы да мүмкін. *Жүр* етістігі де сондай созылыңқылы амал әрекетті білдіреді. Осы мағынасына қарай оларда нақ осы шақ мағынасы бар дейміз. *Оқып жүр* дегенде амал-әрекеттің жатырдан да ұзақ болғандығын, уақытпен өлшенбейтін, бірақ негізгі еңбегі оқу екендігін білдіреді [1].

Етістіктер семантикалық жақтан зерттеу соңғы кездерде қолға алына бастағаны анық. Олар тек толық мағыналы етістіктерді лексика-семантикаға байланысты ғана сөз еткен.

Ал көмекші етістіктерге байланысты семантикалық зерттеу қолға алынбағаны анық. Тіпті көмекші етістіктерде лексикалық мағына бар ма, жоқ па деген сұрау да толық шешілмеген. Көмекші етістіктерге байланысты түркі тілдерінде біршама еңбек етілген, бірақ олар тек грамматикалық сипатын анықтауға әрекет еткен. Сондықтан көмекші етістіктердің мағынасы туралы сөз болуы үшін оларды жаңа бағытта зерттеп, жаңа жүйеге салу керек. Біріншіден, көмекші сөздер дегенде біз көмекші есімдерді, көмекші етістіктерді, шылауларды көз алдымызға келтіреміз. Біздіңше, олар мағынасы жағынан бір деңгейде емес. Екіншіден, көмекші есімдер мен көмекші етістіктерді М.Оразов атауыш көмекшілер деп бір топқа жатқызады [2]. Бірақ олардың арасында айырмашылықтар болатындығы анық. Олардың белгілерінің өлшемі бар ма? Үшіншіден, көмекші етістіктер етістіктердің аналитикалық формаларын жасайды, ал көмекші есімдер зат есімнің аналитикалық формаларын жасай алмайды. Сондықтан етістіктердің шақ категориясын жасауға себепші болатын аналитикалық формасын жасайды. Мысалы, нақ осы шақтың аналитикалық формалары (*-ып отыр*; *-ып тұр*; *-ып жүр*; *-ып жатыр*), өткен шақтың аналитикалық форматы (*-ған еді*); шартты райдың форматтары (*-са еді*; *-са екен еді*); қалау райдың аналитикалық форматтары (*-са игі еді*; *-са иген ді*) т.б. Көмекші есімдер жетекші есімдердің (зат есімнің) лексикалық мағынасын толықтырады. Төртіншіден, олардың лексикалық мағынасының солғындауын көмекші есімдермен теңестіруге болмайды. Көмекші етістіктердің ішіндегі толымсыз етістігі мен *"жазда"* сөздерінде болмаса санаулы мәтінде ғана, толымсыз мағыналы не көмекші етістік мағынасында қолданылғандығы анықталады. Бесіншіден, көмекші етістіктердің мағынасы жағынан тек грамматикалық категорияларға ғана топтастырмай, сөзжасам қасиетін де анықтауға болады. Ғылыми грамматикада күрделі етістік деген сөздер тек көмекші сөздермен байланысты болады.

Етістіктердің мағынасын семалық жүйесімен байланысты бірнеше топтарға бөлуге болады. Мысалы, сөздердің лексикалық семантикалық белгісіне қарай етістіктердің он екі лексика-семантикалық топтарға бөледі. Салттық және сабақтылығына қарай, тіркескен есім сөздің тұлғасына қарай бөледі. Сонымен етістіктер амалдың орындалу тәсілімен

де, орындалу деңгейіне байланысты да топтарға бөлініп жүр. Бұл мәселеде даулы жағдайлар да жоқ емес. Мысалы, бір топ ғалымдар етістіктің сипат (вид) категориясына қарай бөлу бар десе, екінші бір топ ғалымдар қазақ тілінде (жалпы түркі тілдерінде) сипат категориясы жоқ дейді [3].

Соңғы жылдарда ғылыми грамматикасының авторларының көпшілігі етістіктердің жеке категориясы деп ерекше топ бөліп амалдың өту сипаты категориясын көрсетуде. А.Ысқақов 1974ж. және 1994 жылдарда екі рет баспа көрген оқулығында солай етеді. Мұндай категорияның бар екендігін Н.Оралбаева мен М.Оразовтар мойындайды. Шындығында, қазақ тілінде етістіктер арқылы амал-әрекеттің орындалу (не орындалмауы) бір сипатта болмайтындығы: не тез, болмаса баяу болатындығын; қысқа мерзімде орындалатын немесе үздік-созылықтық; арнайы немесе жол-жөнекей басқа жұмыстармен қабаттаса болатындығын т.б. білдіреді. Сондықтан амалдың орындалу сипатын көрсету көп қатпарлы, бірнеше жолмен орындалады. М.Оразов амалдың орындалу сипатын екіге бөледі: а) амал-әрекеттің орындалу фазалары; ә) амал-әрекеттің орындалу тәсілдерін білдіретін формалары деп бөледі. Амалдың орындалу фазаларын білдіретін етістіктер фазалық етістіктер деп аталады да, олар төртке бөлінеді: 1) амал-әрекеттің басталуына дейінгі фазалар; 2) амал-әрекеттің басталуы деңгейін білдіретін фазалық етістіктер; 3) амал-әрекеттің болып жатқандығын білдіретін фазалар; 4) амалдың аяқталу фазасын білдіретін етістіктер [4].

Фазалық етістіктер етістіктің лексика-семантикалық топтарының қатарына енбейді. Себебі олар түбір сөздің лексикалық мағынасының құрамына енбейді. Материалдарды салыстырып қарасақ, олардың орындалу фазасын білдіретін арнайы синтетикалық формалар жоқ. Сонымен бірге олар синтетикалық категориялардың құрамына да енбейді. Олардың арнайы қалыптасқан аналитикалық формалары бар. Мысалы, амал-әрекеттің басталуына дейінгі фазасын білдіру көсемшенің – *ғалы*, –*гелі* формасына жетекші етістікке *отыр*, *жүр*, *жатыр*, *тұр* қалып етістігімен тіркесуі арқылы жасалынады. *Барғалы жатыр*, *айтқалы отыр*, *жазғалы тұр*, *кеткелі жатыр* дегенде, біріншіден, амал-әрекеттің орындалуын білдірмейді; керісінше, әлі дайындалу фазасын білдіреді. Екіншіден, етістік-

тердің шақ категориясының құрамына да енбейді. Егер қалыптасқан қағида бойынша шақ категориясы "іс-қимыл, жай-күйдің орындалу мезгілі мен сөйлеп тұрған уақыт арасындағы қарым-қатынастарды білдіретін грамматикалық категория" дейтін болсақ, онда жоғарыдағы мысалдарымыз кейде шақ қатарына аталынуы керек, бірақ *отыр, тұр, жатыр, жүр* дегендердің мағынасында осы шақтың мағынасы бар. Проф. А.Ысқақов осындай *отыр, тұр, жатыр, жүр* етістіктерін *-ып, -іп, -п; -а, -е, -й* көсемшелі етістіктермен тіркесіп келгенде нақ осы шаққа қосса, *-ғалы, -гелі* көсемшелі етістіктің келер шаққа қосады [5]. Грамматикалық категориялардың қатарына қосылған грамматикалық мағыналарды дөп басып ажырату кейде қиын болатындығы анық. Мысалы, етістіктің шартты райларын шақпен байланыстыруға болады, бірақ толық белгілі бір шаққа телу мүмкін болмайды. Сондықтан кей ғалымдар шартты райда келер шақ және өткен шақ мағынасын білдіреді, екінші бір ғалымдар олардың шақпен қатысы жоқ, олар мәтінмен байланысты анықталады дейді. *-ғалы отыр* типті аналитикалық формаларды да бір мәтінге анықтау керек. Мысалы, амал-әрекеттің болып жатқанын білдіретін фазасын білдіретіндері төрт қалып етістігімен көсемшенің *-ып, -іп, -п* және *-а, -е, -й*

формасынан жасалынған аналитикалық формамен байланыстырылады. Біз бұл төрт етістікке қосымша *барады, келеді* етістіктерін де қосуға болады дейміз. Себебі олар осы шақпен тікелей байланысты болады да амал-әрекеттің басталынғаны, қашан басталынғандығын білдірмейді; аяғын да білдірмейді. Тек амал-әрекеттің басталғандығын, болып жатқандығын білдіреді. Бұл бір. Екіншіден, олар амал-әрекеттің созылыңқы болғандығын да білдіреді. Мысалы: *оқып отыр, оқып барады; сөйлеп жатыр, сөйлеп келеді*. Осы созылыңқылық мағыналық реңкті білдіріп тұрған *отыр, жатыр, тұр, жүр* етістіктерінің тарихында олардың мағынасын түбірге беріп ықшамдалған (каплогия заңы бойынша) *-ур, -үр* қосымшасының үлесіне тиеді. Ал, бар, кел етістіктері де тек *-ады, -еді* қосымшасымен байланысып барып фазалық етістік қатарына қосылады. Егер *-ур, -үр* қосымшасының да, *-ады, -еді* қосымшаларының да осы шақ формасы екендігін есепке алсақ онда олардың сыбайластығын дәлелдеуге болады.

1 Маманов И.Е. Вспомогательные глаголы в казахском языке.

2 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы, 1991.

3 Оразов М. Көмекші сөздер, 1т. Ташкент 1997.

4 Оразов М. Етістік. Алматы, 2001ж.

5 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1974.

Б. Сманова

Фазовые глаголы казахского языка

В данной статье рассматриваются особенности употребления фазовых глаголов.

B. Smanova

Phase verbs of the Kazakh language

This article discusses the features of using phase verbs.

Г. Т. Сырлыбаева,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің доценті, ф.ғ.к.,
Талдықорған, gulnara_s.t81@mail.ru

ҚАРСЫ МӘНДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Жалпы тілдегі карама-қарсылықты қарастыруда, сөз мағынасы және фразеологиялық бірліктер қандай жағдайда карама-қарсы қойылады деген сауал туындайды. Тіпті фразеологияда антоним фразеологизмдерді анық-

таудың өзі күрделі мәселе. Осы ретте лингвист ғалымдар екі түрлі көзқарасты ұстанады.

Зерттеушілердің бір тобы (А.И. Молотков, Л.А. Грязнова, В.Л. Смирнов): құрылымдық

жағынан біркелкі және құрамында антоним компоненттері бар фразеологизмдер ғана антонимдік жұп құра алады деген пікірде. Ал А.И. Алехина, Л.П. Зими́на, С.А. Быкова, Е.Н. Миллер, Ж. Мусин сияқты ғалымдар фразеологиялық антонимдерді анықтау құрылымдық ерекшеліктері негізінде емес, фразеологиялық бірліктердің мағынасын салыстыру, қарсы қою нәтижесінде пайда болатындығын дәлелдеген болатын.

Біз соңғы айтылған пікірді құптаймыз. Антоним фразеологизмдерді анықтауда олардың құрылымдық сипаты басты рөл атқармайды. Ал жұп фразеологизмдердің құрамында антоним компоненттердің ұшырасуы (*ақ жүрек – қара жүрек, аузы ауыр – аузы жеңіл*), бұл компоненттердің фразеологиялық антоним жасауға негіз бола алатындығына ешкім дау келтірмейді. Антонимдік жұп құратын екі фразеологиялық бірліктің семантикасында бір-біріне ортақ және қарама-қарсы компоненттер ұшырасады. Аталған компоненттер фразеологиялық антонимдерді анықтаудың ең маңызды семантикалық критерийі болып табылады. Бұл жөнінде зерттеуші-ғалымдардың да пікірлері баршылық.

Осы ретте Е.Н. Миллер фразеологизмдердегі антонимия құбылысын анықтауға қатысты мынадай пікір айтады: «основным способом установления антонимии фразеологизмов следует, по нашему мнению, считать анализ структуры их значений: антонимия устанавливается путем обнаружения у противопоставляемых фразеологизмов общих (тождественных) и противоположных (контрарных или контрадикторных) семантических значений» [1; 93]. Автордың тұжырымын негізге алсақ, антонимдік фразеологизмдерді мағыналарындағы ортақ және қарама-қарсы белгілеріне сай анықтауға болады.

Ғалым Л.А. Новиковтың пікірінше: «Фразеологиялық антонимдердің семантикалық категориялары, дамуы лексикалық та, фразеологиялық та антонимдердің бірлік қарама-қарсылығына негізделген жұп фразеологизмдердің семантикасында компоненттердің ортақ және қарама-қарсы болып келуін шамалайды» [2; 27]. Біз бұл тұжырымдарды қазақ тіліндегі фразеологиялық бірліктердің арасындағы антонимдік қасиетті анықтауда басшылыққа аламыз. Көптеген зерттеушілер антоним жұп фразеологизмдердің мағыналарының ортақтығы, олардың бірдей категорияға

қатысы тұрғысынан көрінетіндігін тілге тиек етеді. Фразеолог А.И. Черная мұны «антонимдердің бір лексика-грамматикалық топқа енуі (қатысы)» [3; 150], Л.П. Зими́на «біркелкі категория-грамматикалық ерекшеліктер» [4; 7], Г.Ц. Пюрбеев пен Г.А. Бертагаев «біркелкі лексика-грамматикалық ерекшеліктер», [5; 159] – деп талдайды. Тілдегі лексикалық антоним жұптар бір лексика-грамматикалық категорияға жатуы тиіс екені мәлім. Мысалы: *ақ-қара, суық – ыстық – сын есім; кіру – шығу, апару – әкелу – етістік т.б.*

Фразеологиялық антонимдерге де мұндай қасиет тән. Мәселен, *аузы-аузына тимеу – жұмған аузын ашпау, ілгері басқан аяғы кейін кету – тасы өрге домалау* – антоним фразеологизмдерінің екі жұбы да етістікті фразеологизм. *Ауқатты адам – қара сирақ кедей, жүнін жүлген тырнадай – үріп ауызға салғандай* – фразеологиялық антонимдердің жұптары сын есімнен жасалған. Қарсы мәндегі фразеологизмдердің ортақ семантикалық компоненттерін анықтауда бұл өзгешелік те басты рөл атқарады.

Антоним фразеологизмдердің мағыналарында болмыстағы біркелкі объектіні білдіретін, қарама-қарсы жақтары антонимдерден көрінетін біркелкі семантикалық компоненттер ұшырасады. Фразеологиялық антонимдердің мағыналарындағы бұндай компоненттерді «ортақ» деп қарастыруға болады. Мысалы: *құлақ салу – құлақ аспау* (көңіл қойып тыңдау – мүлдем тыңдамау, естімеу мағыналарында) антоним фразеологизмдерінде ортақ семантикалық компонент – «ұдайы, үнемі болып тұратын әрекет» пен «құлақпен тыңдау, қабылдау». Мысалдан байқағанымыздай, фразеологиялық антонимдердегі ортақ компоненттік мағына оларды біртұтас негізде салыстырудың тілдік көрсеткіші болып табылады. Мысалы, жоғарыда келтірген *құлақ салу – құлақ аспау* қарсы мәндегі фразеологизмдерін біртұтас негізде салыстыру ауқымында қарама-қарсы қою, берілген процестің (құлақпен тыңдау процесі) қарқындылығының шеткі шегінің көрінуін анықтайды. Бірақ бұл шектер норма-процесс ретінде қабылданатын және қандай да бір қарқындылық ерекшеліктерін игермейтін, «нөлдік» деңгейде *құлақпен қабылдау* процесімен салыстыру негізінде ғана іске асады. Сол себептен де, мұндай жағдайда фразеологиялық бірліктерді салыстырудың біртұтас негізі бүкіл «тыңдау» процесін

қамтыса, онда фразеологизмдерді қарама-қарсы қоюдың өзі осы «тыңдау» процесін салыстыру арқылы жасалады.

Демек, біріншіден, фразеологиялық бірліктердің антонимдігі оларды біртұтас негізде салыстыру, екіншіден, оларды қарсы қоюдың ортақ компоненттері салдарынан туындайтынын байқадық.

Семантикасындағы ортақ және қарама-қарсы компоненттерден өзге, фразеологиялық антонимдердің мағыналарында қосымша семантикалық компоненттер де болуы мүмкін. Мысалы: 1) *аузы тамақтан босамау – нәр сызбау* (үнемі аузы тынбай тамақ жеу – аузына ас алмау мағыналарында) фразеологиялық антонимдерінде ортақ сема – «*процессуалдық*» және «*тамақ жеу әрекеті*» болса, қарама-қарсы сема – *аш немесе тоқ болу*, мұндағы фразеологиялық антонимдердің «төменгі көрсеткіштен» (нәр сызбау) «жоғарғы көрсеткішке» (үзбей тамақ жеу, тою) ауысуына сай қосымша сема-«*қарқындылық*» болып табылады. 2) *көзін қадау – көзіне ілмеу* (қадала, тесіле қарау – назар аудармау, қарамау мағыналарында) антоним фразеологизмдеріндегі ортақ сема – «*көзбен қабылдау процесі*», қарама-қарсы сема – «*қарау процесінің болуы немесе болмауы*». Қосымша сема *көзін қадау* фразеологизмінің өн бойынан көрініс тапқан. Аталған фразеологизм мағынасына зер салсақ, «*қадала қарау*», «*ықылас-тылық*», «*ұзақтық*» сияқты қосымша семалардың бар екенін көреміз. Келтірілген антоним фразеологизмдерде ортақ компонент пен қосымша компоненттің айырмашылығы да айқын көрініп тұр. *Көзін қадау – көзіне ілмеу* қарсы мәндегі фразеологизмдерінде, ортақ компонент «*көзбен қабылдау процесінің*» өзін бейнелесе, қосымша компоненттер бұл процестің «*ықылас қою, қадалу, көз алмау*» сияқты қосымша белгілерін қамтиды.

Егер кейбір лексикологтар антонимдердің барлық семантикалық реңктері дәл келуі міндетті десе [6; 26, 7;191], фразеолог Т.А. Тонконогова: «отсутствие симметричности противопоставленных друг другу пар фразеологизмов и составляет специфику фразеологической антонимии, обусловленную сложностью фразеологического знака-раздельно-оформленностью, образной переосмысленностью и наличием коннотации» [8;71] – деген ой түйген болатын.

Лексикалық бірліктердегі сияқты, фразео-

логиялық бірліктердің мағыналарында антонимдік қасиет әр түрлі деңгейде көрінуі мүмкін. Көптеген зерттеушілер антонимдік қасиеттің деңгейі – екі тілдік бірліктің бір-біріне қатысында, олардың өзара сай келуінде деп түсіндіреді. Осы ретте лексиколог ғалымдар лексикалық бірліктерде антонимдік қасиеттердің күшті және әлсіз деңгейде көрінуіне сай түрлі терминдерді қолданған. Мысалы: зерттеуші М.Р. Львов «*толық және толық емес антонимдер*» (полные и неполные антонимы) [9], А.И. Пупкова «*күшті және әлсіз антонимдер*» (сильные и слабые антонимы) [10], Р.В. Селина «*нақты және белгілі бір жағдайға негізделген антонимдер*» (безусловные и обусловленные антонимы) [11] деп атап көрсетеді. Антонимдердің деңгейі түрлі тілдік факторларға тәуелді, бұлардың ең маңыздысы – антонимдердің мағыналарының өзара қатысында болып табылады. Осы тұста фразеологиялық бірліктерде антонимдік қасиеттің көріну деңгейін және олардың мағыналарының өзара қатысына тереңірек тоқталып өтсек.

Фразеологиялық бірліктерде антонимдік қасиеттің деңгейі фразеологизмдердің семантикалық симметриясы мен ассиметриясына байланысты анықталады.

Лексикалық және фразеологиялық антонимдердің теориясын қалыптастырушы ғалым Е.Н. Миллердің анықтамасы бойынша, бұл құбылыс былай түсіндіріледі: «Ассиметриялық антонимдік оппозициялар дегеніміз – бір жұбында симметриялық антонимдердің мағыналарын күшейтетін немесе кемітетін қосымша мағыналық реңктердің болуы» [1:56]. Автор өз ойын мынадай мысал арқылы дәлелдейді: *И это счастье, что можно сейчас пойти, наклониться над ней, приоткрыть кудлатый покров, увидать ее лицо. И снова закрыть оставив узкий прогал* (А. Проханов). Негізінен *открыть (ашу)* сөзі *закрывать (жабу)* антониміне симметриялы, *приоткрыть (сәл ашу)* – әрекеттің толық болмағанын білдіреді, ал *закрывать (жабу)* – әрекеттің толық болғанын білдіріп тұр, сөйтіп екеуі ассиметриялы антонимдер қатарына жатады. Дәл осы сипат фразеологиялық антонимдерде көрініс табады.

Семантикалық құрылымы симметриялы болып келетін жұп фразеологиялық бірліктер антонимдік қасиеттің жоғары деңгейін игереді. Яғни, антонимдік қатысқа түсетін фразеологизмдерде антонимдік қасиет күшті,

анық болып келеді. Фразеологиялық жұптарда антонимдіктің жоғарғы көрсеткіші мынадай шарттарға сай іске асады:

1) екі фразеологиялық бірліктің қарама-қарсылығы толығымен полярлы қарым-қатынаста тұруы керек;

2) оларда ортақ және қарама-қарсы компоненттерден өзге мағынаның қосымша компоненті болмайды, болған жағдайда қарама-қарсы қойылатын жұптарда біркелкі көрінуі керек.

Мысалы: 1) *тасы өрге домалау – ісі өрге баспау* антоним фразеологизмдері – «*жолы, ісі оңғарылды – жұмысы алға басады, кесір - кедергі көп болды*» деген мағыналарды білдіреді. Жоғарыда келтірілген шарттарға сай, мұнда антонимдік қасиет жоғары деңгейде байқалады. Біріншіден, аталған антоним фразеологизмдердің қарама-қарсы семантикалық компоненттері (жетістікке жету – жолы болмау, ісі алға басу – ісінде кедергі көп болу) толығымен полярлық қатыста тұр. Екіншіден, бұл жұптардың семантикасына зер сала қарасақ қосымша семантикалық компоненттер жоқ.

2) *оң қабағын беру – сырт айналу* деген қарсы мәндегі фразеологизмдер – «*жылы, жақсы шырай білдіру – теріс қарау, жақтырмау*» мағыналарын білдіреді. Мұнда да қарама-қарсылық фразеологизмдердің семантикасына сай анық байқалады. Аталған жұптардың мағыналары толықтай бір-біріне қарама-қарсы келумен қатар, олар «*адамның жақсы – жаман қасиетін білдіру*» ортақ сөзін игереді де, мұнда қосымша компоненттер жоқ.

Семантикалық құрылымы ассимметриялы болып келетін фразеологиялық жұптар антонимдік қасиеттің әлсіз (төмен) деңгейін көрсетеді. Фразеологиялық бірліктерде антонимдіктің әлсіз деңгейде көрінуі төмендегі шарттарға сай байқалады:

1) фразеологизмдердің мағыналары толықтай полярлық қатысқа түспейді;

2) фразеологизмдердің мағыналарында дәл келмейтін қосымша компоненттер болады.

Мысалы: *сөзге қонақ бермеу – жұмған аузын ашпау* фразеологиялық антонимдері «*бой бермей, ешкімге сөз бермей өзі сөйлеу*» – «*сөзге араласпау, үндемеу*» деген қарсы мағыналарды білдіріп тұр. Осы жұптардың семантикасында бір-біріне дәл келмейтін қосымша компоненттер бар. Олар: *сөзге қонақ*

бермеу фразеологизмінде «*сөйлеу процесінің болуы*» және «*екінші біреумен сөйлесу*» болса, *жұмған аузын ашпау* фразеологизмінде – «*сөзге араласпау*», «*өзінің бар-жоқ екенін білдірмеу*». Бұлар – қарама-қарсы қоюда бір-біріне дәл келмейтін қосымша компоненттер. Сол себептен де, *сөзге қонақ бермеу – жұмған аузын ашпау* фразеологизмдерінде антонимдік әлсіз деңгейде көрінеді. Мұндай семантикалық құрылымы ассимметриялы болып келетін фразеологиялық антонимдер тілімізде аз ұшырасады.

Сондай-ақ фразеологиялық жұптарда антонимдік қасиет орташа деңгейде болуы мүмкін. Фразеологиялық бірліктің бірі ассимметриялы болып келіп, төмендегі шарттардың біреуін немесе екеуін қатар игергенде фразеологизмдер орташа деңгейде антонимдік байланыста болады. Аталған шарттар:

1) фразеологиялық бірліктердің бірі полярлық қатынастың шеткі деңгейінің болуымен ерекшеленсе, екінші жұбында бұл өзгешелік болмайды.

2) фразеологиялық бірліктердің біреуінде қосымша дәл келмейтін компоненттік мағына болады.

Мысалы: 1) *көз жасын көл қылу – көз жасын құрғату* жұп фразеологизмдерінде антонимдік байланыс орташа деңгейде көрінеді. Аталған жұптар бір процестің басталуы мен аяқталу шегін білдірмейді. Бірінші *көз жасын көл қылу* фразеологизмі «*ағыл-тегіл жылаудың болып жатқанын*» білдірсе, *көз жасын құрғату* фразеологизмі «*жылау процесінің аяқталуын*» білдіріп тұр. Сонда бір фразеологизм полярлық қатыстың шеткі деңгейін білдірсе, екіншісі процестің басталып кеткендігін көрсетеді.

2) *ағыл-тегіл жылау – көз жасын тыю* антоним фразеологизмдері жоғарыда келтірілген шарттарға сай антонимдік қатыста келеді. *Ағыл-тегіл жылау* фразеологизмі «*жылау процесінің*» басталған кезін емес, болып жатқандығын білдіреді. Ал *көз жасын тыю* фразеологизмі «*жылау процесінің соңын*», полярлық қатынастың шеткі шегін көрсетіп тұр. Фразеологиялық бірліктерде қосымша компоненттер де («*жұбанбай қатты жылау*» немесе «*көз жасы құрғап, қалыпты күйге ену*») бір-біріне сай келмейді.

Сонымен, фразеологизмдердің антонимдік қасиетін анықтауда ең алдымен олардың семантикасы басшылыққа алынуы тиіс. Анто-

ним болатын фразеологиялық жұптарда мағына қарама-қарсылығымен қатар, ортақ және қосымша мағыналық компоненттер ұшырасады, сондай-ақ оларда антонимдік қасиет жоғары, орта, әлсіз (төменгі) деңгейде көрінеді.

1 Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии. – Самарканд, 1990. – 216 с.

2 Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. – Москва, 1978. – 245 с.

3 Черная А.И. Синонимика-антонимические антонимия ФЕ в пределах семантического поля // Лексико-грамматическая сочетаемость в германских языках: Межвузовский сборник. – Челябинск, 1977. – Вып. 2. – с. 148-154.

4 Зимица Л.П. Антонимия фразеологических единиц в современном немецком языке: Автореф. дис. канд. Филол. наук. – Ленинград, 1974. – 24 с.

5 Пюрбаев Г.Ц., Бертагаев Г.А. Антонимия слов и антонимия фразеологизмов в современном монгольском языке // Труды Самаркандского университета. – 1970. – Вып. 178. – с. 159-164.

6 Иванова В.А. Антонимия в системе языка. – Кишинев, 1982. – с.163

7 Уфимцева А.А. Слова в лексико-семантической системе языка. – Москва, 1968. – 272 с.

8 Тонконогова Т.А. К характеристике разнотурных фразеологических антонимов в современном французском языке // Сборник научных трудов Московского гос. пед. инс-та иностр. яз. им. М. Тореза. – Москва, 1979. – Вып. 140. – с. 62-72.

9 Львов М.Р. К вопросу о типах лексических антонимов // Русский язык в школе. – 1970. – № 3. – С. 71-75.

10 Пупкова А.И. Проявление степени антонимичности в лексической иерархии // Вопросы прикладной лингвистики. – Днепропетровск, 1976. – Вып. 6. – с. 8-14.

11 Селина Р.В. Использование антонимов в создании речевого контраста // Слова как предмет изучения: Сб. науч. трудов. – Ленинград, 1977. – с. 79-82.

12 Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы, 1984. – 176 б.

13 Кенесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

Г. Сырлыбаева

Семантика противоположенных фразеологизмов

В статье рассматривается семантика противоположенных фразеологизмов в казахском языке.

G. Syrlybaeva

The semantics of contrasting phraseology

The article deals with the semantics of contrasting phraseology in Kazakh language.

Ж. К. Сүйінжанова,

Қ. А. Ясауи атындағы ХҚТУ, аға оқытушы, ф.ғ.к. Түркістан қ.,

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕНГЕРІЛЕ БАЙЛАНЫСҚАН ТІРКЕСТЕРДІҢ ЛЕКСИКАЛАНУЫ

Еркін сөз тіркесінің құрамынан шығып, атаулық тіркес ретінде танылып жүрген тұлғалардың тілдік табиғатын анықтап, олардың грамматикалық, қызметтік және семантикалық мәнін айқындаудың ғылыми маңызы зор. Сөз тіркестерінің дамуы жаңа сөздердің жасалуын туғызатыны даусыз. Ұлттық тіл білімі бойынша жалпы тіркестер туралы зерттеудің негізін қалаған ғалымдар А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжоловтан бастап, сөз тіркестері туралы ғылыми пікірлер айтқан ғалымдар Н.Т. Сауранбаев, С.Исаев, Ә. Аблақов, Е. Ағманов, Р. Әмір, Т. Сайрамбаев, Н. Оралбаева, А.Б.Салқынбай, Б.Қасым т.б. еңбектерінде кеңінен қарастырылған.

Қазақ тіл білімінде сөз тіркесі мәселесі теориялық та, практикалық та тұрғыдан жан-жақты зерттелген. Сол еңбектерде меңгерудің табиғатына назар аударылып, тиісті анықта-

малар беріліп, диссертациялар қорғалып, меңгеру мәселесінің табиғаты анықталды. Сөз тіркесі, оның ішінде меңгеру мәселесі алғаш Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев еңбектерінде көтеріліп, бұл мәселенің одан әрі зерттелуіне жол ашылды. М. Балақаевтың еңбектерінде сөз тіркесі мәселесі кеңінен зерттеліп, онда сөз тіркесінің құрылысы, өзіне тән ерекшеліктері, сөздердің байланысу тәсілдері мен формалары және олардың тіркесу қабілеттері жан-жақты ашылып көрсетіледі. Бұл мәселеде С. Исаевтың, А. Аблақовтың, Р.С. Әміровтің, Т. Сайрамбаевтардың еңбектерін атап өткен орынды.

Тілімізде изафеттік тіркестердің, қабыса байланысқан сөз тіркестерінің атау туғызу қызметі мол. Сонымен қатар, әбден қалыптасқан меңгеріле байланысқан сөз тіркесінің негізінде жасалған термин сөздер мен атау-

лардың бар екені байқалады. Меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің лексикалану құбылысы туралы ең алғаш Ә. Аблақов, С. Исаев, Е. Ағманова еңбектерінде айтылған. Сөз тіркестерінің лексикалануы сөз жасаудың ең бір өнімді тәсілдерінің бірі екендігін айта келе бойжеткен, ержету, аяқбасу, Алғабас т.б. сөздерінің даму сатысын жан-жақты талдайды [1, 312 б.].

Ал «Қазақ грамматикасында» біріккен сөздердің де, тіркесті күрделі сөздердің де түп негізі сөз тіркестері деген қағида ғылымда әбден орныққан. Толықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінен жасалған біріккен сөздер азырақ. Олар төмендегідей *алжапқыш, атқамінер, орынбасар, демалыс, қаптесер* т.б. Бұл біріккен сөздердің түп төркіні алдыжапқыш, атқа-мінер, орынды-басар, демді-алыс, қапты-тесер екені талас туғызбайды. Сондықтан бұл біріккен толықтауыштық қарым-қатынастағы тіркестен қалыптасқан деп санауға болады деп берілген [2, 254 б.].

Атаулық тіркестер сөз тіркесінің грамматикалық байланысу үлгісі негізінде дамыса, атаулық тіркестердің негізінде біріккен сөздер пайда болады. Күрделі сөздердің ішінде біріккен сөздердің шығу тегі атаулық тіркестердің тарихымен тығыз байланыста. Бұл туралы ғалым Н. Уәли «Біріккен сөз – екі таңбаның жай ғана механикалық тұрғыдағы қосындысы емес. Екі таңба (А, В) бірігіп, жаңа сипаттағы таңбаға (С) айналу үшін, бірігуге тиіс екі таңба әртүрлі деңгейдегі аздықөпті а) мағыналық, ә) формалық (материалдық) өзгеріске ұшырауы шарт. Сондықтан біріккен сөздерді айқындау үшін оларды алдымен мазмұнмеже, тұрпатмеже тұрғысынан қарастыру қажет. Олай болса, бірігуге тиіс таңбалардың семантикалық құрылымын денотат, сигнификат теориясы тұрғысынан қараудың мәні айрықша. Бұл ретте бірігуге тиіс белгілі бір екі таңбаның әрқайсының семантикалық құрылымындағы денотаттық, сигнификаттық компоненттерді өзара салыстырып көруге болады» деп тұжырым жасайды [3].

Мысалы *«тұсаукесер, ауызашар, атаққұмар»* сөздерін талдағанда жалқыдан біртіндеп жалпыға қарай абстракциялануын көреміз, біртіндеп күрделене түскен. Бұрын бұл үлгі (тұсауды кесер, ауызды ашар, атаққа құмар) құрамындағы сөздер меңгеріле байланысқан, пысықтауыштық қатынасты білдіретін етістік сөз тіркесі болса, қазір ол қосымша жеке ұғым

атауы ретінде де қолданылады. Соңғы қызметі адамдар арасында болатын әртүрлі қатынасты білдіре түсудің нәтижесінде тіркестегі сөздердің әрқайсысына тән мағына көмескіленіп, екеуі қосылып бір ғана мағынада қолданыла бастаған, осыдан жаңа сөз пайда болған.

Бұл сөздер меңгеруден қабысуға дейін дамып, одан күрделі сөздерге қарай ұласқан атаулық тіркестердің жасалуы мен даму жолы: *тұсауын кесер – тұсау кесер – тұсаукесер; атаққа құмар – атақ құмар – атаққұмар* т.б. Тіркес құрамындағы сөздердің мағынасы грамматикалық формаларға ауысып отырған. Бір формадан екінші формаға ауысқан сайын олардың лексикалану процесі арта түседі. Сондықтан сөз бен сөзді байланыстырушы формалар біртіндеп жойыла бастаған.

Жалпы тіл білімі мен орыс тіл біліміндегі ғылыми зерттеулерде тұрақты тіркестердің пайда болуы мен жасалуы лексикаланудың нәтижесі екені кең қарастырылған. В.В. Виноградов [4] зерттеу жұмысында тұрақты тіркестердің жасалуы мен қалыптасуының басталуы олардың лексикалануымен байланысты екенін түсіндірген. Автор фразеологиялық тұтастықтың, фразеологиялық бірліктің және фразеологиялық тіркестің мағынасын олардың құрамындағы сөздермен байланысты қарау керектігін көрсетеді.

Қазақ тіл білімінде І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаевтың “Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика” [5] деп аталатын еңбегінде фразеологиялық бірліктер фразалық тіркестер деп аталатыны белгілі. Мұнда ғалымдар тұрақты тіркестерді идиомдар мен фразалар деп бөліп жіктейді, әрбірінің өзіндік ерекшелігін көрсетіп, мысалдармен дәлелдеп береді. Авторлар идиомдар мен фразаларды бөліп көрсетіп, оларды сипаттап, ғылыми анықтамасын беріп, грамматикалық, лексикалық, семантикалық ерекшеліктерін қарастырады.

І. Кеңесбаев “Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі” атты жұмысында фразеологизмдердің мағына тұтастығы, тіркес тиянақтылығы, қолдану тиянақтылығы сияқты негізгі ерекшеліктерін атап өте отырып, былай дейді: “Фразеологиялық единицалар өзінің сыртқы тұрпаты жағынан еркін тіркестерге ұқсайды; мәселен, атрибутты тіркестердегі (анықтауыш – анықталғыш) соңғы компонент өзінің негізгі мағынасын сақтап, тиянақты келетін болса, анықтауыш компонент ауыспалы мағынада жұмсалады: *асқар тау, сүмбіл шаш, қолаң*

шаш, қынай бел, қыпша бел; демек адъективті тіркестердің (сын есімді, сан есімді, зат есім мен сынға айналған зат есімді, немесе сын есім, сан есімнен жасалған туынды өзге есімді тіркестер) анықтауыш компоненті осы ізбен жасалатындығы күмән келтірмейді: *сасық бай, егіз қозылы, екі жүзді, бір қайнатым (шай)* т.б. *Шілде түскенде, түн баласына, таң сыз бергенде* тәрізді адвербиалды (үстеу) тіркестер де жоғарыдағыдай бір сыңары негізгі мағынада жұмсалып, кейінгі компоненті туынды мағынада тұрады” [6;593].

І. Кеңесбаевтың бұл тұжырымы арқылы біз адъективті тіркестердің негізінде жасалған атаулардың кейін идиомдар мен фразалар ретінде танылатынын аңғарамыз. Кез келген тұрақты тіркестер еркін тіркестің дамуы арқылы пайда болғаны белгілі. Бұл жайында І. Кеңесбаев көрсетілген зерттеу жұмысында “Фразеологиялық единицалардың бірден жасала қоймағаны, уақыт ұзаған сайын бірте-бірте қалыптасқаны, еркін тіркестердің негізінде жасалғаны сөзсіз” дейді [6; 605]. Тұрақты тіркестер мен еркін тіркестердің арасындағы аралық буын ретінде атаулық тіркестер болады деп көрсетеміз. Еркін тіркестер тілдің дамуында лексикалану процесін басынан өткеріп, соның нәтижесінде атаулық тіркестер ретінде қызмет еткен. Келе-келе мағыналық ауыспалылық, тұлғалық тұрақтылықтың нәтижесінде, әрі метафораланып келіп тұрақты тіркестер ретінде танылған.

Қазақ тіл білімінде матаса байланысқан, қабыса байланысқан сөз тіркестерінің лексикалануы зерттелді. Зерттеуші М. Сәрсембаева “Матаса байланысқан сөз тіркестерінің лексикалануы негізінде жасалған туынды сөздер семантикасы” атты еңбегінде матаса байланысқан сөздердің лексикалануы арқылы пайда болған жаңа мағыналы атауларды ономазиологиялық аспектіде, атау теориясы мен уәжділік негізінде қарастырады. Осы бағытта қабыса байланысқан сөз тіркестерінің лексикалануы, олардың семантикасы, парадигмалық және синтагмалық мағынасы жөнінде Ж. Әуелбекова кандидаттық диссертация қорғады. Алайда меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің даму процестері, лексикалануы әлі де зерттеуді қажет ететіндігін аңғартады.

Меңгеріле байланысқан сөз тіркестері арқылы жасалған туынды сөздерді жинап, топтастырғанда оларды: фразалық тіркестер,

атаулық тіркестер, біріккен сөздер, қос сөздер деп бөліп қарастырдық.

Атаулық тіркестер: *жалға беруші, қалаға шоғырлану, жылу қабылдағыштар, өздігінен тозаңдану, дауысқа салу, еңбекке жарамды, ауруға шалдығу, іске асыру, бетімен жіберу, әдебиеттануға кіріспе, жарыққа шығару, ойдан шығарылған, жан алғыш, кәмелетке толмағандар, бәсекеге қабілетті.*

Біріккен сөздер: *орынбасар, атаққұмар, итжеккен, бойжеткен, алжапқыш, тіскебасар, күнқағар, ұлтабар, атқамінер, көзілдірік (көзгелдірік), ізбасар, тілалғыш, мүзжарғыш, өнертапқыш.*

Қос сөздер: *ауыздан-ауызға, алдын-ала, қараптан-қарап, өзімен-өзі, тектен-тек, ойдан-қырдан, ойда-жоқта, қаннен-қаперсіз, аштан-аш, бастан-аяқ, баладан-балаға, ұзынан-ұзақ, бостан-босқа, қолдан-қолға, кімдемкім, тікеден-тік, тегіннен-тегін, жападан-жалғыз.*

Меңгеру арқылы жасалған фразалық тіркестер тілімізде көптеп кездеседі. Олар меңгерудің барлық түрін қамтиды. Мысалы, *араны ашылу, әжетке жарау, ағынан жарылу, айылын жыймау, ақылға сыймау, аузынан түскендей, басына көтеру, бетке ұстар, дүниеге келу т.б.*

Меңгеріле байланысқан сөз тіркестері арқылы жасалған туынды сөздердің ішінде атаулық тіркестерге қатысты тілдік фактілерді жасалу жолдарына қарай *меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестерінен пайда болған атаулар, меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестерінен пайда болған атаулар* деп бөлінеді:

Меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестерінен пайда болған атаулар:

табыс септік + етістік тіркесті туынды сөздер: *күшін жою, мерзімін ұзарту, беделін түсіру;*

барыс септік + етістік тіркесті туынды сөздер: *тіл біліміне кіріспе, әдебиеттануға кіріспе, тіске басар, сапқа тұру, әуреке түсу, ойға түсу, апатқа қарсы басқару, кәдеге жарату, есепке алу, кейінге қалдыру, қалаға шоғырлану, ортаға бейімделу, жерге қосу, жеуге жарайтын, аңызға айналған, дауысқа салу, жеке басқа табыну, қарыққа шығару, тәртіпке келтіру;*

жатыс септік + етістік тіркесті туынды сөздер: *артта қалу;*

шығыс септік + етістік тіркесті туынды

сөздер: *қашықтан басқару, өздігінен жану, істен шығу, қолдан сұрыптау, өздігінен тозаңдану, қолдан тоқылған, шектен шығу, бас бостандығынан айыру, көргенінен жазбау, ойдан шығарылған, орнынан түсу, естен тану;*

көмектес септік + етістік тіркесті туынды сөздер: *ауамен салқындату, газбен жабдықтау, жұмыспен қамту;*

Меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестерінен пайда болған атаулар:

табыс септік + есім сөз тіркесті туынды сөздер: *зейнетақыны жинақтау қоры; терістеуді терістеу заңы;*

барыс септік + есім сөз тіркесті туынды сөздер: *еңбекке жарамдылық, жалға беруші, аязға төзімділік, тозуға төзімділік, жалпыға ортақ, пұтқа табынушы, әскерге шақырылушы, бөсекеге қабілетті, ведомствоға қарасты, құзға өрлеуші;*

жатыс септік + есім сөз тіркесті туынды сөздер: *артта қалушылар;*

шығыс септік + есім сөз туынды сөздер: *өздігінен таралушылар, қалыптан тыс;*

көмектес септік + есім сөз тіркесті туынды сөздер: *бүмен жібіткіш, бауырымен жорғалаушылар, бетімен кетушілік, тозаңмен қоректендіргіш;*

Сонымен, меңгеріле байланыса келіп лексикалану негізінде жаңадан жасалған атаулар

қазақ тіл білімінде көптеп саналады. Бұндай тәсіл арқылы жаңа мағыналы туынды сөз жасау, әсіресе термин жасауға байланысты, фразалық тіркестерде белсенді қолданылады. Меңгеріле байланыста тұрған сөз тіркестерінің атаулық сипатқа ие болып, жаңа мағынада жеке туынды сөз ретінде жұмсалуды сөздік құрамды дамытатыны даусыз. Өйткені бұл сөздердің барлығы да сөздіктерге реестр ретінде енген атаулар. Біз осы атауларды мағыналық топтарға бөліп, жасалу жолдарына қарай топтастыруға тырыстық. Меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінен жасалған атаулар сөзжасамдық тұрғыдан арнайы зерттеуді қажет етеді.

Тіркестердің лексикалануы белгілі уақыт пен кеңістікке, ондағы әр алуан қызмет пен іс-әрекетке байланысты орындалады. Әрбір тіркестің өзіндік мағыналық жағынан лексикалану жүйесі бар екенін аңғарамыз.

1. Аблақов Ә., Исаев С., Ағманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.

2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 782 б.

3. Уәлиев Н. Қазақ сөз мәдениетінің негіздері: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2007. – 329 б.

4. Шакенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б.

5. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика. – Алматы, 1962. – 314 б.

6. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

Ж. Суйинжанова

Лексикализация словосочетаний и их семантические развития в казахском языке

В статье рассматривается лексикализация словосочетаний и их семантические развития в казахском языке.

J. Suyinzhanova

Phrases lexicalization and their semantic development in Kazakh language

In the article the phrases lexicalization and their semantic development in the Kazakh language are considered.

Г. Қ. Темірбекова,

ОҚПУ доценті, ф.ғ.к.

АТАУЛЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ

Атаулы сөйлемдер деп арнайы хабарлау мақсатында қолданылатын және осының негізінде предикативтілік пен модальділікті білдіретін синтаксистік мағына беретін, құрылымдық негізін атау тұлғасындағы немесе заттанған форма құрайтын сөйлемді айтамыз.

Мұндай атау септігіндегі немесе заттанған форма аясында құрылған арнайы хабарлауларды мына төмендегі мысалдардан көруге болады: 16 желтоқсан. 1986 жыл. Республика алаңы. Кеш. Айдала. Көлдің биік қабығы. Әлсіз жел. Иесіз қыстау. Ақан. Тілсіз бала.

Арнайы хабарлау дегеніміз сөйлеу адресатына болмыс туралы кейбір мәліметтерді жеткізу мақсатындағы ерекше коммуникативтік сөйлеу актын айтамыз. Адресат санасы мен сөйлеу адресатының болмысын мүшелей келе, оны тілдік құралдармен белгілеп, арнайы хабарлау дегеніміз санада объективті заттарды (заттар, көріністер, белгілер және олардың арасындағы детерминативті байланыс) бейнелейтін және айтушы тарапынан оларға субъективті қатынасты біріктіретін тілдік қатынас, құрал коммуникативті жағдайдың белгісі болып табылады [1,14].

Атаулы сөйлемдер өздерінің референттік қызметін әртүрлі орындайды, әртүрлі денотатты мағына береді. Денотатты мағына дегеніміз синтаксистік конструкцияның номинативті (атаулы) құралымен көрсетілген болмыстың шындықтағы немесе қиялдағы объекті туралы жеке көрінісін айтамыз.

Атаулы сөйлемдердің денотатты мағынасы жағдайдың белгісін немесе заттық атауын білдіретін болмыс туралы жеке көрініске қызмет етеді. Бұлардың бәрі бейнелеудің арнайы объекті өзіндік мән, маңыз ретінде қолданылады.

Атаулы сөйлемдердің мағыналық ерекшелігі арнайы сипаттағы сигнификатты және денотатты мағынамен байланысты болады.

Сигнификатты мағына заттың атауы беретін, сол зат туралы түсінікпен сәйкес, атаулы (бір құрамды есімді) конструкциялар. Бір құрамды есімді пікірдің денотатты мағынасы сөйлемді тікелей жүзеге асырушы ретінде заттың жағдайы туралы хабарлаумен байланысты. Денотатты мағына коммуникативті сөйлеу актына қатысушылар санасындағы болмысты бейнелейді, ал болмыс фрагментінің өзіне тең емес және тілдік сәйкестікте заттың сөз-түсінік түріндегі және шындық пен қиялдағы зат туралы жеке көрінісіне негізделеді [2,18].

Көптеген тілдік қатынастарда белгілеудің шындық объектілері қатынаспайды, тек олардың денотаттары мен белгілері ғана қолданылады, өйткені ол белгілер біздің дүние туралы, оның біздің санамыздағы объектілерімен сәйкес келеді. Олай болса, Алғашқы қар деген атаулы сөйлем сөйлеуде табиғаттың бір көрінісі бір мағына береді. Пікірдің денотатты мазмұны бірдей – алғашқы қардың түсуімен байланысты табиғаттың шындық қалпы туралы хабарлау.

Пікірдің немесе сөйлемнің мағыналық ұйымдасуы табиғат құбылысымен байланысты Алғашқы қар туралы хабар көптеген ассоциацияға толы болғанымен, сигнификатты және денотатты деңгейде бір компонентті болады. Олардың ойдағы және тілдегі кейбір бейнеленуі келесі сөйлемдердің мазмұны болады.

Атаулы сөйлемдер предикативті белгі ретінде тұрмыс процесін білдіре алмайды. Олардың құрамында етістіктің нольдік формасы болмайды, байланыстырушы уақытқа және модальділік мағынасынан бөлек, баяндауыштың бастауышқа формальды грамматикалық тәуелділігін көрсетеді, баяндауышты бастауышпен байланыстырады. Байланыстырушы тек екі синтаксистік компоненттен тұратын, бастауышты-баяндауышты қатынастағы грамматикалық байланыста қолданылуы мүмкін.

Атаулы сөйлемдерде екі бөлек мағыналы компоненттер де, бастауышты – баяндауышты қатынас та жоқ, байланыстырушы жоқ, болуы мүмкін де емес.

Атаулы сөйлемдердің құрылымдық және предикативті негізін тәуелсіз қолданыстағы зат есім формасы құрайды. Мысалы: Қыс. Ымырт.

Атаулы сөйлем айтушының қабылдауымен шектелген, уақыт шеңберіндегі табиғаттың қалпын белгілейді.

Атаулы сөйлемдердің маңызды ерекшелігі зат есім мен атрибутивті сөз тіркесінің тәуелсіз сөз формасынан тұратын синтаксистік құрылым ретінде ғана емес, бұл тәуелсіз сөз формасы доминантты қалыпта, бірақ арнайы интонациялық құрылымда іске асырылады[3].

Атаулы сөйлемдердің грамматикалық схемасы - есімнің тәуелсіз формасы мен хабарлы, бұйрықты интонациямен сәйкес келетін қосынды.

Есімді конструкциялардағы интонация пікір деңгейінде, яғни сөйлемнің нақты іске асуында, сөйлем схемасы, сөйлем моделі деңгейінде мағыналы, себебі мұнда интонация предикаттық мағынаны білдіретін бірден-бір грамматикалық құрал болып табылады, объективті модальдылық мағынасы хабарлау жағдайында заттық бейнелеу тәсілі ретінде коммуникативті қатынастың субъективті жоспарын құрайды, хабарлау түрлеріне бөледі.

Атаулы сөйлемдер моделі интонацияны қажетті және міндетті (конструкциялық) құрастырушы компонент ретінде қолданады.

Алайда интонацияны зерттеушілер сезімнің әртүрлі қалпында интонацияның барлық жеті негізгі түрлерін көрсете алатындығын көрсетеді. Осыған байланысты, арнайы көрініс грамматикалық және коммуникативтік мағына интонациямен тиянақталмаса, пікір дифференциациясының бірден-бір құралы ретінде интонация қаралмайды.

Хабарлаудың сипаты (констатация, бұйрық) нақтылы сөйлеу актында сөйлеу адресаты пікірдің интонациясы бойынша ғана емес, оның денотаттық мағынасымен анықталады, бірақ адам психикасының қабілетіне сәйкес хабарлауды толығымен бағалау, айтушының көңіл-күйін, сезімін, хабарлау актына қатысушылардың арасындағы коммуникативті және әлеуметтік қатынас пен орын, болмыстың фрагменттері мен оқиғаларының арасындағы детерминатты байланысты ескере отырып, басқаша айтқанда, пікірді туғызған ортаны бағалау. Әсіресе, пікірдің сәйкестігі және денотатты мазмұны сөйлеу адресатына жіберілген хабарлауды бірдей қабылдауға мүмкіндік береді.

Атаулы сөйлемдердегі интонацияның құраушы (конструктивті) мәні модальды-предикативті мағынаны бейнелеудің формальды құралы ретінде, сөйлемді құрастыруға қатысқандығымен шектелмейді, атаулы сөйлемдердің интонациялық көрінісі бүтіндігімен және өте күрделілігімен анықталады. Сөйлемнің құрылымдық негізіне кірмейтін элементтердің синтагматикалық актуализациялануы және синтагмалық мүшеленуіне рұқсат етілмейді.

Атаулы сөйлемдердің интонациялық көрінісінің бүтіндігі оның тема-ремаға мүшеленбейтіндігімен түсіндіріледі, себебі интонациялы-құрастырушы тема-ремалық мүшелену психологиялық байланыс элементтерін бейнелейді және тілімізде предикативтілікті атрибутивтіліктен ажырататын белгі ретінде қызмет етеді [4].

Заттық категория - шындықты грамматикалық тәсілмен көрсетудің бір түрі. Атаулы сөйлемдерде затты-қалыптық атаулар жүзеге асырады. Заттың шындығы туралы хабар бірінші орында тұрады. Атаулы сөйлемдердегі заттың шындығы туралы хабар, заттың бар екендігі, саны туралы хабарлаумен тең емес. Заттың бар екендігі, саны туралы хабарлау іс-

әрекетке, етістікке сүйенеді, ал заттың шындығы туралы хабарлау зат есімге тән, заттық категорияға сүйенеді. Заттың шындығы туралы хабарлау бұл санада зат елесінің (бейнесінің) шындығы туралы хабарлау. Елестету мазмұнын құбылысты немесе затты тікелей бақылаумен сипатталуы мүмкін, яғни болмыс фрагментінің уақытқа байланысты барлығымен сәйкес келеді. Елестету мазмұны затты немесе құбылысты қабылдаумен байланысты. Ауада мотор үнін естіп: “Самолет” дейміз.

Атаулы сөйлемнің мәні біреу-ақ: жағдайды бір сөзбен – зат есіммен белгілеп, санамызда заттың шындық көрінісін елестету.

Зат есімнің тәуелсіз формасы мен интонациямен берілген атаулы сөйлемдер уақыт ерекшелігін белгілейді. Сондықтан да атаулы сөйлемдердегі уақыт мағынасы грамматикалық категория емес, олардың модальдылығына қатысты дерексіз логикалық мағына. Кейде бұл дерексіз логикалық мағынаны “темпоральды” деп те атайды, темпоральдық немесе объективті уақыт тек морфологиялық немесе лексикалық құралдармен берілуі мүмкін және де уақытты барлық тілден тысқары контекст элементтерімен де берілетіндігін айтады. Мысалы: Қыстың басы. Ышқынған долы боран. Кеш. Ымырт жабылған кез. Бұл сөйлемдерде осы шақ мағынасы сөйлемнің синтаксистік құрылымында бейнеленген.

Атаулы сөйлем құрылымы олардың контекстік аумағына қарамай-ақ, тек осы шақта қабылданады. А. М. Пешковскийдің көрсеткеніндей, осы шақ белгісімен уақыттың грамматикалық (синтаксистік) мағынасын берудің айғағы ретінде осы сөйлем түрінің құрылымы қызмет етеді. Олай болса, атаулы сөйлемдерде уақыттың грамматикалық мағынасын беру үшін тіл жүйесінде арнайы формальды лексика-грамматикалық көрсеткіштері жоқ екендігін байқаймыз [5;127].

Атаулы сөйлемдер - бұл өзіндік синтаксистік құрылым, екі құрамды толымды сөйлемдерден ерекшеленетін өзіне тән белгілері бар бір құрамды сөйлемнің өзіндік бір түрі.

Атаулы сөйлемдердің өзіне тән ерекшелігі, біріншіден, пропозициялы емес, байымдаумен сәйкес емес мағыналық құрылымда субъект-предикаттық қатынас құра алмайды. Оның мағыналық (логикалық, сигнификаттық) мазмұны ойдың формасы - түсінікпен беріледі, яғни затты, оқиғаны мүшелемей, зат есімнің негізгі мағынасында береді. Атаулы

сөйлемнің құрылымдық-мағыналық мәні бұл сөйлемдерді ұйымдастырушы тұрлаулы мүше арнайы синтаксистік позицияда тұрады, атрибуттік қатынастан басқа ешқандай синтаксистік қатынасқа араласпайды және синтаксистік мағынасы тек осы шақта айтылады.

1. Жакупов Ж.А. Қазақ тілі функционалдық синтаксисі (контекст проблемасы). – Алматы, 1999. Фил. ғыл. докт. ...дисср. автореф.

2. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Ана тілі 1992.-248 б.

3. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. А., “Мектеп” 1983. 165б.

4. Сәдуақасұлы Ж. қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдердің құрылымдық типтері (етістік бас мүшелі сөйлемдер): филол.ғыл. докт. дисс. Авторефераты. -Алматы, 1997. - 54 б.

5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд.3-е. М-Л., 1928. -с. 467.

Г. Темирбекова

Лексическое и грамматические знаки назывного предложения

В данной статье рассматриваются лексическое и грамматические знаки назывного предложения в казахском языке.

G. Temirbekova

Lexical and grammatical signs of denominative sentences

This article discusses the lexical and grammatical signs of denominative sentences.

А. Т. Тураева,

ОҚПУ доценті, ф.ғ.к

ЖІКТЕУ ЕСІМДІКТЕРІНІҢ БЕЛГІЛІЛІК МӘНГЕ ҚАТЫСЫ

Қазақ тілінде нақтылы-жақты сөйлемдер 1 және 2-жақ тұлғасындағы есімдіктер арқылы көрініс табады. *Мен, сен, біз, сіз* есімдіктері бастауыш қызметінде жұмсалған сөйлемдер әрдайым нақтылық мәнде жұмсалады, себебі аталған есімдіктер сөйлеу актіне қатысушыларды білдіріп, ең анық, нақты, белгілі болып табылады.

1-жақ жіктеу есімдіктерінің мағынасы нақты, анық болып келеді.

Мынадай сұрапыл кезде бұл қалада тұрып болар емес, мен кеттім, бұл топан басылған күні сатармын (Ә.Кекілбайұлы, Кек. 69-бет).

Бұл жығылғаны, мен жеңдім, - деп сартабайды салсын кеп (Ә.Кекілбайұлы, Бәсеке. 166-бет).

Астапыралда! Қаза қылған күндерім де болған екен. Бірақ оған мен жазықтымын ба? (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том. 133-бет.). *Мен* өз еркіммен сенің етегіңнен ұстауға ырзамын, мырзам, мен сенен қалмаймын, мені алып кет, әйтпесе мен өлемін! – деп безектеді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 221-бет.).

Мен таңқы мұрын, бадырақ көз, шұнақ құлақтау, жарбақтау, кірпі шаш, қырыс маңдай, қара сұр жігітпін. Жасым 35-те. Әкем Тойбазар, өзім Мұқаш болғалы аузым асқа,

ауым атқа жарыған емес. Ес біле есікте жүрдім.

Ә дегенде құны жоқ, былық, сараң, жаман Төлеубай дегеннің қозысын бақтым. Ел жайлауда, көк шалғында қымызға қызып, гуілдеп, мас боп жатқанда, мен босағада отырып, жырық сары тостағанмен саумал ішіп, дамбалым борша-борша, шекпенім өрім-өрім болып, жалбаңдап, үй іздеген қозыны ауылдан шығара алмай, дедектеп, кейіп, жыламсырап жүргенім. Балалар алтыбақан теуіп, ақсүйек ойнап, шуылдасып, асыр салып, қой күзетіп, өлең айтып, думан қып жатқанда «таңертең оянбайсың, жат» деген байдың зекуін естіген соң, қара інгеннің қолаңса сасыған жабуын оранып, үй жанында бүк түсіп жатқаным. Әсіресе шырт ұйқыда жатқанда: «Тұр, қозы ағыт!» деп байдың бүйірден теуіп оятқаны-ақ жаныңа батады-ау. Амал жоқ, бүрсеңдеп жүріп қозы ағытып, бір тостаған іркіт ішіп, көзіңді уқалап жөнелесің. Күн қызғанша жүгіріп, қашиқан қозымен арпаласып, айғайлап, тас жіберіп жүргенің (Аймауытов Ж. Шығ. 156-бет).

Бірінші жақ тұлғалы есімдік сөйлемде белсенді субъект болады, сол себепті мұндай жіктеу есімдіктер белгілілік мәнінде ғана жұм-

салады. Э.Кинэн жіктеу есімдіктерін «референттілігі жоғары», үнемі бастауыш қызметінде жұмсала алатын тілдік құралдар деп есептейді [1].

Екінші жақтық жіктеу есімдіктерімен салыстырғанда, бірінші жақ тұлғалы есімдіктер жиі түсіп қалатынын байқауға болады. Бұл 1-жақ тұлғаларының мағынасының тұрақтылығына, белгілілік мәнінің күштілігіне, прагматикалық ерекшеліктеріне байланысты болса керек. Себебі олар түсіп қалса да, олардың нақтылы-жақтық мәні өзгермейді. Мысалы:

*Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім.
Адамның бір қызығы – бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім, –*

деп келетін өлең жолдарында «мен» есімдігі жасырын келгенімен, өлең жолдарының соңындағы бірінші жақ тұлғалы етістік арқылы «мен» есімдігінің мәні беріліп тұр. Сол арқылы тұтас сөйлем, сөйленімдер белгілілік мәнінде, нақтылы-жақтық мәнде қолданылған.

Бұл жерде есімдіктің қажеті де жоқ. Себебі етістік тұлғасынан-ақ оның қай жаққа қатысты екені анық көрініп тұр. Ф.И.Буслаев мұндай сөйлемдерді толық, екі құрамды сөйлемдерге жатқызады [2, 272-273 бб.]. Т.В. Булыгина мен А.Д.Шмелев мұны персоналды дейксиске жатқызады [3, 319-320 бб.].

Ғалым Ж.Сәдуақасұлы 1-жақ тұлғалы есімдіктердің өзіндік ерекшелігі туралы айта келіп, былай дейді: «1-е лицо ед. числа в прямом значении указывает на отношения грамматического предиката с субъектом в форме лица-информанта, от которых ведется информация: употребление-неупотребление местоимения «мен» в функции грамматического субъекта придает высказыванию различную стилистическую окраску» [4, с.97].

Көпше тұлғалы 1-жақ етістік тұлғаларының мәні жекеше тұлғалы 1-жақ тұлғаларымен салыстырғанда, біршама жалпы да күрделі болып келеді. Сол себепті оларда нақтылық, даралық жоқ.

Мысалы:

Былай тұршы, біз де көрейік, - деп етікшінің пышағын, бізін, балғасын, кемпірауызын ұстап, қамалап жатқан еркектерді кимелеп,

біреуінің қолынан кебісті жұлып алып қарады (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 10-бет).

Қазынаның көк арбасына шаңырақ мүйіз екі дәуымтты жегіп, біз қаладан шыққанда, сарғылт-қызғылт сәулесі селдір орманның басын жалап, қыркүйектің қырқылжың күні уясына таянып еді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 113-бет).

Біз сахна жақта домбырамызды күйлеп, тамағымызды кенеп, кісілерімізді жинап, жағамызды түзеп, шашымызды тарап, нәрселерімізді қрып, шала бүлініп, жанталасып жатырмыз (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 125-бет).

Келтірілген сөйлемдерде 1-жақ көпше тұлғалы есімдік бірнеше адамға ортақтықты білдіреді. Сол арқылы *біз* есімдігі мен сияқты белгілілікті нақты білдіре бермей, жинақтаушылық, жалпылық сипат алатынын көреміз. Сонымен қатар сыпайы сөйлеу ерекшеліктері бойынша, кейде *біз* есімдігінің жекеше тұлғада қолданылатын тұстары кездеседі. Мысалы, ресми ортада *мен* есімдігінің орнына *біз* есімдігін қолдану жиі кездеседі. Бұл туралы Н.Ильминский: «Относительно личных местоимений должен заметить, что сказать о себе *мен*, а другому *сен* было бы неприлично в разговоре с высшим или младшему со старшим. Скромность и вежливость требуют сказать вместо того: *біз, сіз*. Таким образом, эти два слова в киргизском языке должны называть вежливым единственным числом», – деп жазады [5]. Біз есімдігінің контекстке байланысты қандай мәндерге ие болатыны туралы Ж.Сәдуақасұлы [4] еңбектерінде сөз болғандықтан, олардың мағыналық ерекшеліктеріне тоқталудың қажеті бола қоймас деп есептейміз.

Субъект-зат тұлғалы сөйлемдер көпше түрде адам мағынасында ғана жұмсалатынын байқаймыз. Мысалы:

Қазынаның көк арбасына шаңырақ мүйіз екі дәуымтты жегіп, біз қаладан шыққанда, сарғылт-қызғылт сәулесі селдір орманның басын жалап, қыркүйектің қырқылжың күні уясына таянып еді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 113-бет).

Сиыр салғаннан қораның ығына қарай жөнеледі; біз: “Әк, өк, ой сасық!” деп сиырды желге қарай қайырамыз (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 89-бет.).

Өзенде ау құратын тағы бір оңтайлы жер барды. Соған біз де ау салайық деп, әкем екеуіміз үлкен ау тоқып едік, өзіміз соғып берген

үлкен сабан үйден Иттіс бізге жасақ жіберді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том. 232-бет.).

Біз айғайлап, жүгіріп, қарға малтығып, жылып, кейін жүгіріп қойға таман қайырамыз (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 90-бет).

Екінші жақ тұлғалы есімдіктердің белсенділігі сөйлеуші тарапынан берілетіндіктен, ол нақтылауды қажет етеді. Сол себепті *сен, сендер, сіз, сіздер* есімдіктері жиі қолданылады. «Местоимение ты – это не только специальный показатель адресата речевого акта, но и опосредованный выразитель субъективности повествования, который отрешенно свидетельствует о самом говорящем, о его эксплицитном присутствии в данной речевой ситуации. Местоимение ты выступает в обязательной коммуникативной связи с я, так или иначе представленном в высказывании или за его пределами – в ответных репликах адресата [5, с. 52].

Бірақ сен алты жүз ділдені аю тырнақты ашулы мысыққа төледің, сен жаман саудагер екенсің, одан да сен мені сәнді Сүлейменге сат, ол саған маған төлеген алтыныңнан екі есе артық төлейді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 212-бет).

Екеуі жеті күн, жеті түн саудаласады, сегізінші күн дегенде Оспан Әлі қызын шақырып алып, қанды көзге қатындыққа бергелі отырғанын айтты, қанды көзден алған шомеле алтынды нұсқап: – Қызым, сен бұған мақтануың керек, өйткені біздің ата-бабымыз Дүбіржіні мекен қылғалы ешбір адам қалыңға мұнша алтын төлеп көрген жоқ еді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 211-бет).

“Мені жіберме, ана! Мен құшқандай сен де мені қолдарыңмен мықтап құшып, жіберме!” дегендей көрінді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том. 225-бет.).

Таңасып тұрған байдың екі атына екеуіміз мініп, қала қайдасың деп, тартқанымыз гой. Сен қыз алып қашып көрген жоқсың гой? (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том. 130-б.).

Сөйлеу әрекетіне қатысушыларды тікелей көрсететіндіктен, 2-жақ жекеше тұлғалы есім-

діктер белгілілік мәнін білдіреді. Ал көпше тұлғада қолданылған кезде 1-жақ жіктеу есімдіктері сияқты олардың да жалпылық сипатқа ие болатынын байқауға болады. Мысалы:

Тек «әй, осы сендер не істедіңдер, әй?»— дегендей пілте шам ғана жыпылық-жыпылық етеді (Ә.Кекілбайұлы, Көз жасы, 54-бет).

Ал, бозбалалар! Сендер де айтыңдар! Қыз екең қыз да айтып келеді, - деп кеу-кеулеген соң Мұсатай, Әйткен сияқты бозбалалар да керіліп, ырғалаңдай, көзін ашып-жұмып, айғайды салып, бүгінгі көшті ойын-сауық қылып жіберді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 20-бет).

Сендер де азамат емессіңдер ме?” деп әжем де бізді мардамсытып, омырауымызды уықтың ала бауларын жалғап, мықтап таңып жатыр еді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 91-бет).

Сонымен қатар *мен, сен* есімдіктері теңеу жұрнақтарымен қолданылған кезде де белгілілік мәнінің жалпылануы байқалады. Мысалы:

Тұмсықтыға шоқытпаймыз, азулыға тістетпейміз... Сендей әйелдің талайын құтқардық, көзін аштық!..-деп ауылды кезіп жүріп айқайлайды (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 197-бет).

Келтірілген мысалдарда *мендей, сендей* есімдіктерінің мағынасы мен сияқты бірнеше адам, *сен* сияқты бірнеше адам мәнінде жұмсалып, сол арқылы жалпылық сипат алып тұр. Белгілілік ұқсас заттардың ішінен даралап, ерекшеліктендіктен, бұл қолданыста 1, 2-жақ тұлғалы есімдіктердің белгісіздік мәнге қарай ойысуын көреміз.

1 Кинэн Э.Л. К универсальному определению подлежащего //Новое в зарубежной лингвистике Вып. 11.- М.: Прогресс, 1982. – С.236-276.

2 Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. –М.: Учпедгиз, 1959. - 523с.

3 Булыгина Т.В. Шмелев А.Д. Референциальные, коммуникативные и прагматические аспекты неопределенности и обобщенности // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. СПб, 1991.

4 Садуахасов Ж. Категория лица глагола в казахском языке: дисс. канд. фил. наук. Алма-Ата, 1987. -164с.

5 Ильминский Н. Материалы к изучению киргизского наречия. -Казань, 1860. – С.14-26.

А. Тураева

Соотношение личных местоимений к категории определенности

В данной статье рассматривается отношение личных местоимений к категории определенности в казахском языке.

A. Turaeva

Relation of personal pronouns to the category of certainty

This article discusses the relation of personal pronouns to the category of definiteness in the Kazakh language.

Ғ. Б. Шойбекова,

ҚазМемҚызПУ доценті, ф.ғ.к., shoibekova_gaziza@mail.ru

СӨЗЖАСАМНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТӘСІЛІ

Сөзжасамның семантикалық (конверсиялық) тәсілі – ең көне тәсіл. Себебі конверсияның негізінде, өзегінде мағына жатады. Қазақ тілі – мағыналық құрылымға сүйенген тіл. Сондықтан тілімізде мағыналық жақтан дамыған сөздер көптеп саналады. Транспозицияланған сөздерді семантикалық аспектіден қарастырған дұрыс. Бұл үшін сөз таптарын, оның құрамындағы сөз мағыналарының сәйкестігін салыстырмалы түрде зерттеу қажет.

Сөздердің заттық, сындық, сапалық, сандық, қимыл мағыналарына ауысуы уәждеделу негізінде іске асады. Тілдегі сөздердің заттық мағынаға көшуі жайлы түркологтар Н.А.Баскаков, А.Н.Кононов, Н.К.Дмитриев, Э.В.Севортян, Б.М.Юнусалиев, Б.А.Орузбаева айтып өткен болатын. Ескерткіштерді зерттеу барысында ғалымдар есімдер мен етістіктердің тұлғалық жағынан бөлінбегенін байқаған. Сол процесс осы күнге дейін жалғасып келеді. Кейінгі зерттеулер бұл құбылыстың көне ескерткіштер құрамында ғана емес, қазіргі түркі тілдерінің барлығында дерлік кездесетіндігін айтып жүр.

Алғашқы кезде адамзаттың тілді қолдануында сөздер ешқандай категорияға тәуелденбеген. Қазақ тілінде мағыналары дамуы нәтижесінде сөздер транспозицияланып, заттану, сын-сапалану, сандану, шылаулану, үстеулену, етістіктену, есімдену процестерін бастан кешіреді. Сөйтіп қазіргі тіл тұрғысынан бір сөз табынан екінші сөз табына ауысады.

Қазақ тіліндегі сөздерді сөз таптарына бөлудің алғашқы соқпақтарын салған Н.И. Ильминский, П.М. Мелиоранский екендігін лингвист ғалым Т.Қордабаев өз мақаласында жазады. Ал қазақтың төл ғалымдарының ішінен морфологиялық құрылым жайлы жазылған еңбектің бастауы – А.Байтұрсыновтың 1920 жылы жазылған “Тіл – құрал” атты оқулығы. Ол сөздерді атауыш сөздер мен шылау сөздер және одағай сөздер деп үш топқа бөледі:

Атауыш сөздерге: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік жатса;

Шылау сөздерге: үстеу, демеу, жалғаулық;

Одағайға: еліктеуіш, лептеуіш сөздерді жатқызған [1].

Бұл күнде тіл біліміндегі сөз таптары категориясы біршама зерттеліп, толық грамматикалық категория екені айқын болып отыр. Сөздердің бір категориядан екінші категорияға өтуін зерттеудегі аса тиімді жол – семантикалық сөзжасам. Осы категориялардың семантикасы мен қызметі бір арнаға тоғысуы керек. Егер де сөздердің мағынасы заттың, сапаның, қимылдың жеке лексика-грамматикалық категориялардың абстракциялануы, уәждеделуі арқылы пайда болса, ол тілдің дамығандығын көрсетеді.

Қазақ тілінде төс (адамның мүшесі), төс (құрал), төс+е (қимыл атауы), без (адам денесіндегі зат), без (шошыну), без (қашу, зыту), жел (табиғи құбылыс), жел (жүгіру, желу), жел (суықтан болатын ауру) сөздерінің түбір күйінде, омонимдік қатар құрып бір түбір сөздің қимылдық мағынада да, атаулық мағынада да келіп ұғынылатындығын сөзжасам саласын зерттеп жүрген ғалымдар жазып жүр. Көне тілімізде етістік – есім корреляттары молынан кездеседі. Қазіргі біздің тілімізде қолданып жүрген семантикалық тәсілмен дамыған сөздер – сол байырғы, көне ғасырлар жемісі. Бүгінгі тіліміздің жай-күйінде мұндай процесс өте аз жүреді, себебі біздің бүгінгі тіліміз жалғамалылық дәуірінде өмір сүріп жатыр.

Қазіргі қазақ тілінде сындық мағынада қолданылып жүрген *жөн сөзінің транспозицияланып, семантикалық тәсіл арқылы дамуы.*

Жөн І. 1. Жай, әншейін. Жөн жерге қыз бермейді Балта бабаң, Грубиян әлің үшін бір тамам. Шаңменен, Сәметпенен құда болған, Япыр-ау, Құлжекеңмен біз-ақ жаман (Айтыс). 2. Мән-мәніс, сыр, жағдай. Есітсем үнін, Білсем деп жөнін, Көп іздедім қаңғырып (Абай). 3. Ыңғай, рет, орын. Е, алса несі бар? Бәйгіні Ысқақ емес, мен алатын жөнім емес пе?-деді Ыдырыс жалтаңдап (С. Сейфуллин, Шығ.). 4. Дұрыс, ақиқат, әділ, шын, рас. Бөжей өз ішінен: “Шарифат та жөнге, шынға қарайтын шығар, ақай жоқ, ноқай жоқ, көрінгенге бұйда бере бермес” (М. Әуезов, Танд. шығ.). 5. Кім екендігі, шыққан тегі, аты-жөні, жай-жапсары.

Ақсақал, жөніңізді айтыңызшы, кім боласыз? – дедім мен өтінген пішінмен (Қазақстан).

Жөн II. Жол, жоралғы, әдет-ғұрып. Жолдан, жөннен сен адасты екен деп, адаса алма алмаймын, ел адаса алмайды (А.Ханкелдин, Қараторғай) [ҚТТС].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде берілген мағыналары шартты түрде қазіргі қазақ тіліндегі мағыналары деп аталады. Шартты дейтін себебіміз, бұл түсіндірме сөздің де шыққанына жарты ғасырдың жүзі болыпты. “Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан” демекші, тіл де осы жылдар ішінде тоқтаусыз даму үстінде болды. Сөйтіп ол мағыналар да тарих қойнауында қалып бара жатыр. Енді көне түркі тіліндегі мағыналарымен салыстырып көрейік:

Јон Способ, манера поведения, яғни жөн, жол, өзін-өзі ұстауы, әдеті [ДТС]. Бұл тұрғыдан келгенде қазақ тіліндегі жөн II мағыналы сөзбен қатар тұра алады. Қазіргі тіліміздегі жол, жоралғы, әдет-ғұрып мағынасының түп негізі көне түркі тіліндегі *јон* сөзінде жатыр екен. Ал қалған мағыналары тілдің даму барысында семантикалық жолмен пайда болған. Сонымен бірге қазақ тілінде *жөн* сөзі *жосық* сөзімен тіркесіп келіп, *жөн-жосық* түрінде де айтылады. Бұл көне түркі тілінде *јосуп* сипатында әдет-ғұрып, заң, ереже мағынасында қолданылған екен [ДТС]. Осыған қарап, тілімізде жалпы мағынасы бірдей, бірақ жазылуы өзгеше болып екі сөзден тіркесіп немесе қосарланып келетін сөздер тобы бар екеніне көз жеткіземіз. Мысал келтірер болсақ, киім-кешек, бала-шаға, жол-жоралғы немесе жөн-жоралғы, түп-тамыры, жөн-жосық, жолдас-жора, жол-жөнекей т.б. Бұл сөздерді семантикалық тәсіл арқылы жасалған деп айта алмаймыз, бірақ реті келіп отырған соң қозғалып отырған сөз. Бірақ бұл жаңалық емес, ғылымда танылған мәселе. Ал жоғарыда келтірілген *јосуп* сөзі қазіргі тілімізде тек диалектілік сипатта ғана қолданылады екен:

Жосын. диал. Әдет-ғұрып, салт. Бұрыннан келе жатқан жосынды білмейді екенсің [ҚТТС]. Бұл сөз мағынасының қолданылу аясының тарылғанын көрсетеді. Тілдің даму процесінің бірден-бір өлшемі осы.

Сонымен, *жөн* сөзінің семантикалық дамуында бірінші мағынаны заттық мағына иемденсе, семантикалық тәсіл арқылы дамудың нәтижесінде сындық мағына уақыт шеңберінде пайда болады. Сөйтіп транспозиция нәти-

жесінде сын есім сөз табының құрамы толығады. Алғашқы заттық мағына көнеден келе жатқан әдет-ғұрып, салт-сана, ереже болса, осының негізінде әбден қалыптасқан салт, әдет, ережелер дұрыстық мәнге көшіп, сындық мағынаны тудырады.

Тіліміздегі кей заттардың денотаттық, сигнификаттық мағыналары зат пен олардың сипатының ерекшеліктерімен байланысты. Бұл көне дәуірдегі атау сөздер – өз бойларына заттық ұғыммен бірге сын-сапа ұғымдарын жинаған грамматикалық топ. Осының нәтижесінде *көк* – түс, *көк* – аспан, *көк* – шөп; *қара* – түс, *қара* – қараңғылық, *қара* – зат (алыстан қара көрінді), *қара* – қимыл атауы – көздің қарашығының қызметіне байланысты туындаған мағына т.б. сияқты сөздер сөздік қорымызды молайтуда. *Сарығ* сын есімінің мағынасы *сарғаю*, *сарылу* қимыл мағыналарымен тікелей байланысты. Ұзақ тұрған соң, күткен соң *сарылып*, *сарғаю* семасы пайда болған. Сигнификаттың тууы, қалыптасуы есім тұлғалардың алғаш сөйлем ішінде анықтауыштық қызметке ие болып, соңынан сындық мән алуына негізделеді. Э.В. Севортян сын есімдерді зерттей отырып, олардың екі жолмен жасалатындығын айтқан: 1) зат есімдердің функционалды-семантикалық трансформация жолымен; 2) аффикстер жалғану арқылы.

Жөн, *қара*, *көк*, *сары* секілді туынды сындық мағыналы сөздер ғалымның айтқан функционалды-семантикалық трансформация жолымен немесе тіл білімінде түрліше аталып жүрген семантикалық тәсіл арқылы жасалып, транспозицияланған.

Түркі тілдерінің салыстырмалы морфологиясын зерттеген А.М.Щербак: “В тюркском праязыке прилагательные не имели особых морфологических показателей и самосуществование их как самостоятельного лексико-грамматического разряда имен вызывает большие сомнения”, – деп, түркі тілдеріндегі сындық мағыналы сөздердің ерекше морфологиялық көрсеткішке ие бола алмағандығын жазады [2].

Қазақ тілінің тарихи грамматикасын зерттеген М.Томанов: “Сын есімдердің грамматикалық класс ретінде қалыптасуы зат есімдермен байланысты құбылыс. Зат есімдер зат жайлы ұғыммен бірге сын, сапа ұғымдарын да бойына жинақтаған грамматикалық класс болды”, – дейді [3]. Ғалымның пікіріне қосыла отырып, түбір сөздердің (түбір зат есімдердің)

мағыналарының кеңеюі, жіктеліп, саралануы нәтижесінде мағыналық байланысы бар сөздер тілдің сөздік құрамын бірте-бірте молайтқан дегенін қолдаймыз.

Сын есімнің тарихи табиғаты, сипаты өте қызық. Баға берушілік қабілеті бар, сын-сапаны білдіретін сөздерді адамдар көбірек пайдаланады. Себебі бір затты көргенде немесе бір құбылысты байқағанда адам миына сигнал барып, өзі көріп тұрған зат пен құбылыстың ерекше белгілерін жинақтайды. Ол белгілер сыртқа сөз арқылы шығып, таңбала-нады.

Қазіргі тіліміздегі конверсиялық жолмен жасалған сөздердің табиғатын ашуда құрылымдық жақтан қарастыру жеткіліксіз. Бұл тәсілдің айқын сипаты тек семантикалық қырын тануда ғана жүзеге асатын іс. Ал аффиксация тәсілі арқылы пайда болған сын есімдер жайлы конверсиялық тәсілдің сын-сапалану процесін зерттеген Ж.Т.Сарбалаев: “Адъективация тәсілі арқылы сөз жасау, яғни сын есімнің басқа сөз таптарынан ауысып келген сөздер арқылы толығыуы сын есімнің сөзжасам жүйесінде аффиксация тәсілі пайда болғаннан кейін бөсеңдеген”, – деп жазды [4]. Қазіргі тіліміздегі сын есім жасайтын аффикстердің көп болуы, өнімділігі осының айғағы.

Тіліміздің сөздік қорында сандық мағынаны беретін сөздер ерекше тұрады. Себебі тек сөзбен ғана емес, цифрмен белгіленіп, математиканың да зерттеу нысаны болуында деп ойлаймыз. Қазақ тіліндегі сан есімдер жайлы еңбек арнаған ғалым Ә.Хасенов: “...сандық семантикалы есімдер мен сөз тіркестері, түрік тілдеріндегі негізгі сан атаулары зат есімдерден бөлініп шықты” деген жорамал айтады. Сандық мағынадағы сөздердің мән-жайы, сипаты туралы әр түрлі болжамдар айтылады. Мысалы “Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков” (1986) атты кітапта сандану процесі тек сандық, көлемдік, мөлшерлік ұғымды зат есімдердің қолданылуы деп түсіндіріледі. Сандық мағыналы сөздердің дербес сөз табы болып қалыптасуы жайлы профессор М.Томанов былай деп жазды: “Бір кезде зат пен қимыл, әрекетті білдірген сөздердің кейбірі адам баласының айналадағы дүние жайлы ұғымдарының дифференциялануына адам ойының интеллектуалдық өсуіне байланысты сан, зат пен құбылыстың сандық мөлшерін, шамасын білдіре бастауы әсте жат құбылыс емес. Екінші жағы-

нан, басқа сөз таптарынан сандық мән алып, сан есімге ауысқан түбірлер тілдің даму барысында өзара бірігу жолымен немесе аффикстер арқылы күрделеніп отырған”. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесін жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырған ғалым Н.Оралбаева жалпы сөзжасамда сан есімнің жасалуында семантикалық тәсілдің бар екендігін жазады. Аталған сөзжасамның тәсілі еңбекте арнайы сөз болмайды.

Сандық атаулар заттық, қимылдық атаулардың макросемаларынан жіктелген. *Үш ~ үш ~ үш және үш ~ үш сөздерінің транспозицияланып, семантикалық тәсіл арқылы дамуы.*

Үш. Сан. Екіден кейінгі есептік сан [ҚТТС].

“Үш” сандық мағыналы сөздің негізінде қазақ тілінде синтетикалық тәсіл арқылы үшем, үшеу, үшкіл, үшкілсіз, үшкілтім, үштік сынды туынды сөздер пайда болып, сөзжасамдық тізбек құрайды. Көне түркі тілінде “уч” сөзі сандық *үш* мағынасын берген. “Үш” сан есімі тілдің екі сипатында ешқандай мағыналық дамуға түспеген.

М. Қашқари сөздігінде: *Уч 1. Тау ағашы. 2. Заттың ұшы. 3. Бір нәрсенің бітуі, шегі. 4. а) үшу, ә) өлу, б) жығылу, в) өшу, сөну* мағыналары таралған. *Үш-уч-үч* тұлғаларының мағыналық тығыз байланыста екендігін білеміз. Біздіңше, *үш* сандық мағыналы сөздің алғашқы көне мағынасы *үш – заттың ұшы* атаулық мағынасы болған. *Үш – уч – үч – үш* тұлғалары бір-біріне себепші негіз болып мағыналық байланысқа түскен. Мысалы, *үш* саны - *үш нүктенің бірігуінен* пайда болған. М. Қашқари сөздігіндегі *уч - тау ағашы – жоғарыда, үш нүктенің түйіскен жерінде* шыққаны үшін зат атауы болып қалыптасқан. Ал *уч – шекаралық аудан – ауыс мағынасында заттың ұшы, шегі, шеті* мағынасының негізінде пайда болған. Уч 4. Бір нәрсенің бітуі, шегі мағынасы Уч 3 семасынан тарап тұр. Уч 5. – үшу мағынасы, биікке көтерілу семасымен қоса антонимдік мағына да бар. *Үшу – ұшып түсу – яғни белгілі бір шекке жетіп құлау.* Мысалы, *мұрттай ұшты – құлады. Жығылу, өлу, өшу, сыну* – мағыналық қырлары осы *ұшып түсу* мағынасынан тарап тұр. Сандық мағынадағы “*үште*” – *үш нүкте түйіседі*, “*үш*” атауында *үш нүкте түйісіп, заттың, нәрсенің шетін, шегін, бір нүктесін* көрсетеді. Демек, “*үш*” сан есімі - *үш нүктенің бірігуі мен “үш” – бір нәрсенің ұшы – бір құбылыстың атауы.* Заттық мағына уақыт өте келе сандық мағынаға

ауысқан. Сөйтіп семантикалық тәсіл арқылы бірнеше мағыналы сөздер дамыған. Түрколог, алтаист ғалымдардың пікірінше, бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті сан есімдер өзге сөз таптарынан транспозицияланып, санданған. Диссертацияда семантикалық тәсіл арқылы дамып, санданған *үш* сөзі талданып отыр. Соны-

мен, түркі (қазақ) тілдеріндегі сан есімдердің алғашқы бастау көздері – адам танымы.

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1991.
2. Щербак А.М. Сравнительная морфология тюркских языков. – Москва, 1948.
3. Томанов М. Азақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1988.
4. Сарбалаев Ж.Т. Сөзжасам мәселелері. – Алматы, 2000.

Г. Шойбекова

Семантический способ словообразования

В статье рассматривается семантический способ словообразования на примере современного казахского языка.

G. Shoybekova

Semantic method of derivation

The article deals with the semantic method of derivation by the example of the modern Kazakh language.

А. К. Шыныбекова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

СӨЗ ТІРКЕСТІ ТЕРМИНДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖАСАЛУЫ

Сөз тіркестері – грамматикалық үлгі, мұнда сөз тіркесімділігінің негізгі категориялық ерекшеліктері мәселесі қарастырылады. Терминологиялық лексика терминдердің тізімі ғана емес, белгілі ұғымдардың ғылыми дүниетанымдағы анықтамасын көрсетуші жүйе екендігімен сипатталады. Бұл тараушада метатіл мәселесі де терминнің аса күрделі жүйеге негізделетіндігін дәлел етуге болатындығы баса айтылады. Сөз тіркесінен жасалатын терминдердің грамматикалық сипаты, үйлесімділігі, ұғым анықтығы белгілі бір дәнекер тәсілдер арқылы байланысқа түсетіндігі анықталынады. Сөз тіркестерінің есімді және етістікті түрлерінің теориялық мәселесі синтаксистік қатынас арқылы қарастырылады. Сөз тіркесі үшін аса қажетті басты белгі – теңін тауып тіркесу. Сөз тіркесінің басты белгілері, амал-тәсілдері арқылы байланысу формасы, жасалуы – терминологиялық жүйенің пәрменді көрсеткіші болып табылады. Тіл үнемі өзгеріс үстінде болатынын ескерсек те филология ғылымдарының докторы, профессор Талғат Сайрамбаевтың өз еңбектерінде синтаксистік терминдер туралы да бірсыпыра тың ой-пікірлер айтқанына баса назар аударғанды жөн көрдік. Сөз тіркесі және синтаксистік терминдер туралы жазған еңбегінде

синтаксистік терминдерді орыс тілінен аударылмай сол қалпында қолданылған терминдер, бір сыңары орыс тілінде, бір сыңары қазақша терминдер, екі сыңары да қазақша терминдер деп топтастырады.

Сөз тіркестері есімді және етістікті болып бөлінеді. Қазақ тіліндегі етістікті сөз тіркестерінде етістік негізгі қызмет атқарады. Етістік өз табиғатында лексикалық-грамматикалық мағынасына сөз табы ретіндегі жалпы категориялық қасиетінен басқа сөздерді жетекке алатын сөз табы болып саналады. Етістікті тіркестерге жататын терминдер түрлері мынадай: *мәселені талқылау, сауалнама жүргізу, шикізат өңдеу, мұнай айдау, айырбас жасау, мәмілеге келу, келіссөзге қатысу, мәлімет беру, құжат толтыру, іс қарау, сыртартқы жазу, күш көрсету, заңдылықты қадағалау, сұрақ-жауап алу, іс қозғау, шарт жасасу, парламентке жолдау, тауар әкету, өнім өткізу, рұқсаттамамен кіру, жедел бақылау, кредит алу, шот ашу, шартты ресімдеу, әлімжеттік көрсету* т.б.

Бұдан өзге терминологияда есімді сөз тіркестері де кездеседі. Есімді сөз тіркестері үш түрлі құрамда, атап айтқанда, әр түрлі сөз таптарынан, бір сөз таптарынан, бір сөздің қайталануынан тұрады. Үшінші түрі термино-

логияға тән емес. Жиі кездесетін байланыс түрлеріне қабыса, матаса, меңгеріле байланысқан терминдер жатады.

Қабыса байланысқан сөз тіркесті терминдер: *біржолғы жәрдем, өтпелі кезең, жария саясат, резервтік жүйе, дербес іс, шешуші дауыс, бас маман, бас мердігер, қос азаматтық, еңбек өтілі, үлестік қатысу, еңбек тәртібі, жалақы мәлішерлемесі, іскер топ, лаңкестік әрекет* т.б.

Матаса байланысқан сөз тіркесті терминдер: *табыс салығы, кіру жарнасы, ақша реформасы, кеден алымдары, кәсіпорынның тиімділігі, құжат деректемелері, тіркеу қағазы, ниет хаттамасы, әкімшілік тіркемесі, шарт мәні, ақша аударымдары, банк жүйесі, тауар жеткізілімі, еңбек бөлінісі, жер телімі* т.б.

Меңгеріле байланысқан сөз тіркесті терминдер: *жұмысты тоқтату, баяндаманы тұжырымдау, халыққа жолдау, қаржы бөлу, ақша аудару, қоғамды демократияландыру, шегара межелеу, дауды қарау, құжаттама толтыру, бағдарлама әзірлеу, мүлікті бөлу, кепілзатты ұсыну, мұнайды жеткізу, газ тасымалдау, мөр басу, мәселе көтеру, белгі соғу* т.б.

Бұл тіркестерден өзге еркін тіркесті термин сөздер қатары да қарастырылды. Мысалы, *кеден одағы, еңбек тәртібі, оңтайландыру кезеңі, азотты күкірт, полимерлі металл, мұнай ұңғымасы, елді мекен* т.б.

Күрделі терминдер мәселесі де қарастырылды: *саяси қайраткер, салтанатты мәжіліс, ғылыми кеңес, қоғамдық құрылыс, рухани байлық, ірі кәсіпорын, алтын қор, тарихи оқиға, соңғы хабар, еңбек өтілі, ашық хат, екеуара кездесу, салтанатты рәсім* т.б. Терминологияда кездесетін күрделі тіркес түрлерін тарих пен қоғам көрінісі деп қарастыруға болады.

Қызыл отау, коммунистік партия, бесжылдық жоспар, совет өкіметі сияқты тіркесті терминдердің қолдануылу жиілігі бәсеңдеп пәрменсіз қолданысқа түскенімен басқа күрделі тіркесті терминдер олардың орнын толықтырып отырады. «Қазіргі тілдік (синхрондық) тұрғыдан түсіндіруге келмейтін, олардың түп негізі тарихи кезеңдермен тікелей байланысты екенін тілдік деректер дәлелдеп отыр. Қазіргі қазақ тіліндегі кейбір фраземалар құрамындағы түсініксіз сөздердің көзі кейде кірме элементтерге жатса, енді біреулерінің тарихы көне ескерткіштер мен

туыстас тілдерге апаратыны сөзсіз», – дейді Р.А. Авакова [1, 27].

Терминология саласында түйдекті тіркес құру арқылы қалыптасқан терминдер де кездеседі. Мысалы, *билік шегінен шығу, шараларды қолға алу, шара қолдануға мәжбүрлеу, мәселені назарға алу, мүгедектігіне байланысты зейнеткерлікке шығу, кәметтік жасқа толмағандармен жұмыс, құпиялықты қамтамасыз ету, шешуші дауыс жинау, құжат күшін жою, белгіленген өкілеттікті тоқтату, қадағаланатын мәселер бөлімі* т.б.

Термин жасаудың тілдердің қай-қайсысында да ұшырасатын ең өнімді тәсілі – тілдегі мағынасы түсінікті сөздердің терминологиялық өріске өтіп, ауыспалы мағынада термин ретінде қолданылуы. Бұл – термин жасаудың лексика-семантикалық тәсілі. Яғни, ұғым жалпыхалықтық тілден терминологиялық жүйенің ішіндегі ұғымды білдіруге көшіп, ғылыми ұғым атауы ретінде қолданылады. Мұндай терминдердің қатарына *үнөме, шығын, пайда, қорғаушы, қорғаныс, шеп, салық, үн, әуен*, т.б. осы сияқты терминдерді көптеп келтіру қиын емес.

Термин жасаушы көздердің ендігісі – біріккен сөздер. Екі түбірдің бірігуі арқылы жасалған мұндай терминдер де бірқатары қазіргі кезде қалыптасып, кеңінен қолданыс табуда. Мысалы: *тікұшақ, мейірбике, бейнетаспа, пернетақта, жауынқұрт, тілтаным, дүниетаным, баспасөз, бейнеқор, бейнебаян, галамтор* т.б.

Осындағы қалыптасқан терминдердің барлығы да кеміне екі түбірдің бірігуі арқылы жасалған терминдер қатарына жатады. Мысалы: *тік-ұшақ, мейір-бике, бейне-таспа, перне-тақта, жауын-құрт, жау-қазын, тіл-таным, дүние-таным, баспа-сөз* етіп түбірлерін ажыратып көрсетуге болады.

Термин жасаудағы келесі тәсіл – сөздердің тіркесуі арқылы ғылыми ұғымды беріп, терминге айналу тәсілі. Яғни, кемінде екі немесе одан да көп сөздердің тіркесуі арқылы да төл терминдер жасала алады. Мысалы: *несие беру, пайда табу, айналымға енгізу, салым салу, қосылыстар жасау, оқу құралы, әдіс-темелік құрал, жылжымайтын мүлік, жедел жәрдем, төтенше жағдай*, т.б.

Тіркесті терминдердің құрылымдық ерекшеліктерін ғалым Т.С. Сайрамбаев өз мақаласында жан-жақты қарастыра отырып: «Сөйлемдегі сөздер бір-бірімен белгілі бір байла-

нысу формасында жұмсалатындығы сияқты терминологиялық сөздер де сөз санына қарай олардың өзара белгілі бір байланысу формасында қалыптасады. Сонда олар екі немесе көп сөзді болғанымен, олардың арасында белгілі бір немесе бірнеше байланысу формаларының негізінде қалыптасады. Мұндай терминдік сөздердің де сыңарлары молайған сайын олардағы байланысу формалары да, оларды байланыстыратын дәнекерлер де молая түседі», – деп терминдердің екі түрлі байланысу формаларын көрсетеді. Олар: қиыса байланысқан терминді сөз тіркестері және қабыса байланысқан терминдер. Демек, қазақ тіліндегі тіркесті терминдер қиыса және қабыса байланысу арқылы жасалады деген сөз [2, 131].

Сондай-ақ термин жасап қалыптастыруда сирек те болса қос сөздер арқылы жасалған терминдердің де өзіндік үлесі бар. Мысалы, *көші-қон, сату-сатып алу, әкімшілік-аумақтық* терминдерін осылардың қатарына жатқыза мыз. Қысқару тәсілі ішкі терминжасам көздерінің бірі болып еспетеледі. Мысалы, тіліміздегі соңғы кезде қалыптасқан *қойнау-қат (пласты), талшықтас (асбет), таушабыр (битум), шабыршықтас (асфальт)* сияқты ұғымдарды келтіруге болады. Бұдан байқайтынымыз, буын арқылы қысқарту тәсілімен қажеттілікке орай біршама терминдерді жасап, қалыптастыруға болады.

Терминологиядағы аударма мәселесінің өзекті болып отырғандығы мәлім. Аударма тіл-тілдің барлығында да тілдік тәсіл. Кезкелген тіл қажеттілігіне қарай аударма жасауға баратындығы даусыз. Ал аударма мазмұнды не мағынаны дәл беруді қажет етеді. Бұл ең бірінші кезекте аудармаға қойылатын тілдік талап. Аударманың терминологияға қатысты ерекшеліктерін қарастыра келіп, ғалым А. Алдашева өз еңбегінде аударма мен кальканы бірін-бірі толықтыратын тәсілдер ретінде қарайды. Бұл негізді деп санаған дұрыс. Өйткені, терминдерді аудару барысында осы екі тәсілдің де қолданылатыны белгілі. Қалай болғанда да, аударманың терминологиядағы тиімділігі теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да дәлелденіп жүр [3, 141].

Ең алдымен терминдердің арасындағы байланыстың болуы керектігін, барлық тілдердегі ғылыми атаулардың ортақтығы жөніндегі пікірлерді сараптай келсек, ғылым саласында түсіністіктің болуы міндетті, бірақ

ортақ атаулар болу керек деген тіл заңдылығы еш жерде жоқ. Онымен бірге «ортақ» деп айдар тағып, термин жасушы тілдер өз тілінің негізінде немесе өз тілдеріне жақын тілдердің сөзі негізінде жасайды.

Ал осы үрдіске қоса қытай тілімен тығыз байланысты тағы бір тартымды да, дәлелді мәселеге тоқтала кеткен орынды. Ол қытай еліндегі қандас қазақ бауырларымыздың қазақ тіліндегі сөзжасам жүйесі, яғни бізбен салыстырғандағы қытайдағы қазақтардың сөздік қолданысы туралы. Олармен ауызекі тілдесу барысында кейбір бізге тосындау болса да, байыппен қараған адамға ұғынықты, кәдімгі қазақтың тілі арқылы, оның сөздік қоры арқылы жасалған орынды да сәтті қолданыстары бар екендігін байқадық.

Мысалы, қазір ұялы телефон (сотовый телефон) деген жаңа сөз қолданысы бар. Ал қытайлық қазақтар осы сөзді қол телефон деп қолданады екен. Әрине, қол телефон деген қолданыс сотовый телефон деген ұғымның толық мағынасын ашып көрсете алмайды. Тіпті тура аудармаға да жатпайды. Бірақ, тура аударма болмаса да, көпшілікке түсінікті, мағынасын жеткізе алатын ұғынықты аударма. Қол телефон деп айта салғанға да жеңіл, қалыптастыруға да қиындық туғызбайды, әрі термин сөзді қолданушылар үшін сөздің мағынасы мен ұғымы да түсінікті болған болар еді. Бұл сияқты қытайдағы қазақтар тілінде кездесетін терминдерге тілші Қ. Ғабитханұлы *базар заңы – нарық заңы, жарна – акция, жарнагер, – акционер, бәсеке – аукцион, танысқы – визитка, төрешілдік – бюрократия, үкіметсіздік – анархизм* сияқты көптеген қисынды терминдерді қазақ тіліндегі баламаларымен салыстыра көрсетеді [4, 48-51].

Сонымен, аударманың өнімді тәсілдерінің бірі екендігі белгілі терминолог-ғалым Ө. Айтбаевтың еңбегінде атап өтілген.

Әйтпесе, аталған ойларға дәлел ретінде соңғы кезеңде қалыптасқан *тістелгіш, ине сауыт, оқырман, әсірелеу, кішірейту, қаржы, құқық, заңгер, қорғаушы, айыптаушы, үнем, үнемшілдік, ем, емхана, мағыналас сөздер, несие, қор, сазгер* сияқты әр салаға қатысты толып жатқан терминдерді, олардың терминологиялық өрістердегі қолданысын мысалға келтіруге болады.

Жинаятай келгенде, аударма – терминжасам шығармашылығында қазақ тілінің мүмкіндіктерінің, термин жасуашы тәсілдерінің

бірі. Сондай-ақ, ұлттық терминжасам негізі – ұлттық психология. Ұлт пен тілдің бірлігі жөніндегі қағиданың тіл білімінде әлдеқашан айтылып, бұл күнде орнығу дәрежесіне дейін жететін уақтысы болған сияқты. Бұл тұдырымды кезінде әйшілі тілші В.фон Гумбольдтың дәлелдеп кеткені тілші ғалымдар үшін жаңалық емес. Ол өз сөзінде: «Тіл – сөйлеу арқылы ойды жеткізу үшін тұрақты қайталанып отыратын рухтың күші». Демек, әрбір ұлт өз тілінің шеңберімен қоршалған.

Осы қағиданы белгілі қазақ тілшісі, академик Ә. Қайдаров та нақтылай түсіп, тілдің ұлттық ерекшеліктерге сай қалыптасатын қызметінің арқасында ұлт туралы толық мағлұмат алуға болатындығын айтып өткен еді. Тілдің ұлтқа қызмет етуі, ұлтпен тығыз бірлікте кумулятивтік қызметін ашып көрсетуі де маңызды. Өйткені, тілдің негізгі қызметтерінің бірі ретінде мәдени құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу. Тілдің бұл қызметі терминологиялық тұрғыдан да үлкен қажеттілікке ие [5, 176].

Терминдерді ұғымдар жүйесінің өзіндік ерекшелігін, әр ұғымның айрықша белгісін жақсы білетін салалық мамандар жасайды. Бірақ әр маман өзінше термин жасап, өз терминін қолдануға тиісті емес екендігі баршамызға түсінікті жайт. Солай бола тұрса да термин жасауда осындай әрекетке жол беріліп отырғандығын жасырудың орны жоқ.

Соңғы жылдары ғылым мен техниканың белгілі бір салалары бойынша жарық көрген терминологиялық сөздіктерді, оқулықтарды салыстыру арқылы оған анық көз жеткізуге болады. Бір ғана термин түрліше аударылып, әр сөздікте, әр түрлі деңгейдегі оқулықтар мен ғылыми еңбектерде түрліше қолданылып жүр. Мәселен, мына төмендегі терминдер сондай бірізділіктің жоқтығын дәлелдейді: *консенсус-бәтуә, мәміле, келісім, жалпы пікір; баланс-дәргей, теңгерім; скидка – шегерім, шегерме, кеміту, жеңілдік, спонсор – демеуші, мияткер, қолдаушы; вклад – салымшы, аманат ақша; вкладчик – салымшы, аманатшы, аманат ақша иесі, доход – кіріс, табыс; ценная бумага – құнды қағаз, бағалы қағаз; приоритет – артықшылық, басымдылық, басым; компетенция – құзыр, құзырет; амнистия – рақым, рақымшылдық* т.б.

Мұндай жарыспалықты арнаулы салалардың кез келгенінен дерлік кездестіруге болады. Олардың ішінде терминкомның ресми

бекіткеніне қарамастан бірізді қолданылмай жүргендері де бар. Мәселен, *демеуші, гүлшанақ, отбасы* сияқты терминдер сол қатарға кіреді.

Сондай-ақ көптеген терминдердің терминология комиссиясы бекіткен қазақша баламалары бола тұра тұрақты қолданылмай немесе бұрынғысынша шет тілдеріндегі нұсқалары жарыса қолданылып жатады. Мысалы, *әлеует (потенциал), мәртебе (статус), көлік (транспорт), мәтін (текст) мұрат (идеал), өтем (компенсация), сынып (класс)* тәрізді терминдерді осы топқа жатқызуға болады.

Термин жасау, жасалған терминдерді қалыптастыру – үнемі қадағалап, реттеп отыруды қажет ететін өте жауапты жұмыс. Олай болмаған жағдайда терминологиядағы жүйеліліктің, реттіліктің бұзылары сөзсіз, терминологиямыздағы бірізділіктің сақталмай әр автордың өзінше термин жасап немесе қалаған терминін қолдануы оны үйлестіру жұмысының әлсіздігінен, өкілетті орындарын өз қызметін тиісті деңгейде атқара алмай отыруынан деп білген жөн [5, 176].

Терминнің жасандылығын мойындамау – ол тілдің қызметін дұрыс түсінбеу, басқаша айтқанда, тіліміздегі сөзжасам тәсілдерінің іске қосылуына кедергі жасай отырып, сол арқылы ұлттық тілдің жетілуіне, дамуына тосқауыл болу деген сөз. Керісінше, тілдің сөзжасам (терминжасам) тәсілдерінің ашылмаған мүмкіндіктерін тауып, ұлттық тілдің баюына үлес қосу – тілші ғалымдардың төл міндеттерінің бірі болуға тиіс деп ойлаймыз. Бірақ жасандылықты үстірт түсінуге де болмайды. Бұл жөнінде терминолог ғалым В.А. Татариновтың – «... специальная лексика искусственно с точки зрения своего происхождения», – деген пікірі орынды айтылған [6, 133].

Төл сөздеріміздің негізінде жасалған терминдердің мағынасы тар, олар терминделуші ұғымды дәл бере алмайды дегенге кедер болсақ, бұл пікірдің де көп жағдайда үстірт айтылып жүргендігін олар атауды қажет етіп жататындығы белгілі. Жалпы тілде бәрінің де бұрыннан өз атауы бар. Сондықтан жаңа ұғымдарға ат қою кезінде тілде бұрыннан бар атаулар пайдаланылады. Яғни, терминделуші ұғымға ат қою қашанда екінші атаулау (номинация) процесінің нәтижесі болып табылады. Термин саналы түрде жасалатын жасанды сөз болғандықтан, оның жасалуына негіз болған тілде бұрыннан бар сөздің мағы-

насын таралтуға да, оған қосымша мағына үстеуге де, сондай-ақ сол сөздің негізінде жаңа сөз жасауға да болады.

Ұғымның дәл берілмеуі туралы сөз қозғанда, ұнамды дәл беру дегеннің не екенін айтпауға болмайды. Сөздің ұғымды дәл беруі деп біз – ұғым белгілерінің ішіндегі сол ұғымды өзге ұғымдардан айрықшалайтын өзіне тән ең басты белгілерін оның атауымен ұштастыра білуді түсінеміз. Терминнің сәтті немесе сәтсіз жасалуы осыған орай тікелей байланысты. Алайда, терминологияда ұғымның негізгі белгілері терминнің дефинициясы арқылы көрсетілетінін де ескеруіміз керек. Термин жасау барысында шарттылаққа көп жол берілетіндігіне оның дефинициясының да әсері бар.

Қазақ тіл білімінде шарттылық мәселесіне көңіл аударған ғалым-академик Ә. Қайдаров. Ол өзінің «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген еңбегінде қазақ терминологиясының қағидаттарының бірі ретінде – дәстүр мен шарттылық қағидатын ұсынады [5, 176].

Терминделуші ұғымды сөзбен таңбалау кезінде жасандылықтың, шарттылықтың болатындығы сөзсіз. Бірақ, одан жаңа ұғымды кез келген сөзбен белгілей беруге болады деген

түсінік тумауға тиіс. Термин жасау барысында қаншалықты шарттылық болғанмен де тілде бұрыннан бар сөздің мағынасына сүйенуге жаңа ұғыммен салыстыруға тура келеді.

Термин – ғылым мен техниканың белгілі бір саласында қолданылатыны себепті терминдерді әр саланың өз мамандары жасайды. Ал олардың жасаған терминдерін түзеп, дұрыстап отыру – тіл мамандарының міндеті болмақ.

1. Авакова Р. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 201 б.

2. Сайрамбаев Т.С. А. Байтұрсыновтың қазақ тілі саласындағы еңбектері туралы // Қазақстан мұғалімі. – 1989, наурыз – 3.

3. Оралбаева Н. Аудармадағы фразеологиялық құбылыс. – Алматы, 1975. – 213 б.

4. Ғабитханұлы Қ. Шетелдегі қазақтардың термин жасау үрдісі және қазіргі проблемалары // Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. – Астана, 2002. – Б. 45-49.

5. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 238 б.

6. Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. – Астана, 2005. – 205 б.

7. Азаматова А.Х. Метаязык лингвистики. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 308 с.

8. Білалов Ш. Ұлттық ғылым тілі негіздерін қалыптастыру (математика саласы бойынша): филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 1997. – 260 б.

А. Шыныбекова

В данной статье рассматривает термины, которые состоят из словосочетания, а также способы образования терминов в казахском языке. Терминообразования в казахском языке, в том числе синтаксические термины, проф. Т.Сайрамбаев в своих научных трудах описывал состояние и определил виды терминов словосочетания, их роль в современной терминологии, актуальность его исследования в области лингвистических терминов в казахском языке.

А. Shynybekova

This article discusses the terms which consist of phrases and also the methods of terms' formation in Kazakh language. Formation of terms in Kazakh language, including syntactic terms, Sayranbaev described the situation and identified the types of the terms of phrase his scientific works, their role in modern terminology, the relevance of his research in the field of linguistic terms in Kazakh language.

Л. А. Чалтикенова,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік Университетінің аға оқытушысы, ф.ғ.к.

МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ВАРИАНТТАР МЕН СИНТАКСИСТІК ВАРИАНТТАРДЫҢ АРАЛАС КЕЛУІ

Тіліміздегі кейбір сөз тіркестерінің мағыналық жағы күңгірттеніп қазірде бір бүтін түбір күйінде айтылатындары да кездеседі. «Тілімізде сіңісіп кеткен сөздерді белгілі ғалым А.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде кіріккен сөздер дейді. Құрамындағы тек

лингвистикалық (этимологиялық я морфологиялық) талдау арқылы ғана анықтауға болатын *бүгін, ендігәрі, биыл* сияқты сөздерді біріккен сөздердің өзге топтарынан бөліп қараған дұрыс [1.104]. Өйткені ондай сөздердің компоненттердің бір-бірімен өзара үндесе,

үйлесе кірігуі былай тұрсын, олардың мазмұндары да құрамындағы компоненттердің мағыналарына сай келмейді. Демек, мұндай біріккен сөздердің мағыналары компоненттерінің мағыналарының жиынтығы емес. Күрделі сөздің мағынасы мен құрамындағы компоненттерінің мағыналарының араларындағы айырмашылық тек оның кейінгі кездерде болған өзгерістерімен ғана байланысты болмайды.

Сөздің формасы белгілі бір затқа ат берген кездің өзінде де ұғымның мазмұнын түгел қамти алмайды. Өйткені белгілі бір затқа берілетін атау сол затты басқа заттан тез ажырата қоярлықтай тиісті бір белгісіне ғана қарай беріледі. Сол себептен де күрделі сөздердің мағыналары құрамындағы компоненттері арқылы айтылатын мағыналарының жиынтығынан анағұрлым мазмұнды да, бай болып шығады. Біріккен сөз бен оның компоненттерінің мағыналарының үнемі бірдей шықпайтын себебі де осыдан. Өйткені тұтас күрделі сөздің беретін мағынасына оның я екі бірдей компонентінің, я кем дегенде бір компонентінің мағынасы тікелей байланысты болмаған жағдайда ғана ол компоненттердің мағыналары басқаша түсініледі.

Профессор А.Ысқақов кіріккен сөздердің қалыптасуы жайлы былай дейді: «кіріккен сөздердің қалыптасуы тілдің дыбыстық жүйесіндегі әр қилы заңдарға байланысты. Ал, күрделі сөздердің өзге түрлерінде я топтарында бұл ерекшелік жоқ. Бұл жағдай да кіріккен сөздердің өз алдына категория екеніне дәлел. Кіріккен сөздердің ішінде басбасына мағыналары бар дербес сөздерден біріккендері де (*бел+бау, бәй+шешек, сахар+асы*), дербес сөздермен көмекші сөздерден біріккендері бар. Бірақ осы кіріккен сөздердің ішінде салаласа құрылған тіркестерден гөрі (*қолғанат, ағайын, көнетоз, щамшырақ, көнтерлі*), сабақтаса құралған тіркестерден тұғандары (*бәйшешек, қонағасы, қарлығаш*) әлдеқайда көп кездеседі. Ғалым кіріккен сөздердің компоненттерінің өзгеру сипатына қарай екі салаға бөлінуі туралы былай тұжырым жасайды: «Бірінші топқа екі компоненті бірдей дыбыстық өзгерістерге ұшырап біріккен: *бүгін, биыл, ашудас, өйткені, сөйтіп, бәрекелді, әпер, түрегел сияқтылар жатса, екінші топқа* тек бір сыңары ғана өзгерген: *алаңғасар, алағаниық, алагеуім, желғабыз, желбезек, желмауыз, салтауыз, керенау,*

итаршы, бәйтерек, таңертең, әжептәуір, қайын, ағайын тәрізділер жатады. Кіріккен сөздің тууына, біріншіден, әуелгі жай тіркестің құрамындағы компоненттердің мағыналарының жоғалуы, екіншіден олардың формасының өзгеруі себеп болады. Өйткені шын мәнінде біріккен сөздің қай-қайсысы болса да, ең әуелі я бір компонентінің, я екі бірдей компонентінің мағынасы жоғалған тіркес болып шығады. Мысалы, *белбеу* деген сөздің екінші сыңары бастапқы өз мағынасын біржолата жоғалта келе, кейін ол сөз өзінің әуелгі формасынан да айрылған. Ал, *желбау* деген күрделі сөздің екі компонентінің де бастапқы лексикалық мағыналары сақталғандықтан, оның мағынасына сол екі сыңардың да мағынасы енген және әр компоненті әуелгі формаларын сақтаған» [1.105]. Сөздің мағынасы жоғалса, я өзгерсе, дереу оның формасы да өзгереді, мұндай жағдайда бастапқы жай сөз тіркесінің құрамындағы компоненттер дыбыстық жағынан әрі алшақтап, әрі бірбірімен үндесіп ықшамдалады да, олар өзара жинақталып жаңа форма құрайды, ал жаңа форма өзінше жаңа мазмұнға ие болады, ондай жаңа сөз жасалғанда, оның құрамындағы дыбыстардың бастарын құрап ұйымдастыратын дәнекер- екпін болады. Ол екпін біріккен сөзді жай сөз тіркесінен әрі ерекшелендіретін, әрі ажырататын сөз тіркесінің әрі ерекшелендіретін, әрі ажырататын негізгі белгінің бірі.

Бірақ екпін, әрине, ресми ғана белгі, өйткені біріккен сөз белгілерінің ішіндегі ең негізгі рөлге қашан да болсын, мазмұн, мағына ие болады, - дейді ғалым [1;105]. Кіріккен сөздер белгілі жүйе бойынша жасалады. Бірақ бұл жүйе жұрнақ арқылы сөз тудыру тәсіліндегідей өнімді де емес, жинақты да емес, әрі шашыраңқы, әрі өнімсіз.

Сонымен, біріккен сөздер мен кіріккен сөздердің тууына бастапқы жай тіркес әрі негіз, әрі үлгі ретінде қызмет еткенімен, ол негіздер мен үлгілер үнемі жасап отырарлықтай, тыңғылықты жүйе ретінде қызмет ете алмайды. Кіріккен сөз деп, -атап көрсетеді А.Ысқақов, компоненттерінің я біреуі я екеуі де бірдей әуелгі өз мағыналарынан айрылып, тұтасымен тұрып басқа біржалпы мағына білдіретін және сонымен бірге сол компоненттері фонетикалық жағынан әр қилы өзгерістерге ұшырап, бір-бірімен белгілі дәрежеде әрі үндесіп, әрі ықшамдалып құралған күрделі сөзді айтамыз. Күрделі сөздердің өзге

түрлері сияқты, кіріккен сөздер де, біріккен сөздер де белгілі грамматикалық сөз таптарына телулі болады.

Бұл туралы ғалым К.Аханов былай дейді: «Алғашында екі түбірдің бірігуінен жасалып, тілдің даму барысында сыңарлары дыбыстық және мағыналық өзгерістерге ұшырап, соның нәтижесінде ол сыңарлардың бір-біріне әбден кірігіп сіңісуінен жасалған сөздер бір екпінге бағынады да, құрамындағы дауысты дыбыстар сингармонизм заңы бойынша не біркелкі жуан, не біркелкі жіңішке болып, барлық жағынан жалаң сөздерге тән қасиеттерге ие болады. Мәселенің осы жағын ескере келіп, Н.А.Лукиянова орыс тіліндегі осылар тәріздес сөздерді негізі сіңіскен сөздердің қатарына жатқызады. Этимологиялық анализ жасамайынша, сіңіскен түбірлер морфемаларға (алғашқы түбірлерге) ажыратылмайды» [2;312]. Қазіргі қазақ тілінде де дыбыстық өзгерістерге ұшырап барып өзара бірігіп кеткен сөз тіркестері көптеп кездеседі. Жай сөз тіркесінің құрамындағы компоненттер дыбыстық жағынан алшақтап, бірімен-бірі үндесіп, ықшамдалып, жаңа мазмұнға ие болып мағыналары тепе-тең морфологиялық вариант қатарларын құрайды.

Мәселен: **Алдыңгүні//алдыңғы күні.** *Аптаның алда өтіп кеткен күні.*

Ол кісіні *алдыңгүні* ғана көргендер бар. («Жетісу»). *Алдыңғы күні* ауылға келіп қайтқан. (Ауызекі сөйлеу тілі.)

Ана жақта// анаяқта// аннан. *Сілтеу арқылы мекенді білдіру.*

Ауыл дүкені *ана жақта*. Ол кісі *анаяқта* отыр (Ауызекі сөйлеу тілі). Сенің ауырғаныңды *аннан* естіп келдім («Диалектологиялық сөздік») [3].

Болған соң//болғасын. *Істің аяқталғанын білдіру.*

Жазып *болған соң* маған айт. («Социалистік Қазақстан»). Сөзі орынды *болғасын* уәж айта алмады. (А.Хангелдин).

Алғыстау//алғыс айту. *Ризашылығын білдіріп рақмет айту, алғыс жаудыру.*

Жиып жігіттер дуылдасып, Кәмешті *алғыстап жатыр* (І.Жансүгіров). Алдын ала ескерткені үшін мен оған шын жүректен *алғыс айттым* (М.Қаратаев).

Ендігәрі // ендігіден әрі. *Келесі жолы, кейін, келер шақ.*

Ендігәрі кешікпейін, болды ма? (М.Иманжанов). *Ендігіден* әрі қайталатпа. («Жұлдыз»).

Шалқысын//шалқығай. *Шаттанып, масайрау, көңілдену.*

Одан да бетер масайрап, жастардың көңілі *шалқысын* («Әдебиете және искусство»). Жасаған ие жар болып, Бейіште нұры *шалқығай* (Үмбетей жырау).

Алыс-беріс//алым/берім. *Алынатын, берілетін зат, ауыс-түйіс дүние.* Таныса келе қарым-қатынасымыз жақсарып, *алыс-берісіміз* көбейді (Т.Бердияров). *Алым-берімге* қазақтың жөн-жоралғысы жетеді (Т.Ахтанов).

Адамзат// адам баласы. *Жер бетіндегі бүкіл халық, бар әлемдегі кісі біткеннің бәрі.*

Жан-жануар, *адамзат* бәрі де жаратылыстың жақсылығына зар (С.Дөнентаев). Күллі *адам баласын* қор қылатын үш нәрсе бар, сонан қашпақ керек (Абай).

Әкету//алып кету//әпкету. *Бірдемені қалдырмай, өзімен бірге ала кету.*

Кей жау жүрек батыр ұлдары қастарына саяқ жинап, Кейде хан тұқынымының жылқысын барымталап *әкететін* (І.Есенберлин). Балаларын өзімен бірге алып кетпек болып, біраз аялдады («Қазақстан әйелдері»). Балаларды *әпкетіңдер* бөлмесіне, - деді әжей келіндеріне («Қазақстан әйелдері»).

Қазіргі тілімізде *алып кету* етістігі ықшамдалып, *әкету, әпкету* түрінде айтылып вариант қатарларын түзеп тұр.

Әлдебір//әлдене//қайсыбір//небір.

Әлдеқандай бір нәрсе, әрқилы бірдеме, біреу.

Қараған сайын жігіт жүрекке жылы тиіп, қыз жанын *әлдебір* жұмбақ сырға толтыратын (М.Иманжанов). Үй төбесіне *әлденелер* сатыр-сұтыр етіп түсіп жатыр (Ғ.Мүсірепов). *Қайсыбір* халықтың болмасын өзінің қадір тұтып, қастерлейтін дәстүрі болады («Лен. жас»). Көші-қонның *да небір* қызық, күлкілі оқиғалары болып жатады (Т.Ахтанов).

Әлдекім//әлдебіреу//біреу-міреу.

Бейтаныс кісі, белгісіз, танымайтын, білмейтін адам.

Әлдекімнің терезе тұсынан өте бергенде шаңқ еткен үрейлі даусын Сейіт анық естіді (Р.Райымқұлов). Кеше ғана сап-сау жүрген Мыңсары өткен түнде далаға шыққанда *әлдебіреу* соққыға жығып кетіпті (С.Досанов). Ол *біреу-міреу* даусымды естіп қойған жоқ па екен деген үрейлі оймен жан-жағына қарады (І.Есенберлин).

Әперу//алып беру. *Бір нәрсені қолына алып басқаға беру.*

Шүкіман шырағым, ана жақтан апаңа болысып, орамал *әнер*, дастарқан жайып жібер,- деді Бекей (М.Әуезов). Сөренің жоғарғы жағынан сұраған кітабын *алып бердім* (Ауызекі тіл).

Бұлай ету//бұйту. *Осы айтылғандай ету, осы көрсетілгендей ету.*

Бұлай етіп тасада жасырынып жүріп тағы өмір сүре алмаймыз (Т.Ахтанов). Алматының өзінде талай құрылыс салып жатқан трест бастығы *бұйтіп отыра* да бермейді (З.Жәмішев).

Бірсыпыра//бірталай//бірқатар//бірқыздыру//біраз//біршама. *Көлем жағынан аз емес, саны әлденеше, көбірек.*

Жас-кәрісі бар үйге *бірсыпыра* адам кіріп, тізелерін бүге отырып, бірдеме күткендей (М.Хасенов). Орынбай өз қабілетін шамалай білген күсбегінің соңынан *бірталайға* дейін қарап тұрды (Ә.Көшімов). Оралбай Оспан үйіне әдейі соғып, оған *бірқыдыру* ауыр сөз айтқаны бар (С.Омаров). Сәкен есімімен байланысты «Тар жол, тайғақ кешуде» суреттелген *бірқатар* елді мекен бар (А.Сатаев). Асқардың табыстарымен бірге, өсудің қиыншылығынан туған *біраз* қателері де бар (С.Ерубаев). Өзі сияқты орыс тілі маманы болу жолында оқып жүргеніне *біршама* (М.Айтхожина).

Жамағайын//қабырға ағайын//жамағат. *Аздаған жақындық, жанана туыс.*

Байсақал *жамағатына* қарады, мұнысы «қымыз күй» деген ишараты екенін түсінді тоқал (С.Талжанов). Тәжірдің жақын туыстары мен бір *жамағайындары* қара шаңырақта бас қосысты (Т.Әлімқұлов). *Қабырға ағайын* Ақайдың Хасені Мәдидің кішкентай күнінен бастап осы Қақабайға қандай істер істеп жүргенін білетін (Ә.Бектасов).

Күлдібадам//күлді-көмеш. *Шала-шарпы, шикілі-пісілі, құны төмен, арзан қол.*

Серке еш уақытта да, еш спектакльде де ала-құла ойнап, көруші жұртшылыққа *күлдібадам* өнер танытып көрген емес («Қаз. әдеб.»). Өлеңді жаза салып *күлді-көмеш* күйінде газетке қарай тоғыта беру ағаттық болады («Қаз. әдеб.»).

Өзара//өзді-өзі. *Бірімен-бірі, өзді-өзімен.*

Өйдеу//олай деу. *Олай деп айту*

Асан атаның *өйдеуінің* себебі бар шығар, кім біліпті (Ауызекі тіл). *Олай* деме, шырақ, сабыр сақтағанымыз жөн шығар (Ауызекі тіл).

Өйту//олай ету//үйту. *Ол айтылғандай істеу.*

Бір ғылымнан басқаның Бәрі де кесел асқанға, *Өйткен* адам жолығар Кешікпей-ақ тосқанға (Абай). *Олай ете* қоймас деп ойлаған едік (Ауызекі тіл). *Үйтіп*, бүлдіріп қайтесің, жиен (О.Сәрсенбаев).

Үн жоқ// үндемеді. *Сөйлемей, тіл қатпау.*

Ермекбайда *үн жоқ*. Ермекбай үндемеді (І.Жансүгіров).

Бұл сөз тіркесі мен сөздің берер мазмұны бір, субъектінің қимылға, әрекетке пассив қатынасын, белгілі бір әрекеттің болмағанын білдіріп өзара вариант болып тұр.

Таңдану//таң қалу. *Аң-таң болып қызығып қарау, ішіп-жеп тесіле көз тігу.*

Маған бұрыннан таныстығын білдіріп, Жібектің сөйлесе кеткеніне өзім *таңдандым* (Ж.Өмірбеков). Мен біреудің денсаулығы үшін өз денсаулығын құрбан етушілерге таң қаламын (Қ.Мұхамеджанов).

Түнеугүні//бұрнағы күні//түнеугі. *Бұдан бірнеше күн бұрын.*

Түнеугүні әңгімені Айғыз өз құлағымен естіген (Қ.Исабаев). Ол *бұрнағы күні* осында келіп кеткен (ауызекі тіл). Ендеше жылқышы Ермекбайдың *түнеугі* айтқанына мән бермеуге бол ма (Р.Тоқтаров).

Шамасынша//шама-шарқынша. *Әлі келгенше, күйі жеткенше.*

Тік түрегеліп торды ұстап, өз *шамасынша* тартып қарады (Қ.Қайсенов). Осы ауылдағы бас көтерер азаматтар *шама-шарқынша* қаражат қоспақшы (Б.Тоғысбаев).

Өңі қашу//өңезу.

Көңілдегі көрікті ой қағазға түскенде өңезіп, өңі қашып кетеді (Б.Соқпақбаев).

Қу тілді/қуақы/қушыкеш. *Айлалы, қуақылана сөйлейтін кісі.*

Әкесі *қу тілді*, күлдіргі кісі екен (Ауызекі тіл). Қақпа алдында тұрған қаба сақалды *қуақы* шал Кеңесті тоқтатты (М.Иманжанов). Өнер тойы болғандықтан, ақындарды, жезтандай әншілерді, *қушыкеш* күлдіргіштерді шақырған («Жұлдыз»).

Алмақсың ба// алмақпысың. *Бір затты, нәрсені өзіне алу.*

Көйлекті келіншегіңе сатып *алмақсың ба?* («Лениншіл жас»). Жүре беріндер, төтенше жетектеп *алмақпысыңдар*. (З.Иманбаев).

Не қылып//неғып. *Не әрекет жасап, не істеп.*

Кешеден бәрі қандай істі тындырып, *не қылып* жатқандарыңды айтыңдаршы,- деп сұрады

(«Лен.жас»). Бұл үйде Сара бар ма, отыр неғып, Қарсы ұшпай тоты құстай қанат қағып (Біржан).

Не қылып/неғып/нағып. *Не әрекет жасап, не істеп*

Не қылып, не қойғанын өзі де білмейді («Жалын»). *Неғып* ербиіп тұрсың? (С.Талжанов). Жапан түзде *нағып* жүрсің? (Батырлар жыры).

Сұраулы сөйлем хабарлы сөйлем арқылы берілетін ойды білдіріп, баяндауыштың ұйытқы боларлық қызметінің арқасында сөйлемдер өзара вариант болады.

Сіңісу құбылысының әсерінен кейбір жеке дыбыстар, буындар тек түбір сөздердің құрамынан емес, сөз тіркестерінен де түсіріліп айтылады. Екі түбір сөз бір-біріне кірігіп, ажырамастай болып кеткен. Сіңіскен сөз тіркестері мен кіріккен сөздер ықшамдалып, жаңа мағынаға ие болған сөздер аралас келіп вариант қатарларын құрайды.

Сөз тіркестері мен жалғаулық шылаулардың өзгерісінен жасалған сөз варианттарының өзіндік даму сатылары ерекше назар аударады, болашақта да зерттеу нысаны бола алады. Сөз тіркестерінің жергілікті ерекшеліктерге тән түрлері де көптеп кездеседі, бірақ олар әдеби тілдің өлшеміне жатпайды. Сөз

бен сөздің тіркесу мүмкіндігінің шегі бар. Есім сөз бен етістіктің, кейбір сын есім мен көмекші етістіктің, шылау мен көмекші сөздердің тіркесу тәсілі жан-жақты. Тілдің дамып, қоғамдық қызметінің артуымен сөз тіркестері де молығып, ішінара өзгеріске ұшырайтыны байқалады. Сөз тіркесіндегі сөздердің білдірер мағынасының логикалық ойға қайшы келмеуі олардың әдеби тілде орнығуына белгілі дәрежеде әсер етеді. Сондай-ақ меңгеру амалымен құрылған етістікті сөз тіркестерінің вариант болып жұмсалуды, бір септіктің орнына екінші септіктің алмасып жұмсалуды норма тұрғысынан айқындалады.

Синтаксистік варианттар дегеніміз белгілі тілдік формалар мен құрылымдарды қалай болса солай алмастыру болып шықпайды, қайта сол формалар мен құрылымдарды мақсатқа сәйкестендіріп, құбылта, құлпырта қолдану болып табылады.

1. Ысқақов.А. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Ана тілі, 1991, -384 б.

2. Лукьянова Н.А. Однокоренные синонимы и варианты слова. Синонимия в языке и речи. Новосибирск, 1970, С.151-163

3. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. –Алматы, 1969.

Чалтикенова Л.

В статье рассматривают вопросы о смешении морфологических и синтаксических вариантов слов на примере казахского языка.

Chaltikenova L.

The article examines the confusion of morphological and syntactic variants of the words through the example of the Kazakh language.

А. Н. Хасенова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ізденушісі

ҚИМЫЛ ЕСІМДІ САБАҚТАС ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕР

Қазақ тілі білімінде қимыл есімдері жан-жақты зерттеліп келді. Оған дәлел ретінде А. Ысқақов, А. Айғабылов, К. Неталиева, А. Салқынбай еңбектерін айта аламыз. Қимыл есімдерінің ұғымы, сөзжасамдық қызметі толық қарастырылса да, олардың сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы бола алу қабілеті арнайы жеке қарастырылып, көп талдана бермегені белгілі.

Қазақ тіл білімінің синтаксис саласына жазылған еңбектердің денінде, атап айтқанда Н. Сауранбаев, Ғ. Әбуханов,

Т. Қордабаев, Қ. Есенов еңбектерінде, сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдарында тек есімше, көсемше, шартты рай формалары беріледі де, қимыл есімдері мақсат бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемнің жаса-

луына қатысты конструкция ретінде қарастырылады.

Профессор С. Аманжолов «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы» атты еңбегінде түйық етістік арқылы жасалатын сабақтас құрмалас сөйлемдер жайлы:

«Есімшеге я түйық етістікке жалғанған жалғау үстіне қосылатын жалғаулар мыналар: көрі, бұрын, бері, басқа, кейін, соң (бұлар шығыс жалғаудан кейін келеді), қарай, лайық, таман, бола, шейін (бұлар барыс жалғауды керек қылады), орнына, алдында (ілікті керек қылады)» дей келіп, оларға мынадай мысалдар келтіреді:

«Әшімнің баяндама жасауына қарай, жұрт көп жиналды.

Әшімнің баяндама жасауына лайық, жұрт көп жиналды.

Әшім баяндамасы басталуына таман, біз де келіп қалармыз.

Әшім баяндама жасауына бола, колхозға барды.

Әшім баяндама жасауға шейін, жұрт тым-тырыс отырды.

Әшім баяндама жасаумен бірге, өзі ән-күйді басқарды.

Әшім баяндама жасаудың алдында, бізге тезісін көрсетті.

Әшім баяндама жасаудың орнына, әңгіме айтып кетті» [1,194-195].

Автор мәселені дұрыс көрсеткенімен, алынған сөйлемдер ауызша құралудың негізінде берілгендіктен, бұл пікір ғылыми айналымға түсе алмады деп есептейміз. Ғалымның осы пікірінен кейін де, қимыл есімдері басқа қырынан мол зерттелсе де, нақты сабақтас құрмалас сөйлемдерге қатысты зерттелмеген.

Қимыл есімдері арқылы бағыныңқы сыңардың баяндауышы жасалатындығына жіті мән беріп, ғылыми зерттеу нысанына айналдырып, оның жасалу формаларын шығаруды көздеген ұстазым, профессор Т. Сайрамбаев еді.

Профессор Т. Сайрамбаев пен Б. Сағындық жазған «Құрмалас сөйлемдер жүйесі» атты еңбекте (С. Аманжоловтың көрсетуінен кейін) алғаш рет қимыл есімі сабақтас құрмалас сөйлемдердің жай сөйлемдерін байланыстыру қызметіне ие екендігі жазылды. Еңбекте сабақтас құрмалас сөйлемдер жайлы былай берілген: «Сабақтас құрмалас сөйлемнің бірінші тиянақсыз сыңары бағыныңқы, екінші сыңары басыңқы деп аталады. Бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы тиянақсыз формада айтылады. Бұл ұзақ уақыттың жемісі. Оның өзі көбіне етістік баяндауыштары, яғни есім-

ше, көсемше, шартты рай, оларға түрлі шылаулардың түйдектелуі арқылы және есімдерге түйдектелген көмекші етістік, модаль сөздердің қатысы арқылы жасалады. Демек, бағыныңқы сөйлем баяндауыштарының тиянақсыздығының негізінде ғана олар басыңқыға бағынышты. Сонымен бағыныңқы сөйлем басыңқымен:

- көсемше
- шартты рай
- есімше
- қимыл есімі

- есімдерге көмекші етістік, модаль сөздердің түйдектелуі арқылы жасалады» [2, 63].

Қимыл есімдері есімше сияқты сол тұлғада басыңқы сыңарда жұмсалмайтындығын ескертеді. Авторлар өз еңбектерінде қимыл есімінің сабақтас сөйлемдердің жай сөйлемдерін байланыстыруда тек қана үшін, себепті шылауларымен түйдектеліп келетіндігін көрсетеді. Мынадай мысалдар келтіреді: *Жол қысқару үшін, жолдасыммен сөйлесуді мен өзім де тілеп келе жатқан едім* (Б. Майлин). *Физиологиялық әсері бірдей болмауы себепті, жаңа жасанды дәрілер ауру қоздырушы микроорганизмдерді тез жойып жібереді* («Білім және еңбек») [2, 66].

Көріп отырғанымыздай бұл еңбекте қимыл есімдері жеке бөлініп берілгенімен, оның жасалуына авторлар тек **үшін, себепті** шылауларын ғана көрсетумен шектеледі. Десек те бұл зерттеу бізге қимыл есімінің сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарында жұмсалатынын ғылыми түрде көрсетіп, берілген мысалдарымен дәлелдей алғандығымен құнды екенін ескергеніміз жөн.

Ендігі кезекте құрмалас сөйлемдерге арналған соңғы жарық көрген зерттеу еңбекте сабақтас құрмалас сөйлемдердің құрмаласу жолдарын қалай берілгендігіне тоқталайық. Бұл Р.С. Әмір мен Ж.С. Әмірованың «Құрмалас сөйлемдер қазақ тілінің грамматикалық, функционалдық жүйесінде» атты еңбегі. Зерттеуде есімше, көсемше, шартты рай тұлғаларымен қатар қимыл есімі де беріледі. Авторлардың сабақтас құрмалас сөйлемдердің грамматикалық түрлері мен жасалуына берген топтастыруына назарымызды аударайық:

«Сабақтас құрмалас сөйлемді ұйымдастыруға қатысып, оған грамматикалық форма беретін амалдар көп. Солардың қатарында басты қызмет атқаратын – бағыныңқының баяндауышының құрамына қатысатын негізгі

тұлға. Негізгі тұлғалар бағыныңқының баяндауышын жасауға жалаң түрде қатысады (*-п, -ып, -іп, -а, -е, -й, -стын* т.б), сонымен бірге үстеме қосымшаларды жалғап қатысатыны (*-сам, -саң, -ғанда, -ған соң, -ысы мен* т.б) бар [3, 69].

«Сабақтас құрмалас сөйлемдер осы аталған негізгі грамматикалық формалардың қатысуына қарай мына түрлерге бөлінеді:

Етістіктің көсемше формаларының қатысуымен жасалған сабақтас құрмалас сөйлемдер.

Етістіктің есімше формаларының қатысуымен жасалған сабақтас құрмалас сөйлемдер.

Етістіктің шартты рай формаларының қатысуымен жасалған сабақтас құрмалас сөйлемдер.

Етістіктің қимыл есім формаларының қатысуымен жасалған сабақтас құрмалас сөйлемдер» [3, 69].

Осылардың ішінде біздің тақырыбымызға қажеттісі етістіктің қимыл есім формаларының қатысуымен жасалған сабақтас құрмалас сөйлемдер. Авторлар сабақтас құрмаластың қимыл есім формалары арқылы жасалуына арнайы тоқталады. Бұл еңбекте қимыл есімі сабақтас құрмалас сөйлемнің жай сөйлемдерін байланыстырушы форма ретінде қалай берілгендігіне және алдыңғы еңбектерден несімен өзгешеленетіндігіне назар салайық:

«Қимыл есім формаларынан сабақтас құрмалас сөйлемдерді құруға қатысатындары ретінде бұл тұста *-у, -ыс, -іс* тұлғаларын атаймыз.

-ыс, -іс, -с тұлғалы қимыл атауы (күліс, атыс) тәуелденіп көмектес септік жалғауын жалғап, бағыныңқы компоненттің баяндауышы ретінде жұмсалады да (*барыс-ы –мен*) бағыныңқы компонентті мезгілдік қатынасқа түсіреді. Жүк түсісімен, оны қоймаға тасыдық. Күн шығысымен, бұлт ыдырай бастады.

Бұл конструкцияларда бағыныңқы компонент бір оқиғаны басыңқы хабарлаған оқиғаның басталуына, жүзеге асуына мезгілдік меже ретінде атайды.

Қимыл есімдер етістікті предикативтік қызметке жетудің негізі болған.

Қимылды атайтын сөздер есім ретінде тәуелдік жалғауды қабылдап баяндауыш қызметінде бастауышпен грамматикалық (предикативтік) байланысқа түскен.

-у тұлғалы қимыл есім (сөйлеу, жүру) үшін септеулігін қатыстырып, бағыныңқы ком-

поненттің баяндауышы ретінде жұмсалады да, бағыныңқы компонент пен басыңқы компонентті мақсат мағыналы қатынасқа түсіреді.

Күзетші сезіп қалмау үшін, біз жыраның ішімен еңбектеп кеттік

(Қ. Қайсенов). *Су тегіс жайылу үшін, сушы оны шелдеп жүргізді. Затында баланы жек көргендіктен емес, ерімен екі ортасындағы жібектей нәзік махаббат жібі үзілмеу үшін, екі жанды бір-біріне қоса берген иманнан да ізгі махаббатқа басқа бір жан келіп, жік салмау үшін, бала болмауын тілеп еді Шолпан* (М. Жұмабаев).

Бұл конструкцияда бағыныңқы компонент басыңқы компонент атаған оқиғаның болуына, жүзеге асуына себеп, мақсат болатын оқиғаны, іс- әрекетті хабарлайды» [3, 88-89].

Еңбекке жіті назар аударғанда байқайтынмыз, авторлар қимыл есімінің сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы қызметінде жұмсалатынын дұрыс көрсеткенімен, қимыл есімінің тек *үшін* шылауымен түйдектеліп келіп, баяндауыш болатынын айтумен ғана шектеледі.

Қимыл есімдері сабақтас құрмалас сөйлемдердің баяндауышы болуы үшін, оларға түрлі шылаулар түйдектелуі қажет. Жинастырған материалдарымыз негізінде қимыл есімді сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалуына қатысып, қимыл есімдеріне түйдектелетін 11 көмекші сөзді (*үшін, қатар, түгіл, себебі, себепті, басқа, бірге, бұрын, гөрі, орнына, боп*) анықтадық. Енді әр көмекші сөзді жекелеп, мысалмен дәлелдейік.

***үшін* шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер**

Сәкен оны күн сайын қырып, орны көгеріңкі көрінбеу үшін, аздап қоңырлау түсті опа жағатын (С. Мұқанов). *Үшеуі көзге түспеу үшін, айналасы тақтаймен қоршалған құрылыс алаңының тұсынан әдейі ары қарай өтіп кетті де, аздан соң соң жан жағын жіті- шалып алып, қайтадан кері бұрылды* (М. Гумеров). *Бұйрығын орындай алмаған құлы енді тірі куәге айналмас үшін, ханның әдейі өлтіргенін екеуі бірдей ұққан. Құлағуды жергілікті ел ықпалына түсіп кетпес үшін, будда монахтары – ұйғырлардан, тібеттіктерден, қытайлықтардан құрылған кілең сенімді адамдармен қоршаған. Исан– Бұғының орнына өзінің туған құдасы Жұныс сұлтанды отырғызу үшін, әрине Әбусейіт әскерін аямайды. Екі көз бірін-бірі шұқымас*

үшін, алла–тағала ортасына мұрын жаратыпты (І. Есенберлин).

қатар шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Жалғаулықтар салалас құрмаластың сыңарларын өзара ұштастырып байланыстырумен қатар, олардың арасындағы мағыналық қатынастардың айынырақ білінуіне де қызмет етеді (Қазақ тілінің грамматикасы). Кітап материалдарынан сол заманғы Батыс Қазақстан тұрғындары тілінің, әсіресе фонетикалық және морфологиялық сипатын білумен қатар, жазба тіл мен сөйлеу тілінің арасындағы кереғарлықтың дәрежесі туралы толық мәлімет алуға болады (М.Томанов).

түгіл шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Түгіл шылауының тіркесімділік қабілеті туралы академик Р. Сыздық былай дейді: «Кейбір тіркестер –мақ тұлғасымен қолданылуға бейім болып қалыптасқан. Мысалы, түгіл сөзі көбінесе –у дан гөрі, –мақ жұрнақты тұлғаны қалайды: бармақ түгіл, көрмек түгіл т.б»[4, 254].

Түгіл шылаулы сөздер екі жағдайда жұмсалары. «Байтал түгіл бас қайғы» (мақал) осында байтал түгіл түйдекті тіркесі жай сөйлемде анықтауыштық қызмет атқарып тұр. Енді мына сөйлемдерге назар аударайық: Оны Дәшті Қыпшақ жеріне **жібермек түгіл**, бүкіл Мауреннахрдың өзіне қауіп туғызамыз. Енді Мұхамед-Мазит-тарханның **қойнына сыймақ түгіл**, өзін жұтуға ыңғайланған жайы бар. Қазақ қолдарын **қумақ түгіл**, «байтал түгіл бас қайғының» кебіне ұшырап, көтерілісті басу үшін, Чжао Хой әскері кейін шегінген (І. Есенберлин).

Осы сөйлемдердегі **қимыл есімі+ түгілі** шылаулы түйдекті тіркестерде пысықтауыштық қызметен гөрі баяндауыштық қызметі басым. Әрине сабақтас құрмалас сөйлемде есімше, көсемшедей дәрежеде **қимыл есімі+ түгілі** түйдекті тіркесінде ондай дәрежеде болмағанымен, бұл түйдекті тіркесті бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы деп қабылдау орынды.

себебі шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Бұған айрықша мән берілуінің себебі, біріншіден, осымен көктемгі егіс науқанының қарбаласы аяқталғалы тұрса, екіншіден, жаңағы гектар жерге тоғайдан табылған бидай себілгелі отыр (М. Гумеров).

басқа шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Әйгерім әнді соншалық ықыласты ынталы тыңдаудан басқа, өзі айтуды да жақсы көретін (М. Әуезов).

бірге шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Қазіргі заманғы лингвистика ғылымы тілтілдердің бір-бірінен өзіндік ерекше заңдылықтар арқылы ерекшеленіп, оқшауланумен бірге, олардың көпшілігіне тән ортақ заңдылықтардың да бар екендігін дәлелдеп отыр

(М. Томанов). Осы сияқты оқиғаларды естігенде, Мәкен басқаларға **айтумен бірге**, әсіресе Жәмешке көп өсиет сөйлеп, қашатын қыздарды «бұзылған қыз» деп «ата-анасының туысы кемдігінен» - деп мінейтін (М. Әуезов). Соңғы уақытта Қабыштың көңі-лінде қолына түспей алыстап кеткен сұруды **арманмен сүюмен бірге**, үлкен намыспен жеккөру де бар еді (М. Әуезов). Балаларымыздың **санын көбейтумен бірге**, сапасын нықтауымыз керек (А. Қыраубаева).

себепті шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Физиологиялық әсері бірдей болмауы себепті, жаңа жасанды дәрілер ауру қоздырушы микроорганизмдерді тез жойып жібереді («Жұлдыз» журналы). Кейбір жолдастар келмеуі себепті, жиналыс болған жоқ («Жұлдыз» журналы).

гөрі шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Алайда таяу тұрған Қазан, Ноғай, Қырым хандарына **бағынудан гөрі**, Еділ, Жайық бойын жайлаған рулар, алыс болса да, ғасырлар бойы жауларына бірге аттанған, тілі, тағдыры, шаруашылығы бір қазақ хандығына қосылуды таңдаған. Мауреннахрдағы Моғол, Жағатай тархан, мырза, **әмірлерін күшейтуден көрі**, Мұхамед-Шайбани мен Махмуд-Сұлтанды өз жағына шығарып, аналарға қарсы пайдалануды дұрыс көрген. Тастай түйінген бұл шаһарларға шабуыл жасап, **орынсыз қырылудан гөрі**, алдыменен Дәшті Қыпшақтағы рулардың басын біріктіріп, мықты әскер құра білу шарт (І. Есенберлин).

бұрын шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Халықты билеместен бұрын, ең алдымен ордаңды билей біл. Сол ат-тон айыбымды берместен бұрын, басқа бір өтінішім бар. Сыр бойының ызғарлы қара суығы **басталмас**

бұрын, Жоңғар шапқыншылары Түркістан шаһарын қоршады, Елишбек басқарған қала халқы нартәуекелге бел буып қаланы қорғап бақты (І. Есенберлин). Қажымұқан қасқыр жайын **әңгімелеуден бұрын**, сөзді әрірек бастады (С. Мұқанов).

орнына шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Бұл жерге келгенде өлеусіреген жүрекпен ақырын ғана иек қағудың орнына, Ғаббас хатты бір жолдасына лақтырып тастап, сақылдап күліп еді (М. Әуезов). Оның үстіне Мәдина қастарына қалғанда, бұлар бозбала міндетін атқарып, оны көңілдендіріп, күлдіріп отырудың орнына, өзара түспалмен сөйлесіп, әркімді қағытқандай болып күлісе берген соң, Мәдина қарсы келе жатқан бір тоташты көріп: -Райхан!- деп, қазақтың екі көңілсіз жігітінен құтылғанына қуанғандай, бөлініп жүгіріңкіреп, күліп кетіп қалды (М. Әуезов). Жасы үлкен еркектер амандасқанда, ауылдағы әйелдер «шүкір» деудің орнына, әдетте ұяла қымсынғандай «шү...» дей салғанмен, артыниша ашық-жарқын сөйлесе береді (М. Гумеров).

боп көмекші етістікті сабақтас құрмалас сөйлемдер

Сондықтан да Тәуке Россиямен қарым-қатынасын жақсартып, оған **арқа сүйемек боп**, бірнеше рет әрекет еткен. Енді аламандықты тастап, бір кезде өзін өлімнен құтқарған нағашы жұртына **қосылмақ боп**, қасындағы жүзге таяу серіктерімен, бес жасар баласын алдына отырғызып, Гүлбаһрам-Сұлтан-Бегім сұлуын ертіп жолға шыққан. Жаңа соққан алдаспанын **сынамақ боп**, сұлтан шатырының алдында бір құшақ жас тобылғыны шапқылап тұрған. Бұл кезде Египетке Шығысынан монгол шапқыншылары төнсе, он екінші ғасырда

ұрыста жеңілгеніне қарамай, батыс жағынан таяу Шығысты әліде болса **өзіне бағындырмақ боп**, кресшілер шабуылға шыққан— ды (І. Есенберлин).

Қимыл есімді сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалу формаларына жинастырған мысалдарымыздан мына бір жайды байқадық: Осы уақытқа дейін қимыл есімдерінің бағыныңқы сыңардың баяндауышы болу үшін, шылау, не шылау мәндес сөздермен түйдектеліп келетіндігі айтылып келді. Бірақ қимыл есімдерінің мүмкіншілігінің кеңдігі соншалық, олар кей ретте өздері тұрып та бағыныңқы сыңардың баяндауышы қызметінде жұмсала алады. Мұндай қабілет қимыл есімінің барлық тұлғаларына тән емес. Тек **–ыс** (**–іс**, **–с**) жұрнақты түрі ғана жеке тұрып сабақтас сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы болу мүмкіндігіне ие. Ал **–у** (**–уу**, **–уу**) және **–мақ** (**–мек**, **–бақ**, **–бек**, **–пақ**, **–нек**) жұрнақты тұлғалары мұндай қасиетке ие емес.

–ыс (**–іс**, **–с**) жұрнақты түрінің бұндай қабілетке ие екендігін профессор Қ. Есеновтың еңбегінен де аңғарамыз: Абай Дәркембайдың құшағынан **шығысымен**, өзге екеуді енді ғана **таныды** (М. Әуезов). Сұлтанмахмұт ертеңгі шайын ішіп **болысымен**, Қарағашты жағалап отырып Ыдырыс қожанікіне **келді** (Д. Әбілов). Бірақ ғалым бұндай сөйлемдерді сабақтас құрмалас сөйлемдер қатарына жатқызбай, оралымдар деп таниды. [5, 165-167].

Жинастырған мысалдарымыз негізінде қимыл есімдеріне 11 көмекші сөздердің түйдектелетіндігін анықтадық. Оларды салыстырмалы сызбаға түсірсек, төмендегідей көрініс шығады:

ҚИМЫЛ ЕСІМІ	С. Аманжолов	Т. Сайрамбаев, Б. Сағындық	Р. С. Әмір Ж. Р. Әмірова	Т. Сайрамбаев, А. Хасенова
	қарай	үшін	үшін	үшін
	лайық			қатар
	таман			бұрын
				басқа
	бола	себеңті		боп
	шейін			себеңті
	бірге			себебі
	алдында			түгіл
	орнына			орнына
				гөрі
		бірге		

Зерттеу жұмысымызда қимыл есімді сабақтас құрмалас сөйлемнің жасалу формаларын шығарып, мысал арқылы дәлелдеуге тырыстық. Жұмысымызды қорытындылай келе, қимыл есімді «сабақтас құрмалас сөйлемдер» атты тақырыпта жүргізген зерттеуіміз негізінде мынадай тұжырым жасай аламыз:

Біріншіден, қимыл есімдері бұрын тек сөз тіркесіне қатысты болса, енді олар сабақтас құрмалас сөйлемге де қатысты. Қимыл есімдері де бағыныңқы сынардың баяндауышы қызметінде шылаулармен түйдектеліп, ішінара өзі (тек – *ыс*, - *іс*, - *с* тұлғасы) жұмсала алады.

Екіншіден, оларды сабақтас құрмалас сөйлемдердің жай сөйлемдерін байланыстырушы форма ретінде жеке бөліп қарастыру қажет. Себебі, оның өзіне тән жасалу формалары бар. Олардың жұмысымда 11 түрлі жолын көрсеттім.

Үшіншіден, ол форма негізінде екі компонент арасында туатын мағыналық қатынас бар.

Осындай белгілерін ескере отырып, қимыл есімдерін мақсат бағыныңқы сабақтас сөйлемнің аясында қалдырып қоймай, есімше, көсемше, шартты рай қатарларына қосатын кез жетті.

Қазақ тіл білімінің аясын кеңейтетін бұндай

құрылымды ескерусіз, атүсті қарағаннан ұтарымыз жоқ. Қимыл есімді сабақтас сөйлемдер тіліміздің барлық функционалдық стильдер қабатында кездесетіндігіне жинастырған мысалдарымыз арқылы көз жеткіздік.

Қазақ ғалымдарының ішінен қимыл есімі арқылы құрмаласқан сабақтас құрмалас сөйлемдерді алғаш көрсеткен ғалым С. Аманжолов болса, кейіннен осы пікірді ғылыми айналымға қосуды көздеп, маған бағыт берген ұстазым Т. Сайрамбаев болды. Бұндай сөйлемдерді С. Аманжолов «тұйық етістік арқылы жасалатын сөйлемдер» деп атаса, «қимыл есімді сабақтас құрмалас сөйлемдер» деген атауды берген ұстазым, профессор Т. Сайрамбаев болатын.

1. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994, – 320 б.

2. Сайрамбаев Т., Сағындық Б. Құрмалас сөйлемдер жүйесі. – Алматы: Қазақ Университеті, 2007, – 137 б.

3. Әмір Р.С., Әмірова Ж.Р. Құрамалас сөйлемдер қазақ тілінің грамматикалық, функционалдық жүйесінде. – Алматы: Қазақ Университеті, 2009, – 122 б.

4. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі (лексикасы мен грамматикасы). Алматы: Қазақ ССР-нің Ғылым баспасы, 1968, – 334 б.

5. Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым баспасы, 1974, – 197 б.

* * *

В статье рассматривает особенности сложноподчиненных предложения в казахском языке, образованных с помощью модели «*қимыл есімі+шылау*».

* * *

In the article A. Khasanova examines the features of complex sentences in the Kazakh language, composed by the model «*қимыл есімі+шылау*».

ТІЛ-ҚҰРАЛДЫҢ ТҮЛҒА ТОЛЕРАНТТЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

С. А. Асанбаева,

ф.ғ.к., доцент, ҚазМемҚызПУ, Алматы, Қазақстан, aseka_7070@mail.ru

ТІЛ ЖӘНЕ ӨМІР САЛАЛАРЫ, ЖАРНАМА САЛАСЫНДА ТІЛДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тіл мен қоғам өзара тығыз байланысты. Тіл табиғаты, әлеуметтік қызметі деген мәселелер – социолингвистика ғылымының өзекті мәселелерінің бірі. ТМД елдерінде, Қазақстанда бұл мәселе арнайы зерттеле бастағанына 50 шақты жылдай болды. Тілдің қоғамдық қызметі оның өмір салаларында қолданылу деңгейі жайлы мәселелер жөнінде әлі де болса пікірталастар баршылық. Айталық, тілдің өмір салаларындағы қызмет санын анықтауда социолингвист ғалымдарымыз әр түрлі пікір білдіруде. Мысалы, Ю.Д.Дешериев мұны жиырма екіге бөлсе, Ә.О.Орыспаев 13 негізгі сала мен 65 қосымша саланы атайды. Б.Хасанов қазақ тілінің Қазақстанда қоғамдық өмірдің 15 негізгі, 57 қосалқы саласында (подсфера), барлығы 72 салада қолданылатынын көрсетті. Соның бірі – жарнама.

Өмірдің әрбір саласында адамдар мүддесі мен қызметіне, әлеуметтік жағдайына тіл де ерекшеленіп, таңдалып қолданылады. Сол сияқты қазақ тілінің де жарнама саласындағы қолданылу жиілігі мен қоғамдық қызметінің көлемін анықтау – бұл зерттеудің маңызды бір бөлігі.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесін толығымен атқаруы үшін оның жарнама саласында кеңінен қолданылып, өрісін кеңейту өзекті мәселе екені белгілі.

Қазақ тілі азды-көпті жарнама саласында қолданыла бастады. Бірақ бұл көпшілік көңілінен шықпай отыр. Мемлекеттік тілде берілген қайсыбір жарнаманы алсақ та, талғамсыз, қазақ тілінің әдеби нормаларына қайшы келетін, не болмаса орыс тілінен қалай болса, солай аударылған жарнамаларға кез боламыз.

Оның үстіне кейбір коммерциялық құрылымдардың шетел атрибутикасына тым әуестенуі шет тілдердегі көрнекі ақпараттың жиілеп кетуіне соқтыруда. Мәселен, “Adidas”, “Anuar shop”, “Raimbek Food”, “audio video CD”, “Business Dos LTD”, “Bingo” және әртүрлі ойынсауық орындарындағы ойын түрлерінің атаулары т.б. Сол сияқты даңғылдар мен көшелердің бойы толған “Marlboro”, “Rotmans”, “Lucky Strike”, “Camel”, “Kent” т.б.

Мұның өзі жарнама саласында қазақ тілінің өз дәрежесінде қолданылмай, кедергілерге ұшырап отыр деген сөз. Сондықтан мемлекеттік тілдің жарнама саласында қолданылу деңгейін анықтап, оның ғылыми негізделген тетігін жасау қажет.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл қызметін өз дәрежесінде атқарып, оның жарнама саласында еркін жұмсалуды үшін қазіргі жағдайда тіл мамандары социолингвистикаға бетбұрыс жасап, мәселенің мән-жайын жақсы меңгере алуы тиіс. Мемлекеттік тілдің жарнама саласында қолданылуы жөніндегі түрлі сын-пікірлерді, айтыстарды тоқтатып, жарнама тілі ретінде қалыптасуына жағдай жасап, басшылыққа алатын арнайы заңды күшейтпесе, Қазақстанда жарнама мәселесі дұрыс шешімін таппайды.

Қазақ тілі – ресми түрде мемлекеттік қамқорлыққа алынып, мәртебе берілген тіл. Сондықтан ол өміріміздің кез-келген саласында еркін қолданылуы керек.

Жарнама - өмірдің көпастарлы саласы. Оның экономикалық, әлеуметтік, саяси, психологиялық, лингвистикалық т.б. астарлары болады. Мысалы, лингвистикалық тұрғыдан алғанда,

жарнама – сөз, жарнама – сөйлем, жарнама бір-неше сөйлемнен тұратын мәтін немесе шығарма, тіпті бөлек кітап, кино болуы да мүмкін.

Мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болған тілдің қоғамдық қызметінің аясы өркен жая кеңейіп, сөз байлығы молайып, көркемдік өрнегі айшықтала бермек. Белгілі бір саланың әлеуметтік, саяси, экономикалық, мәдени өмірімізде атқарар қызметі қандай болса – онда қолданылан тілдің мәні мен маңызы да сонша.

Жарнама тілі халық арасында кең тараған тіл болуы шарт, әйтпесе бейтаныс тілде жарияланған жарнама, әлеуметтік тұрғыдан танымал болмауына байланысты, иесін таппас жүйесіз сөз болып қалмақ. Ал көпшілікке танымал тілде жарияланған жарнама шын мәнінде жарнама болуы үшін, тіл мен стиль тұрғысынан алғанда, әрі қысқа, әрі нұсқа, жалпыға түсінікті де әсерлі жазылуы шарт. Жарнама тілінің сөздік құрамы жағынан да өзіндік ерекшеліктері болады.

1. Жарнама тілі бай болуы тиіс. Сөздік құрамы жұтаң келген жарнамаға көпшілік елең етпейді.

2. Жарнама тілінің сөздік құрамы өмір талабына сай, өзгеріп, дамып отыруы қажет. Өмір жылжып алға басса, ол тілде көрініс беруі тиіс, ал оны өрнектеуші сөз өзгеріссіз қала алмайды.

Халықтың әлеуметтік өміріндегі: өнеркәсіптегі, ауыл шаруашылығындағы, ғылымдағы және техникадағы, өнер мен мәдениет саласындағы даму, олардағы жаңалықтар лексикаға да үнемі ықпалын тигізіп отырады. Кейбір сөздердің қолданылу аясы кеңісе, бірсыпырасының жұмсалыу өрісі тарыла бастайды. Ал кейбіреулері қолданыстан мүлдем шығып қалып, архаизм немесе көнерген сөздерге айналады.

Қазіргі кезде жарнама тілінің сөздік құрамы, үздіксіз баю үстінде. Тіліміз ішкі мүмкіндік негізінде пайда болған сөздермен, жаңа атау, терминдермен, терминдік тіркестермен толыға түсуде.

Сонымен қатар бұрын қолданылған сөздердің жаңаша, жаңғыртыла қолданылуы да жиі кездеседі. Мысалы, ана тілімізде бұрын ырақта қолданылған мынадай сөздер белсенді жұмсалуда: хук, салым, /егеменді/, жалгер, делдал, құжат, кожалық, сауын, тауар, ханым, мырза, кешен т.б.

Тілімізге кірме сөздер де, бұрынғыдан, көптеп енуде. Мысалы, басқа тілдерден тікелей, орыс тілі арқылы мынадай терминдер мен атаулар бар: магнитофон, кассета, ксерокс, компания, дистрибьютор, бизнесмен, валюта,

инвестор, фирма, аудио, видео, лицензия, маркетинг, менеджмент, арбитраж, акция, коммерсант, биржа, диск т.б.

Жаңа сөздердің ең көп қолданылатын саласы - ғылым мен техника жарнамалары. Неологизмдердің көпшілігі тілде жалпы бұрыннан бар, белгілі сөздердің негізінде балама ретінде жасалады. Мысалы: демеуші (спонсор), делдал (брокер), қаржы (капитал), несие (кредит), серіктестік (компания), қор (фонд), өкіл (дилер) т.б. Ендеше Қазақстан Республикасы сияқты егемендік алған елдің мемлекеттік тіліндегі жарнаманың дамуы, ондағы соны лингвистикалық құбылыстарды, жаңа сөзқолданысты талдаудың әлеуметтік мәні ерекше.

Қазіргі кезеңде саяси, әлеуметтік, мәдени, экономикалық өмірдегі жаңалықтар мен өзгерістерге орай, қазақ тілінің сөздік құрамына біршама жеке сөздер мен сөз тіркестері еніп отыр. Бұлардың бірсыпырасы жарнама ісінің қазақ тілінде жүргізілуінің тікелей әсерінен туындап отыр. Кейбір шет елдерден әкелінген өнімдердің атаулары сол күйінде, тілімізге ену үстінде, ал көптеген шет ел тіліндегі атаулар қазақша баламасын табуда. Бұл ретте қазақ тілінде бұрыннан бар кейбір сөздер жаңаша қолданыс табуда.

I. Жарнама саласында жиі көріне бастаған, біздіңше, тұрақты өмір сүруге тиісті жаңа сөздер баршылық, солардың бірі - қазақтың түлеген төл сөздері, алдымен соларға тоқталайық.

Ұжым – бұрынғы орыс тілінен енген “коллектив” сөзінің жаңа баламасы.

Демеуші – бөгде тілде қолданылатын “спонсор” сөзінің қазақша баламасы. “Демеу” сөзі тілімізде бұрыннан бар, содан “демеуші” пайда болған. “Демеуші” әлеуметтік әр түрлі іс-шараларға материалдық жәрдем беруші. Көптеген фирмалар мен ұйымдар елімізде болып жатқан алуан түрлі жарыстарға, қайырымдылық көрсету жұмстарға арналған жиылыстарға демеуші болу арқылы фирмаларының атын жарнамалайды.

Делдал – ағылшынның “брокер” сөзінің қазақ тіліндегі баламасы. Бұл – жарнама саласында жиі қолданылып жүрген сөздердің бірі.

Кешен – латынның “комплекс” сөзінің баламасы. Бұл сөз қазақ тілінде көнерген сөздер қатарында болатын, енді тілімізде аталмыш мағынада қолданылуда.

Әлеуметтік, саяси, мәдени экономикалық өміріміз әкеліп отырған неше түрлі өзгерістер

мен жаңалықтардың бірсыпырасы қазақ тілінде біріккен сөздер арқылы да беріліп жүр (Біріккен сөз – екі не одан да көп сөз бірігіп, бір лексикалық мағына беріп, біртұтас сөз жасауы). Алдымен айту керек, біріккен сөз арқылы берілген балама сөздердің барлығы дұрыс деп айтуға болмайды. Мысалы, сондай сөздің бірі – тікұшақ (вертолет), өйткені бұл сөзде, баспасөзде аталып өткендей, орысшада “вертеть” деген ұғым жоқ, анығырақ айтқанда, жалған этимология негізінде пайда болған біріккен сөз.

Сонымен қатар кейбір жерлерде самолет сөзін өзіушар деп аударып жүр. Бұл да дұрыс баламаға жатпайды. Кейбір қазақша жаңа баламалар екі-үш түрлі болып, жарыса қолданылып жүр. Мысалы, “дача” дегенді саяжай (сая+жай), жайлаужай (жайлау+жай); “гостиница” түрлі-түрлі аталуда: мейманхана, қонақ үй, қонақхана т.б. Жарнама саласында сәтті қолданылып келе жатқан сан жағынан да, мән жағынан да елеулі біріккен сөздер баршылық. Мысалы: әуежай (аэропорт, “әуе” және “жай” сөздерінің тіркесуінен жасалған біріккен сөз), мерейтой, тілашар (разговорник, “тіл” және “ашар” сөздерінің бірігуінен жасалған. Бұл сөз бұрын да қолданыста болған), жанұя (семья, “жан” және “үя” сөздерінің бірігуі арқылы жасалған), көшбасшы (лидер, “көш” және “бастаушы” сөздерінің бірігуі арқылы жасалған), елтаңба (герб, “ел” және “таңба” сөздерінің бірігуі арқылы пайда болған жаңа сөз). Міне, бұл сөздер өмірдің өзге салаларында пайда болып, жарнамада да қолданылатын болады. Бұл сөздердің барлығы да екі түбірдің бірігуі арқылы жасалған жаңа сөздер. Түбірлерді біріктіру - қазіргі кезде тілімізде жаңа сөз жасаудың өнімді тәсілдерінің бірі.

Айта кету керек, жарнама саласында көрініс берген жаңа сөздердің бәрі бірдей орынды қолданылады деп айтуға болмас, себебі қазақ тіліне бұрыннан енген, сіңіп кеткен кірме сөздерге үнемі жаңа балама іздеу қате болса керек. Мысалы, самолет өзіушар, газетті ұнқағаз, телефонды ұнсандық, телеграмманы ұнпарақ деп жасанды сөздермен білдіру тіл үшін де, тіл иелері үшін де оңтайлы емес деген тұжырымға құлақ асқан жөн болса керек.

Қазіргі кезде қазақ тілінде кейбір жаңа сөздер (жаңа сөз тіркестері) мағыналық аударма жолымен пайда болуда. Мысалы, қалың дәптер (общая тетрадь, “жалпы дәптер” емес), қосалқы бөлшектер (запасные части), көтерме

сауда (оптовая торговля), сөйлеу қосыны (переговорный пункт) – соның айғағы.

Жарнамада сөзбе-сөз аударма жолымен пайда болған сөздер (калька) де аз емес. Қазақша баламалар ретінде орыс тілінен калька жолымен жасалған сөздер қатарында жаңа буын (новое поколение), жапсырма (наклейка), төлем (оплата), өркендеу (возрождение) т.б. атауға болады.

Орыс тілінен калька жолымен алынып, құрамының бір бөлегі теле-, кино-, автосияқты бірнеше сөздер бар. Олар: теледидар (телевизор), телекөрсеткіш (телезритель), автожауапбергіш (автоответчик), автожуғыш (авто жуғыш) немесе автожуу (авто жуу) (автомойка) бұл сөз кейбір жарнамаларда бірге, кейбіреулерінде бөлек жазылып жүр. Мынадай сөздер жарнама саласында жиі қолданылуда: мысалы, бейнеплеер (видеоплеер), бейнетаспа (видео пленка), бейнемагнитофон (видео-магнитофон), бейнеқосағы (видеодвойка), бейнетеледидар (видеотелевизор) т.б.

Жарнама саласында қысқартқан сөздер де жиі кездеседі. Алдымен айту керек, кез-келген сөз қысқартыла бермейді, тек күрделі атаулар қысқарады (Күрделі атауларды шартты түрде қысқарту арқылы жасалған сөздер қысқартқан сөздер деп аталады).

Соңғы уақытта өмірдің өзге салалары сияқты, жарнама саласында да көптеген қысқартқан сөздер пайда болды.

1. Қысқартқан сөздердің көбі бірінші сөздің алғашқы буынын алу немесе сөзді түгел алу, екінші буынын алу арқылы жасалады, ұжымшар (ұжымдық шаруашылық - колхоз) т.б.

2. Күрделі атаудың бірінші сөзінің алғашқы буыны және қалған сөздердің басқы дыбысы алынады: ҚазМУ - Қазақтың Мемлекеттік Университеті, ҚазМЭУ - Қазақтың Мемлекеттік Экономикалық Университеті.

3. Күрделі атаудың әр сөзінің басқы дыбысы алынып қысқаруы (жазуда ол дыбыстар әріппен жазылады) Мысалы, ТЖҚ (теледидардың жаңалықтар қызметі). Сонымен қатар газет, журналдың атаулары жарнамада да сілтеме түрінде көрсетілгенде қысқартылып беріледі. Мысалы: ЕҚ - Егемен Қазақстан газеті; ЖА – Жас алаш газеті; АА – Алматы ақшамы газеті т.б.

Мәдениет, экономика, ғылым мен техниканың сан-алуан саласында көптеген кірме сөздер пайда болды. Бұлар, әрине, аударылмай, бастапқы күйінде қолданылатын сөздер, олар-

ды түсінікті болды деуге әсте болмайды. Олар, негізінен, сол салада жұмыс істейтін кейбір мамандарға ғана түсінікті мүмкін. Мысалы: суперсервер, сопроцессор, корпорация, дестребьютор, биржа, телефакс, телетайп, факс, дивиденд т.б. Сонымен қатар көптеген шет елдерден әкелінетін өнімдердің атаулары сол күйінде қолданылуда. Бұл сөздердің өзі жарнама саласында екі түрлі жолмен беріліп жүр. Кейбіреулері ағылшын әріптерімен, ал кейбіреулері кириллица әріптерімен қолданылуда. Мысалы: VOLVO – ВОЛЬВО, BMW – БМВ, GOLDSTAR – ГОЛД-СТАР, SANYO – САНИО, PANASONIC – ПАНАСОНИК, SINGER – ЗИНГЕР, MERSEDES – МЕРСЕДЕС, ORION – ОРИОН, TOYOTA – ТОЙОТА, TOSHIBA – ТОШИБА.

II. Енді жарнама саласында қолданыла бастаған соны сөз тіркестеріне тоқталайық. Алдымен „жарнама„ сөзінің өзімен келетін тіркестерді әңгіме еткен жөн сияқты. „Жарнама„ сөзі қазіргідей мән берілмеген кездің өзінде де қолданылған. Бірақ ол кезде „жарнама„ көнерген сөз ретінде түсіндірілді де, оның орнына „хабарландыру„ не „реклама„ қолданылды.

Бүгінгі таңда „жарнама„ сөзінің өзіне байланысты көптеген тіркестер пайда болды. Мысалы, жарнама агентігі, „Киік„ жарнама фирмасы, жарнама бизнесі, жарнама саласы, жарнамалық хабар, радиожарнама, тележарнама, жарнама ролигі т.б.

Жарнама саласында қолданылып жүрген жаңа сөз тіркестерін үш топқа бөлуге болады. 1. Екі сыңары да қазақтың төл сөздерінен болған сөз тіркестер. 2. Бір сыңары ғана қазақ сөзінен тұратын тіркестер. 3. Екі сыңары да өзге тілден енген сөз тіркестері.

Жарнамада екі сыңары да қазақтың төл сөздерінен тұратын сөз тіркестері аз емес. Соның бір мысалы - қосалқы бөлшектер, босалқы бөлшектер (орысшасы: запчасти). Біздіңше, жарнамада бұл екі аударманың екеуін жарыстыра қолданғаннан гөрі „қосалқы бөлшек” деген тіресті әдеби тілге норма ретінде қалдырған жөн. Бұрында „сауда үйі” (торговый дом) деген арақидік қолданылатын. Қазір Еңбек сауда үйі, Райымбек сауда үйі деген көбейді және олар жұртшылыққа жақсы мәлім. Сондай-ақ “сауда-саттық өкілі” (торго-

вый агент) деген пайда болды. Ол фирмалар мән кәсіпорындардың сауда-саттық жұмыстарымен айналысатын қызметкері. Соңғы кезде „сақтандыру қоғамы” (страховое общество) деген атау пайда болды. Сондай-ақ “бірлескен кәсіпорын” (совместное предприятие), яғни бір өнімді шығару үшін екі ел кәсіпорындарының бірлесуі де соны құбылыс

2. Жарнама саласында бір сыңары қазақтың төл сөзінен тұратын сөз тіркестері жиі кездеседі. Соның бір мысалы: акционерлік қоғам (акционерное общество) – кәсіпорындардың, ұйымдардың, жеке адамдарды қаржыларын (акция түрінде) орталықтандыру негізінде құрылған шаруашылық қызметінің бір түрі. Жарнама агентігі (рекламное агентство) – жарнама жасаумен айналысатын ұйым.

Екі сыңары да бөгде тілден болған, қосымшалары ғана қазақша сөз тіркестері: корпорация акционерлері, инвестициялық компания, брокерлік фирма, акционерлік банкі, коммерциялық банкі, акционерлік –коммерциялық банкі, холдинг-компаниясы т.б.

Әрине, алуан түрлі жаңалықтардың барлық атаулары сәтті деуге болмайды. Мысалы, қазақ тіліне әбден сіңісіп кеткен „интернационализм„ сияқты терминдердің бәріне бірдей балама беру дұрыс емес. Өйткені жаңа сөздерді қолдан жасау қиын, тіпті кейде мүмкін емес екендігін естен шығармаған жөн. Жаңа қолданыстардың барлығы бірдей әдеби тіл нормасына айналып отырған жоқ. Көптеген сөздер мен сөз тіркестері тәжірибеден өтіп, қолданыста сұрыпталуы тиіс.

Жарнама саласында пайда болып отырған сан алуан жаңа сөздер мен тіркестерді, жаңа мағыналарды туғызып отырған факторлар, ең алдымен, жоғарыда айтылғандай, өмірдің өзі әкелген жаңалықтар, соларды атау қажеттігі. Мұндай жаңалықтар тек жарнама саласында ғана емес, өмірдің барлық саласында пайда болуда, соның ішінде күнделікті өмірде жиі көрініс беруде.

Жалпы алғанда, жарнама саласында қолданылған тіл - қоғамдық қызметін дамыту мүмкіндігі мол тіл. Жарнаманың жарнамалық қадір-қасиеті жарнамаланған затқа (құбылысқа) ғана байланысты емес, жарнаманың тілі мен стилінің тартымдылығына да байланысты.

С. А. Асанбаева

Язык и сфера: актуальные проблемы функционирования языка в сфере рекламы

В статье рассматриваются проблемы функционирования государственного языка в сфере рекламы.

S. A. Asanbayeva

Language and the sphere: current problems in the functioning of language in advertisement sphere.

*Article considers the problems of state language functioning in advertisement sphere.***Р. А. Авакова,***әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ф.ғ.д., профессор***Э. М. Баймухамбетова,***2-курс магистранты*

ЕУРОПАДАҒЫ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ: ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ БАҒЫТТАРЫ

Түркітану (Фр. Turkologie, Нем. Turkologie, Ағыл. Turkology, Орыс. Тюркология) – түркілерді және түркі тілдерін зерттейтін білім тармағына берілген атау. Түркітану тармағына насында түркі тілін және барлық Диалектілерін зерттейтін, ал кең мағынасында түркілерді және түркілерге байланысты әр нәрсені қамтитын, зерттейтін бір ғылым. Түркі тілдері, әдебиеті, тарихы, мәдениеті сияқты барлық алаңдар Түркітанудың ішінде. Түркітану деп атап жүрген білім тармағының өткені Еуропада XIV ғасырларға дейін барады, дегенмен бұл терминді «Түркілер туралы білім» деп қарастыратын болсақ, Латын және Визанс жазушыларын түркітанудың негізін салушылары дей аламыз. Түркілердің жазба тарихының бастамасы болып табылатын Орхон жазу ескерткіштеріне дейінгі барлық мәліметтер шетелдік еңбектерден алынған. Бұлардың ішіндегі ең маңыздылары да «Латын-Визанс» еңбектері. Барлық Еуропа халықтары түркілер туралы мәліметтерді ІҮ және VІ ғасырлар арасында өмір сүрген Прискос, Апоминарис және Джорданес секілді Латын немесе Визанс жазушыларының еңбектерінен білді. Одан кейін Константинос Порфирогенестің «De administrando imperio» атты еңбегінде түркілер туралы мәлімет берілген. Сол сияқты Анна Комнена да Түркілер туралы мағлұмат берген екен. Түріктердің Анадолға келіп орналасқан кездерінде Пиан дел Карпине Папа ІҮ Инносентиустың елшісі ретінде Азияға саяхат жасаған, 1246 жылы Қарақұмда ұлы Ханмен кездескен. 1275 жылы Венедиктлік саяхатшы Марко Поло ұлы Ханның қонағы болған. Бұл саяхатшылардың барған жерлеріндегі мемлекеттер

туралы берген мәліметтері Еуропада өте жоғары бағаланды. Олардың еңбектерінде бірқатар түркі сөздер де берілген. XIV ғасырда Еуропада түркі тілінде жарық көрген еңбек - Кодек Куманикус. Бұл еңбекте құман тіліне байланысты мәліметтер берілген. Еңбектің басында жыл да көрсетілген [1; 434-436]. Мәскеуде табылған кішкене сөздік Кодекс Куманикустан әлде қайда ерте жазылған. Орыс әрептерімен жазылған бірқатар құман сөздерінен құралған бұл сөздікті 1850 жылы А. Оболенски баспаға шығарды. Кейін В. Банг Мәскеу сөздігін Түркітанушы ретінде зерттеген.

Османлы түріктерімен Еуропалықтар арасындағы соғыстармен бірге Еуропада түркітану зерттеулері де арта түсті. Түркілерді зерттеуде қызығушылық танытқан соғыс тұтқындары, түркілермен саяси және сауда байланыстарын жүргізу қызметін атқарған және әр түрлі құрылымдары арқылы Христиан дінін насихаттаған миссионерлер де түркілер туралы мәлімет берген. Осылайша Дж. Шайт-бергер, Филипп Джохан вон Страленберг және Петро Феррагутон Еуропадағы түркітану ғылымының көн басшысы деп айта аламыз. Соның ішінде соғыс тұтқындарының берген мәліметтерінің маңызы зор. Мысалы, І дүнижүзілік соғыста тұтқынға түскен орыс әскері құрамында болған Игнас Кунош татар жырларын зерттеген, ал оның ассистенті Суза Кауко оның зерттеу жұмыстарын кейін жариялаған. Осындай тұтқындардың бірі - Дж. Шилтбергер (1381-1449). Венгрия патшасы Зигмундтың әскерінде түркілерге қарсы соғысқан Шилтбергер Ақсақ Темірдің тұтқынына түскен, Алтын Орда хандығының бір уақыттарда орталығы болған Сарайшықты көрген

екен. 1427 жылы отанына Германияға оралған соң, ол тұтқындықта өткізген күндерін сипаттайтын бір саяхатнама жазған. Бұл еңбегі ХҮ-ХҮІ ғасырларда үлкен қызығушылыққа ие болып, Германияда бірнеше рет басылып та шыққан. Себебі Дж. Шилтбергер өз саяхатнамасында тек соғыс оқиғаларын сипаттаумен шектелмей, болған жерлеріндегі халықтарының әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері туралы да мәлімет берген. Сонымен қатар түркі зерттеулері тарихында орын алған тұтқындардың бірі - Барталамео Георгиевите. Оның 1553 жылы үш бөлімнен тұратын еңбегі жарық көреді. Б. Георгиевитенің берген Түркия мысалдары В.Хеффенин және Г.Неметтің еңбектерінің зерттеу алаңына да айналады. 1709 жылы орыстармен Полтава соғысында шайқасқан Ф. Старленбергтің (1676-1747) түркітанудағы орны ерекше. Сібірге сүргінге айдалған Ф. Старленберг Сібір халқының тілдерін үйреніп, *Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia* деген еңбегін жарыққа шығарды. Бұл еңбек Еуропада үлкен қызығушылық танытып, кейін бірқатар басқа тілдерге де аударылды [2; 24-27].

Тарихта белгілі, түркітану Батыс ғалымдары еңбектері арқылы жүйелі бір халге келтірілді, кейін Түркия және басқа Түркі мемлекеттерінде де бұл білім саласына қызығушылық арта бастады. Түркі тілі және тарихы үшін ең маңызды қайнар көз болып табылатын Орхон жазба ескерткіштерін Батыс ғалымдардың тауып оқуы да түркітануға өте кеш келгеніміздің дәлелі. ХҮІІ ғасырдың аяғынан бастап Еуропа мемлекеттерінде (әсіресе, Австрия, Франция, Польша және Венгрияда) Түркі әлеміне деген қызығушылық арта бастайды. Польша патшасы Август Понятовскийдің 1766 жылы ұйымдастырған шығыс мектебі 1793 жылға дейін өз қызметін атқарды. Осы кезде түрк тілі, әдебиті, тарихы жөнінде бірқатар еңбектер жазылды. Соның ішінде оқыту әдістемелік кітаптары да жарық көрді. Бұл кітаптарды христиан дінін насихаттау мақсатында түрік тілін үйренген миссионерлер жазған болатын. Соның ішінде Дж. Холдерменнің «Түрк тілі грамматикасы» атты еңбегі маңызды орынға ие. ХІХ ғасырда Франциядағы Шығыс тілдері мектебі мен *College de France* түрк тілін үйретуде үлкен рөл атқарды. Е.М. Куатремере (1782-1857) мен Баптисте Де Кортелье (1821-1889) сияқты Француз түркітанушылары Османтану алаңымен

шектеліп қана қоймай, Франция түркітануының шекарасын Орта Азия (Шағатай) және Шығыс Түркістанға дейін кеңейтті. Әсіресе Е.М. Куатремере Батыс Еуропада алғашқы болып «Шағатай тіліндегі» еңбектерді зерттей бастады. Түрк тілінің грамматикасы алаңында Амеди Джоберт (1779-1847) *Elemens de La grammaire turque a'usage des eleves del'Ecole royali* етатты еңбегін жариялады. Сонымен қатар Джон Денидің *Gramaire de la Langue turque* атты еңбегі Түрк тілінің фонетикасы мен грамматикасын зерттеудегі жаңа дәуірді ашты. Ал Луиз Бэзин болса түрік тілімен қоса түркмен тілін де зерттеген, сонымен қатар Көне түркі ескерткішетірінің тілін зерттеумен де айналысқан.

Еуропадағы ең алғашқы түркітану курсы болса Парижде 1795 жылы ашылған «*Ecole des Langues Orientales*» те құрылды. Дегенмен «Түркітану курсы» болмаса да түркілер туралы зерттеу жұмыстарын жүргізген бұдан да ерте құрылған орталықтар да бар. Осындай орталықтардың бірі - 1627 жылы ашылған *Collegium de Propaganda Fide*. Бұдан кейін де Париж, Ресей, Италия, Германия және Ұлыбританияда ұқсас орталықтар мен институттар ашылды. Зерттеу жұмыстарын бір жерге жиған алғашқы «Шығыстанушылар» құрылтайы болса «*Congres International Orientales*» атымен 1843 жылы Парижде ұйымдастырылды.

Түркілерге байланысты зерттеу жұмыстарының артуымен және бұл мәселеге қызығушылық танытқандардың санының артуымен түркілер туралы зерттеу жұмыстары жандана бастады. ХІХ ғасыр Батыста түркітанудың шарықтау шегіне жеткен ғасыр болды. Франциялы Антоин Исаак Сихестр ду Саки (1841-1900), Джозеф де Гинес (1721-1800) және Леон Джахун (1841-1900); ұлты неміс орыс түркітанушысы Вильгельм Радлов (1837-1918); Ағылшын Элиас Джон Викинсон Гибб (1887-1901), Артур Дэвидс (1811-1832), Даниялық Вильгельм Томсен (1842-1947) және Венгриялы Армениус Вамбери (1832-1913) бұл уақыттағы ең атақты түркітанушылар және түркітану (Turkology) ғылымының құрушылары [3; 111-112].

Түркітану ғылымының Еуропада білім алаңы болып қалыптасуы мен дамуының да өзіндік себептері бар. Дегенмен Еуропаны жалпы ала отырып ол жердегі түркітануды түсіндіру де қиынға соғады. Осыларды ескере отырып, бірқатар Еуропалық мемлекеттердің

негізінде Еуропа түркітануының ерекшеліктері мен негізгі бағыттарын айқындалды.

Австриядағы түркітану ғылымы. Австрияда ХҮІІ ғасырдың екінші жартысынан бастап түрік тілін білетін аудармашыларға қажеттілік туа бастайды. Себебі ХҮІІ ғасыр Австрия мен Осман Императорлығы арасындағы байланыстар жандана түсті. Осылайша 1752 жылы Вена қаласында Шығыс тілдері орталығы құрылған болатын. Ол жерде түрік тілі, араб тілі жән парсы тілі үйретіле бастайды. Ал Османлы Императорлығының тарихы Джозеф вон Хаммер Пургсталдың (1734-1856) еңбектерінде орын алды.

1886 жылы Вена Университетінде Шығыстану Институтының ашылуы Австриядағы Шығыстанудың, әсіресе, түркітанудың дамуында үлкен рөл атқарды. Бұл институтта Г.Дуда (1900-1975) және Г. Янский (1898-1981) сияқты ғалымдар қызмет етті. Дуда түрік тілі алаңында зерттеу жұмыстарын жүргізген, сонымен қатар Түркия Республикасының тарихына байланысты еңбектер де жариялады. Г. Янский соғыс тұтқындарының еңбектерін жариялауға ат салысты, сонымен қатар Г. Янскийдің *Krimtatarische Gesänge, Baschkirische Gesänge* атты еңбектерінің Түрк тілі алаңындағы маңызы зор. [2, б. 49-50]

Австриядағы түркітану деген кезде түрік тілі грамматикасы және сөздіктерінің маманы Андреас Титзенің есімін атап өтпеу мүмкін емес. Ол әсіресе түрік тілінің басқа тілдермен байланысын зерттеуге мән берген. Бұл алаңдағы еңбектерін атап өтетін болсақ: *The Lingua Franca in the Levant, Turkish Nautical Terms of Italian and Greek origin*. Бұл еңбектер түркітанудың негізгі әдебиеттерінің бірі. Аталған ғалымдар секілді Франс вон Миклошич пен Фредрик Краелитз вон Грифенхорст та атақты түркітанушылар.

Бүгінгі таңда Австрияда Вена Университетінің Шығыстану Институты және Әлеуметтік мәдени Антропология Институты, Вена және Грац Университеттерінің Ерте заман тарихы және Антикалық дәуір Институттары, сонымен қатар Археология Институты, Инсбрук Университетінде Ерте заман Шығыс мәдениеттері және тілдері институты өз қызметтерін атқаруда. Бүгінгі түрік тілі болса аудармашылар дайындайтын мектептерде оқытылуда. Ал жоғарада аталған Институттарда тарих, археология алаңдарында зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Бұл институттардың ішіндегі ең

ескі және ең үлкені Түркітану орталығы болып табылатын Вена Институтының Австрия Түркітануындағы орны ерекше. Бүгінгі таңда бұл институт оқытушылары мен студенттері Түркітану алаңындағы Османтану зерттеулері мен түркі тілдерінің филологиясына көбірек назар аударуда. Оқытылатын сабақтардың ішінде бүгінгі өзбек тілі, әзірбайжан тілі және қырғыз тілі де бар. Аталаған институт екі ғылыми журнал шығаруда. Олар: *Türk Anzeiger* және Ерте дәуір Таяу Шығыс Археологиясына байланысты еңбектер жариялайтын *Archiv für Orientforschung*. Шығыстану Институты мерзімді баспасөздер басумен қатар арнайы семинарлар мен конференциялар да ұйымдастыруда. Мысалы, 1998 жылы XIII SIEPO (Comite International des etudes pre-Ottomanes et Ottomanes) Семпозиумы өтті. Түркі әлемі қаншалықты кең болса, Австриядағы Түркітану орталықтары да оқытылатын сабақтар мен зерттеу алаңдарын да соншалықты кеңейтуге тырысуда. Мысалы, Орта Азиядағы адам құқықтары, Орта Азияда Ислам, Орта Азия қоғамы, Әлем тарихында Орта Азияның орны сияқты тақырыптар бүгінгі күні Австрияда зерттелініп жатырған өзекті мәселелер [4; 52-56].

Австрия Шығыстану орталықтарының Түркі және Орта Азия зерттеулеріндегі маңызы зор. 1997 жылы Австрияның Орта Азия және Кавказдағы елшісі Оңтүстік Кавказ және Орта Азия зерттеулер орталығын (ICC) құруы бұның дәлелі. Сонымен қатар Австрия Шығыстану орталығымен қоса Австрия Шығыс және Оңтүстік Шығыс Еуропа зерттеулері (OSI) мен Австрия Орта Азия Зерттеулері Орталығының (ESCAS) жұмысын атап өткен жөн. Бұл орталықтар Қазіргі Түркітану мәселелерін қамтитын конференциялар да ұйымдастыруда.

Австриядағы Түркітану зерттеулерінің негізгі бағыттары:

1. *Тіл зерттеулері*. ХҮІІ ғасырдағы Австрия мен Осман Императорлығы арасындағы байланыстардың жандана түсуі әрине Түрік тілін білетін мамандарға қажеттілік туғызды. Соның ішінде екі тілді сөздіктер мен Түрк тілі грамматикасына көбірек көңіл бөлінді.

2. *Тарих зерттеулері*. Австрияның Осман Императорлығымен байланысты тарихи өткені және Түркиядан ол жерге көшіп барған халық санының екінші орында болуы себебінен Австрияда Түркітану зерттеулері Осман және Түркия Республикасы кезеңдеріндегі тарихи зерттеулерді жүргізді.

3. *Орта Азия зерттеулері.* XX ғасырдың аяғында жаңа Түркі тәуелсіз мемлекеттерінің саяси сахнаға шығуы бүкіл Еуропадағы Түркітануға әсер етіп, жаңа Орта Азия немесе Еуразия зерттеулері деп аталатын алаңортаға шығып, Қыпшақ тобындағы тілдерді оқыту және/немесе оқыту, Орта Азия антропологиясы, Орта Азия тарихы сияқты мәселелер қозғала бастады, Австрия да бұл зерттеулерден шет қалған жоқ.

Осылайша алғашында түрік тілін білетін мамандарды дайындау мақсатымен бастау алған Австриядағы түркітану кейін әрине тарихи әсерлердің себебінен Османлы және Түркия Республикасының тарихын зерттеумен айналысқан. Бұлармен қоса бүгінгі таңда Түрік тілін (Түркия халқының сөйлейтін тілі) білетін аудармашылар дайындайтын, Орта Азия зерттеу орталықтарын құрған Австрия Еуропада Түркітану зерттеулерін жүргізіп отырған негізгі орталық болып табылады.

Венгриядағы Түркітану ғылымы. Венгриядағы Түркітану зерттеулер тарихы өз бастауын ертеден алады. Венгр тілінде түрікшеден енген сөздердің көлемінің айтарлықтай үлкен болуы Венгр филологтары арасында түркі диалекттерін зерттеу қажеттілігін тудырады. Венгр халқының Осман Императорлығының қол астында болуы Венгр түркітанушылары арасында түркілерді зерттеу, олардың тілін зерттеу жұмыстарын арттырды. Әсіресе Венгрия Түркітануы үшін үлкен еңбек сіңірген және Венгриядағы түркітанудың құрушылары болып табылатын А. Вамбери, Г. Немет, Г. Балинт, Л. Рашоный, Л. Лигети, Л.Фекете секілді ғалымдарды атап өтпеу мүмкін емес.

Жоғарыда көрсетілгендей, Венгрлердің тарихы түркі тайпаларымен және олардың құрған хандықтарымен, империяларымен тығыз байланыста болғандығы, әрине, өте маңызды. Бұл қатынастар Венгриядағы түркітанудың пайда болуы мен дамуына тікелей әсер етті. Венгриядағы Түркітану зерттеулерін негізгі үш бағытқа бөліп қарастыруға болады:

1. Еуразия далаларында, әсіресе батысында өмір сүрген *Орта ғасыр Түркі халықтарының тарихын зерттеу*;

2. ХІҮ-ХҮІІ ғғ. *Осман Императорлығының тарихын зерттеу.* Бұл кезеңдегі Осман Императорлығының тарихы Венгрия халқының да тарихының бір бөлігі болуы Венгр зерттеушілерінің Осман тарихын зерттеуінің себебін түсіндіреді.

3. Түркі-Венгр қатынастары Венгр тілінде де өз ізін қалдыруы Венгриядағы Түркітанудың *тіл тарихын зерттеумен* басталу себебін түсіндіреді. Бұл зерттеу алаңы басталған кезінде қаншалықты маңызды болса, бүгінгі таңда да Венгриядағы Түркітану зерттеу алаңдарының негізгі бағыты болып табылады.

Бүгінгі таңда Венгрияда түркітану зерттеулерін жүргізетін екі бөлім бар. Олар: Будапешт Университетіндегі түркітану бөлімі және Сегед Университетіндегі алтайтану бөлімі. Сонымен қатар бүгінгі таңдағы Венгрияда түркітану алаңында зерттеу жұмыстарын жүргізіп жатқан және қазіргі түркітану бөлімдерінің негізін құрап отырған проф.Dr. Арпад Берта, проф. Dr. Мариа Иваниц, проф. Dr. Саму Садески Кардос «Ескі түркіше және ұйғыр жазба ескерткіштері», «Ескі түркі халықтарына байланысты Визанс және Латын еңбектерінің зерттелуі» сияқты тақырыптарда зерттеу жұмыстарын жүргізетін ғалымдар [5; 46-48].

Германиядағы түркітану ғылымы. Германия - әлемдегі түркітану зерттеулерін жүргізетін маңызды орынға ие мемлекет. ХІХ ғасырда Германияда, Австрия және Венгрияда түркітану жеке, дербес білім алаңы ретінде ғылыми кеңістікке шығады. Германияда түркітану зерттеулерінің бастау алуы әлеуметтік-мәдени, экономикалық, саяси және әскери себептерге байланысты. Түрік-Герман байланыстары ХҮІІІ ғасырда басталып, ХІХ ғасырда жандана түскен болатын. Бұл байланыстар алғашында елші жіберу, достық, сауда байланыстарын орнату мақсатында жүргізілді, кейін де өз жалғасын тапты.

ХІХ ғасырда Джозеф вон Пургстал (1774-1856) құрған Түркітану зерттеулері бүкіл Еуропада тарап, бұл зерттеулер бүгінгі таңға дейін өз жалғасын тауып келе жатыр. Германиядағы Түркітануды дербес ғылым алаңы ретінде қалыптастырған ғалымдар Джумус вон Клэррот, Вильгельм Скотт, Отто вон Бэхтлинк, Вильгельм Банг-Кауп, Анне Мария вон Габбайнды атап өтуге болады. Неміс ғалымдары түркітанудың жалпы мәселерімен айналысқан. Мысалы, Вильгельм Банг-Кауп (1869-1934) ескі түркі ескерткіштерінің тілін, Кодекс Куманикус және Ұйғыр жазбаларын зерттеген. Кейін Анне Мария вон Габбэн (1901-1993) көне түрік тілі және ұйғыр алаңындағы зерттеулерді тереңдете түседі. Түркітанудың ұйғыртану тармағында Альберт вон Ле Кок

(1860-1930) Ф.В. Мюллердің (1863-1930) бір-қатар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Карл Фой (1856-1907) болса Ескі түркі мәтіндерінің транскрипциясын берді. Сонымен қатар түркі тілдерінің дауысты дыбыстырын да зерттеген ғалым. Фредрик Гисе (1870-1944) - түрік тілін зерттеген неміс түркітанушысы. Ол өзінің *Materialen zur Kenntnis des anatolischen Türkisch* атты еңбегінің I бөлімінде Кония диалектіне тоқталған. Г. Джэйкоб, К.Менгес, Г. Вейл, В. Хессенинг, Дж. Бензинг, Г.Доэрфер секілді ғалымдар түркітанудың әр түрлі тақырыптарында зерттеулер жүргізген. Отто Спайс болса, түркі ауыз әдебиетін зерттеумен айналысқан. Г.Бергстрэйзердің *Zur Phonetik des Türkischen* атты еңбегі Стамбұл түрікшесінің фонетикасына тоқталған. Г.Вейлдің *Grammatik der osmanische-türkischen Sprache* атты еңбегі түрік тілінің грамматикасына арналған маңызды еңбек. Вейл I дүниежүзілік соғысы кезінде татар тұтқындарынан естіген татар тілінің мысалдарын да жариялаған. Дж. Бензинг тұңғыш түрікмен тіліне байланысты еңбектер жазған, дегенмен кейін чуваш тілін де зерттеген. Сонымен қатар ол 1953 жылы «Түркітануға кіріспе» атты еңбек те жариялады. Г.Доэрфер болса түркітанудың әр түрлі алаңдарын соның ішінде көне және жаңа түрік тілін зерттеген. Ол Ирандағы Халачтарға байланысты еңбектер де жариялады [2; 53-57].

Германиядағы Ғылым Академиясындағы Ерте ғасыр тарихы және Археология Институтында түркітанудың әр түрлі мәселелеріне зерттеу жұмыстары жүргізілді. Бұл институтта Питер Зиме ұйғыр жазба ескерткіштерін тілін де зерттеді. Карл Стеюруолд болса, қазіргі түрік тіліне байланысты еңбегін жазған соң «Түркше-Немісше», «Немісше-Түркше» сөздіктер де жариялады [6; 33-34].

XX ғасырдың аяғында КСРО-ның ыдырауымен саяси сахнаға жаңа Түркі мемлекеттерінің шығуы, әрине, Германиядағы түркітану зерттеулеріне де әсер етті. Германия бұл уақытқа дейін саяси байланыстардың әсерінен көбінесе Осман тарихы мен Түркия Республикасына байланысты зерттеулер жүргізген болса, жоғарыда аталған өзгерістерден соң Герман түркітанушылары зерттеу алаңдарын кеңейте бастады. Бұл кезеңнен бастап Қырым, Балқан түбегі, Кавказ және Орта Азия Германия түркітану зерттеулерінің жаңа орталықтарына айналды. Бұл өзгерістер Еуропада, әсіресе Германияда түркітанудың жеке ғылым

саласы болып бөлінуіне әсер етті. Осы күнге дейін Шығыстану немесе Ислам зерттеулерінің ішінде жүргізілген түркітану зерттеулері енді жеке ғылым саласына айнала бастады, өзі бір тәуелсіз Институтқа айналды. Бұл жетістіктерге қол жеткізуде Түркітану институтын басқарып отырған проф. Барбара Келнер-Хейнкел мен Dr. Марен Становский, Dr. Маргарет Эрсеннің үлестері зор. Үлкен тарихы бар Түркітану Институтында түркітанудың көптеген мәселелері зерттелген. Проф. Келнер-Хейнкелдің Германиядағы Түркітанудың ғылымын кеңейтуде үлесі зор [7; 39-40].

Германиядағы түркітану зерттеулерінің негізгі бағыттары:

1. *Тіл зерттеулері.* Көне түркі тілі мен ұйғыр жазба ескерткіштеріне көбірек назар аударылған. Сонымен қатар түрік тілінің грамматикасы мен фонетикасына арналған еңбектер жарық көрді. Тіл зерттеулеріндегі маңызды орыны - екі тілді сөздіктер құрастыруы. Бүгінгі таңда аудармашылық мақсатта түрік тілін оқытумен қатар қыпшақ тобындағы тілдерге де қызығушылық танытылуда.

2. *Тарих зерттеулері.* Осман тарихы мен Түркия Республикасы тарихын зерттеуге көп көңіл бөлінген, бұл, әрине, саяси себептермен түсіндіріледі. Сонымен қатар ерте заман тарихы мен археологияға байланысты еңбектер де жарық көрді. Бұл еңбектердің 1915 жылы Шығыс Түркістанға ұйымдастырылған экспедицияның жемісі деп бағалауға болады.

3. *Әдебиет.* «Fundamenta Turcicae» еңбегінің екінші бөлімінің түркі әдебиетіне арналуы, ал бұл еңбектің Германиялық түркітанушылардың жазып шығуы, бұл жердегі әдебиет зерттеулерінің қаншалықты терең жүргізілгенін дәлелдейді.

Бүгінгі таңда осы бағыттың әрқайсысында зерттеу жұмыстарын жалғастырып отырған Мюнхен, Фрейбург, Келн, Вюрцбург, Бонн, Хамбург, Марбург, Майнс, Франкфурт-Намйне және Геттинген Университеттерінде түркі тілдері және түркітану бөлімдері өз қызметін атқаруда. Алғашқыда тіл зерттеулерін ғана жүргізген болса, бүгінгі таңда түркітанудың тарихи, мәдени алаңдары да тереңірек зерттелуде. Сонымен қатар Германияның ғана емес, сонымен қатар әлемдік атақты түркітанушыларды тәрбиелеп шыққан үлкен орталық екенін де ұмытпаған жөн, себебі жалпы Еуропада түркітану зерттеулері бәсеңдей түскен

заманда Германиядағы Түркітану Институттары өз жұмысын жалғастыруда.

Франциядағы Түркітану ғылымы. XIX ғасырда Франциядағы Шығыс тілдері мектебі түрік тілін үйретуде маңызды рөл атқарды. Франция түркітанушылары Османтану алаңында зерттеулер жүргізіп қана қоймай, Орта Азия (Шағатай) және Шығыс Түркістанда жазылған еңбектерді де зерттеп, Франциядағы Түркітанудың зерттеу кеңістігін кеңейтті. Франция түркітанушылары Батыс Еуропада алғашқы болып шағатай тілінде жазылған еңбектерді зерттей бастады. Шағатай тіліндегі еңбектің алғашқы сөздігін Француз ғалымдары басып шығарды, олардың қатарына Т. Зенкердің жариялаған сөздігін айтуға болады. Сонымен қатар түркі сөздіктері саласында Киеффер және Бианчинің сөздігінің орны ерекше. Амеди Джоберттің (1774-1847) түрік тілінің грамматикасын зерттегенін атап өту қажет. Дж. Дени болса түрік тілінің фонетикасы мен грамматикасына арналған бірқатар еңбек жариялады. Әрине, бұл еңбектер Франциядағы Түркітанудың қажеттіліктері мен мақсаттарын анықтайды. Осылайша Франциядағы түркітанудың негізгі бағыты анықталып отыр. *Тіл зерттеулері*, соның ішінде сөздіктер, грамматика және фонетика мәселелеріне тоқталған [2; 35-37].

Бүгінгі таңда Францияда Түркітану бөлімдері үш қалада: Париж, Страсбург және Ауксен Провенсте дамыған. Бұл Университеттерде Түркітану зерттеу институттары да құрылған. Түркітану мәселелерін зерттейтін Франция ғалымдары Түркітану зерттеулерін жетілдіру

үшін Fr. Association ұйымын құрған. Бұл ассоциация көптеген жылдар бойы *Turcica* журналын шығарып келеді [8; 115-119].

Осы берілген қысқаша мәліметтерден қорыта келе, Еуропадағы Түркітанудың негізгі үш бағыты анықталды:

1. *Практикалық Түркітану* (Германия, Франция, Ұлыбритания, Голландия сияқты мемлекеттерде түрік тілін білетін аудармашыларға қажеттілігінен пайда болған түркітану);

2. *Субъективті Түркітану* (Ресей, Иран және Қытай мемлекеттерінің ішіндегі Түркі халықтарының санымен түсіндірілетін бағыт);

3. *«Романтикалық Түркітану»* (Венгр және Фин халықтарының өз тарихын, өткенін, тіліндегі түркі сөздерінің бар болу себебін зерттеу мақсатында қалыптасқан бағыт).

Еуропада Түркітану қандай мақсатта басталса да, қандай себеппен қалыптасса да бүгінгі таңда өз жалғасын тауып келе жатырған үлкен ғылыми сала. Бүгінгі таңда Еуропадағы түркітанудың зерттеу алаңының шекарасы кеңейе түсуде. Әрине, бір мақалада Еуропадағы түркітануды қамту, тақырыпқа байланысты жарияланған еңбектердің тізімін беру мүмкін емес. Дегенмен, кейбір Еуропа мемлекеттеріндегі түркітанудың негізгі бағыттары мен түркітанушылар есімдері және олардың еңбектері қысқаша қамтылды.

1. Türk Ansiklopedisi. – Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1983. – S. 434-436
2. Eren H. Türkçük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar. – Ankara: TDK, 1998
3. Sadoğlu H. Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları. – İstanbul, 2003. – S. 111-112
4. Palezcek G.R.(аударған Bulut L.) Avusturya’daki Türkoloji Çalışmaları// Yeni Türkiye. – 2002. - №43. – S. 52-56
5. Zimonyi I. Macaristan’daki Türkoloji Çalışmaları// Yeni Türkiye. – 2002. - №43. – S. 46-48
6. İzdemir N. Almanya ve Berlin’deki Türkoloji Araştırmaları Tarihi ve Freie Universität Berlin-Türkoloji Enstitüsü// Milli Folklor. – 2005. - №68. – S. 33-34
7. Pander K. Almanya’da Avrasya Çalışmaları// Yeni Türkiye. – 2002. - №43. – S. 39-40
8. Nurlu M. Fransa’da Türkçe Öğretimi. –Ankara, 2011. – S. 115-119

Авакова Р.А., Баймухамбетова Э.М.

Тюркознание Европы: история формирования и современное направление

Данная статья посвящена развитию тюркологической науки в Европе. В том числе, в Австрии, Венгрии, Германии и Франции. Дан краткий экскурс основных научных трудов Европейской тюркологии и его направления

Avakova R.A., Baymuhambetova E.M.

Turkic notion in Europe: the history of formation and modern direction.

Given article is devoted to development of Turkological studies in Europe. Including Austria, Hungary, Germany and France. Given the short review of main scientific works of European Turkology and its directions.

Р. А. Авакова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ф.ғ.д., профессор

Занадил Жұлдыз,

2-курс магистранты

М. ҚАШҚАРИ «ДИУАНИ ЛУҒАТ-ИТ-ТҮРІК»: ҚЫТАЙ ТҮРКІТАНУШЫЛАРЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

Лексикография мәселесі тек қана сөздіктердің тізбесі ретінде ғана таныла алмайды. Сөздікке енген атаулар, ең алдымен, әр кездегі халықтың әдет-ғұрпы мен дүниетанымынан сыр шертетін жәдігерліктер ретінде бағалану керек. Өйткені әр атаудың ішкі мағыналық құрылымында, әсіресе фразеологиялық бірліктерде, мақал-мәтелдерде, этнографиялық атаулардың ішкі мағыналық құрылымында халықтың дүниетаным көріністері, ұлттық дәстүр іздері жақсы сақталған. Лексикография тарихы лингвомәдени тұрғыдан, тілдік таным тұрғысынан қарастырыла алады. Бұл түптеп келгенде, тілдік бірліктердің когнитологиялық қырын сипаттауға да мүмкіндік берері хақ.

Лексикография теориясы лексикография тарихына сүйенгенде ғана дұрыс нәтижелерге қол жеткізе алады. Лексикография тарихынсыз, оның теориясын жасау мүмкін емес. Бұлар бір-бірімен тығыз байланыста, өзара бірлікте ғана таныла алады.

Адамзат мәдениетінің дамуында әртүрлі сөздіктер жасалған. Олар әртүрлі мақсатты көздеген, алуан түрлі жүйе мен құрылымда түзілген. Сөздікте тілдік таңбалар арқылы бейнеленген халық дәстүрі таңбаланған. Сөздік арқылы халықтық үлгілер хатқа түсіп, халықтық білім мен біліктің шежіресіндей рөл атқарған.

Араб тілдес ғалымдар жазған түркологиялық зерттеулердің ең алғашқысы және ең көлемді де құндысы түркі әулетінен шыққан. Бағдат ғалымы Махмұд Қашқаридің «**Дивани лұғат ит-түрік**» сөздігі. Махмұд Қашқари – оғыз тайпасынан шыққан, өз заманындағы текті әулеттің ұрпағы. Оның әкесі Хусейн Ыстықкөл жағасында болған Барсхан деп аталатын қаланың әміршісі болған, Махмұд кейінде Қашқар қаласына ауысып, соның тұрғыны болғандықтан, ертедегі дәстүр бойынша өз атына қаланың атын қосарлап Махмұд Қашқари деп атаған. Алғашқыда Қашқарда оқып, кейінде Бағдатта білімін толықтырады. Махмұдтың кім болғаны, ата тегі туралы

жоғарыда аталған сөздігінде өзі айтқан бірді-екілі мәліметтен басқа ештеме жоқ.

Махмұдтың ХІ ғасырда жасаған сөздігі ХХ ғасырдың басына дейін белгісіз болып келген. Өйткені ол баспа арқылы ешбір жерде жарияланбай, қолжазба түрінде Стамбул кітапханасында сақталып жатқан. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, қолжазба Махмұдтың өз жазуы емес, Абу Бакир әл-Дамаски атты адамның 1266 жылы жасаған көшірмесі көрінеді. Қолжазбаны тек 1915-1917 жылдар аралығында ІІІ томдық кітап болып Стамбулда басылды. Осы басылым 1939-1943 жылдары Б. Аталай түрік тіліне аударып, Анкарада шығарса, 1960-1963 жылдары өзбек тіліне аударып, үш томы жарияланса, кейінгі кездері М. Қашқари лұғаты Үрімшіде ұйғыр тілінде, Қазақстанда қазақ тілінде жарық көрді.

Махмұд сөздігі – өз заманы ғана емес, күні бүгінге дейін ғылыми мәнін жоймаған, түркі тілдерінің тарихын зерттеуде таптырмайтын бірден-бір тарихи материал. Мұнда бай тілдік материалдармен қатар түркі халықтарының сол кездегі қоныс ынғайлары мен этнографиялық жақтарынан да құнды материалдар бар. Сөздік алфавит тәртібімен емес, буын саны тәсіліне қарай жасалған. Махмұд сөздігі әдеттегі сөздіктер сияқты тек лексикалық материалдармен ғана шектелмейді, ол – өте кең мазмұнды зерттеу. Мұнда түркі тілінің сөз қолданысы, оның семантикалық, дыбыстық, грамматикалық сипаттары, бір-біріне ұқсастық, өзгешеліктері жан-жақты ғылыми ұстамды қолдана отырып жазылған – түркілердің алғашқы энциклопедиясы. Еуропалықтардан сөздікті алғаш зерттеген неміс ғалымы К. Броккельман. Ол сөздіктегі түркі сөздерін 1928 жылы жеке бастырып шығарған.

Түркітану – түркі халықтарының тарихы мен әдебиетін, тілі мен мәдениетін зерттейтін кешенді ғылымдардың бірі. Түркітану ғылымы Евразия құрлығында дүниеге келді. Оның өзіндік заңды себептері бар. Кешегі Кеңестер Одағының территориясы болып

саналған, бүгінде бірнеше тәуелсіз мемлекеттер орналасқан Еуразиялық территорияның басым көпшілігін түркі халықтары мекендейді. Бұл жерлер – түркілердің туып-өскен ата қонысы. Түркітану шығыстану ғылымының бір тармағын құрайды. XI ғ жазылған энциклопедиялық қасиетке ие «Диуани лұғат-ит-түрік» түркі мәдениетіндегі әсіресе түркітану ғылымында ең ауқымды әрі ең маңызды туынды.

Кітаптың қолжазбасының 1914-1916жж Стамбұлда алғаш жариялануы дүние жүзіндегі білім адамдарының, әсіресе түркі ғалымдарының назарын аударды. Көп ұзамай бұл туынды басқа тілдерге де аударылды, 1928ж неміс тіліне, 1931-1941жж түрік тіліне, 1960-1963ж өзбек тіліне, 1981-1984жж ұйғыр тіліне, 1982-1985ж ағылшын тіліне, 2005ж қытай тіліне аударылды[1; 68]. Сонымен қатар «Диуани лұғат-ит-түрік» жөніндегі зерттеулер де көбейе бастады. Бұл сөздік жөніндегі зерттеу түркітану ғылымында маңызды орынға ие болды және ие бола бермек.

Қытайда «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегі 1940 жылдан бастап зерттеле бастады. Кітаптың ұйғырша аудармасы жарыққа шыққаннан кейін (1981-1984 жж.), бұл тақырып жайындағы мақалалар тіпті де көбейді. Тек 1980 жылдардың ішінде сөздікке қатысты зерттеулер саны 50-ден асты.

XI ғасырдан бүгінге дейін шамамен мың жылдай өтті. Сөздікті зерттеу барысында автордың өмірбаяны, сөздікті жазған уақыты, жазу мақсаты мен шарттары, негізгі тақырыптар мен құрылысы т.б. мәселелерді қарастыруымыз керек.

Осы мәселелерді қарастыру негізінде сөздіктің ұйғырша нұскасын дайындаған ұйғыр ғалымдары мен қытай ғалымдары: проф. Ху Джын Хуа, Гың Шы Мин, Хажы Нұрхажы, Ниғымет Мыңжани, Жаң Жуаң Да, Ибрахим Мути, Мирсұлтан Османов, Шяу Жуң Ий сынды түркітанушы ғалымдар аянбай еңбек етті.

Осы тақырыпқа байланысты зерттеулерден алғаш болып сөздіктің ұйғырша нұскасын дайындағандар ғалымдар тарапынан жазылған «Махмұд Қашқари және түрік тілінің сөздігі» [2; 3-9]. атты мақаланы айта кетуіміз керек. Бұл мақалада сөздікке қатысты кейбір мәселелер қолға алынып, мынадай бірнеше бөліктерге бөліп түсіндірген:

1. Сөздік жазылған кезіндегі әлеуметтік шарттар.

2. Автордың өмірбаяны.

3. Сөздіктің жазылған уақыты.

4. Сөздіктің маңызды тақырыптары.

5. Тіл ерекшеліктері.

6. Аударылуы, жариялануы және зерттелуі.

Бұлардан басқа маңызды болған «Түрік тілінің сөздігімен танысу» (Ху Джын Хуа мен Гың Шы Мин, Шин Жяң Әдебиеті, 4 б. 1964 ж.) [3; 2]. «Махмұд Қашқари «Диуани лұғат-ит-түрік» және жинаққа енгізілген дөңгелек дүние картасы»[4; 4-6].

Профессор Ху Джын Хуа мен Гың Шы Мин бірге қолға алған шығармаларында сөздік жайында жалпы мәліметтер берумен қатар, оның жазылу себептері мен жағдайларына объективті талдау жасаған.

Олардың зерттеулеріне қарасақ, кітаптың жазылуының алғашқы себебі—әлеуметтік қажеттілік болған сынды. Қарахан хандығының шығыста Хотан мен Күшарны, батыста Бұхараны, оңтүстікте Әмудария өзенін, солтүстікте Жетісуды алып жатқан ең күшті дәуірінде, осы өңірде өмір сүрген халықтың тілі бірдей емес еді, олардың өзара қарым-қатынаста болуы үшін бір-бірінің тілін білуі керек болды. Ислам дінін қабылдағаннан кейін Қарахандықтардың араб және парсылармен қарым-қатынасы күшейе түсті [5; 71-78]. Сол себепті араб, парсы және басқа елдерден келген елшілер мен ғалымдар, саудагерлер және дін адамдарының қарахандықтардың тілін үйреніп білуіне тура келді. Міне, осындай жағдайда Махмұд Қашқари өзінде бар мүмкіндікті пайдалана отырып, түркі мәдениетінің дамуына өз үлесін қосты.

Профессор Джаң Гуаң Да түрлі мәліметтерге сүйене отырып, сөздікке байланысты біраз мәселені қолға алған. Ол өзінің зерттеу мақаласының бірінші бөлімінде сөздіктің маңыздылығы, әсіресе кітаптың негізгі жүйесі мен тақырыптары, сонымен бірге Махмұд Қашқаридың өмірбаяны, сөздіктің зерттелу жағдайы жайында мәліметтер берген. Екінші бөлімінде сөздікте сөз болған «Дөңгеленген дүние картасы» және «Ислам картасы» арасындағы байланыстар мен дөңгеленген дүние картасының ерекшеліктері мен маңыздылықтарын тіліне арқау еткен. Үшінші бөлімінде Қытай, Табғаш сынды атауларды түсіндірумен қатар, XI ғасырда Қытайдың солтүстік батысына орналасқан халықтың сол кездегі

қытайларға деген көзқарасын түсіндірген. Джан Гуан Даның бұл жұмысы Қытайдағы ғалымдардың назарын аударып «Диуани лұғат-ит-түрік» жайында, түркі тарихы мен географиясында, түркі мәдениетін зерттеушілер мен қызығушылардың пайдалану құралдарының біріне айналған [6; 62].

Бұдан басқа, доцент Ли Зың Шяң мен Ли Джиң Уидың жазған «Түрік Тілінің Сөздігі және зерттелуі» атты мақаласын атап өтуіміз керек. Мақалада сөздік жөнінде жалпы шолу жасалған [7; 18].

Профессор Ибрахим Иүти «Түрік Тілінің Сөздігі және Қашқарлы Махмұд» деген зерттеуінде сөздіктің тіл ерекшелігі жайында сөз еткен [8; 3]. Түркітанушы Мирсұлтан Османов та, Шин Жяң Қоғамдық Ғылымдар Академиясы жағынан тұңғыш рет өткізілген Қоғамдық Ғылымдар конференциясында (1982 ж.)

ұсынған мақаласында Түрік тілінің сөздігінің әдеби тіл ерекшеліктерін, Махмұд Қашқаридың өмір сүрген жері Қашқардың тарихы жөнінде атап өткен. Профессор марқұм Нығмет Мыңжани түрік тілінің сөздігіндегі сөздер мен қыпшақ қазақшасының тілінің байланысына

тоқталып, қарлұқтардың бір бөлігі қазақ тайпаларына жататынын, чүмүл, яғма сынды тайпалардың бір бөлігі де қазақ тайпаларына жататынын дәлелдеген, олай болса қазақтармен сөздікте сөз болған ұлттар мен тайпалар арасында тығыз байланыс бар деуге болады [9; 28].

1. Wang Yuan-Xin, Zin'deki Türk Diyalektleri Araştırma Tarihi, Ankara, 1994.

2. Үйғыр тіліндегі, Үрімжі, 1981.

3. Ху Джын Хуа, Гың Шы Мин, Шин Жяң Әдебиеті, Үрімжі, 1964.

胡振华/耿世敏新疆文学, 乌鲁木齐, 1964.

4. Жаң Гуан Да, Орталық Ұлттар Институтының газеті, 26.1978) 张光达, 中央民族学院日报, 1978

5. Гың Шы Мин, Қарахан дәуіріндегі мәтіндер I, II, III 1978-1979. 耿世敏 喀喇汗王朝文献, 乌鲁木齐, 1978-1979.

6. Жаң Гуан Да, Махмұд Қашқаридың Түрік тілінің Сөздігі және Дөңгеленген дүние картасы, Тіл және Аударма, 1982. 张光达, 马赫穆喀什隔离的 突厥语词汇 与 鉴于此树的圆形地图, 语言与翻译, 1982.

7. Ли Дзың Шяң, Кітап сыны, 4, 1980, Ли Чин Уи мен бірге. 李增祥/李庆伟, 突厥语词典及其研究, 1984.

8. Ибрахим Иүти, Түрік Тілінің Сөздігі және Қашқарлы Махмұд, Шин Жяң Газеті, 1948.

9. Нығмет Мыңжани, Түрік Тілінің Сөздігі және Қазіргі Қазақ тілі, Шин Жяң Қоғамдық Ғылымы, I/1981, II/1982.

Р.А. Авакова, Ж.М. Зинадил

Кашкари «Диуани лугат ат-турк» в исследованиях тюркологов Китая

В данной статье рассматривается энциклопедический словарь Махмуда Кашкари «Дивани лугат-ат турк». Анализируются работы Китайских исследователей, посвященной к этой проблеме.

R.A. Avakova, J.M. Zinadil

Kashkari "Diواني lugat at-Turk" in Chinese studies turkologists.

Given article considers the encyclopedic dictionary of Mahmud Kashkari «Divani lugat at-turk». Analyzed the works of Chinese researchers devoted to this problem.

Р. А. Авакова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ф.ғ.д., профессор

А. А. Сайлауова,

2-курс магистранты

ТҮРКІ МИФОЛОГЕМАЛАРЫ: ХАЛЫҚ САНАСЫНЫҢ МӘДЕНИ-РУХАНИ ТЕТІГІ

Мифологемалар – ерте кездегі халықтың әдет-ғұрпына, салт-санасына, көне дәуірдің наным-сенімдерінде пайда болған, тілді жасаушы халықтың белгілі дәуірдегі ой-санасының, жан-дүниесінің көрінісі болып та-

былатын эмоционалдық және экспрессивтік мәнге ие тілдік қордың құрамдас бөлігі. «Халықтың дүниетанымын, көңіл-күйін, алғысы мен қарғысын, көз жасы мен қорқынышын, қуанышы мен ренішін, тілегі мен батасын

бойына сіңірген, өзіндік ұзақ тарихы бар, қазіргі заманға дейін тілде сақталған тұрақты тіркестер әдеби тілдің актив қолданысындағы тарихи материалы болып табылады» [1; 98].

Ежелгі дәуір адамдары әр заттың, нәрсенің не жақсы, не жаман иесі бар деп түсінген. Сондықтан жақсы жақтағыларды құдай, періште, пайғамбар, әулие деп атап, жаман жақтағыларды шайтан, албасты, пері (мұның да екі түрі бар) деп сенген. Алғашқы қоғамдағы адам бұларды нақты өмір сүретін нәрселер деп білген [2; 94].

Адам табиғатының дамуы айналадағы қоршаған ортаға байланысты екені бесенеден белгілі. Оның дүниетанымы – болып жатқан жағдайларға көзқарасы білімінің қайнар көзі болып табылады. Осы орайда түркі халықтарының, оның ішінде тілі мен ділі бір қазақ және түрік тілдеріндегі мифологемалар. Жалпы мифологема дегенде, әңгіме миф жөнінде болатыны бәрімізге мәлім, сондықтан да ең алдымен миф деген сөздің мағынасына кеңінен тоқталып өтейік.

«Миф» - ол ескі заманнан бері Көне Грециядан бастау алған ұғым, яғни құдайлардың, дүниенің, тіршіліктің, адамзаттың қалай пайда болғанын бейнелейтін аңыздар. Бірақ ол XIX ғасырдағы ғылым ойлағандай өтірік емес, ертегі де емес (қарабайырланып кетіп ертегіге айналуы мүмкін). Ол белгілі бір ұлттың, нәсілдің қоршаған дүние туралы, өзі туралы, өзінің тарихи жолы туралы астарлап айтқан шындығы. Мифология ғылымымен айналысып, оның ішінде қазақ мифологиясын зерттеген, көптеген еңбектер қалдырған С. Қондыбай мырза былай деп жазады: «Мифология, миф – ойдан шығарылған қиял емес, ол – өткен заманның адамының шындығын бойына сақтап қалған ата-баба сарқыты. Ол – өткенді саналы түрде бұрмалаудың, жалғандықтың ескерткіші емес, бірнеше мәрте бүктетіліп, оралып, ақиқаты мен қатесі қатар өрілген, еріксіз шатасудың тозаңының арасында байқалмай қалған ақиқаттың өрім қамшысы» [3; 9].

Жалпы алғанда, XX-XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылымда мифке көзқарас қатты өзгерді, ұлттың санасын, түпсанасын да миф арқылы зерттеуге болатыны анықталды. Ұлы философ, Фридрих Ницше мифті кез келген дені сау мәдениеттің көкжиегін қоршап тұратын, сол мәдениетті, сол халықтың санасын қорғап тұратын шекара деп білген. Бізге сол

шекара, әсіресе кәзіргі жаһандану дәуірінде қандай керек екені сөзсіз түсінікті.

Ал түркі халықтарында, оның ішінде қазақ және түрік халықтарында, мәселен, көне гректермен салыстыратын болсақ, бірқатар космогониялық, астрономиялық және этиологиялық мифтерден басқа дүние жоқ сияқты еді. Өйткені біздің мифтер дер кезінде (мыңдаған жыл бұрын) қағазға түсірілмеген, әбден қарабайырланып, фольклор деңгейіне түсіп кеткен. Оған қоса, көшпенділердің көптеген мифтері мәтін түрінде емес, жеке сөз, музыка, ою-өрнек, киелі архитектурада астарлап берілген, дәлірек айтқанда, бізге сол түрінде ғана жеткен. Сөйте тұра, сол аз мұрамызды зерттеу мәселесі отарлық империя тарихынан қолдан тежелген.

Алғашқы Адамның дүниеде жаралуының өзі таңғажайып құбылыс, түпсіз терең ойлардан өрбіген мифтердің қайнары. «Адамның жаралуы» деген мәселе жайлы аңыз – дүниеде ең алғаш пайда болған бастапқы аңыздардың бірі. Барлық халықтардың арасында олардың өздері тудырған және соған ойлары жүгінген хикаялары бар. Бұл аңыздардың бәрі күдірет иесі *Тәңір* адамды топырақтан жаратқан деген ұғымды берік ұстанады. Сонау ерте заманнан бері барлық ұлттар арасында тарап, жалпылама болса да қалыптасқан. Бұл жайлар көне жазбаларда да бар. Қытайдың ерте замандағы «Ғұрып-әдет естеліктері» деген көне жазбасында осы жайлы былай жазылған: «Дүние жаралған шақта адам баласы әлі жаратылмаған еді. Кова (жаратушы) адамның тұрқын сары топырақтан жасаған. Ол жалғыз өзі ештеңе тындыра алмайтын болған соң, лайға шылаулы тұрған арқанды балшыққа тастай салады. Содан соң күдіреттің күшімен сол арқанға жан бітеді де, адамға айналады». Еврейлердің құдайы *Яхуей* де, Мысыр аңызындағы *Бөрі басты құдай* да әуелі балшықтан адамның тұрқын жасап алғаннан кейін оған жан бітеді. Жалпы адам баласының қалай пайда болғаны жайлы ойлар осылайша өрби келе, ақыры әртүрлі сенімдердің ақауына айналған. Философиялық түйсіктердің негізін қалаған сол сенімдердің бәрі де адамның топырақтан жасалғанына барып тіреледі. Өйткені сол замандағы наным бойынша топырақтың өзі де аса қасиетті, күдіретті *Тәңір* саналған.

Ежелгі түріктердің бір аңызында айтылуынша, алғаш әлемді қара түнек жауып, бү-

дыңғыр мұнар басып тұрған. Ұзақ уақыт өткеннен кейін *Жер* мен *Аспанның* жігі ажырайды. Содан әр қайсысы өз алдына бөлектеніп, бітім-түрпаттары бірте-бірте ұлғаяды да, екеуінің арасынан *Күн* мен *Ай* пайда болып, шексіз бостықтан орын алады. Содан кейін барып дүние *Қараңғы* және *Жарық әлемге* бөлінеді. Сол *Жарықтың* нұры себілген жерлерден адам баласының, жан-жануарлардың тіршілігі басталған... Осы арада қазақ аңызындағы *Алдар Көсе* мен *Сайтанның* өзара таласы еске түседі. Жолаушылап келе жатқан екеуі шаршаған соң, бірін-бірі кезектеп арқалап жүрмек болады. Сонда кезек жайын ойласады. Кімнің жасы үлкен екенін анықтау үшін бірінен-бірі асып түсіп, жастарын ұлғайтады. Сайтан өзі туғанда жердің тоқымдай екенін айтады. Сонда *Алдар* зар еңіреп жылап жібереді. Сол тоқымдай жерде атқа шауып жүрген баласының өлгенін айтып жеңеді... Бұл аңызда да көне сенімнің ізі жатқаны байқалады. Бұл да халқымыздың ұзақ тарихи өміріндегі рухани қазынаның сарқыны сияқты.

Аңыздық сенім бойынша *Жер* – адам баласының, тіршіліктің, аң мен құстың, орман-тоғайдың, жеміс-жидектің, балауса шөптің Анасы. *Аспан* – жарық сәуленің, су себелейтін жауын-шашын бұлттарының анасы. Сондықтан адам баласы *Көк Тәңіріне Жер-Ана* тәңіріне табынған. *Тәңір* – ертедегі Алтай шамандарының нанымдық тілі. Бұл сөз күдіретті кие, аспан және шексіз кеңістік деген ұғымды білдірген. Кейін келе жаратушы киенің мағынасына ауысқан. *Тәңір* сөзі жыл санауымыздан бұрынға III ғасырда өмір сүрген Ғұндарда (Күндер) ұшырасады. Сол заманда *Тәңір* деп аталатын киелі күдіретке Ғұндар да табынған екен. Тіпті өздерінің билеушілерін *Тәңір құт* деп атап, соған бас иген. Ал ол билеушілері болса, бізді *Тәңір* жақсы көріп жаратқан айрықша сипаттағы адамдарымыз деп, өздерін *Тәңір балалары* атаған. Сол заманда Ғұндармен аралас-құралас, қанаттаса өмір сүрген, сол ғұндарға бағынышты болған, кейін бөлініп, өз алдына тәуелсіз өмір сүрген Үйсіндердің сенімінде де *Күннің күдіреті* ерекше орын алады. Үйсін билеушілері де өздерін *Күн тәңірінің* нұрынан жаралған деп санайды да, *Күн тәңірдің* жебегені жайлы жоралғыны қолданады. Сондықтан Үйсін елі билігінің иесі *Күн би* аталған.

Бұл *Күн* тәңірі жаратқан, мейірін төккен би деген ұғымды білдіреді.

Шамандық белгілер көне түркілердің сенімдерінде көп екендігі туралы әсіресе XIX ғасырда жасалған зерттеулерде мол айтылған. Бұл ретте алтайлықтар мен якуттар тұрмысы ерекше қарастырылды. Шамандықпен қоса өзге дінедерден келген көптеген сөздер бар екендігін айту қажет. *Құдай, құрбұстан, кормос, майтере, маңгдашире, бурхан, матмас* т.б. ұғымдар әртүрлі сенімдердің терминдері. Буддизм, индуизм, христиандық элементтер араласқан сенімдер ішінен таза көне түркілік шаманизм нысандарын бөліп шығару өте қиын шаруа.

Шамандық наным, сенімнен гөрі емшілік, жадылық, сиқырлық сипаттарға көбірек ие болған. Шаман сөзі үнді, парсы тілдерінде де бар екен. Түркілердің аталар рухына сенуі, құрбандық шалуы, бүркітті кие тұтуы сияқты салттары шамандық жосықтармен де сабақтас келеді. Шаман өлгендер руымен тілдесу, солардан медет алу тәріздес құпиялардың сырын іздейтін тылсым күштермен байланыс жасайтындай көрінеді. Шаман өзін адамдар мен тәңір арасын жалғастырушы деген ойды қалыптастыруға үлкен ықпал жасаған.

Ескі түркі сенімін үш топқа бөлуге болады. Біріншісі – табиғат күштеріне сену. Көне түркілер табиғатта, оның құрамдас бөліктерінде: *аспанда, жерде, тауда, таста, өзен-көлде, орманда, ағашта, найзағайда, темірде* тылсым күштер бар деп сенетін еді. Бұлардың бәрін ерекше рухы бар деп санаған. Ол рухтар жақсы және жаман деп екіге бөлінген. Мұндай сенімдер көне грек, рим, қытай, үнді тайпаларында да болған. *Көк тәңіріне* және ата-бабалар рухына бағыштап көне ғұндар жылқыны құрбандыққа шалған. Көк түріктерде де осынадай дәстүрлі рәсім болғаны белгілі. Қаған *күндіз күнге, түнде айға* табынған. Көне түркілер белгілі бір іске кірісер алдында ай, жұлдыздар қозғалысын бағатын болған. Табағаштар ғибадат жасаған жерлерге қайың ағаштарын екен, кейін ол жерлерді қасиет тұтып, бағып, суарған соң киелі саналатын ормандар сілемі өсіп шыққан.

Екіншісі – дүниеден өткен бабалар рухын құрмет ету, оларға сену, сиыну – көне түркілер сенімінің құрамдас бір бөлігі. Дін зерттеушілер мұндай наным жалғыз түркілерде ғана емес, әлемдегі көне халықтардың бәрінде

де болғанын анықтап берді. Ғұндар, табғаштар, көктүріктер киелі деп санаған орындарда, үнгірлерде, қалаңқайларда, өзен-көл жағасында ата-бабалар рухына арнап құрбан шалған. Олар ата-бабалардан қалған түрлі киімдерді қару-жарақтарды киелі санап, оларды ұрпақтан-ұрпаққа көздің қарашығындай сақтап, жасырып, бірінен біріне жеткізіп отырған. Сол сияқты бабалар зираты аса қастарленіп сақталған, күтілген. Зиратты бүлдіру үлкен қылмыс саналған. Аттиланың бірінші Балқан жорығының негізгі себебі Маргос епископының ғұн зираттарын бітіріп, ескі қабірлерді бұзып, тонауына жауап ретінде басталған. Дәл осындай оқиға б.ж.б. 79 ж болды, түркілер бабалары қорымын талқандағаны үшін монғолдарға соғыс ашқан.

Көне түркілердің негізгі діні – *Көк Тәңірлер* саналады. Бұл басқа діндер ықпалына түспеген ең арғы дәуірлердегі саф таза сенім болатын. *Көк Тәңірі* дүниені тұтас басқарып отырған бірден-бір ұлы қуат, алып күш есептелген. Түркілер оның тұрағы аспанда деп санап, *Көк Тәңірі* деп атаған. Бұл сенім аңшылықпен айналысатын, үнемі қозғалыста жүретін бағыт-бағдарды күн, ай, жұлдыздар арқылы белгілейтін көшпелі елдерде ғана туғандығы дәлелденген. Осы ата салт, ата дәстүр көне түркілердің тұрмыс-тіршілігінен, қоршаған ортамен байланысынан барып тұрған.

Көк Тәңірі сенімінің негіздері туралы деректерді Қытай жазбаларынан, Орхон ескерткіштерінен, өзге де шетелдік ғалымдар еңбектерінен табуға болады. Б.ж.б. 176ж Қытай императорына жазған хатында ғұн қағаны Мөде өз жеңістерінің тікелей жебеушісі әрі қолдаушысы *Көк Тәңірі* деп көрсетеді. Және өзін таққа отырғызған да *Көк тәңірі* санайды.

Сақталып қалған тас ескерткіш жазбаларында *Көк Тәңірі* түркілердің бірден-бір өзіндік құдайы екендігін анық ашып айтқан. Түркі халықтарының ұлы қағандықтар құрып, ұлан-асыр аймақтарды игеріп, зор мәдениет жасауына ықпал жасаған шешуші күштердің бірі – осы сенім-наным *Көк Тәңірлік* діні болғандығын әртүрлі елдердің зерттеушілері мақұлдап жазған болатын.

Көне түркілер арасына кейін кірген шамандық сарындар *Көк Тәңіріне* деген сенімнің негізгі қағидаларын, салттарын жоя алмаған. *Көк Тәңірі* сенімінде космогониялық, абстрактылық ойлаудың ғажайып үлгілері бар. Мұны Орхон ескерткіштерінен аңғаруға болады.

Әлемнің төрт тарабын анықтау, күн, ай, жұлдыздар қозғалысындағы заңдылықты білу, жыл маусымдарының ауысуын қадағалау, көне түркілерге осының бәрін біреу билеп, басқарып отыр деген жалғыз құдай – *Көк Тәңірі* идеясына алып келген. Яғни нақты бір пұтқа табынбай, әлемдік мәні бар жалғыз тәңірді мойындаған. Оның әйелі, баласы деген ұғымдар жоқ. Тәңірдің түрі, кескіні жоқ. Сондықтан түркілер тәңірге арнап ғибадатхана, пұтханалар салмаған. Түркілердің барлық рухани күш иесі *Көк Тәңірі* деген пікірлерді А. Габайн, Р. Гирауд, М. Ергин, А. Инан, К. Ширатори секілді ғалымдар жазған.

Көк тәңірлерінің арасында аса мейірімді әйел тәңірлері де бар. Әйел тәңірлерінің асқан күдіреттісі – *Ұмай ана*. Алтай түріктерінің аңыздары айтуынша, адам баласын *Ата тәңір Ерғұн мен Ана тәңір Ұмай* жаратқан. Бүкіл адамзат солардың ұрпағы саналады. Әсіресе, ұрпақ өсіруде *Ұмай ананың* қызметі де, күдіреті де зор. Махмұд Қашғаридің «Түрік тілдері сөздігінде» осы нанымды растайтын сөз. Көкке табынған түрік әйелдерінің «Ұмайға сиынсаң – ұл табасың» дейтін мәтелі бар. Сондықтан көне түріктердің нанымында – *Көк жүзі (Аспан)* де қасиетті кие. Шаман дініне тән нанымдарға назар аударсаңыз, адам баласының күш-қуаты, қауқары, ой болжамы жетпейтін құбылыстардың бәрі тәңірдің киесі саналады. Содан барып әр құбылыстың өзі тәңірге айналған.

Түріктердің аңыздары да «Құдай яғни *Тәңір* адамды сағыз балшықтан жасаған» деген нанымға негізделеді. Балшықты езіп, илеу үшін қолданған судың қасиеті ерекше дәріптеледі. Бір бұлақтың көзін ашудың өзі – шексіз бақытқа жеткізетін сауап. Сондықтан қазақ ырымында судың тазалығы дәріптеледі. Балаларды суға сарып, былғама деп тәрбиелейді. Суды ластауды да күнә санайды.

Алтай түріктерінің аңыздарындағы күдіретті тәңірлердің бірі – *Жер тәңірі*. Сондықтан түріктер: *Жер – Отан*, жарылқаушы мекен, адам баласының қорғанышы деп қастерлеп табынған. Қазақ баласы үшін де *Жердің* қадір-қасиеті өте жоғары. *Ата жұрт, ата қоныс* деп атадан қалған мұра ретінде қастерлейді. Бұл – қазақ қанына сіңген ізгі сенім. Соған орай жерді аялайды. *Жерді* албаты қазып бүлдірген әрекет – күнә, өйткені *Жердің* еркінен тысқары істелген іс оның жанын жаралайды. Бұл тәңірді күйіндіреді.

Тәңір атауы – түріктердің төл сөзі. О баста алтайлық шамандар *тәңірге* сиынып-табыну үстінде орындайтын ырым-жырымдарындағы құбылыстарға арнап қолданған сөзі. Осыған қарағанда түрік халықтары сенген діннің *тәңірі* де осы Алтай өңіріне орнығып, пенделеріне жол-жоба нұсқап отырған секілді. Сол *Тәңірдің* мекені – *Көк (аспан)* – шексіз кеңістік. Осы кеңістік ұғымы ұлғая келе күдіретті күштің иесі деген мәндегі жаратушы, құдай мағынасына ауысқан. *Тәңір* сөзі түріктер сенім-нанымымен бірге жаралған, өте ерте заманнан қолданылып келеді. Түрік халықтары бұдан бес-алты мың жыл бұрын айды, жұлдызды, *күнді Тәңір* тұтқан. Осы күдіреттердің бәрі аспанда тұратындықтан сол шексіз кеңістікті де *Тәңір* қатарында қадірлеп *Көк Тәңірі* деп сыйынған.

Осындай наным-сенім жүйесімен түрік халықтары ерте заманның өзінде-ақ пір тұтқан еркек тәңірлер сияқты күдіретіне иланып, шектеусіз сенген, қасиетіне бас иген, киесі мол *әйел Тәңірлер* де болған. Бұл тәңірлердің күдіреті әлемдегі жан иелерін өзіне табындырған *Көк Тәңірінен* кем емес. Түріктердің сол ұлы *әйел Тәңірі Ұмай ана* деп аталады. Ерте замандағы күллі түрік жұрты оған бас иіп, шын ықыласпен табынған. Бұл түрік жұртының ежелгі дүниедегі сенім-нанымның айғағы.

Ұмай ананың күдіреті – адам баласына құнарлы топырақ пен тұнық су қайнарларын сыйлауы. Бұл екеуі де тіршіліктің көзі. Сондықтан *Ұмай ана* жер бетіндегі өнімнің де тәңірі саналады.

Қазақ халқының түпкі ата-бабалары дүниеге келгелі қаншама ықылым заман, сан ғасырлар өтті. Әсіресе, түркі тектес туыс халықтардан енші алысып, қара шаңырақта өз алдына жеке ту тігіп, ел болғалы бері қазақтар ата-баба дәстүріне ықылас қойып, әрін кетірмей, әдет-ғұрпын, салт-санасын және тілін, дінін сүттің қаймағындай таза сақтауға көше бастады.

Тәуелсіздік алғалы бері ұлттық салт-дәстүрлер қайта жаңғырып, қазақ мифологиясы да оқытылып жүргені көңілге қуаныш ұялатады. Тарихи көне үдеріс болып отырған мифология – халықтардың тіршілік кәсібіне, наным-сеніміне, өмірге деген көзқарасына байланысты туып, қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, өзгеріп, жаңарып отыр. Сондай-ақ, оның жаңа қоғамдық қатынасқа қайшы келетіндері жойылып, өмірге қажеттілері дамып, жаңа мағынаға ие болып отыр.

Ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға үзбей жалғасып келе жатқан мифология қайта жандануда десек, артық айтқандық емес. Білім ордаларында (балабақша, орта мектеп, ЖОО) түркі мифологиясын насихаттау жұмысы әр түрлі іс-шаралар ұйымдастыру арқылы өтеді. Көбіне әдебиет, әдеп, этика пәндерінде әр түрлі тақырыптағы мифке байланысты жарық көрген әдебиеттерді, бұқаралық ақпарат құралдар – газет-журналдарды қайнар көз ретінде пайдаланады. Оның мақсаты – осы мифке байланысты оқырмандарға беймәлім болып келген әдебиеттерді насихаттау, дәстүріміздің әр саласын қамтитын мәселелерді көтерген мақалаларды көпшілікке танымал ету. Сол арқылы осы тақырыпқа оқырмандардың, жастардың, жасөспірімдердің қызығушылығын арттыру, олардың дүниетанымына ықпал ету, дәстүрден тәлім-тәрбие алып, оны одан әрі дамытуына жағдай жасау.

Әртүрлі сенім-нанымнан туған құбылыстар сананың өсуіне орай ауысып, кейбіреулері жай ғана ойын негізіне айналып кетсе, кей сенімдер ой-қиялдың өрбуіне жол ашып отырған. Тіпті тіршілік әрекеттерінің көп қимылы сол құбылыспен астасады да, ұлтқа тән салтқа, дәстүрге айналып кетелі. Жалпы тіршілік құбылысы секілді сенім-наным қағидаларын да адам баласын жаңа белестерге жетелейді.

«Мифологиялық танымдағы тілдік «қалдықтар» – табиғи құбылыс. Тіл мұндай «қалдықтарды» «қатырып» («консервілеп») сақтап қана қоймайды, сонымен қатар мағынасын жаңартады, танымдық тұрғыдан жаңаша көзқараспен қабылдайды. Соның нәтижесінде тілдік бірліктердің тарих қойнауында ұзақ уақыт сақталуы – осының куәсі. Миф қабаттарын ақырындап аша отырып, біз біртіндеп ертедегі дүниетанымның ошақтарына жол аша аламыз, бабалардың өмір тіршілігін “өз көзімізбен” көруге мүмкіндік аламыз» [4;15]. Ф. Энгельс өзінің «Анти-Дюринг» еңбегінде: «...Всякая религия является не тем иным, как фантастическим отражением в головах людей тех внешних сил, которые господствует над ними в их повседневной жизни, отражением которых земные силы принимают форму не земных», – дей келіп, діннің қалыптасу тарихына тоқталып, пікірін жалғастырады: «... в начале истории объектами этого отражения являются прежде всего силы природы, которые при дальнейшей эволюции проходят у различных народов через самые разнообраз-

ные и пестрые олицетворения ... Фантастические образы, в которых первоначально отражались только таинственные силы природы, приобретают теперь также и общественные атрибуты и становятся представителями исторических сил», – деп көп діндік атрибуттың, күдіреті күшті бір ғана дінге шоғырлану үрдісін ашып береді [5; 328-329].

Діни-нанымдық ұғымдардың мифологиялық түп тамырына қайта оралуы – мифтен ата-бабаларымыздың шындық өмірін, тіпті қатыгез әлемін де көруге мүмкіндік береді. Мифология фольклордың қайнар көзі болса,

ауыз әдебиетінде сақталған байлығымыз – көне заманның тілдік бейнесі. Тарихи-этимологиялық экскурс – мифологияның «материалдық» көзі, дәнекері.

1. Авакова Р.А. Фразеология теориясы (монография). – Алматы: Қазақ университеті, 2009.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1996.
3. Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. – Алматы, 2004. – 3- кітап
4. Авакова Р.А. Фраземалардың шығу дереккөздері. – Әлем кеңістігіндегі түркітану ғылымы. – 3-16 бб.
5. Маркс К., Энгельс Ф. соч. 2-е изд., т. 20. – М.: Профиздат., 1983. – 344 с.

Р. А. Авакова, А. А. Сайлауова

Турецкие мифологемы: духовно-культурные механизмы в сознании народа

Данная статья посвящена мифологемам тюркских языков. Тюркские мифологемы анализированы в лингво-культурологическом аспекте.

R. A. Avakova, A. A. Saylauova

Turkish myths: the spiritual and cultural mechanisms in the people's consciousness

Given article is devoted to mythologemes of Turkic Languages. Turkic mythologemes are analyzed in linguo-cultural aspects.

Ә. Б. Әбдірешова,

*М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл қаласы, Қазақстан*

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ТАҚЫРЫБЫ

Құқық қорғау тақырыбы – журналистика саласындағы қызықты да, өзекті әрі жан-жақты тақырып. Қызық болатындығы, оны жазу барысында түрлі фактілердің кездесіп, құрылымы жағынан ауқымдылығында болса керек. Белгілі бір адамның немесе қандай да бір жағдайға байланысты құқық қорғау тақырыбында қозғалған, көтерілген мәселе болғаннан кейін ол мақала (немесе репортаж, хабар) өзекті болып саналады. Жан-жақтылығына келер болсақ, өз мақаласын немесе репортажын дайындап, әзірлеуде оның мазмұнын ашатын мәлімет пен дереккөздің барынша нақты әрі дәйекті болуы журналистің өзіне байланысты. Яғни, оның кәсіби шеберлігі мен материалды дайындай білу әдісі тақырыпты қаншалықты меңгеріп, түсінгендігін көрсетеді.

Ал құқық дегеніміз мемлекет орнатқан және оның күшімен қорғалатын, жалпыға бірдей қоғамдық қатынастарды реттейтін тәртіп

ережелерінің (нормалардың) жиынтығы. Құқықтың түсініктері бірнеше, бірақ мазмұндары біреу-ақ.

Құқық мазмұнының негізгі элементтері:

- ✓ Қоғамның және адамдардың мүдде-мақсатын қорғау, орындау;
- ✓ Қарым-қатынастарды реттеп, басқару;
- ✓ Қоғамды дағдарысқа ұшыратпай, экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдениеттік т.б. бағытын дамытып, нығайту;
- ✓ Мемлекеттік органдардың, қоғамдық ұйымдардың құзыретін, ара-қатынасын реттеп, басқару;
- ✓ Халықаралық қатынастарды реттеп, басқару.

Құқықтың негізгі функциялары: реттеу және қорғау. Біз сөз қылып отырған құқықтың қорғау функциясы – нормативтік актілердің қоғамдағы қарым-қатынасқа ықпалын, әсерін күшейту, жаман қатынастарға тыйым

салу[1,146.]. Құқық қорғау тақырыбында қалам тербегенде, осы функцияға сүйеніп, заңды бағытта қызмет атқаруға болады.

«Адам құқығы әлемнің кез-келген мемлекетінде, оның саяси құрылымына қарамастан тартыс нысанына айналады. Құқық қорғаушының билікпен ымыраласа алмайтыны сияқты, билік органдары да оны жақсы көре қоймайды. Өйткені, құқық қорғаушының міндеті – кемшіліктерді тауып, оларды жария етіп табу болады», - деп жазады журналистика саласында көпжылдық тәжірибесі бар журналист Вячеслав Абрамов. Оның сөзіне қарағанда, адам құқықтары жөнінде жазатын журналистерді көп жағдайда құқық қорғаушылар деуге болады. Өйткені, олар зерттеу жүргізеді, құқығы аяққа тапталған жандармен әңгімелесіп, оларға қолдан келгенше көмектесуге тырысады. Бұл орайда мысалға, күнделікті эфирге шығып жататын республикалық телеарналардағы (немесе басылымдардағы) жаңалықтарды көріп отырсаңыз да кездестіріп қаласыз. Төртінші билік өкілдеріне де мұң-мұқтажын шаққан, әділет органдарының табалдырығын тоздырып, белгілі дау тудырған жайттың ақ-қарасын ажырата алмай жүрген жандар жиі шағымданатын көрінеді. Немесе өз құқығы тапталып, есесі кеткен адамдар осындай мәселелердің шешімін тауып, басын ашып беруге редакцияларға хат жазып, телефон шалып жатады.

Бүгінде құқық қорғау тақырыбы журналистиканың ажырамас бір бөлігіне айналған десек те болады. Өйткені еліміздің Ата заңының 1-1 тармағына сәйкес былай делінген: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмір, құқықтары мен бостандықтары.[2,31.]» Ал мемлекет пен халық билігі үшін қызмет атқаратын бұқаралық ақпарат құралдарында аталмыш тақырыпта ой қозғап, түсінікті ақпарат беретін хабарлар мен мақалалар жиі кездесіп жатады. Мысалы, ұлттық арна – «Қазақ радиосының» тікелей эфирінен аптаның дүйсенбі және сәрсенбі күндері «Заңгер кеңесі» хабары беріледі. Бағдарламаның тұрақты мейманы ретінде заңгер Нұра Тынысқызы қатысады. Журналист Гүлбану Алпамысқызы жүргізетін хабардың арқалайтын міндеті – редакция қоржынына келіп түскен (немесе тікелей эфирге хабарласқан) түрлі сауалдарға заң

тұрғысынан арнайы маманның кеңесін беру. Сол сияқты басылым беттерінде де құқық қорғау тақырыбындағы мақалалар көптеп кездесіп жатады. Бұл орайда республикалық басылым «Заң» газетінің көтерер жүгі ауыр.

Құқық қорғау тақырыбын бірнеше саламен байланыстырып қарастыруға болады. Журналист Вячеслав Абрамов оны былай деп бөліп қарастырады:

- Сөз бостандығы;
- Діни бостандық;
- Бас қосу және бірігу бостандығы;
- Ақпарат алу құқығы;
- Еркін жүріп-тұру құқығы;
- Әйелдер құқығы;
- Балалар құқығы;
- Тұтқындардың құқығы және т.б.

Оның айтуына қарағанда, адам құқығы туралы мақалаға арқау болар тақырыпты кез-келген жерден табуға болады. Ол бір топ адам өзге адамға немесе топқа тәуелді болған жердің бәрінде кездесетін мәселе. Адам құқығы мәселесі жасырын немесе ашық қақтығыс туындаған жердің бәрінде бар[2,239б.].

Расында да, күнделікті өмірден-ақ осы айтылғандарға мысал келтіруге де болар. Мысалы, тұрғындар тарапынан түсетін арыздар бойынша мәселе көтеретін тақырыпта қалам тербейтін болсаңыз, шағымданушылардың құқығын қорғау мақсатында бірнеше кейіпкерлерді қатыстыра отырып, көлемді материал әзірлеуге болады. Су құбыры істен шығып, жергілікті тұрғындарды әуре-сарсаңға салғандығы туралы ақпарат түссе, бірден оқиға орнына барған журналист оның неліктен істен шыққандығын, неліктен құтқару жұмыстары жүргізілмеді немесе осы аумаққа қатысты басшылықтың (әкімшіліктің) не атқарып жатқандығы сынды сұрақтарға жауап іздеуінен басталады. Мәселенің басын ашар сауалдарға жауап іздеу барысында көптеген жайттардың мәні өзінен-өзі келесі кейіпкерлермен қалай әңгіме өрбіту керектігін көрсетеді. Мұнда тек шағымданушы тарыпан ғана ақпарат алумен ғана емес, осы жағдайға кінәлі деп отырған адамдардың да пікірін білдіру керек. Бір оқиғаға түрлі көзқарас алу, біріншіден, берілген материалды қызықты ете түссе, бастысы, оны нанымды әрі дәлелді ете түспек.

Тағы бір мысал келтіре кетсек, жол-көлік оқиғаларына байланысты Жол полициясы басқармасының қызметкерлері ай сайынғы жүргізілетін рейдтік тексеріске аттанды.

Осындай рейдтердің біріне қатысу арқылы құқық қорғау тақырыбында өте маңызды репортаж әзірлеуге болады. Бір ай барысында қанша жол-көлік фактісі орын алды, оның кесірінен кімдердің құқығы аяқасты етілді, оқиғаның болуына себеп болған айыптының қандай жауапкершілікке тартылғанын өзек етіп, бірнеше сандық мәліметтерге сүйене отырып, көрерменге ой салатындай сюжет жазу үшін барынша көп мәліметпен қамту керек. Осы ретте сақтық шараларына да назар аудару артықтық етпейді. Ол журналистің өз қызметін атқаруға кепілдік болмақ. Бұл ретте соңғы жылдары құқық саласында қалам тербеп жүрген заңгер-журналист Кәмшат Тасболаттың «Мәтінді жазғанда қандай сақтық шаралары керек?» деген ақыл-кеңесін атап өту артық болмас.

Қорлау, жала жабу, ар-намыс, қадір-қасиет пен іскерлік беделге нұқсан келтірді дегендей айыптардан сақтану үшін журналист жазған мәтіннің әрбір сөзіне жіті назар аударуы керек. Себебі лингвистикалық сараптама барысында әрбір сөздің астарлы мағынасы ашылары анық. «Мәтіннің торына түсіп қалмас үшін не істеу керек? Журналист төмендегідей нұсқауларды естен шығармауы тиіс:

- Мәтін жазғанда «қауіпті» деп саналатын сөйлемдерде нақты тұжырым жасауға болмайды. Нақты тұжырымның орнына «сияқты», «көрінеді», т.б. сөздерді пайдаланған жөн.

- Эмоцияға беріліп мәтін жазуға болмайды;
- Егерде жазған мәтініңіз күдік туғызса, оны жарияламаған жөн. Немесе күдік туғызған абзацты алып тастаған жөн.

- Көпсөзділіктің қажеті жоқ
- Тақырыптан ауытқуға болмайды;
- Сөйлемдеріңіз нақты ақпараттан тұруы керек

- Негізсіз, дәйексіз ақпаратты бермеген жөн;

- Даулы материал дайындағанда асығыстыққа бой алдырмаңыз. Дәлеліңіз толықтай жеткілікті болған жағдайда материалды тағы тексеріп, мәтіннің «қауіпті» тұстарын тағы да сүзгіден өткізіңіз. Бірақ «қауіп» мәтіннің өзге тұсынан да табыларын ұмытпаңыз.

- Ар-намыс, қадір-қасиетке қатысты заң баптарын естен шығармағаныңыз жөн. [3, 239б.]»

Сонымен, заңмен байланысты құқық қорғау саласына қатысты мәселелерді жазамын деген журналистің жадында сақтауына жоғарыда аталған кеңестер артық болмас деп ойлаймыз.

Тағы бір айта кететіні журналистің заң саласындағы білімі, оны ретейтін еліміздегі заңдар мен негізгі халықаралық құжаттарды білуі керек. Олардың бәрін жатқа білмесе, қай заңды қай тұста дұрыс қолдануы керектігінен хабары болғаны жөн.

Қорыта келгенде, журналистика саласының ажырамас бір бөлігіне айналған құқық қорғау тақырыбы қашан да өзекті болып қала бермек. Бастысы, мұнда жазатын ақпаратың мен дерегіңе тек бір жақты қарамай, оқырман мен көрерменге (немесе тыңдарманға) оқиғаның нағында қалай өрбігендігін ашып көрсету қажет. Құқық қорғау тақырыбында жазатын журналистердің басты міндеті — адамдарға көмектесу. Ең батыл да таңдаулы тақырыптардың бірі саналатын құқық қорғау саласы ешқашан өз маңызын жоймайды.

1. Баккұлов С.Д. Құқық негіздері. – Алматы, 2004. – 247б.

2. Қазақстан журналистерінің тәжірибесінен. – Алматы, 2008. – 432б.

3. Қазақстан Республикасының конституциясы 1995

жылғы 30 тамыз(2007.21.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

4. Тайшыбай З.С. Журналистиканың құқықтық негіздері. – Петропавл, 2008. – 312б.

* * *

В статье рассматриваются проблемы о правах человека в средствах массовой информации.

* * *

The article deals with the problems of human rights in Mass media.

М. Әмірова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Мемлекеттік тіл кафедрасының аға оқытушысы

КӘСІБИ ТІЛДІ ҮЙРЕТУДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК БАҒЫТ

«Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде» деп Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев айтқандай, қазақ тіліне ерекше көңіл бөлінеді. Мерзімді баспасөз беттерінен белгілі болғандай, 60-шы жылдар ішінде тіл мәдениеті, баспасөз сауаттылығы мәселесін жетілдіре беру ісіне ерекше қарқын берілді.

Мемлекеттік құрылымдардағы мамандардың мемлекеттік тілді білуі коммуникативтік біліктілікті қамтиды. Сол үшін тіл үйренушілердің бүгінгі таңдағы сұраныстарын қанағаттандыру мен елтануға қатысты мәліметтер басшылыққа алынып, деңгейлеп оқыту әдісіне негізделгені жөн. Яғни, мұнда тілді сөйлеу және жазу, оқу және тыңдау дағдысы бойынша меңгеру баса ескеріледі.

Тіл үйренушіні қазақ тілінде жетік сөйлеуге дағдыландыру үшін ең алдымен сапалы білім қажет. Мемлекеттік тілді даиытудың кешенді бағыты тіл үйренушінің тілдік тұлғасын қалыптастыру арқылы жасалады. Оның бір мүмкіндігі қазіргі заман талабына сай техникалық құралдар, компьютер, электрондық оқу құралдары, ноутбук, проектор, мультимедия кабинеттерінің мүмкіндіктері, тест тапсырмалары арқылы білімін тексеру, тілді жедел меңгертудің бірден-бір жолы болып табылады.

Мемлекеттік құрылымдардағы мамандардың мемлекеттік тілді білуі коммуникативтік біліктілікті қамтиды.

Ғалым Қ.Қадашева «мамандық тілін» оқыту барысында негізгі бағыт ретінде бірнеше ұсыныс ұсынады:

- мамандығы бойынша ақпараттық және лексикалық-грамматикалық минимумдарды баяндау;
- осы арқылы дағды мен ептілікті қалыптастыру:
- тілдік өрнектерді сараптау;
- үйренушінің өз мамандығына сәйкес, тілді коммуникативтік қарым-қатынаста қолдана алатындай дәрежеде біліп шығуын қамтамасыз ету;
- сөйлеу әрекетінің негізі қамтылатын мәтіндерді беру;

- елтануға қатысты материалдарды үйренушінің өз қажетіне қарай пайдалану;

- сөйлеу жағдаятын үйренушінің мамандығына қарай бейімдеу; арнаулы терминдердің берілуін қарастыру;

- кәсіби тілдік күзіретін қалыптастыру.

Үйренушілер фундаменталды-теориялық біліммен бірге болашақ мамандығы бойынша да білім алуы керек.

Тілді үйрету барысында кез-келген сабақ грамматикалық, коммуникативтік, фонетикалық минимумдары айқындалған белгілі бір тақырыпқа, сол тақырыптың мәнін ашатын мәтінге негізделеді. Ал мәтіндегі сөздер мен сөз тіркестерінің семантикасы мен құрылымдық ерекшеліктерін нақтылайтын жұмыс түрлерінің қандайы болсын шығармашылық сипатта өрістеуі тиіс.

Тілді үйретудегі басты бағыт – коммуникативтік бағыт қатаң сақталуы тиіс. Сөйлеуге бағытталған коммуникативтік тапсырмалар жүйелі түрде сұрыпталуы керек. Мысалы күнделікті өмірге қатысты актив сөздер, жағдаяттық сұхбаттар, тақырыпқа қатысты пәрменді сөздер, елтанымға қатысты шағын мәтіндер т.б. Сондай-ақ синоним, омоним, антоним сөздерді, сөз түрлендіруші қосымшаларды, тұрақты тіркестерді, шешендік сөздер мен мақал-мәтелдерді жеңілден күрделіге қарай сатылып оқытқан жөн. Ал етістік минимумына қалып етістерден бастап, етістіктің барлық түрлерін кіргізуге болады.

Қазақ тілін оқыту – қоғам қажеттілігімен, өмір талабынан туып отыр. Қазіргі қоғамның алдындағы негізгі мақсаттың бірі – биік кәсіби іскерлігі адамгершілік қасиетпен ұштасып жататын шығармашыл тұлғаларды дайындау. Кәсіби іскерліктерді жетілдіру жұмыстары кәсіби қызығудың пайда болуымен байланысты. Ал кәсіби қызығушылық дегеніміз -студенттердің болашақ мамандықтарына жетелейтін, олардың іс-әрекеттерін белсендіретін қызмет. Қызығуды тудыратын қажеттілік. Студенттердің бойында мамандығына мақтанышпен қарау, табысқа жеткендігі қуаныш сезімі қалыптасады.ол студенттің

кәсіби іскерлігі мен дағдысын дамытуға итермелейді. Кәсіби іскерлікті қалыптастыру дегеніміз болашақ маманның іс-әрекетінде кездесетін мәселелерді дұрыс шешудің негізі болып табылады. Студенттердің кәсіби білімдері мен дағдыларын қалыптастыру арқылы болашақ еңбек іс-әрекеттерінде шебер қолдана білу қабілетін шыңдау болып табылады.

Кәсіби бағдар бере отырып, оқыту қазақ тілінде сөйлеу тілін қалыптастыру мен дамытудың ең басты факторы. Кәсіби тілде оқыту болашақ маманды қалыптастыру үшін қолайлы жағдай туғызу, тіл үйренушілерді мамандығына сәйкес оқыту, мамандықтарына қатысты лексикалық минимумды меңгерту.

Кәсіби бағытты ескере отырып оқыту-студенттердің таңдаған мамандықтарына қажетті білімді толық игерген, кәсіби мүмкіндігі мол маман иесін даярлауда өз әсерін тигізеді.

Қазақша кәсіби тілді оқытуда оқыту тәжірибелері көрсетіп отырғандай ауызша және жазбаша түрде жүзеге асырылады. Бұл екі бағыт тығыз байланыста болса да, тілді үйретудің бастапқы кезеңінде ауызша тілдік қатынасқа түсу жетекші рөл атқарады. Белгілі бір мамандыққа бейімдей берілетін лексикалық тақырыптың оқытылуына негізделі отырып, сөздік қорды дамыту арқылы жаңа сөздерді үйрету, жаңа сөздерді жасайтын формаларды меңгерту, сөз бен сөздің байланысын, тіркесін үйрету, сөйлем құрастыру сияқты мақсаттарға арналады. Әр мамандық саласына қарай бейімделе берілетін лексика-грамматикалық тақырып барысында сөзді мағынасына қарай дұрыс қолдана білуге негізделеді. Сонымен қатар әр топтағы студенттердің тақырыпты түсіну деңгейі және болашақ мамандығы ескерілуі тиіс. Тіл үйренушінің күнделікті сөздік қорын жетілдірумен қатар кәсіби бағдарды, негізге алу мақсатын назардан тыс қалдырмау керек. Кәсіби тілге бағытталған жұмыстар әр сабақ сайын жүйелі түрде жүргізілуі тиіс. Оқытушы мен студент арасындағы мамандыққа бағытталған тапсырмалар мен жаттығу жұмыстары сөйлеу әрекеттері арқылы тілдік қатынас орнатады.

Кәсіби тілді дамытуға берілетін тапсырмаларды сөйлесім әрекеттері арқылы меңгерту студенттердің ауызша тілдік қатынас орнатуға, сауатты жаза білуге дағдыландырады. Ол мамандығына қатысты мәтіндерден болашақ қызметіне қажетті мәліметтер алып, жаңа термин сөздерді меңгереді. Мамандыққа

қатысты мәтіндер белгілі бір тақырыпқа құрылып, қысқа хабар ретінде пәрменді лексикасына сай, тілдік құрылымы бай болып келеді. Мәтін мамандықтың әр қырын ашатын, ресми тілді жеткілікті түрде меңгеру дәрежесіне жеткізетіндей мақсатта іріктеліп алынады.

Кәсіби бағытта берілген мәтіндер міндетті түрде тапсырмалар арқылы бекітіледі. Ол тапсырмалар мәтіннің мазмұнын ашуға, мәтіндігі ақпаратты шығармашылық ізденістер мен толықтыруға, мәтіндегі деректерді адамдармен тілдескенде қолдана білуге арналған болуы тиіс.

Студенттің мамандыққа қатысты берілген мәтіндерді түсіну деңгейі әр түрлі болады. Оның мәтін мазмұнын толық түсінуі, ең басты ойды түсінуі, бөлшектеп түсінуі, яғни өз мамандығына байланысты ақпаратты қажетіне қарай нақтылап түсінуді меңгерген дұрыс.

Лексикалық сөздік қоры бай студент өз мамандығының сөз мәдениетін меңгеруге, өз кәсібін қадірлей білуге, оған жауапкершілікпен қарауға, орынды, әсерлі сөйлеуге ұмтылады.

Мамандыққа қатысты берілген мәтіннің өзіннен бірнеше коммуникативті жаттығулар жасау арқылы сөйлесім әрекетінің бірнеше түрін қолдануға болады. Мәтін бойынша бірнеше жаттығу түрлеріне тоқтала кетейік:

- мәтінді дауыстап оқу;
- мәтінен тірек сөздерді жазып алу;
- тірек сөздер арқылы сөйлемдер құрастыру;
- мәтін бойынша пікір алысу;
- мәтіндегі айтылған ойға қарсы пікір айту немесе айтылған пікірді қолдау;
- мәтін бойынша алған жаңа мәліметіңізге танданыс білдіру;
- берілген мәліметке толықтыру енгізу және т.б.

Мұндай жаттығулар тіл үйренушінің сөйлеуін дамытады, тілді күнделікті өмірде пайдалана білуіне жәрдем жасайды.

Кәсіби тілді мамандыққа сәйкес қатынас құралы ретінде үйретуде берілетін тапсырманың қарапайымнан күрделіге, жеңілден ауырға қарай сатылай өсуі арқылы жүргізілетін жұмыстардың жүйелілігі мен жалғастығы, алған білімдерін тәжірибеде пайдалана алу сияқты ұстанымдар басшылыққа алынуы керек.

Кәсіби лексикалық минимум студенттердің мамандығы туралы алған ақпараттыран жетілдіреді, сөздік қорын байытады, сауатты жазуға, дұрыс сөйлей білуге дағдыландырады.

Қорыта келе, мамандыққа байланысты мәтіндер арқылы студенттердің келешек мамандығы бойынша өте қажетті, пайдалы мағлұмат берілетін болғандықтан, студенттер өз

мамандығына байланысты мәтіндерді қызыға оқиды. Мамандыққа байланысты мәтіндер студент білімін толықтырып қана қоймайды, ғылыми тілін дамытады.

1. Инновационные технологии www.mgimo.ru.
2. Қ. Қадашева. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми – әдістемелік негіздері. Алматы, 2002ж.
3. Ф.Оразбаева. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. Алматы, 2005ж.

М. Амирова

Коммуникативное направление в изучении профессионального языка

В данной статье рассматриваются некоторые методы обучения профессиональной речи. В ней содержатся методические указания по написанию и оформлению научной работы.

М. Amirova

Communicative direction in the study of professional language

The article is about several teaching methods of the professional language. The article contents methodologic guidance on writing and design of scientific work.

Ж. Әбдіғалимова,

ПМПИ-дің аға оқытушысы (Павлодар)

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТОПОНИМИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Тіл теориясы туралы зерттеулер әлемдік деңгейде күрделі лингвистикалық мәселелерді көтеріп, заман талабына сай шешімін тауып, коммуникативтік-прагматикалық маңызы жоғары бағалануда.

Кез-келген халық тілі – сол халықтың шынайы этникалық болымысының айнасы. Тілді жаңа ғасыр баспалдағында теориялық – танымдық үрдісте зерттеудің қажеттігі туып отыр. Бұл үрдіс тіл мен адам санасын тұтастықта қарастырып тілдік білімді адам миының жемісі, күрделі ассоциативті-вербалды құрылым, болымысты рух пен ой бірлестігінде тараушы жүйе ретінде кешенді сипаттауға негізделеді. Адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі сан алуан құбылыстар мен олардың сапа қасиетін сезім мүшелері сіңіріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайырады, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға саналы, кейде санасыз күйде талпыныс жасайды, өндейді, қорытады, елеп-екшейді, баға береді, тәжірибиеде қолданады, бұлардың тұтас көрінісі

ретінде ғаламның тілдік бейнесі жасалады [1,65].

Ұлттық таным мәселесі философиялық категория болғанымен, тіл мен ойлау мәселесіне келгенде, лингвистикалық объект болып та есептеледі. Кез-келген атау белгі бір ұғымды беру үшін қолданылады, демек оның арғы жағында ұлттық адами таным жатыр. Адам көктен түскен жоқ, ол да – табиғаттың сыйы. Сондықтан *Адам, Жер, Табиғат* дегендер – органикалық бірлектегі дүниелер. Ендеше, атау да сол табиғаттағы құбылыстарды тану, есту, бейнелеу барысында тілге негіз болған.

Адамның дүние, өмір тануға ұмтылуы – өте ежелгі және табиғи да күрделі процесс. Біздің заманымыздан бұрынғы 6-7 ғасырларда гректер Дельфадағы Апполлон ордасында «Өзінді өзің таны» деп тасқа ойып өсиет қалдырған кезеңнен, адамзаттың өу бастан дүниедегі өзінің орны менен болмыс-бітімін анықтауға қатты мән бергені байқалады [2.14].

Тың мәселелердің бірі – аталымның жасауындағы сананың, танымның, ойлаудың тілдегі таңбасы бүгінгі лингвистикада кешенді зерттелуде. Тіл мен ойлау бір-бірімен байланысты, заңды құбылыс.

Тілдегі таным көрінісі – таңбаны ғылыми тұрғыдан саралау, таңба аталым – атау неден басталатынын, қандай заңдылықтармен жүзеге асатынын, оның белгілері қандай, оның дамуы және қалыптасу үрдісін терең зерделегенде, талдағанда өз шешімін табады.

Аталым жасауда халықтың танымдық ой-өрістік деңгейінің жан – жақтылығымен байланыстылығын тіл деректерінің сырына, құпиясына терең үңілуді қажет етеді. Соның негізінде тіл бірліктерінің жасалуындағы осы үрдістің қатысын зерттеу тіл мен ойлау арақатынасын жаңа қырынан тануға жетелейді.

Жалпы топонимдердің семантикасы кезкелген жағдайда адамның белгілі бір географиялық нысандарға тікелей немесе жанама қатынасын аңғартады, сол нысандардың ішкі не сырты қасиеттерін, сипатын танытып тұрады. Сөйтіп, лексика-семантикалық классификация топонимдердің маңызы мен мәнін аша отырып, адамның табиғат пен қоғамдық өмірге арақатынасының дәрежесінен молынан хабардар етеді. Осылай десек, халық өмірінің әр кезеңдерінде пайда болған мәдени құбылыстар мен өзгерістердің өмірге жаңа топонимдер әкелетінін, сөйтіп топонимдер жүйесінің берік қалыптасуы мен қызмет етуімен ықпал жасап отыратынын бағамдауға болады. Ежелден қарым-қатынаста болған түркі халықтары мен қазақ елінің арасындағы әртүрлі байланыстар нәтижесінде қазақ жеріне көптеген топонимдердің ұқсас, тәркіндес болып келуі заңдылық.

Топонимика грек сөзі, **топос** – орын, жер, **ономо** – атау. Географиялық жалқы атаулар (жер-су аттары) топонимдер деп аталады. Географиялар жалқы атаулар мен жалпы атаулардың арасында айырмашылық бар. Географиялық жалқы атаулар *Қызыл* (Тыва), *Ертіс*, *Таулы-Алтай*: *Курмач-Байгол*, *Суранаи*, *Иткуч*, *Шукиа*, *Шунарак* т.б. осы сияқты нысандардың аттары кірсе, ал географиялық жалпы аттарға *өзен*, *көл*, *тау*, *тас*, *қала*, *су*, *құдық* сияқтылардың атаулары жатады.

Түркі халықтарының топонимдік жүйесінде төмендегідей лексика-семантикалық топтары:

1. Семантикасы күңгірт топонимдер: елдімекен – *Түркістан*, *Отырар*. *Қазығұрт*,

Шәуілдір, *Ұранғай*, *Созақ*, *Сайрам*, *Састөбе*, *Рақпантау*, *Манкент*, *Қармыс*, *Ленгір*, *Хантағы*, *Масат*, *Тоганас*, *Дербісек*, *Ордабасы*, *Отар*, *Бөген*, *Тұрбат*, *Қалаш*, *Бүргем*, *Бұзай*, *Көкібел*, *Шабырлы*, *Бажы*, *Шағыр* т.б.

2. Географиялық объектілердің түр-түсіне байланысты топонимдер: Сарыағаш (қала), өзендер – *Көксарай*, *Ақжайың*, *Көкқиясай*, *Ақса*, *Қарабассу*, *Шұбарсу*, көлдер – *Ақжар*, *Қызылкөл*, *Көккөл*, құдықтар – *Қызылқақа*, *Ақдала*, *Бұжыр*, қыстаулар – *Қарақыстау*, *Үшқоңыр-Қоңырсай*, арықтар – *Қарасуан*, *Ақсу Жабағылы қорығы*, разъезд – *Ақпан*, *Қаракүңгір*, елдімекендер – *Аппақ*, *Сарыжаз*, *Көксайек*, *Зертас*, *Қарааспан* т.б.

3. Географиялық объектілердің түр-түсіне, ерекшелігіне, түрлі сапалық белгісіне байланысты топонимдер: елдімекендер – *Мырзакент*, *Иіржар*, *балдыберек*, *Көмешбұлақ*, *Шақпақ*, *Шойтас*, *Тақыркөл*, *Шұқыршақ*, *Тұщықұдық*, *Майлы ошақ*, *Балды су*, *Қорған бұлақ*, *Шұбар*, *Майлыбұлақ*, *Түгіскен*, *Күлме*, *Тентектас*, *Міртөбе*, *Үтіртөбе*, *таутары* т.б.

4. Антропонимдерден құралған топонимдер: елдімекен – *Жанкел*, *Есқара*, *Айгене*, *Бәйдібек*, *Берқұты*, *Мәскенқорған*, *Тастабайарық*; өзен – *Қожабек*, *Жангелді*, *Тұрлан*; көл – *Сүгірбай*, *Қарсанбай*, *Түкібайкөл*; арық – *Шаумен*, *Сарыбай*; қыстау – *Сыздық-Кенжебай*, *Тортыбай*, *Беген*, *Жайымбай тәжі*, *Бақтай* т.б.

5. Өсімдік дүниесіне, жеміс-жидек атауларына байланысты топонимдер: Дүние жүзінде өсімдік атауларына байланысты топонимдік атаулар тіл жүйесінде көптеп кездеседі. Бұл мәселе қазақ тілі жүйесінде де өсімдік атауларымен қалыптасқан топонимдер кездеседі екен. Өсімдік атының қатысуымен жасалған фитотопонимдер көптеп кездеседі: **өзен-көл:** *Қоғалы*, *Тобылгылкөл*, *Борықтыкөл*; құдықтар: *Шеңгелді*, *Жыңғылды*; **шатқалдар:** *Алмалы*, *Жиделі*, *Шыбықбелгі*, *Талтоғай*, *Арпа төкті* т.б. **елді-мекен** – *Шеңгелді*, *Жемісті*, *Пішентөбе*, *Жантақтас*, *Жусансай*, *Дермене*.

6. Жан-жануарлар мен құстар атауларына байланысты топонимдер: елдімекен – *Түлкібас*, *Жыланбұзған*, *Арыстанды*, *Атбайбелше*, *Жыланды*, *Текесу*, *Атбұлақ*, *Тайқоңыр*, *Ешкіқара*, *Құртыбұлақ*, *Аюсоққан*, *Түлкімоқайыр*, *Итауыз*, *Шошқа*, *Құлан*, *Балықшы*, *Ұялыжар*, *Қазата*, *Қошқарата*; өзен-көл – *Қошқарата*, *Арыстанды*, *Ұясай*, *Шаян*, *Шошқакөл*, *Шабакты*, *Аюсай*, *Жыландысу*; шатқал

– Итмұрынды, Қозықызыл, Естекбел, Жолбарыс, Шыбынды, Қарғалысай, Шаян, Шошқабұлақ, Шіркейлі-Жосалы, Бүркіт, Аюсоққан, Бөкенбұлақ, Арыстандысай; құдық – Құлансу, Қарсақ; арық – Шабақты.

7. Салыстыру, теңестіру және оқиға негізінде қойылған бейнелі топонимдер: елді-мекен – Қыземшектау, Қызішек; шатқал – Қызқалаған, Қызсиген, Кемпір; құдық – Кемпірқазған, Айкөл т.б.

8. Географиялық объектілердің айрықша белгілеріне ыңғайластырып қойылған сандық топонимдер: елді-мекен – Мыңжылқы, Төрткөл, Жетісай, Мыңбұлақ, Қосбұлақ, Егізқара, Қосқорған, Бесқұбыр, Бестам, Жартытөбе, Қостерек, Бесалаң, Қособа, Жаңғызағаш, Үшбас, Бесөткел, Бескеле, Бесмола, Қосмезгіл; өзен – Үшкүйік, Бестогай, Үшөзен; тау – Қырыққыз, Мыңжылқы, Бессаз, Төртқұдық, Қырыққұдық, Бесқотан; жайылым – Бестам; бөктер – Тоғызкентау; шатқал – Қосқұдық, Қосқақ, Үштөбе т.б.

9. Күнделікті тұрмыстық тұтыну зат атауларына байланысты қойылған топонимдер: елді-мекен – Бақырлы, Қақпансор, Бақырша, Табақбұлақ, Балтакөл, Қалпақсай, Шанақ, Шарапхана, Қақпақ, Шайхана, Сүткент, Тамды, Тамарық, Итаяқ, Керегетас, шелекқұдық, Шитөбе; өзен – Шылбыр, Шилі, Құрықкелес; құдық – Қайрақ, Кепелі; станция – Шанақ; қыстау – Ошақ; шатқал – Шымалдықсай, Бақырлысарыжаз, Текшелі т.б.

10. Адамның дене мүшелерінің, ішкі ағза атауларына байланысты қойылған топонимдер: елді-мекен – Қыземшектау, Шаштөбе, Жамбас, Көкірек; жота – Белтау; тау – Белқұдық, Бастуайт; шатқал – Тұмсыққыр, Қолсоққа, Иштармақ, Бүйрекши, Кіндіктөбе т.б.

11. Жаңа, ескі, жақсы, жаман, ұзын, үлкен, кіші т.б. сөздердің қатысымен туындаған топонимдер: елді-мекен – Жаңадала, Жаңақұдық, Ескі Иқан, Ескі Шілік, Жуантөбе, Ұзынбұлақ, Жамантас, Жамансары бұлақ, Жаманхан Төрткүл, Жоғары Боралдай; өзен – Шеткі Шу, Үлкен Бөген; тау – Үлкен Тұра; шатқал – Жаманайқұдық, Үлкенанқай, Ұзынқұдық т.б.

12. Ру, тайпа, тайпалық одақ, халық атауларының қатысымен жасалған топонимдер (этнотопонимдер мен генотопонимдер): елді-мекен – Бекбата, Найман-Бұқарбай, Дәубаба, Дауылбаба, Жаугашты, Бағаналы, Ошақты,

құрбан ата, Қоңырат, Керейіт, Шалдар, Қоңыратарық, Төретоган, Баба ата, Қожатогай; бұлақ – Жиенқұм, Таңбалы Нұра; құдық – Молда кенже, Тамғалы; көл – Шағатай; арық – Тіней; шалғын – Тарақты, Бағаналы, Қарасақал, Қарамұрт, Құрама және т.б.

13. Өзге ұлттар лексикасынан туындаған топонимдер: елді-мекен – Горное, Лапино, Пригородное, Задария, Степное, Пушкино, Заречное, Новониколаевка, Сеславино, Сергеевка; шатқал – Борлуха; өзбек тіліндегі елді-мекендер – Низамабад, Манжи, Бешқұдық; разъезд – Отырабад; шатқал – Мастагат, Тарваза; қыстау – Таш т.б.

Түркі халқының топонимдерін лексика-семантикалық тұрғыдан жіктеп, топқа бөлу оған аймақтың географиялық жағдайымен қатар осы өңірде мекендейтін жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінің, мәдени ерекшеліктері мен діни наным-сенімдерінің де барынша айқын ықпал ететінін көрсетті. Аймақтың тарихи топонимдік жүйесі мен қазіргі топонимдік жүйесі арасында барлық тілдік деңгейлерде мәдени, тарихи сабақтастық сақталған.

Ежелгі тарихи атауларды адамзат өркениетіндегі ұлттық мәдениеттің бір түрі деп санамақ, сол елдің тарихи көрсеткішін танымдық тұрғыдан зерделеу топонимдердің этнолингвистикалық табиғатын ашуға мүмкіндік береді. Сондықтан белгілі бір жердің, болмаса өлкенің топонимдерін зерттеудің зор мәні барын XIX ғасырдың бірінші жартысында орыстың көрнекті ғалымы Н.И.Надеждин: «Топонимика жер тілі, ал жер кітап, сол кітапта адамзат тарихы, географиялық атаулар жазылып қалған» деген орынды пікір айтқан. Тілді танымдық тұрғыдан зерттеу бүгінгі қазақ лингвистикасының негізгі бағыттарының бірі саналады. Соңғы кездегі тіл біліміндегі когнитивтік бағыт тілдік мәселелерге мүлде өзге қырынан келуді алға тартып отыр. Осындай **рт**, **лт**, **нт** дыбыстарының тізбектері арқылы жасалған формаларды көп тілдер – түркі тілдерінің бойына көбірек сақтаған тілдер. Қазіргі қазақ тілінде бұл дыбыс тізбектері жоғарыдағыдай бірсыпыра топонимдер құрамында ғана сақталған.

-Ты, -ті жұрнақтары арқылы жасалған сөздер тек ескі жазба нұсқаларда ғана емес, оңтүстік-батыс түркі тілдерінде де жеткілікті. Белгілі ғалым Э.В.Севортян әзербайжан, түрік тілдерінде **-ты, -нты, -ынты** жұрнақтары ар-

қылы жасалған сөздер жүзден астам екендігін айтады. Э.В.Севортян **-ынты** деген жұрнақ екі бөлімнен (-ын+ты) тұрады дейді. Ол бұл жұрнақ арқылы жасалған сөздерге мынадай мысалдар келтіреді: буланты (буланды – етістік), т.б. Бұл сияқты тілдік деректер В.В.Радловтың сөздігінде көрсетілгендей басқа тілдерден де табуға болады. Мысалы, *ақынты* (түрік, қырым татарларының тілінде), *ар-*

занты (телеуит, шор тілдерінде), үйінті (түрік тілінде), үркүнті (түрік тілінде), қазынты (алтай, түрік тілдерінде), қиынты (телеуит тілінде) т.б.

1. Қасым Б.Қ. Сөзжасам: семантика, уәждеме. – Алматы, 2003.

2. Ермекбай Ғ. Жер бедері атауларының топонимдер құрамында кездесу жиілігі. // ҚазМУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2002. №18(52) -103-107 б.

Ж. Абдигалимова

Познавательные основы топонимических названий тюркского языка

J. Abdigalimova

Cognitive basis of toponomic names of the Turkic language

Л. Б. Байболат,

Астана қаласы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
практикалық қазақ тілі кафедрасының аға оқытушысы

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ НЕМЕСЕ ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ МЕҢГЕРУ ТАЛАПТАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫН ЖАСАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Тестілеу жүйесінің маңызды міндеттері қазақ тілін шетел тілі ретінде меңгерудің деңгейлерін жасаумен бірге анықталған деңгейлердің әртүрлі ғылыми-әдістемелік сипаттамаларын жасау болып табылады. Мұндай сипаттамалардың мақсаты – оқу үдерісін қалыптастыру, сонымен бірге қазақ тіліне оқыту нәтижелерінің әртүрлі пішіндері мен оқытудың әртүрлі шарттарын өзара салыстыруға мүмкіндік тудыру. Стандарттар мен талаптар сияқты нормативтік құжаттарды жасау қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту саласы әдіскерлері мен оқытушылары үшін маңызды міндет болып табылады.

Стандарттарды жасаудың негіздері туралы әңгіме бастамас бұрын кейбір терминдерге тоқтала кетуді маңызды деп есептейміз, өйткені белгілі бір терминдік минимум болмаса, өзара түсіністік болуы қиын.

Сонымен, ең алдымен коммуникативтік біліктілік және оны құрайтын ұғымдарға тоқтала кету қажет. Бірақ алдымен жалпы біліктілік дегеніміздің өзінің құрылымын анықтап алайық. «Біліктілік» терминін математикалық логиканың тармағы ретінде Н. Хомский енгізген. Қазіргі кезде термин мынадай мағынада түсіндіріледі: белгілі бір пәнді оқыту үдерісі барысында қалыптастырылатын білім,

дағды, машық жиынтығы, сонымен бірге белгілі бір қызметті атқару қабілеттілігі.

Коммуникативтік біліктілік – шетел тілдері құралдары арқылы оқушылар және қоғам үшін маңызды тұрмыстық, оқу, өндірістік және мәдени өмірден алынған қарым-қатынас міндеттерін шешу қабілеті.

Еуропа біліктілігінде (Еуропа Кеңесі басып шығарған кітап) лингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық, прагматикалық біліктілікке назар аударылады. Мұнда сөйлеу біліктілігі туралы айтпай кету де мүмкін емес.

Лингвистикалық біліктілік, ол тілдік біліктілікте – оқып-үйренілетін тіл туралы мәліметтер жүйесі болып табылады. Лингвистикалық біліктілік құрамында лексикалық (фразеологизмдер мен тұрақты сөз тіркестерін қосқанда сөздік құрамды білу), семантикалық (белгілі бір ұғымдарды жеткізу әдістерін, мысалы, синонимдерді / антонимдерді, сөздердің мағыналарын және т.б. білу), орфографиялық және фонетикалық біліктіліктерді айқындайды.

Әлеуметтік лингвистикалық біліктілік – тілді әлеуметтік контексте тиімді пайдалану үшін қажетті білімдер мен дағдыларды меңгеру. Мысалы, сәлемдесу, сөйлеу түрі мен пішінін (мысалы, бізде оқытушыға «оқытушы!»), ал әйел кісіге «ханым» деп сөйлеу қа-

былданбаған), сыпайылық ережелерін және т.б. білу және дұрыс таңдау қажет. Бұған қарым-қатынас, мысалы салтанатты, ритуалдық (Құрметті мырзалар!) және жолдастық, ауыз-екі (мысалы, қалайсың?) регистрлері де кіреді. Сонымен бірге бұған сыпайылық ережелері, фольклорлық сөз байлығын – мақалдарды, идиомаларды, қанатты сөздерді білу, оларды сөзде жиі қолдана білу де жатады.

Прагматикалық біліктілік – дискурс (айтылатын сөзді дұрыс құра білу) біліктілігі, функционалдық біліктілік (әртүрлі коммуникативтік міндеттерді орындау үшін сөздерді қолдана білу); сөзді схематикалық тұрғыдан құра білу біліктілігі (сөзді өзара қарым-қатынасқа сәйкес кезегімен құра білу: мысалы, болған оқиғаларды, жағдаяттарды қалай айта білу, көпшілік алдында сөйлеген кезде дәлелдемелерді қалай құра білу, жазбаша мәтін байланысын қалай құра білу).

Коммуникативтік біліктіліктің маңызды компоненттерінің бірі – **сөздік біліктілік** болып табылады. Тілдік біліктілік деп тілдің көмегімен ойды құрастыру және жеткізе білу және сөзді қабылдау және тудыру үдерісінде осындай әдістерді қолдана білу дағдысы түсіндіріледі. Сөздік біліктіліктің сандық және сапалық құрамы туралы айта кету керек. Ол үлкен немесе кіші болуы мүмкін. Бірақ сөздік біліктілік әншейін жәй мақсат емес, коммуникативтік біліктілік жолындағы аралық бөлік қана болып табылады. Ол оқып-үйретілетін тілдің нормаларына сәйкес қарым-қатынас үдерісінде өзара қарым-қатынаста болу міндеттерін шешу үшін қажетті және жеткілікті ауқымда меңгерілуі тиіс.

Сонымен бірге елтанушылық, пәндік, кәсіби, экзистенциалдық және басқа да біліктілік түрлері бар, бірақ жалпы алғанда стандарттар жасау кезінде жоғарыда айтылған біліктіліктерді ескерсе жетіп жатыр.

Стандарттар елімізде тестілеудің жүйесі жасалмай тұрып-ақ, қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытуды ұйымдастыруда (негізінен тіл үйрету курстарында) маңызды орын алған. Мемлекеттік білім беру стандарты білім алушылардың басым түрде тілдік біліктіліктерін жеткілікті түрде жалпы сипаттау болып табылады. Оқытудың бастауыш және орта кезеңдерінде бірыңғай Мемлекеттік стандарт болды.

Қазіргі кезде оқытушыларға, оқулықтар, оқу бағдарламалары авторларына арналған,

білім алушыларға бағытталған оқыту мақсаттарының көп білікті бағдарламалық сипаттамалары жасалып жатыр. Білім беру стандарттары қайта қаралуда және қайта басылып шығуда, енді оларды талаптар деп атасақ та болады. Талаптарды жасау ерекше маңызды болып отыр. Талаптардың болуы оқыту және бақылау жасауды жетілдірудің маңызды шарттары ретінде қарастырылады.

Бұл орайда, Стандарт (Талаптар) оқытудың әрбір нақты деңгейдегі мазмұны мен мақсаттарына қойылатын міндетті ең төменгі талаптардың диагностикалық сипаттамалары ретінде түсіндіреді, сол себепті Стандарттардың ажырағысыз сипаты оны жүзеге асыру үшін қажетті жеткілікті, дәл және нақты болуы.

Қазақ тілін меңгерудің барлық деңгейіне арналған білім беру стандарттары бірыңғай құрылымға ие болуы тиіс, ол қазақ тілін шетел тілі ретінде меңгеру жүйесіне сәйкес келеді. Стандарттың 3 бөлікке бөлінуі, бұл осынау нормативтік құжатты пайдаланушылардың жұмысын жеңілдетеді.

Стандарттардың бірінші бөлімінде қазақ тілін шетел тілі ретінде жалпы меңгерудің осы деңгейіне қойылатын талаптар сипатталады. Бірінші бөлігінде шетелдік білім алушылардың сөздік біліктілігінің мазмұны сипатталады: шетел тілін (немесе жай тілді) оқып-үйренуші әртүрлі коммуникативтік міндеттерді шешу барысында вербалды түрде жүзеге асыруға тиісті интенциялар санамалап көрсетілуі, қарым-қатынас жасау жағдайлары сипатталуы, осы деңгейге арналған маңызды тақырып келтірілуі тиіс.

Бірінші бөлімнің елеулі бөлігі сөздік қызметтің негізгі түрлеріндегі тілдік дағдыларға қойылатын талаптарды жеткізуге арналады. Білім алушылар осы деңгейде оқып және жеткізе білуге қабілетті мәтіндердің сипаттамаларына ерекше назар аударады. Мәтін қарым-қатынастың белгілі бір саласына арналған тақырыпқа сәйкес сөздің функционалдық-мағыналық түрі ретінде сипатталады, оның қажетті мөлшердегі бейтаныс сөздер санына қарай көлемі (пайызбен), ауызша сөз қызметі түріне арналған – айтылу жылдамдығы айқындалады.

Бірінші бөлімнің екінші бөлігі тілдік (немесе лингвистикалық) біліктіліктің мазмұнына сипаттама беруге арналған. Бұл жерде осы дейгейге сәйкес сертификат алуға үміткерлер-

ге қойылатын фонетикалық, лексикалық, сөз құрау және грамматикалық дағдыларға қойылатын талаптар қысқаша және көрнекі түрде баяндалады.

Тестілеу жүйесін құрудың бастапқы кезеңінде барлық стандарттарда, сонымен бірге қазақ тілін арнайы мақсаттарда меңгеру деңгейіне, яғни шетелдік білім алушының **кәсіби бағытын ескере отырып** қойылатын талаптар да болу керек. Қазіргі кезде Ресейде мұндай стандарттарды өз алдына бөлек басып шығаруға шешім қабылданды, өйткені орыс тілін оқып-үйреніп жүрген шетелдіктер барлық жағдайда оны өздерінің кәсіби қызметтерінің мақсатында қолдана бермейді. Оған қоса бұрын есептеліп жүргендей, орыс тілін оқып-үйренушілер Ресей жоғары оқу орындарының шетелдік студенттері емес, орыс тілін күнделікті қарым-қатынас құралы ретінде меңгеруге ұмтылатын шетелдіктер болып шыққан. Біз де дәл осы жағдайды ескеруіміз керек.

Қазіргі кезде кәсіби модульдер белсенді түрде жасалып жатыр. Таяу арада, ҚазТЕСТ орталығында тек қана тілдік материалдар ғана емес, бес деңгейге арналған лексикалық минималдар жинағы жарық көрді.

Тестілеу талаптарының мазмұнын жақсырақ ұғына түсу үшін қарапайым деңгейге арналған міндеттерді келтірейік:

Қазақ тілін екінші тіл ретінде жалпы меңгерудің қарапайым деңгейіне қойылатын талаптар:

1. Коммуникативтік-сөйлеу біліктілігінің мазмұны

1.1. Интенциялар. Жағдайлар мен қарым-қатынас тақырыптары.

1.1.1. Әртүрлі коммуникативтік міндеттерді шешу кезінде шетелдік білім алушылар мынадай **типтік сөз интенцияларын** вербалды түрде жүзеге асыра алуы тиіс:

- коммуникацияға түсуі, белгілі бір тұлғамен танысуы, өзін-өзі таныстыруы немесе басқа адамды таныстыруы қажет, сәлемдесуі, қоштасуы, біреумен сөйлесуі, алғыс айтуы, кешірім сұрауы, басқа біреудің алғысына және кешірім сұрауына жауап беруі, қайталап айтуын өтінуі тиіс;

- белгілі бір дерек, тұлға, зат туралы, белгілі бір заттың немесе тұлғаның бар екені немесе жоқ екені туралы, заттың сапасы, кімге тиесілі екені туралы, оқиға, іс-қимыл, уақыт және болған орны, мүмкіндігі, қажеттілігі,

оның себебі туралы сұрақ қоюы және хабарлауы қажет;

- тілек, өтінім, өтініш, ұсыныс, шақыру, келісім немесе келіспеу, қарсылық білдіруге тиіс;

- өзінің қатысын білдіруі: тұлғаға, пәнге, дерекке, оқиғаға, іс-әрекетке баға беруі керек.

1.1.2. Тілді оқып-үйренуші шетелдік азамат мынадай **ситуациялық сөйлесу** кезінде қарапайым коммуникативтік ынта-ықыласын жүзеге асыра білуге тиіс:

- сабақтарда;
- кітапханада;
- қала көшелерінде, көлікте;
- дүкенде, дүңгіршекте, кассада;
- емханада, дәрігерде, дәріханада;
- банкте, валюта айырбастау пунктінде;
- мейрамханада, буфетте, кафеде, асханада.

1.2. Сөздік дағдыларға қойылатын талаптар

1.2.1. Тыңдалым (Аудирование)

А. Монологтық сөздің тыңдалымы

Шетелдік тұлға монологтық айтылымдағы ақпаратты тыңдай отырып, түсіне білуі тиіс.

Мәтіннің тақырыбы тұрмыстық және әлеуметтік-мәдени қарым-қатынас үшін маңызды болып табылады.

Мәтіннің түрі: хабарлау немесе баяндау. Тиісті қарапайым деңгей талаптарына сай келетін лексикалық-грамматикалық материалдар негізінде арнайы құрастырылған мәтіндер.

Мәтін көлемі: 100-120 сөз.

Сөздің жылдамдығы немесе қарқыны: минутына 120 – 150 буын.

Ұсыным саны: 2.

Б. Диалогтық сөздердің тыңдалымы

Шетелдік тұлға диалогты тыңдап, оның мазмұнын түсіне білуі тиіс.

Диалогтың тақырыбы тұрмыстық қарым-қатынас үшін маңызды болып табылады.

Диалогтың көлемі: 4-тен 8-ге дейінгі айтылым (реплика).

1.2.2. Оқылым

Шетелдік тұлға:

- мәтінді оның мазмұнын жалпы қамти алатындай дәрежеде оқуы;
- мәтіннің тақырыбын анықтауы;
- мәтіндегі негізгі ақпаратты жеткілікті толық және дәл түсінуі тиіс.

Оқылымның түрі: оқу мазмұнын жалпы жетік меңгеру арқылы оқу.

Мәтіннің түрі: баяндау элементтері арқылы хабарлау. Қарапайым деңгейге сәйкес

келетін лексикалық-грамматикалық материал негізінде арнайы құрылған мәтіндер.

1. Аванесов В.С. Форма тестовых заданий. М., 2006, 151с.

2. Андрушина Н.П. Проблемы изучения, преподавания оценки в свете общеевропейских компетенций владения иностранным языком. М.Ю МАКС Пресс, 2005

Л. Б. Байболат

Методические основы составления требований к изучению казахского языка как второго или как иностранного

В данной статье рассматриваются основы методических усвоении казахского языка как второго или иностранного языка.

L. B. Baybolat

Methodological Basis of requirement composition on studying Kazakh language as a second or a foreign language

This article discusses the methodological basis of the assimilation of the Kazakh language as the second or foreign language.

Қ. Ш. Балабекова,

аға оқытушы, ҚазМемҚызПУ, Алматы, Қазақстан, sagi68@mail.ru

СӨЗ ТІРКЕСТЕРІН ДАМЫТА ОҚЫТУ

Қазақ тілінің синтаксис жүйесін оқытуда оқушыларға сөз, сөз тіркесі, сөйлем деген тіл бірліктері «Тіл – жүйелердің жүйесі» (Ф. Де Соссюр) тұрғысынан түсіндірілді. Оқушылар бастауыш сыныптан дыбыстардың ерекшелігін ұғымдар жүйесі түрінде меңгере отырып, біртіндеп жазу заңдылықтарын таниды. Одан сөздің лексикалық – грамматикалық мағыналары мен олардың ерекшелігін меңгеру арқылы сөз таптары жүйесін тани бастайды. Сөз таптарының меңгерілуі сөйлемнің грамматикалық мағынасын, синтаксис заңдарын игеруге көмектеседі. Әрине, бұл қазіргі оқу бағдарламасының өзі де, тіпті, жобасы да емес. Бұл болуы керек идеалдағы тілді оқыту логикасы. Себебі, осындай бірізділікпен құрылған оқу бағдарламасы ғана оқушылардың ізденімпаздығын, теориялық ойлау қабілетін қалыптастырып, дамытатын мүмкіндіктер табуға болады. Мысалы бастауыш сыныпта оқушылар адамның сөйлеген сөзі түсінікті болуы үшін жалғыз сөздің жеткіліксіз екенін, кем дегенде екі сөздің тіркесуі арқылы ғана бір ой ұштығы түсіндірілетінін анықтайды. Сөздерді тіркестіре отырып, олардың мағыналары да түрленетінін байқайды:

Үлкен бала
Қызық кітап
Тәртіпті бала

Бір кітап
Тентек бала
Сол кітап

Осының негізінде оқушылар сөздер тіркесінің табиғаты туралы алғашқы қарапайым түсінік алып қоймай, белгілі бір ережелер де шығарады:

1. Сөздер бір – бірімен еркін тіркеседі.

Сөздердің өзара грамматикалық байланыстар арқылы белгілі бір қатынастар түріне түсетіні (анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық) оқушыларға жетінші сыныпта меңгертіледі. Оны оқушылар талдау арқылы анықтайды. Сөз тіркесін меңгертуде мынадай конструкциялардың көмегі зор:

1. Тіркестің құрылымы (бағыныңқы, басыңқы сыңары)

2. Байланысу түрі

3. Қатынас түрі (анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынас)

4. Байланысу тәсілі

І бағыт бойынша тіркестің құрылымын анықтау керек. Сабақты түсіндіру барысында мысалға тіркестер келтірілгенмен, бекіту, қолдану сабақтарында тұтас сөйлемдер беріліп, сөз тіркестерін оқушылардың өзіне таптырту пайдалы.

А) *Алатау сұлулығын ешкім әлі айтып жеткізе алған жоқ.*

Бағыныңқы басыңқы

1. Алатау сұлулығы

Бағыныңқы басыңқы

Ешкім айтып жеткізе алған жоқ

Басыңқы бағыныңқы

Әлі айтып жеткізе алған жоқ.

Осы мысалдарды келтіре отырып, сөз тіркесінің соңғы сыңары басыңқы болатынын түсіндіре кету керек.

II бағыт бойынша сөз тіркесінің байланысу түрлерін мына кесте арқылы айтып өтуге болады:

№	Байланыс түрі	Сызбасы	Мысал
1	Қиысу	Бастауыш + баяндауыш Жақ, шақ жағынан қиыса байланысады	<i>Айжан келді</i>
2	Қабысу	Анықтауыш (Қандай? Қай? Қанша? Неше?) + зат есім (Кім? Не?)	<i>Алтын сағат, үш бала, оқыған жігіт.</i>
3	Меңгеру	Толықтауыш (Кімге? Неге? Кімді? Нені? Кімде? Неде? Кімнен? Неден? Кіммен? Немен?) +	<i>Балаға оқытты, анамнан алдым, Есетпен отырам.</i>
4	Матасу	Ілік септік (-ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің) + Тәуелдік жалғау (-ым, -ім, -ымыз, -іміз, -ың, -ің, -ыңыз, -іңіз, -ы, -і	<i>Адамның баласы, әлемнің жарығы</i>
5	Жанасу	Пысықтауыш (Қайда? Қашан? Қалай? Неге? Не себепті) + Етістік (Не істеді? Қайтті?)	<i>Әлі көрген жоқ, Кеше кетті</i>

Байланысу түрлерін меңгерту үшін түрлі карточкамен жұмыс, тестпен жұмыс талдау түрлерін жүргізуге болады. Бұл ретте «Мектеп» баспасынан З.Басыбекова, З. Ерназаровалардың авторлығымен шыққан «Қазақ тілі» дидактикалық материалдар жинағы көп көмек береді. Мысалға талдау жұмыстары мына жүйеде жүргізілгені абзал:

Біздің ғаламиарымыз тұщы суды көп қажет етеді.

1. *Біздің ғаламиарымыз*- матасу, өйткені басыңқы сыңар – ілік септігінің жалғауын жалғап тұр, бағыныңқы сыңар – тәуелдік жалғаудың I жағында тұр.

2. *Тұщы су* – қабысу, өйткені басыңқы сыңар – анықтауыш, қандай? деген сұраққа жауап

береді, бағыныңқы сыңар – зат есім, не? деген сұраққа жауап береді.

3. *Суды қажет етеді* – меңгеру, басыңқы сыңары – толықтауыш, табыс септігінде тұр, бағыныңқы сыңары – етістік, қайтеді? деген сұраққа жауап береді.

4. *Ғаламиарымыз қажет етеді* – қиысу, өйткені басыңқы сыңар мен бағыныңқы сыңар тұрлаулы мүшелер, жақ жағынан да, шақ жағынан да қиыса байланысып тұр.

5. *Көп қажет етеді* – жанасу, өйткені басыңқы сыңар – пысықтауыш, бағыныңқы сыңар – етістік.

III бағыт бойынша сөз тіркесінің қатынас түрлерінің үш түрі оқытылады:

№	Сөз тіркесіндегі қатынас түрлері	Сызбасы	Мысал
1	Толықтауыштық қатынас	Толықтауыш + етістік	<i>Мерейді шақырдым</i>
2	Пысықтауыштық қатынас	Пысықтауыш + етістік	<i>Жоғары өрледім</i>
3	Анықтауыштық қатынас	Анықтауыш + зат есім	<i>Әдемі көйлек</i>

IV бағыт бойынша сөздердің байланысу тәсілдерінің 4 түрі оқытылады.

№	Байланысу тәсілі	Жасалу жолы	Мысал
1	Орын тәртібі арқылы	Ешбір жалғау, шылаусыз қатар тұрып байланысады	<i>Қызыл алма</i>
2	Жалғау арқылы	Тәуелдік, септік, көптік, жіктік	<i>Ананың мейірімі</i>

		жалғаулар арқылы байланысады.	
3	Шылау арқылы	Шылаулар арқылы байланысады	<i>Отан үшін күрес</i>
4	Интонация арқылы	Белгілі бір ырғақпен байланысады	<i>Әсет - өнші</i>

Осындай кестелер арқылы сөз тіркесі туралы түсінік беруге болады. Сөздердің тіркес құруында бірі – басыңқы, бірі – бағыныңқы қызмет атқаратынын түсіну арқылы есімді, етістікті сөз тіркестерін таниды. Ал мұны түсіну болса, өз кезегінде, сөздердің қиыса, қабыса, меңгеріле, жанаса, матаса байланысатынын айырып тану мүмкіндігін береді. Қиысудың ерекше табиғаты – сөйлем негізін құраушы мүшелердің байланысы түрін көрсететіндігінде екендігі де ізденімдік талдау барысында анықталады. Сөз тіркесі туралы түсінік беруде Бітібаеваның жобалау технологиясы, Оразақынованың сатылай – кешенді талдау әдістері өте үлкен көмек береді. Сөз тіркестерін меңгертуде қолданылатын басты әдіс - талдау.

Ақбілекке анасының дауысы алыстан анық естілді.

_____	Әңгімесін жалғастырды
_____	Басыңқы сыңары- жалғастырды, бағыныңқы сыңары – әңгімесін
_____	Байланысу түрі – меңгеру, өйткені – бағыныңқы сыңары – толықтауыш, басыңқы сыңары - етістік
_____	Байланысу тәсілі – табыс септік жалғауы арқылы байланысқан
_____	Қатынас түрі - толықтауыштық қатынас

Оқушылардың алдына қойылған міндет берілген жаттығулар мен тапсырмаларды ізденімдік – зерттеушілік әдіс арқылы орындай отырып, көздеген мақсатқа, танылып отырған заттың жалпы қасиетін білдіретін тұжырымдар жасауға жету болып табылады. Мұғалімнің сабақты өткізуге байланысты қойған мақсаты оқушы мақсатына айналуы тиіс.

Негізінде оқушыларға 5-9 кластарда қазақ тілін оқытуда тіл бірліктерінің таңбалық болмысын қоса қамтып отыру аса қажет екендігін тәжірибе дәлелдеп берді. Өйткені сөз тіркесін

Ақбілекке естілді – меңгеру, өйткені басыңқы сыңар –толықтауыш, бағыныңқы сыңар – етістік, жалғау арқылы байланыс, толықтауыштық қатынас

Анасының дауысы – матасу, өйткені басыңқы сыңар – ілік септігінде тұр, бағыныңқы сыңар тәуелдік жалғау, жалғау арқылы байланыс, анықтауыштық қатынас

3. *Дауысы естілді* – қиысу, өйткені тұрлаулы мүшелер жақ, шақ жағынан қиыса байланысып тұр, жалғау арқылы байланыс.

4. *Анық естілді*- жанасу, өйткені басыңқы сыңар – пысықтауыш, бағыныңқы сыңар – етістік, орын тәртібі арқылы байланыс, пысықтауыштық қатынас.

Осы талдауды сатылай кешенді талдау үлгісінде де жасауға болады.

Шоқан әңгімесін жалғастырды.

құраушы бірлік – сөз десек, сөздің таңбалар жүйесі, лексикалық, сөзжасамдық, грамматикалық мағыналардың болуы, бір бірлікте топтасқан ондаған ерекшеліктердің бар екенін көрсетеді. Егер сөз сондай күрделі, ерекше таңба десек, сөз тіркесі одан да күрделірек, ерекшелігі мол таңба, ал сөйлем одан да күрделі таңба екені белгілі болды.

Сөйтіп оқушылар сөз тіркесін – «Тіл – таңбалар жүйесі» тұрғысынан түсінуге мүмкіндік алып, мынадай тұжырымдар жасады:

1. Сөз тіркесі - өзіндік ерекшелігі бар тілдік таңба

2. Сөз тіркесінің ішкі мағынасы – білдірілуі тиіс таңба

3. Сөз тіркесінің белгілі бір қатынасқа түсуі – білдірілуі тиіс мазмұнды білдіруші форма.

Енді оқушыларда мазмұн мен форма туралы бір ұғым қалыптасады. Бірақ бір форманың бірнеше мазмұнды бере алатындығы туралы білім қажеттілігі де осы арада туындайды. Оны аттап кетуге болмайды. Бұл мәселен «Еркін сөз тіркесі мен тұрақты тіркес», «Еркін сөз тіркесі мен күрделі сөз», «Еркін сөз

тіркесі мен аналитикалық форманттар» тақырыбы арқылы тамаша меңгертуге болады. Жетінші класс оқушыларына мынадай тапсырмалар беруге болады: *Мына құрылымдарды қажетті бағанға жаз:*

Кестемен жұмыс, Марат ағай, көзінен оты шықты, қара қоңыр, үйге келдім, ит арқасы қиянда, сегіз жүз елу, алтын сағат, мұртын балта шаппайды, он кітап, қаны басына шықты, оқып жатыр.

Сөз тіркесі	Күрделі сөз	Тұрақты тіркес
Кестемен жұмыс	Марат ағай	көзінен оты шықты
үйге келдім	қара қоңыр	ит арқасы қиянда
алтын сағат	сегіз жүз елу	мұртын балта шаппайды
он кітап	оқып жатыр	қаны басына шықты

Мұндай жұмыстар оқушылардың сөз тіркестерінің түрлерін қаншалықты білетінін көрсетеді, әрі ойын жүйелеп, білгенін түрлендіріп, ауызша да, жазбаша да жеткізе білуге дағдыландырады.

1. П.М.Эрдниев. Укрупнение дидактических единиц в обучении математике. М., 1986

2. Микерова Г.Ж. Лингводидактические основы обучения русскому языку по технологии укрупненных дидактических единиц в начальных классах. Краснодар, 2008

3. Аханов К. Тіл білімінің негіздері.- Алматы, «Мектеп», 1978.

4. Махмұдов М.И. Мектепте проблемалық оқытуды ұйымдастыру. Алматы,

К. Ш. Балабекова

Изучение развития словосочетаний

В статье рассматривается характер технологии обучения укрупненным дидактическим единицам.

K.S. Balabekova

The study of the phrases development

This article discusses the nature of learning technologies of enlarged didactic units.

С. Б. Бектемирова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

Р. Әуесхан,

филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультеті, 2 курс студенті

ОРАЛМАН ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖЕРГІЛІКТІ ХАЛЫҚ ТІЛІНЕ БЕЙІМДЕЛУІ

Тілде бейімделу үрдісі бірден қалыптаса қоймайды. Тілдің бейімделуі біршама уақытты талап етеді. Оған мысал ретінде Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алған уақыттағы шет елдегі қандастарымыздың өз еліне ең алғаш келген кездегі сөйлеу тілі мен қазіргі кездегі сөйлеу тілінің арасындағы ерекшеліктер мен айырмашылықтарды айтуымызға болады.

Репатриант-қазақтардың тіліне байланысты зерттеулер баршылық, алайда олардың жергілікті тілге бейімделуіне байланысты зерттеулерді әлі кездестіре алмадық.

Қазақ елі өзінің Тәуелсіздігін алып, ақ түйенің қарны жарылған сонау қасиетті күнмен бірге шет елдердегі қандас ағайынның елге оралу арманы аңыздан ақиқатқа айнала

бастады. Президентіміздің көрегенді саясатының нәтижесінде бүгінде атажұртқа оралғандар мен оралам деушілерге барлық мүмкіндік жасалып отыр. Тілші ғалым Д. Әлкебаева: 1991 жылдан бастап Қазақстан Республикасына 1млн-ға жуық этникалық топтар келген, – дейді [3, 106.].

Оралған қандасатарымыз жат жер, шет ел, басқа мемлекетте, өзге қоғамда жүрсе де ұлттық ерекшеліктерін жоймай, қазақи рухын, қазақы мінезін, баға жетпес салт-дәстүрін кеудедегі шыбын жанындай аялап сақтап, өздерімен бірге алып келді. Елбасымыз «Тарих толқынында» еңбегінде былай дейді: «Қазақ диаспоралары өзі тұрған елдердің қайсысында болмасын, олардың мәдениетін, тілін, әдет-ғұрпын тамаша меңгерді. Ол елдердің басым бөлігінде қазақ тілінің ешқандай құрылымдық қорғаны жоқ еді, соған қарамастан сол елдердің бәрінде де өз тілі мен мәдениетін сақтай білді» [1, 1416.].

Репатрианттардың барлық жағдайы бағдарлама бойынша бекітіліп, алдын ала жеңілдіктер ойластырылса да бағдарламаға енбей, өз бетімен көшіп келуші бауырларымыз да болды. Мейлі бағдарламамен келсін, не өз бетімен келсін оларды ортақ бір кедергі күтіп алды. Ол әрине – тіл мәселесі. Алғашқы көші-кон жылдарындағы, тіпті қазіргі кездегі өзекті мәселелердің бірі – орламандардың Қазақстандағы тілдік ортаға бейімделуі, өзінің бұрын қалыптасқан сөйлеу мәдениетін Қазақ еліндегі тілдік ортаға, тілдік нормаға икемдеуі, тілдік сәйкестілікке ие болуы, әлеуметтік топта тілдік кедергіге ұшырамау болып отыр.

Қазақстан елі үшін Қазақ тілі – мемлекеттік тіл. Ал шет елдердегі қазақтар үшін диаспора тілі. Диаспора тілі (грек. *diaspora* шашырау) – этникалық топтың бір бөлігінің тарихи түптөркіні бар елден сыртқары жерде – басқа елде тұратын, негізгі ұлт тілімен салыстырғанда, тілді пайдаланушыларының саны аз ұлт өкілдерінің тілі [2, 866.]. Жалпы диаспора тілі күнделікті тұрмыстық қарым-қатынас тілі, мерзімді басылымдар, радиохабарлар тілі, көркем әдебиет, Интернет сайттарының тілі ретінде өмір сүреді. Мысалы Моңғолияда күн сайын бір сағат қазақша радиохабар тарайды, және www.baiolke.com атты Моңғолия қазақтарының ақпараттық порталы бар.

Бүгінде шет елдерден атажұртқа оралушыларды неше түрлі терминдермен атап жүр. Мысалы: *оралмандар, оралғандар, репатриант-*

тар. Ғылыми тілдегі ең көп қолданыста жүргені – репатриант.

Репатриант (лат. *re* – қайталану мағынадағы қосымша *patria* – Отан, туған ел) – Отанына қайтып оралған адам. Біздің елде репатриант терминінің орнына оралман сөзі қолданылады. [2, 1946.]. Репатрианттар тіліндегі кездесіп жататын әртүрлі тілдік кедергілерді, ерекшеліктерді, айырмашылықтарды, тілге бейімделуін тіл білімінде әлеуметтік лингвистика ғылымы зерттейді.

Әлеуметтік лингвистика (фр. *Linguistique* > лат. *lingua* язык) ағыл *sociolinguistics* – тіл әлеуметтануы, әлеуметтанушылық лингвистика, әлеуметтану тіл білімі, лингвоәлеуметтану. Тіл және қоғамның өзара себепті байланысын, тілдің қоғамдағы қолданылу ерекшеліктерін, әлеуметтік айқындылықтағы, нақтылықтағы тілді зерттейтін тіл білімінің бір тармағы. [2, 45 б.].

Күнделікті тұрмыста репатрианттар белгілі бір әлеуметтік топтың мүшесі ретінде қарым-қатынасқа түседі. Тілдік сәйкестіліктің жоқтығы немесе аздығы себепті репатрианттар тілдік ортада, өз тілдеріндегі тілдік ерекшеліктерін көрсетеді. Ол ерекшеліктер мынадай себептерге негізделеді. Оралмандардың көбісі қостілді. Олар өздері өмір сүріп отырған мемлекеттің тілін және ана тілдерін меңгерген. Мемлекеттік тілі мен ана тілінің өзара қарым-қатынасы нәтижесінде тілдік үстемдік процесі жүрмей қоймайды. Сол үстемдік аталмыш елдің мемлекеттік тілінің әсерін диаспора тіліне (шетелдегі қазақтар тілі) фонетикалық, лексикалық тұрғыдан тигізеді. Тілші ғалым Д. Әлкебаева: Кез келген қазақ диаспорасы өкілдерінің тілдік жағдайы оңып тұрған жоқ. Олар шетелде үш түрлі алфавитті оқып өседі: а) өздері өмір сүрген мемлекеттің алфавиті; ә) сол мемлекетте басымдылық көрсететін тілдің алфавиті; б) өз тілінің алфавиті [3, 10 б.].

Тарихи отанына оралған репатрианттар тілі ең аз дегенде жарты жыл яғни алты ай уақыттың ішінде әлеуметтік өзгеріске ұшырап, өмір сүріп жатқан жеріндегі тілдік жағдаятқа икемделе бастайды. Бұл әсердің жақсы жағы сондай-ақ кері ықпалы да бар. Мысалы қазіргі жастар тіліндегі сленгтер, арголар, жаргондар, ақпараттық техникаға, күнделікті қарым-қатынасқа байланысты тілдік элементтер репатриант сөздік қорына еріксіз кіріп отырады. Атап айтсақ, қазіргі күнделікті тұр-

мыста қолданысқа міндетті түрде түсетін сөздер: *сотка, звондау, ало, уже, мусор, пакет, свет*; слэнгтер: *маяк тастау, крышасы бар, құлаққа теппеші, қоянның суретін салмашы, құлаққа лапша ілмеші, жаргондар: жынды екен, базар жоқ*, т.б. Осы сияқты өзге тілдің әсері басым элементтер уыздай таза қазақша оралман тілін шұбарлаудың алғашқы бастамасы болып отыр. Жоғарыдағы сөздерді қазіргі қоғамда қолданбай өмір сүру мүмкін емес. Бірақ осы тілдік үрдіске ілесіп кету репатрианттарға оңайға соқпайды. Себебі жоғарыдағы алынған мысалдардың дені орысша, қалғаны орысшадан сөзбе-сөз аударылған. Олай болса орысша білмейтін репатриант тілі мұндай өзгеріске тосырқана қарауы заңды.

Енді репатрианттар тілі өздері келген елдің жергілікті тіліне қаншалықты бейімделгенін, сол бейімделу олардың Қазақстандағы тілдік ортаға үйренісіп, тілдік әрі мәдени сәйкестілікке ие болуына тигізетін кері әсерін сөз етейік.

Мысалы Моңғолия қазақтары кириллицаға негізделген моңғол тілінің және сол елдегі басым тіл ағылшын тілінің алфавитін, ал Қытайдағы қазақтар А. Байтұрсынұлы құрастырған төте жазуды, қытай тілінің иероглифтерін, және басым тіл – ағылшын тілін үйреніп өседі.

Моңғолия және Қытай елінен келген репатриант-қазақтар тілінің жергілікті халық тілі-

Моңғолия қазақтары:

қалақ «ас ішетін қасық»
қиын әдемі «өте әдемі»
ақсөңке «қураған ағаш, отын»
майға алу «біз үй майлап тұрамыз»
пысыр «тамақ пысыру»
шай ас «шай ас, ішейік»
әйтеу «жеттім-ау әйтеу»

Ал Қытайдан келген бауырларымыздың тілдік бейімделуі тіпті күрделі.

Олар А. Байтұрсынұлы құрастырған төте жазуымен және қытай иероглифтерімен жазып үйренген. Кириллицаны Қазақ еліне келгенде бірақ көрді.

Орыс тілі сабағы кірмейтіндіктен Қытайдан келген репатрианттарға Қазақстандағы тілдік жағдаят өте ауыр тиеді.

Мысалы Қытайдан келген репатрианттар: Әуезов (нормаға сай оқылуы – Әуезів) –

не бейімделген көрінісін төмендегі мысалдар негізінде көруге болады:

Моңғолиядан келген репатриант-қазақтар тілінің бейімделуі:

Мысалы: *чийдэн – шийдін* «шійдінді өшір – жарықты өшір»;

магад үгүй – магат жоқ «Асан ертең келсе магат жоқ – Асан ертең келуі мүмкін»;

яг – иәк «Бұл сөзді иәк айтасың – Бұл сөзді дәл айттың»;

угаасаа – угаса «Біз угаса бес күн оқимыз – Біз онсыз да бес күн оқимыз»;

хашаа – қаша «Ұрылар кеше қашадан секіріп түсіп, үйдегі бағалы заттарды ұрлапты – Ұрылар кеше дуалдан секіріп түсіп, үйдегі бағалы заттарды ұрлапты»;

ширхэг – шіркек «Маған екі шіркек алма беріңізші – Маған екі дана алма беріңізші»;

заавал – забыл «Ертең забыл кел – Ертең міндетті түрде кел»;

ховор – қобыр «Қазір кітап оқитын жастар қобыр ғой – Қазір кітап оқитын жастар сирек қой»;

төлбөр, төлбір – төлем «Оқудың төлбірі қымбаттап кетті – Оқудың төлемі қымбаттап кетті» т.б.

Жергілікті жердегі диаспора тіліндегі қалыпты құбылыстардың, тілдік бірліктердің Қазақстандағы тілдік нормаға сай келмеуі. Оның ішінде қазақ тіліндегі диалект сөздермен қатар қолданылуы. Мысалы:

Қазақстан қазақтары:

қасық
қатты әдемі
қураған, бос ағаштар, бұтақтары
жалға алу
пісір
шай қой
әйтеуір

Әуезов, *революция* (нормаға сай оқылуы – ревалюция) – революция, *олимпиада* (нормаға сай оқылуы – алимиада) – олимпиада деп оқиды.

Көптеген репатрианттардың орыс тіліндегі *о* әрпінің *а* болып оқылатын тұстарынан хабары жоқ. Бұл әрине заңды. Себебі Қытайдың білім беру бағдарламасында орыс тілі пәні жоқ.

Қытай тілінде «ч» актив дыбыс себепті *Шәуешек* сөзін қытай қазақтары *Чәуечек* деп айтатын тұстары көп. Олар қазақтың *ш* (*шы*) дыбысы келетін сөздерді «ч» -мен айтады.

Міне, осындай тілдік ерекшеліктер мен айырмашылықтарды айқындау негізінде олардың тілдік сәйкестілігі әлі қалыптаспағанынан көреміз. Бірақ оралмандар тілі таза, құнарлы, оралымды екеніне ешкім дау айта алмас.

Моңғолия, Қытай, Түркия, Франциядан келген қандас бауырлығымыз келген бойда орыс тілінің басымдығынан көп зиян шегеді. Олардың тіліндегі ерекшеліктер уақыт өте азайып, тілдік сәйкестілігі жоғарылайды. Бәрі бір де орыс тілінің күнделікті қарым-қатынаста ғана емес қоғамда да басым тіл болуы және олардың аталмыш тілді білмеуі, меңгерудегі қиындықтары репатрианттар тіліне көп зала-

лын тигізеді. Жоғарыда келтірілген мысалдардың барлығы дерлік тілдік фактілер. Ал бұл мәселелерді шешуде әлеуметтік жағдайға кеп тірелеміз. Репатрианттар тіліндегі тілдік ерекшеліктер мен қазіргі қоғамдағы салмағы басым емес мемлекеттік тілдің жағдайы олардың сіңісіп кетуіне белгілі дәрежеде кедергі келтіретінін анықтадық. Мемлекеттік тіліміздің мәртебесі арта берсін деп тілейміз!

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 1999.
2. Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2008.
3. Әлкебаева Д.А. Сөз мәдениеті: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Бектемирова С.Б., Аuesхан Р.

Языковая идентичность, языковой барьер репатриантов-казахов

В данной статье рассматривается языковое состояние и языковая идентичность, языковой барьер репатриантов-казахов.

Bektemirova S.B, R. Aueskhan

Language identity, language barriers of immigrant Kazakhs

Article considers the language situation and language barrier, identity of repatriates-Kazakhs.

Р. Байымбетова,

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы. Түркістан қ.

КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ҰМАЙ ЖӘНЕ ҚҰТ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ

Орхон ескерткіштері тілі деректері Ұмай культінің VІІ-ІХ ғасыр түркілері танымында ерекше орын алған қасиетті ұғымдардың бірі екенін көрсетеді. Адамзаттың өсіп-өнуінің пірі, отбасының қорғаушысы саналған Ұмай ұрпақты аман-есен дүниеге келтіреді, сәбиді ауру-сырқаудан, көз, тіл тиюден қорғайды деп сенген көне түркілер Ұмайды қасиетті Әйел-Ана ретінде таниды. Түркілердің мифологиялық дүниетанымының басты ұғымдарының бірі Ұмайды грек аңыздарындағы Афродитамен, авесталық Ардвисура Анахитамен байланыстырушы көзқарастар бар [2, 230 б.].

М.Орынбеков “Түрік пен монғол халықтарының салыстырмалы мифологиясында, әфсаналарда Ұмайға монғолдың Этуген құдайы сәйкес келеді, себебі ол да ежелгі түріктің қасиетті “Отыкен қарашылығынан” шыққан.

Ұмайды ежелгі үнді құдайы Умамен салыстырады, ол да Ұмай сияқты міндеттер атқарған. Ұмай деген сөздің өзі «бала орны», «ана іші» және сондай ұғымдарға сәйкес келеді» [1, 152 б.] дей отырып, Ұмайдың міндеті ең алдымен адам баласының тууын қамтамасыз ету, оларды дүниеге аман-есен келтіру екенін айтады. Таулы Алтай өңірі Кудыргэ қорғаны маңынан табылған үш мүйіз тәрізді бас киімі бар әйел бейнесіндегі балбал тасты зерттеу барысында тарихшы-археологтар балбал таста өсіп-өнудің киесі, бала мен жауынгерлердің қорғаушысы қасиетті Ұмай бейнеленуі мүмкін деген қорытындыға келген. Алтайлықтар мен телеуттер арасында *Үч Мүстү Бай Оны* (үш мүйізді қасиетті ана) жайлы аңыз кеңінен тараған. Бұл аңыз Ұмай-Ананы аңшыларды желеп-жебеуші киесі ретінде танудан туған

тық қоғамнан бастау алып, халық санасында осы күнге дейін сақталып келе жатқан дәстүрдің сарқыншағы, реликтілік бейнесі сыңайлы [8, 287 б.]. Қазақ халқының дәстүрінде де Ұмай анаға сыйыну дәстүрінің сақталғаны *Ұмай ана жар болсын! Ұмай ана шипа берсін! Ұмай анаға тапсырдым, Менің қолым емес, Ұмай ананың қолы* т.б. тәрізді салт-дәстүрге қатысты оралымдардан, *Ұмайға сиынбай ұлды болмас* деген мақалдан көрінеді

Ұмай Ана жайлы аңыз-әңгімелер, салт-дәстүрлер түркі халықтарының Ұмай мифонимінің сокральді мәні нәрестенің дүниеге келуіне дейінгі, ана құрсағында пайда болу кезеңіне, жалпы адамзатты дүниеге әкелетін аналық негізге қатысты екенін айқын көрсетеді. М.Қ. Ескеева Ұмай мифониміне негіз болған архитүбірді анықтау барысында «Жалпы түркі тілдеріндегі «үлкею», «көбею», «өсу», «ұрпақ тарату», «жалғасу» т.б. семаларын сақтаған сөздердің тұлғасында да сәйкестіктердің болуы $*ur/*_br \approx *u_1 \approx *_bg \approx *um/_bm \approx *ul/*_yl$ моносиллабтарын гомогенді тұлғалар ретінде қарастырып, ортақ ілкі түбірі «ұрпақ әкелу, көбею, жалғасу, өсу т.б.» мазмұнын сақтаған *u/_b* тұлғасы екенін ажыратуға мүмкіндік береді» деген қорытындыға келеді [8, 288 б.]. Араб тілінде де “ана, шеше” сөзі “ум” *وَم* түрінде айтылуы Ұмай мифонимінің этимологиясы, семантикалық уәжі жайлы айтылған пікірлердің негізділігін көрсетеді.

Ұмай мифонимінің мазмұны түркі халқының өзіндік болмысын тануға ықпал етеді. Көне түркілер тілінде кеңінен қолданылып, қазіргі түркілер тілдерінде де сақталып келе жатқан *Ұмай* лексемасы жалпытүркілік мифологиялық дүниетанымды бейнелейтін мифологиялық концептінің адамзатқа «өмір мен тіршілік», «денсаулық пен салауаттылық», «әдемілік пен әсемдік», «бақыт пен ырыс», «өнер мен білім», «жеңіс пен сәттілік» тәрізді рухани-материалдық құндылықтар сыйлаушы кие, пір мәнін сақтаған тілдік репрезентациясы.

ҮІІ-ІХ ғасыр түркілері дүниетанымдағы қасиетті ұғым *Құт* адамзатқа өмірлік күш-қуат, несібе, ырыс-береке, байлық, абырой-атақ, бедел әкелуші кие. Көне түркі тілі сөздігінде *qut* моносиллабының «счастье», «благо», «удача», «успех», «счастливый удел» мағыналары тіркелген. Көне түркілер танымында Құт тек адамның ғана емес жануарлардың, төрт түлік малдың, өсімдіктердің киесі. Л.Потаповтың көзқарасы бойынша түркілер

танымында *құт* туралы халықтық түсінік билік басындағы аристократтық топ тарапынан, мемлекеттік құрылымды нығайту, өз үстемдіктерін орнықтыру мақсатында қатардағы көшпелілерге үгіт-насихат жүргізу үшін туындауы мүмкін [4, 285 б.]. Көне түркілер дүниетанымында терең орныққан Құт киесін олардың арғы ата-бабаларынан келе жатқан, мифологиялық жад арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауысқан архаикалық түсінік деп танығанымыз дұрыс. Орхон ескерткіштері мәтіндерінде қолданылған *құт* лексемасының мазмұны да Құт ұғымының қолдан жасалған кие емес түркілік этноболмысты танытатын халықпен бірге жасасып келе жатқан лингвомифологиялық бірлік екенін көрсетеді. Мысалы: Күлтегін ескерткішіндегі *Bodunyū igidejin tijin jyr̄yaru oγuz bodun tapa, ilger̄ qytaj, tataby bodun tapa biriger̄ tabyač tapa eki jigirmi [s̄yledim], s̄nȳsdim. Anda kisre tenri jarylqaduq ы̄с̄n quutym, ы̄lgim bar ы̄с̄n ы̄lteči bodunyū tirigru igit(t)im. Jalaγ bodunyū tonluγ qyldym. C̄yγaj bodunyū baj qyldym.* «Халықты көтерейін деп терістікте оғыз халқына, ілгері қытан, татабы халықтарына қарсы, берігері табғачқа қарсыұлкен әскермен он екі рет соғыстым. Содан кейін Тәңірі жарылқады, бағым (құтым) бағым бар үшін, үлесім бар үшін, өлмеші халықты тірілте көтердім. Жалаңаш халықты тонды, жарлы халықты бай қылдым» (КТҰ, 28,29) [6, 177 б.] мәнмәтіні бойынша Тәңірі риза болғанда ғана құт адамдармен бірге болатынын, құт бірге болса барлық қиындықты жеңуге болатынын байқасақ, Білгеқаған ескерткішіндегі мына сөйлемдер арқылы *Al[p qayanȳa j]aγyldy. Bze tenri yduq jer sub [ečim qayan quuty taplamady erinč.Toquz oγuz bodun jerin, subyn ydyp tabyačyaru bardu. Tabyač [...]bu jerde kelti. Igidejin tijin saq[yndym...]* *bodun ...*« [бәрін де] жасайды. Алып қаған да жаңылды /қателесті/. Жоғарыда Тәңірі, киелі Жер-су Ағам-қағанның құтын қолдамады. Тоғыз-оғуз халқы жерін - суын тастап табғачқа барды. Табғач[...] бұл жерге келді. [Бір] игілік істейін деп ойладым... халық...» (БК) [7, 193,206 бб.] Тәңірі қолдамаса құттың да көмегі болмайтынын аңғарамыз. Сондай-ақ ескерткіштер тілі деректері бойынша түркілер батыр, ақылды ұлды дүниеге әкелетін аналарға да Құт қонады деген сенімнің де қалыптасқанын көреміз. Мысалы, *On jal̄ta Umaj teg ы̄gim qatun qutn̄a, inim K̄l̄tegin er at bol̄tn* «Он жаста Ұмай тектес шешем қатынның бағына

(құтына) інім Күлтегін ер атанды» (КТү, 31) [6, 177 б.]

Қазақ тіліндегі *Құтты қонақ келсе қой егіз табады* тәрізді мақалдардан, *құтты жеріне қондырды, құт қонды, құт дарыды, құты кетті, құты қашты, құтты мекен, құтты болды, құты шайқалды* т.б. тұрақты тіркестерден қазақтар дүниетанымында Құт киесінің терең орныққанын көреміз. «Құтты болсын айту» салты да қазақ дүниетанымы көнетүркілердің мифологиялық дүниетанымының белгілерін молынан сақтап, оны әрі қарай жетілдіріп рухани-мәдени құндылыққа айналдырғанының көрнісі.

Көне түркілердің Тәңірлік дүниетанымы аясына кіретін *Ұмай, Құт* ұғымдары халықтың сан ғасырлық тәжірибесі мен таным-түсінігі арқылы қалыптасып, қазіргі түркілерге дейін жеткен лингвомифологиялық бірліктер. Түркі халықтары дүниетанымының архисаналық кезеңінен бастау алатын *Ұмай, Құт* киелері жалпытүркілік сана арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан, белгілі бір дәрежеде халықты адамгершілікке, тазалыққа, әдептілікке тәрбиелеу құралына айналған архаикалық құндылықтар жүйесіне жатады. Тілдік деректер көне түркілердің *Ұмай* мен

Құтты ешқашан да Тәңірмен теңестірмегенін көрсетеді.

ҮІІ-ІХ ғасырларда жазылған ескерткіштер тілі көне түркілердің діни-мифологиялық дүниетанымын көрсететін Тәңірлік идеясы негізгі төрт бағытты қамтығанын аңғартады. Бірінші – Жалғыз жаратқан Ие – Тәңірге тағзым ету; екінші – мәңгі өзгермейтін әлем, Тәңір мекені – Көкті киелі санау; үшінші – тіршіліктің өсіп-өркендеуін қамтамасыз етіп отырған, адам мекені – Жер-суды киелі санау; төртінші ата-баба рухын қаділеу, аруаққа сыйыну.

1. Орынбеков М. Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. –168 б.

2. Кондыбай С. Казахская мифология. –Алматы: Нұрлы әлем, 2005. –272 с.

3. Длужневская Г.В. Еще раз о «Кудыргинском валуне» (к вопросу об иконографии Умай у древних тюрков) // Тюркологический сборник, 1974. –Москва, 1978. –С. 231.

4. Потапов Л. П. Умай – божество древних тюрков // Тюркологический сборник, 1972. –Москва: Наука, 1973. – С. 285.

5. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник. – Москва: Наука, 1981. С. 131-132.

6. Айдаров Ф. Күлтегін ескерткіші. –Алматы: Ана тілі, 1995. –232 б.

7. Айдаров Ф. Тоникук ескерткішінің (ҮІІІ ғасыр) тілі. –Алматы: Қазақстан, 2000. –120 б.

8. Ескеева М.Қ. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. –Алматы: Арыс, 2007. –360 б.

Байымбетова Р. Значение языкового аспекта в древнетюркской мифологии Умай и Кут
Bayymbetova R. The meaning of language aspect in Ancient Turkic Mythology Umai and Kut

А. С. Бұлдыбай,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф.ғ.к.

ЖЫРАУЛЫҚ, ЖЫРШЫЛЫҚ ӨНЕР

Танды таңға қосып, талайдың таңдайын қақтырған жыраулық, жыршылық, сөйлесе тілінен бал тамған, дүйім жұртты аузына қаратқан шешендік, алқа топтың алдында жыр семсерін жарқылдатып жан алып, жан берісіп сөз сайысына түскен айтыскерлік қазақ халқының баға жетпес байлығы, көп халықта кездесе бермейтін айрықша өнер екені даусыз. Сондықтан да бұл өнер түрлері туралы салықалы ғалымдарымыздан бастап, жас ізденушілерге дейін пікір айтпағаны кемде-кем. Бүгінгі таңда халқымыздың басқа мәдени мұраларымен қатар өсіп-өніп, дамып келе жатқан бұл

өнер салаларына қызыға қараушылық көбеймесе азайған жоқ.

Ұзақ жылдар бойы Республикамыздың түкпір-түкпірін аралап халқымыздың жыраулық, жыршылық өнерін жандандыруға ат салысқандықтан, Республикалық теледидардың «Халық қазынасы» атты бағдарламасынан талай термеші, жыршы, жырауларды көрсетуге мұрындық болғандықтан, қазақ халқының шешендігі туралы арнайы зерттеу жүргізгендіктен және айтыс деген аламан бөйгенің қайта жандануының орта тұсында жүргендіктен осы қасиетті үш өнер туралы қалам

терберлік уақыт туған тәрізді. Қолдарыңызға тиіп отырған мақала осы ойлардың жемісі. Қазақ халқының жыршылық-өнері туралы алғаш келелі пікір айтып, қазақ, қырғыз жыршылық өнерін зерттеуді қолға алған М.Әуезов еді.[1]

Қазақ халқының эпикалық жырларын тудырушы, қалыптастырушы, қалың елге таратушы өнер иелерін халқымыз жырау, жыршы деп атаған. Бұл туралы кезінде Ә.Марғұлан өз еңбегінде жан-жақты айтып өткен де еді.[2] Бірақ солай бола тұрса да бұл жыр айтушы, шығарушылар типтерінің өзіндік тарихи бар екені даусыз. Оның белгісін Б.Кенжебаев, Ә.Қоңыратбаев, М.Жолдасбеков, С.Қасқабасов, Ш.Ыбраев, Б.Әбілқасымов, Е.Тұрсынов және т.б. ғалымдарымыз айтып кеткен ұзан, бақсы, қиссашы, термеші, шешен, жырау, жыршы секілді атаулардан көреміз.

Қазақтың эпикалық жыр айтушылардың өнеріне үңіле қарап, жете саралағанда көңіл аударатын ортақ және өзіндік сырлар, дәстүрлер аз емес. Соның бірі жыр айтушылықтың өнер адамына қонуы туралы аңыз, әңгіме, түсініктер. Жалпы бұл ұғым әлем фольклористикасында біршама кең тараған. Оның мысалын англо-саксон аңыздарынан да көруге болады. Онда дарынды Кэдион (бақташы) далада ұйықтап қалып түс көретіні, түсінде бейтаныс адам келіп жыр айтуды ұсынатыны, соның нәтижесінде оның жыр айтып кеткендігі айтылады. Ойраттардың тулчисі Этэн Гончикке жыр қону туралы: «Великан подъехал к отороплому Этэн Гончик, и спросил его, хочет ли он стать певцом эпоей... Великан тогда ударил Гончика по плечу и скрылся... этого времени Гончик почувствовать в себе способности петь героические эпоеи, стал и признавал, что дар получил от самого царя драконов являющего к нему под видом великана», – деген пікір де қызғылықты. Түсінде аян беру, соның нәтижесінде жыр айту қонған деген аңыз әңгіме Орта Азия халықтарының ішінде де кең тараған. Мысалы манасшы Тыныбек далада ұйықтап қалғанда түсінде өзіне Манас қырық чорасымен келіп «Манасты» айтуға кеңес бергенін айтса, өзбек бахшиларының көпшілігі жыр айтуды: «алла-тағаланың» айтуымен меңгергенін айтады. Сондай-ақ түрікменнің Наджеп оғлан бақшысы түсінде «қырық жігіт» келіп жырды аузына шарап етіп құйғанын аңыз етеді.[3] Бұндай аңыз әңгімелердің біразы қазақ жыр

айтушыларына байланысты да айтылады. Бұл ретте «Қырымның қырық батыры» циклының алғашқы айтушыларының бірі болған Мұрын жыраудың ұстазы Абылдың айтқанына көңіл аударып көрейік: «Отызға келген кезім, ерте қой өргізіп келіп, ұйықтап қалсам біреу бір сұйық нәрсені аузыма құйып жіберді, жұтып жібердім. Ояна келсем кеудемді өлең кернеп барады екен. Осыдан былай қарай ақын болып кеттім.» Осындай аңыздың бірі Базар жырауға байланысты мынандай нұсқада айтылады: «Бала кезімде далада қозы бағып жүріп ұйықтап қалыппын. Түсімде ақ киімді, ақ таяқты, ақ сақалды бір кісі келіп: «Балам мандайыңа берейін бе, таңдайыңа берейін бе?» – деп сұрады. «Ата таңдайыма бер», - деп оянып кетсем, өлең айтып ояныппын». Мазмұны осы текте тек «түсінде» өлең аласың ба, көнек аласың ба? – деген аңыз Қожабай жырауға, «дорбалап аласың ба, қапшықтап аласың ба?» – деген аңыз Қашаған жырауға байланысты айтылады. Мұндағы көңіл аударатын бір мәселе түркі халықтарында бұл әңгіме, аңыздарда жыр қонды деген жәй ғана айтылмай, оны халық сеніміндегі қасиетті нәрселерге (Манастың чоролары, қырық санына, ақ түске) байланыстырып айтып және әңгіменің тоқ етер түйінінің өзі жыр ұйқасынан (маңдайына-таңдайына, көген-өлең, арбалап-дорбалап) тұруы. Сондай-ақ бұл ұйқаспен айтылатын сөздердің бір сынары міндетті түрде байлықты, екіншісі өнерді меңзейді. Бар дарын тек өленді таңдауы да кездейсоқ айтылғандық емес, астарлы сыры бар ұғым. Қазақ халқының сөз өнерін ғана емес, тіпті, өміріне байланысты айтылатын ежелгі тотемдік мәні бар аңыздың бірі адамдардың киесі жолбарыс, қасқыр, түлкі, құс болуы. Оның бір мысалын Жамбылдың «жолбарысынан» Кемпірбайдың «көк кептерінен» де көруге болады. Осындай әңгіменің бірін Шашубай Қошқарбаев та айтқан: «Он төрт жасымда түсімде таудан тауға құс болып ұшып, қонып жеміс жеп жүр екенмін. Сол түстен кейін өлең айтып кеттім.»[4, 256]

Дарынды, өнерге икемі бар адамдардың түс көруін жоққа шығаруға болмайды. Оның сырын түсіну үшін біріншіден аталған адамдардың өміріне, творчестволық кемелденуіне тереңірек зер салған дұрыс. Өз өмірін өнерге арнаған, кейін жырдың қонуы туралы аңыз-әңгіме айтқан өнерпаздардың барлығы дерлік жасынан сөз құдіретіне ден қойып, соны иге-

руге психологиялық жағынан тұтас берілген. Белгілі өнер адамдарының сөзін тыңдап, үлгі алған. Бар тілегі, арманы сөз өнері болған анық таланттың түсіне енді өлең, жыр кірмегенде не кіруі керек? Тек оны баяндауда халық арасындағы «сөз қонды» деген ұғымды пайдаланып, осы арқылы өз дәрежесін көтеруді де көздегені рас. Бірақ мұның да әр халықта өзіндік астары болған. Мысалы манасшылар «жыр қонды» дей отырып, өзінің алдындағы жырды үйретуші ұстаздарын айтуға онша құлықты болмаса, қарақалпақ, қазақ жыр айтушылары өз ұстаздарының есімін құрметпен атап, ұстазының үлгі алған жырауларының алдындағы бес-алты өкілін де айтып отырған.

Осы мәселенің бір қыры ақындық, жыр айту өнерінің ұрпаққа беріліп, генеологиялық тұрғыда тарауы да көңіл аударуға тұрарлық. Болашақта арнайы зерттеуді керек ететін бұл мәселеге тоқталып жатпай-ақ бірер мысал келтірсек Дүзбенбет жыраудан оның баласы Жиенбайға, одан оның баласы Рүстембекке, одан оның баласы Көшеней, Бидасқа, Көшенейден Арбалыға, Бидастан Барболға жыр айтудың жалғасқанын тілге тиек етуге болады. Сондай-ақ Қазақстанның халық ақыны Көкен Шәкеевтің әкесі Шәкей сол Ақан-серінің атақты серілерінің бірі болса, баласы Ербол, Еркеш өнер саласына бет бұрғанын айта кеткен жөн.

Жырау,жыршы және музыкалық аспап.

Жырау, жыршылардың жыр айту дәстүрінің негізгі сипаттарының бірі – жыр айтуда музыкалық аспаптарды кеңінен пайдалануы. Жалпы қазақ эпостарында аты аталатын музыкалық аспаптың алғашқыларының бірі - сыбызғы. Негізінен лиро-эпикалық эпостарға тән күй сазын ойнайтын бұл аспап, қарачайларда «сыбызһе», балкарларда «сыбызхе» деген атаумен жыр айтушыны сүйемелдейтін музыкалық құрал ретінде аталады. Эпикалық жырды орындауда тікелей айтушының пайдаланған бірінші музыкалық аспабы ретінде қазақ халқында қобыз аталады. Ә.Қоңыратбаев қобызды (купу) Орхон-Енисей жырларын айтушылардың пайдаланған құралы деп қарағанмен бұл аспаптың сөз өнерімен қатысы алғаш бақсыларға байланысты айтылады. Ұзақ уақыт жыр сүйемелдеу құралы болған бұл аспап, кейін Марабай, Нысанбай, Жанақ секілді ақын-жыршылардан соң тікелей бақсылардың культтік, не музыканттардың күй ойнау құ-

ралы ретінде қалған. Қобыз аспабы - өзбектерде (кобуз), қарачай-балкарларда (кыл кобуз), ойраттарда (хур), татар, кабордин, осетиндерде (капыр кобуз) ежелден жыр айтушылар пайдаланған аспап.[5,123]

Өзінің сарынын қобыздан алды делінетін домбыра аспабы-қазақ жыр айтушыларының кеңінен пайдаланған музыка аспабы. Ән салу, күй шерту, жыр айту домбырасыз болмаған десе де болады. Домбыраның кезінде үш ішекті түрі де болған. Өнер адамдарына алып жүруге ыңғайлы, не керемет музыкалық сазды салуға болатын бұл аспапты шебер игеру де жыр айтқыштықтың бір компоненті деп есептелген. Музыкалық сүйемелдеу дәстүріне тікелей байланысты құбылыстың бірі – жыр айтушылардың жыр айтар алдында ұзақ эпикалық сарындағы күй шертіп толғануы. Бұның сырын О.Нұрмағамбетова: «Жырау не сразу приступает к исполнению эпоса. В начале он основательно подготавливает и себя и аудиторию... Так перед тем, как приступить к сказанию. Джамбул и Нурпеис играли кюй (музыкальные пьесы, сюжеты)» -, деп түсіндіреді.[4,236] Эпос айтушылардың музыкалық сазын көп зерттеген Б.Ерзакович Шәкір Әбенев «Қыз Жібек» жырын айтар алдында ұзақ «Қорамжай» атты күй тартатынын айтады. Жыр айтар алдында эпикалық күй сарынын ойналуының тамыры тереңде жатқанын халқымызда эпостармен аттас «Қамбар», «Көр-ұғлы» және т.б. көптеген күйлер бар екенінен көруге болады. Бұл болашақ музыка зерттеушілерін күтіп тұрған проблеманың бірі.

Жыр және желі. Эпос айтушылардың көпшілігінің (дарынды, суырып салма өнерлілері) жыр айту дәстүрінде қолданған әдістерінің бірі – желі айту. Ұлан-ғайыр эпикалық шығармалар, айтыс, толғау, термелерді көпшілік алдында үнемі айтып жүрген айтушылар тыңдаушы қауымының талап, тілегін де ескеріп отырған. Қара сөзді ұйқаспен сөйлейтін жыр айтушылар көпшіліктің қандай жыр тыңдағысы келетінін жыр арқылы сұрауды әдет ету нәтижесінде кейін өз құрылымына әр жырға байланысты қысқа сюжеттерді біріктірген желі туғызған. Сондай-ақ желінің пайда болуының екінші себебі – жырау, жыршылардың жыр бастар алдында шабыт шақыруы, яғни психологиялық дайындығы. Желінің айтылу себебін О.Нұрмағамбетова өз еңбегінде былайша түсіндіреді: «Ожерелье песни» исполняется для того, чтобы доказать, что

сказатели знают много разных дастанов, во-первых. Во-вторых, для того, чтобы слушатели сами выбрали то, что желают слушать, и выяснить, какое из эпических произведений будет встречено с наибольшим интересом» . Желі ретінде болмаса да шабыт шақырып, дене қыздырып, эпос айтар алдында үгіт, насихат терме айту өзбек, қарақалпақ халқында да сақталуы бұл дәстүрдің тамыры тереңде жатқанын көрсетеді. Желі айту дәстүрі қазақ топырағында күні кешеге дейін өмір сүріп келген. Бізге кезінде Марабай, Мергенбай және т.б. жыр айтушылардың желілері туралы деректер жеткенімен, олардың айтқандары жазылып алынбаған. Сондықтан да жыр айту-дан кезінде алдына жан салмаған Нүрпейістің желі айту дәстүрі туралы Ә.Тәжібаевтың: «Нүрпейіс біздің үйде әуелі «желісін» тартты Әрбір үлкен дастанның қысқаша, сығымдалған мазмұнын жырлап шықты», - деген, Жамбыл туралы: «Ол (Жамбыл – А.Б.) замандар жайын сөйлейтінін, «Қырымның қырық батырынан» хабардар екенін ескертті. Қырғыз жайы «Манаста» сөйленді. «Көрұғлының» қай саласын айт дейсіңдер? – деп тыңдаушылардына тағы көз тастады. Одан кейін Сұраншы мен Саурық туралы тура екі күн жырлайтынын айтты», - деген пікірі өте құнды деректер. Кейінгі кезде фольклорист ғалымдар Сыр бойының үлкен жырауы Р.Мәзқожаевтан және Қарақалпақстанда тұрған Ж.Аралбаевтан олардың шағын жыр желілерін жазып алған. Желінің табиғаты түсініктірек болу үшін солардан бірер мысал келтіре кетейік

Жиделі Байсын жерінде. Қоңырат деген елінде.

Байбөрі деген шал болған...

Тілеп алған Алпамыс.

Мың кісі күші өзінде.

Батырлардың ішінде.

Мұнан батыр өтпеген.

Қылыш шапса кеспеген,

Отқа салса күймеген.

Суға салса батпаған,

Дұшпанға найза саптаған,

Осыны айтсам бола ма?

Алмасқа жауды ілгізген,

Кім екенін білгізген.

Дарға басын ілгізген

Көрұғлыны айтсам бола ма?

Бұл Рахмет Мәзқожаевтың ұзақ желісінен, екі жырға байланысты қысқа нұсқасы. Жырау, жыршылардың бұл желілерінің өзінен-ақ олардың эпос мұраларын дамытуға, көркем образдар жасауға ұмтылғанын көруге болады. Алғаш импровизациялық түрғыда туған бұл желілер кейін тұрақтанып, толығып эпос айтушының әрдайым жыр айтар алдында орындайтын шығармасына айнаған, жыр айту дәстүрінің бір элементі болып қалыптасқан.

1. Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. Алматы, Жазушы, 1978, 19 том, -561 бет.

2. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар. Алматы, Жазушы, 1975. - 641 бет.

3. Кыдырбаева Р.З. Сказители. Бишкек, 1980. – 498 стр.

4. Нурмагамбетова О.А. Казахский героический эпос «Кобланды батыр» 7 Алматы, Наука, 19897 – 659 стр.

5. Қоңыратбаев Ә. 10 томдық шығармалар жинағы. Қызылорда, 2009. 4 том. – 365 бет

А. С. Булдыбай СКАЗИТЕЛЬСКОЕ ИСКУССТВО

В рассказах и легендах тюркоязычных народов не только повествуется о секретах овладения сказительским искусством, но подчеркивается, что это особый знак народного доверия. В казахской фольклористике есть легенды не только о тех или иных представителях сказительского искусства, которые обладали каким-либо особым творческим дарованием, также легенды о том, что у каждого человека есть свой тотем (например, тигр, вол, лиса) или какая-либо птица. Одна из основных черт сказительской традиции - это широкое использование музыкальных инструментов. В статье подробно описывается об этих секретах сказителей.

A. S. Buldybay NARRATOR ART.

In stories and legends of the Turkic people it is not only is narrated about the secrets of mastering narrator art, but it is emphasized that it is a special sign of national trust. In Kazakh folklore there are legends not only about the representatives of narrator art, who had special creative talent, but also there are legends that each person has the totem (for example, a tiger, ox, fox) or any bird. One of the main features of narrator tradition is wide use of musical instruments. In article it is described about these secrets of storytellers in detail.

Д. М. Дүйсенгазин,

*Астана қаласы, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің оқытушысы*

ТЕСТ ЖАСАУДЫҢ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫ

Тесттің нақты пайда болған уақытын іздеудің әр түрлі талпыныстары географтардың көптеген батпақтардан жылғалары ағып жатқан үлкен өзеннің пайда болған мерзімін іздеуді еске түсіреді. Шамамен тест жасаудың тарихы да осындай деуге болады. Тестердің тарихын зерттеуден бұрын бірінші, тест тарихының басталуын зерттеу қажет болды, яғни олардың нағыз тарихы шығатын сол бір «батпақты» зерттеу қажет.

Б.з.б. III мыңжылдықтың ортасында Ежелгі Вавилонда жазғыштар дайындалатын мектеп түлектері сынақтан өтті. Сол кездегі білімнің кеңдігіне байланысты маманданған жазғыш месопотам өркениетінің орталық тұлғасы болды; олар даланы өлшеуді, мүлікті бөлуді, ән айтуды, музыкалық аспаптарды да ойнай білді. Сынақ кезінде оларды маталар, металл және өсімдіктер дүниесінен хабардар ма және де арифметикалық қызметтің төрт түрін білетінін, және жаза алатынын тексереді.

Ежелгі Египетте белгілі бір сынақ жүйесінен өткендер ғана абыздық өнерін үйренді. Алғашында кандидаттар қазіргі әңгімелесу деп аталатын процедурадан өтеді. Сонымен бірге биографиялық мәлеметтер, білім деңгейі анықталды, сырт келбеті бағаланды және де әңгіме жүргізе алуы айқындалды. Содан кейін еңбек ете алуы, тыңдай алуы және тыныш отыра алуы тексерілді. Ұзақ уақытты білім алу ауырлықтарына шыдай алмаймын деушілерге, храм есігінің ішкі жағынан немесе сыртқы жағынан біржола жабуын ұсынды. Жас кездерінде Пифагор осы қатаң сынақ жүйесінен және іріктеуден ойдағыдай өтіпті деп айтылады. Оқудан кейін Грецияға келіп, ол өзінің мектебін ашады, және де онда түскісі келетіндерге өзінің басынан өткендей әр түрлі сынақтардан өткендерге ғана мектептің есігі ашық болды.

Пифагор «әрбір ағаштан Меркурий шығара алмайсың дей отырып, интеллектуалды қабілеттердің ең маңызды рөлін көрсетті. Сондықтан да алдымен диагностикаға мән берді, әсіресе осы қабілеттердің қиын математикалық тапсырмалар көмегімен жасалатындығына назар аударды. Пифагор жастардың жүрісі мен күлкілеріне де аса көңіл аударған, өйткені

адамның мінезін көрсететін ең жақсы көрсеткіш күлу мәнері болып табылады деп айтқан. Ол ата-аналары мен мұғалімдерінің айтқандарына ерекше көңіл бөлген, қысылмай өз ойын жеткізуге әрбір жаңа келгендерді жеке ыждахаттылықпен бақылаған, әсіресе соңғысын шақырып, қарсыласының ойына ұялмай, батыл пікір білдіруіне мән берген.

Б.з.б III мыңжылдығында Қытайда үкімет шенеуігі деген лауазым болған. Соған лайық, осы лауазымға кәсіби іріктеудің бірінші элементтері де пайда болды. Осы лауазымға мемлекеттік емтихан сабақтарын тапсырған жастарға ерекше көңіл бөлінді және іріктеу салтанатты түрде өтті. Қытай қоғамында бұл емтихандар мереке ретінде қабылданды. Емтихан тақырыбын императордың өзі бекітіп отырды, және талапкерлердің нәтижелерін конкурстың соңғы кезеңінде де өзі тексерді.

Адам қабілетінің диагностикасының ең көп тараған түрі сол кездерде физиогномика болды, яғни сыртқы келбеті бойынша адам қабілетін және мінезін анықтау өнері. Бұл атауды алғаш қолданған Гиппократ физиогномиканы ғылым ретінде санады. Сол кездің өзінде физиогномика бойынша алғашқы практикалық кітаптар, сонымен қатар, бірінші мамандар пайда болды.

Ежелгі Греция мен Спартада көптеген әртүрлі сынақтар қолданылғаны жөнінде көптеген айғақтар бар. Спартада жауынгерлерді тәрбиелеу жүйесі сәтті жүзеге асқан, ал Римде гладиаторларды оқыту жүйесі дамыған. Платонның айтуынша, адамдар бір-біріне ұқсас болып тумайды, олардың жұмысқа деген қабілеті де, табиғаты да әртүрлі болып келеді. Сондықтан да қандай да бір жұмысты атқарғанда өзіңнің табиғи кепілділігіңе сәйкес барлығын көп мөлшерде, жақсырақ және оңайырақ жасауға болады.

Афинада мемлекеттің күштілігі, оны басқаратын тұлғалар қабілетіне тәуелділігі туралы сұрақтар талқыланды. Платонның «мемлекет» деген жұмысында қандай басшыларды таңдау деген сұраққа Сократ былай жауап берді: «Ең сенімді, батыл, және мүмкіндігінше, ең келбеттілерді таңдау қажет; сонымен қатар, тек текті және қатаң мінезді адамды емес және де осындай тәрбиеге сәйкес келетін қасиеттері

бар адамдарды тандау керек. Оларда ғылымға деген қабілет мықты және тез меңгергіш болуы қажет. Жақсы есте сақтау қабілеті бар, еңбексүйгіш адамдарды іздеу қажет» дейді.

Интеллектуалды қабілетті сынау нәтижелері кей кезде тәкәппарлық болып табылды. Мысалы, Девсарам атты үнді патшасы ирандықтардың даналығын сынау мақсатында оларға шахмат жіберген екен. Ирандықтар осы ойынның мәнін түсіне қоймас деп болжанды, және олар шарт бойынша, ережесін шеше алмаса Үндістанға кері жіберу қажет еді. Бірақ Вазжурмихр уәзір бұл ойынның ережесін түсініп, және де өзі тағы бір басқа ойын түрін тапты, ол қазір нарды деп аталатын ойын. Бұл ойынды ол Үндістанға жібереді, және үндістандықтар бұл ойынның ережесін шеше алмағандықтары анықталды. Сынақтарды қолданған жөнінде басқа да айғықтар болған, яғни олар чань буддизм атты діндік ілім негізін көрсететін материалдар. Чань буддизм оқытушылары психологиялық жағдай тудырумен қатар жұмбақтар, сұрақ-парадокстар қолданған. Бұларға тез жауап беру қажет болған, ойлануға бір секунд та берілмеген. Н.В.Абаев көрсеткендей, үйретушісінің іс-әрекетінің барлық бейнесінің күшейтілуінен чандық жекпе-жек айтыстарда сұрақтардың қойылымының оғаштығының өзі драмалық қысым тудырды (мысалы «сақалды жабайыда сақал болды ма», немесе «итте будда табиғаты барма»). Өз қарсыласын ұстап алып оған: «Айт! Айт! Тез жауап бер!» деп, психологиялық қысым тудыратын. Бұл автордың ойынша, Чаньдық парадоксалды жұмбақтар ойлаудың белгілі бір «чаньдық» кодына байланысты сынақтама ретінде қолданылады. Сынақталатын неопит бұл жұмбақтарға қалай жауап беретініне байланысты үйретуші тәжірибені тереңдетуге қандай шараларды қолдану керек екендігін анықтайды. Бұл сонымен қатар, өзінің сыртқы әдепсіздігі мен мінезінің ерсілігінің арқасында құзыретсіздігін жасыратын симулянттарды анықтауға мүмкіндік береді.

Чжурчжэндер құрған Цзинь мемлекетінде емтихан нәтижелері медициналық училищені бітірушілерді бөлу үшін қолданылған. Емтиханды тапсырып шыққандардың ішінде жақсы мамандар, мемлекеттік қызметке тәжірибеден өткен дәрігерлер, ұстаздар немесе зерттеушілер ретінде орналасқан. Нашар түлектерге жеке тәжірибемен айналысуға рұқсат берілген, ал емтиханнан өтпеген тұлғаларға

дайындықтарын немесе мамандығын ауыстыру жөнінде кеңес берілген.

Ортағасырлық Вьетнамда да әр түрлі сайыстар мен емтихандар өткізілетін. Тек 2 жылдың ішінде, 1370-1372 ж.ж., барлық азаматтық шенеуіктер мен әскери қызметкерлер қайта аттестациялаудан өткен, ол мемлекеттік аппарат жұмысын жақсартуға өз септігін тигізген. Мұның нәтижесінде, Вьетнам күшті және өмірге бейім мемлекет болды. Жауынгерлік офицерлік корпустарды жасауға ерекше көңіл бөлінді. XV ғасырда емтихандар бірыңғайланды. Олар этаптар мен турлар бойынша жүргізілді, лауреаттар корольден сыйлықтар алып, олардың аттары астананың Шығыс қақпасында ілінетін «алтын тізімге» енгізілген және олардың жеңістері туралы бүкіл елге жарияланатын. Ерекше көзге түскен қатысушылардың аттары Әдебиет Храмында орнатылған арнайы тастарда қашалып жазылған.

Егер сол кездің өзінде Шығыс елдерінде жазбаша бақылау жұмыстары мен емтихандарды қолдану табиғи, кәдімгі жағдай болса, Батыс елдері туралы олай айтуға болмайды. Онда бақылаудың үйреншікті түрінен жазбаша түрге ауысу мүмкіндіктерінен психологиялық мінездегі қиындықтар туындады. Мысалы, Ұлыбританияда оқу процесінде жазбаша бақылау жұмыстарын жүргізуге қарсылақ көрсететін консервативтік дәстүрлерді жоюға жүз жыл кетті. Тағы да жүз жыл қабылдау және бітіру кезіндегі емтихандарда қолдануына кетті.

Сол Ұлыбританиядағы жазбаша жұмыстардың құндылығын, оларды оқу жұмысын ынталандыруын жоғарылату құралы ретінде екендігін Иезуиттер Ордені басқаларынан тезірек байқады. Өз беделін қолдана отырып, жазбаша жұмыстарды қолдану тәжірибесін көптеген елдерге таратты. Бұған ашық реакция ең алдымен Америкада қалыптасты. Онда 1762 жылы Йель Университетінің студенттері емтихандардың жазбаша түріне қарсы ашық сөз сөйлегені туралы айтылды. Себебі, оларға көп жаттау қажет болды.

1884 жылы АҚШ-та есептер мен жауаптар және оларды бес балдық шкаламен бағалаудан тұратын сынақтама материалдары бар алғашқы кітап шықты. Бұл кітапта математика, тарих, грамматика, статистика, навигациядан есептер болды, шығармаларды сандық бағалау әдістерімен бірге шығарма мәтіндері берілді. Бұл педагогика тарихында қарапайым статистикалық есептеулерді қолданған бірінші жағдай болды.

АҚШ-та тез таралған мұндай білімді бақылау формасы, көп жақтаушылар мен қарсыластарға ие болды. 1881 жылы Чикагодағы инспектор жазбаша бақылауға тыйым салған және оқушылардың келесі сыныпқа көшуін жазбаша бақылау арқылы емес, тек директор және мұғалімдердің көзқарасына байланысты қажеттілігі туралы мысал келтіріліп айтылады. Мұғалімнен басқа, ешкім оқушы білімін бағалай алмайды және емтихандар мен басқа бағалау формалары дұрыс ойдың келемежі болып табылады деген көзқарас қалыптасты. Осымен мектептегі қандай да бір бақылауға қарсы қоғамдақ қозғалыстар негізі салынды. Мұндай қозғалыстың шегі XIX ғасырдың соңында келді (1880 жылдар), оның негізінде білімді бақылаудың жағымды қарым-қатынасының қалыптасуына негіз салынды.

Білімді бақылаудың қоғамдық-мемлекеттік қажеттілігі АҚШ-та 1885 жылы туындады. Нью-Йоркте, білімді бақылаудың объективті әдістерін жасақтаған кеңестердің бірі, емтихандық кеңес қызмет атқара бастады. Білімді бағалаудың жалпы мемлекеттік жүйесі 1900 жылы АҚШ-та колледж түлектерінің білімін бағалау Кеңесінің пайда болуына себеп болды.

Ресейде XIX ғасырдың соңы мен XX ға-

сырдың басында сынақтамаларды жасақтау және оларды қолдану жөнінде сұрақтар талқыланды және қарастырылмады. Авторлардың біреуінің жазуынша, «Білімді тексеру – менің тәжірибем бойынша ең пайдасыз, жалықтыратын және зиянды әрекет деп қарастырамын. Қажет жамандық сияқты мұғалімдер мен оқушыларды бағалау құралы ретінде ай сайынғы баға жағдайында ғана оған шыдауға болады». Осы кезден бастап, Ресей педагогикасында екі қарама-қайшы үрдіс қалыптасты: біреуі оқушылардың білімін бағалауға қарсы, екіншілері жақтаушылары.

Мақаламызда келтірілген қысқаша тарихи шолудан мынадай қорытынды шығаруымызға болады, мұнда сынақты, ежелгі өркениеттер кезеңінен бүгінгі күнге дейінгі, әлем халықтарының көбінің өмірінің негізгі бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік бар. Келтірілген мәліметтер негізінде, сынақтардың пайда болуының ерте тарихи кезеңі туралы ой түюге болады. Қазіргі кезде кең ауқымда таралып жүрген ағылшын тілінен аударылған «test» (тексеру, сынақ) деген ұғымның төркіні, яғни сынақ тапсырмалары 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басында пайда болды деудің тарихы әріректе жатқандығын байқаймыз.

Д. М. Дюсенгазин. Теория и история составления теста

В данной статье рассматривается теория и история теста.

D. M. Dyusengazin. Theory and history of composing the test

This article considers the theory and history of test.

Ж. Ергубекова,

Ж. Ясауи атындағы ХҚТУ-дің PhD докторанты

ЭТНОМӘДЕНИ «БАТЫР» КОНЦЕПТІСІНІҢ ГИПЕРБОЛИКАЛЫҚ ТҮРДЕ СУРЕТТЕЛУІ

Эпикалық батыр, оның тұлпар, садағы мен басқа қару-жарағы эпоста, шын мәнінде, алып, аса үлкен, «теңдесі жоқ» болып суреттеледі. Мұндай гиперболизм «поэтикалық фольклорлық тәсілдің» көрінісі ретінде түсіндірілгенімен, оның негізі тұңғықта жатқан астары мифологиялық танымға тән ғаламның (космостың) әмбебаптық антропоморфтық концепциясынан бастау алады деп сенімді түрде айта аламыз.

Эпикалық этномәдени «батыр» концептісінің ең төменгі (алғашқы) лингвоментальды қабаты – мәдени-генетикалық страты бірінші адам (первопредок), ру-тайпа басы, мәдени қаһарман (культурный герой), демиург бейнесіне қатысты қалыптасқан. Осы ең көне мифологиялық бейненің кейбір реликт сипаттары түркі-монғол, соның ішінде қазақ батырлар жырларында эпикалық қаһарманның, оның

қару-жарағының, тұлпарының гиперболикалық түрде суреттеуінен аңғарылады.

Эпостық қаһарманның алғашқы (бастапқы) сипаттарының бірі – ол демиург, яғни ғаламды жасаушы (реттеуші). Эпикалық батырдың аталмыш сипаты «садақ пен жебе» концептісінің ежелгі мифотанымдық қабаты көрсетіп тұр: садақ пен жебелердің «теңдесі жоқ» космостық сипаты демиург бейнесін меңзейді, яғни сол қарудың иесі – космоста реттеуші (демиург), «теңдесі жоқ» садақ пен жебелерге ие болуы жерге (осы дүниеге) билік жасаудың белгісі т.т. Архаикалық эпостарда айқынырақ сезілетін осы және де басқа мифотанымдық түсініктер уақыт оза кейінгі дәуірлерде әлсірейді, сондықтан да садақ пен жебеге т.б. «заттық» этномәдени концептілердің тілдік (мәтіндік) көріністері «гиперболизация», «поэтикалық» т.б. лингвостилистикалық құбылыстарға телініп жүр.

В.А.Маслованың пікірінше, концептінің лингвоментальды мазмұнын айқындау үшін сөздің семантикасы жеткіліксіз, энциклопедиялық сөздіктер ұғымдардың ғана межесінен аспайтын ақпараттарды ұсынады, сондықтан да белгілі бір концептіні талдау үшін түрлі: поэтикалық, ғылыми, философиялық, публицистикалық т.б. контекстерді пайдалану қажет [1, 46 б].

Садақ пен жебенің эпостағы елеулі орнын Р.С.Липец аталмыш жарақтың көшпенді жауынгердің бес қаруындағы аса маңыздылығымен түсіндіреді. Қаһармандық эпоста Р.С.Липецтің көрсетуінше, садақ пен жебе эпостарға тән «гиперболизация» деп аталатын дәстүрлі поэтикалық тәсіл арқылы суреттелуіне ұшырағанын атап кеткен, бірақ бұл құбылыстың ар жағында жатқан себептерін түсіндірмейді. Қаһармандық эпостағы садақ (жебенің) және де адамның, тұлпардың т.б. бейнелердің «гиперболизациясы», түптеп келгенде, ежелгі мифологиялық дүниетанымына тән ғылымның (космостың) антропоморфтық эмбебаптық концепциясынан туындаған. Мифтік танымда бүкіл әлем (ғалам, космос) антропоморфтық бейне ретінде суреттеледі, яғни ғалам (космос) адам (алғашқы адам, демиург) сияқты тірі жан, керек десеніз, космос адамның өзінен жаратылған. «Кейбір мифтерде алғашқы адамдар (первопредки) ғажайып алыптар түрінде бейнеленеді – олар өлгеннен кейін денелерінен аспан, жер, таулар мен жануарлар, өсімдіктер, адамдар жаралған. Олардың қатарында: индиялық

алғашқы адам – алып Пуруша, қытайдың Пань-Чуы, скандинавтықтардың Имиры. Пань-Чу өлгеннен кейін оның етінен жер (топырақ) пайда болған, сүйектерінен – тастар мен алтын, жүнінен – өсімдіктер, шашынан – жұлдыздар, көздерінен – күн мен ай, терлегендегі ылғалдан – жауын мен шық, көз жасынан – өзендер, тамырларынан – жол, лебінен – жел, даусынан – күннің күркіреуі, денесіндегі ұсақ жәндіктерден (биттерден) – адамдар жаратылған» [2, 17-18 бб].

Бірінші адам (космостық масштабындағы) жайындағы ең көне миф (мифтер) бірте-бірте кейінгі дәуірлерде ғажайып ертегілерге трансформизацияланған. Соның өзінде аталмыш батыр алыптар жайындағы ғажайып ертегілерінде көне мифтердің мифологиялық негізі сақталынған; мифтік сипаты «қаһарманның бейнесі, ол алып денелі, «суға салса -батпайтын, қылышпен шапса - өлмейтін» ғажайып адам, оның тұлпары да керемет, адамға тән даналыққа ие, кез келген жәндікке, затқа, адамға айнала алады, батырдың жәрдемшісі, ақылшысы – батырды жау қолынан құтқарады» [3, 217 б].

Алып батырлар жайындағы ғажайып ертегілер кейінірек қаһармандық эпосқа айналғанын аталмыш эпостардағы бейнелердің, сюжеттік оқиғалардың сипатынан аңғаруға болады. Қаһармандық эпоста да батыр керемет күштің иесі, оның «теңдесі жоқ» тұлпары, қару-жарағы бар, сюжет оқиғаларының кейбір желісі мифтік тұрғыда көрсетіледі.

Қазақ батырлар жырларындағы «адам» концептісі өз кезегінде «батыр», «батырдың қалыңдығы», «анасы», «әкесі», «дұшпандары (жаулары)» т.б. концептілерге бөлінеді. «Батыр жаулары» концептісіне қатысты төмендегідей мәліметтер назар аударарлық: «батыр жаулары көп-ақ; этикалық канондарға сәйкес олар орасан күш иесі және оқ тисе - өлмейді, қылыш шапса-өтпейді», кейбіреулері гротеск түрінде суреттеледі, ол Алшағырдың жақтас-тары, алып қызылдердің ұлдары Ағынас пен Тоғынас. Олар Қараспан тауындай алып – дәулер. Қарадәудің басы қазандай. Қобыланды Қазан ханмен жекпе-жекке шығар алдында оны «биіктегі тау асуы» деп Қазанның тектілігін және алып батыр екенін өз сөзінде айтады.

«Қобыланды батыр жауларының Қазан, Алшағыр, Көбікті ортақ сипаттамасы гипербола арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар әр

жау батырының өзіндік сипаты, бейнесі бар» [4, 43-44б.]

Жау батырларының бейнесіндегі гиперболизм фольклортанушы- ғалымдардың пікірінше, фольклорлық поэтикалық тәсілдердің бірі. Ал когнитивтік лингвистика тұрғысынан алып денелі жау батырларының бейнелерінің генезисі мен онтологиясы ежелгі мифологиялық танымдардан бастау алған деген тұжырым жасалынады, өйткені фольклордың өзі мифологиядан туындаған. Фольклорлық гиперболизмнің, яғни осы фольклорлық поэтикалық дәстүрдің (тәсілдің) онтологиялық негіздері алғашқы адам, демиург «мәдени қаһарман» пайда болып мифологиялық (космостық) бейнелері туралы ежелгі таным мен түсініктермен байланысты.

Гиперболизм, яғни асыра баяндау, суреттеу эпос кейіпкерлерінің сырт пішінін көрсетуі үшін де, сайыстар мен соғыстарды суреттеу үшін де қолданылады.

Мысалы, «Алпамыс батыр» жырында Ұлтан қазақ халқының оң ортасынан шыққан жау болып көрсетілген және жыр оның сырт бейнесін жалғыз көзді дәулерге ұқсатқан.

Кеудесі болды көбедей,
Мұрны болды төбедей.
Күрек тісі кетпендей,
Кенірдегінің тесігі
Жүгімен түйе өткендей.
Құлағы болды қалқандай,
Көзі терең зындандай.
Басқан ізін қарасаң,
Көрінер оттың орнындай.
Ауызы үлкен ошақтай,
Иегі бар зеңгірдей.

Қобыландының жауы Қызылбас елінің ханы Қазанның да бет-әлпеті космостық масштабты суреттелген:

Қабағына қар қатқан,
Кірпігіне мұз қатқан
Он екі күнде бір жатқан,
Он үш күнде бір тартқан
О да айтулы ер еді.
Қызылбастың елі еді,
Құдайдан дұспан сұраған,
Жау көрмесе, қуарған.
Найзаның ұстар жеріне
Қолымы жұмсақ болсын деп,
Топтап барқыт ораған,
Шын қаһарына келгенде
Жауған қардай бораған.

Түркі эпосындағы батырлардың соғыс, жекпе-жектері де гиперболикалық түрде суреттелген. А.А.П.Окладниковтың байқауынша: «Алып батырлардың күрестері әлем катастрофасы іспетті; үш әлемнің де «үрім-бұтақтарын» таңқалдырады; қарсыластардың соғысуы, «найзағайдың жарқылдары мен күннің күркіреуі сияқты, ол алтай былиналарында батырлар соғысқанда бүкіл Алтай дірілдеп шайқалады, мұхиттар арнасынан шығып кетеді, күн күркіреуі көк теңіздерге жетеді, тас қараңғы түн түседі... Жер астындағы Эрликтің құлағы бітіп қалады, үш Курбустанның үрейі ұшады» [5, 292-293 бб].

Академик В.Я. Пропптың пікірінше: «эпос қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде гиперболизм көркем тәсілдердің бірі болған» [6, 54 б.]. Гиперболизмді эпос мәтіндеріндегі аса маңызды және белсенді көркемдеуші тәсіл ретінде көптеген әдебиеттанушы-фольклортанушы ғалымдар қарастырған. Орыс былиналарындағы гиперболизм жөнінде Ф.М.Селиванов [7] жазған, нарт эпосын зерттеген А.З.Холаев [8, 114 б.], С.И.Бегалиев – «Манас» эпосы [9, 68 б.], А.В.Каррыева «Эпос Героглы» [10, 85-119 бб].

Қазақ қаһармандық эпосындағы гиперболизм мәселелерін қарастырған М.Әуезов, С.Мұқанов, Ә.Мағұлан, М.Ғабдуллин, Қ.Жүмалиев, Р.Бердібаев, Ә.Қоңыратбаев, Н.Смирнова, З.Ахметов, Т.Сыдықов, О.Нұрмағамбетова, С.Қасқабасов, Ш.Ибраев, З.Сейітжанұлы т.б. ғалымдар болды.

Осы және де басқа ғалымдардың зерттеулерінде эпостағы гипербола фольклорлық (эпостық) мәтіндерінің поэтикалық жүйе арнасында қарастырылған, яғни гипербола (гиперболизм) эпостың лингвопоэтикалық жүйесіндегі аса маңызды көркемдеуіш (лингвостилистикалық) тәсілдердің бірі ретінде түсіндіріледі.

Біздің зерттеуімізде гипербола – эпикалық «адам», «батыр» концептілерінің тілдік және лингвостилистикалық көріністерінің лингвоментальды қабаттарының бірі, яғни танымдық (тереңде жатқан) мифопоэтикалық қырлары бар құрылым немесе лингвокогнитивтік бірлік ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, эпикалық қаһарманның, оның соғысы мен сайыстарының, қару-жарағының, тұлпарының т.б. «теңдесі жоқ», гиперболикалық, космостық (әлемдік) масштабта көрсетілуінің өзіндік қандай сыры бар – осы «көркемдеуіш

тәсілдің» пайда болуында қандай заңдылық жатыр деген сауалдар туындайды.

Ежелгі адам өзін және қоршаған әлемді тану барысында, ең алдымен, өзін және әлеммен (ғаламмен) сәйкестендірген, салыстырған, теңдестірген – одан басқа жолы болмаған. Соның нәтижесінде әлем (ғалам) адам кейпінде танылған, яғни космос (әлем) антропоморфтанған (антропоморфизация), тірі, жанды, адами сипатталған, суреттелген, ал адамның өзі әлемнің (космостың) сипаттарына ие болып суреттелген, яғни әлеммен теңдестірілген – мұндай тұтастық (синкретизм) ежелгі мифологиялық дүниетанымға тән нәрсе. Осыдан ежелгі мифтік, кейінірек эпикалық қаһарман «ең теңдесі жоқ», гиперболалық, космостық сипаттарына ие болған, ал қоршаған орта, яғни әлем космос адами антропоморфтық түрінде суреттелген, сипатталған.

Осы тұжырымды дәйектейтін айғақтайтын қазақ жырларларынан көптеген деректерді көрсетуге болады: Солардың бір-екеуін ғана келтірейік: Алты жасар Қобыланды баланың:

Таулар күйіп, тас жанған
Алты жасты баланың
Елбеңдеген зарпына
Қобыланды жауының бірі Барса ханның:
...Будақтап түтін шығады,
Мұрнының тыныс лебі екен.
Сырғауылдан кем емес,

Ергубекова Жанат. Гиперболическое описание этно-культурного концепта «батыр»

В статье говорится о фольклорном ономастическом пространстве; определяются параметры собственных имен в художественном (фольклорном) тексте; анализируются категории, разновидности, особенности тех собственных имен.

Ergubekova Janat. The hyperbolic description of ethno-cultural concept of "batyr"

In the article it's said about folklore onomastic area; the forms of Proper Names in the literary text are determined and the categories, varieties, and peculiarities of Proper Names are analyzed.

Б. Жүсіпова,

ф.ғ.к., аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. ҚР Түркістан қаласы, sokrat1988@list.ru

ТҮРКІСТАН ТҮРҒЫНДАРЫ ТІЛІНДЕГІ ТАҒАМ АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ СӨЗДЕР

Лексикалық ерекшеліктер деп отырғанымыз қазақ әдеби тілінде кездесе бермейтін, кездесе де тұлғалық және мағыналық жағынан басқаша қолданылатын сөздер. Сөйленістердегі лексикалық ерекшеліктердің кейбіреулері тіліміздің байырғы белгілерінің ізі ретін-

Барсаның тарқан шылымы...

Айғайлаған даусымен

Қара тасты жарады.

Екпінімен тыныстың

Тастар ұшып барады.

Шын мәнінде, эпикалық гиперболикалық теңеулердің астарынан ежелгі замандардан келе жатқан бірден аңғарыла бермейтін этноментальдық ақпараттар мен мәліметтер жатыр.

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. – Мн.: Тетросистема, 2004. -256с.

2. Косарев А. Философия мифа: Мифология и её эвристическая значимость. Учебное пособие для вузов. – М., 2000. – 272 с.

3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Изд. «Наука» ленинградское отделение, 1974. -723 с.

4. Кидайш-Покровская Н.В., Нурмагамбетова О.А. Героическая поэма «Кобланды батыр» //Кобланды батыр. Казахский героический эпос. –М.: Главная редакция восточной литературы. 1975, -с. 9-61.

5. Окладников А.П. История Якутии. –Якутск: Якутгосиздат, 1949. Т.1. Прошлое Якутии до присоединения к русскому государству.

6. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Флинта, 2004. -147с.

7. Селиванов Ф.М. Гипербола в былинах //Фольклор как искусство слова. Вып. 3. – М., 1975

8. Холаев А.З. Карачаево-балкарский нартекский эпос. – Нальчик, 1974

9. Бегалиев С.Ч. О поэтике эпоса «Манас». –Фрунзе, 1968

10. Каррыева А.В. Поэтическая система эпоса «Героглы». –Ашхабад, 1990

де танылса, кейбір лексикалық құбылыстар көрші халықтар тілінің әсеріне байланысты болады. Қазақ диалектологиясында қалыптасқан дәстүр бойынша, тұрмыстың әр саласына тән сөздерді бірнеше топқа бөліп қарастырылған. Сол сияқты, Түркістан тұрғындары

тіліндегі ерекшеліктерді де бірнеше топқа бөліп қарастыра отырып, бұл мақалада Түркістан тұрғындары тіліндегі тағам атауларына байланысты ерекшеліктерді сөз етпекпіз. Ауқат – тамақ, ас. Ауқат алыңыздар! Ауқат істеп үйде отырамыз ба? Жергілікті жерде жалпы қазақ тілінде айтылатын кеспе көже, күріш көже, бидай көже, арпа көже атауларының қолданылуымен бірге басқа өңірлерде кездесе бермейтін мына төмендегі сөздерді айтуға болады. Олар: **Сұйықаш** – сұйық тамақ, көже. Бүгін жақсылап бір сұйықаш істеші (Оранғ. Құш.). **Ет сорпа** – ет, картоптан жасалған сұйық тамақ түрі. **Қара сорпа** – піскен еттің қамыры салынбаған сорпасы. Қара сорпаға пияз, нан турап ішеді. **Қайнатпа сорпа** – ет араласқан сұйық тамақ, сорпа. **Қайышаш** – қамырын ұзын етіп кесіп жасайтын тағам, кеспе. **Жауған көже**. 1. Ет, май қоспай пісірілетін тамақ. Қамырға көк жалбызды турап салып илеп, оқтаумен жайып, шетінен бармақпен үзіп тастап пісірілетін тамақ. Азанда жауған көже іше сала кеттік; 2. Сөктен, тарыдан жасалған көже. **Жұлма көже** – қамырды жайып, қолмен жұлып-жұлып салып жасаған нан көже. Жұлма көжені пышақ тигізбей, ауырып жатқан адамға арнап жасайды. Пышақ тимей жасалған жұлма көже жеңіл болады деп есептейді. **Белбайлы көже** – ұнды қуырып, май, сүт, сөк қосып жасайтын көже. Белбайлы көжені жаңа босанған әйелге, үлкен кісілерге береді. Теңге көже – қамырға жалбыз қосып илеп, төрт бұрышты етіп кесіп жасаған тағам түрі. Бүгін теңге көже жасаңдаршы, – деді енесі келініне. **Мекей көже** – жүгеріден жасалған көже түрі. **Кеспе көже** – нанды жайып, жіңішкелеп кесіп жасаған тамақ. **Жыл көже** – наурыз көже. Ернар, жүрсей үйге, жыл көже ішейік. **Теңге жапырақ** – қамырды оқтаумен қалыңдау етіп жайып, төрт бұрыштап кесіп жасаған тамақ түрі. **Сүткүріш** – сүт пен күріштен жасалған тағам түрі. Сүткүрішті жасағанда күрішті суға қайнатады. Су бойына тартқанда сүт құяды. Одан соң үстіне сарымай салады. Сүткүріш қою болады. **Сыркүріш** – күрішті сүтке қайнатып, бетіне май салған тамақ. **Шәуле** – етті майдалап турап, қуырып, асығыста күріштен жасайтын тағам түрі. **Нан салма** – қамырды жайып, бетіне сарымайды күйдіріп құйып жасаған тамақ. **Майқамыр** – қамырды жайып, суға пісіріп, қамыр үстіне өз алдына жеке пісірілген картоп, ет т.б. майымен құйып жасаған тамақ. Біздің ауыл көбінесе майқамыр жейді.

Ханым – қамырды жұкалап жайып, бетіне май жағып, үстіне туралған етті сеуіп, қамырды орап мәңгі қазанға пісіретін тағам түрі. Бүгін ханым тамақ пісірейік. Ара – тұра ханым пісіріп отырады. Қайшаш – майқамыр. Мен келсем, үйдегілер қайшаш жеп отыр екен. Турамыш – етті де, қамырды да ірілеу етіп тураған ет. Тұшпара – пельмен, (өзб. чучвара). **Нарын** – етін де, нанын да ұсақтап турап жасаған тағам түрі. Нарын көбінесе ауызашарда жасалады. Мүйдің деген кісі қонаққа барғанда, нарын беріпті. Сонда: Иқандық берді нарын, Қалған, құтқан турап барын. Тойсаң да, тоймасаң да осы Шұрқырамай жата бер, қарын – Аумин, аллау акбар! – деп бата берген екен. **Ұстаған**. 1. Тураған еттен бұрын берілетін етті сүйек. 2. Етті және жұқа нанды ұсақтап турап, үстіне сорпа құйып жасаған тамақ. **Жақана** – түннен қалған кесек ет. Таңертең жақанамен шай іш. **Жұқпа нан** – жұқа жайылып, қатты қыздырылған қазанға пісіреді. Жұқпа нан пісіргенде нанды жұқпалап жаяды да, қатты пісірмей – ақ, ары – бері аударыстырып тұралы. Жұқпа нанды кейін турап сүтке не айранға салып жейді. **Ботқа** – күріштен жасалған қою тамақ. **Быламық** – ұнды қазанға қыздырып алып қойып, қазанға май қыздырып, су құйып үстіне ұн салып пісірген тағам түрі. Мұны Қазақстанның кей жерлерінде атала деп атайды. **Мипалау**. 1. Жамбастың майлы етінен жұкалап турап алып, бауырды бір қайнатып, жұмсақ түрінде алады да, қой құйрығын ұсақтап, күс тіл қып турап жасаған тағам. Мұндай мипалауды қоңырат, арқа қазақтары жасайды. 2. Қойдың миын алып, бастың құйқасын ұсақтап турап жасаған түрі. Бұқтырма – тағам түрі. Әжем үйі қой сойып еді, жеңгем жас еттен бұқтырма жасады. **Жылытпа**. 1. Кешеден, өткен күннен қалған ас. Мен барғанда ол жылытпа ішіп отыр екен. 2. Жеңіл – желпі тамақ түрі. Кешке бір жылытпа істей сал. **Шегілген ет** – еттің майдалануы, ұсақтап тураған ет. Ханым жасағанда, жұкалап жайған қамырға май жағып, шегілген етті сеуіп, қамырды орап жасайды. Шекпе қамыр – шегілген етті өз алдына суға пісіріп алған қамырдың үстіне кесіп жасайтын қамыр тамақ. **Ашытпа** – бидай, жүгері, күріш т.б. ашытып жасаған сусын. **Ежігей** – күрт пен ірімшік қоспасынан жасалған күрт. **Шалап** – айранға су құйып жасаған сусын. Шөлдегенде ішетін шалап жасағанда айранға су қосып қырық бір рет сапырады. Сұйық айран – айранды пісіп,

майын алғаннан кейінгі айран. **Қамыр** – етке салатын нан. Апам еттің қамырын тегіс етіп жаяды.

Қазақ тілінің сөйленістерінде бұл сөздің жайма нан, құлақ нан (Көкш.), шелпек (Сем., Ш.Қаз.), іңкәл (Орал), кісе нан, қамыс нан (Түркм., Гур.) тәрізді баламалары бар. Өзбек тілінде – хамыр (узб. – рус.сл. 497, қырғыз тілінде – қамыр (кирг. – рус.сл. 319). **Зуала** – жаю үшін немесе нан пісіруге дайындаған қамыр бөлегі, түркменше – зувала (түркм. – рус.сл.), өзбекше – зувала (узб.- рус.сл.), қарақалпақша – зууала (карак. – рус. сл.).

Қызылдәрі – қызыл бұрыш. Пиалаға жылы күл салып, үш жеріне қызылдәрі салып, ішке басады. Келімдәрі – қызыл бұрыш. Тамақтың келімдәрісі көп қосылып кетіпті.

Қамбая // **қампия** – нан ашытқы. Қамбаямен ашыған наннан үзіп алып, ұнға салып қояды. **Таба нан** – табаға пісірген нан. **Тандыр нан** – тандырға пісірген нан. **Қазан жаппа** – ашытып қазанға пісірген нан. Қазан жаппа жұмсақ болады. Көмеш – табаға пісірген нан. Күл көмеш шоққа, қоза – паяға көміп пісірген нан. Пәтір – ашытпай пісірген нан. Пәтірді қазанға да, тандырға да жабады. Қарақалпақ тілінде пәтир деп ашытпай жапқан нанды да айтады (карак. – рус.сл. 1958), өзбекше – патир (узб. – рус. сл. 1959, 322), қырғызша – патир (кирг. – рус.сл. 1965)).

Қаттама – қабаттап пісірген нанның бір түрі. Қаттаманы нанды үлкен етіп жайып, арасына май жағып, орап плитаға табаны қыздырып пісіреді.

Шелпек – майға пісірген нан. Тоқаш. 1. Бауырсақ, қазір тоқаш пісіреміз; 2. Шиыршықтап дөңгелектеп кескен бауырсақ түрі. Бармақ бауырсақ – бармақтай – бармақтай етіп кесіп жасаған бауырсақ түрі. Бүкпе бауырсақ – арасына бір нәрсе (ет т.б.) салып пісірген бауырсақ түрі. Ши бауырсақ – жіңішке етіп кескен бауырсақ түрі. Ши бауырсақты майдалап кесіп пісіреді.

Қиғаш бауырсақ – қиғаштап кесіп жасаған бауырсақ түрі.

Күлше – нанның кішкенесі. Базаркүл балдарға арнап күлше жауыпты.

Қатырма – нанды дөңгелентіп, өте жұқа етіп жайып, қазанды баппен қыздырып, соған пісірген нан. Қатырма жасағанда қызып тұрған қазанға нанды салып, одан соң екінші бетіне аударып пісіреді. Қатырманы ораза кезін-

де көп дайындайды. Оны ыстық сүтке салып жейді. Қатырма тоқ тамақ болып есептеледі.

Қамыр жаю – нан жаю. Қамыр жайып отыр едім, олар үйге кіріп келді.

Зағара – жүгеріден жасалған нан.

Сумай // пісте май – өсімдік майы. Базардан сумай ала келші.

Пәміл шәй – таза үнді шәйі. Пәміл шәйден сатып ал. Үндінің пәміл шәйін ішіп, шөліміз бір қанды – ау. Шырағым, пәміл шәйден демдеші.

Сыр шәй – сүт қосқан шәй. Атамыз сыр шәйді жақсы көретін еді.

Кебек – үнды елегенде қалған ірісі. Ұрпақ – жайылған қамыр бетіне себілетін ұн. Әлеп - кебеп, ұрпақ.

Қымыран – шұбат. Қымыран бабында екен.

Шикі қаймақ – шикі сүт беті, кілегей. Кілегей сөзі бұл жерде сирек айтылады. Қаймақ. 1. Шикі сүт беті 2. Пісірген сүт беті.

Піскен айран – айранды күбіге құйып, пісіп майын алған айран. Піскен айранды ысытып, сүзбе дорбаға құй. (Оранғ.).

Ілмек – сүттің бетіндегі қаймағы. Бүгін ілмек қою тұрыпты.

Ақта – сүтті қарынға құйып, күүннің қызуымен ұйытылған айран.

Сықпа құрт – қолмен сығып жасаған құрт түрі. Түйе құрт - түйе сүтінен жасалған құрт.

Мәндір – қозы уызының ұлтабар ішіндегі мәйегі.

Сірне – ірімшіктің сарысуынан жасалған тағам. Сірне жасағанда сүтті үлкен қазанға жылытып, қозы уызының мәйегін тамызып ұйытады. Сүт айранға айналғанда қайнатады, одан сарысуы бөлінеді де аппақ ірімшікке айналады. Аппақ ірімшің көп қайнаған соң сарғаяды. Оны бөлек салып алып, қалған суды әбден қайнатады. Ол қою болып, түсі шоколад түсіндей болады. Осыны сірне дейді. Сірнені сықпалапқояды.

Тамыздық – ұйытқы. Сүтке тамыздықты сала салындар.

Әсел – бал, араның балы. Біздің үйде әсел көп. Тәтті - қант. Майра базардан шәймен ішетін тәтті әкелді. Келі қант - тұтас қант, бас қант. Шақпақ қант – қанттың жұдырықтай кесектеу ірі түрі. Көк қант – ірі - ірі тұтас қант. Көк қант құрып кетті ғой қазір.

Құмшекер – ұсақ қант. Кәмила апай шайға құмшекер салып сораптап, өткен күндерін ойдан өткізіп отыр.

Мәуе – шәуе – кәмпит, өрік, мейіз. Базарға барып үйге мәуе – шәуе ала қайтайық.

Тұқым – жұмыртқа. Ши бауырсақты тұқымға илеп, майдалап кесіп жасайды. Маған екі – үш тұқым қуырып бер.

Шәмбе// сама – шәйдің қайнатқаннан соң қалғаны, самасы. Түркістанда шәмбе деп аталса, Бабайқорғанда – сама.

Қатырған құмшекер. 1. Құмшекерді ешнәрсе қоспай қазанды шай қыздырып үздіксіз араластырып жасаған түрі. Қатырған құмшекер қызыл түске айналады. 2. Құмшекерге аздап су қосып, су сарқылғанша араластырып жасаған қатырған құмшекер. 3. Құмшекерге сүт қосып, араластырып қатырған құмшекер. Қатырған құмшекер арасы кеуек – кеуек болады. Қатырған құмшекер оңайлықпен сынбайды.

Қорыта келгенде, бұл келтірілген сөздер тағам атауларының Түркістан тұрғындары тіліндегі лексико – семантикалық ерекшеліктерінің өзіндік бір көрінісі болып есептеледі. Бұл ерекшеліктер осы өлкеден шыққан әдебиет қайраткерлерінің, журналистерінің тілі арқылы кейбір сөздер жазба әдебиетіміздің ортақ дүниесіне айналуы мүмкін. Бұл, әрине, тіл дамуындағы заңды тілдік құбылыстары.

1. Нақысбеков О. Қазақ тілінің Оңтүстік говорлар тобы. А. 1982.

2. Сарыбаев Ш., Нақысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. А. 1989

3. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. А. 1959

4. Досқараев Ж. Очерк о Южном диалекте казахского языка. А. 1996.

Б. Жусупова

Названия блюд в речи жителей Туркестана

В статье рассматриваются семантические особенности названия блюд в речи жителей Туркестана.

B. Zhusupova

The names of dishes in Turkestan inhabitants' speech

This article deals with semantical peculiarities of the names of meals in the speech of inhabitants of Turkistan

Н. Ильясова,

Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

СӨЙЛЕУ ҰҒЫМЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘНІ

Сөйлеу – адамдарға ғана тән қабілет. Б.Хасанұлы: «Адамға тілдік қабілет туа бітеді, сол қабілеттің арқасында ол биологиялық тіршілік иесінен әлеуметтік тіршілік иесіне айналады. Адам әлеуметтену барысында тілдік қабілетін жетілдіреді де, тілдік тұлғаға айналады» [1, 230 б.] деп, адамдарды биоәлеуметтік тіршілік иесі ретінде таниды. Тілдік қабілеттің жетілуі тілді таныммен сабақтастыра зерттеуге, тіл арқылы адамды тануға, тіл мен адамды біртұтастықта қарастыруға арқау болып, тіл мен тұлғаның, тіл мен қоғамның өзара әрекеттесуінен қалыптасатын мәдени-әлеуметтік факторлардың мәнін ашады. Дәлірек айтқанда, адамдардың тілдік мәдениетін (немесе тілді қолданудағы адамдардың мәдениеті) айқындауға мүмкіндік береді.

Тілдік мәдениет сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл анықтығы, тіл дәлдігі, тіл көрнекі-

лігі (А.Байтұрсынұлы) сияқты нақты қағидаларға сүйенеді. Егер сөйлем құрамындағы сөздер синтагмалық қағидаларға сай дұрыс байланысса, сөйлеу барысында сөздердің дұрыс қолданылғаны; егер «ана тілдің сөзін басқа тілмен шұбарламай, басқа тілден сөз тұтыну қажет болса, жұртқа сіңісіп, құлақтарына үйір болған, мағынасы халыққа түсінікті сөздерді алу» (А.Байтұрсынұлы) тұжырымын ұстанақ, сөйлеу барысында тіл тазалығы сақталмақ; егер «айтылған лебіз ашық мағыналы, түсінуге жеңіл, көңілді күдіктендірмейтін болса» (А.Байтұрсынұлы) сөйлеу кезінде тіл анық болмақ; егер сөйлеу кезінде айтылатын ойға қатысты сөздердің ұғымы дәл, нақты болып, сөз семантикасына сәйкес жұмсалса, сөйлеу барысында тіл дәлдігі орын алмақ; егер сөйлеу барысында сөздер дұрыс, анық, дәл айтылып қана қоймай, дерексіз ұғымды деректі

заттармен салыстыра, теңестіре, шендестіре т.б. айтса, сөйлеу барысында тіл көркем болмақ. Осы орайда, тіл мен сөйлеудің де арақатынасын айта кету орынды. Т. Қордабаев: «Тіл мен сөйлеу бір-бірімен айырылмастық бірлікте болатындарына қарамастан бұл екеуінің бірлігі тепе-теңдік бірлік емес, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар диалектикалық бірлік. Тіл дегеннен оның құрамына енетін дыбыстарды, сөздерді, грамматикалық формалар мен үлгілерді түсінеміз. Тіл дегеніміз – сөйлеуге қажетті материалдардың жиынтығы. Ф.де Соссюрше айтқанда, қоймасы. Ал сөйлеу – сол жансыз материалдардың өзара қарым-қатынасқа келуі, тілдің қимыл үстіндегі күйі. Тілдің жаны, тіршілігі – сөйлеуде. Сөйлеу процесінде тілдік материалдар жанданып, өз бойындағы мағыналық мүмкіндіктерін жан-жақты көрсете алады. Бірақ сол мүмкіндікті әркім өз шама-шарқынша пайдаланады: біреулер оның ішіндегі асылдарын іріктеп алып, оларды өз мақсаттарына лайықты тиісті орындарына қоя білсе, енді біреулерде ондай шеберлік, дарындылық болмайды. Осыдан келеді де тіл шұбарлығы, тіл мәдениетсіздігі пайда болады, қоғамдық сипатты тіл жеке адамдардың сөйлеу процесінде даралық сипатқа ие болады. Тіл мен сөйлеудің бір-бірінен өзгешелігі осында. Тілге жақсы, жаман, мәдениетті, мәдениетсіз деген сын жүрмейді. Осы себептен «тіл мәдениеті» деуден гөрі «сөйлеу мәдениеті» деу мазмұнға сай келеді. Бұл айтылғандардан тіл мен сөйлеу арасындағы бірлік пен өзгешелікті кеңірек, тереңірек зерттей түсу қажеттігі байқалады», - дейді. [2, 118-119] Ғалым атап көрсеткендей, тіл – қоғамдық сипаттағы құбылыс, сөйлеу жеке адамдарға тән даралық сипаттағы құбылыс. Тіл – дүниедегі заттар мен құбылыстардың мазмұны мен формасын қарастырып, талдау жасауға мүмкіндік береді. Дыбыстардың, сөздердің, сөйлемдердің таңбалық белгісін, байланысу жолдарын айқындап, белгілі бір халықтың дыбыстық жүйесін, сөздік қорын, өзіндік ерекшелігін саралайтын қоғамдық құбылыс.

Сөйлеу адам әрекетінің құрамдас бөлігі болғандықтан, адамның физиологиясымен, психологиямен, ойлау процесімен байланысады. Нәтижесінде адамдардың танымдық қабілетін, тұлғалық мәдениетін, этностық болмысын, ұлттық психологиясын, өмірлік дағдысын, ішкі толғанысын, көңіл-күйін, жан-

дүниесін дәйектейтін антропоөзекті категория ретінде ерекшеленеді. Сөйлеу тілдің материалдық элементтері, яғни тіл дыбыстары, сөз, сөйлем арқылы орындалады. Оларды айту мен қабылдау процесі адамдардың физиологиялық қасиеті, яғни сөйлеу мүшелері мен есту мүшелері негізінде жүзеге асады. Сөйлеу мүшелері мен есту мүшесі қоршаған дүниедегі құбылыстардың тікелей әсерінен болатын түйсіктер мен елестердің қызметі арқылы сөйлеу аппаратының іске қосылуына арқау болады. Нәтижесінде адамдардың сөйлеуге қабілетті екенін білдіретін сигналдар жүйесі ми қабығына барып, сөйлеу органдарының әр түрлі қалыпта жұмсалыуына мүмкіндік береді. Әрбір дыбысты, сөзді, сөйлемді мәніне, мағынасына қарай өзінің сазымен айта алуға жағдай туғызады.

Адамдардың сөйлеу әрекеті мен жан-қуаттарының (психикалық құбылыстар) арасындағы байланыстар сөйлеу процесі мен оны қабылдау процесінің арасындағы тілдік қарым-қатынасты анықтайды. «Тілдік қатынас сөйлеу тілі арқылы ұғынысу, түсінісу дегенді білдіре келіп, адамның екінші біреуге жеткізейін деген ойын жарыққа шығаруды көздейтін; қоғамның дамуы үшін ең қажетті қоғамдық-әлеуметтік ақпараттардың жиынтығы арқылы адамдардың бір-бірімен пікір алысуы, адамдар қатынасының түпқазығы дегенді білдіреді»-деген Ф.Оразбаеваның тұжырымы негізінде сөйлеудің мәні адамдардың бір-бірінің ұғынысуы, түсінісуі деп қорытуға болады. [3, 229-230]. Адамдар бірін-бірі ұғу, түсіну үшін өзара пікірталасуы қажет екені белгілі. Пікір алысу айтылған сөзді қабылдау, оның мағынасын түсіну процесі арқылы жүзеге асады. Сөзді қабылдау, оның мағынасын түсіну – психологиялық факт. Оған заттың адам санасында сақталған атауы арқау болады. Атаулардың санада сақталуы заттар мен құбылыстарды түсіну, қабылдау, елестету, сезіну сияқты амал-операциялардан тұратын психологиялық құбылыстар негізінде жүзеге асып, тіл мен танымның байланысын көрсетеді. Нәтижесінде тілдегі әрбір сөзді жинақтауға, нақтылауға, абстракциялауға жүйелеуге болады. Мәселен, қазақтар мал жейтін шөпті ащы, тұщы, құрғақ, сулы деп бірнеше топқа бөліп, ащы шөптерге көкпек, изен, жусан т.б. тәрізді сөздерді жатқызса; тұщы шөптерге қияқ, боз т.б. сияқты сөздерді жатқызып, оларды қандай малдың қорек ететініне қарай топтастыра біл-

ген. Түйе үшін жапырақ, изен, шағыр; қойға шоңышқа, қына; жылқыға боз, қияқ, беде, ебелек, бидайық т.б. сияқты шөптердің азық болатынын білуі адамдардың сол заттарды жан-қуатымен сезінуі, түйсінуі, қабылауы арқасында жүзеге асты. Малды жасына, жүрісіне қарай айыруы, яғни жылқыны құлын, жабағы, тай, құнан, дөнен, бесті; сиыр малын бұзау, баспақ т.б. түрінде жүйелеуі сол заттарды жете танып-білуімен байланысты. Әр халықтың санасында өздерінің тыныс-тіршілігімен тығыз байланысты заттар мен құбылыстардың, яғни өздері көрген-білген, таныған заттардың атаулары сақталады. Сол арқылы адамдар өздерінен бұрынғы ұрпақтар жинаған тәжірибе мен білімді де сақтап қалады. Бірінің білмейтінін екіншісі біліп, адамдардың ақыл-ойы, икемі, дағдысы молығады. Нәтижесінде сөйлеушінің сөзі қабылданған сәтте мәлімет семантикаға ие болып, адамдар арасында тілдік қатынас қалыптасады. Сөйлеу кезінде заттар мен құбылыстардың қыр-сырын ұғыну, оларды пайымдау сияқты логикалық категориялар жарыққа шығады. Ұғым сөз арқылы, байымдау сөйлем арқылы жұмсалып, тіл бірліктері сөйлеу процесіне енеді. Әрбір сөз ойлы да, мәнерлі болып, өз қисынымен жұмсалуды керек. Айтылған сөз жүйесіз болып, тілдік нормаға сай болмаса, тыңдаушы психологиялық кедергіге ұшырап, мәліметті қабылдау процесі орын алмайды. Бұдан дұрыс сөйлеудің белгілі бір психологиялық, логикалық қағидаларға сүйенетінін көруге болады. Оның ең басты көрсеткіші де тіл жүйесіндегі білімді игеру болып табылады. Білім – ақылмен байланысты болатын адамға тән қасиет. Ж.Баласағұни айтқандай, «Ақылдың көркі – тіл, тілдің көркі – сөз». Білім мен ақыл ой үшқырлығының, сергектігінің, белгілі бір мәселені тез шешудің, затты әр қырынан танудың, жаңа нәрсені аңғарудың, орынсыз асып-саспаудың т.т. көрсеткіші ретінде адамның сапалық қасиетін айқындауға мүмкіндік береді. Адамға тән осы қасиет тіл білімін игеруді қажет етеді. Тіл білімін игермейінше адамдардың сөйлеу мәдениеті де толық жетілмейді. Сөйлеу мәдениеті қоғамдық қарым-қатынастың барлық саласында қажет. Сөйлеу арқылы тілді қолданушылардың санасында сақталған бірліктер мен ережелердің жиынтығы сараланады. Адамдардың сөйлеу процесіндегі даралық сипаты анықталады. Сондықтан тілдің қоғамдық қарым-қатынастағы қызметі сөйлеу процесі арқылы

айқындалады. Осыған орай, сөйлеудің мынадай түрлерін атап көрсетуге болады: *ауызекі сөйлеу, қарапайым сөйлеу, тұрпайы сөйлеу, көркем сөйлеу, ғылыми сөйлеу, ресми сөйлеу*. А.Байтұрсынұлы сөйлеудің маңызын былайша бағалайды: «Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды: жазумен дүнианың бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлеу білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық. Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек» [4, 29] Ғалымның *жазумен сөйлесу және ауызбен сөйлесу* деген тұжырымынан сөйлеуге тән екі түрлі категорияны көріп отырмыз. Олардың өзіндік ерекшелігі сөйлеудің түрлерін жіктеу арқылы анықтауға болады. *Ауызекі сөйлеу, қарапайым сөйлеу, тұрпайы сөйлеу* ауызбен сөйлесудің (ауызша сөйлеу) мәнін анықтайды. Ауызша сөйлеудің ерекшелігі мынада: сөзді өңдеуді қажет етпейді; сөйлеу барысында сөзді қалайша құрастырып айту жағын ойластыруға уақыт мүмкіндік бермейді. Сондықтан айтылған сөзді қайта өңдеп, түзете алмаймыз. Тіпті, шаршы топ алдында дәріс, баяндама жасағанда да, яғни монологтық сөйлеу кезінде де сөзімізді өңдеуге болмайды. Ауызша сөйлеу бөгелмей, еркін айтуды талап етеді. Керек сөздер ойға өздігінен келіп, дұрыс және мәнерлі болып айтылуы тиіс. Сондықтан ауызша сөйлеуде сөйлем құрамындағы сөздер негізінен, тура, негізгі мағынада жұмсалады. Құрылымы оңай, жалпыхалыққа ортақ жеңіл сөйлемдер қолданылады. Атап айтқанда, ауызша сөйлеуге тән тіл құралдарына қалыпты сөйлемдер, ықшамдалған сөйлемдер, толымсыз сөйлемдер, сөз сөйлемдер, қаратпа құрылымды, одағай құрылымды, қыстырма құрылымды сөйлемдер жатады. Құрамындағы сөздер бастапқы лексикалық мағынасында жұмсалып, ешбір көріктеу амалы қолданылмаған сөйлем түрін қалыпты сөйлем деп атаймыз. Олар хабарлау, бұйыру, сұрау, өгіну т.б. сияқты әр түрлі мәнде жұмсалуды қабілетті.

Қөркем сөйлеу, ғылыми сөйлеу, ресми сөйлеу жазбаша сөйлеуге жатады. Жазбаша сөйлеу құрылысы жағынан едәуір қиын, айтылатын ойға қатысты керекті сөздерді іздеп, олардың семантикасын, байланысу жолдарын дұрыс аша білуді талап етеді. Мәселен, ғылыми

тілде сөйлеу нақтылықты, тіл дәлдігін қажет етеді. Сондықтан сөздердің терминдік мәнін ашатындай қолданыстарды талап етеді. Ал көркем сөйлеу сөздердің экспрессивтік мәнде жұмсалуды талап етеді. Сондықтан сөздерді бейнелі түрде қолдануды талап етеді. Ауыспалы мағынада, келтірінді мағынада жұмсалатын сөздер, негізінен, көркем сөйлеуге тән сөйлемдердің құрамында болады. Мұндай сөйлемдерді бейнелі сөйлемдер деп атауға болады.

Ресми сөйлеу қаулы қабылданды, басқа жұмысқа ауысуыма байланысты, бұйырамын, сұраймын т.б. сияқты міндетті сөздерді қолдануды талап етеді. Осыған байланысты оларды іскери сөйлемдер деп атауға болады. Сөйлемдер сөйлеудің түрлеріне қарай құрылымдық жағынан да, семантикалық жағынан да ерекшеленеді. Сонымен қатар, сөйлеушінің тілдік қабілетін, сөйлеу мәдениетін, аялық білім қорын айқындауға арқау бола алады. Сондықтан сөйлемдер сөйлеу үстіндегі адам факторын, сөйлеудің түрін айқындаушы қатысымдық бірліктер болып табылады. Сөйлеу ұғымын тілді қолданудың ауызша формасымен тең дәрежеде қарастыруға болмайды деп санаймыз. Тілді игерудің жолдарын А.А.Залевская метакогнитивті, когнитивті, әлеуметтік-аффектілік деп үш түрге бөледі. Метакогнитивті игеру – сөзді түсіну мен жоғалтпауды саналы түрде бағамдау. Когнитивтік игеру – оқып білген деректерді пайдалану. Әлеуметтік-аффектілік игеру тілге қабілеттілігі жөнінде өзімен-өзі санасу дегенге саяды [5, 324 б.]. Осы тұрғыдан келгенде, әр адамның өзіне тән тілді игеру мүмкіншілігі болатынына көз жеткізуге болады. Ешбір адам сөйлеу барысында тілдің барлық мүмкіндіктерін пайдаланбайды. Сөйлеу жағдаятына қарай қажетті тілдік бірліктер мен элементтерді қолданады. Соған сәйкес сөйлеудің түрлері анықталады. Ғылыми сөйлеу, бейнелі сөйлеу, ресми сөйлеу тілдік элементтерді саналы түрде екшеп, іріктеп алуды көздейтін, белгілі бір білім аясын қажет ететін әрекеттің көрсеткіші болып табылады. Оған барлық адамның тілдік қабілеті жете бермеуі мүмкін. Ол үшін сөйлеуге тән тілдік қолданыстарды жете меңгеруге мүмкіндік беретін арнайы лингвистикалық және кәсіби білім алу керек. Ал ауызекі, қарапайым, тұрпайы сөйлеу тілді қолданушылардың барлығына ортақ, бірыңғай мәнде қолданылатын тілдік бірліктердің қызметі арқылы жүзеге асады. Сондықтан кез келген

сөйлеуші мен тыңдаушының арасында өзара түсінісу еш қиындық туғызбайды. Оларды тек тілдік норма тұрғысынан ғана жіктеуге болады.

Ауызекі сөйлеуде жалпыхалыққа түсінікті, фонетикалық, лексикалық, грамматикалық жақтан тілдік нормаға сай жұмсалатын тілдік бірліктер қолданылады. Кез келген қоғам мүшесі ауызекі сөйлеу арқылы тілдік қатынасқа түсе алады. Тіпті жаңа туған баланың тілі де ауызекі сөйлеу барысында нормаланады. Ауызекі сөйлеуде тілдік элементтер эмоционалды мәнде, ықшам түрде қолданылып, сөздер жалпыхалықтың санасында сақаталған негізгі немесе тура мағынасында жұмсалады. Сондықтан ауызекі сөйлеу жалпыхалыққа ортақ қасиетке ие болады. Бұл адамдардың қоғамдасуына, өзара тез түсінісуіне, тез қарым-қатынас жасауына арқау болатын, қоғам мүшелерінің басын қосушы сөйлеу болып табылады.

Қарапайым сөйлеуде белгілі бір аймақта өмір сүретін халықтың дағдысына айналған жергілікті тілдік ерекшеліктер қолданыс табады. Ал тұрпайы сөйлеуде жеке адамның тілдік дағдысына айналған былапыт сөздер, инвективті лексика қолданыс табады. Осы тұрғыдан келгенде, қарапайым сөйлеу мен тұрпайы сөйлеу әдеби тілдің нормасына сүйенбейді. Себебі оларды жалпыхалық қолданбайды. Ауызша сөйлеудің түрлерін анықтап, жіктеп көрсету барысында ауызекі сөйлеудің қоғам мүддесін өтеуде өзіне тән қызметі бар екеніне, оның материалдық жүйесі әдеби тілдің нормасына сай екеніне көз жеткізуге болады. Қарапайым сөйлеу әдеби тіліміздің сөздік қорын толықтыруға қызмет атқарып, тілдің мүмкіндігін сарқа пайдалану ұстанымын жүзеге асыруға арқау болады деп танимыз. Тұрпайы сөйлеу адамдардың сөйлеу барысындағы тұлғалық мәдениетінің қандай екенін саралауға мүмкіндік береді. Сондықтан да сөйлеудің түрлерін ажыратып, ондағы қолданылатын сөйлемдердің мәнін-мағынасын түсіну бүгінгі күні аса қажет мәселе.

1. Хасанұлы Б. Махамбеттің тілдік тұлғасы: әлеуметтік лингвистикалық және психолінгвистикалық сыр-сипаты. Халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 230-235 бб.

2. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасуы, даму жолдары. Алматы. Мектеп, - 1987. - 124 б

3. Оразбаева Ф. Тілдік қатынастың теориялық негізі // Тіл әлемі. – Алматы: Ан Арыс, 2009. - 368 б.

4. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – 3-т. Тіл – құралы. – Алматы: «Алаш», - 2005, -352б.

5. Залевская А.А. Психоллингвистика и усвоение языка. Жизнь языка и язык в жизни // Сборник статей посвя-

щенный юбилею Э.Д. Сулейменовой. - Алматы, 2005. - 478 с

Н. Ильясова

Лингвистический аспект речи

В статье рассматриваются лингвистические аспекты речи.

N. Ilyasova

Linguistic aspect of speech

The article deals with the linguistic aspects of speech.

Ж. Т. Исаева, А. Е. Тәттібаева

С.Ж.Асфендияров ат.ҚазҰМУ (Алматы қаласы)

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІНДЕГІ КЕЙБІР ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қай тілдің (әдеби тілдің, көркем шығармалар тілінің және халық тілінің) тоба қазығы - жеке сөздер. Олар тілдің ең басты, ең негізгі элементі. Тіл – сөзден құралады, сөз тілді сөйлетеді. Сондықтан біз әңгімені жеке сөзден (жеке-жеке сөздерді талдау барысында туған ой-пікірден) бастаймыз. Ең әуелі көркем әдебиет тілінде жеке сөздер мен олардың құрамы мен түрлері (түбір сөз, туынды сөз, біріккен сөз, қос сөз, сөз тіркесі, сөз орамы, яғни, күрделі сөз тіркесі) қалай пайда болады деген мәселеге баса назар аударамыз.

Көркем әдебиет тілінің лексикалық байлығын көркейтудің басты көзі – халық тілі болса, көзін тауып қолдана білген авторға ондағы қордың құнарлы нәрі аз емес. Епсекті жазушы әр сөзді құбылтып, әрқалай түрлендіріп те келтіре береді. Соларды есепке алып отыру – әдеби тілді өркендетудің ең бір көрнекті жолы, үйткені ол, ең алдымен, осы көркем әдебиет тілінен сусындайды. Е.Н.Жанпейісовтің сөзімен айтқанда, «Әдеби тілімізді байытатын ең негізгі фактор – көркем шығарма тілі» [1, 29]. Әдеби тіл, әрине, халық тілінің байлық көні тікелей ашып та пайдалана алады (әсіресе, кәсіби сөздер, тарихи сөздер т.б.), бірақ осылардың барлығын ой елегінен өткізіп, зерттеу тезіне түсіріп, жүйелі түрде түбегейлі мақсатпен сараптап отырғанымыз артық болмайды.

Көркем әдебиет тілі халықтың қарапайым сөйлеу тілінің негізінде жасалып, көркем әдебиет тілінен нәр алып отырады екен. Ол орайына қарай әдетте ауызекі тілдің элементтерінен де (әсіресе, мысалы, кәсіби сөздерді, әдеби тілде өзіндік баламасы жоқ басқа түрлі сөздер мен

сөз орамдарын) іске асырып, пайдаланып отырудан бас тарта қоймайды. Сонымен қатар ол көркем әдебиет тілінде түзіліп, барынша шындалып, творчестволық ақыл-ой, талабының елегінен өтіп, сүзіліп шыққан сөздерді де өз нормаларына бағындырып алып, толысып, байып, құнарланып құныққан, әрдайым дамып, өсіп-өркендеп отыру процесі осыны көздейді.

Осы күнгі әдеби тілімізде, сонымен қатар көркем әдебиет тілінде де қолданылып жүрген кірме сөздер, соның ішінде араб-парсы сөздерді саналуан, олар иініне қарай арнайы әңгіме болып та жүр. Мысалы, Р.Ф.Сыздықованың еңбектерінде мұндай сөздер өз алдына бөлініп, жеке қарастырылады. Осы автордың сөзіне қарағанда, XIX ғасырдың өзінде «ауызекі сөйлеу тілінде жиірек қолданылып, қазақ тілінің дыбыс заңдарына икемделген сөздерді сол қалыптасқан түрлерінде беру» әдеті орныға бастаған. Сонымен қатар әдеби тілдің нормалану процесіне қатысы бар құбылыстардың ішінде жергілікті диалектілік ерекшеліктердің өзіндік едәуір үлесі болған.

«Көркем әдебиет тілінің де, - деп жазады Ербол Несіпбайұлы Жанпейісов, сондай ақ әдеби тілдің де негізгі материалы – халық тілі, халық тілі байлығының барлық қат-қабаты», сонымен бірге «әдеби тілімізді байытатын ең негізгі фактор – көркем шығарма тіл», - деп зерттеуші ғалым өз пікірін түйіп айтады [2, 68].

Әдеби тілімізде әлі қалыптасып үлгермеген, оның нормалық талаптіліктеріне жауап бере алмайтын, бірақ ауызекі тілдің әсеріне байланысты қолданылу аясын өрістетіп, көр-

кем әдебиет тілінде кездесе беретін сөздер аз емес. Мысалы, осы сөз болып отырған тілде «әдеби тілге сайыса бермейтін диалектілік ерекшеліктер, тұрпайы сөздер, жаргондар, ауызекі тілдің элементтері қолданылуы мүмкін», - деп ескертеді Сейілбек Мұхамежарұлы Исаев. «Әрине, олар көркем шығармада өзінше өңделіп, түрленіп, орнын тауып, белгілі мақсатпен жұмсалады»[3, 95].

Халық тілінің байлығы – ұшан-теңіз. Оның барлығын біліп, меңгеріп алу, әңгіменің шын айтқанда, ешбір адамның қолынан келе бермейді. Әр халықтың, қандай болса да, жеке бір өкілі (со халықтың ұлы) өз тілінің сөздік қоры мен сөздік құрамын ешуақытта жете біліп, түгел меңгеріп кетк алмайды. Әр тілдің лексикалық байлығы – бойлай алмайтын телегей теңіз. Ол теңізге еркін жүзуге болады, бірақ оны шет-пұшпақтан қана, айнала жүріп, аз-аздап бйлап меңгеру керке болады, түбегейлі, түгелдей билеп алу мүмкін емес.

Бұл айтылып отырған пікір мен болжамдардың, тоқтам мен тұжырымдардың өміршен екендігін төменде біз келтіретін мысалдар да белгілі бір дәрежеде дәлелдей алады.

Кірме сөздер, дәлірек айтқанда, араб-парсы сөздері түркі тілдерінің сөздік құрамына ертеден бастап ене бастаған. Олар XI ғасырда жазылған «Құтадғу біліктің» тілінен де, сол кезеңде дүниеге келген Қожа Ахмед Йассауидің шығармаларына да, XII ғасырда туып, тараған Ахмед Йүгінекидің еңбегінен де, т.б. тарихи туындылардың тілінен де табылады. Тек қана Махмуд Қашқаридың сөздігінде олар ұшырмайды, өйткені автор өз шығармасының тілі қалың қауым-көпшілік оқушыға барынша түсінікті болуы үшін бөгде сөздерді әдейі есепке алмаған. Автор өзі солай деп жазады, «мен, бірақ, оқушылардың пайдалану мәселесінен көздедім. Мен күнделікті қолдануда жүрген сөздерді бердім, қолданудан шығып қалған сөздерді алмадым», - деп жазады.

Кірме сөздер әр тілге, көбінесе, ауызекі сөйлеу тілі арқылы енеді. Жазба тіл, кітаби тіл арқылы келуі де ғажап емес. Ел аралап, халық тілінің материалдарын тірнектеп теріп, қадағалап жинап, сұрыптап алғанда. М.Қашқари кірме сөздерді көре көзге екерусіз қалдырып отырған. Ондай қор – жұтаң емес, сүбелі де сүйкімді. Көп сөздер қолтума туындылар сияқты сіңісіп кетті. Жоғарыда айтылып өткендей, әдеби тілге де, көркем әдебиет тәләне де барынша бойлап, ен жайлап келеді.

Кірме сөздер халық тілінің сан-саналы, қат-қабат өмірін түгелдей қамтиды десек те болады. Олар жұмсалмайтын сала – шамалы-ақ, кездеспейтін аясы – өте тар. Кірме сөздердің семантикалық өрісі – кең, стильдік мүмкіншіліктері – мол, икемділік қасиеттері – жетерлік. Олар тілге сыналап кіріп, сынаптай сырғиды, көзін тауып, иінін келтіріп, тастай батады, судай сеңеді. Сондықтан да олар тілден тілге көшіп жүреді, әр тілдің сөздік қорынан өзіне ғана тән орнын («нишасын») таба біледі. Сонысымен қажет те, қастерлі де. Семантикалық мағынасына қарай ең көп тараған сөздер, бұл адам өмірінің рухани тұрмысын білдіретін, көбінесе абстракциялық ұғым беретін лексемалар болып келеді. Енді біз солардың бағзы бір түрлерін мысалға келтірелік.

Барақат. Д.Досжан шығармаларында былай қолданылады: «Бұрын ойлайтын: «қиян түкпірдегі қыстаудан аттап шықпай, Қызылқұмнан өзге дүниені білмеі – көрмей бұл жарық дүниеден өтетін шығармын», - деп, «Құм адамды болудан артық барақат жоқ» деп [4, 28]. Н.Д. Оңдасыновтың зерттеулері бойынша, бұл араб тіліндегі барақатун деген сөз. Мағынасы – «раққатың, көктің жарылқауы, сый тартуы» (ауыспалы мағынасы – «күт», молшылық, бақыт)». Қазіргі қазақ тілінде береке, берекет, берекетсіз, мереке, мерекесіз, мерекесіздену, мерекесізденіп, мерекесіздік, берекелесу, мерекелеу, береке – күт, берекелі, мерекелі, берекелік, мерекелік, берекелілік, берекелірек деп айтыла береді. 40 мыңнан астам сөзді қамтитын «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде» (1978) осы сөздің береке мен мереке деген тұлғалары бар да, барақат формасы жоқ. Бұл форма орысша «благословение, благодать, небесный дар» деген мағына береді». Аталып отырған сөздің лексикалық және семантикалық мән – мағынасы о бастан-ақ беретін өзінің ұғымына сай келеді: «Аяпбердінің кейінгі кезде әсіте тозып, жүдеп, жүйкелеп жүргенінің кінәсі осынау қиын бейнет, құм жыланы, бір емес, екі емес, айлап, жылдап қайталап келе беретін барақатсыз, бейкүт тірлік мапары екеніне осы мезет анық көз жеткізді».

Уақап. «Ал, сау болындар!...Ал, малға уақап болындар!...» деп, соңында көзі боталап қалып бара жатқан Зейнелді құшып, сүюді де білмей, зоотехниктің жаман газигіне сүңгіп, секілдеп кете барыпты. Жоғарыда көрсетілген «Арабша – қазақша түсіндірме сөздіктің»

материалдары бойынша уақап сөзі араб тіліндегі уақиғун сөзімен ұялас екен. Ол «бақылаушы, қараушы» деген мағына береді. Қазіргі араб тілінде бұл сөз «ограждение, предохранение, охрана, защита» деген ұғым береді. Ол Д.Досжан келтіріп отырған сөздің мән-жайына сәйкес қолданады: «Директордың жан тері шығып, сүймектеп, сыртқа құр қауқары шықты. Үнін жұтып, қырылдап қалыпты. Көзі қанталап, Аяпберкенге төнеді. «Сен ана малына уақап бол!» - дейді естілер-естілемес қылып сыбырлап-қырылдап».

Пәс. Әңгіме болып отырған шығармалардың тілінде жиі кездеседі, уақыт, мезгіл, момент мағыналарын береді: «Жас келіншекті орта жолда опат етіп алмасақ жарар еді-ау деген санасында екіұдай үрей мен қауіп алма-кезек; алдына өңгеріп, әлдилеп алған келіншектің жанары пәс сайын шөлмектей ағарып, алыс сағымдарға ұмтылған ұстамалы ауруы бар бақсыдай әлденені көмей астынан әлсіздеу күбірлеп, құшағынан сусып кете беретін секілді». Өзбек тіліндей жиі қолданылады: пас-бир пас (разговорное – один момент, миг, мгновние). Бұл сөз парсы тілінен ауысқан болу керек, онда ол уақыт, мезгіл мағынасын беруін бергенімен, дәл қазіргі қазақ тіліндегідей емес: пәс (после, потом, итак, следовательно). Әрине, бір тіл мен екінші тілдің арасында ауыс-түйіс араласып жүрген сөздердің мағынасы барынша тұрақты болып қалуы міндетті емес. Олар әр халықтың талап-тілегіне, қолдану орайына, жұмсалу иініне қарай азды-көпті жаңа мағына алып, өзіндік ұғым

нюанстарын өзгертіп отырады. Ауысып келген сөз ендігі жерде туған тілінің лексемасы ғана емес, келген (кірген) тілдің белді бір элементі болып қызмет атқаруға тиісті, сонда барып ол сіңісіп кете алды.

Қазіргі қазақ тілінде осы іпеттес тағы бір сөзі бар: «пәс (п. пәст) – нас, аласа, төмен, пасық, жаман, кем, арамза (низкий, невысокий, малый, плохой, пошлый, подлый, грязный)». Бұл да – парсы тілінің пәст (низкий, подлый, презренный) деген сөзімен өзектес. Парсы тіліндегі пәстке қарағанда қазақ тіліндегі пәс сөзінің семантикалық өрісі кеңейген тәрізді (парсы тілінде жоғарыда көрсетілген «нас, аласа, төмен, невысокий, малый» деген сияқты мағыналар сезілмейді).

Кірме сөздердің әдеби тілге енуге барынша бейім тұратын бір себебі – олардың әдеби тілде тиісті баламалары бола бермейтінінде. Егер де әдеби тілде олардың баламалары бар бола қалса, олар халық тіліне еңбеген де болар еді, өйткені халық тілі сол баламаларды әдеби тілдең алып пайдалана берер еді. Халық тілінде де, әдеби тілде де қажетті кірме сөздердің орны «қаңсып бос тұрғандықтан», олар сол орынды толтыру үшін ауысып келеді.

1. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілдің тарихы (XV – XIX ғасырлар). Алматы, 1993.

2. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі (Октябрь алды және 20 – 30 жылдар) Алматы, 1968.

3. Досжанов Д. Жолбарыстың сүрлеуі. Повестер. Алматы, 1984.

4. Ондасынов Н. Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы, 1984. 1-том.

Ж. Т. Исаева, А. Е. Таттибаева

Особенности употребления ряда лексических единиц в языке художественных произведений

В статье рассматриваются особенности употребления ряда лексических единиц с точки зрения того, что «самым основным фактором обогащения литературного языка является язык художественных произведений».

J.T. Isaeva, A.E. Tattibaeva

Features of using a number of lexical items in the language of art works

This article discusses the use of several features of the lexical unit according to "the most fundamental factors of enrichment of the literary language are the language of fiction."

Ж. Көпбаева,

филология ғылымдарының кандидаты

МӘТІННІҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ ЕРЕКШЕЛІГІ

Адам психикасы, оның құпиясы мен мол табиғаты, естелік және ессіздік сияқты т.б. психологиялық философия, психология және әдебиеттану ғалымдарында жан талдау тәсілін тудырып, адам мәселесін тереңдей зерттеуге ден қоя бастады.

Көркем мәтіндер әртүрлі болуына байланысты оларға бір жақты мінездеме беру – өте күрделі мәселе. Мысалы, ғылыми мәтіндерде белгілі бір теорияның қорытындысы, түйіні берілсе, көркем мәтіндер түйсік пен эмоцияның көмегі арқылы адамның сезіміне әсер етуге бағытталады.

Көркем әдеби шығарманың мазмұны өнер әлемін танып қоюмен ғана шектелмейді. Сонымен бірге, ішкі жан дүниенің сарайына, сезім әлеміне өзгерістер ендіріп, қабылданған ақпарат ми жадында сарапталады. Жалпы, адамзат жаратылғаннан бері өзін-өзі тануға деген талпынысы толастаған емес. Адам баласында болатын табиғи, биологиялық, физикалық, психологиялық, сезімдік құбылыстарды әр ғылым өз саласы бойынша зерттейді. Осылардың ішінде әдебиет «адамтану» ғылымы деп есептеліп, адамзаттың «сүю, күй үшін, азап шегу үшін жаралған» жұмбаққа толы әлемін жан-жақты зерттейтін пән ретінде танылады [1,192].

Көркем шығарма дәлдігі – адамның ішкі әлемінің, құпия-қалтарыстарының нақты бейнелеуінде. Демек, кейіпкердің ішкі және рухани әлемін, іс-әрекетінің себеп-салдарын көркемдік тұрғыда зерделей зерттеп, жан-жақты тілдік талдаулар жасағанда ғана мәтінді психолінгвистикалық тұрғыда бағалауға болады.

Мәтінді қабылдау арқылы оқырман өзінің парасаты мен эмоциялық жігерлі қасиеттерін дамытып, өзіндік эстетикалық, этикалық позицияларын айқындай түседі. Ойлауға, сезінуге, толғануға тән қасиеттерін жетілдіреді. Осыған байланысты орыс ғалымдары көркем мәтінің психологиялық жағына баса назар аударып, ерте кезден бастап зерттеу нысандарына айналдырған. Жалпы, орыс тіл біліміндегі мәтіннің көркемдік айшықтарын психолінгвистика

тұрғысынан бағалауға көптеген ғалымдар еңбек етті. Олар көркем мәтінді лингвистика және психикалық жақтан ғылыми түрде зерттеудің қажеттілігін түсінді. Демек, психолінгвистиканың негізгі қызметі - адамның сөйлеу механизмінің құрылысы мен әрекетін белгілі бір мөлшердегі тіл құрылысының көзқарасы негізінде қарастыру. Сондай-ақ психолінгвистикада қабылдаудың рецепторлық ережесіне сүйене отырып, сөйлеушінің қабылдауымен бірге, ақпараттың миға «құйылуының» бір жақты процесі ретінде зерделенген. Орыс ғалымдары рецепторлық теорияға тиісінше сөйлемнің қабылдауын, атап айтқанда, сөйлеуді қозғайтын сөздің, дыбыстың, буынның міндетін іске асыратын белсенді динамикалық процесс ретінде анықтаған. Ғылым саласының объектісі туралы орыс ғалымы А.А.Леонтьев: «Психолінгвистика-тіл құрылымы мен тіл қабілетінің арасындағы қатынас, оның тақырыбы болып табылады. Сөйлеу әрекеті - тұтас сөйлеу механизмін, нақты психолінгвистикалық үйлесімділікті, сөйлем құрамындағы ойды, логиканың қатысуын қарастырды», - деп тұжырым жасаса [2,21], Д.Слобин «Психика тілді игерудің және оны қолданудың негізінде жататын ойлау процесін зерттеуде психология мен лингвистиканың рөлі ерекше», - деп көрсетеді [3,87]. Олай болса, психолінгвистика сөйлемдердің туып, қалыптасып, қабылдауын негізге алады. Демек, лингвистика мен психологияның ортақ пәні-тіл жүйесі болып табылады. Ал тіл –математикалық теория, яғни ақпараттың базалық көзі. Ендеше көру, сезу мүшесі арқылы қабылдаушы алынған ақпаратты ми жадында сараптайды. Ол декодтау процесі арқылы жүзеге асады[3,112]. Бұл үрдісті А.А.Леонтьев «сөйлесім әрекеті» деп атап, қатынас жасау, ойды сыртқа шығару құралы деп есептеген [2;92].

Психологиялық мәселер жөніндегі ойлар мен анализдердің мүмкіндігі ғылыми негізінде жүргізілген зерттеу тәжірбиелерінің нәтижесі көркем мәтінді қабылдауға, түсінуге, сезінуге, сонымен қатар, сөйлеу жүйесінің теориялық тұрғыда қалыптасқандығын көрсетті.

Алайда, бұл ғылым саласының тарихы одақ көлемі мен шет елдерде ғана арнайы зерттеліп, көлемі теориялық проблемелар мен әдіснамалық арналары жайында іргелі талдаулар жасалып, көптеген еңбектер жарық көрді. Олар белгілі орыс ғалымдарының психологтары (Л.С.Выготский, А.А.Леонтьев, А.Р.Лурия, С.Л.Рубенштейн, т.б.) мен лингвистерінің (И.А.Бодэн де Куртене, А.А.Потебня, Л.В.Щерба) еңбектеріндегі алғашқы ойлармен, пікірлермен, тұжырымдармен толығып, кемелдене түсті. Кеңес еліндегі зерттеу жұмыстарының қорытындысы психологиялық негіздер мен лингвистикалық ойларды тоғыстырды. Мәселен, орыс ғалымдары С.Ф.Занько мен Л.А.Андрееваның «Лингвистика және психоллингвистика» деген еңбегінде жете қарастырылады. Сонымен бірге, А.А.Зальевскаяның «Психоллингвистикаға кіріспе», В.П.Беляниннің «Көркем мәтіннің психоллингвистикалық аспектісі», т.б. ғалымдардың еңбектері жарық көре бастады. Аталған еңбектерде:

- мәтінді қабылдау, сезіну бір деңгейдегі процесс еместігі анықталады;

- мәтінді қабылдау барысында сезімге берілген эмоционалды нәзік иірімдер қасиеті, терең ой-толғамдар көрінісі мен сөйлеу жүйесінің элементтері көрініс тапты.

Ғалымдардың жүргізген экспериментальді зерттеулері нәтижесі Ю. А. Сорокиннің «Психоллингвистические аспекты изучения текста» атты еңбегінде жүзеге асты. Онда мәтінді қабылдау процесінің белгісі ретінде реципиенттің ой-санасында қабылданған, сана арқылы сараланған мәтіндегі субъектілік көзқарастармен, көбіне автор ойына қайшы келетін көріністерді сипаттаған. Сондай-ақ мәтінді қабылдау процесінде болатын психологиялық, физиологиялық белгілерді анықтады. Ол бір ғана мәтінді қабылдау процесінде әр реципиенттің өзіндік ерекшелігін, ойлау дәрежесін зерттеуге мүмкіндік береді. [4,198]

Осы зерттеу еңбектерімен қоса, В.П. Беляниннің «Психоллингвистическое аспекты художественного текста» деп аталатын жұмысында мәтіннің құрылымына талдаулар мен қорытындылар жүргізіліп, мәтіннің оқырманға тигізер әсері мен қабылдау әрекетінің ерекшеліктері анықталған. Автор көркем шығармалардан үзінділер көрете отырып, мәтіндердің әрқайсысы белгілі бір эмоциялық мағынада болады. Негізгі мақсат – мәтіннің психоллингвистикалық доминант қызметіндегі сипаты

мен оқырманның мәтінге берген өз бағасын, пікірін, қыбылдауындағы ерекшелігін, таным-түсінігін айқындау екендігін көрсетеді. [5;98]

Мәтіннің өзіндік ерекшеліктерін екшелеу М.В. Аралов, А.А. Поликарпов, М.А. Морусенко, Ю.А. Тулдаева еңбектерінен көрініс тапты. Бұл жұмыстарда көркем мәтіннің жаңа қырлары айқындала түсті. Яғни белгілі бір шығарманы специорикалық тұрғыда анықтау аздық етті. Оның аса күрделі әрі көп қатпарлы сырларына психологиялық жағынан баға берілуі жетіспей жатты. Сондықтан да зерттеуші ғалымдар көркем мәтіндегі лингвистикалық зерттеулердің қатарына тек тілдік тұрғыда жүргізілген талдаулармен шектелмей, оған қоса қажетті деңгейде психологиялық негізде қарастыру, бағалау қажеттілігі туындады. Демек, орыс ғалымдарының зерттеу нәтижелерінде тек бір психология ғылымының адамның ішкі және жан дүниесіндегі қалыптасу әрекеті айқындалса, бұл құбылыста мәтін табиғатынан көрініс тапты. Яғни мәтінге жүргізілген лингвистикалық және психологиялық зерттеулер адамның ойлау қабілетін дамытты. Қарым-қатынас құралы бола алды, мәдени қалыптың мән-мағынасын, тіпті жекелеген дара тұлғаның психологиялық жай-күйін бере алды.

Шығарманың повесть, әңгіме, роман тәрізді түрлі жанрлық ерекшеліктері олардың көлемімен тығыз байланысты. Кең көлемді шығармалардың көркемдік ерекшеліктері де мәтіндермен салыстырғанда тақырыбы, идеясы, образдар жүйесі мен эстетикалық құрылымы күрделі. Ал қысқа мазмұнды мәтіндерді түсіну, қабылдау роман тәрізді көркем шығармалармен салыстырғанда өзгеше. Көркем мәтінде эмоция басым болса, ғылыми аннотациялық мәтіндерде ол аз, жұмсалы аясы тар. Сондықтан да оқырман түрлі мәтіндерді оқып танысқанда түрлі психологиялық өзгерістерге түседі. Ендеше шығарма тілін жете қабылдауда, бағалауда, психоллингвистикалық негізде зерделеуде оның жанрлық ерекшелігі де әсер етеді. Бұл жөнінде ғалым Л.В. Щерба да көркем мәтіннің көптеген нұсқада жұмсалы мүмкіндігін айтқан [6, 145]. Сондықтан да оның жете бағалау, құрылымның ерекшелігін кеңінен түсінуді шеберліктің биік шыңы деп бағалаған. Алайда Л.В. Щербаның маңызды бақылауы мен көркем мәтін тілін қабылдау әдісі өз кезінде зерттеу аясын таппады. Бірақ ғалым ұсынған зерттеу әдісі мәтінді теория-

лық және психологиялық тұрғыда бағалаудың үздік үлгісі еді.

Көркем мәтінді психолингвистикалық негізде қарастырудың ерекшелігі ондағы кореляциялық элементтердің көрінісі мен автордың жеке түсінігі өзара тығыз байланыста қаралады. Сөйтіп, көркем мәтіннің тілдік табиғаты автордың жеке таным түсінігіне айналады. Бұл жөнінде Г.О. Винокур көркем мәтіндегі автордың өзіндік тұлғасын қайта қарау мүмкіндігін тілдік талдаулар көмегімен жазушы тілін зерттеу мақсатында оның «ішкі әлемін», «жан-дүниесін» тануға болады. Ғалымның пікірінше, бұл мүмкіндікті мәтін тілін тыңдарман мен оқырман терең түсініп қана қоймайды, оны қабылдауға, сезінуге болады деген тұжырым жасайды. [7;210]

Жалпы мәтіндегі таным-түсінік жүйелі түрде орталық жүйке жүйесіне, миға тікелей бағынышты. Көркем мәтіндерде болатын сезім толғаныстары бүкіл денені билеп, адам кейпін ерекше әсерге бөлейді. Барша дене қызметінің басын бір сәтте біріктіруімен сезім өздігінен организмге пайдалы не зиянды әсер-

дің хабаршы қызметін атқарады. Сезімдік сигнал әсері дененің жауап беру әрекеті айқындалмай жатып та санаға жетуі мүмкін. Сезімнің пайда болуы мен қалыптасуына үлкен ми жарымшарлар қабығы маңызды қызмет атқарады. Жазушы шағармада ақиқат өмірдің кез келген оқиғасын емес, тек оның өз көңіліне жақын келген, жүрегімен сезілген көріністерді ғана бейнелегендіктен оқырманға әсер етеді. Мәтінге эмоционалды-мағыналық реңк береді. Сондықтан да мәтіннің психолингвистикалық зерттеу нысаны ретінде әр қилы ерекшеліктер байқалады.

1. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. IV Том. Психология. – Алматы, Ғылым. 1998.-448 б.
2. Леонтев А. А. Языкознание и психология. М: Наука, 1997-118 с.
3. Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. –М: Прогресс, 1976-350 с.
4. Сорокин Ю. А. Психолингвистические аспекты изучения текста. – М: Наука, 1985-245с.
5. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. М: Мосунов, 1988.-218 с.
6. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность.-Л: Наука, 1974-428 с.

Копбаева Ж.

Особенности текста как психолингвистического аспекта

В статье рассматриваются психолингвистические аспекты изучения текста.

Kopbaeva J.

Features of the text as a psycholinguistic aspect

The article discusses psycholinguistic aspects of studying the text.

А. Ж. Қалымбетова

«Аяжан» медицина колледжінің оқытушысы

ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ БӨЛІК БОЙЫНША ҚАЛЫПТАСАТЫН БІЛІК-ДАҒДЫЛАР

Лексика-грамматикалық бөліктің ең негізгі мақсаты – тіл үйренушінің осы сала бойынша тұрмыстық, әлеуметтік тақырыптағы тілдік құрылымдарды дұрыс құрастырып, қатысымда қолдана алуын, сөйлеу біліктілігін жетілдіру, лексикалық қорын, грамматикалық білік-дағдыларын қалыптастыру, қазақ тілі грамматикасы туралы білімін дамыту негізінде тілдік күзіреттілікті қалыптасу деңгейін анықтау және бағалау болып табылады.

Тілдік күзіреттілікті қалыптастыру коммуникативті-функционалдық грамматикаға негізделеді.

Функционалды грамматика барлық тілдік бірліктердің функционалдық ерекшеліктерін сабақтастықта қарастырады және практикада белсенді түрде тілді меңгеруге бағытталады.

Әзірлемешіге қойылатын талаптар:

Белгілі бір тапсырманы орындау үшін тіл үйренушінің сол тапсырманы орындай алатындай білімі болуы шарт.

Тестіленуші тапсырманы не үшін орындайтынын, оның қандай пайдасы барлығын түсінгенде ғана оны саналы орындайды, әрі белгілі бір дағдысы қалыптасады.

Берілген тапсырма тестіленушінің қызығушылығын, ынтасын, ықыласын арттыратындай түсінікті (түсіндіріліп) берілуі керек.

Тест тапсырмалары белгілі бір жүйемен, мысалы, “белгіліден белгісізге, жеңілден қиынға қарай” орындалуы керек.

Бір тапсырма ұзақ уақытқа созылмауы керек. Тапсырманың мөлшері тіл үйренушінің деңгейіне бейімделіп берілгені жөн.

Әрбір тапсырма тіл үйренуші еңбегінің нәтижесін көрсетіп отыруы керек.

Тапсырманы орындау барысында тестіленушінің білімі бекіп, өз бетімен грамматикалық тест тапсырмаларын орындай алатындай дағды қалыптасуы керек.

Тестілену барысында қалыптасатын ком-муникативтік дағдылар:

- Контекстегі (мәнмәтіндегі) сөздердің мағынасын түсіну және қолдана білу;

- түбір мен қосымша арасындағы дыбыс үндестігін сақтап сөйлеу, қосымшаларды дұрыс жалғай білу;

- сөздер арасындағы дыбыс үндестігін сақтап сөйлеу;

- қазақ тіл білімі саласындағы грамматикалық құрылымдарды айыра алу;

- Қазақ тіліндегі мағыналас (синоним), көп мағыналы сөздер мен омонимдердің, антоним сөздердің жұмсалудың, яғни лексиканы аңдай алу;

- Мамандық салаларына қатысты терминдерді, терминдік тіркестерді түсініп, орынды қолдана білу;

- Сөйлеу және жазу барысында сөз формаларын дұрыс қолдану;

- Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін сақтау;

- қазақ тілінің лексикалық қабаттарын, әсіресе, жаңа тілдік қолданыстарды меңгеру;

- Грамматикалық, синтаксистік құрылымдарды, стилистикалық нормаларды тілді қолдану аясында пайдалана білу дағдысы және т.б;

Осы мақсатты негізге ала отырып, тіл үйренуші немесе тестіленуші әр деңгей бойынша лексика-грамматикалық қандай білік-дағдыларды қалыптастыруы тиіс деген сұраққа жауап беру үшін, әр деңгейдегі сөз табының негізгісі – зат есімді алып қарастырайық.

Қарапайым деңгей

Дара зат есімдер

1. Дара сөзді белгілеңіз.

(Отметьте простое слово.)

- A) ауыл
- B) елтаңба
- C) баспасөз
- D) ел-жұрт

Берілген тест тапсырмасында дара сөз бен күрделі сөзді айыра алу дағдысы қалыптасады. Мысалы, А дистракторындағы сөз бір ғана түбірден құралған, ал В, С дистракторындағы сөздер екі сөздің бірігуінен жасалса, D дистракторындағы ел-жұрт сөзі қос сөз екенін есте сақтауға тырысады.

2. Кім? сұрағына жауап беретін дара сөзді көрсетіңіз.

(Укажите простое слово, которое отвечает на вопрос кім?)

- A) құс
- B) балық
- C) шебер
- D) жан-жануарлар

Тестіленуші мұнда қазақ тіліндегі сөздердің қайсысы **кім?** қайсысы **не?** сұрағына жауап беретінін білуі тиіс. Мысалы, А, В, D дистракторындағы сөздер не? сұрағына жауап беретінін, ал С дистракторындағы **шебер** сөзінің адамның мамандығына қатысты екенінін, кәсіп иесінің кім? деген сұраққа жауап беретініне дағдыланады.

Зат есімнің күрделі түрлері

1. Екі сөзден құралған адамның атын белгілеңіз.

(Укажите имя человека, которое состоит из двух слов).

- A) Асқар
- B) Арман
- C) Мөлдір
- D) Ерсұлтан

Бұл тест тапсырмасында тестіленуші екі сөзден құралған адам атын айыра алуы керек. Яғни, адам есімдерінде кездесетін күрделі атауларды білуі тиіс. Мысалы, Асқар, Арман, Мөлдір сөздері бір ғана түбірден, ал Ерсұлтан сөзінің екі сөзден (Ер және сұлтан) құралғанын айыра алу дағдысын жетілдіреді.

2. Сөйлемді толықтырыңыз.

(Дополните предложение).

Менің ... зауытта жұмыс істейді.

- A) ата-анам
- B) бала-шаға
- C) ардагер қарт

Д) сынып жетекшісі

Бұл тест тапсырмасы бойынша көп нүктенің орнына дистракторда берілген күрделі сөздердің бірін қою керек. Сөйлем бірінші жақта тұр, сондықтан бірінші жақ көрсеткіші болатын сөзді таңдауға дағдыланады. Яғни, күрделі сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғандағы ерекшеліктерді ажырата алу дағдысын қалыптастырады.

Күрделі сөзді көрсетіңіз.

(Укажите сложное слово).

А) туыс

В) көрші

С) жолдас

Д) әке-шеше

Біріккен сөздер. Жер-су атаулары

1. Екі сөзден құралған жер-су атауын белгілеңіз.

(Укажите слитное географическое название).

А) Тараз

В) Құлан

С) Көлсай

Д) Шелек

2. Екі сөзден *біріккен* сөзді белгілеңіз.

(Укажите слитное название)

Біз ... бардық.

А) Семейге

В) Талғарға

С) Астанаға

Д) Көкшетауға

Бұл тапсырмалардағы жауаптардың барлығы жер-су атаулары, бірақ тестіленуші оның ішіндегі екі сөзден біріккен сөзді таба алу білік-дағдысын қалыптастыруға үйренуі керек.

Жалпы, жалқы зат есімдер

1. Жалпы атауды табыңыз.

(Найдите нарицательное существительное).

А) Қала

В) Астана

С) Алматы

Д) Қаратау

2. Жеке заттың атауын табыңыз.

(Найдите название конкретного предмета).

А) Қазақ елі

В) Қазақстан

С) Қазақ жері

Д) Қазақ халқы

Берілген тест тапсырмасы бойынша тестіленушінің жалпы есімдер мен жалқы есімдерді айыра алу, жеке зат пен жалпы атауға не жататын білу дағдысы қалыптасады.

Зат есімнің жалғаулары

Жіктік жалғауды орынды қолдана алу дағдысын қалыптастыратын тест тапсырмалары

Қажетті сөзді белгілеңіз.

(Отметьте нужное слово).

1. Мен ..., ал Жарқынай тігінші.

А) студент

В) студентсіз

С) студентсің

Д) студентпін

2. Дұрыс жауапты табыңыз.

(Найдите правильный ответ).

- Сіз кәсіпкерсіз бе?

А) Иә, сіз кәсіпкерсіз.

В) Иә, біз кәсіпкерміз.

С) Иә, мен кәсіпкермін.

Д) Иә, олар кәсіпкерлер.

Тәуелдік жалғауды жақ бойынша, оңаша, ортақ түрде дұрыс қолдана алу дағдысын қалыптастыратын тест тапсырмалары

1. Көп нүктенің орнына қажетті сөзді қойыңыз.

(Вместо многоточия вставьте нужное слово).

Менің ...

А) әке

В) әкең

С) әкесі

Д) әкем

2. Сөйлемді аяқтаңыз.

(Дополните предложение).

Қазақ тілі – қазақ халқының басты

А) байлық

В) байлығы

С) байлығың

Д) байлығымыз

Септік жалғаулары

Ілік септігін (жай түрі) орынды қолдана алу, заттың кімге, неге тәуелді екенін ажырата алу дағдысын қалыптастыратын тест тапсырмалары

1. Көп нүктенің орнына қажетті сөзді белгілеңіз.

(Вместо многоточия вставьте нужное слово).

... немересі

А) әжемнің

В) әжемді

С) әжемде

Д) әжеммен

2. Заттың иесін табыңыз.

(Найдите обладателя предмета).

- А) Ажар киім алды.
- В) Ажардың орамалы
- С) Ажарда орамал жоқ.
- Д) Көйлекті Ажардан ал.

Жатыс септігі және оның мағыналары: мекендік мағынаны басқа мағыналардан (мезгіл, мөлшер т.б.) ажырата алу дағдысын қалыптастыратын тест тапсырмалары

1. Көп нүктенің орнына тиісті сөзді қойыңыз.

(Вместо точек вставьте нужное слово).

Асан мен Ұлан ... кездеседі.

- А) Астанада
- В) Қарағанды
- С) Атыраудың
- Д) Теміртаудан

2. Дұрыс жауапты табыңыз.

(Выберите правильный вариант).

-Абзалдың ағасы қайда тұрады?

- А) Ақтауды
- В) Ақтөбенің
- С) Теміртауда
- Д) Шымкентте

Шығыс септігі және оның мағыналары. Мекендік мағынаны білдіру қандай грамматикалық форма арқылы жүзеге асатынын айыра алу дағдысын қалыптастыратын тест тапсырмалары

1. Қайдан? сұрағына жауап беретін сөзді белгілеңіз.

(Отметьте слово, которое отвечает на вопрос откуда?).

- А) театрда
- В) жиналысқа
- С) концерттің
- Д) спектакльде

2. Дұрыс жауапты табыңыз.

(Найдите правильный ответ).

- Сіз қайдансыз?

- А) Есікке.
- В) Балқашты.
- С) Алмалының.
- Д) Қарасайданмын.

Осылай базалық, орта, ортадан жоғары, жоғары деңгейде тест тапсырмалары «жеңілден күрделіге» қарай өтіп отырады. Әр тапсырма бергілі бір білік-дағдыны қалыптастыруға көмектеседі.

Қорыта келгенде, берілген әр тест тапсырмасының өз мақсаттары мен міндеттері болады. Тестіленуші тест тапсырмасын орындай отырып, лексика-грамматикалық құрылымдарды еске түсіреді, дистрактордан өзіне қажетті дұрыс нұсқасын таңдай алады. Сөйтіп белгілі құрылымға қатысты білік-дағдысы қалыптасады.

1. Күзекова З. Пазылова Г.С. Әбдірәсілов Е.Қ. Қазақ тілі тестілеу теориясы мен практикасы. – Алматы, 2009

2. Аванесов С. Формы тестовых заданий. – М., 2005.

А. Ж. Калымбетова

Способы формирования умения и навыков лексико-грамматического блока

Каждое тестовое задание создано для определенной цели, имеет свою миссию и свои характеристики. В зависимости от цели, тестовые задания имеют свои умения и навыки. Данная статья предназначена для улучшения навыков и умения лексико-грамматического блока.

A. J. Kalymbetova

Methods of forming ability and skills of the lexical-grammatical unit.

Each test is created for a particular purpose, it has mission and own characteristics. Depending on the purpose, tests have their own ability and skills. This article is intended to improve the skills and knowledge of the lexical-grammatical unit.

С. А. Қамаева,

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
доценті, филология ғылымдарының кандидаты*

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ОҚЫТУДАҒЫ ТҮЛҒАЛАР ТАҒЫЛЫМЫ

Орыс тілді аудиторияларда оқытылатын қазақ тілі бағдарламасы көбінесе кәсіби бағытқа орайластырылған. Себебі жоғары оқу орындарында түрлі мамандықтарға сәйкестен-

дірілеген мемлекеттік – тіл бағдарламалары студенттерді кәсіби шеберлікке, біліктілікке тәрбиелейді деген ұғымнан туындаған. Ендеше, тілмен қоса оқытылатын ақын-жазу-

шылар шығармашылығы да осы кәсіби бағытқа негізделуі тиіс. Жоғары оқу орнына келген студент мектепте қазақ әдебиетінің кезеңдері мен өкілдері туралы біраз мағлұмат алып келеді. Мағлұмат алып қана қоймай, өзіндік көзқарастарын да қалыптастырған.

Қазақтың Абайдан кейінгі кемеңгер ақыны, жазушы, философ, тарихшы, аудармашы, композитор Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығы студент қауымға кеңінен таныс десек те, оның белгілі бір кәсіби бағыт-бағдар беретін, еңбекті, кәсіпкерлікті құрметтейтін шығармаларына көңіл аудару қажет. Шәкәрім қолөнерге шебер екен. Киімдерін өзі пішіп, өзгеше үлгіде өзі тігіп алатын болған. Бұл өнерімен жұртқа танылған. Ол туралы Ахат Шәкәрімұлының естелігінде айтылады. ... «Шәкәрім жасынан қолөнерге – ою ойып, киім пішуге, ұсталық ісіне шебер болған. Бұзылған сағат, іс машиналарын бөлшектеп, олардың құрылыстарымен танысып, оларды жөндейтін де қасиеті бар еді әкейдің. Сағат, машина, темір соғуға, істеуге керекті ұсақ саймандары өзі көз жұмғанша бар болатын. Ағаштан ойған ожаулар, қаралап соққан пышақтары болушы еді. Шәкәрім киімді не қазаққа, не басқа елдер үлгісіне ұқсатпай, пішіп киетін болған. Оюдың бұрынғы қошқармүйіз нақыштарына бірнеше түрлерін енгізген. Жастық бетінің, түскиіздің кестелеу оюының нәзік, ұсақ оюларын шығарған». [1,9] Ақынның ісмерлігі, іс тігу жайынан мол хабардар екендігі оның жұмбақ өлеңдерінде кездеседі.

Киім, тамақ, денеден жоқ бір нұсқа,
Жылдам кіріп шығады жылдам тысқа,
Маңдайда жалғыз көзі жарқыраған,
Тұлымының бірі ұзын, бірі қысқа.
Кей-кейде екі ұрыттау мінезі бар,
Шағып алып жүрмесін байқап ұста.
Бір кеткен соң қолыңа түсу қиын.

Айрылып қалып жүрме қапылыста. [2,41]

Иненің сипаттамасы, іс тігу жылдамдығы байқамаған адамға (әсіресе олақ адамға) тигізер қаупі, жоғалтсаң табылмайтындығы осы бір шумақ өлеңде тұр. Тіпті шешуін де өлеңмен өріп, иненің қызметін нақтылап беріп:

Ине керек қылмайды киім, тамақ,
Ұйықтайын деп ешқашан жаппас қабақ.
Жылпылдатып бұйымды тігесіз ғой, [2,42]

Тұлымдары өткізген жіппен сабақ, - деп қояды. Бұл тұжырымдар мен пайымдаулар болашақ дизайнер суретші сәулетшілерге көп ой салатыны сөзсіз.

Ал математика мамандығына ақынның мына жұмбағының шешуін табуды тапсырған тиімді болар еді.

Тоғыз қатын жиылып бір толғатқан,
Бірін-бірі жуан қып буаздатқан.
Тоғызының киімі тоғыз түрлі,
Келген кісі сияқты әр тараптан.
Балаға екі түрлі киім жапқан.
Бір киім келіп тұр бөтен жақтан,
Қатындар не? Киім не? Баласы не?
Көпке киім жетпеді не сәбәптан? [2,41]

Шәкәрім математикаға негіз болған тоғыз санды осылайша жандандырып, жұмбақтап, не себепті тоғызының түсін өзгертпегеніне назар аударуды талап етеді. Бұл жерден ақынның түрлі ғылым саласынан да хабары бар, жан-жақтылығын аңғаруға болады. Түрлі мамандықта оқып жатқан болашақ ел тіректерінің жан-жақты көзқарасын қалыптастыруда көркем мәтін тілінің орны зор болмақ. Көркем мәтіндегі, оның ішінде өлеңмен берілген сөз образдары, жұмбақ жасырымдары мен құпиялары болашақ мамандардың өмірде өз орындарын табуға ықпал етеді.

Ал, бүгінгі заман талабына сай қолданылатын халықаралық дәрежеде кең өрістеген атаулар (терминдер) ақын шығармашылығында кеңінен орын алады. Мұны, әсіресе, экономика мамандығы бойынша оқытылатын тіл сабақтарында, кәсіби қазақ тілі сабағында пайдалану орынды. Ондай сөздер Шәкәрімнің «Шаруа мен ысырап» өлеңінде: банкрот, әміркен, опайкеден, расходка, сукнодан, папирос, резеңке т.б. қолданылған. Ақын қай заманда болсын қарыздану, борышкер болудың зиянын тереңнен толғап, болжайды. Сол мақсатмүдде бүгінгі кредит алу, ипотека төлеу, банкрот боп қалу секілді ұғымдарға тура келеді. Енді осы мәліметтер мен сөз қолданыстарын болашақ экономист мамандарға лайықтап алып, ұтымды пайдалансақ, ақын шығармашылығының бір қырын ашқандай болар едік.

Қайтер еді, жігіттер,
Тым қымбатты кимесек.
Мақтан үшін борышты?
Ыңғайына билесек.
Аяғында қайтеміз,

Банкрот боп күйресек, - [2,56] деп келетін өлең шумағында ұқыптылық пен үнемділікке үндеу бар. Ұқыптылық пен үнемділік – экономиканың жаны. Болашақ экономистердің де көздейтін мүддесі осы үнемділік. Ендеше, ақын өлеңдеріндегі экономикалық терминдер

қолданысы заманымен үндес келетіні сезіліп тұрған жоқ па?

... Үйткенше бәрі борыш,

Құтылам ба ақталып?

Пұл әпердім әркімге,

Ерте ойланбай сақтанып, - [2,57] деген жолдардағы әркімге пұл әперу – кепіл болу ұғымына келеді. Борыш, қарыз, төлем сөздерінің де қолданылу ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Ғылымның түрлі саласынан хабары мол, білімді де білікті ақын өзге тілден енген сөздерді қазақ тілінің сингорманизм заңына бағындарған. Ұстазы Абай тәрізді тандап, талғап, қазақыландырып жіберген.

Осындай үндестік заңына бағындырылған өзге тілден енген сөздерді оқытуда сөздік жасау, жаңа сөз мағынасына түсіндірме жүргізу тиімді.

1) Банкрот – кәсіпорындардың төлем қабілеті болмауынан еріксіз жойылуы [3,107]

2) Әміркен – бұл жерде мемлекет атауы «Америка» деген сөздің өзгеріске түсуі

3) расход – шығын

опайке – фуфайка [күпәйке] қалың сырт киім сукно – мәуіті, шұға (қымбат материал) [3,410]

папирос – шылым [4,55]

резеңке – резиновый (етік) [4,290]

Сөз мағыналарына талдау жасағаннан кейін студенттерге әрбір сөзбен сөйлем құрастыру тапсырылады. Ақын шығармашылығымен терең таныс болу үшін осы сөздер айтылатын шумақтарға тілдік тұрғыдан талдау жасалғаны дұрыс.

Шәкәрімнің ұлтжандылығы мен саясаткерлігі өзінше бір төбе. Өйткені ақынның екі өлеңінің бірінде – қазақ халқы, қазақ қамы, қазақтың салт-дәстүрі сипатталады. Тіпті қазақтың тұрмыс-тіршілігіне де араласып:

Осы расходқа еріксіз,

Бізді біреу сұқты ма?

Науқас болып немесе

Қазаққа да жұқты ма?, - [1,56] деуінде сөз образдарындағы еркіндік пен ерекшелік үлкен сынға, саяси көзқарасқа әкеледі. Өзгеге еліктеу, өз еліне қарамау қазақты ешқайда апармайтынын, керісінше жеке адам бойындағы қанағатсыздық пен тойымсыздық қоғам дертіне айналатынын көбірек айтып, көпшілікке түсіндіргісі келетінін жастар санасына жеткізу қажет. Қазақ тілінің ежелден жан-жақтан келген кірме сөздерге, терминдерге, архаизм, историзм сөздерге бай екендігі; олардың ақын

поэзиясында кеңінен орын алғандығы туралы айтып өту орынды. Айтып қана қоймай, Шәкәрім шығармаларында көп қолданылатын сол заманның неологизм сөздері мен архаизм сөздерді салыстыра отырып, өзара сабақтас-тығына көңіл болу, талқылау, талдау жұмыстарымен ұштастырып отыру керек.

Шәкәрім халықтың тұрмыс-тіршілігін жырға қосумен қатар, қиындықтан шығу жолын іздейді. Тұрмыс қаражатқа келіп тірелетінін, тегін ақша табылмайтынын айтады. Арнайы экономикалық білімі болмаса да арзан мен қымбаттың нарқын таразылай білген ақынның ұстанымы болашақ экономистердің кәсіби – маман ретінде даярлануына, көзқарастарын қалыптастыруына ықпал ететінін айқын.

Поэзия тілімен сөйлеп тұрған ақын ойы, парасат-пайымын қара сөзге айналдырып, сөйлемнің бірнеше түрін құрастыруға болады. Өлең шумақтарындағы ой желісін өзгертпей беруді ұсыну керек. Мұнда, әрине, бізге төл сөз бен төлеу сөз көмекке келеді.

1. Шәкәрім: «Тым қымбатты кимей-ақ қойайық,» - дейді.

2. Шәкәрім: «Қымбат киіп, қарызға батып қалмайық,» - дейді.

3. Шәкәрім банкрот болып қалмауды ескертеді.

4. Шәкәрім жұртқа кепілдікке ақша (пұл) әперіп, борышты болып қалғанын айтады.

Ақын өлеңдеріндегі шығын, қымбат, кепіл, тегін, борыш, қанағат, ысырап сөздерінің синонимдерін, антонимдік қатарын табуды тапсырамыз.

Елтірі мен теріні,

Жақсы қылып илесек.

Әрі берік, әрі жылы,

Жыртылмайды сүйресек - [2,56] деген жолдардағы тері илеу, елтіріні жұмсарту қазақтың ежелден келе жатқан ата кәсібі екенін ескерту бар. Ескерту ғана емес, заттың сапасы да анық беріледі. Студенттер ақынның айтайын деп отырған ойын сезіп, өзіндік тұжырымын қадағалау үшін еңбек пен келетін пайданы сараптай білуі заңды әрі қажеттілік тудыратын үрдіс. Ендеше мемлекеттік тілді оқыту барысында тұлғалар тағылымын үнемі ескеріп, елеп-екшеп пайдалану – жаңа инновациялық амал-тәсілдердің бірі.

1. Жұлдыздар отбасы журналы. Аңыз адам. №5 Тамыз. 2001

2. Шәкәрім Құдайбердиев шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. - 560 б

3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы Дайк-Пресс. 2008. – 968 б.

С. А. Камаева

Влияние личности на изучение государственного языка

Данная статья посвящена проблеме изучения казахского языка в русской аудитории. Автор считает, что использование поэтических текстов на занятиях формирует эстетическую и коммуникативную компетенции. Обучение государственному языку требует применения инновационных технологий для эффективного его усвоения.

S.A. Kamaeva

The influence of individual to the study of the state language

The given article is written about problem of studying Kazakh language for a Russian group. The author considers reading poetical texts as the proper way to form aesthetic, communicative competences. Teaching national language needs using new innovations and techniques for the effective learning.

А. Ж. Құрманбаева,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультеті
«Қазақ филологиясы» кафедрасының магистранты

ІСҚАҒАЗДАР ТІЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ

Кеңселік ісқағаздар тілінің ерекшеліктері мәселесін талдамас бұрын, ең алдымен оның тілдік тұрғыдан басты деңгейі мен жүйесін нақтылап алған жөн. Бұл ретте, аталған тілдік мәселелерге қатысты жиі қолданылатын термин – *ресми-іскерлік стиль* деп аталады. *Ресми-іскерлік стиль* деп ресми қатынастар, басқару мен құқықтық қарым-қатынастар салаларында қолданылатын сөйлеудің тілдесім ортасы, тілдің функционалды стилі аталады. Аталмыш салаға халықаралық қатынастар, заңнамалық құжаттамалар, экономика; әскери салаға қатысты құжаттар, жарнама, ресми мекемелердегі тілдесім, үкімет қызметіне қатысты құжаттар және т.б. жатқызылады.

Оның негізгі кішірігім стильдеріне мыналардың қатысы бар:

- заңнамалық (мемлекеттің басқару саласында қолданылады);
- әкімшілік-кеңселік (мекеме құжаттары мен жеке іс қағаздарының жүргізілуі);
- дипломатиялық (үкімет пен дипломаттар арасындағы қатынастардың халықаралық деңгейдегі сипаты).

Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде оған төмендегідей анықтама келтірілген: «**Ресми тіл** (лат. *officialis*) (лауазымды) – белгілі бір территорияда мемлекеттік заңдар, қаулы-қаралар мен іс-қағаздарында қолданылатын құқықтық мәртебесі бар тіл. Ресми тіл мәселесінің шешілуі барлық елдерде бірдей

емес. Көп ұлтты мемлекеттердің (Индия, Канада, Швейцария т.б.) конституцияларында қай тілге ресми тіл мәртебесі берілетіні көрсетіліп отырады. Кейбір мемлекеттерде (Азия, Африка елдерінде) жергілікті ұлттық тілмен қатар бұрынғы метрополия тілдері (ағылшын, француз, испан т.б.) ресми тіл болып қабылданған. Кейбір мемлекеттерде (Ресейде т.б.) Ресми тіл мен мемлекеттік тіл ұғымдары бірбірімен сәйкес келіп, ауысып қолданыла береді. Бірақ оларды бірдей деп қарауға болмайды. Мемлекеттік тіл – қоғамдық, саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдениеттік т.б. салаларда кең қолданылатын тіл. Ал ресми тіл қолданылу аясы негізінен ресми қатынастар шегінен аспайды. Қазақстан Республикасы Конституциясында қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі де – ресми қызмет атқаратын тіл болып қабылданған. 1997 ж. 11 шілдедегі «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» Заңның 5-бабында мемлекеттік ұйымдар мен өзін-өзі басқаратын жергілікті органдарда қазақ тілімен қатар орыс тілі ресми қолданылатыны айтылған. Қазақстанда құжаттар қазақ тілінде де, орыс тілінде де жүргізіледі» [1, 263-264 бб.].

Ал «ресми-іскерлік стилі» термині «функционалдық стильдер» қатарында қарастырылып, оған мынадай анықтама берілген: «**Функционалдық стильдер** – белгілі бір елеулі әлеуметтік салада адамдардың қоғамдық-

сөйлеу тәжірибесі нәтижесінде қалыптасқан әдеби тілдің түрі. Функционалдық стильдің тууы тілдің қызметімен, атап айтқанда, оның қарым-қатынас жасаудағы, бір нәрсе жайында хабарлаудағы және адамдардың санасына ықпал етудегі қызметімен және осы қызметтің үнемі кеңейіп отыруымен байланысты. Бұдан басқа Функционалдық стильдің тууына қоғамдық сана, әлеуметтік қарым-қатынас, өндірістер сияқты тілден тыс факторлар әсер ететін мемлекеттік орындарда, ресми не жеке адамдардың сөздері (автор сөзі) мен олардың тыңдаушылары арасындағы қарым-қатынас та маңызды рөл атқарады. Функционалдық стиль тіл дамуының әр дәуірінде әлеуметтік, тарихи сипаты өзгеріп отыратын категория болып табылады. Функционалдық стиль ауызша және жазба түрде дамиды, оның ерекшеліктері лексика, фразеология, сөзжасам, грамматика, фонетика салаларынан, эмоционалды-экспрессивті сөздерден көрінеді.

Осы күнгі әдеби тілдердің көпшілігінде: күнделікті-әдеби, публицистикалық, ресми-іскерлік, өндірістік-техникалық, көркем әдебиет және ғылыми функционалдық стильдер қалыптасқан. *Күнделікті-әдеби стиль* – күнделікті бейресми қарым-қатынаста кең қолданылатын және әдеби тілдің «бейтарап» түрі болып табылатын сөз қолданыс қызметін; *публицистикалық стиль* – қоғамдық, саяси өмірмен байланысты адамдардың санасына ықпал ету мақсатындағы сөз қолданыс қызметін; *ресми-іскерлік стиль* – құжаттар мен экономика, құқық, дипломатия салаларындағы, мемлекеттік орындардағы қарым-қатынас қызметін; *өндіріс-техникалық стиль* – өндіріс, техника саласындағы сөз қолданыс қызметін; *көркем әдебиет стилі* – көркем әдебиетте (проза, поэзия, драматургия) сөз қолданыс қызметін; *ғылыми стиль* – ғылым салаларында сөз қолданыс қызметін атқарады ...» [1, 390-391 бб.].

Тілдің кітаби стильдерінің ішінде ресми-іскерлік стиль басқалардан өзінің тұрақтылығы мен тар шенберлі қолданыс ерекшелігімен сипатталады. Әрине, уақыт өте мазмұн сипатына орай ол өзгерістерге ұшырап отырады, алайда оның көптеген белгілері, тарихи тұрғыдан қалыптасқан жанрлар түрлері, ерекше лексикасы мен фразеологиясы, синтаксистік құрылымдары, жалпы оның көп өзгеріске ұшырай бермейтінін айқындайды.

Кез келген әдеби тіл дамуының ішкі заңдылықтары, ең алдымен оның мынадай сала-

ларынан көрініс табады: сөздік қордың толығынан, сөзжасам, синтаксис және семантика салаларынан. Осы тұрғыдан алғанда, әрбір тілдің ұлттық сипатта қалыптасуы тілдегі өзгерістермен байланысты. Бұл саладағы өзгерістер сөз мағынасының, құрылымының, қызметінің өзгеруімен сипатталады. Сөз мағынасының өзгеруі мен жаңа сөз орамдары, терминдердің пайда болу себептерін тіл мамандары екі факторға негіздеп қарастырады: біріншісі – экстралингвистикалық фактор, бұл фактор қоғамда, саяси, мәдени т.б. өзгерістерге байланысты жаңа атаулар мен сөздердің қалыптасуына әсер етеді. Екінші фактор – лингвистикалық деп аталады, яғни тілдегі бұрыннан бар сөздер мен атаулардың уақыт өте мағынасы өзгеріп басқа қызметке жұмсалуды болып табылады.

Белгілі бір ұлттың қоғамдық-саяси, мәдени өмірінде болып жатқан өзгерістердің барлығы ресми тілде де көрініс табады. Тілдің даму тарихын халық өмірінде болған өзгерістермен байланыстырып қарау қазіргі тіл білімінің негізгі зерттеу ұстанымы болып табылады. Сол себепті біз ресми тілді қоғам өміріндегі өзгерістермен тікелей байланыста қарастырамыз. Өйткені қоғам қашан да қозғалысқа, өзгеріске, дамуға бейім тұрады. Осыған орай тіл де дамиды.

Кез келген тілдің кәсіби, ресми тілінің лексикасы, оның даму жолдары, қалыптасуы жан-жақты зерттеуді талап етеді. Өткен ғасырлардан бастап қазіргі заманға дейінгі аталмыш лексикалық топ атаулары қалыптасуының ерекшеліктерін зерттеу тіл дамуындағы сыртқы және ішкі факторларының өзара әрекеттестігінің нәтижесінде туындайтын аталым тетігінің жалпы заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік береді. Тіл білімі ғылымында қалыптасқан көзқарас бойынша қай тілдің болсын лексикасының дамуы сыртқы факторлардың әрекеттерімен бірге тілдің ішкі үрдістерімен анықталады. Бұл үрдістер тілдің дамуының екі қырын сипаттайды: бір жағынан, тұрақтылық үрдісі, екінші жағынан, экспрессивтілік үрдісі. Осы аталған үрдістер тілдік жүйенің түрлі деңгейлерінде бір-бірімен күрделі өзара әрекеттестікте болып, басқа да категориялармен өзара байланысқа түседі. Мысалы, мұндай категориялар қатарына мыналарды жатқызуға болады: дәстүр, тілдік бедел, әдеби норма, әдеби стандарт.

Ресми-іскерлік стильдің ең басты белгісі ретінде оның көптеген сөйлеу стандарттары, яғни клишелері қабылданады. Егер де басқа стильдер үшін шаблонды құрылымдар стилистикалық жетіспеушілік болып саналса, ресми-іскерлік стиль үшін олар қалыпты, қажетті құбылыс ретінде қабылданады. Іскерлік құжаттар басым көпшілігі материал берілуі мен баяндау формаларының жалпы қалыптасқан түрін айқындайды. Ал бұл өз кезегінде, оларды қолдану тәсілінің жеңіл әрі қарапайым болуын қамтамасыз етеді. Мәселен, іскерлік тәжірибесінің кейбір жағдайларында олардың тек толтырылуын қажет ететін дайын бланкілер қолданылады. Оның үстіне конверттердің өзін белгілі бір тәртіпте ғана толтыру қажет. Бұл сол конвертті толтыру үшін де, пошта қызметкерлері үшін де өте тиімді болып саналады. Сол себепті де кез келген сөйлеу клишелері іскерлік коммуникацияның жылдам жүзеге асуы мен жеңіл жүргізілуіне ықпал етіп, олардың құжаттарда орын алуы заңды болып табылады.

Жалпы алғанда, ресми-іскерлік стиль – бұл түрлі құжаттардың стилі: халықаралық келісімшарттар, мемлекеттік актілер, заңдар, үкімдер, жарғылар, нұсқаулықтар, қызметтік хаттар, іскери қағаздар және т.б. Ресми-іскерлік стиль өзінің түрлі жанрлары мен мазмұндарына қарамастан, барлығына бірдей бірнеше ортақ белгілермен сипатталады. Олар:

- тілдік құралдардың үнемді пайдаланылуы, ықшамдылық, шағындылық;
- материалдың стандартты орнастырылуы, белгілі бір форма болуының міндеттілігі (жеке куәлігі, түрлі дипломдар, туу және неке туралы куәліктері, ақшаға байланысты құжаттар және т.б.);
- терминологияның, атаулардың (заң, дипломатия, әскери, әкімшілік және т.б. терминология) кеңінен қолданылуы, ерекше лексика мен фразеология (ресми, кеңселік) қорының болуы, қысқарған сөздер мен аббервиатуралардың мәтінге алынуы;
- ерекше грамматикалық құрылысы, түрлі тұрақты сөз тіркестерінің қолданылуы;
- түрлі аталымдық сөйлемдердің санамалау негізінде пайдаланылуы;
- бір фактілердің басқаларға қисынды тәуелділігін айқындайтын күрделі сөйлемдерді қолдану үрдісі;
- эмоционалды-экспрессивті сөйлеу тәсілдерінің толық немесе мүлдем болмауы;

- стильдің жекелік (даралық) сипатының болмауы.

Жоғарыда келтірілген белгілерде аталған стильдің ерекшелігі ретінде терминологияның басым қолданылуы атап көрсетілген, яғни терминологиялық бірліктер бұл стильдің ең бір маңызды айрықша сипаты қатарына жатқызылады. Ал ғылыми дәстүр бойынша, қазақ терминологиясының даму кезеңдері үшке бөлінеді:

I кезең – «Қазақ терминологиясының қазан төңкерісіне дейінгі және кейінгі кезеңі (1910-1935 ж.ж.);

II кезең – қазақ терминологиясының терминдер қалыптастырудағы жалпыкеңестік кезеңі (1935–1990 ж.ж.);

III кезең – тәуелсіз Қазақстан терминологиясы дамуының бағыт-бағдарын айқындау кезеңі (1990 жылдан бергі уақыт).

Осы мәселеге байланысты профессор Б.Әбілқасымов былай деп жазады: «1808 жылы жазылған бір құжат **«Билет уа йахуд бүтүк-нама»** деп аталыпты. Бұл құжат Орынбордың коменданты полковник Тарарикин атынан Жайық өзенінің ішкі Бөкей Ордасына жаз жайлау үшін өткен адамдарға берілген рұқсат қағаз болғанға ұқсайды. Бұл құжат тілдік жағынан өте ауыр, түсініксіз. Оның басты себебі, лексикасының басым көпшілігі – араб және парсы сөздері. Мәтіндегі 225 сөздің 113-і, яғни тең жартысынан артығы – араб және парсы сөздері. Түркі немесе қазақ сөздерінің саны 70-тей, яғни 30-35%, қалған 15 пайыздайы орыс сөздері мен ономастикалық атаулардың үлесіне тиеді. Араб және парсы сөздерінің ішінде сөйлеу тілінде айтылмайтын **кәндір, ғалишан, мужиб, бинан, азуланмиш**, т.б. тәрізді лексемалар мен *дахил уа малақат, ғалиасиаға муафих* сияқты сөз тіркестері ұшырайды» [2, 31-32 бб.].

Термин ғылым мен техниканың, ресми құжаттар тілі екенін ескерсек, қазақ топырағында ғылыми ой-пікірдің, ресми тіл өрбуін зерттеушілер XIX ғасырдың екінші жартысынан бастайды. Ғылым туралы тұңғыш деректер мен ғылыми мақалалар алғашқы қазақ газеттері – «Түркістан уалаяты газеті» (1870) мен «Дала уалаяты газеті» (1888) беттерінде жарияланған.

Профессор Б.Әбілқасымовтың «Алғашқы қазақ газеттерінің тілі» атты еңбегінде: «... бұл газеттердегі ғылыми мақалалардың көбі сол кездегі ғылыми экспедиция материалдары,

солардың жұмысы туралы есеп не солар жайында хабар болып келеді. Сонымен бірге тіл, әдебиет, тарих, этнографияға қатысты мақалалар да жарияланып отырған. Бұларда кездесетін ғылыми ұғымдарды газет қазақ ұғымында бұрыннан бар сөздер арқылы түсіндірмек жолымен аударып беруге тырысқан, кей кездерде сол терминдік мағынадағы орыс сөздерінің өзін қалдырып та отырған» [3, 19-20 бб.].

Газет тіліндегі терминдер ретінде қолданылған кірме сөздер жөнінде осы еңбегінде Б.Әбілқасымов: ««Түркістан уалаяты» газетінің тілінде араб-парсы сөздері өте сирек кездеседі, кездескенінің өзі о бастағы тұлғасын мүлде өзгерткен, халықтың ауызекі тілінде қолданылып кеткендері ғана. Ал «Дала уалаяты газеті» шыға бастаған XIX ғасырдың 80 – жылдары араб-парсы сөздерінің кіру қарқынының мүлде әсіреп, тіпті тоқталған кезі болатын. Газет сол кездегі халық ұғымына әбден сіңіп, оның қажетіне асып жүрген араб-парсы сөздерін батыл қолданады», - деп жазады [3, 19-20 бб.]. Бұл баспасөз тілін жан-жақты зерттеп, даму жолдарын арнайы сөз еткен құнды еңбектен шығыс тілдерінен енген терминологиялық сөздер жайында едәуір мағлұмат аламыз.

Сонымен бірге бұл кезең – терминжасам, ресми тіл қалыптасу үдерісінің бастапқы кезеңі болуымен де қазақ тіл білімі тарихында айрықша орын алады. Сол тұста терминжасамда негізінен тіліміздің бар байлығын сарқа пайдалану бағыты, терминдерді «қазақиландыру» бағыты басым болды. Дегенмен, бұл кезде газет-журналдарда қазақ мәдениетінің мәселелері көтеріліп, орфография, орфоэпия салаларына да көңіл бөліне бастайды. Сол кездің өзінде баспасөз материалдарынан көптеген интернационалдық терминдердің қазақша баламалары жасалып, орыс сөздерінің қазақша нұсқалары қолданысқа ене бастағанын байқауға болады.

Қазіргі кезде терминология, ресми тілді ұлттық тіл негізінде қалыптастыру мәселесі тіл ғылымында ғана емес, жалпы баспасөз және ақпарат беттерінде ең көкейкесті тақырыпқа айналып, ұлттық терминологиялық қор жасау қажеттілігінен туындайды. Тілде жаңа ұғымдар мен атаулардың пайда болуы ғылым мен техника саласындағы өзгерістермен, жаңалықтармен тығыз байланысты. Осы тұрғыда жиырма

бірінші ғасыр ғылым мен техниканың ең жоғары дамыған кезеңі, яғни нағыз терминологияның шарықтау ғасыры болып табылады.

Қоғамдағы өзгерістер, саяси-әлеуметтік және экономикалық қатынастардың жаңа күйге ауысуы тіршілігімізге жаңалықтар енгізіп, тілімізде жаңа термин мен атаулардың пайда болуына әсер етеді. Қазақ терминжасам ісі, ресми-іскери қатынастар ұлт тілі негізінде жүргізіліп, тілде бұрыннан бар сөздер мен түбірлерді терминдер шығармашылығында кеңінен пайдалану үрдісі байқалады. Сонымен бірге дайын сөзжасамдық үлгілерге де арқа сүйей отырып, өзіндік жаңа формалар мен терминдік парадигмалардың пайда болуын атауға болады.

Қарастырылып отырған стильде, оның сан алуан түрлі жанрлары мен тақырып түрлілігі оның негізгі екі түрін ажыратып беруге мүмкіндік жасайды: ресми құжаттама стилі және күнделікті-іскерлік стилі. Өз кезегінде, біріншісінде мемлекеттік органдардың қызметімен байланысты заңнамалық құжаттар тілін және халықаралық қатынастармен байланысты дипломатиялық актілер тілін атап көрсетуге болады.

Күнделікті-іскерлік стильге мазмұны мен жанрларына, тілдік тәсілдерді қолдану сипатына қатысты мекемелер мен ұйымдардың арасындағы қызметтік хаттар түрлері және жеке іскерлік қағаздары жатқызылады. Осы тұрғыдан алғанда, әкімшілік-кеңселік кішігірім тіл негіздерін қарастыру өте маңызды, себебі әрбір азамат үшін бұл тіл ерекшелігімен жете таныс болу аса қажет. Мәселен, оның мынадай түрлері күнделікті өмірде де, жұмыс, қызмет барысында да жиі кездесіп отырады: өтініш, қолхат, түсініктемехат және т.б. Ал, қажетті «қағазды» жазып беру дағдысы адамның тіл мәдениеті мен сауаттылығының басты дәлелі болып саналады. Сондықтан да бұл саланың тілдік тұрғыдан жан-жақты зерттелуі сөйлеу жағдаяты, айтылым мақсаты мен мазмұнын, оның адресілігін есепке алатын тілдік амал-тәсілдерді тиімді пайдалану үшін аса қажет.

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005.

2. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдағы іс қағаздардың тілі жайында//Түркі тілдерінің грамматикасы: қазіргі ахуалы мен болашағы. – Алматы, 2010.

3. Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы, 1971.

А. Ж. Курманаева

Особенности и основные виды официально-делового стиля

В данной статье анализируются особенности официально-делового стиля казахского языка, его основные виды, в частности язык административно-канцелярского подстиля.

A. J. Kurmanaeva

Features and major types of official-business style

This article analyzes the features of the official-business style of Kazakh language, its basic types, in particular, the language of administrative-clerical sub-genre.

Ж. Қ. Құлмаммырова,

ЕҰУ Халықаралық қатынастар факультеті,
Шығыстану кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

АНЫҚТАУЫШ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЗІРГІ АРАБ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тілдік даму оның қолданылыс аясы мен аймағының кеңдігінде. Алғашқы деректері б.з.д. 3-2 мың жылдықта жатқан тіл – табиғат әлемі секілді санқырлы зерттеуді қажет ететін құрылым. Араб әдеби тілінің классикалық түрі V-VI ғ. қалыптаса бастап, VII ғ. Құран тілінде қаланса, түркологияның Отаны – араб халифаты. Өйткені араб халифатындағы ғылымның түрлі саласының дамуына түркі тектес ғалымдардың да қосқан үлесі мол болған. Қазақ тіл біліміндегі әлемге әйгілі тұңғыш ғылыми еңбек түркілік зерттеулермен байланысты XI ғасырдағы М. Қашқаридің «Диуани лұғат әт-турк» еңбегінен бастау алып, XIX ғасырда қазақ тіл білімінің ғылыми жүйесін қалаған реформатор А. Байтұрсынұлы еңбектері негізінде орныққаны мәлім.

Қазіргі қазақ тілі мен он төрт ғасырлық тарихы бар классикалық араб тілі грамматикалық жүйесіндегі علم النحو синтаксис – сөз таптарының сөйлемдегі орын тәртібін, қызметін, өзара байланысу амалдарын зерттейтін ғылым. Ал «синтаксистік категория тілдегі сөздердің бір-біріне тәуелділігі, байланыстылығы туралы белгілер жиынтығы» [1, 93 б.]. Қазақ тілі грамматикасында **анықтауыш** болу – сын есімнің негізгі қызметі екендігі дәлелденген. Ал қазіргі араб лингвистері тілдегі анықтауыш – ол сын есім деп, الصفة - сын есім (сипат) мен النعت - анықтауыш терминдерін **абсолюттік синонимдер**, яғни олар мағынасы және қолданылуы жағынан бір-біріне толық сәйкес келетін сөздер екендігін атап көрсетеді. Тілші-ғалым М. Ризқ: «Сын есім (сипат) мен анықтауыш терминдері Си-ба-

уайһидің «әл-Китаб» еңбегінде синоним ретінде қолданылғанын көреміз. Алайда сын есім термині морфологияда туынды сөз таптарға қатысты, ал анықтауыш термині синтаксисте қолданылуына қарағанда, грамматикада анықтауыш термині сын есім (сипат) терминінің жалпы мағынасын білдіреді» [2, 43, 194 .ص], – деген ғылыми тұжырым жасайды.

Қазақ тілінде «анықтауыш, біріншіден, анықтайтын сөзінің заттық не пысықтауыштық сапасын қосымша, жанама қасиет ретінде айқындауына байланысты айқындауыш болып бөлінеді. **Анықтауыш** анықтайтын сөзінің **алдында** тұрып, оның өзіне тән, басқа заттан ерекше сынын, сапасын білдірсе, **айқындауыш** анықтайтын сөзінен **кейін** тұрып, көбінесе оның лексикалық мағынасын, мүшелік қызметін басқа сөздермен дәлелдеп толықтырады немесе қосымша, көлденең сапасын көрсетеді» [3, 183 б.].

Демек, екі тілде де сөйлемде анықтауыш қызметін атқаратын сын есім – зат есіммен тіркесіп, оның әртүрлі белгілерін атрибуттық қатынаста көрсететін синтаксистік категория. Ол әрдайым анықтайтын сөзімен тығыз байланыста жұмсалып, зат есімге тән сындық, сандық, көлемдік, салмақтық қасиетті білдіреді. Алайда екі тілдің негізгі айырмашылықтары анықтауыш құрылымында.

Араб тілінде اسم مشتق - анықтауыш اسم مفعول - туынды және اسم جامد - түбір сөздерден тұрады. Түбірі етістіктен болмаған түбірлерге حَجَر - **тас**, درهم - **dirham**, مصر - **Мысыр** сияқты т.б. сөздер, ал туындыларға اسم الفاعل - негізгі есімше, اسم المفعول - ырықсыз есімше, الصفة

صيغة المبالغة - сапалық сын есім, صيغة التفضيل - күшейтпелі шырай, اسم التفضيل - салыстырмалы шырай мен مصدر - қимыл есімдерінен (масдар) жасалған туынды сөздер жатады [4, 561-562.ص].

Мысалы, كان الفارابي معلما عليم - әл-Фараби *білгір* ұстаз болған; أنت رجل عدل - Сен *әділ* кісінің сөйлемдерінде ұстаз, әділ сөздері зат есіммен қиыса байланысқан. Қазақ тілінде де бір ғана түбірден, негізгі немесе туынды түбірден тұратын сын есімдер *дара сын есім* деп аталады.

Араб тілінде جامد - түбір сөздердің сын есімге айналуы бұл категорияның қиысу заңдылықтарына бірқатар өзгерістер енгізеді. Ал қиыса байланысу қағидасына الصفة - сын есім жалпы есімдерге тән белгілі хал артиклін қабылдай алу ерекшеліктерімен қатар, үнемі الموصوف - зат есімнен кейін етістікше септеліп, көптелуі жатады [4, 566.ص].

الصفة - сын есім *септік* (атау, табыс және ілік септіктері); *тектік* (әйел немесе ер тегі); мөлшерін білдіретін *түр* (жекеше, екілік, көпше түр); *хал* (белгілі мен белгісіздік) категориялары арқылы зат есімнің синтаксистік белгілерімен *қиыса* байланысып тұруы қажет. Демек, араб тіліндегі релятивті сипаттағы грамматикалық категориялар сөзөзгертім (түрленім) форманттарының қатысы арқылы жасалады.

Қазақ тілінде айқындауыш анықтауыштың ерекше бір түрі. Айқындауыш айқындалатын сөз зат есім болса, оның қай зат, не оның қай бөлшегі мен қай тобына, қай түріне жататын зат екенін білдіріп, сөйлемде белгілі бір мүшенің заттық, мекендік, мезгілдік т.б. мағынасын басқа сөзбен түсіндіріп, нақтылап көрсететін сөз я сөз тіркесі. Айқындауыш айқындайтын сөздерімен тұлғалас, қызметтес болып келеді.

Айқындауыш пен анықтауыштың ұқсас жерлері мен айырмашылығы төмендегідей:

1) анықтауыш өзі анықтайтын сөзінің алдында келсе, айқындауыш соңынан келеді;

2) анықтауыш сөйлемнің түрлаусыз мүшесі қызметін атқарса, айқындауыш өзі айқындайтын мүшемен тұлғалас келіп, сол мүше тәрізді қызмет атқарады;

3) анықтауыш өзі анықтайтын сөзімен синтаксистік қатынастағы тіркес құраса, айқындауыш өзі анықтайтын сөзімен тіркес құрамай, оны мағыналық жағынан нақтылап, айқындайды;

4) анықтауыш өзі анықтайтын сөздерімен ұласпалы интонацияда айтылса, айқындауыш

мүшелердің өзіне тән ерекше үні, екпіні болып, жазуда тыныс белгілері арқылы ажыратылады.

5) айқындауыш өз ішінен қосалқы, қосарлы және оңашаланған айқындауыштар болып бөлінсе [5, 41 б.], анықтауыш та дара, күрделі және үйірлі болып жіктелген.

Күрделі анықтауыш құрамындағы сөздер өзара атрибутивтік қатынаста келу арқылы (алдыңғылары соңғыларын анықтап), басқа зат есімдерді анықтайды: *қара көк ат, ұзын бойлы жігіт*. Үйірлі анықтауыш құрамындағы сөздер бастауыш – баяндауыш ыңғайындағы предикаттық қатынаста тұрып, басқа зат есімдерді анықтайды: *Аласы аз қара көзі нұр жайнайды* (Абай).

Араб тілі грамматикасында зат есім *белгілі* болса, الصفة - сын есім оны айқындайды. Мысалы, جاء علي المجدد - *Ынталы Әли* келді десек, аттастардың ішінен кімнің келгенін сыны арқылы ажыратамыз.

«Түркі тілдері морфологиялық типологиясы жағынан агглютинативті тілдер тобына жатады және сөздің орын тәртібіне сай, атап айтқанда, әртүрлі тілдердегі сөздің орын тәртібінің типологиясы бойынша сөйлемдердегі сөздің орын тәртібінің типі, сөйлем мүшелерінің негізгі типті құрылымы субъект-объект-етістік (SOV) болып саналады. Түркі тілдерінің тілдік құрылымдарында, яғни грамматикасында артикль жоқ деп есептеледі» [6, 222 б.]. Ал қазақ тілінде сын есім пысықтауыш, баяндауыш қызметін атқара алғанымен, негізгі анықтауыштық қызметінде жұмсалғанда тұлғалық жақтан түрленбейді, зат есім формасымен үйлеспейді де, қиыспайды, тәуелденбейді, көптелмейді және септелмейтін сөз табы. *Жіңішке* ине мен *жуан* иненің аралығындағы *жуантық* инені *бәсең* ине дейді (Ғ. Мұстафин).

Грамматикада тектің болмауынан түркі тілдерінде сын есімді зат есімнен, үстеуден ажыратып алуға қиыншылық келтіреді. Мысалы: *Осынау қызыл мал ықтауға үлкен пана; Анау қызыл ағаш мал ықтауға пана;* деген екі сөйлемдегі «қызыл» деген сөздердің сыртқы пішіні түрлес. Екі «қызылдың» екеуінде де тектік (родтық) белгі жоқ. Бірақ сөз болған соң оның өзіне тән мағынасы, өзіне тән, басқаға жат морфемалары болады. Басқа грамматикалық категориялар сияқты сын есім де тарихи дамып қалыптасқан категория. Ал сын

есімнің зат есімді анықтауы – оның *негізгі* әрі *тұрақты* қасиеті.

Ғалым А.Байтұрсынұлы анықтауыш болатын алты сөз табын атап көрсеткен ғалым. Олар сын есім, зат есім (жалқы, жалпы), сан есім (есептік, реттік), есімдік, етістік (көбіне, есімше түрінде), үстеу. Ал араб тілінде اسم جامد - туындыға айналған түбір

есімдерге اسم المنسوب [исму-л-мансуб] - қатыстық (меншіктік, тек) сын есім, اسم الاعداد - сан есім, اسم الإشارة - сілтеу есімдігі, اسم الموصول - теңеу, اسم المنسوب - қатыстық есімдігі және т.б. категориялар жатады. اسم المنسوب - қатыстық сын есім ياء қатыстық жалғауымен жасалады. رأيت رجلاً دمشقياً: منسوباً إلى دمشق - **Шамдық** кісіні көрдім сөйлеміндегі кісі сипаты Шам қаласына қатысты айтылып тұр. جاء رجل أربعة - **төрт** кісі келді сөйлеміндегі сан есім сияқты қазақ тілінде де **Төрткіл** дүниені түгел аралады деген анықтауыштық сөйлемдер сияқты қазақ тілінде де синтетикалық тәсілімен жасалған туынды сын есімдер белгілі бір сөз таптарына жұрнақтар қосылуы арқылы жасалады. أكرم علي هذا - **Осы** Әлиді құрметтеймін; **осы** тәртіп өзгеріссіз орындалды; **Оспан мынау** қимылға тіптен сүйсініп кетті; رأيت رجلاً أسداً: أوشجاعاً - **Арыстандай** кісіні көрдім, яғни **батыр**; فلان - **пәленше** кісі **түлкідей**, яғни **қу**; الصفة - сын есім сұрау есімдігі астарында да келеді. أكرم رجلاً ما - **қандай** да кісіні құрметтеймін сөйлемінде сипатталушы кісінің сыны белгісіздікпен келіп, мұндағы الصفة - сын есім осы белгісіздікпен қызықтыру немесе қорқыту мағынасын мақсат еткенде қолданылады. Ал жалпылау есімдері كل - күллі зат есім сипатының толықтануын талап ететін сөз ретінде келгенде қолданылады [4, 561-562. ص]. أنت رجل كل الرجل، الكامل في - **Сен ердің ерісің**. - **нақтылау** мәнінде: أمس الدابر لآي عود - **кешегі өткен** күн қайта оралмайды». «Қазіргі қазақ тілінде жүйріктің жүйрігі, ердің ері, күштінің күштісі дегендегі бір сөздің қайталанып, өзара матаса байланысуындағы *жүйрік*, *ер*, *күшті* сөздерінің ілік жалғауда бағыныңқы сыңарда жасалуы сөздердің қайталануы арқылы құралған анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестер» [7, 45-46 бб.]. Ал әртүрлі сөз таптарынан жасалатын анықтауыштар (сын есім сияқты) мағыналық жағынан сапалық анықтауыш, меншікті анықтауыш болып екі топқа

бөлінеді. Қабыса байланысатын сапалық анықтауыштарға сын есім, сан есім, сілтеу есімдік, есімше, атау тұлғалы зат есімдерден болған анықтауыштар жатады. Матаса байланысқан меншікті анықтауышқа ілік жалғауында айтылған анықтауыштар жатады.

Араб тілінде анықтауыш сөйлемдер есім немесе етістік сөйлемнен тұрса, شبه الجملة - сөйлемшелер ظرف - үстеу немесе جار ومجرور - ілік септігіндегі сөзден жасалады. Дара анықтауышқа қарама-қарсы есім яки етістік сөйлемнен құралған сөйлем анықтауыш сөйлем болады.

Анықтауыш сөйлемдер белгілі анықталушының анықтауышы болмайды, керісінше, белгісізге анықтауыш болып келеді. Егер сөйлем белгілі сөзден кейін келсе, ол пысықтауышқа айналады. «Анықтауыш есім немесе етістікті сөйлемнен жасалып, анықталушы белгісіз күйде тұрса, сөйлем анықталушының анықтауышы болып табылады. Ал керісінше, сөйлем есімді немесе етістікті болып тұрып, бірақ сипатталушы белгілі болып келсе, ол حال - пысықтауыш болғаны» [8, 578. ص].

Мысалы: جاء رجلٌ - **кітап** көтерген кісі келді (етістікті анықтауыш). جاء رجلٌ أبوه كريمة - **Әкесі жомарт** кісі келді (есімді анықтауыш). Анықталушы мен анықтауыш матаса байланысса سببىي - себептік анықтауыш болады. Ал مؤرجلٌ حسنٌ خلقه - **ол кісінің мінезі жақсы** сөйлемінде - **жақсы** сөзі мінездің сипатын анықтап келген. Себептік анықтауыш анықталушымен синтаксистік белгілер арқылы байланысқан сынды баяндайды. Күрделі сөздер дара сөзге қарама-қарсы құрамда. Екі тілде де жалаң түбір мен түбірге жұрнақ жалғану арқылы жасалған туындылар дара сын-сипатқа жатады. Қазақ тілінде түбірлердің бірігуінен біріккен; тіркесуінен құрама; қосарлануынан жасалған қос сөздердің бәрі күрделі сын есім.

Сонымен, туыстығы алшақ араб және қазақ тілдерінде сын есім сөйлемдегі көрікті ойды білдіру үшін жұмсалып, негізінен зат есімдермен тіркесіп, *анықтауыштық* қатынаста жұмсалуға тиісті болған грамматикалық категория. Анықтауыш пен анықталушы немесе сын есім мен зат есім арасындағы өзара байланыс әр тілдің өзіндік грамматикалық ерекшелігін көрсетеді. Алайда, араб тілі грамматикасында сын есім анықтауыш ретінде синтаксисте, ал оның құрамына жататын категориялар морфологияда сөзжасамдық түр-

ғыдан жеке-жеке сөз таптар болып зерттелуімен ерекшеленеді.

1. Хасенов Ә. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Рауан, 1990. – 181 б.
2. محمد رزق شعير، الوظائف الدلالية للجملة العربية، دراسة لعلاقات العمل النحوي بين النظرية والتطبيق، مكتبة الآداب، القاهرة، ص 304، 1428 هـ - 2007 م.
3. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 248 б.
4. مصطفى الغلالي، جامع الدروس العربية، الجزء الثاني و الثالث، ص 646، صيدا بيروت، مكتبة العصرية 2003 - 1423 هـ.

5. Жұбаева О. Қазақстанда және Қытайда жарық көрген қазақ грамматикаларының лингвистикалық сипаты // Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Кіе, 2007. – Б. 7-54.

6. Сарсембаева Н.А. Артикльді және артикльсіз тілдердегі белгілілік/белгісіздік категориясы. – Алматы: Арыс, 2006. – 288 б.

7. Балқыбекова Ы. Қазіргі қазақ тіліндегі бір сөздің қайталануы арқылы жасалған сөз байланыстары: фил. ғыл. канд. ... дисс.: 10.02.02. – Алматы, 1998. – 148 б.

8. جمال الدين ابن هشام الأنصاري، مغني اللبيب عن كتب الأعاريب، تحقيق محمد علي حمد الله، دار الفكر، الطبعة الأولى، 1412 هـ - 1992 م. 1016 ص

Кулмамырова Ж.К.

Синтаксические особенности определения в арабском и казахском языках

В статье были рассмотрены синтаксические особенности определения в арабском и казахском языках

Kulmamyrva J.C.

Syntactic features of the definitions in the Arab and Kazakh

Article considers syntactic feature of definition in the Arab and Kazakh

Ж. Құзар,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты

«АҚ ЖӘНЕ ҚАРА» КОНЦЕПТІСІНІҢ ҚАЗАҚ-АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

XX ғасыр лингвистикасында тілді қарым-қатынас пен таным құралы ретінде ғана емес, ұлттық мәдени код ретінде қарастыру қарқынды бағытта дамып келеді.

Тіл - антропоцентристік құбылыс. Ол адам үшін қызмет етеді. Бұл барлық тілдерге тән ерекшелік. Сондықтан да болар, қазіргі заман лингвистикасында структурацентристік сипаттағы зерттеулерден гөрі, антропоцентристік бағыттағы ізденістер қатары үздіксіз жалғасуда.

Тілді антропоцентристік тұрғыда зерттеу мына төмендегі бағыттармен ерекшелінеді. Олар: «тіл және адамның рухани белсенділігі», «тіл және ойлау», «тіл және адам физиологиясы», «тіл және психология», «тіл және таным», «тіл және қоғам», «тіл және мәдениет», «тіл және этнос».

Әр ұлттың өзіндік ойлау жүйесі, дүниені бейнелеу тәсілдері бар. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің, философиясының негізін құрайды. Қазіргі ғылымында «концепт» терминінің қарастырылуы лингвистика мен философияның өзара әсерінің күшеюіне байланысты. Материалдық және рухани мәдениет дамыған сайын ұлттық ойлау

да дамиды. Жалпы «концепт» термині когнитивтік лингвистика ғылымының қажеттілігінен туындай отырып, лингвистикалық ақпаратты психологиялық, адамның таным әрекетімен ұштастырады. Логика ғылымында «концепт» термині мен «ұғым» термині бара-бар терминдер ретінде қарастырылады. Демек, концепт ұғымдық ақпараттан басқа психологиялық, этимологиялық, прагматикалық, мәдени ақпараттарды да білдіреді. Лингвомәдениет тануда концепт жалпы белгілі бір этнос мәдениеттің басты элементі, адамның менталды әлемнің басты ұяшығы деп танылады.

Тіл білімінде концепт термині алғаш рет XX ғасырдың 20-30- жылдары қоршаған орта құбылыстарын тіл әлемінде бейнелеу мәселесін зерттеуге байланысты пайда болды.

Орыс лингвист ғалымы В.В. Колесов «концепт культуры образ - понятие - символ» мақаласында С.А. Аскольдов - Алексеевтың концепт жайлы ойлары мен сөздері Г. Шпептің «загруженные объемы смысла», А. Лосевтің «принципиальное значение» жайлы іліміне, С. Франктың уақыттан тыс мазмұн идеясына жақын келетіндігін, А.А. Потебняның

сөздің ішкі формасы жайлы ойларын еске салатындығын айтады. В.В. Колесов концепт ұғымын қазіргі зерттеу жұмыстарында кездесетін мәдени концепт ұғымымен байланыстыра келіп, концепт-сөздің мағыналық толығының негізгі нүктесі, әрі мағыналық дамуының ең соңғы шегі, яғни, мәдениеттегі мазмұндық қатары молайған ұғым концепт болады, деген анықтама береді [1, 68].

Аталған терминнің ғылымға беку кезеңі осы қолданудағы ерітілікпен, мағынасы мен формасы бойынша жақын терминдермен ұқсастықтарына байланысты болды. Осыған байланысты концепт терминіне берілген анықтаманы нақтылау туралы мәселе пайда болады. Үлкен энциклопедиялық сөздікте концептіге мынадай анықтама береді: «концепт латын тілінен ой, түсінік атауының мағынаның мәні, яғни ұғымның мазмұны, осы атаудағы зат мысалы, ай атауының мағыналық мәні жердің табиғи серігі». «Үлкен ағылшын-орыс сөздігінде» концепт сөзі «ұғым, идея» сонымен қатар, «жалпы түсінік» деген ұғым екендігі айтылады [2, 670].

В.С. Кубрякованың «Когнитивтік атаулар сөздігінде» берілген анықтамаға сүйенер болсақ, «концепт лингвокогнитивтік құбылыс ретінде біздің санамыздың менталды және психикалық ресурстарының және адамның білімі мен тәжірибесінің көрсеткіші болып табылатын ақпараттық құрылымның единицасы; адамның санасында, психикалық жүйесінде қалыптасқан дүние бейнесінің мазмұндық бірлігі» [3, 6].

Тіл біліміндегі тың да, өзекті мәселелерінің бірі концепт туралы ғалымдардың тұжырымдарынан олардың әрқайсысының концептке қатысты белгіні, ерекшелікті анықтағаны, кейбірінің ой түйінің сабақтастығы, ал жалпы тұтастай алғанда, концепт табиғатының сәл де болса айқындалғанын байқаймыз.

Концептілік жүйе тіл арқылы берілетін белгілі бір кезеңдегі дүниетаным нәтижелерін тіркейтін, жеке тұлға тарапынан емес, бүкіл ұжым тарапынан жасалатын құрылым. Лингвистикалық талдау жасалған концептілік жүйе яғни, концептілер жиынтығы бірте теориялық құрылым, бірте дүниетанымдағы субъективтік тәжірибенің нәтижесі ретінде беріледі. Объектінің концептілік моделі оның белгілер жиынтығын көрсетуімен шектеліп қана қоймай, сонымен қатар, қосымша жағдайлар уақыт,

идеология, мәдениет т.б. дамуымен бірге қарастырылады.

Концептілік зерттеу белгілі бір этностың лексикасы мен фразеологизмдерінде сақталған дүниенің мәдени ұлттық бейнесін «сандауға» мүмкіндік береді. Әрбір этнос қоршаған әлемді өзінше таниды, яғни өзіндік «дүниенің тілдік бейнесін» жасайды.

Ғалым Н.Д. Арутюнованың ойынша, мәдени концепт философиялық, этикалық тұрғыдан өзара ұқсас терминдер. Бұл сөдер таңбалайтын ұғымдарды философиялық, этикалық ғылыми зерттеулер қарастырады. Дегенмен, ол сөздер кез келген тілдің жиі қолданыстағы бірліктер қорына кіреді, яғни, сол тіл өкілінің әрқайсысына түсінікті мағынада қолданылады [4, 89].

Бұл мәселе жөнінде, В.А. Маслова мәдени ақпарат тілдің номинативті бірліктері арқылы төрт тәсілмен: «мәдени семалар», «мәдени ая», «мәдени концептілік», «мәдени коннотациясымен» берілетіндігін және мәдени концептінің негізі тек жеке тілдік тұлға емес, сонымен қатар, лингвомәдени таным тұрғысынан жалпы қоғамдағы әлем бейнесінің өзегі болып табылатын тұрмыстық мағыналы тілдік бірліктер екендігін айтады [5, 205].

Түс табиғаты универсалды, барлық адамзатқа ортақ бояу реңкті түрлі халықтардың көріп, қабылдауы бірдей. Түс ең алдымен көру арқылы алынатын ақпарат. Алынған кез келген білім тілдік рәсімдеуді қажет етеді. Тек тіл ғана біздің интеллектіміздің қызмет етуін қамтамасыз ететін таңбалық жүйе.

Түр-түс тілдік таңбаға ие болғанда әр халықта әр түрлі де, бірдей, не ұқсас та болуы мүмкін. Оның әр түрлі атауға ие болу сол этникалық топтың өзіндік ерекшелігіне, дүниені танудағы тілдің ұйымдастырушылық қабілетіне байланысты. Бұған өмір сүру ортасы құбылыстары, сол ортада адам танымы мен тілдің өзінің түрлі ішкі, сыртқы факторлар негізінде диалектикалық дамуы әсер етеді. Басқа жағынан алғанда, көзге бірдей көрінетін объективтілік құбылыс түс, жарық субъективтілік, этникалық қабылдауда ерекшелікке ие болуы мүмкін. Қабылдаудағы айырмашылық пен әр тілде тілдік құралдар арқылы әлемді концептуалдау тұжырымдау, тіпті өзара туыс этникалық топ арасында салыстырмалы түрде әр деңгейде болуы да ғажап емес.

Ал түр-түстің әр түрлі халықтар тілінде таңбалануының бірдейлігі, жақындығы мен

ұқсастығы олардың логикалық құрылымдарындағы мазмұн ұқсастығынан хабар етеді. Мұндай жағдайда типтік элементтерді салыстырудың, оның ортақ немесе ішінара ортақ уәждемесін табудың когнитивтік зерттеу үшін маңызы зор. Түр-түс ұғымының әр халықтағы айырмашылықтарын негіздеу субъектінің этностың менталды қасиеттерін, ұлттық сипатын саралауға, индивидуалды болмысын танытуға септігін тигізсе, ұқсастықтары мен тендігін табу жалпы тілдерге ортақ тілдік универсалийлерді, түстік архетиптерді табуға көмектеседі.

Концепт этностың рухани өмірінің ұжымдық қазынасы және ол әрқашан мәдени реңкте болады, сондықтан да ол ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып саналады. Концепт этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақпан ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым. Мәдениетті, атап айтқанда, рухани мәдениетті жан-жақты әрі терең зерттеу тілдегі сөздің ауқымды тобын концептіге жіктеуге мүмкіндік береді.

Қазақ тіл білімінде «концепт» теориясы лингвистикалық сипатта нақты, жан-жақты бір тілдің материалдары негізінде де, туыс немесе туыстығы жоқ әр түрлі тілдер материалдары негізінде салыстыра салғастыра зерттеле бастады. Оның кейбір белгілері мен ойтүрткі болар нышандары: Н. Уәлиев, С. Сәтенова, Ғ. Смағұлова, Қ. Жаманбаева, С. Жапақов, Ж. Ұматова сияқты ғылыми зерттеу еңбектерінде байқалады.

А. Ислам өз зерттеуінде мәдени концептілердің ұлттық үлгілеріне тән ортақ және ерекше белгілердің ішкі лингвомәдени мәнін ашу үшін олардың тілдік көрінісін, белгілі бір ұғымды білдіретін сөздің этимологиясын, тіркесу жақтарын айқындау қажеттігіне ерекше көңіл бөлген. Автордың пікірінше, осындай кешенді сараптама ғана өмірлік мәні бар дүниетанымдық концептілерді шынайы мәнін ашуға мүмкіндік береді [6,25].

Қазақ тіліндегі түр-түс лексикасы «табыс», «тағдыр» концептілерімен тікелей байланыста алынып қазақ дүниетанымдағы ақ, түс арқылы өмірдегі сәтті сәтсіз тұстарды дейнелей алады: ақ жол, аққа құдай жақ, ақ өлім, т.б.

«Ақ» қараға қарама - қарсы түс. Бұл осы сөздің түстік, реңктік мағынасы. Мысалы: «Ақ

серке қой бастайды, ақын жігіт той бастайды» деген мақалдағы, сондай ақ «ақ жаулығы ананың, ақ көрпесі баланың» деген мақалдағы ақ атауы өзінің негізгі түстік мағынасын аңғартып тұр. Бірақ бұдан барлық жағдайда ақ атауы тек ақ түсті ғана білдіруге тиіс деген ұғым тұрмау керек. Ақ атауының ақ түске қатысы бола тұрса да, оған алшақтап кеткен, тіпті логика - семантикалық байланысын, қатыстығын мүлдем үзген ауыс мағыналары мен символикалық мәндегі қолданыстары жиі кездеседі.

Қазақ тіліндегі «ақ» түстің ұлттық дүниетанымдағы алатын орны, оның символдық мәні ерекше. Қазақ халқында ақ пәктік пен адалдықтың нышаны, қуаныш пен жақсылықтың белгісі, махаббат, үміт, қайырымдылық деген ізгі сезімдердің символы.

«Ақ» түстің қазақ тіліндегі ізгі тілек, жақсылық, бақыт мағынасы. Қазақ халқы ізгі ниет, жақсы тілек, пәк сезім, адал көңіл тәріздес жан дүние құбылыстарына ақ көңіл, ақ тілеу, ақ пейіл, ақ жарқын деп ат қойып, бұларды «ақ» түсінің көмегімен ардақтап аялап келген. Қазақ дүниетанымның осы логикалық пішіні, қазақ көркем ойлауының осы эстетикалық талғамы, тілде көрініс тапқан осы лингвистикалық заңдылық қазақ тілінің қатпарларының бәрінен кеңінен орын алған. Қазақ тілінде тазалық, пәктік, күнәсіздік, мөлдірлік, шынайылық, жақсылық, мейірімділік секілді дерексіз ұғымдар «ақ» түстен ассоциацияланып, қазақ дүниетанымның ұлттық ерешелігін көрсетеді. Өйткені, ақ түс қазақ үшін ең қасиетті түс.

Қазақ дүниетанымында «ақ» түс жақсылықтың, өмірдің нышанын аңғартып, қазақ халқының ұлттық тілдік қолданысында жағымды ұғым түсінік қалыптастырылған. Жалпы ақ түстің қазақтар үшін символы ақ тілеуді, жақсылықты, ақ ниетті, тазалықты, пәктілікті білдірген. Мысалы: *ақ бесік, ақ бөпе, ақ босаға, ақ отау, ақ орда, ақ неке: Жеті айлық бала, біреу тәйт десе де түсе қалады. Қазір нағыз шепік кезе... ақ ауыз шағы зой. ақ- ақ жүрек, ақ ауыз, ақ көз, ақ саусақ, ақ сақал, ақ табан, ақ бас, ақ тамақ, ақ білек, ақ дида, ақ жүз, ақ иық, ақ көкірек* [7,30];

Әрине, әр халықтың дүние танымында, символдық жүйесінде ақ тазалық пен пәктікті білдіреді. Бұған дәлел ағылшын тілінің фразеологиялық тіркесін қарастырсақ: *«white lie»* яғни сөзбе сөз аударсақ, ақ өтірік, біреудің

көңілін ауыртпау үшін айтылатын өтірік. «white day» сөзбе сөз ақ күн, бақытты күн, «white than white» ақтан да аппақ деген «күн-нәсіз пәк» яғни қазақ тіліндегі судан тұнық, сүттен ақ тіркесіне баламалас келеді. Ал «white hands» деген тіркесінде ақ жүрек дегенді білдіреді.

Табиғат құбылыстарында ақ түске байланысты тіркестер де кездесіп жатады. Мысалы: «Ақ жауын, ақ боран, ақ қар, ақ сүт тұмар», ағылшын тілінде де сондай баламалар бар. Олар: *white frost ақ қырау болса, white squall бұлтсыз дауыл дегенді білдіреді.*

Қара бұл түстің анықтамасы түсіндірме сөздіктерде «ақтың қарама қарсы түс». Қара түс қазақтың ұғымында арамдық пен жаман ниетті т.б. көрсетеді. «Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс» тіркесіндегі «ақ айыпсыз, күнәсіз», «қара айыпты, күнәлі» деген мағынада. Мысалы: «Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығу». Қара - қара бет, қара жүрек, қара қыз, қара табан, қара борбай, қара сан, қара қарын, қара өзек, қара бауыр, қара құлақ, қара тіл, қара сирақ, қара тақым, қара сіңір, қара сақал

Қорытындылай келгенде, түр түс концептісіне байланысты символдар мен халықтың салт дәстүрі, әдет ғұрпы, наным сенімі рухани мәдениеттің негізі. Бұлардың әрқайсысы филологиялық тұрғыда әр халықтың өмір салтының қоршаған орта мен дүниені танудағы алғышарттарының негізгі тұтастығына айналды. Бұлар белгілі бір жүйені құрай отырып, осы жүйе арқылы белгілі бір ой, сезім, іс әрекеттен көрініс тауып, дәстүрдің, тұрмыс салттың мақсаты мен мәнін айқындайды. Тіл тек ойды білдірудің немесе оның тікелей көрінісі ғана емес, ең әуелі сол ойды әр ұлттың

өзіндік танымына ғана тән, мыңдаған жылдар бойына дарытқан этнопсихологиялық, дүниетанымдық негізде құрап беруші құрал болғандықтан, ғаламды тану тілді терең құрылымдарынан зерттеуден бастау алады. Яғни мәдени рухани әлемнің ең ежелгі үлгісі ретінде мифтік сана, мифтік танымның бізге жеткен материалдары дүние, әлем, жаратылыс жөнінде хабар береді, ал сол мәлімет символ ретінде халықтың ұғым түсінігінен көрініс тапқан.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі түр-түстердің ұқсамаған мәдениетте жалпылық, ортақтық қасиеттерімен қатар, жеке тілдерге тән ерекшеліктерін байқаймыз, әрі бұл сол ұлттың тілінде, фразеологиялық қорында бейнеленіп ұлттық мәдениеттің терең қатпарынан сыр шертетіндігін көре аламыз. Сонымен қатар, әр бір ұлттың тілінің қалыптасуына, сол халықтың басып өткен ұзақ тарихы мен ұлттық дәстүрі, салт-сана, әдет-ғұрпы негізгі себеп бола алады.

1. Колесов В.В. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник С-Петербургского ун-та. Серия 2, Литература и язык. - 1992. - Вып. 3. - С.68-73

2. Большой англо-русский словарь / под. ред. И.Р.Гальперина.- М., 1987.-С.-670

3. Кубрякова Е.С. Языковое сознание и языковая картина мира. Филология и культура. Тамбов: Изд-во ТГУ, 1999.С-6-13

4. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека.- М: Языки русской школы, 1999.-896

5. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию.-М: 1997.-205

6. И. Айбарша «Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті» (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама) // Филология ғылыми дәреж. алу үшін дайын. диссертация автореферат. - Алматы, 2004

7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Т.Жанұзақов.-Алматы: Дайк-Пресс, 2008-29-30 бет.

Ж. Кузар

Лингвокультурный аспект концепта цвета «белого и черного» на английском и казахском языках

В статье рассматривается определение понятия «концепт» как основы категории «познания», а также различные взгляды ученых по данной проблематике. Основной акцент направляется на цветосимволику концепта цвета «белого и черного» на английском и казахском языках в лингвокультурном аспекте.

J. Kuzar

Linguistic and cultural aspect of the concept of color "black and white" in English and Kazakh languages

Article considers the definition of concept as the base of the categories of cognition, also gives the different views of scientists on this problem. And it is also devoted to the linguistic and cultural concepts of colors 'white and black' in English and Kazakh languages. By the help of language we can distinguish and find similarity of two different cultures.

М. Мамаева,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ф.ғ.к., доцент

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРҒА СӘЙКЕС ТІЛДІ ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА БАҒЫТ

Қолымызда 2009 жылдың 30 желтоқсанында бекітілген Қазақ тілінің мемлекеттік стандарты бар. Бұл стандарт қазақ тілін коммуникативті оқытудың бес деңгейін қамтиды; қарапайым, базалық, орта, ортадан жоғары, жоғары деңгейлер. Стандарт бойынша қазақ тілін оқыту жүйесі оқылым, тыңдалым, лексика-грамматика және жазылым бөліктерінен құралады.

Стандарт қазақ тілін жалпы меңгертуге бағытталып жасалған. Стандартты қолданушы ұжым осы стандарт негізінде өзіне лайық бағдарлама жасап ала алады. Бұл дегеніңіз – сіздің тіл үйретіп отырған аудиторияңыз қай деңгейде екенін анықтап, сол деңгейдің стандартын басшылыққа ала отырып, оқу бағдарламасын өзіңіз жасап алу. Мысалы, қарапайым деңгейдің стандартын тілді білмейтін, әр түрлі жастағы, әр түрлі әлеуметтік топ өкілдеріне үйретуде пайдалануға болады. Яғни, бала бақшадағы сәбилерге, мектептің бастауыш сыныбында оқитын оқушыларға, ЖОО-да бастауыш топтарда оқитын өзге елден келген студенттерге, кәсіби мамандықты өзге тілде алған қызметкерлерге, шет елден келген азаматтарға қазақ тілін оқытуда қолдануға болады.

Қарапайым деңгейдің коммуникативтік құзыреттілігіне ауызекі сөйлеу тақырыптарын қамтитын қарапайым мәтінді оқып түсіну, тыңдап түсіну, осы деңгейде сұрақ қоя білу, сөйлесу және ойын қысқаша жаза білу яғни, сөйлесім әрекетінің барлық түрлерін қарапайым түрде меңгеру жатады.

Ал бұл деңгейдің тілдік құзыреттілігіне (языковая компетенция) қазақ тіліндегі дыбыстарды дұрыс айта білу мен таңбалай (жаза) білу, үндестік заңдарын сақтай білу (фонетика саласы), зат, қимыл, сын, т.б. сөздерден құралған сөздік қор қалыптастыру (лексикология саласы), сөздердің мағыналық топтарының (әр сөз табының) өзгеру жолдарын, жай сөйлемнің жасалуын, ең жиі қолданылатын (себеп, қарсылықты қатынастағы) құрмалас сөйлем түрлерінің жасалуын (грамматика саласында) меңгеру жатады. Стандартта лексикалық тақырыптар мен грамматикалық тақырыптар, сөздік

қор мөлшері де көрсетілген. Басқа деңгейлер бойынша да осындай бөліктер қамтылған.

Ендігі мәселе - тіл үйретуші осы стандарттарды пайдаланып, үйренушілерге лайықтап, бағдарлама жасай алу. Ол үшін тіл үйретуші ең алдымен:

1) кімге (сәбиге, оқушыға, студентке, ересек тұлғаға, шетелдік азаматқа) тіл үйрететін бағдарлап алуы керек;

2) тіл үйренушінің тілді қаншалықты білетінін анықтап алуы керек (ол үшін стандартқа лайық Қазтест бар);

3) тіл үйренушінің ықылас-ниетін, ұсыныстарын ескеруі керек. Сонымен қатар тілді үйренушінің жеке тұлға немесе топтар болуы, жедел немесе сатылы оқытылуы да ескерілуі қажет.

Тіл үйренушілердің тілін дамытудың негізі лексикада болғандықтан, тілді мәдениетаралық қатысымды негізге ала отырып дамыту жолдарын іздестірген жөн.

Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқыту бұл мәдениет бұрылысы, мәдениетаралық қатысымның практикасы, себебі, әр шет тілі басқа әлем және мәдениеттің көрінісі, әр сөздің төркінінде үйренетін тіл елінің, оның ұлттық болмысының иісі аңқып тұрады.

Сондықтан тіл үйретуде үйренушінің өзіндік ұлттық ерекшеліктерін, мәдениетін, салт дәстүрін ескере отырып, өз мәдениетімізбен ұштастыра, салыстыра, байланыстыра оқыту әдістемесін қолдансақ, қазақ тілінің бай лексикасымен таныстырамыз, ұлтымыздың тамаша дәстүрлерін насихаттай аламыз.

Лексикалық минимум сөздік деңгей бойынша жасалып басылып шықты. Стандартта әр деңгейде қанша лексикалық қор болуы керектігі және лексикалық тақырыптар көрсетілген. Мәселе сол тақырыпты қамтитын мәтіндер қандай болуы керектігі. Отбасы, жұмыс күні, дәрігерде, қонақта, қала, театр, көше, ұлттық дәстүрлер тақырыптары қарапайым деңгейден орта деңгейге дейінгі аралықты қамтиды. Осы тақырыптарды қай деңгейде қалай және қанша сөздікпен беру керектігі тіл үйретушінің шеберлігін қажет етеді.

Тілдің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру үшін оқыту жүйесінің қай бөлігін, «лексиканы үйретуді ме?, грамматикаға басты назар аударуды ма?» деген талас заманы өткендігін халықаралық стандарттар дәлелдеді. Халықаралық стандартқа сай жасалған қазақ тілінің мемлекеттік стандарты тілді үйретудегі 4 бөлікті қатар алып жүргенде ғана нәтижеге жете алатынымызға, яғни тілдің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыра алатынымызға әкеледі.

Ендігі кезекте өз тәжірибемізге сүйеніп, шетел азаматтарына қазақ тілін үйретуде қай бөліктен бастап бөліктерді қалай байланыстыратынымызды айтып көрейік.

Алдымен лексиканы, яғни жеке сөздерді айтқызамыз. Осы арқылы дұрыс айтуды үйретеміз. Мысалы: қала, ағаш, бөлме, тақта, оқушы, тыңдаушы, оқытушы, дәрісхана, т.б. сөздерін айтамыз, суретпен көрсетеміз. Оларды «кім?», «не?» сұрақтарына сай екіге бөліп жазамыз.

Бұл, мынау сөздерін қолданамыз, көрсетеміз. *Отыр, тұр, жатыр, жүр* сөздері жайлы түсіндіреміз, қимылмен көрсетеміз. *Бұл – тақта, мынау – кітап, мынау – қалам. Оқушы отыр. Оқытушы тұр.* Келесі кезекте сын есімдерді өтеміз: ақ, қара, таза, кең, т.б. Қысқа сөйлемдер құраймыз: *Бөлме – таза, кең. Тақта – қара. Қағаз – ақ.* Сұрақ қоямыз: *Бөлме қандай? Тақта қандай?*

Жеке сөздерден сөйлеуге жетелейміз. Грамматикаға жылжыдық. Енді етістікті сөйлемге ауысқанда септік жалғаулар жайлы түсіндіруге тура келеді. Грамматиканы бұл аудиторияда түсіндіру өте қиын. Себебі, тіл үйренуші - шетелдік, біздің ортақ тіліміз - орыс тілін түсінбейді, біз оның тілінде сөйлей алмаймыз. Грамматиканы қалай түсіндіреміз? Орыс тілді аудиторияда біз грамматикалық тақырыпты салыстырмалы түрде өтетін едік. Енді олай өтуге біздің қауқарымыз келмейді. Тек модельмен беру әдісі тиімді. Мысалы: жіктік жалғауды түсіндіру жолы.

Мен оқушы<u>мын</u>	Мен отыр<u>мын</u>
Сен оқушы<u>сың</u>	Сен отыр<u>сың</u>
Сіз оқушы<u>сыз</u>	Сіз отыр<u>сыз</u>
Ол оқушы	Ол отыр

Септік жалғауларын *отыр, жүр, жатыр, тұр* етістіктерін өткен соң бастаймыз. Сөйлемге басқа сөздер, көбінесе етістік баяндауышпен кіретінін орыс тілді аудиторияда түсіндіреміз (салыстырмалы түрде). Ал шетелдік аудиторияда модельмен береміз. Бұл төрт қалып етістігі де “қайда?” сұрағын қажет етеді. Яғни, бұл етістікпен кірген сөздің сөйлемге ену моделі:

... **+да** отыр (жатыр, тұр, жүр және жіктік жалғау)

Сен қайда отырсың? Мен үйде отырмын. Ол қайда жүр? Ол қалада жүр. Кітап қайда жатыр? Кітап үстелде жатыр.

Септіктердің келесі бір түрін де осылай етістіктермен байланыстыра өтеміз. Мысалы: «бар, кел» етістіктерін барыс септігімен, «оқы, жаз, тыңда» етістіктерін табыс септігімен бірге модельмен үйретуге болады.

Сонда белгілі бір тақырыпты өткенде, *алдымен* тақырыпқа қатысты жаңа сөздерді тү-

сіндіріп, *екінші*, ол сөздермен сөйлем құрап үйретеміз. Болашақ мәтінде кездесетін грамматикалық тақырыпты түсіндіріп, жаттығу жүргізіп, *үшінші*, мәтінді оқып түсінуге өтеміз. *Төртінші*, мәтінмен жұмыс істеу барысында сұрақ-жауап жүргізіп, сөйлесімге ауысамыз. *Бесінші*, негізгі мәтінге мазмұн жағынан ұқсас мәтінді тыңдап түсінуге арналған сұрақтар беріледі немесе құрастырылған (мәтін мазмұны бойынша) тест тапсырмаларын орындайды. *Алтыншы*, оқып, тыңдаған мәтіндердің сөздік қорын пайдаланып, сондағы грамматикалық амалдарды қолдана отырып, өзі мәтін құрастырып, жазып келеді.

Оқыту жүйесіндегі бөліктердің бәрін қамти отырып нәтижеге жету тәсілін алғашқы кезеңнен-ақ бастаған дұрыс. Мысалы, «Отбасы» тақырыбында дұрыс сөйлесе білу үшін, яғни осы тақырыпта коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру үшін сабақты қалай бастаймыз?

1. Туыстық атаулар (лексика)
2. Тәуелдік жалғау (грамматика)

3. «Біздің отбасымыз» мәтінін оқу (оқылым)

4. Мәтін бойынша сұрақ-жауап (сөйлесім)

5. Белгілі бір тұлғаның өмірбаяны туралы мәтінді тыңдап түсіну (тыңдалым)

6. Досының немесе туысының отбасы туралы әңгіме жазу (жазылым)

Бұл тапсырмалардың бәрін ретімен орындаған тіл үйренуші туыстық атауларды жақсы есте сақтайды, тәуелдік жалғауы мен ілік септігін дұрыс түсініп қолдана алады, тақырыпты айтып бере алады.

Келесі мәселе - тіл үйретуге жақсы нәтижеге жету үшін оқудың қай түрін қолдану керектігі. Оқып үйренудің алғашқы кезеңінде педагогика тарихында «догматикалық оқу» деген атпен сынға ұшыраған оқу түрін де пайдалануға болады. Мұндай оқуда үйренуші белгілі бір мәселе бойынша ақпарат қабылдайды, қайталайды, жадында сақтауға тырысады. Мақсаты - фактіні есте сақтау. Оқудың келесі бір түрі - репродуктивті оқу. Оның мақсаты: жаттығуды, тапсырманы белгілі бір үлгіге (модельге) қарап орындау. Оқудың бұл түрін де қарапайым деңгейде қолдануға болады.

Тіл үйренушінің білім сапасын көтеру үшін, есте сақтаудан-ойлауға көшу үшін, яғни ойлау мәдениетін қалыптастыру үшін, оқытуда белгілі бір нәтижеге жету үшін ғалымдар оқу процесін «технологияландыру» мәселесін көтерді. Осыған орай «оқыту технологиясы» деген ұғым пайда болды.

Технология шеберлікпен өнім алу, нәтижеге жету, белгілі бір жоба, модельмен оқыту дегенге саяды.

Оқыту технологиясын дәстүрлі және инновациялық технология деп бөледі. Ал инновациялық технологияның бірі – модуль арқылы оқыту (мөлшерлеп) оқыту. Білім алушының мүмкіндігіне орай оқу материалының мазмұнын порциямен, дербес тақырыптармен беру.

Модульді оқытудың ерекшеліктері:

- оқыту мақсатының, нәтижесінің айқындылығы;

- оқу материалының бөліктермен берілуі;
- әр бөліктің мазмұны, құрылымдық элементтері болатыны;
- оқытушы кеңесші, бағыт беруші болатындығы;
- тіл үйренуші өз мүмкіндігіне сай, өз бетінше білім алатындығы;
- оқытушы мен оқушы арасындағы қатынас субъект - субъектілік болатындығы;
- модуль мазмұмының өзгертуге, толықтыруға болатындығы;
- маман дайындауға кәсіби бағыттылығы;
- студенттің творчестволық ойлауға қалыптасатындығы;

Модульді оқытуды бес деңгейде қолдану – ең тиімді нәтижеге жеткізеді.

Адамның белгілі бір шамадағы белсенділігі болмаса, оның қызығушылығын ояту оңай емес. Ол үшін оқытудың актив әдістерін пайдалану керек.

Тіл үйренуші мен үйретушінің іс-әрекеттеріне қарай әдістің саны да, атауы да алуан түрлі. Интерактивті әдістер көбіне өткен материалды бекіту мақсатында қолданылады.

Қазіргі қолданылып жүрген белсенді әдістерге шығармашылық тапсырмалар, шағын топпен жұмыс істеу, іскерлік ойындар, пікірталас т.б. жатады. Біздің үнемі пайдаланатын тәсіліміз – сұрақ қою, қарсы сұрақ қою, пікірлесу. Әрбір оқылым және тыңдалым бөлік-

терінде тіл үйретуші сұрақ қойып, үйренушілер жауап береді, үйренушілер бір-біріне сұрақ қояды, оқытушыға сұрақ қояды. Пікірлесу – сабақты аяқтайтын кезде топтың шағын топтарға жіктеліп алып жүргізетін тәсілі. Бұл тәсіл ортадан жоғары деңгейде қолдануға лайық.

Қорыта келе, айтарымыз – халықаралық стандартқа сәйкес стандарт, лексикалық минимум бар. Оқытуды нәтижелі ету үшін осы қажетті стандартты пайдаланып оқу бағдарламасын жасап алып, оқыту әдіс-тәсілдерін ізденістермен толықтыру қажет.

М. Мамаева

Новые направления изучения языка в соответствии с международными стандартами

В статье рассматриваются проблемы обучения казахскому языку, как второму, и как иностранному языку в соответствии с международными стандартами

M. Mamaeva

New directions in language learning according to international standards

The paper considers the problem of learning the Kazakh language as a second, and as a foreign language in accordance with international standards

Б. Молдакашева, К. Мақышева,
*№60 мектеп-лицейінің қазақ тілі мен әдебиеті
пәнінің мұғалімдері (Қазақстан, Астана)*

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ҚАЗАҚ АУДИТОРИЯСЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ТЫҢ ӘДІСТЕРІ

Еліміздің елдігін, мемлекетіміздің рухани келбетін айғақтайтын өзектердің бірі мемлекеттік тіл екендігі баршамызға белгілі. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде мәртебесін арттыру бағытында бірқатар іс шаралар атқарылуда. Дегенмен, бұл салада істелмек жұмыс, атқарылмақ шаруа ұшан-теңіз. Соның бірі, білім саласында мемлекеттік тіл проблемасы. Атап айтқанда, қазіргі мектеп оқушыларының қазақ тілін меңгеруі өз деңгейінде емес. Осы орайда, мемлекет тарапынан бұл мәселені шешу бағытында көптеген істер атқарылуда. Яғни, қазақ тілі сабағына қосымша сағаттар қосылуы, мектептердің арнайы материалдық-техникалық жабдықтармен қамтамасыз етілуі, мұғалімдер құрамының біліктілігін арттыру мақсатында ғылыми-практикалық конференциялар мен семинар-тренингтердің өткізілуі.

Тіл – сөйлеу құралдарының бүтін жүйесі. Сондықтан да сөйлеу құралдары мен сөйлеу әрекетін, олардың түрлерін жан-жақты игермей тұрып, белгілі бір бөтен тілде ойды жеткізу мүмкін емес.

Сөйлеуді меңгерту дегеніміз – оқушының айтайын деген ойын ауызша және жазбаша түрде екінші адамға түсінікті етіп жеткізуіне мүмкіндік жасау.

Сөйлеуді үйрету – күнделікті өмірде кездесетін жағдайларға байланысты адам өз ойы мен пікірін тұжырымдау; Сол ойды сөзбен бейнелеудің, сөйлем арқылы түсінікті түрде жеткізудің амалдарын игерту.

Бүгінгі таңда қазақ тілін мектеп оқушыларының жетік білуіне, ынта-жігерін арттыруға тілдік ортаның жетіспеуі себеп болып отыр. Астана қаласының № 60-шы лицей ұстаздары жоғарыдағы мәселені шешу мақсатында «Қазақ тілін қазақ тілді ортада оқыту» жобасын жасады. Мұндағы мақсат лицей оқушыларын шет аймақтардағы қазақ отбасында тұрғызу арқылы тұрақты тілдік қарым-қатынас орнату. Нәтижесінде олардың тілге деген қызығушылығын, ынта-жігерін артуын байқау болды.

Айтатын болсақ, бұл жоба үш кезең бойынша жүргізілді.

Жобаның мақсаты:

Тіл үйрену тілдік ортада қалыптасатын жағдайлар туғызу.

Жобаның міндеттері:

- тілдік орта арқылы орыс тілінде сөйлесу мүмкіндіктерін шектеу

- қарым-қатынас үдерісінде оқушылардың лексикалық қорын кеңейту.

- нақты өмірдің ауыз әдебиеті үлгілерімен таныстыру

Бірінші: Іріктеу кезеңі. Оқушыларды іріктеуде олардың жеке қабілеттерін, қызығушылығын, дарындылығын, жеке дара іздемпаздығы ескерілді. Іріктеу тест арқылы жүргізілді. Тест қазақ тілі, тарих және география пәндері негізінде жасалды. Оқушылар 9-10 сыныпта оқиды. Олардың ұлттық құрамы: орыс, украин, кәріс, қазақ. Аз уақыт ішінде біз оқушыларды қазақ тілді ортаға апарумен қатар оларға қосымша сабақ беруді жөн көрдік. Сабақ жоспары филология ғылымының докторы З. Күзекованың «Тілді оқып-үйренудің бастапқы кезеңіне арналған оқу құралы» атты еңбегіне сүйене отырып жасалды. Сонымен қатар пікір-сайыс, дөңгелек үстел, тренинг, дыбыстық бейне жазбалар, тестік жұмыстар қолданылды.

Екінші: Жобаны жүзеге асыру барысы.

Алғашқы күні бірінші сабақ қоршаған ортамен және отбасымен танысуға арналды.

Қалған күндері кесте жоспарына сәйкес оқушылар Қорғалжын мұражайына, қорығына барып табиғатпен, «Қызыл кітапқа» енген жануарлармен танысты. Бұл олардың өлкенің тарихымен танысуға көп әсерін тигізді. Осылайша оқушылардың қазақ халқының мәдениетіне, әдет-ғұрыпына, тұрмыс салтына қызығушылықтары артты.

Оқушылар осы өлкеде туып өскен неміс Р. Люффт отбасымен танысу арқылы ол отбасының таза қазақ тілінде сөйлейтінін

көріп, таң қалды. Бұл олардың тілге деген қызығушылығы мен ынтасын арттыра түсті. Сонымен қатар оқушылар қазақ әндерін жаттап, үйренді.

Үшінші: Талдау кезеңі. Бұл жерде жобаны жүзеге асыру барысында туындаған кемшіліктерді саралап, нақты ұсыныстар жасалды. Атап айтсақ, оқушылар қазақ ауылдарына барар алдында олардан арнайы сөздік жұмысы алынды. Әр оқушы 60-70 сөз білсе, келгеннен кейін сөздік қоры 110-120 жеткендігін байқадық.

Алдағы уақытта жобаның сабақ жоспарына әлемдегі тіл үйренуге қажет әдіс-тәсілдері қолдану керек.

Ал ең басты кемшілігі уақыт аздығы болды. Жобаға 10 күн емес, 20 күн берілсе оқушылардың қазақ тілін кеңінен үйренуге мүмкіндіктері мол болар еді.

Зерттеу нәтижесінде оқушылар, еліне деген мақтаныш сезімін артып, әр бір ұлт өкіліне құрметпен қарауға үйренді, сөздік қорын байытты, сөйлеу мәдениетіне үйренді.

Біздің ойымызша, бұл тәжірибе тек аталмыш лицеймен шектеліп қоймай, еліміздің барлық мектептерінде жүргізіліп, мемлекет тарапынан қолдау табу керек. Сонда ғана, қазақ тілін қазақ тілді орта жасау арқылы келешек ұрпаққа үйретеміз.

Қорыта айтқанда, қазақ тілін меңгеру үшін, қазақ тілді орта қажеттігі тек дарынды балаларға арналған мектептің мәселесі емес, ол барлық білім саласының ортақ мәселесі екенін көрсетеді. Өйткені, елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстанның болашағы, қазақ тілінде» деп айтып өткен болатын. Сондықтан, еліміздің ертеңгі тағдырын шешетін жастардың мемлекеттік тілде ойлап, мемлекеттік тілде сөйлеуі, бүгінгі уақыт талабы. Ендеше, баршамыз мемлекеттік тілді одан әрі дамыту үшін, жұмыла кірісіп, барлық күш-жігерімізді жұмсауға тиіспіз.

Жобаны орындаудың шарттары:

Жобаға қатысатын оқушылардың орыс тілінде қарым-қатынас жасалмайтын ортада (отбасында, интернатта, экологиялық лагерлерде) тұруын қамтамасыз ету. Оқушылар отбасының барлық мүшелерінде атқаратын міндеттерді орындауын қарастырады.

Интернатта тұру интернат оқушыларының қамқорлық көмегі, іс-шараларды бірге отырып өткізуі, сондай-ақ жобаға қатысушылардың тамақтануын қамтамасыз етуді қарастырады.

Экологиялық лагерь жобаға қатысушылар мен аудан оқушыларының палаткаларда бірге тұрып іс-шараларды бірге өткізілу мүмкіндігін туғызады. Алғашқы жағдайда, жауапкершілік – жоба жетекшісі мен қабылдаушы отбасы мүшелеріне түссе, екінші жағдайда – жоба жетекшісі мен интернат әкімшілігіне, ал үшінші жағдайда – жоба жетекшісі және мектеп әкімшілігіне (серіктеске) түседі. Жобаны жүзеге асыруға қажет материалдық шығындар:

- жету орны мен қайтар жол шығыны -
- күнделікті шығындар -(тәулігіне)
- жобаның әр қатысушына жұмсалатын

сома:

Экологиялық лагерь ұйымдастырылған жағдайда туристік керек-жарақтармен қамтамасыз етуді алдын ала ойластыру қажет.

Отбасында тұрған жағдайда, қаражат қабылдаушы отбасына беріледі.

Мектеп әкімшілігі жобаға қатысушыларды күзету, медициналық қызметкерлердің болуын, қажет болғанда экскурсия, саяхаттардың ұйымдастырылуын қамтамасыз етеді.

№ 60МЛ әкімшілігі және жоба жетекшілері өз кезегінде;

- серіктес мектеп оқушыларымен әкімшілік бағдарламасын қабылдауы
- оқушыларға арналған жалпы білім беру пәндері бойынша сабақтар циклін беруі;
- педагог үшін әдістемелік семинарлар циклін ұйымдастыруды ұсынады.

Жобаны орындау жоспары:

1 күн - оқушылардың жету орнына келіп орналасуы.

Жобаға қатысушыларды қабылдаушы отбасылармен таныстыру.

Қорғалжын жеріне экскурсия жасау; мұражайға бару.

2 күн - Қорғалжын қорығына экскурсия жасау

3 күн - Этно-шоу, кері қайтту.

Жоба нәтижелері:

(ұйымдастырылған жобадан күтілетін нәтижелер)

1. «Қорғалжын өңірі сөйлеу тілінің ерекшеліктері»
2. «Қорғалжын ауданының ономастикасы»
3. «Қазіргі қазақ зоонимдері» тақырыптары бойынша қазақ тіліндегі зерттеу жұмыстарын қорғау.

- фильм түсіру
- мектептегі қорытынды конференция

• Қорғалжың аудандығы әріптестерімен тәжірибе алмасу.

Қосымша: 7 күнде 24 сабақ (45 минуттан) 18 сағат қазақ тілде оқиды.

1. Ф.Оразбаева. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. Алматы-2000 ж.

2. З.Күзекова. Қазақ тілі.- Алматы «Раритет» 2005 ж.

Б. Молдакашева, К. Мақышева

Новые методы изучения казахского языка в казахской аудитории

В статье рассматриваются эффективные методы изучения казахского языка в казахской аудитории. В этом проекте, в основном, учитываются способность и интеллект учеников. Для реализации этого проекта необходима финансовая поддержка со стороны государства

B. Moldakasheva

Maqysheva K. New methods of studying Kazakh language in Kazakh audience

Article considers effective methods of studying the Kazakh language in local environment. The main point is that the attention is paid to students' abilities and intellectual skills. To realize this project it is necessary to support it financially from the government.

С. Мағжан,

ф.ғ.к., А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Magjan_saule70

ЫМ ТІЛІ ЖӘНЕ ТАБИҒИ ТІЛ

«Ым, ишарат» сөзі латынның «*gestus*» - «*әрекет ету*», «*жасау, орындау, қадағалау*» деген мағынаны білдіретін сөзінен шыққан. 1959 жылы жарық көрген Парtridgeдің этимологиялық сөздігінде «ым» сөзі ортағасырлық латын тілінің «*gestura*» - «*әрекет ету тәсілі*» деген сөзінен алынған деп көрсетіледі [1], А. Кендон риторикаға арналған трактаттарында «*gesture*» сөзі оратордың дене қимылын дұрыс қолдануын білдірген дейді [2]. Сөйлеу кезінде оратор тыңдаушыларға әсер ету үшін өз денесінің мүмкіндіктерін пайдаланған. Аталған терімсөз Цицерон мен Квинтилианның ертеректегі риторикаға арналған трактаттарында кездеседі. Квинтилианның «Оратордың білімі туралы» деген атақты еңбегінде көпшілік алдында сөйлеу кезінде дене қимылын дұрыс қолдана білу өнері жайлы айтылады.

Адамдар өзара қарым-қатынас жасағанда тек сөздің көмегіне ғана жүгініп қоймай, дене қимылдарын да пайдаланады. Дененің әрбір атрибуттары, мейлі ол формасы, өлшемі, қалпы немесе бойы болсын, қандай да бір жағдайда белгілі мағынаны білдіреді, жеткізеді. Тіпті адам жүзінен ым-ишарат нышаны байқалмаса, мысалы, адам қуаныш немесе қайғы сезімдерін жасырып қалғанда, біз «жүзінен ешнәрсе білінбейді» немесе «сырын білдір-

мейді» деп жатамыз. Жасы, айналысатын ісі, өмірден көрген тауқыметі мен қуанышы, сезімдері мен ойлары – осының бәрі адам денесінде өз «ізін» қалдырады және адамның бейвербалды әрекетінде өз көрінісін көрсетіп жатады.

Г.Крейдин өзінің «Невербальная семиотика» еңбегінде былай деп жазады: «Ресейдің атақшы тарихшы, философы М.Я. Гефтердің айтуынша, дене, оның қимыл-қозғалысы «күнделік немесе қағаз секілді өткенге куәлік ететін тарихи құжат» іспетті [3].

Ым-ишараттар мен табиғи тіл арасында нақты бір ұқсастық байқалады. Коммуникативтік актіде дене тілі мен сөз тілінің қосақабат әрекеттестігі адамның вербалды және бейвербалды қызметінің негізінде жатыр. Оған төмендегі фактілер дәлел бола алады:

(а) белгілі бір жағдайда ой тек ым-ишараттар арқылы (мысалы, «*тыныш*» дене мағынаны білдіретін «*саусақты ерінге басу*» ишараты), тек сөз арқылы немесе паратілдік бірліктер арқылы, сондай-ақ екі жақты белгілердің араласа қолданылуы арқылы жеткізілуі мүмкін. Бұған, мысалы «*бері кел*» дегенді «*саусағымен ымдап шақыру*», «*өте жақсы*» дегенді «*бас бармақты жоғары көтеру*», «*сасық иіс*» дегенді «*пф-фф немесе мұрынды қысу*» арқылы жеткізуге болады;

(ә) тілдің элементі секілді мінез-құлықтың кез келген бейвербалды элементі де конвенционалды келісімнің компоненті бола алады және мәнмәтіндік мәнге ие, мысалы, *қолын маңдайына жүргізіп өту, қолын сытырлату, қол соғу, орамал бұлғау*;

(б) ым-ишараттар да, тілдік бірліктер секілді, белгілі мөлшерде символдық таңбалар болып саналады. Лексикалық бірліктердің табиғи тілдің сөздігін құрайтыны секілді, олар да дене тілінің лексиконын құрайды. Сөз көмегімен секілді, ишарат көмегімен де ой мен сезімді білдіруге, идеялар мен эмоцияларды жеткізуге болады. Тура сөз сияқты ым-ишараттар да бағытталған болуы, яғни нақты бір адамға немесе аудиторияға, нақты біреуге, бірнәрсеге бағытталған болуы да мүмкін: инструктивті (мысалы, *белгілі бір жерге қалай жету керек екенін түсіндіріп жатқан адамның ишараты*), констативті (*келіскенді білдіріп басын шүлгу*), тыныш және экспрессивті, тыныштандыратын және қауіп төндіруші, жылы және суық <стилистикалық> бейтарап және әсерлі (*бұзықтық жасаушының қимылы*);

(в) сөзге немесе тілдің ірі единицаларына қарағанда, ым-ишараттар коммуникативтік актіде әртүрлі мәнмәтінде тұрып, әрқилы рөл ойнауға қабілетті. Ым-ишаратты қолданатын мәнмәтіндердің қолданылу аясы шексіз емес, берік орныққан тәртіпте болуы мүмкін;

(г) сөйлеу тіліндегі сияқты, адамдардың ишараттары да белгілі бір мезгілде, мәдени және әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың әсерінен өзгеріп отырады. Әр кезеңнің өзіне тән ишараты, өз мәнері (*иілуде, қолынан ұстауда, шай ішуде, сөйлеуде*) болған. Мысалы, елуінші жылдарды отызыншы немесе жиырмамыншы жылдармен салыстырсақ, айырмашылығы айтарлықтай;

(ғ) дене тілінің көптеген ишараттары сәйкесті вербалды тілге, сондай-ақ басқа «шетелдік» ым тіліне аударылып отырды. Және оны аударуда кездесетін мәселелер кәдімгі табиғи бір тілден екінші тілге аударуда кездесетін мәселелердей еді.

Кинеманың вербалды көрінісін **атауыш** деп айтуға болады. Ым-ишараттың атауы толық мағыналы сөз немесе сөз тіркесі болады.

Тіл ауыстырғанда ым-ишараттың да атауы ауысып отырады. Р. Бирдвистел XX ғасырдың 30-40 жылдары Нью-Йорк қаласының мэрі Фиорелло Ля Гуардиоға ұзақ уақыт бақылау

жүргізеді. Үш тілде – ағылшын, идиш және итальян тілдерінде еркін сөйлеген оның тіл ауыстырғанда кинесикалық және паратілдік әрекеттері де өзгеріп отырғанын байқаған. Тіпті бейвербалды кодтың ауысуы, екінші бір вербалды тілге ауысқандай табиғи болғанын айтады. Бірқатар зерттеушілер жаңа дене тілін игеру процесі жаңа тілді игеруден біршама баяу өтетінін аңғарған. Берлин қаласындағы Техникалық университеттің семиотика кафедрасының бір топ неміс ғалымдары Р. Познер, Р. Крюгер, Т. Ноль, М. Серенари неміс тілін жаңа неміс дене тіліне қарағанда бұрын меңгеріп алған.

Табиғи тіл мен дене тілінің ортақ ұқсастықтары барына қарамастан, өзіндік функционалдық айырмашылықтары бар. Бұл, әрине, оларды бір нәрсе деп қарамауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, табиғи тілді тұтынушылар арасында форма, мағына және тілдік единицаларды қолдануына қатысты белгілі бір келісім бар: тілді меңгерген адам әрбір тіл бірліктері туралы, оның мән-мағынасы, мәтінде қолданылуы, жалпы дұрыс қолданылу ережелері жайлы айтып бере алады. Табиғи тілдің барлығы тұрақты және дискретті бірліктерден тұрады.

Ал дене тілінде салғастырмалы түрде ешқандай тұрақтылық пен дискреттілік байқалмайды: бейвербалды тіл біршама тұрақсыз және вариативті болып келеді. Сондай-ақ дене тілін тұтынушылар арасында анық бір келісім де жоқ, тек жүйе орталығы мейлінше айқын, перифериясы нашар сипатталған. Мәселен, көптеген бейвербалды бірліктерді ым-ишарат таңбасы ма, әлде жай таңбалық емес физиологиялық қозғалыс па, түсіну қиын.

Екіншіден, тілдік бірліктер референциясының механизмі ым тілі таңбалары референциясы механизміне қарағанда қалыптасқан және басқаша әрекетті білдіреді. Бейвербалды коммуникацияда өзінің денотатын білдіретін, яғни нысаны қандай, оның формасы, өлшемі қандай екенін білдіретін бірқатар таңбалар қатысады. Немесе коммуникациялық актіде сөйлеудің аналогі бола алатын тұтас жағдаятты білдіреді. Салыстырыңыз, мысалы, *басын шүлгу* сөйлеуде – **Ия деген келісуді, басын шайқау – Жоқ деген** мағынаны (- *Сен ауырып қалдың ба? – Бала басын шайқады*), *қолын кеудесіне қысу – уәде берудің эквива-*

ленті, қасын көтеру – таңданудың аналогі болып тұр.

Бейвербалды референция әрдайым нақты: ол бір нақты нысанмен және жағдаятпен, өзекті кеңістікті категориялармен жұмыс істейді.

Үшіншіден, сөзге қарағанда ишарат таңбалары көп жағдайда көзбен қабылданады. Негізінен бұлар көз таңбалары (сирек жағдайда тактильді). Сондықтан ым-ишарат элементтері табиғатынан коммуникативтік актіде ақпаратты, экспрессивті, реттегіш, бірнәрсені жеткізушілік қабілетті.

Тарих пен мәдениетте бейвербалды коммуникация мен дене тіліне әрдайым көп көңіл бөлінген. Әсіресе олар адамның ішкі сапалары тұлғасынан, бет-әлпетінен көрініс беретін ғылым салалары – шешендік өнер, медицина, психология, педагогика, өнер мен физиогномика секілді адам қызметі салаларының нысаны болды. Бұлардың қатарына тағы бірқатар ғылым салаларын жатқызсақ болдаы: хирология (қол сызықтарының тілі), хирономия (мануальды риторика өнері) және хиромантия (алақанға қарап бал ашу өнері). 1644 жылы Дж. Балвердің басшылығымен жарық көрген алғашқы дене тілі туралы кітапқа дәл осылар арқау болған. Дж. Балверше айтқанда, қол тілі жасанды, ойлап табылған сөз тіліне қарағанда табиғи, жаратылыстан берілген, сондықтан ол мән беруге және зерттеуге тұрарлық.

Дене қозғалысын жүйелі түрде зерттеуді қолға алған адам Иоганн Каспар Лафатер есімді Цюрих қаласының пасторы болды. Ол 1792 жылы «Физиогномика жайлы эссесін» жариялады. И. Лафатер бет-әлпет пен дененің конфигурациясына сипаттама беріп, тыңғылықты зерттеу жүргізген алғашқы адам.

И. Лафатердің ойынша, адам жанының моральдық немесе психикалық сапасы дене сипаттамасының эстетикалық көрінісі. Сұлулық, сиықсыздық, дене әлсіздігі немесе толықтық адам жанының шынайы кейпін көрсететін таңбалар ретінде қаралды. И. Лафатердің аса көңіл бөлген нәрсесі – ол адамды түр-сипатына қарап білу өнері. Ол үшін бет, жүзі адамның психикалық құрылымының өзіндік анатомиялық атласы іспетті болды. Мысалы, сүйкімсіз бет-әлпет оның иесінің нашар адам екенін не жамандық ойлап тұрған адам екенін көрсетеді дегенді айтады.

Сұлулық пен сиықсыздықтың адамның бейвербалды әрекетінде өзіндік байланысы

бар; сұлулық, мысалы, бет әлпеттен немесе дене бітімінен көрінбейді, сондай-ақ дене қозғалысындағы еркіндік пен сенімділіктен, денені дұрыс ұстай білуден, алып жүруден, ғажайып ишараты мен көзқарасынан да сезіледі. Ал тістеніп, жұдырығын ызаланып қысып тұрған, солғын қозғалып тұрған адамды сұлу деп мойындау қиын шығар.

Анатом, нейрофизиолог, хирург және суретші Чарльз Белл адам бет әлпетіндегі эмоцияның көрінісіне қызығушылық білдіргендердің бірі. Оның жүйке жүйесінің функционалдық сараптамасы бойынша жүргізген зерттеулері дененің әр бөліктерінің және жүйке жүйесі мен бұлшықет топтарының көмегімен адам эмоциясын білуге болатындығына назар аудартады [3]. Белл қорқыныш, қызбалық, қуаныш немесе қайғы секілді күшті сезімдері демнің өзгерістері арқылы, сондай-ақ дене мен беттің бұлшық еттерінің белсенділігінен деген қорытынды жасайды. Ч. Белл: «Эмоция қалай берілетінін түсіну үшін, бет анатомиясы мен дем алу мүшелерін мұқият зерттеу талап етіледі», - деп жазады [3, 197-198 сс.].

Кейінірек адамның биологиялық белгілерінің әлеуметтік адамның типін қалыптастыруға, адам жүріс-тұрысы мен оның дене бітімінің типі арасындағы, адам эмоциясы мен оладың денесінің манифестациясы арасындағы, яғни мимикалық ишарат немесе бет әлпет құбылысы арасындағы байланысты сипаттайтын ғылыми зерттеулер, ғылыми жұмыстар жарық көре бастады (Кречмер, Дарвин еңбектері). Адамның дене мүшелерін басқаруының жалпы принциптерін іздеу жүріп жатты, вербалды және бейвербалды коммуникацияның нақты бір механизмін меңгеру ісі қолға алынды. Әртүрлі ғылым салалары, әсіресе биология, антропология, психология, философия және социология өздерінің жаңа зерттеу нысаны – дене тілін сараптауға жан-жақты кірісіп жатты.

Айта кету керек, табиғи тілге қарағанда дене тілінің маңыздырақ болған кезеңіне тарих куә. Мәселен, Орта ғасыр мәдениетін ым-ишарат мәдениеті немесе ым-ишараттық мәдениет деп айтып жатады. Ортағасырлық мәдениет адам дене мүшелерінің қимыл-қозғалысы әлеуметтік қарым-қатынаста үлкен рөл ойнайтынына аса мән беріп, өз ым-ишараттары жайлы ойлай отырып, олардың теориясын жасады. Ренессанс дәуірі мен философия маньеризмі дәуірінде ым-ишараттарға,

мимикалық мінез-құлыққа деген қызығушылық көптеген атақты адамдар, Джованни Бонифацио, Джованни Батиста делла Порта, Фрэнсис Бэкон арасында туындады. Дж. Бонофацио өзінің Венецияда 1616 жылы шыққан «Искусство чувств» атты трактатында бүкіл халыққа түсінікті әмбебап ым тілі бар, сондықтан оны еуропалықтарға жергілікті тұрғындармен сауда жасау кезінде қолдануына болады десе, Дж. Делла Порта «Della celesta fisionomia» деген жұмысында адам мимикасы ишаратын жануарлардың мимикасы мен ишаратымен салыстыра отырып, дене мен бет-әлпет қозғалысынан адам темпераменті мен мінез-құлқын анықтауға тырысады.

Орта ғасырда болсын, кейінірек кездегі уақытта болсын қоғам біртұтас ретінде қабылданды. Бұлар дене мен бас, құлақ, қол мен кеуде секілді организмдер нақты мағынаға ие қызметтерді білдірді. Мысалы, мәдени, моральдық және этикалық. Рыцарлар, көпестер, монахтар, кісі өлтірушілер, шешендер, дәрі-

герлер, ғалымдар, қолөнер ұсталары және жер иелері өздерінің бейвербалды тілдерін қалыптастырды.

Ол кездері ишараттар екі негізгі қызметті атқарған. Бір жағынан, олар адамның сол ұжым мүшесі екенін дәлелдесе, екінші жағынан – топ мүшелерінің иерархиясын білдірді. Бүкіл ишарат таңбалары белгілі бір мағынаға ие болды; белгілі бір мәдениетте маңызды рөл атқарды. Мысалы, *кездесу кезінде, қоштасу немесе татуласу белгісі ретінде қол алысу, құрмет көрсету немесе татуласу кезінде қолын кеудесіне қою*, т.б.

Күні бүгінге дейін ым-ишараттар тек қана әртүрлі қоғамдық және жеке дәстүрлерге қызмет етпейді, олар адамның күнделікті өмірінде маңызды, ажырамас компоненті болып саналады.

1. Partridge E. Origins: A short etymological dictionary of modern English. New York: MacMillan, 1959.

2. Kendon A. Geography of gestures // Semiotica, 37, № S, 1981, 150-151.

3. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика. «Новое литературное обозрение», М.: 2004 г. – 581.

С. Магжан. Язык жестов и естественный язык

В статье рассмотрены особенности и различия естественного языка и языка жестов в коммуникации

S. Magzhan. Language of Gesture and Natural Language

The peculiarities and differences of a natural language and language of gesture in the process of communication are considered in the article.

А. Мұхамеджанова, Т. Ахметова,

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл қаласы, Қазақстан

КӘСІБИ ЛЕКСИКАНЫ МЕНГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Жоғары оқу орнын бітіретін студент өзінің қалаған мамандығы бойынша білімін толықтыра алудың жолын, әдіс-тәсілін игерген, кәсіби әрекетінде тосын жағдаяттарды шешуге дайын, мемлекеттік тілді жетік меңгерген тұлға болуы қажет. Сондықтан маманның іргелі теориялық білімі мен кәсіби біліктілігі, шығармашылық ойлауы, рухани дамуы, интеллектуалдық өсуін қалыптастыратын білім беру жүйесіне оқытудың жаңа технологиялары енгізілуі тиіс. Ол үшін «халықаралық тәжірибелерге сүйене отырып, қазақ тілін оқытудың қазіргі заманғы озық бағдарламалары мен әдістерін әзірлеп, енгізу қажет. Мем-

лекеттік тілді тиімді меңгерудің ең үздік, инновациялық әдістемелік, тәжірибелік оқу-құралдарын, аудио-бейнематериалдарды әзірлеу керек» [1;17]. Бұндай талап қазіргі білім беру жүйесіне енген кредиттік оқыту технологиясының басты мақсатына сәйкес келеді. Жоғары оқу орнындағы оқыту үрдісі студенттің ынталы, белсенді танымдық әрекетіне негізделетіні белгілі. Ал белсенді танымдық әрекет кредиттік оқыту жүйесінде қазіргі заман талабына сай сапалы маман дайындаудың негізі болып отыр. Сонымен қатар бұл жүйеде ерекше назар аударылады. Бұл мәселенің орыс тілді студенттерге қазақ тілін тиімді меңгертуге де қатысы бар.

Қазіргі таңда мемлекеттік тілді оқыту проблемалары анағұрлым күрделенген, сонымен қатар, тілге деген сұраныстың да өзекті екенін ескере отырып, бүгінде білім беру саласына енгізіліп отырған инновациялық әдіс арқылы ұйымдастыру күнделікті күн тәртібіндегі мәселелердің бірі екені сөзсіз. Сол себепті, мемлекеттік тілді инновациялық әдіс арқылы оқытудың тиімді жолдарын қарастыру қазақ тілі мамандарының алдына қойған басты мақсаттарының бірі болып табылады.

Қазақ тілін орыс тілді дәрісханаларда оқыту әдістемесінің мақсаты – қазақ тілінің екінші тіл ретіндегі ерекшеліктерін айқындау және тіл үйренушілерді ауызекі сөйлеуге үйретуде қолданылатын әдістер мен тәсілдердің ұтымды жолдарын көрсетумен байланысты.

Жоғары оқу орнының негізгі мақсаты – студентке теориялық білім беріп қана қоймай, сол білімді өз бетінше ізденіп табу қабілетін, оқу әрекетін ғылыммен, кәсіби әрекетімен байланыстыра білу дағдысын қалыптастыру.

Осы бағытта жақсы нәтижеге жету үшін сабақты тиімді ұйымдастырумен қатар студентті алған білімдерін кәсіби жағдаяттарда қолдануға болатындай тапсырмалар негізінде шығармашылық әрекетке бейімдеу; білім алушылардың өздік жұмысын ұйымдастыру кезеңдеріне сай тапсырмалар жүйесін пайдалану арқылы оларды өз бетінше нәтижеге жетуге жетелеу керек. Кәсіби бағытта құрастырылған тапсырмалардың орындалуы кәсіби білікті дамытады, білім жүйесін қалыптастырады және болашақ маманның тұлғалық қасиетін дамытады.

Кәсіби лексиканы меңгертуге бағытталған жиі қолданатын әдіс-тәсілдерді қарастырайық.

Кәсіби лексикамен жұмыс. Студенттер қазақша кәсіби сөздерді меңгерумен бірге, қазақ тіліндегі кәсіби ұғымдарды, олардың табиғаты туралы мәліметті де бойына сіңіреді. Нақтылы мамандыққа байланысты таңдап алынған лексиканы меңгерту үшін, біріншіден, тіл үйренушіге жаңа сөзді қолдануға жағдай туғызу; екіншіден, сөздің мағынасын айқындап, оны дұрыс қолдану амалдарын игерту; үшіншіден, сөздер мен сөз тіркестеріне қатысты грамматикалық ережелерді байланыстыра үйрету; төртіншіден, сөздердің қатысымдық бағыттылығын ескеру керек.

Жаттығудың мақсаты – студенттерге жаңа кәсіби лексиканы тыңдап түсіну арқылы оның айтылуын, қайталап айтқызу арқылы

оның айтылуы мен оқылу ерекшеліктерін, тіл-десімде дұрыс қолдануға машықтандыру.

Жаттығудың тиімділігі – әр сабақта үйретілетін жаңа кәсіби лексиканы студент болашақ мамандық жағдайында күнделікті қарым-қатынаста белсенді қолдануға үйренеді, кәсіби сөздік қорын байытады.

Жоғары оқу орындарында кәсіби қазақ тілді үйрету үрдісі студенттерді жалықтырмайтындай, қызықты да тартымды болуы үшін сөз мәйегі болып саналатын **фразеологизмдерді меңгертудің** орны ерекше.

Жаттығудың мақсаты – студенттерге фразеологизмдерді таныстырып, оның мағынасын түсіндіре келе, оларды сөйлеуде дұрыс, орынды қолдануға машықтандыру.

Жаттығудың тиімділігі – фразеологизмдерді қарым-қатынаста дұрыс қолдану арқылы студенттер өз ойын әдемі, дәл білдірумен бірге, көркем сөйлеуге, сөз саптау шеберлігіне үйренеді.

2. Сөйлемдермен жұмыс істеу

- сөйлемдерді тыңдап, ана тілімен ұқсас сөздердің мағыналарын анықтаңыздар.

- үлгі бойынша сөйлемдерді аяқтаңыздар: Менің мамандығым тілші. Қазір мен «Северный Казахстан» газетінің редакциясында істеп жүрмін. Менің досымның мамандығы аудармашы. Ол

- берілген нұсқалардан сөйлемдердің соңын табыңыздар;

- бір тақырыпқа қатысты сөйлемдерді оқып, толықтырыңыздар;

- сөйлемдерді жаңа сөздермен толықтырыңыздар;

- сөйлемдерді қысқартыңыздар;

- **сөйлемдерді үлгі бойынша құрастыру.** Студенттер дайын үлгі арқылы типтік фразаларды құрастыруға үйренеді.

- **сұрақта бойынша сөйлемдер құрастыру.** Сұрақтарға жауап беру арқылы студенттер сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін сақтауға үйренеді.

- **Сурет арқылы сөйлемдер құрастыру.** Суреттер студенттердің жұмысын белсендіреді.

- **дұрыс құрастырылмаған сөйлемдермен жұмыс істеу.** Бұл тапсырма сөйлемдердің орын тәртібін сақтауға үйретеді, логикалық ойлау қабілеттерін дамытады, грамматикалық формаларды меңгеруге көмектеседі.

- **сөйлемдерді ана тілінен қазақ тіліне аудару.** Аудару барысында екі тілдің грам-

матикалық ерекшеліктерін меңгеру қабілеттері қалыптасады.

- **сөйлемдегі сөздердің формаларын ауыстыру.** Белгілі бір грамматикалық материалды меңгеруге көмектеседі.

- Сөйлемдерді анықтаушы және толықтауыштар арқылы толықтырыңыздар.

3. Қазақ тілін кәсіби мәтін арқылы меңгерту жолдары. Студенттерді болашақ мамандығына байланысты кәсіби тілде сөйлеуге үйретудің тиімді жолы – мәтінмен жұмыс.

Кәсіби мәтінмен жұмыстың мақсаты: мәтін ішіндегі мамандыққа қатысты терминдердің мағынасын түсіндіріп, меңгерту арқылы студенттердің кәсіби сөз қорларын молайту, мәтін мазмұнын дұрыс түсінуге машықтандыру.

Кәсіби мәтінмен жұмыстың тиімділігі: студенттер мамандығына сәйкес терминдермен, кәсіби ұғымдармен жұмыс істеуге үйренеді, мәтіннің мазмұнын өз сөзімен айтуға дағдыланады, мамандыққа байланысты ой-пікірін қазақша еркін жеткізуге үйренеді.

«Қазақ тілін оқыту туралы принцип – осы саладағы заңдылықтарға, оқытудың мақсаты мен маңызына, міндеттің орындалу қажеттілігіне, оқытудың басты бағытына, тағы сол сияқты негізгі белгілердің барлығына сүйенетін ең тиімді, сұрыпталған ерекшелік» дей келе, орыс аудиториясында қазақ тілін қатысымдық тұрғыдан оқытуда мынадай принциптерге сүйену керектігіне тоқталады: «Тұтастық (комплекстік); сөйлесімге қатысты басты ережелерді меңгеру; грамматикалық заңдылықтарды есте сақтауға, жазуға үйрену; сөйлесімнің түрлерін меңгеру; ынталандыру; тақырыпты игеру; сөйлеуге қатысты ішкі күшті пайдалану; орта мен жағдайды ескеру» [2;131]. Мұнда *тыңдалым* тұрғысында негізгі мақсат студенттердің кәсіби мәтіннің мазмұнын түсінікпен тыңдау, тыңдалған мәтін бойынша қойылған ауызша сұрақ пен айтылғандарды түсіну дағдыларын қалыптастырудан тұрады.

Оқылым тұрғысынан мәтінмен жұмыс студенттің оқу техникасын одан әрі жетілдіруге, мәтінді түсініп оқу, талдау дағдылары жетілдіруге, мәтінмен өз бетімен жұмыс жасау іскерлігіне машықтандыруға бағытталды.

Айтылым тұрғысында негізгі мақсат студенттердің кәсіби мәтін мазмұнын өз сөзімен жеткізу дағдысы мен іскерлігіне машықтандырудан тұрады.

Жазылым тұрғысында студенттердің жазылым техникасын жақсарту, орфографияның негізгі ережелерін меңгерту; сөйлемдерді дұрыс құру, қарапайым мәтін құрастыру іскерлігін қалыптастыру жұмыстары жүргізіледі.

Тілдесім бойынша студенттер мәтін мазмұны бойынша ұсынылған жағдаяттардың біріне мамандығы жайында әңгемелеу, сұхбат құру дағдысын қалыптастыруға бағытталған жұмыстарды орындайды.

Мәтін студентке білім береді, тілін, сөздік қорын дамытады, қазақша сөйлеуге үйретеді, - дейді оқытушы.

4. Кәсіби қазақ тілін үйретуге арналған шығармашылық жаттығулармен жұмыс.

Шығармашылық жаттығулар – студенттердің кәсіби мәтін мазмұны бойынша кәсіптанымдық ақпараттарды саралап, зерделеу арқылы, өз пікірлерін микротоптың басқа мүшелерімен талдай алу, өзара бірлесе ізденушілік іс-әрекет жасау дағдыларын қалыптастыру, соның нәтижесінде кәсіби тілдік қатынасқа еркін түсу қабілетін жетілдіруге бағытталған жұмыс түрі.

Студенттерге қазақ тілін мамандыққа қатысты кредиттік технология арқылы үйретуде шығармашылық жаттығулардың келесі түрлері қолданылды:

«Тақырыптық Бәйтерек» әдісі: жаңа тақырыпқа байланысты жаңа сөз алынып, ол әртүрлі сөздермен қосарланып айтылады.

«Сөздерді жұптастыр» әдісі: жаңа сөздер жұптастырылады. Сөз тіркесін, мүмкіндігінше, сөйлем құруға болады.

«Инсерт» стратегиясы: берілген сөздер график арқылы беріледі сол сөздердің сәйкестігін табулары жөн. Мәтінді бекіту үшін ұтымды әдіс.

«Баспалдақ» әдісі: бір сөз беріліп, сол сөздегі әріптермен сөз, **тек осы сөздермен** сөз тіркесін, мүмкіндігінше, сөйлем құратуға болады. Студенттер бұл әдіс арқылы сөз тіркесі мен сөйлемдерді қызығушылықпен құрады.

«Сөздер сыры» айдары: кәсіби лексикаға байланысты сөздер ішінен бірнеше мағына беретін омоним сөзді алып, түсіндірмелі және фразеологиялық сөздіктен тауып қолдануға баулу жөн. Студенттер сөз сырына терең үніліп, қазақ тіліндегі тағы бір омониммен танысады.

Ғылыми әдіс: студенттерге сабаққа байланысты терминдер беріліп, оның мән-мағынасын студенттер табуы жөн. Терминдердің мағынасы ашылады. Бұл сабақтың ғылымилығын арттырады.

«Ойлан, тап» айдары: тұрақты тіркестерді оқытуда пайдаланған тиімді (көп нүктенің орнына тұрақты тіркесті қою, ауыстырылған тұрақты тіркестегі сөздердің орнын дұрыс қою). Тұрақты тіркестердің мағынасын толық тануға көмектеседі.

Кластер: кез келген мәтінге қолдануға болады. Мәтін мазмұнын игеруге көмегін тигізеді. Сұрақ қоя білуге үйретеді.

Сұхбат әдісі. Кез келген тақырыпқа қолдануға болады. Жаңа сөздерді бергеннен кейін сабақтың басында қолданған тиімді. Лексикалық білімі мен грамматикалық білімі тексеріліп бекітіледі.

«Рафт» стратегиясы. Белгілі бір адресатқа халыққа, досына, ата-анасына хат, эссе жазу. - Берілген тақырып бойынша студенттің ойтолғауы танылады.

Сын тұрғысынан ойлау жобасы бойынша оқытушы тек қана идея беруші, студент сол идеяны әрі дамытушы болып табылады. Сын тұрғысынан ойлау жобасын сабақта пайдалану нәтижесінде студенттер зерттеу объектісіне (тақырып бойынша мәтінге) баға беруге, кәсіби лексиканы орынды қолдануға үйренеді.

Ассоциация әдісі студенттерді өздігінен мәселе қоя ізденуге үйретеді.

Пікір алмасу әдісі тақырып бойынша алған білімдерін тұжырымдауға көмектеседі.

«Қатені тап» берілген мәтінді дұрыс құрастыру (яғни, мәтіндегі сөйлемдердің орны алмастырылып беріледі) дағдыларын қалыптастырады.

Қос жазба күнделігі студенттерді сұхбат құрастыруға, өз ойларын нақты жеткізе білуге, сөйлемдерді дұрыс құрастыра білуге үйретеді.

«Күн шұғыласы» әдісі. Тақырыпқа сай студенттер өз ассоциацияларын жазады. Студенттердің сөздік қорын байытуға көмектеседі.

«Анаграмма» әдісі. Белгілі бір тақырыпқа арналған жаңа сөздерді қайталауға, еске түсіруге болады. Бұл әдіс студенттердің жаңа сөздерді қалай меңгергендігін тексеруге қолайлы.

«Сұхбат құрастыру» әдісі. Лексикалық және грамматикалық тақырыптарды тексеруге, сұраулық шылауларды еске түсіруге, дұрыс қолдануға, сұраққа толық және қысқа жауап беруге арналған әдістің бірі. - Студенттерді дұрыс сұрақ қоюға, сөздік қорларын дұрыс пайдалануға және сұраққа қатесіз жауап беруге үйретеді.

Презентация жасау арқылы. студенттерді аудитория алдында сөйлеуге, өз пікірлерін қорғай алуға, сұрақтарға жауап бере алуға үйрету. Нәтижесі: студенттер презентацияға дайындалу барысында алдын ала кәсіби лексикалық минимум құрастырады (слайдтарда көрсетілген), қосымша әдебиеттермен жұмыс істейді. Дайындаған материалдарын ортаға салып, қорғайды.

Мәтін құрастыру (диктант) белгілі бір тақырыпқа қатысты сөздерді ажырата білуге, жинақталған сөздер мен сөз тіркестерінен тұтас мәтін құрастыра алуға үйретеді. Нәтижесі: диктант жазғызу барысында студенттердің грамматикалық емелілік, стилистикалық сауаттылықтары арттырылады. Тұтас мәтін құрастыру қабілеттері қалыптасады. Диктант мазмұндама, әңгіме, шығарма, хат жазуға дайындық болып табылады. [3;27].

Викторина студенттердің білімдерін бекіту, тұжырымдау үшін тиімді. Нәтижесі: студенттердің жазылым, оқылым, тыңдалым, сөйлесім әрекеттер бойынша қалыптасқан білімдағдылары тұжырымдалады.

Шығармашылық жаттығулардың тиімділігі: студенттердің кәсіби қазақ тілін үйренуге деген қызығушылығын арттырады, олардың кәсіби қатынаста қазақша еркін сөйлеу, ойын шеберлікпен жеткізу дағдысы қалыптасады, тіл үйренушінің қызығушылығын туғызатындай, шығармашылық ой-қабілетін дамытатындай мақсатты көздейді [4;9].

5. Кәсіби қазақ тілін үйретуге арналған кәсіби-жағдаяттық жаттығулармен жұмыс

Кәсіби-жағдаяттық жаттығулар – қатысым жасаушылардың бір-бірімен нақтылы бір тақырып, кәсіби жағдайға байланысты өзара пікір алысу, ойын жеткізу, мәлімет алу, қазақша қатынасқа түсу, сұхбаттасу дағдысын қалыптастыру мақсатында орындалатын жұмыс түрі.

5.1 Кәсіби-жағдаяттық сұхбаттардың мақсаты: студенттердің мамандыққа байланысты кәсіби сөздік қорларын толықтыру, қазақша

қарапайым тілдесім жағдайында сөйлесуге үйрету. *Жаттығудың тиімділігі:* студенттер мамандықтарына қатысты шағын сұхбат құрастыруға үйрене келе, бір-бірімен кәсіптеріне қатысты жаңалықтармен, ақпараттармен алмасуға машықтанады. Күнделікті өмірде кездесетін жағдаяттарды шешу барысында тіл үйренушілер монолог немесе диалог ретінде шешім табып, өз ойларын жеткізе алады, алдыңғы сабақтардан алған білімдерін нығайтады. Бұл тапсырманы орындау барысында студенттер I-жақ формадағы етістіктерді қолдана алуын, диалог құрастыра білулерін көрсете алады. Нәтижесі: студенттердің ауызекі сөйлеу қабілеттері дамиды. Жаңа кәсіби лексиканы игереді.

Кәсіби-жағдаяттық сұхбаттар барысында тіл үйренушілер диалог құрастыруға үйренеді. Диалог түрлері: этикеттік сипаттағы диалог, қайта сұрап білу – диалог, іс-әрекетке ынталандыратын диалог, пікір алмасу диалог.

Диалог құрастыруға үйрететін жаттығулар:

- *сұрақтарға жауап (қысқа, толық);
- *мәтінге сұрақтар;
- *монологті диалогке айналдыру;
- *берілген тақырып немесе ситуация бойынша диалог құрастыру;
- *диалогті толықтыру немесе өзгерту;
- Мәтін бойынша диалог құрастыру;
- *берілген репликалардан диалог құрастыру;
- *сұраққа оң немесе теріс жауап беру;
- *диалогті аяқтау.
- *жауаптарды дәлелдеп беру және т.б.

5.2 Іскери ойындарды студенттердің сұрақтарды дұрыс құра білу және оларға жауап бере білу дағдыларынеді, олардың шығармашылық ойлау қабілеттерін арттырады.

Іскери ойындарды қолдану тиімділігі: студенттердің тілді үйрену қабілетін шыңдап, олардың кәсіби тілді үйренуге сенімділік қа-

білеті күшейеді, оқу мотивациясы және шығармашылық белсенділігі артады. Студенттер ойынға дайындалу барысында кәсіби лексиканы қолданады, жаңа сөз тіркестері мен конструкцияларды игере алады (болашақ мамандығым, болашақ жұмыста, негізгі міндеттер, жұмысқа орналасу, мамандық бойынша, ауыл шаруашылығы саласында және т.б.).

Ұсынылған тапсырмалар студенттердің тілдік біліктерінің тиімді қалыптасуы мен дамуы үшін жағдай туғызады, олардың бойларында өздеріне деген сенімі және оқу қабілеттері пайда болады, студенттердің қазақ тілін үйренуге деген көзқарасын өзгертеді, студенттердің сабаққа сапалы дайындалуына әсер етеді. Осы жүйе студенттердің танымдық қызығушылығы мен өздік ақыл-ой белсенділігін арттырады; сабақты жүргізу уақытын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді; әр түрлі әдістер мен тәсілдерді қолдануды көздейді; студенттердің ақыл-ой іс-әрекеттерін қалыптастырады; студенттің өзіндік жеке қабілеттерін дамытады; оқытушы мен студенттің арасындағы қарым-қатынасты нығайтады; студенттердің алған білім, дағдылар мен біліктерінің беріктігін қамтамасыз етеді [5;172-173].

1 Н.Ә.Назарбаевтың Жолдауы // Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру мемлекет саясатының басты мақсаты. - Петропавл, 2008. -48 б.

2 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. Оқулық. -Алматы: Сөздік-словары, 2005. -272 б.

3 Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Оқу құралы. - Алматы: Print-S, 2005. -170 б.

4 Сейтенова С.С. Автомобиль шаруашылығы бөлімінде оқитын студенттерге қазақ тілін оқыту әдістемесі // Пед. ғыл. кандидаты ... дисс. авторефераты: 13.00.02. - Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2006. -26 б.

5 Окунев А.А. Педагогическая технология на основе системы эффективных уроков. В кн. Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе дидактического и методического усовершенствования УВП. (Серия «Энциклопедия образовательных технологий»). -М.: НИИ школьных технологий, 2005. -С. 170-175.

А. Мухамеджанова, Т. Ахметова

Эффективные методы обучения профессиональной лексике

В статье представлен краткий обзор эффективных методов обучения профессиональной лексике на занятиях по казахскому языку.

Mukhamedzhanova A., Akhmetova T.

Effective methods of teaching professional vocabulary

The article presents a brief issue on effective methods of teaching professional vocabulary on Kazakh lessons

Л. А. Мекебаева,

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Мемлекеттік тіл кафедрасының
аға оқытушысы, ф.ғ.к.*

КӨРКЕМ СӨЗДІҢ ЗЕРГЕРІ

Қазақ әдебиетінің даму арналарынан проза жанрының бағыт-бағдарларымен бірге – «жана дәуір эпопеясы» (В.Белинский), «ұлы әңгіме» (А.Байтұрсынов) – деп бағалаған романның да бітім-болмысы, жанрлық-көркемдік қырлары, тұтастай табиғаты терең танылады. Сонымен қатар қазақ әдебиетінде роман жанрының тарихы мен теориясы тақырып табиғатымен, мазмұн, түр ерекшеліктерімен, суреткерлік әдіс-тәсілдерімен де дараланады. Романда суреттелетін дәуір дидары, ондағы өмір шындығы мен көркемдік шешім сипаттарын ашуға арналған еңбектер туды. Олар баяндау үлгісіне қарай әлеуметтік, мемуарлық тарихи, отбасылық-тұрмыстық, ал поэтикалық бітіміне сәйкес роман-пародия, роман гротеск, тақырыбына қарай жастық, махаббат, соғыс т.б. болып жүйе құрайды. Бұдан басқа ашық, жабық романдар, саяси-философиялық, мемуарлық, лирико-драмалық роман, роман-памфлет, роман-сапарнама, роман-трагедия т.б. түрлері де бар.

Қазақ прозасының бастапқы кезеңдерінде – Абай қара сөздерінің, Ыбырай әңгімелерінің әсер, ықпалы мол болды. Сондай-ақ «Бақытсыз Жамал», «Қалың мал», «Қамар сұлу» романдырының жарық көруі – ХХ ғасырдың басындағы ұлттық прозаның қалыптасу, даму жолдарын кеңінен танытты.

Басты ерекшелігі: «... ХХ ғасырдың басында жазылған шығармалардың көркемдік деңгейлері әркелкі екені белгілі. Ақынның не жазушының білімі мен біліктілігіне, таным өрісіне, шығармашылық шеберлігіне сай түрлі деңгейде жазылуы заңды да. Өйткені ол кезде прозамыз үйрену, қалыптасу сатысында еді. Ал олардың ортақ жетістігі бұл шығармалардың роман жанрының алғашқы қарлығаштары болуымен бірге, замана шындығын ашып көрсетуде ілкі қадам жасап, прогресшіл ой-пікірді дәл уақытында айта біліп, ұлттық сөз өнерінің қажетіне жарап, кейінгі өскелең прозамыздың дамуына игі әсерін тигізуде», - еді (1, 104б.).

Ұлттық сөз өнерімізге айрықша еңбек сіңірген Ж.Аймауытұлы проза жанрында өнімді істер атқарды. Ең алдымен, шағын жанрдан

көлемді романға дейін өнімді еңбек етті. Соның ішінде 1916 жыл оқиғасы мен қазақ әйелінің өмір тағдырын арқау еткен – «Қартқожа», «Ақбілек» романдарының алатын орны да, маңызы да зор.

Роман табиғаты мен көркемдік-стильдік сипаттары туралы академик С.Қирабаев: «Бұл қазақ кедейінің өмірін, оның әлеуметтік бейнелеуге арналған қазақ әдебиетінің алғашқы елеулі шығармасы» десе, (2, 6б.) профессор Р.Сағынбекұлы: «Автор романның үш бөлімінде Қартқожаның адамдық, азаматтық әлемін, жаңалық-жақсылыққа құштар көңілін кезең келбетіне сай суреттеп, сол арқылы есею, өсу жолдарын тартымды баяндайды», - деп жазады (3, 49б.).

Роман табиғаты мен жазылу сыр-сипаттарында да өзіндік өзгешеліктер бар. Ақын-қаламгер Д.Әбілев «Жүсіпбек аға» атты естелігінде романның жазылу тарихынан былай деп бірсыпыра мағлұматтар береді: «Не жазғалы жүрсін? Нені өрнектеп жатырсың?» деп сұрағанда С.Дөнентаевтың сұрағына Жүсіпбек:

– Екі романға ойым бар, Сәбит! Бірінің аты – «Қартқожа», екіншісінің аты – «Ақбілек» болмақ керек. Мұнымның өзі күлкілі-ау деймін. Құрсақта әлі қимылдай да қоймаған балаға ат қойған әке тәрізді боп отырмын-ау өзі..

Сәбит:

– Ондай парзентке бүкіл ел боп зәруміз ғой. Перзентіңнің екеуінің аты да періштенің құлағына шалынсын!

Мағаз аға:

– Әлгі ... ертегідегі «Қарт қожақ» батыр ма оның?

Жүсіпбек:

– Ертегідегі Қарт қожақ емес, Маға. Бүгінгі Жұман ақсақалдың баласы – Қартқожа. Білесіз. Өзіңіздің Қартқожаныз.

– Соны роман етпексің бе?

Жүсіпбек:

– Ия, Маға! Гәп, міне, сіздің осы таңдануыңызда.

Тасқа ылғи қына шыға бермейді. Шынар шығаруымыз керек. Кешегі

өмір шиырынан бүгінгі өмір туралы. 1916 жылғы көтеріліс есіңізде ме? Алғабас тауындағы көтеріліс... Сонда көтерілісшілер ішінде, көтерілістің мәнін әлі түсініп те болмаған, босаң, момын, уыз жігіт Қартқожа, көтерілісшілер тарай бастағанда салы суға кетіп, арық торы байталына солбырайып мініп, солғын тебініп үйіне қайтып бара жатқан Қартқожа 1920 жылы апрель айында Сұлтанмахмұттың көңілін сұрай барады. Сонда орысша оқуға Сұлтанмахмұтқа уәде береді. Артынан Қартқожа Омбыға оқуға кетіпті. Рабфакқа түсіпті. Енді соның былайғы жәйін сөз етпекпін... Жаза бастасам да жазым баспау үшін аяқтауын асықпаймын» (4).

Романның үш бөлімінде көптеген тараулар бар. Қазақ даласы, өмір-тұрмыс суреттерінен өзге Қартқожаның адами әлемі, дүниетаным иірімдері кең орын алған. Автор өмір-тұрмыс сырларын терең зерттеп, соған сай еңбек адамдарын, олардың іс-әрекеттерін нанымды көрсетеді. Қыр көріністері, қазақ отбасының жүдеу тұрмыстары, адамдардың қарым-қатынастары, өмірге, еңбекке көзқарастары реалистік сипат алған.

Бұл жайттар роман табиғатынан, әсіресе Қартқожа төңірегінен терең танылады. Қартқожа романы деректі шығарма емес, жазушының нақты өмір матермалдарын көркем жинақтауынан туындаған дүние. Бұл туынды – Ж.Аймауытовтың шығармашылық табысы болуымен қатар, қазіргі қазақ әдебиетінің де табысы. Дәуір шындығы көркем өнер шындығына айналған, көп қырлы, көп сырлы нағыз халықтық шығарма.

«Қартқожа» романында ұзақ заман хикаясы баяндалады. Ірі тұлғалар, мықты характерлер, мінез-құлықтар бар. Ескінің өшіп, жаңаның өсіп келе жатқан заманында күрескерлік дәрежеге көтерілген Қартқожадай қажырлы жанмен танысамыз. Қартқожаның көзқарасындағы, дүние танымындағы үлкен эволюция нанымды дамып отырады. Бұған романның соңғы бөлімінде Қартқожаның – саяси күрескер, қоғам қайраткері ретінде көрінуі дәлел бола алады.

Қартқожаның жүріп өткен жолы, өміртағдыры арқылы көркем де кестелі, кемел суреттелінеді. Жазушы қолтаңбасынан өмір-тұрмыстың сырлы суреттері, ой-сөз жүйесінің үйлесім-өрнектері, стиль сұлулығы ерекше серпінмен, шабытпен баяндалады.

Романда жастар бейнесі көптеп кездеседі. Оқыған шәкірт – Жүніс, оның ғашығы – Шәмкен, патша жарлығына наразы – Дәрмен, Имақан, Нығыман т.б. өзіндік көзқарастары бар, әрі азаттық үшін алыса білетін, сыртқы жаудан елін де, жерін де қорғауға дайын тұлғалар ретінде есте қалады. Олардың бір-біріне деген қарым-қатынасы, өзара ынтымақтастығы нанымды әсер қалдырады. Ортақ іске бар адамдай жұмылулары да сенімді, мәнді.

Романдағы жастар бейнесі, соның ішінде Дәрмен сегіз қырлы, бір сырлы дарын (ақын әрі әнші, батыр әрі палуан), әрі өткен мен келешек туралы өзіндік көзқарас, түсініктері бар. Оның ақын-әнші өнерпаздығы Қартқожамен қатар қалың көптің көңілінен шығады. Дәрмен ән-өлеңі арқылы қазақ өмірін, адамдары мен даласын, ел-жер сипатын кең көлемде көрсетеді. Мысалы: «... жігіттер Дәрменге тағы да айт деп сұрады. Ол өзі де айтқалы отыр екен, бөгелген жоқ. Иманжүсіпті, Бүркітбайдың «Мұстапасын», Жарылғап қажының «Алтыбасарын», тағы бірнеше әндерді түйдегімен тастап жіберді. Мұң мен назы аралас Мұстапаның зарлы әні, жорғадай тайпалып, күйіндай екпіндеген Жарлығаптың екілі «Алтыбасары» Дәрменді де қызықтырды, екілендірді, салған сайын оның ас-қардай асқақ, Арқадай байтақ, тұлпардай желді, алыптай еркін ащы айғайы аспанға құлаш сермеді, тау да сай да, бұлақ та, тал да Дәрменге үн қосты» (2, 726.). Жазушы өнер тақырыбын, осы төңіректегі ойлары мен толғаныстарын – Дәрмен таланты, өнерпаздығы арқылы кеңінен көрсетеді.

Романдағы Сұлтанмахмұт пен Қартқожаның сұхбатынан көңіл жақындығы сезіліп тұрады:

«Сол жылы Сұлтанмахмұт деген жас ақын Семейден ауырып, еліне келген. Қартқожа Махмұтты білген. Ол ақ жүрек, кедейшіл, жалынды жас ақын болатын. Елдегі байлардың, жуан атаның нашарға істеген қиянатын, зорлығын газетке жазып, күштілермен ұстасып жүретін. Сұлтанмахмұт жуандардан қорықпайтын, бетің-жүзің демей, көңілдегісін айтып салатын. Семейдегі жастар Сұлтанмахмұтты қолдайтын, үлкендері адамгершілігін, турашылдығын, тазалығын, ақындығын бағалап, сыйлайтын ...

Махмұт үйде екен. Қартқожаның келгеніне қуанып қалды. Бірақ жүдеу екен, жөтелі жиі

ұстап, көп сөйлесе зорланып қалады екен...» (2, 120-121бб.).

Ақиқатында автор Қартқожа мен Сұлтанмахмұттың өзара сұхбаты арқылы халық болашағына қатысты көкейтесті мәселелерді (азаттық, еркіндік, елдік, мұрат, тәуелсіздік талаптары т.б.) кеңінен қозғайды. Әсіресе азаттық, теңдік мәселесінің қазаққа, оның өмір-тұрмысына ауадай қажеттілігі терең сезіледі. Ел еркіндігі мен тәуелсіздігі қашанда қымбат, қастерлі екенін назарда ұстасақ, мұның ортақ, үлгілі үрдістері – Қартқожа мен төңірегіндегілерден (Сұлтанмахмұт, Дәрмен т.б.) олардың көзқарас, әрекеттерінен жарқын көрініс тапқан.

Егер біз әрбір кейіпкердің тілдік ерекшелігін тауып қолдана білу әдебиеттің басты шартының бірі десек, ол міндет Ж.Аймауытұлының шығармасында мейлінше жан-жақты, кең жүзеге асқанын көреміз. Бұл, әрине, жазушының қоғамдағы билік баспалдағының түрлі биігінде тұрған адамның сөздік қоры арқылы сол дәуірдің тыныс-тірлігін өз дәреже, деңгейінде бейнелей отырып шындықты айту болып есептеледі. Бұл орайда ғалым Б.Шалабаевтың мына пікірі орынды: «Қазақ романының алғашқыларының бірі «Қартқожада» халықтың күнделікті қолданысындағы қарапайым сөздер автор қаламынан төгіліп отырады. Роман лексикасынан, қазіргі прозада бар болса да, некен-саяқ кездесетін (белгілі бір стильдік мақсатта), өз тұсындағы сан-алуан сөздік үлгілерін табамыз. Мысалы: нашар (кедей), бейуаз (бейкүнә, бейшара), азбеніш (алданыш), қарға (бала), аяғын шырмау (үйлендіру), қазан бұзар (тентек), сөкетті қылу (кінәлау), үшкөл (школа, мектеп), перуаштік (аудармашы), нашалнік (бастық), біткенше (азғана), бұзық (ғаламат) т.б.» (5, 41б.).

Жазушы игерген әдеби әдіс өзінің тіл өрнегіне қатысты ерекшелігімен біртұтас бірлік тауып, шығарманың идеялық, көркемдік сапа-

сын анықтаған жағдайда, сол сапаның белгісі шығарманың мазмұны мен пішінінің дүниетанымына сай өмірді көркемдік заңымен игеру жолы деп білуіміз керек.

Ж.Аймауытұлының «Қартқожа» романы қоғамдық-әлеуметтік құбылыстарды, өмір-уақыт шындықтарын, қазақ ауылындағы дәстүр өнегелерін, тұрмыс-салт суреттерін басты тұлға Қартқожа төңірегінде топтастырып, сол арқылы адам әлемін еңбегі мен мақсат-мүраттарын көркем, нанымды баяндайды.

Жазушының «Қартқожа» романындағы көшпелі өмірдің көріністері, өмір шындығы мен уақыт сырлары тарихи дәлдікке, ақиқат жайттарға негізделеді.

Қартқожа жолы – қазақ халқының басынан өткерген әр алуан құбылыс, көріністермен үндес, сәйкестікте суреттелінеді.

Жазушы еңбегі мен шығармашылық ізденістерінен өмір шындығы, оны көркемдікпен игерудің алуан үлгі-өрнектері бар. Халық әдебиетінің үлгілері, адами құндылықтар мен өмірдің шынайы шындықтары кеңінен орын алған «Қартқожа» романы – қоғамдағы адам факторын, адамгершілік-рухани мәселелерді, ең негізгісі, қазақ халқының қиын да күрделі кезеңдерін көркем, шебер де шешен сөз етеді.

«Қартқожа» романының рухани байлығы – халқымыздың өткен өмір-тарихы туралы көркем де жүйелі баяндап, ондағы басты тұлғалардың адами әлемі мен асыл бейнелерін кең көлемде көрсете білген шығармалардың қатарына жатады.

1. Әбдіманұлы Ө. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 104 б.

2. Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.

3. Сағынбекұлы Р. Жүсіпбек Аймауытұлы (Өмірі мен қаламгерлік хақында). – Алматы: Рауан, 2007.

4. Әбілев Д. Жүсіпбек аға // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 13 қазан.

5. Шалабаев Б. Көркем проза тілі. – Алматы: Білім, 1994.

Л. Мекебаева
Мастер художественного стиля

В данной статье анализируются важные для казахской литературы исторические события и особенности художественного мира романа «Қартқожа», а также писательское мастерство Ж.Аймауытова.

Mekebaeva L.
Master of artistic style

This article examines the historical events important for the Kazakh literature and features of the artistic world of the novel "Kartkozha", also Creative Writing Zh.Aymayutova

Н. Нұрәділ,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың II курс магистранты

ЖАЗУШЫ СӘБИТ МҰҚАНОВ ЖӘНЕ ОҚЫРМАН (С. Мұқанов хаттары негізінде)

Жазушы Сәбит Мұқановтың әдебиет тарихында ғана емес, халық жүрегінде де алар орны ерекше. Әдебиет әлемінде жазушыға зерттеушілер тарапынан берілген бағалар мен пікірлер жетерлік. Алайда ұлы жазушыны тудырған халықтың берген бағасы кез-келген биік атақ-дәрежеден де асқақ тұрады даусыз. Заманы даңқын әуелеткен жазушының шығармашылығына сүйсінген халық азаматтары өз алғыстары мен пікір-ұсыныстарын хат арқылы жеткізіп отырған.

XX ғасырдағы ең көп хат алған, жазған адам бұл – әдебиетіміздің классигі Сәбит Мұқанов. Орыс классиктері өздеріне келген хаттарды өз кезінде томдарына енгізіп, жарыққа шығарып үлгерген. Ал Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасы әлде қайда мол бола тұра, томдарына енген жоқ.

Академик С. Мұқанов – өзі қатарлас ақын-жазушы, қоғам қайраткерлерінің арасында халықтан көп хат алған және сол хаттарға тие-сілі жауап қайтарған халық жазушысы.

Мұны жазушының көзі тірісінде қазақ радиосына берген сұхбатында өзі кең көсіліп әңгіме еткен. Жазушы сұхбатында хат жинау мақсатын былайша баяндайды:

«... ал, енді, біз әр уақытта үлгіні орыстан аламыз, орыс мәдениетінен аламыз. Мен ғана емес біздің бұрынғы бабалармыз – Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, одан бергі интелегенция, Спандияр Көбеев, бер жағында Сәкен Сейфуллин осылардың бәрі орыс мәдениетіне сүйеніп барып өскендер. Менде солай өстім ғой деп ойлаймын. Мынау, орысша оқи бастағаннан кейін, мен орысшаға 1922 Орынбордың Рабфагына келіп сабаққа түстім да, сосын барып орысша оқи бастадым. Алғашқы кезде нашарлау келдім, сосын жүре-жүре жетіліп кеттім. Сонда орыстан алған тәуір үлгімнің біреуі – хатқа сақ қарау. Біреуге өзің жазасың, өзіңе біреу жазады. Осылардың бәрін жинай беру. Бұл жағынан қарағанда, бұл мақтанғаным емес, қазақ жазушыларының ішінде менен көп жинақшысы болған жоқ.

Кешегі Мұхтар марқұм Әуезов қатты өкінетін еді: «мен бұрынғы хаттарымды жинаған жоқпын», - деп. Сол, кей уақытта маған қызғаныш көзбен қарау, жақсы мағынада. Маған айтатын еді: «сен қалай жинақсың» деп. Өйткені менің сол хат танығаннан бастап, содан бергі хатым біреуден өзім алам, біреуге өзім жазам, соның бәрі жиналып келе жатыр. Мақал деген халықтың тәуір ойы ғой. Қазақта мынадай мақал бар:

«Есік алды төбе болса,

ерттеулі ат төбелдей.

Ауылында қарт болса,

жазып қойған хатпен бірдей» деген. Ал

енді, осы сөздің мағынасы үлкен өзінің. Өйткені, ең алдымен хатты бірінші орынға қояды. Абайдың бір өлеңінде бар:

«Шөлдеген жан су көрсе,

Бас қоймай ма бастауға» - деген.

Орыстың мәдениеті биік, жоғары мәдениет болды да бізге үлгілі. Сондықтан соның тілін біле бастағасын, оқи бастағасын –ақ соның манағы тәуір нәрселеріне құмартып, соны оқи бастадық. Сонда байқасам, мысалы, Пушкин, Гоголь, Толстой тағы толып жатқан классиктер бар, солардың шығармалар жинағы деген болады. Біреуінікі 5 том, Біреуінікі 10 том, Біреуінікі 30 том, Біреуінікі 40 дегендей. Солар том-том болып шығып жатады да, солардың аяғына әлгі, хаттар және переписка дегенді қат-қабат хат жазысу дейміз. Солар бірнеше том болып кіреді. Ал, мына орыстың Тургенов деген жазушысын бәрімізде білеміз, жақсы көреміз, Ленин жақсы көрген кісі ол. Сол Тургеновтың революциядан бұрынғы шыққан жинағында жалғыз хаттар мен переписканың өзі 15 том болып шыққан екен. Мен соны қызығып тұрып оқитын едім. Көркем шығармаларымен қатар сол хаттарға қызығып оқитын едім. Өйткені, көркем шығармаға не сөз болса соны жаза бермейсің. Ал хатқа, өзіңнің жақын досыңа, сенетін адамыңа жазған уақытта ешкімге айтпайтын сөздерді жазып айтып жатасың. Соларың бәрі хаттан табылады. Сосын мен ойладым, әлгі «генерал болуға үміттенбеген солдат оңбайды» деген орыстың ма-

калы бар. Бізде жазушы болармыз түбінде, сонда осы бізде де жинай берсек қайтеді деген ойменен тірнектеп, осы түк тастамай жинай беретін едім» [1]

Қазақ радиосының Алтын қорында сақталған осы бір сұхбат үзіндісінен жазушы Сәбит Мұқановтың хат жинау мақсатын анық түсінеміз. Адамдар хат арқылы көпке айта бермейтін сырын жазатынын ескерсек, шығармашылық адамдарының арасындағы хаттар әдебиеттегі құпиялардың бет-пердесін ашып, жана ша көзқарас қалыптасуына себеп болар еді.

Екінші жағынан хат арқылы (алған, жазған хаттары) сол шығармашылық адамының өз дәуірінде қалай бағаланғандығы, көркем туындысының халық көңілінен шығуы т.б. көптеген жайдан ашық хабардар болар едік. Тіптен хаттар арқылы біз оқып, жанымызға тұмар тұтқан туындының қандай жағдайда жазылғанын да білер едік.

Әдебиет классиктерінің түгел дерлігі бір-бірімен хат-хабар алысқандығы бәрімізге мәлім. Ол хаттардың көпшілігінде әдебиетке байланысты мәселелер айтылған. XX ғасырдың соңына дейін адамдар бір-бірімен хат алысып тұрғанын ескерсек, бұл кезеңдегі біз зерттейтін эпистолярлық мұралардың көп екендігін бағамдаймыз. Әдебиеттегі кейбір бұлыңғыр мәселердің шешімі де осы хаттарда көрініс табуы әбден мүмкін.

Қазақ әдеби тілінің функционалдық стильдерін зерттеуші ғалымдарымыз эпистолярлық стильге XVIII-XIX қазақтың хан, сұлтан, болыс, билерінің орыс империясының әкімшілік орындарына жазған хаттарын жатқызады. Ғалым Р. Сыздық эпистолярлық стиль жайлы: «Бұл стиль жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарының тілін танытатын сөз мәнері» - деп анықтама берсе [2, 257] олардың тілдік ерекшеліктері жайында профессор Б. Кенжебаев: «...тілі шұбар келеді. Араб, парсы, шағатай, татар, башқұрт, өзбек сөздері араласып жатады, жалпы «түркі» деп аталатын тіл болып келеді. Аты қазақша дегені болмаса, көбіне, тілі де, емлесі де қазаққа түсініксіз болады. Оларды қалың бұқара былай тұрсын, қазақтың мұсылманша оқыған, хат білетін – қожа, молдалары да жөнді түсінбейді» [3, 87], - дейді.

Шындығында да, XVIII- XIX ғасырлардағы хат мәтінінде көбіне араб-парсы, татар тілі элементтерінің қолданысы басым. Хат алысу XX ғасырдағы ақын-жазушыларымыз

бен қоғам қайраткерлерінде де жалғасын тапқанын ескерсек, эпистолярлық стильді XIX ғасырмен шектеп қалдырғанымыз орынсыз. Себебі бізге бұл кезеңдерден де көптеген жазба мұралар қалған. Алайда XX ғасырдағы жазушылардың эпистолярлық мұрасының тілдік ерекшелігі мен ондағы қозғалған әдеби мәселелердің мән-жайы әлі зерттеле қойған жоқ. Солардың ішінен біздің тоқталатынымыз С. Мұқановтың эпистолярлық мұрасы болмақ.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағатында жатқан

С. Мұқановтың жеке қорын ақтарыстыра бастағанымызда, жазушы жинаған том-том хаттарды өз көзімізбен көріп, қолыммызбен ұстадық. Жиналған хаттарды жеке тоқталып қарастырғанымызда әр қорда 2 тізбе, біріншісінде 396 іс, екіншісінде 45 іс, әрқайсысы 2 беттен 300 бет аралығындағы хаттар сақталған екен. Басым көпшілігі қазақ тілінде, ал кейбірі орыс тілінде және татар, ұйғыр, қырғыз тілдерінде жазылған. Қазақ тіліндегі жазылған хаттар қадымша, жәдитше, латын әліпбиінде, орыс әліпбиінде жазылғандары тең дәрежеде ұшырайды. Хат қоржыны негізінен 1928-1971 жылдар аралығын қамтиды. Хаттардың мазмұны да әр түрлі. Егер жалпы топқа бөлетін болсақ: Жазушының жеке басына келген хаттар, жалпы шығармашылығына келген хаттар болып бөлуге болады. Ал оқырманнан келген хаттарын әр шығармаға қарай жіктеуімізге болады. Жауап хаттар да дәл осылай. Онда мемлекет қайраткерлері, ақын-жазушылар, қарапайым халық, мектеп оқушылары бір сөзбен айтқанда еңбектеген баладан, еңкейген көріге дейін хат жазған. Сол хаттарға мейлі қай жақтан, қандай адамнан болмасын жауап хат жазып отыру, жауабын кешіктірсе себебін түсіндіру – сол кезде атағы таудай болып тұрған академиктің ұлылығы болса керек.

Жазушымен хат алысқан адамдардың атақ-дәрежесі әр түрлі. Жазушы қоржынындағы мәдениет, әдебиет қайраткерлерінің хаттарының өзі бір төбе, атап айтар болсақ, Ш. Құдайбердиев, І. Жансүгіров, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин, Ә. Нұрпейісов, Қ. Жүмалиев, Д. Қонаев, Б. Момышұлы, Т. Нұртазин, халық ақыны И. Әлібаев, Ж. Бектұров, т.б. Сонымен бірге,

С. Мұқанов Совет Одағы көлеміндегі жазушылардың көпшілігімен достық, бауырластық қарым-қатынаста болған. Оған дә-

лел ретінде орыс жазушылары А.А. Фадеев, М.А. Шолохов, Б.П. Пospelов, В.Т. Ладис, Т.И. Кочетов, С.Л. Кирьянов, азербайжан жазушысы Мирза Ибрагимов, татар жазушысы С. Құдаш, өзбек совет ақыны публицист Ғафур Ғұлам сынды жазушылармен жазысқан хаттарын айта аламыз.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік мұрағатындағы Сәбит Мұқановтың жеке қорында сақталған ұлы мұрасы, хаттары туралы жалпы әрі қысқаша мәлімет осы болмақ. Енді сөз әуенін басында айтып өткеніміздей қарапайым халық көзімен Сәбит Мұқановты танып көреуге арнасақ. Бұл жерде біздің сүйенетініміз, ол әрине дәлелді, ешбір жалғансыз, қарындашпен, қара көк сиямен газет-журналдың таза жерлеріне, ескі парақ беттеріне жазылған хаттар болмақ.

«Ардақты Сәбит!»

Сіздің шығармаларыңызды мен сүйіп оқимын. «Жұмабақ жалау», «Балуан Шолақ», «Сұлушап» сияқты кітаптарыңызды оқып шықтым. Өте жақсы жазылған, оқушының ой-ықыласын аударарлықтай істіліп жазылған.

Сүйікті Сәбит! Сіздің «Сұлушап» атты шығармаңыз неліктен роман болып аталды, үлкен поэма сияқты емес пе? Осы сұраққа жауап хат беруіңізді сұраймын.

Сіз менімен танысқыңыз келсе, мен Қостанай облысының Торғай ауданындағы қазақ орта мектебінде оқимын.

Сәлеммен сіздің әлде өмір сүріп, совет әдебиетінен көрнекті орын алып, біздер үшін кітап шығаруыңызға тілектес Арғынбек Қашаганов

23/06/1947

Сәлеметсіз бе қадірлі әкей!

Халыңыз жақсы ма? Әрине, сіз мені танымайсыз. Сізді әкей дейтін себебім, бүкіл қазақ қыздарының үлгі тұтатын, менде сондай болсам деп армандайтын ұлы шығарма «Ботагөздің» авторы сіз болсаңыз. Сізді біз ең құрметті атақ «әкей» деуге правомыз бар! Мен сіздің «Ботагөз» деген шығармаңызды өте ұнатам. Ол менің арманымның негізі. Мен биыл 18 жасқа толдым, кәзір сізге хатты бірінші Алматы, Чернышевский көшесі 52 үйде (туысқанымыздың үйінде) отырып жазып отырмын, міне 18 жыл бойы өзімді өсіріп, тәрбиелеген, оқытқан отаныма әлі пайда келтірген жоқпын! Осы есіме түссен мені ұят қысады! Островский, А.Гайдар он сегіз жасында не істегені жұртқа мәлім. Биыл үйім-

нің жағдайы болмағандықтан ЖенПИ-дің сыртқы бөліміне кітапханашылар факультетіне документімді тапсырдым. Зиюль күні бір бірінші емтихан шығарма. Мен бір жыл бойы Талды Қорған облысының, Қаратал ауданындағы, Бесқайнар селосында кітапханашы болып қызмет атқардым. Кітапты өте қастерлеймін, өйткені онда әртүрлі адамдардың өлмес тағдыры, қуанышы, күйініші бар. Сіздің кітаптарыңыз бізбен бірге өмір сүреді, өзіме осындай сенімді іс тапсырғанына да қуанам. Сізден бір тілегім мені де қарапайым жұмысшы семьясының қызық көп ұл-қыздарының бірі деп санаңыз! Көп жылдан бері сізді жасырын түрде өзімнің әкем есебінде қадір тұтам, мақтаныш етем!

Ден-саулығыңызды сақтаңыз! Тек қана сізге емес, халқыңызға да, мына кейінгі жеткіншек бізге де өмірңіз қымбат! Уақытыңызды алсам кешірім сұраймын. Сәлеммен Нұрила Бектемірова

Қымбатты ағай Сәбит!

Сізге мыңдаған оқырмандарыңыздың бірі қатарында хат жазып отырмын. Сіздің «Ботагөз», «Өмір мектебі» деген кітаптарыңыз менің ана тілім қырғыз тіліне аударылып, қырығыз оқушыларының сүйген кітабы болып қалды.

Сіздің жырменен жазған «Сұлушап» деген шығармаңыз бар екен. Осы шығармаңызды еш жерден кездестіре алмадым. Мүмкін болса сол қазақ тіліндегі кітабыңызды пошта арқылы салып жіберсеңіз жақсы болар еді.

Сізге құрметпен:

Гвардияның қатардағы солдаты Рысқұлбек Бакиров

Менің адресім: Туркіменская ССР

Город Кушка В/ч 04175»Б»

Қымбатты Сәбит!

Жақында драма театрында сіздің «Шоқаныңызды» бесінші рет барып көрдім. Қалық бұрынғыдай театрға лық толды, ине шаниар жер болмады. Қалық ықыласымен көрді. Сіз болған жоқсыз, Мәкең болды. Ойынның кей жеріне мейірімі қанып күлген қалық, әр жерен «әй, Сәкең ай», «әй Сәбит ай» десіп отырды. Әрине бұл еңбегің мәңгілік еңбек қой.

Сен ойынның аяғында, қалық сөзін келтіріп Шоқанның атын қалық мәңгілік алтын жазумен жазады деп келтіргенсің. Әрине бұл сөзді бір мәнде сенің өзіңі де жолдауға болады. Осы Шоқан сияқты еңбектерің үшін, сенің атыңды да, тарих, қалық, әдебиет еш

уақытта өшпейтін алтын жазумен жазады гой. Бірақ оны, сізде, Мәкеңде, біз сияқты ниетті адамдардың өз көзімен көрмейді гой. Сол себепті, сіздің еңбегіңіз үшін қуанғаннан басқа айтарым жоқ. Құрметпен Әшімбек 15/2/1957

Осы берілген азғантай хаттардың өзінен-ақ жазушыға деген халықтың ықыласы ерекше болғандығын көреміз. Жазушының әр жазған шығармасы халықтың жүрегінен орын алып, жоғары баға алып отырған. Оған оқырман қауымнан келген том-том хаттар куә.

Қандай да бір шығармашылық адамына еңбегінің халқы тарапынан бағаланып, алғысын алып жатса одан артық бақыт жоқ шығар деп ойлаймын. Әдебиет классигі Сәбит Мұқановтың халықтың қарапайым азаматтарынан алған және оларға жазған хаттары мұрағат қоржынының басым көп бөлігін құрайды. Біз назарға ұсынып отырған бірнеше хат солардың ішіндегі ең қысқа әрі ең қарапайымы.

Н. Нурадиль. Писатель С. Муканов и читатель (Через письма читателей С. Муканова)

В статье рассматривается эпистолярное наследие классика литературы С. Муканова, через письма читателей передаются теплые отзывы о писателе

N. Nuradil. The writer S. Mukanov and his reader (through letters of S. Mukanov readers)

The article deals with the epistolary heritage of the classic of literature S. Mukanov through readers' letters with warm reviews about the writer

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік мұрағатындағы Сәбит Мұқановтың жеке қорында достық сыр шертілетін, әдебиет, әлеумет мұңы айтылатын хаттар том-том болып үйіліп жатыр.

Жазушы хаттары бейне теңіз сияқты, онда адуынды толқындар да, әлсіздері де, киті де, шөрегей балықтары да бар. Ал теңіз тұнып тұрған қазына. Жазушы қалдырған қазына, эпистолярлық мұраны зерттеу – бүгінгі әдебиетіміздің кезек күттірмес мәселесі.

1. Сәбит Мұқанов жайлы әдеби хабар. Қазақ радиосының «Алтын қоры», Д-934

2. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасыр). – Алматы: «Ана тілі», 1993.

3. Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихынан мәліметтер. - 1956.

4. 1634 қор, 1 тізбе, 208 іс, 6 бет.

5. 1634 қор, 1 тізбе, 210 іс, 7 бет.

6. 1634 қор, 1 тізбе, 210 іс, 6 бет.

7. 1634 қор, 1 тізбе, 234 іс, 76.

Нұржанова Ботакөз Нұртанқызы,

ҚазМемҚызІІУ, Алматы, Қазақстан, bnurzhanova@mail.ru

АРНАЙЫ МАҚСАТТА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТІЛ МӘСЕЛЕСІ

Әдеби тілдің негізін құрайтын басты арналардың бірі – ұлы ақын-жазушылардың шығармалары екендігі даусыз ақиқат нәрсе. Ол шығармалар сол кездегі әдеби тіл мен жалпы-халықтық тілдің қолданым ерекшеліктерінен хабар береді, ұлттық тілдің сол кезеңдегі құрамы мен құрылымдық ерекшеліктерін айғақтайды, тілдің тарихи даму жолындағы заңдылықтарды анықтауға жағдай жасайды, ақындық өнердегі заңдылықтарды белгілеуге, дәстүрдегі сабақтастықты айқындауға мүмкіндік береді. *Ақын (жазушы) тілі сөздігінде* автордың шығармашылығы мен зертханасы тұтас күйінде, толық көрінеді. Автордың барлық шығармаларындағы (поэтикалық, прозалық, драмалық, т.б.) сөзқолданым үлгілері жүйелі түрде беріледі. Мұның өзі оның жеке шығар-

малары арасындағы ой, образ сабақтастығын айқындауға мүмкіндік берері сөзсіз. Мұндай еңбектер тіл тарихын зерттеушілер, жеке ақындардың шығармашылығын зерттеушілер, жалпы ұлт тілін оқытушылар үшін өте құнды болмақ. Бұл сөздіктің әсіресе ұлт тілінің әдеби түсіндірме сөздігін жасауда қажет болары анық. Себебі әдеби үлгілерден жалпылама қолданымға арналған түсіндірме сөздік үшін алынатын дәйектеме материал осындай ақын-жазушылардың шығармаларын тұтастай қарастыратын анықтамалық еңбектер негізінде, салыстырыла, салғастырыла, екшеле отырып, сұрыпталып алынғаны жөн болады. Бұл лексикографиялық еңбектер жазушының әдеби шеберлігін терең түсініп, бағалауға мүмкіндік жасайтын аса бай материалдар береді. Олар

тілдің тарихы мен сөз шеберінің өзіндік жеке стилін зерттеуге мүмкіндік беретін бірегей дереккөз, ақпарат көзі болып табылады. Мұндай еңбектерге деген қызығушылық сөз қадірін түсіне білетін оқырманның өз шеберлігімен халықтың тіл қазынасын байытатын прозаик, ақын, драматургтар шығармашылығының бастау көзін терең түсінуге деген ұмтылысын танытады.

Елімізде жазушы тілі сөздігін жасаудың тәжірибесі бірқатар мәселелерді алға қойып отыр. Бұл сөздіктер белгілі бір жазушы өмір сүріп, еңбек еткен дәуірдің тілдік жағдайын қаншалықты шынайы бейнелей алды? Олар жазушы тілінің стильдік ерекшеліктерін қалай тіркейді? Сөздікке лексиканы іріктеп алу өлшемдері қандай? Іріктелген материал қалай өңделеді? Осындай сұраулар жазушы лексикографиясының жалпы теориялық мәселелерін қарастыруға алып келеді.

Жазушы тілінің сөздігі - әдеби шығармадағы мәтіндерді саралап, жекелеген лексикалық бірліктердің, фразалық немесе атаулық тіркестердің мәнмәтіндік мағынасын анықтайтын, статистикалық қолданым жиілігін белгілейтін, сол арқылы ғылыми зерттеменің алғашқы сатысын қамтамасыз ететін жұмыстардың бірі. Сөздік жасалды делік. Сонда осы дайын өнім қалай жасалды? Ол қалай болса солай жасала салды ма, әлде оны жасауда белгілі бір ғылыми жүйе мен құрылым сақталды ма? Ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылды ма, әлде жоқ па? Әрине, онда өзіндік жүйе де, құрылым да бар. Оны түзуде өзгеден ерекше әдіс-тәсілдер де қолданылады. Демек, бұл жұмыс та арнаулы мақсат бойынша, осы мақсатқа сай арнайы әдістеме, әдістер негізінде жасалып отыр.

Халықтық тілдің ерекше бір түрі ретіндегі арнайы мақсатта қолданылатын тілдер туралы зерттемелер бар. Арнаулы мақсатты тілдердің жалпыхалықтық тіл мен оның түрлеріне негізделген жартылай автономды, кешенді семиотикалық жүйелер ретінде білімнің бір саласында немесе туыстас білім салаларында жұмыс жасайтын мамандар арасында болатын тілдік қатынаспен шектелген, арнаулы білімді қажет ететін тілдер болып табылатындығы белгілі [1, 26]. Шындығында, ұғымдардың нақты салаларда қалыптасқан жүйесін ашып көрсету үшін қолданылатын тілдік құралдардың жиынтығын арнайы мақ-

сатта қолданылатын тіл деп те, кәсіби тіл деп те атауға болады.

С.Е.Никитина арнайы мақсатта қолданылатын тіл бойынша жасалатын талдаудың төрт типін атайды: философиялық, стилистикалық, терминологиялық және статистикалық. «Философиялық талдау тұрғысынан ол тілдің ғылыми идеяларды бейнелеуге жарамдылығы мәселесін қарастырғанда, кәсіби ойды беруде негізгі қызметті табиғи тілдің атқаратыны белгілі болған. Кәсіби тілдің құрамдас бөлігі ретіндегі жасанды символикалық тілдердің бұған жарамсыздығы, олардың табиғи тілдің орнын баса алмайтындығы, табиғи тілді толық ауыстыра алмайтындығы анықталған. Стилистикалық талдау жасаған кезде ғылыми тілге тән «дәлдік», «объективтілік», «экспрессияның болмауы» тәрізді белгілердің стилистикалық белгілер болып саналмайтындығы, олардың нақты мәтінге жасалған талдаудың нәтижесі болмай, керісінше, *жалпы ғылыми ойлауға тән* белгілер екендігі анықталған. Терминологиялық талдаудың нәтижелері кәсіби тілге өте қажетті, пайдалы болғанымен, бұл жерде ескерілуге тиісті жағдай: кәсіби тіл ұғымыменен терминология ұғымы бірдей емес, терминология кәсіби тілдің лексикалық деңгейіне кіретін құрамдас бөлік қана. Статистикалық талдау кәсіби тілдің негізгі деңгейлерінің көпшілігін қамтиды, алайда, семантикада қолданылмайды. Кәсіби тілге жасалатын толық кешенді зерттеу талдаудың аталған төрт типін сабақтастыра қолданған кезде ғана мүмкін болмақ» [2].

Қазақ лексикографиясында осы мәселені зерттеген М.М.Малбақов метатіл ұғымының лексикографияда екі түрлі мағынада қолданылатынын айтады: «Бірінші, жалпы, кең мағынадағы бірінші қатардағы метатіл - белгілі бір ұғымға берілетін сипаттаманың тілі. Лексикографияның тіліне көшіргенде бұл сөздік бірліктерге берілетін сипаттаманың тілі, яғни *сөздіктің метатілі* болып шығады. Екінші метатіл - тіл білімінің жекелеген салалық терминдерін зерттеуде қолданылатын метатіл. Лексикографияның тіліне көшіргенде бұл лексикографияның жалпы салалық атауларының тілі, яғни *лексикографияның метатілі* болып шығады [3, 82-83].

Ғылыми метатіл мәселесін зерттеуші Ж.Мұсаева ғылымның кәсіби тілі туралы төмендегідей қорытынды жасайды: «бірін-

шіден, кәсіби ғылым тілінің негізін табиғи тілдің құрайтындығы, ал символикалық таңбалардың қосалқы ғана қызмет атқаратындығы белгілі болады. Екіншіден, кәсіби ғылым тілінің стиль болып саналмайтындығы және онда қолданылатын кәсіби белгілердің стилистикалық белгілер болып саналмайтындығы айқындалады. Демек, әдеби тіл тұрғысынан жалпылама мәнде айтылатын ғылыми стиль терминін салалық кәсіби ғылым тіліне қатысты қолдану жөн болмайды. Салалық ғылым тілі – стиль емес. Үшіншіден, терминдердің ғылымның арнаулы, кәсіби тілінің, яғни метатілінің құрамдас бөлігі ғана болып табылатындығы, ғылыми тілдің терминдерден ғана құралмайтындығы белгілі болады. Демек, «салалық метатіл дегенше, салалық терминология деп неге айтпаймыз» деушілік ғылыми тұрғыдан дұрыс болмайды. Төртіншіден, ғылыми метатіл арқылы жасалатын семантикалық талдау нәтижелерінің статистикалық тұрғыдан есептеуге келмейтіндігі белгілі болып отыр [4, 9-10] – деген қорытындыға келеді. Бұл туралы ғылым тілін зерттеген Қ.Алтайбекованың еңбегінде де кеңінен сөз болады [5]. Аталған зерттеулер барысында «салалық ғылым тілі – стиль емес» деген тұжырым жасалады.

Жазушы тілі сөздігі арнаулы мақсатпен кәсіби ғылым тілінде жасалатын жұмыс.

Жоғарыда жазушы тілі сөздігінің ғылыми сөздік екендігіне, оның мәтінінің ғылыми мәтін екеніне көзімізді жеткіздік. Сонымен қатар, жазушы тілі сөздігінің арнаулы мақсатпен кәсіби ғылым тілінде жасалатын жұмыс екендігіне де иландық. Келесі кезекте арнаулы мақсатпен түзіліп отырған осы еңбек ғылымның қай саласының заңдылықтары бойынша жасалып отыр деген сұрақ қояр болсақ, оған лексикографияның, оның ішінде жазушы лексикографиясының заңдылықтары бойынша жасалып отыр деп жауап береміз. Мұсаева Жанерке Олжатайқызының «Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың метатілдік табиғаты» атты диссертациялық еңбегінде қазақ лексикографиясының метатілі туралы жан-жақты сөз болады.

Еңбектің «Қазақ лексикографиясының метатілдік негіздері» деп аталатын бірінші бөлімінде *металингвистика*, *метатіл* атаулары туралы ғылыми тұжырымдар келтіріледі. Ж.Мұсаеваның жазуы бойынша, *металингвистика*, *метатіл* атаулары ғылыми айналымға

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап ене бастаған. «Тіл білімі бойынша үлкен энциклопедиялық сөздікте [6, 297] және «Тіл білімі сөздігінде» [7, 219] металингвистикаға «метатілді объект-тілдің сипаттау құралы ретінде зерттейтін лингвистиканың саласы» түріндегі түсінік беріледі. *Металингвистика* терминіне О.С.Ахманова сөздігінде: «1. (психолингвистика, экзопсихология); 2. «Екінші қатарлы» тілдер (метатілдер) туралы ғылым» деген анықтама келтіріледі [1, 230]. *Металингвистика* және *метатіл* терминдері қазақ тіл білімінде соңғы кезде жарық көрген Ғ.Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі» атты еңбегінде де қамтылады [8]. Аталмыш еңбекте металингвистикаға «тілді қолданушы адамдардың санасымен, қоғамдық өмірімен байланысты тілдің ішкі мағыналық ерекшеліктерін зерттейтін тіл білімінің саласы» ретінде түсінік беріледі. Сөздікте терминнің екінші мағынасы да (*табиғи адамзат тілін нысан етіп зерттейтін «екінші қатардағы» тіл туралы ғылым*) келтірілген. Осы сөздік мақалада *метатіл* терминіне сілтеме жасалады. Метатілге байланысты сөздік мақалада оның адамзаттың табиғи тілін объект («объект-тіл») етіп зерттейтін «екінші қатардағы» тіл, методологиялық тіл екендігі көрсетіледі [8, 213]. Бұл жердегі *екінші қатардағы тіл, методологиялық тіл* деген түсініктемеде аса құнды тұжырым жасалып отырғандығын айту қажет. Бұл біздің зерттеуіміздің тұжырымдарымен үндеседі. Одан әрі автор: «Тіл біліміндегі метатіл көбінесе объект тілдегідей тіл бірліктері негізінде жасалады. Сөйтіп, ол табиғи тілді сипаттай отырып, әрі өзі де табиғи тілдің бір бөлігі ретінде көрінеді. Тіл біліміндегі метатіл күрделі құбылыс, оның негізінде, бір жағынан, терминаралық жүйелі қатынастар, екінші жағынан, тілді зерттеуде қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерінен тұратын жалпы ғылыми лексика жатыр» деген тұжырым жасайды. Ғалым, біріншіден, метатілдің *терминаралық жүйелі қатынастарға* қатысын өте дәл байқаса, екіншіден, метатіл негізінде ғылыми лексиканың жатқандығын да айқын білдіреді. Автор «ғылыми қатынас құралы ретінде терминнің метасөйлеуде нақты байқалатынын, олардың қатынасының лексикографиялық құралдарды жасауда, белгілі бір терминдерді түсіндіруде көрінетінін» жазады. Осы жерде терминнің мазмұны метатіл жүйесіндегі тіл бірлігі ретінде ашылатындығы

да сөз болады. Бұдан әрі автор: «метатілде қабылданған тіл біліміндегі ұғымдар жүйесі методологиялық бағыттарға қатысты болып келеді. Белгілі бір бағыттың философиялық (методологиялық) негіздеріне байланысты бір термин әр түрлі түсіндірілуі мүмкін» деген түсініктеме жасап, *фонема* терминінің әр түрлі фонологиялық мектептердегі әрқилы түсіндірілуін мысалға келтіреді. Шынында да, метатілдік зерттеулер осындай әрқилылықты өзара салыстыра, зерттей отырып, ғылым саласындағы ғылыми тілдің апаратын бір ізге түсіреді.

Айтылғандарды қорытар болсақ, нақты ғылым саласында кәсіби зерттеу жүргізу үшін сол саланың қалыптасқан ғылыми тілі (метатіл) болуы шарт. Салалық ұғымдарды әр автордың әрқилы атаушылығы, терминдердің тұрақсыздығы ғылымның дамуына өлшеусіз зиян келтіреді. Бұл ғылымның сол саласындағы ғылыми апарат атауларын, терминдерді

жүйелі түрде зерттеудің болмауынан, салалық ғылыми тезаурустың қалыптаспағандығынан болады. Лексикография туралы базалық білімнің қажеттілігі анықтала түседі.

1. Ахманова О.С. К вопросу об основных понятиях метаязыка лингвистики // Вопросы языкознания, 1961, №5.

2. Никитина С.Е. Семантический анализ языка науки. На материале лингвистики. М., 1987. -109 с.

3. Малбаков М. Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері. Филология ғылымдарының докторы диссертациясы. Алматы, 2003.

4. Мұсаева Ж. Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың метатілдік табиғаты. Филология ғылымдарының кандидаты авторефераты. Алматы, 2006.

5. Алтайбекова Қ. Терминологиялық бірліктердің лексикографиялық сипаты. Канд.дисс.авторефераты. Алматы, 2009.

6. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. М., 1990.

7. Тіл білімі сөздігі. Алматы, 1998.

8. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы, Сөздік – Словарь, 2005. – 440 б.

Нуржанова Ботакоз Нуртанкызы

Функционирование языковой проблемы в профессиональной цели

В статье речь идет о том, что отдельная конкретная научная сфера (лексикография) должна иметь свой научный язык

Nurzhanov Botakoz Nurtankyzy

The functioning of the language problem in the professional goals

In this article it is discussed about the fact that a specific scientific field (lexicography) must have a scientific language.

Г. Нұржігітова

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ мемлекеттік тіл кафедрасының аға оқытушысы

МАМАНДЫҚПЕН БАЙЛАНЫСТЫРА ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Білім беру жүйесінің алдына қойған мақсаты өмір сүріп отырған заманындағы адамзаттың прогрестік даму ерекшелігіне, қоғамдық-тарихи, саяси-әлеуметтік, экономикалық жағдайларына сай негізделеді. Қоғам ғылыми – техникалық тұрғыдан іргелілеген сайын адамдардың өмірге деген көзқарастары, білімге, тілді үйренуге деген құлшыныстары күннен-күнге арта түседі.

Оқу үрдісін ұйымдастырудың негізгі және басты формасы – сабақ екендігі мәлім. Мемлекеттік тілді студенттерге үйретудің басты жолы қазақ тілі сабағын дұрыс ұтымды ұйымдастыру болып табылады. Қазіргі таңда тілді

үйретуде студенттің таным белсенділігі қызығуының, тіпті оқуға деген құлқының төмендеуінің негізгі себептері – сабақтың бір сарынды деңгейде өтуі.

Оқытушы әдістемесінде күнделікті ізденісінің болмауынан оқытуда бір ізділік пайда болады, ол бірте-бірте тіл үйренушілердің қызығуын жояды.

Бүгінгі таңда студенттер алатын ақпарат жан-жақты дамып кетті. Атап айтсақ, Интернет желісінің, электронды поштаның өсуі, күнделікті тұрмыста қолданысқа енуі студенттердің ойлау жүйесінің артуына, ақпараттарды мол қабылдауына өз әсерін тигізіп отыр. Сон-

дықтан оқытушы студенттермен тығыз қатынас орната отырып, шығармашылық байланыста болуы керек. Соңғы жылдары жоғары оқу орнында қазақ тілін мамандыққа сәйкес оқыту тілдің қолданыс аясын кеңейте түсті.

Қазақ тілін оқытуды басқа ұлт өкілдерінің, әсіресе, студенттер қауымының ауызша тілмен қатар, мамандығына байланысты бағытталған лексиканы жазу әрекеті арқылы меңгерудің орны ерекше. Оқытушының басты міндеті – болашақ маман иегерінің сөздік қорын мамандыққа байланысты лексикамен молайту, жазбаша тілдік қатынасты жүзеге асыру болып табылады.

Мамандыққа қатысты оқытудың басты мақсаты – өз мамандықтары бойынша алған білімдерін қазақ тілінде мамандықтарына қатысты жаңа сөздермен, сөз тіркестерімен байытады. Өз ойларын грамматикалық тұрғыдан дұрыс, логикалық бірізділікпен жүйелі жеткізуге үйренеді. Өз бетінше ізденуге мүмкіндік туғызады. Лексикалық тақырыптар грамматикалық материалдарға сәйкес әр мамандықтың ерекшелігіне қарай іріктелініп алынады. Оқытушы студенттерге ірі ғалымдардың өмірі мен қызметі және ғылыми еңбектерімен танысуына бағыт беріп отырады.

Бүгінгі заман талабына сай нарықтық экономика өркендеген кезеңде студенттердің яғни болашақ мамандардың ой-өрісінің жан-жақты бай болуы, тілді меңгеруде «қазақ тілі – қазақ халқының ана тілі» екендігін сезіне отырып экономикасын, мәдениетін дамытқан асыл мұра ретінде тани білуі қажет.

Кез-келген жағдайларда қоғам үшін өте пайдалы іс істеу үшін болашақ маман өз мамандығынан бұрын, адам бола білу мамандығын игеріп, қазақ халқының тілін, тарихын, мәдениетін бойына сіңіріп, оны жалғастырушы болып халыққа танылуы тиіс.

Осы орайда студенттерге қазақ тілін оқыту – ең маңызды іс. Қазақ тілін оқыту процесі де тіл дамыту жұмыстарынсыз жүзеге асыра білуі, ойын ашық айтуы, үйреніп отырған тілдің өзіне тән дыбыстарын дұрыс айтып, сөзді, буынды мәнерлеп оқи алатын болуы негізгі талаптар болып табылады.

Оқытушаға қажет білім – әдістемелік шеберлікпен қарулану. Студенттің психикалық қабілетін, іскерлігін ұтымды, жетілдіру сабақты нақты, дерекке сүйеніп тартымды ету арқылы мақсатына жетуі сөзсіз. Оқытушының еңбегінің жемісті болуы оның біліктілігіне,

әдістемелік шеберлігіне байланысты. Оқытушы өз ісін зерттеп жаңашыл әдіс-тәсілдермен студенттердің білім сапасын арттыруы қажет.

Күнделікті сабақта осы міндеттерді басшылыққа алып, студенттердің сөздік қорын байытуға көңіл бөліп, сөйлем құра білуге, байланыстырып сөйлеуге жаттықтырып, көрнекті және техникалық құралдарды пайдалануға аса мен берген тиімді. Белгілі бір ғылым саласынан толық мағлұмат алу үшін, терминдерді игеру, болашақ маман – өз ана тілімен қатар, мамандыққа байланысты сөздерді үйреніп, сөздік қорын байытуы керек. Оны келешекте қызмет барысында қолдану – олардың білімді де іскер, жан-жақты, өз мамандығын жетік меңгерген терең білімді де іскер маман болуына аса қажет. Осыған орай химия пәніне қатысты терминдерді оқыту процесі олардың мамандықтарына байланысты. Сабақ барысында периодтық жүйе, периодтық заң, бейметалл, топша, элемент атомдық масса терминдері іріктеледі. Сабақтың тақырыбымен мазмұнына сай сөздермен жинақталады. Сабақтың мақсаты жаңа сөздерді меңгерту, дұрыс сөйлеуге жаттықтыру, сөздік қорларын молайту сабаққа ынтасын арттыру және қалыптастару сөздерге сөйлемді дұрыс құра білуіне дағдыландыру.

Осыдан кейін студент, біріншіден, элементтердің қазақша атауымен танысады, жадында сақтайды. Екіншіден, элементті сипаттағанда реттік, бөлшектік сан есімдерді меңгереді, әрі пысықтайды.

Үшіншіден, мамандыққа байланысты етістіктерді меңгереді. Мысалы: артады, кемиді, өседі, азаяды т.б.

Төртіншіден, етіс категориясын оның ішінде ортақ етісті пысықтайды.

Мысалы: әрекеттесу, байланысу, қосылысу т.б.

Кестедегі элементтердің физикалық, химиялық қасиеттерін еркін сипаттап үйренген студент екінші кезеңдегі осыдан туындайтын химиялық қосылыстар, тұздар, қышқылдар, сілтілер, тотықтар тақырыбын өзі білетін тұздардың, қышқылдардың аттарын айту, формулаларын жазу, оларды қазақша оқи білуге дағдыландырады. Осы мәтіндерден көптеген етістіктер меңгеріледі. Мысалы: түзіледі, ұшып кетеді, шығады, кемиді, артады, алынады т.б.

Ендеше термин сөздермен жұмыс жасау оларды әлі тереңірек зерттеп оқытудың тиімділік жолын ізденуді қажет етеді.

Мамандыққа тиімді оқытудағы негізгі мәселенің бірі болып табылатын термин таныту жұмысындағы бағыт-бағдар деп білеміз. Мұның ғылыми жағынан негізгі әр жүйелі болуы маман-химиктермен бірге отырып жұмыс жасағанда ғана жүзеге асатыны анық. Қазақ тілінен сабақ беретін оқытушының да аянбай еңбек етіп, әр пәннен сөздіктерін, терминдерін жасауды өзінің борышы деп санағаны дұрыс.

Ал екінші жағынан тіл үйрету әрекетінің мынадай үлгілерін ұсынар едік. Ол оқу үрдісінің болашақ қызмет аясында жиі кездесетін жағдаяттар ойын арқылы кірістіріледі. Осы орайда рөлдік ұйымдастырылған ойындар оқытуда жедел оқыту әдістеріне тән шарттар барынша толық жүзеге асады.

1. Студенттердің оқу әрекетінің әр түрлілігі, жұмыс түрлерінің үдемелі дамуда өзгеріп, кезекпен ауысып тұруы.

2. Оқу үрдісінің элементтері студенттердің өзара әрекеттері барысында іске асып, оқу әрекетінің тұлға аралық тілдік қатынаста ашылуы.

3. Оқу барысында қазақ тілін үйренушілердің алдында жеке тұлғаға қатысты маңызды міндеттердің қойылуы.

Ойынның ерекше қасиеттерінің бірі – ол оқудың эмоциялық мәнін жоғарылатады тіл үйренушіге қажетті барлық жағдай туады. Студенттердің сабаққа қызығушылығын арттырады. Әрине сабақта рөлдік ойындар мен тапсырмалар дәстүрлі әдіспен оқытуда да қолданылатыны белгілі.

Сабақтың рөлдік ұйымдастырылуы тілдік материалды шығармашылықпен қолдану кезеңінде ғана емес, жаңа грамматиканы кірістіру кезеңінде де қажет.

Оқытушы игерілетін грамматикалық форманы қатысымдылық тапсырмалар арқылы ұсынылады. Осыны студент ойын түрде қабылдап, берілген тапсырмаларды орындау барысында өзіне байқаусыз жаңа лексика /термин сөздерді/ мен грамматикалық материалды да меңгереді.

Оқытушы мұқият ойланып тапсырмаларды өзгертіп, ауыстырып отырады. Осыған байланысты студент белгілі бір көлемдегі лексика мен грамматикалық материалдарды бірнеше рет қайталайды. Осы сабақтың берген жақсы нәтижесі білім деңгейлеріне қарай рөлдік этюд, рөлдік ойын, дискуссия түрінде ұсынады. Ойын түріндегі қатысымдық бағыттағы

тапсырмалар үйренушілерді әртүрлі әлеуметтік және кәсіптік рөлдермен беттестіреді. Сабақтағы ойындардың бірінде ойнай отырып мемлекеттік тілді білу көпұлтты ұжымдағы басшы беделін көтеретінін, кәсіптік – іскерлік қатынастарды кеңейту сияқты мәселелерді шешетініне көз жеткізеді. Қазақ тілінің қоғамдағы маңызын түсінеді. Осылайша қазақ тілінде кәсіптік іскерлік тілдесімге үйрене отырып студент белсенді әлеуметтік тұлға ретінде қалыптасады.

Оқу үрдісінің рөлдік ұйымдастырылуы студенттер арасындағы өзара жауапкершілік қатынас сезімін туғызады.

Студенттер шағын топпен жұмыс істейді. Табысқа жету үшін ұжымдағы әрбір мүшенің тілдік қатынасқа құрылған ойын тапсырмаларын дұрыс орындалуына және ұжымның жаппай ұйымшылдықпен жұмыс істеуіне байланысты. Сондықтан студенттер ойындағы сыңарын сүріндірмеуге тырысады. Тіл үйренушілер өзіне барынша сынай қарап, өзгеден үйренеді. Жоғары оқу орында оқитын студенттерді мамандыққа бейімделу үшін қолданылып жүрген рөлдік ойынның қысқаша сценарийін ұсынамыз. Рөлдік ойынның тақырыбы:

«Химия зерттеуші». Рөлдік ойында өткізудің мақсаты: кәсіптік қатынас саласында өзіндік жұмыс дағдысын, сөйлеу дағдысы мен біліктілігін қалыптастыру мен дамыту әр түрлі ақпарат көздерінен өз бетінше білім жинауға оларды ой елегінен өткізіп, кәсіптік саласында шығармашылықпен қолдана білуге, топпен жұмыс істеуге дағдыландыру химия саласынан зерттеуші мамандықты игерген маман тәрбиелеу.

I. Дайындық кезең:

а/ сұрақтар құрау

ә/ қатысушылардың сайыс ережелерімен танысуы

б/ рөлдерді бөлу: топ жетекшілері, қазылар алқасы, жүргізуші

II. Негізгі кезең:

а/ жүргізушінің кіріспе сөзі

ә/ әртүрлі сұрақтар

б/ мамандық жайлы айту

в/ термин сөздерді қолдану

г/ сайыс қорытындысын шығару

Міне, рөлдік ойындар мен пікірталас студенттер тілін дамытуда ерекше рөл атқарады. Студент мәдениетті түрде сөйлей білуге жаттығады. Сөз тіркестері мен сөйлемді дұрыс

құра білуге, орынды қолдануға үйреніп, сөздік қорын кәсіби лексикамен толықтырады. Осы рөлдік ойынның мақсаты – студенттің мамандыққа қатысты лексиканы меңгеруге деген ынтызарлығын ояту, тілдік қатынас жасауға талабын ашу. Тиімділігі – ойындар ойнау кезінде тілдік қатынастар ерекше маңызға ие болады.

Г. Нуржигитова

Эффективные методы обучения языка связанные со специальностью

В данной статье рассматривается методика обучения связанная со специальностью

G. Nurzhigitova

Effective methods of teaching the language associated with the profession

This article discusses the technique of training related to the specialty

Нәтижесі – тіл үйренушілердің өз бетінше тілді үйренуге септігін тигізеді, тілін дамытады.

1. «Ұлағат» журналы. №5, 2005 ж
2. «Қазақ тілі және әдебиеті» журналы. №2, №4, №6, №8, №10 2005 ж
3. «Казахский язык в русской школе» №5 2005 ж

А. М. Рахимова,

*Абай атындағы ҚазҰПУ Магистратура және PhD докторантура институты.
Алматы қаласы, rakhimova-86@mail.ru*

АДАМНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ СИПАТЫ: ШЕШЕНДІК СӨЗ ӨНЕРІ

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда интеллект адам сипатын білдіретін семантикалық өрістің жаһандық мәселелерінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Адам интеллектісін тексеру немесе интеллектуалдық сипатының деңгейін анықтау (адамның интеллектісі ойлау қабілеті, білімі, әрекетіне байланысты төмен және жоғары болуы мүмкін) бірден бір жолы – сөйлеу әрекетін бақылау. Адамның мәдениеті, әлеуметтік мінез-құлқы және ойлау жүйесі тілден және сөйлеуден тыс болуы мүмкін емес. Осыған байланысты психологтар арасында ойлау мен сөйлеу әрекеттері бір мағына беретін, бірдей қызмет атқаратын құбылыс па деген сұрақ туындаған. Біз Дж. Уотсонның: «менің ойымша, ойлау үдерістері тек қана сөзді дыбыс арқылы шығарудың моторлық дағдылары болып табылады» деген ойымен келісеміз. Оның айтуынша, «ойлау – бұл жасырын сөйлеу» [1, 22]. Осы мәселеге қатысты орыс психологтарының сәбидің психологиясына жүргізілген зерттеулерін назарға алуға болады. Мысалы, И.М. Сеченов бала әрқашан ойлап тұрған нәрсесін айтып тұрады, бес жастағы баланың ойы сөз арқылы немесе ерін мен тілдің қозғалуымен сыбыр арқылы беріледі деген пікір келтірген [2, 103]. Расында да солай, кейбір кезде ересек

адамдардың да ойлауы мен сөйлеуінің қатар келуі байқалып қалады. Осылайша, ойлау мен сөйлеудің тығыз байланысты екені, олардың балалық шақта айқын байқалып, адам есейгеннен соң санасының артуына байланысты ойлау кезінде анық сөйлеу реакциясы болмайды, жасырын қалыпқа түседі.

Тілдік қатынастың адам санасымен байланысы туралы психолог ғалымдардың пікірлері көп. «Тек жақсылық (мейірімділік) үшін ғана емес, сондай-ақ жамандық (зұлымдық) үшін де тіл бізді адам жасады. Тілсіз болсақ, біз тура иттер мен маймылдар сияқты болатын едік. Тіліміз барда біз адамбыз, бірде бір жануар қол жеткізе алмас қылмысқа да, қаһармандыққа да, интеллектуалдық жетістікке бірдей қабілетті, дей тұрғанмен көбінесе санасыз хауанның түсіне де енбеген ақымақтыққа бара алатын еркек пен әйелміз» деп Олдос Хаксли Д.Слобин мен Дж.Гриннің «Психолонгвистика» кітабының алғы сөзінде жазған.

Бұл жерде біз адам жүйелі, сапалы сөйлей білсе ғана ойлы, интеллектуалдық қабілеті жоғары болып саналады деген пікірді айтпақ емеспіз, тек **сөйлеу (тұжырымды сөйлеу) – адамның интеллектуалдық сипатын танытатын бірден бір көрсеткіш** екенін меңзеп отырмыз. Осы тұрғыда, халқымыздың ше-

шендік өнері адамның ақыл-ой жүйесінің даму деңгейін, сөйлеу мәнерінің ерекшелігін, ойын астарлап жеткізе білуін – жалпы жүйелі, тартымды әрі көңілге қонымды сөз саптауын ой-сана елегінен өткізіп айтатындығын көрсетеді. Шешендік өнердің даму тарихына ғалым Г.Қосымова: «Шешендік өнерді зерттеген ғалымдар шешендік өнерді билер сөзімен байланыстырып, шешен-билердің ұтымды, тапқыр сөздерін көркем сөз ретінде қарастырып келді... Халқымыздың ғұмырнамалық тарихында билер халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтаушы, ұлтты ұйыстырушы, елінің еркіндігін қамтамасыз ететін мемлекеттік мәмілегер, ру-тайпалардың басын қосып біріктіруші, халқының салт-дәстүрін берік ұстанушы, бабалардың кеменгерлік саясатын алға апарушы, кемел ойдың, ұлы даналықтың қайнар көзі, ұрпақ тәрбиесін ұлы мұрат еткен парасатты тәрбиеші, саңлақ өнерпаз қызметін атқарып отырды» деп, шешендіктің тарихын баяндау арқылы оны адамның *жогарғы санасымен* байланыстыра айтады [3, 98] да шешендік сөздің 4 сапалық белгісін көрсетеді, олар: **шешендік сөздің мазмұндылығы, сөздің дәлдігі және ойдың айқындылығы, тіл тазалығы, тіл көрнектілігі**. Осындай бөліністерді көрсете отыра, зерттеуші «шешендік сөз ақыл-парасатқа негізделсе, мазмұнды болады. «Ақыл», «парасат», «ес» сөздері белгілі дәрежеде «мән», «мағына» сөздерімен төркіндес. Шешендік сөздің мазмұндылығы сөйлеушінің ақыл-ой дәрежесіне, жан-жақты білімділігіне байланысты» [3, 98]

деген орынды тұжырым жасайды. Демек, мәні, мағынасы құнарлы, ойға қонымды, көпшілік көрерменге, тыңдарманға немесе оқырманға жетік әрі тоқтамды, шындыққа жанасымды сөз сөйлеу үшін адамның интеллектісінің ең бірінші қызметте екендігі дау тудырмайды.

Жоғарыда атап өткендей, адам интеллектісі көрсеткіштерінің бір тармағы – шешендіктің концептуалдануына мән берген жөн. Концептілердің жеке-жеке жасалмайтындығы белгілі. Бүгінгі таңда лингвистикада концептілердің арақатынасы, олардың өзара әсері өзектілік танытып отыр. Осылайша, «интеллект» концептісін зерттеу адамды сипаттайтын семантикалық өрісті көрсету сияқты мәселенің құрамдас бөлігі болып отыр. Сондықтан адамның интеллектісінің белгілеріне толық тоқталу үшін алдымен жеке-жеке қарастыру мақсатында адамның шешендігіне келейік.

Негізінен «шешен» ұғымын «интеллект» макроконцептісінің құрамына енетін базалық концепт ретінде қарастыруға толық негіз бар. Себебі, «шешен» сөзі, біріншіден, тілмар, тапқыр, екіншіден, ресми жиындарда шығып сөйлеуші адам (оратор) деген мағынаны береді [ҚТТС, 915] және адамның интеллектуалдық сипатын танытатын жан-жақты түсініктерді қамтиды. Мәселен, базалық концепт «шешен» сөзі деп алсақ, тіліміздің мол сөздік қорының арқасында оның микроконцептілерін таратып көрсетуге мүмкіндік бар. Оны жүйелі кесте арқылы көрсетсек:

Макроконцепт	Базалық концепт	Микроконцепт	Микроконцептінің түсіндірмесі (ҚТТС)
И Н Т Е Л Л Е	Ш Е Ш Е Н	Тапқыр	Тез ойлап, тымды сөз айта алатын алғыр, зерек (782 б.)
		Сөзшен	Көп сөйлегіш, сөзуар (740 б.)
		Сөзуар	Шешен, тілмар, сөзшен (740 б.)
		Тапқыш	Таба білетін, зерек, тапқыр (782 б.)
		Ойлы	Сана-сезімі мол, ақылды, саналы (625 б.)
		Парасатты	Ақылды, ойлы, білімді, зерделі (668 б.)
		Пайымдағыш, пайымшыл	Бір нәрсені байқағыш, аңғарғыш (665 б.)
		Көзді	ауысп. Білімпаз, көзі ашық (406 б.)
		Көкіректі	ауысп. Көзі ашық, есті, тәжірибелі (410 б.)
Е	Н	Шебер	Ұсталық, ісмерлік, іскерлік, білгірлік (910 б.)
		Аңдағыш,	Аңғарғыш, сезгіш, аңғарымпаз (49 б.)

К Т	андампаз	
	Зерделі	Ақылды, саналы, зейінді, есті (345 б.)
	Зейінді	Қабілетті, дарынды, алғыр, ынталы (344 б.)
	Тілді	Тілге жүйрік, сөзшең, ділмар; тілі өткір, ащы, улы (746 б.)
	Білгір	Көп білетін, білімдар, білімді (164 б.)
	Білікті	Жан-жақты түсінігі бар, білімді (165 б.)
	Білімдар	Көп білетін, білгір, білімді (165 б.)
	Ақылман	көне. Ақылгөй, ақылшы (35 б.)
	Алғыр	Зейінді, зерек, ұғымтал (40 б.)
	Кемеңгер	Дана, данышпан (302 б.)
	Санагер	Ойшыл, дана адамдар (706 б.)
	Данышпан	Ақыл-білімі асқан ойшыл адам (187 б.)

Кесте бойынша «интеллектіні» макроконцепт, «шешенді» базалық концеп және шешендіктің семантикалық құрамдас бөліктерін микроконцептілер деп алуымызға В.И.Убийконың концепт тақырыбына арнаған зерттеуі негіз болып отыр. Онда ол: «Суперконцепты, макроконцепты и базовые концепты представляют собой объемные ментальные образования, вбирающие в себя не только инвариант значений репрезентирующего слова, но и инвариант его словообразовательного гнезда и одновременно семантического поля. Этот объем заполняет его параметры. Чем больше параметры, тем больше объем концепта» деген пікірі түрткі болып отыр. Осылайша, суперконцепт астарында мағынасы бойынша неғұрлым көлемді ментальді бірліктер, неғұрлым аз тізбек құратын бірліктер – макроконцептілер, ал олардың құрамына белгілі бір шынайы құбылыстар туралы түсінік ортасын қалыптастыратын базалық концептілер енеді және одан кейінгі семантикалық топ – микроконцептілер. Міне, кестеде бөлініп көрсетілген 22 концептіні осындай тұжырымнан соң жинақтап отырмыз. Осы бағытта зерттеу жүргізуші ғалымдардың (Ж.Д. Сүлейменова, Л.К. Жаналина, К.К. Дүйсекова, А.М Байғұтова, А.Б. Әмірбекова) ой-тұжырымдарын саралай келе, белгілі бір абстрактілі немесе нақты заттар мен құбылыстар туралы мәлімет-түсініктердің жиынтығы концептілерді құрайды.

Қай халықтың болсын шешендік өнері белгілі бір тарихи кезеңнің, белгілі бір әлеуметтік ортаның (хандар, сұлтандар, ақын-жыраулар, би-шешендер) және сол кезең мен ортаның қалыптасып, дамуына байланысты адам баласының сана-сезімі деңгейіне байланысты

анықалады. Мәселен, бүгінгі таңда біздің елімізде өмір сүретін адамдардың интеллектілік көрсеткішін анықтаудың сан-салалы жолдары болса, ежелгі дәуірден бастап ХІХ ғасырға дейін шешендік қабілеттің жемісі, түрлі жазба мұралар арқылы, тарихи деректерден ғана сол кезең адамдарының интеллектуалдық сипатын анықтауға болады. Осы орайда, орыс психологы Б.Г.Ананьев «интеллектуальное развитие, неразрывно связанное с образованием, имеет свои критерии умственной зрелости, связанные с определенным объектом и уровнем знаний, свойственных данной системе образования в данную историческую эпоху» деп жазған [4, 37].

Шешендік өнер – ойлау жүйесінің шырынды жемісі. «Ойлау мен тіл тамырлас. Екеуі де жұмбақтай күрделі құбылыс. Ойды ойдағыдай жеткізу үшін оралымды, икемді тіл қажет. Нағыз шешен қапияда ой тауып немесе ойлап, ойша сөйлеп, лайықты тапқыр тілмен өрнектеп жеткізеді. Оның күдіретті миы, ақылсанасы еш уақытта тыным таппайтын алып фабрикаға ұқсайды» [5, 22].

Басты құралы сөз болып табылатын шешеннің айтқандары тыңдаушысының көңіліне ұялаудың өзі асқан өнерпаздықты, дарын-қабілетті керек қылады. Шешеннің интеллектуалдық сипатын дүниедегі түрлі құбылыстарға, болмысқа, қоғамдық оқиғаларға немесе басқа адамдарға, сана-сезімге қатысты айтқан сөздерінен анықтауға болады. Мысалы өз кезінде Бөлтiрiк шешен жүрген ортасына асқан ақылдылықпен айтылған терең мазмұнды ойларын қалдырып жүрген. Ол бiр кезде Тезектөрeнiң «Азбайтын, тозбайтын байлық қандай болады? Қайтпайын, таймайтын

қолдаушың мен қорғаушың қандай болады? Жарығы тұтас елге түскен қасиетті шырақ қандай болады? Жел жетпес жүйрік, асыл текті пырақ қандай болады?» деп көпшілік алдында қойған сұрағына саспастан:

«Дүниеде азбайтын бйлық біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде тозбайтын байлық біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде қайтпайтын қолдаушың біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде таймайтын адал қорғаушың біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде жарығы тұтас елге түсетін қасиетті шырақ біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде ердің басына қонатын бақ біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде елдің басына қоятын тақ та біреу,

Ол – ақыл.

Ақылсыз басқа қонса, бақ баянсыз,

Нақылсыз насқа қонса, тақ баянсыз.

Құдай ақылсыз бас болғаннан сақтасын».

Сондай-ақ, сөздің де адам санасының жемісі екендігін атай кете, былайша түйін жасаған:

«Сөзден тәтті нәрсе жоқ. Сөден ащы нәрсе жоқ. Сөзден жеңіл нәрсе жоқ. Сөзден ауыр нәрсе жоқ. Сөзді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылыңды, сөзіңді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт. Не сөйлейтініңді біл. Кімге сөйлейтініңді біл. Қай кезде сөйлейтініңді біл. Қалай сөйлейтініңді біл».

Шешендік сөздер тек қана адамның ақыл-ой, санасына байланысты емес, әлеуметтік-қоғамның кез келген мәселесіне қатысты айтылған. Ең бастысы, олардың мазмұны. Сол сияқты Ақтамберді жырауда:

Мінезді болса алғаның,

Одан артық жан бар ма,

Екі жаман қосылса,

Күнде жанжал, күнде шу.

Ұяларлық ар бар ма?)

Шал ақында:

Келін жақсы болса –

Үйіңе көп кісі келеді.

Келін жаман болса –

Келген кісі кеткісі келеді.

Ас құй десең төккісі келеді,

Төкпей құй десең сөккісі келеді – деген мол тәжірибе мен білімнің шешендік толғауы арқылы қорытылып берілуі бар.

Шешендіктің асыл үлгісін, интеллектінің бұлжымас белгісін мына тарихи оқиғадан да байқауға болады:

«Жиренше шешен жолаушылап жүргенде әйелі Қарашаш кенеттен дүние салады. Сапардағы шешенге бұл қайғылы хабарды қалай естіртуді білмей, ел қиналысады. Сонда қой соңында жүрген бір тазша бала: «Мені ана-рыңдар, мен естіртемін», - депті.

13 жасар тазша баланы алып, ауылдың ақсақалдары Жиренше жатқан ауылға келеді. Биік төбенің басында, дүйім жұрттың ортасында Жиренше шешен отыр екен. Тазша бала Жиреншеге келіп:

- Ассалаумағалейкүм, ақылы елден асқан Жиренше аға! Сізді аузымен құс тістеген, аққан өзенді тоқтатқан шешен дейді. Үш сұраққа мұрсат беріңіз, - депті.

Жас баланың батылдығына риза болған шешен мойын бұрып:

– Айта ғой, - депті ықыласы түсіп.

– Бауырың өлсе недейміз? – депті Тазша бала.

– Бауырың күйіп түсті десейші.

– Балаң өлсе не дейміз?

– Қос бүйрегіңді тірідей суырып алды десейші.

– «Қатын өлсе, қамшының сабы сынды» дейміз ғой онда, аға? – депті Тазша бала.

– Жоқ, қарағым. Жарың өлсе ошағыңның күлі шашылып, 32 қабырғаңды сөгіп алдым десейші!

– Ал, аға, бүкіл қабырғаңызға қалқан боламыз деп қалың ел-жұрттың келіп тұр, - дегенде Жиренше секем ала:

– Әй, көбейгір, балаларымның анасы, үйімнің жарық панасы, көзімнің қарасы, Қарашашым арманда кеткен екен-ау дүниеден, - деп ботадай боздағанда сақалынан алты тарам жас ағыпты деседі.

Демек, шешендік адамның жасына да, жынысына да, әлеуметтік ортасына да, қоғамдық беделіне де қарамай қалыптасып, дамитын қабілет. Жалпы, шешендіктің туындыларын тек қазақ халқының фольклорлық шығармалар жинағынан мыңдап қарауға болады. Кез келгені терең ой, астарлы интеллектуалдық сырға толы. «Шешен» концептісі, сонымен қатар, «ораторлық», «сұлулық», «конструктивтік сөз (ой)», «мәдениет», «этика», «дайындық», «батылдық», «логика», «дикция», сынды қызметі мен танымдық тұрғыдан бір-біріне жуық ұғымдармен жуық.

Сонымен, «шешен» базалық концептісі бірнеше микроконцептілерден тұратындығын және олардың әрқайсысы шешендікті анықтауда қажетті ұғымдар екендігін анықтадық. Хал-

қымыздың ұлттық танымымен тығыз байланысты, енталді сана-сезімімен орайлас «шешендік» қай кезде болмасын, ең алдымен, адамның интеллектуалдық сипатын танытатын концепт.

1. Уотсон Дж. Геология и человек. –Л.: Недра, 1986.-185 с.

2. Сеченов И.М. Психологические этюды.-СПб., 1873.-225 с.

3. Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері (Оқу құралы). –Алматы, «Білім», 2003.-260 бет.

4. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т.1.-М.: Педагогика, 1980.-232 с.

5. Негимов С. Шешендік өнер. -Алматы: Ана тілі, 1997. 208 бет.

6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.-Алматы, 2008.

Рахимова Айна

Интеллектуальные особенности человека: ораторское искусство

В статье рассматриваются интеллектуальные особенности человека, которые выражаются в концепте «шешендік сөздер»

Rakhimova Aina

Intellectual features of the human: Oratory

The article deals with the intellectual qualities of a person, which are expressed in the concept of "oratory"

Г. Рысбаева,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры, ф.ғ.к.

«КӨК БӨРІ» ЖӘНЕ «АЮ» ТОТЕМІНЕ ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Бүгінгі таңда республикамызда тәуелсіздікті нығайтуды дамыту мен мемлекеттің өркениетті елдер санатына қадам басуы жағдайында ұлттық, рухани-адамгершілік және материалдық құндылықтардың негізін зерделеу, оларды тиімді жүзеге асыру мәселелері ерекше көкейкестілікке ие болып отыр. Ал – бұл болса, мәдениет салаларын дамытуды, оның қалыптасып дамуындағы жетістіктер мен озық дәстүрлерді, халық тәжірибесін болашақ ұрпаққа жеткізуді қажет етеді.

Этностық дүниетаным мен салт-дәстүрге, наным-сенімдерге қатысты байырғы лексикадан қалыптасқан культтік фразеологизмдер сөз жоқ, халықтың рухани өмірін бейнелейді. Ертеде адамдар ру, қауым, тайпа болып өмір сүріп, өздері тұратын жерлерде кездескен жан-жануарға сыйынып, жан-жануарлар, аң-құс, құрт-құмырсқа, жылан тотемдерін тудырған. Осыларды киелі санаған адамдар оларды культке айналдырып, неге киелі екендігі туралы толып жатқан миф, аңыздар тудырған. Тотемдік түсініктер тек аңыз, ертегілерде ғана сақталмаған. Олардың кейбір жақтарын тіліміздегі жан-жануарларға, құстарға, төрт түлік малға байланысты қалыптасқан фразеологизм-

дер мен мақал-мәтелдерден, қанатты сөздерден, культтік лексемалардан айқын байқауға болады.

Түркі тілдес халықтардың жан-жануарлар тотемі: көк бөрі (қасқыр), аю, бұғы, арқар, ит сияқты; төрт түлік малға, аққу, қарға, қаршыға, құмай, бүркіт, үкі, т.б. көптеген құстар тотеміне, жылан, айдаһарға және басқа да жансыз заттарға табынған. Якуттардың арасында ең жиі кездесетін тотем – бүркіт, аққу және құзғын; телеуттерде – бүркіт; алтайлықтарда – аю; хакастарда – бүркіт; тувалықтарда – аққу мен бүркіт; тофаларда – балық, құзғын, бүркіт, аққу, шағала. Қарға түркі халықтарында хакастарда, туваларда, якуттарда, сахаларда киелі деп саналған. Якуттарда сахалар қарға тотем болумен қатар «жаһан құсы» дейтін ұғым болған.

Осы тұрғыда біздің қарастыратынымыз түркі тілдес халықтардың жан-жануарлар тотемі, соның ішінде көк бөрі (қасқыр) тотемі мен аю тотеміне қатысты фразеологизмдердің дүниетанымдық сипаты.

Көк бөрі (қасқыр) тотемі. «Біздің таңбамыз береке болсын, ұранымыз көк бөрі болсын!» сөйлемінде «таңбамыз береке болсын»

сөз тіркесі арқылы түркі халықтары әуел бастан-ақ, ынтымаққа, бірлікке, достыққа құштар халық екенін танытқан. «*Ұранымыз көк бөрі болсын!*» сөз тіркесі арқылы көк бөрідей қайратты, қайсар, батыл болуға шақыратындығы, оны ұран дәрежесіне дейін көтерілуімен байланысты түсіндіруге болады.

Көк бөрінің бейнесі қазақ туларына салынып келген. Бұл көк түркілердің «*бөрілі байрақ*» туының тікелей жалғасы іспетті. Мұны Сүйінбай ақынның мына өлең жолдарынан көруімізге болады:

«Бөрі басы ұраным,
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым».

Оғыз қағанды жеңістен жеңіске бастайтын көк бурыл, көк жал бөрі. Оғыз қаған өзіне бағынбаған елдерге қарсы жорыққа аттанар алдында қарамағындағы бектері мен ел-жұртына: «Мен сендерге болдым қаған, Алындар жақ пен қалқан, Таңба бізге болсын береке. *«Көк бөрі болсын ұран»* [1,10 б.], – деп жұртқа жарлық таратады. Осындағы *«Көк бөрі болсын ұран»* деген тіркесте үлкен дүниетанымдық мән бары байқалады. Өйткені мұндағы ұран дәрежесіне дейін көтерілген сол көк бөрі тым әрідегі көне дәуірлерден бері қарай көптеген түркі тілдес халықтарда аса қадір тұтылып табынатын киелі де қасиетті аң саналып келген. Ал, енді «Ер Тарғын» жырындағы Тарғын батыр да осы дәстүрге орай жауға тигенде *«Ай бетінен кіріп, Күн бетінен шығатын көк бөрі»* болып кейіптелсе, Қамбар батырдың ерлігі *«жалақтаған аш бөрі»* сипатында беріледі. Осы ерекшелік қырғыз жырларына да тән. Тіпті, қырғыздың әйгілі «Манасындағы» Манас батыр *«қара шағыр қабыланы мен көсеу құйрық көк арыстаннан тыс, арқасында қара көк жалы бар, жолына нұр төгілген»* бала:

*Арқасында баланың,
Қара көк жалы көрінді.
Қара шағыр қабыланы,
Қапталында шабынды.
Көсеу құйрық көк арыстан
Оң жағында қабынды.
Нұр төгіліп жолына
Бөрі ойлаған баланың*

Манас деп аты табылды [2,19 б.] - деп суреттелген.

Сондықтан, «*Бөрі*» бейнесі түркі дүниесін кеңінен танытады, Ата-бабаларымыздың танымында көк бөрі – көк Тәңірінің нұры, же-

німпаздықтың символы, батырлықтың, ерліктің тұлғасы ретінде көрінеді.

Көк бөріге (қасқырға) байланысты мақал-мәтелдер де, діни наным-сенімдер де, ырымдар да түркі халықтарының арасында кездеседі. «*Қойдың иесі болса, бөрінің тәңірі бар*» немесе «*Иттің иесі болса, бөрінің тәңірі бар*» деген мақал қырғыз халқында: «*Малдың иесі болса, бөрінің тәңірі бар*», ал орыс халқында «*У собаки есть хозяин, а у волка есть бог*» деген түрде беріледі. Бөрі – Тәңірдің иті, сондықтан да ел арасында қоралы қойға қасқыр шапса, «*Көк бөрінің аузы тиді, көк тәңірі қолдайды, мал өсіп, жаман болады*» деп жорыған. Қазақ халқы «*Елді жерде ұры бар, таулы жерде бөрі бар*», «*Бөрі қыр асқанша*», «*Далада бөрі ұлыса, үйдегі иттің іші ашиды*» деп бөріні даламен, тау-таспен байланыстырады. Ал, араб мақалында «*Ит үрсе қалма, елге апарар, бөрі ұлыса барма, шөлге апарар*» деп келеді. Бөрінің ұлығанын жаман ырым санап, бармау керектігін айтады. Монғолия қазақтары қасқырды көп атып, күшігін алуды жаман ырымға санап, олай етуге шек қояды. «*Қасқыр қайтсе бір соқпай кетпейді*» – деп қорқады [3,68 б.]. «*Қасқырдың жесе де аузы қан, Жемесе де аузы қан*» (атыңды арсыздықтан алыс ұста, оны бір былғап алсаң тазарту қиын деген мағынада) өзбекше «*Бурининг еса хам оғзи қон, Емаса хам оғзи қон*» деген мақал екі тілде де ұқсас бейнелі көрністері суреттеледі.

Қасқыр тотемінің екі аты болған, біріншісі – көк бөрі, тарихи дәстүр бойынша құрметтеу, яғни тотемдік тұрғыдан қарау, екіншісі – малдың жауы, жыртқыш аң ретінде көру. Қасқырды ерте дәуірден бастап тотем тұтқандар қазақтардың ата-бабалары ғұндар. Ғұн шеберлері көркемдеген тағы бір ерекше бейне алтыннан жасалған мүсін, бабасына арналған, бөрінің алтын басы, екеуі де табынатын сурет. Бабасын еске түсіргенде ғұн көкке қарап, осы алтын мүсінге бас иіп отырған. Түркілердің бір тайпасының аты – Ашина-Ачино, «*асыл текті қасқыр*» деген сөзден шыққан [4,23 б.]. Әуелгі шығу мәні «*асыл текті қасқыр*» деген сөзден алынса керек. Ашина жөнінде мынадай бір аңызда: Ашина ұрпағы о баста жаугершілік дәуірінде жұртта қалған баланы қасқыр асырап алып (көне монғол тілінде шина – қасқыр), содан тараған ұрпақ түркілер болып саналады екен. Ата-бабасын қасқырдан таратын тек түркілер ғана емес, римдіктер де өз-

дерін «қасқырдың ұрпағымыз» деп есептейді. Түркі қағанаты кезінде түріктердің арғы аталары көк бөрі болған деген сенім осыдан туындаса керек.

Қасқырды тек қазақтарда ғана емес қырғыздарда, өзбектерде, түркімендерде, татарларда да қасқырды киелі санап, атын тура атамаған, мәселен, қазақтар оны «ұзын құлақ» «тік құлақ», «ұлыма», «көкжал», «ит-күс» десе, өзбектер «иткуш» (ит-күс) деген ауыспалы мағынаны қолданса, түрікмендерде «ады жітен» (аты жоқ), месдан ит (дала иті) деген эвфемизмді қолданған. Қазақтар тіпті осы күнге дейін қасқырдың атын атамайды. Малшылар «қасқыр» десек тістері қышып, малға шабады деп ырымдаған. Ауыл адамдары жүздескенде «Малың ит-құстан аман ба?» – деп сұрайтын әдет бар. Бұл – сол ертедегі тотемистік ұғымның ізі. Халық ұғымында жолаушы бара жатқан адамның алдынан қасқыр қашса, онда жолым болады деп ойлаған. Сондықтан болар, қазақтар өжет жігіттерді көк-жал қасқырға ұқсатып, бөрідей батыл болу үшін бойына рух беріп намыстарын қоздыру арқылы батырлыққа, ерлікке баулыған.

Түркі-алтай текті халықтар да қасқырды киелі санап, атын тура атамаған, мәселен, сойоттар оны «ұзын құйрықты», «ұлыма», «көк көз» десе, качин татарлары «ұзын құйрық», ал якуттар «құйрықты» деп атаған. Ал, Алтай түріктері «пору» деген тура атауды қолданбай, «ага» деген ұғымды, ал чуваштар «қашқыр» дегеннің орнына «ұзын құйрық», «тоқпақ құйрық» немесе «тәңір иті» деген эвфемистік атауларды қолданған [5, 101 бб.].

Көк бөрі бейнесінде тотемдік, фетиштік, анимализмнің нышандары байқалады. Қасқырдың тарамысы, асығы, еті туралы наным-сенім, ырым болған. Мәселен, ертеде ауыл адамдары ұрлық жасаған кісіні табу үшін, «қасқырдың тарамысын өртегелі жатырмын» деп айтатын болған. Тарамыс өртеп ұрының аяғын тарттырып, құрыстырып, тастайды деген нанымнан туындаған. «Аяғым тартылып қалады» немесе «Тарамыс, сіңірім тартылып қалады» – деп қорыққан ұры ұрланған дүниесін әкеліп беретін болған.

Қасқырдың асығын бой тұмар ретінде тағып жүрген ырым да болған. Қасқыр іш майы мен етін өкпе ауруын емдеуге қолданған. Қазақ аналары қасқыр етіне жерік болса, одан туған бала өжет, батыр болады деген сенім

бар. Мәселен: XVI ғасырдың белгілі батырлары Орақ пен Мамайдың анасы Қараүлек әже былайша толғайды:

«... Мамайжан бойға біткенде,

Арыстан, бөрі етін жеп,

Қанып еді жерігім» (23 жоқтау, Москва, 1926).

Қасқырдың айбатты, ержүрек, қайсарлығын суреттейтін қасиетін тіліміздегі фразеологизмдер, көркемдегіш құралдар ретінде қолданылатын тұрақты тенеулер нақтылай түседі: «қасқыр жүректі», «қасқырдай өжет», «қасқырдай жауыз», «көкжал бөрідей», т.б. Олар – беті ештеңеден қайтпайтын, батыл қайсар, жүрек жұтқан дегенді білдіреді. «Қасқыр» есімін (лақап есімі) мынадай парадигма арқылы көрсетуге болады: қасқыр → жабайы жыртқыш аң → азулы, қайсар → айбатты өткір. Қасқырдың бойында айбатты, өжет, ержүректік сияқты қасиеттер бар. Сондықтан болар, қазақтар өжет жігіттерді көкжал қасқырға ұқсатып, бөрідей батыл болу үшін бойына рух беріп намыстарын қоздыру арқылы батырлыққа, ерлікке баулыған. Бөрі өшіккен жауына ешқашан есесін жібермеген. Осыдан келіп халық арасында «Бөрікті тастап, бөріден құтылып болмас», «Бөрі түсін өзгерткенмен тісін өзгертпейді» деп келетін даналық сөздер туған, бұл мәтел бөріні мінездеу десек те, бөрідей текті намысшыл болуға тәрбиелейді.

«Қасқырдың артқы сирағындай жек көрді» – иттің етіндей жек көрді немесе қатты жек көрді деген және «қасқырмысың сен», «қасқырша анталамай ары жүр», «қасқырдай қуу», «қасқырдай көзі анталады», «қойға шапқан бөрідей» деген ұнатпаған адамға айтылатын фразеологизмдер де көркем шығармаларда кездеседі.

Демек, қасқыр, көк бөрі көне дәуірден бері көптеген түркі тектес халықтарда аса қадір тұтатын киелі де қасиетті аң болып саналады, батырлықтың, ерліктің символы.

Келесі жыртқыш аңдардың бірі - **Аю тотемі**. Аюдың «аба» деген тыйымдық есімі болған. Ежелгі аңшылар Аюды барлық аңдардың иесі, аңшылардың қамқоршысы, адамзаттың түп-анасы, тәңіріе деп қабылдаған. Зерттеушілердің пікіріне сүйенсек: «Палеолит кезеңінде аю тотемдік от-ана культіне ауысады» [6, 201-202 бб.]. Сондықтан аңшылар аюдың етін жеуге қорқатын болған. «Бурят халқы аюды тотем деп санамасада аюды өлтіріп терісін алғанда, екі көзін ағызбай «жұлдыз»

деп сол қалпында қалдырып, бір кесек етін отқа тастап, «Мы тебя не убили, убили хамниганы и урянхайцы: черный ворон накликал. При этом кричат по-вороньи» – деу арқылы бірнеше нанымның басын біріктірген» – дейді М.Н.Хангалов [7, 53-55]. Бұдан буряттардың аюдың иесінен қорқып, одан келер пәлені қарсылас тайпаларға ауыстырғысы келетінін байқасақ, қазақтардың да мал сойғанда «Сенде жазық жоқ, бізде азық жоқ» дейтін дәстүрі иесінен кешірім сұрағандығын білдіреді.

Аюға табынушылық алтайлықтар, тувалықтар, сахалар, хакастар, буряттар, дарқыттар, сатындар арасында көптеп кездеседі. Түркі тілдес халықтар «аю» деген атты тура ата-май, эвфемистік атауды қолданады. Мәселен, якуттар «эһэ» (ата), «тыатаагы» (тайгалық) немесе «кырдыагас» (қария) десе, алтайлықтар «абаай» (қайнаға), «карындаш» (бауыр), «таай» (нағашы) десе, телеуттер «ерь кулакты» (жер құлақты), хакастар «чир хулахтыг» (жер құлақты), тувалықтар «кайирахан» (жартастардың патшасы) дейді [5, 100 б.].

«Аюдан жыын-жайтан қорқады» деген наным халық арасында көп. Аюға байланысты көшпенділердің дәстүр салты ұқсас. Аюды халық ұғымында киелі саналып, аюдың жүнін, тырнағын, тісін жас нәресте жатқан бесікке, киетін киміне тағып, көз тиюден, пәле-жаладан, жын-шайтаннан сақтандырудың белгісі деп ойлаған. Әйелдердің толғағын жеңілдетуге, буряд, дарқыт, сатындар, жүкті әйелдің белбеуіне аюдың тұяғын ілсе, якут, хакас, сақа, шорлар баланың бесігіне немесе төсегіне ілетін дәстүр бар. Мұндай тұяқ ілу дәстүрі қазақтар да бар, толғағы ашты әйелдер босағанда аю терісін іліп қоятын болған. Қазақтар аюдың терісін кастерлеп, оны үйге іліп қоюмен бірге қарт сыйлы адамдар үшін төсеніш ретінде пайдаланады. Аюдың етін саха, дарқыт, сатын, тува, алтайлықтар сүйіп жейді екен.

Халық арасында айбынды дауысты «Аюдай ақырып» – деп жатады. «Аюға ұқсаған арбаңдаған, аңқау адам» – аңғал, аңқау деген мағынада; «аюдың өтіндей» – қасиетті мирас зат ұғымында айтылады. Қазақ халқында Аюға арналған «Жорға аю» күйі, «Аю бии» бар.

Ежелгі ескерткіштердегі жазуларда *Arslan* (арыстан), *Aşina* (қасқыр), *Bars* (барыс), *Buqa* (өгіз), *Kъzyk* (күшік), *Qaban* (қабан), *Qulan* (қулан), *Teke* (теке, қой) және т.б. есімдер кездеседі. Татарларда қасқырды «бүре», барысты «барс», арыстанды «арслан» деп атай-

ды, адамның аты-жөнінде осы аңдардың есімдері кездеседі. Олар: *Байбурын, Буркиев, Буриев, Бурикаев, Барс, Барсил, Айбарис/Айбарыс, Илбарс, Илбарис, Бибарс, Акбарс, Арслан, Ыофар, Байбүре, Буга, Байбуга, Көчек, Күбәк, т.б.* Ал, ежелгі түркі тілдеріндегі *Арслан/Arslan* есімі Турфан, Қарахан елдерін басқарған патшалардың есімдерінде қойылған: *Arslan balban, Arslan tegin, Arslan Bilge Tengri ilig* [214, 156].

Қазақ халқының ат қою үрдісінде гендерлік қатынастың әр түрлі сипаты анықталады. Әдетте, балаларға ат берілгенде, олардың мағыналық сипатында батырлық, ерлік, қайсарлық, өжеттік ұғымдар мол кездеседі. Жабайы хайуандардың аттарын бала күшті, қарулы болсын және солардай еркін өмір сүрсін деген тілекпен қойған. Көк бөрі (қасқыр), аю және *арыстан, жолбарыс, барыс, бұғы, қабан, қулан, марал, т.б.* атаулары құрмет тұтылып, кісі есімдеріне айналған. Қазіргі күндері де адам есімдерінде кездеседі. Олар: *Арыстан, Арыстанбек, Арлан, Жолбарыс, Қасқырбай, Бөрібай, Бөрібек, Аюбай, Аюхан, Бұғыбай, Марал, Маралбек, Маралтай, Ақмарал, т.б.* Дәл осындай аттар қырғыз халқында да кездесетіндігін қырғыз есімдерін зерттеген А.Идрисовтың «Қырғыз тилиндеги ысымдар» еңбегінде қырғыз тілінің антропонимиясының қалыптасу кездері анықталып, ежелгі түркілердің наным-сенімдеріне сәйкес – аспанға, жан-жануарларға, табиғатқа табынуды сипаттайтын есімдерімен көрсетіледі: *Чур, Барс, Шумкар, Арстан, Бөрүбасар, Чалкуйрук, Телтору, Суречки, Сарала, Акборчук, Аккула, Кербилек, Акиумкар, т.б.* [215, 17 б.]. Аң аттарымен байланысты қойылған есімдердің негізгі қызметі эзотериялық (жасыру) болып көрінеді.

Жоғарыда келтірілген фразеологизмдер мен тенеулер «Көк бөрі» көне дәуірден бері көптеген түркі тектес халықтар аса қадір тұтатын киелі де қасиетті аң болып саналатыны, Сүйінбай ақын жырына бөрі бейнеленген байрақтың не себептен кестеленгенін анық ұғындырады деп ойлаймыз.

1. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. – М., 1959. – 247 с.

2. Манас: Қырғыз халқының батырлық дастаны. – Алматы, 1961. 496.

3. Көмалашұлы Б. Монғолия қазақтарының аңшылық дәстүрі. Канд. дисс. – А., 1993. 68-б.

4. Гумилев Л. Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.

5. Ахметов Ә.Қ. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 176 б.

6. Природа и развитие первобытного общества. – М., 1969. С.201-202.

7. Хангалов М.Н. Собр. соч. Т.1. – Улан-Удэ, 1958. С.53-55.

Г. Рысбаева

Когнитивный аспект фразеологизма в культе Волка и Медведя, которые относятся к тотемизмам

В статье рассматриваются фразеологизмы, относящиеся к тотемизмам с точки зрения теории «Языковая картина мира». Речь идет о культе Волка и культе Медведя.

Rysbaeva G.

Cognitive aspects of the idiom in the cult wolf and bear, related to totemism

This article deals with idioms related to totem from the point of view of «Linguistic Map of the World» theory. The author considers Wolf cult and Bear cult.

А. А. Сатбекова,

*КазМемПУ, филология факультетінің деканы, п. г. д., профессор
Алматы қаласы Қазақстан Республикасы, e-mail satbekova@mail.ru*

ЖОБАЛАЙ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ САПАЛЫ ОҚЫТУДЫҢ СЕНІМДІ ТҰҒЫРЛАРЫ

Мемлекеттік тілді мәртебесіне сай қолданудың басты шарттарының бірі – білім беру саласында мемлекеттік тілдің сапалы оқытылуын қамтамасыз ету. Ол үшін оны зерттеудің логикалық жүйесі де жаңа парадигмаларға сай жетілдіріліп отыру заңды. Әйтсе де, қазақ тілін сапалы оқытудың қажеттілігі айқын болғанымен, көп жағдайда, оқыту әдістемесінің ғылыми-әдістемелік негіздерін зерттеуде дәстүрлі жүйеден аса алмаушылық байқалады.

Мемлекеттік тілді сапалы оқыту үшін тіл үйренушілердің тіл білу деңгейлерін анықтау және соған лайық әдістер қолданудың маңыздылығы шет тілдерін, орыс тілін оқыту әдістемелерінде дәлелденген. Ал қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту әдістемесінде әлі де болса теориялық ізденістер аясы шектеулі болып отыр. Ондай шектеуліктің бір себебін жаңа оқыту жүйелерінің практикалық түрде қолданысқа ене алмай отырғандығынан да іздеуіміз керек.

Қазақ тілін сапалы оқытудың маңызды ғылыми-әдіснамалық негізінің бірі – білім беру психологиясы, педагогикалық психология. Педагогикалық психологияның міндеттері оқу қызметінің барлық физиологиялық және әлеуметтік - психологиялық ерекшеліктерін ашумен, оқу материалын репродукциялаудың ерекшеліктерін анықтаумен байланысты танылады. Сондықтан тілді оқытудың антропологиялық сипатын анықтау үшін бұл екеуі өзара байланыста қатар қамтылуы қажет.

Білім берудің әлеуметтік негізі мен психологияның табиғи байланысы тереңде жатыр. Білім берудің әлеуметтік негізі мен психологияның ғылыми қағидалары қазақ тілін сапалы оқытуда да ерекше тірек бола алады.

Білім берудің әлеуметтік негізі туралы ресейлік ғалымдар В.Ф.Черноволенко [1], Н.Н. Захаров [2], С.Н. Чистякова [3], т.б. еңбектерінен мол мәлімет алуға болады. Жастардың кәсіп алу, өмірлік жолдарын таңдау мәселелері туралы қарастырған бұл еңбектерге сүйене отырып, мұғалім мамандығын таңдап отырған студенттерге қазақ тілін сапалы оқытуға байланысты негіздеме жасауға болады. Қазақ тілін сапалы оқыту деген ұғым – жалпылама қолданылатын ұғым емес. Қазақ тілін оқыту мен «сапалы оқыту» ұғымдарының арасындағы үлкен айырмашылықты тану үшін білім берудің әлеуметтік негіздемесіне жүгіну абзал.

Әлеуметтік теория тұрғысынан қарастырғанда білім, білім беру – мәдени-тарихи даму жолы болып табылады. Егер білім беру әлеуметтік-мәдениет тұрғысынан талданатын болса, онда білім беруді, білімнің өзі «құндылық» («ценность») категориясы тұрғысынан қарастырылады. Яғни «құндылық» категориясы мәдениеттің әлеуметтік қыры және білім берудің әлеуметтік негізі ретінде анықталады.

Философиялық аксиология тұрғысынан терең талданып, қарастырылып келе жатқан «құндылық» категориясының білім беру үдерісінде

де алатын орны ерекше. Құндылықтар субъектінің өмірлік қызметінің түрлі қырын танытады. Сонымен байланысты құндылықтарды экономикалық, саяси, моралдық, эстетикалық т.т. құндылықтар деп бөлу қалыптасқан. Осы құндылықтарды жасауда, қалыптастыруда, сақтауда, келер ұрпаққа мұра етіп қалдыруда өзінің аса маңызды қасиетімен танылған тәсілді де адам баласы анықтаған. Ғалымдар ол тәсілді – МӘДЕНИЕТ деп атайды.

Қазақ тілін үйрететін оқытушы қазақ тілінің лексика-грамматикалық қорында жинақталған кумулятивтік мұраны қолдана отырып, студентке бейімдеу арқылы оның құндылықтарды қабылдау әрекетін жүзеге асырады. Студент сол құндылықтар жүйесімен қарым-қатынас жасай отырып, алдымен түрлі репродуктивтік әрекеттерді орындайды.

Жобалау әдісі арқылы қазақ тілін оқыту – студенттің репродуктивтік оқу әрекеттерін біртіндеп имитациялық әрекеттерге көтеру арқылы қазақ тілінің заңдылықтарын және қазақ тілінің бай қорында жинақталған ұлттық мәдени мол мұраны студенттің ішкі құндылықтар жүйесіне енгізудің тиімді жолы деп осы негізде айтуға болады.

Негізінде, қазақ тілін өзгетілді дәрісханада білім алып жатқан студенттерге оқыту үдерісінің құрылымында үлкен орын алатын мәселе қазақ тілін оқытудың танымдық қыры екені белгілі. Ал адамның танымдық әрекетінің түпнегізінде адамдық тәжірибенің рефлексиясы тұратынын ғалымдар атап көрсетеді. Сонда танымдық әрекеттің нәтижесі танымдық тәжірибенің қорытындысы дегенге келіп саяды.

Ал студенттер жобалау әдісі арқылы қазақ тілін меңгеруі барысында тілдің құрылымдық-жүйелік заңдылықтарын ғана емес, тілдің өн бойында маржандай тұнып тұрған қазақтың ұлттық мәдениетін де сіңіре алатын үдерістен «өтеді». Соның нәтижесінде қазақ тілі – студенттің құндылықтар жүйесінен орын ала алады.

Қазақ тілін оқыту, оқу үдерісіндегі оқытушы мен студенттің өзара орындалатын қарым-қатынасын әлеуметтік-институционалдық тұлға ретінде қарастыру арқылы оқытушының жеке тұлғасы мен студенттің жеке тұлғасы, олардың әлеуметтік орындары мен «рөлдерін» кең арнада тану мүмкін болады.

Білім беру жүйесінің әлеуметтік құрылымын тануда ғалымдар екі тұрғыдан келуді ұсынады. Олардың біріншісі – білім беру са-

ласындағы әлеуметтік топтардың сипатын анықтау, яғни қоғамның макроқұрылымдық жүйесін зерттеу тұрғысынан келу.

Бұған қоса, екінші мынадай көзқарас та бар. Оның мәні білім алушы әлеуметтік топ қандай басқа әлеуметтік топтармен байланыс жасауға ұмтылыс жасап отырады? деген сұрақтарға байланысты анықталады.

Әрине, әлеуметтанушы ғалымдар білім алушы әлеуметтік топ генетикалық жағынан зиялылар қауымына (интеллигенция) жақын келетінін атап көрсетеді. Зиялы қауым (интеллигенция) әлеуметтік топ ретінде, қоғамның интеллектісінің, ақылының, білімінің, мәдени тәжірибесінің тасушысы ретінде танылатыны белгілі.

Студенттер – болашақ зиялы қауым өкілі ретінде мәдениетті терең тануға ұмтылуы керек. Соның негізінде студенттер мәдениеттің, білімнің құндылық қасиетін түсінуге, оны дамытуға, сақтауға қажетті қабілеттер мен әдістерді меңгере бастайды. Осы бағытты ұстана отырып, студенттерге өзіндік ғылыми ізденім әдістерін меңгеруге үлкен басшылық ете алатын жобалай оқыту технологиясының тиімділігі айқындалады.

Студенттің жеке тұлға ретінде қалыптасуы өзіндік табиғи мүмкіншіліктерге және оны қоршаған ортаның тигізетін ықпалына көптен-көп байланысты болғандықтан, оны қалыптастыруға және дамытуға түрлі қырынан келу керек. Бұл да – педагогикалық антропологияның маңызды бір саласы.

Осы ретте жобалай оқыту технологиясы арқылы мемлекеттік тілді меңгерту үдерісінде студенттің Қазақстан Республикасының азаматы ретінде және құндылық болып табылатын жеке тұлға ретінде қалыптасуын жоспарлауға және басқаруға болатын жолдар айқындалады.

Гуманитарлық бөлім студенттеріне қазақ тілін жобалай оқыту технологиясы негізінде меңгерту барысында қолданылатын әрбір педагогикалық әдіс пен амал, тәсіл мен жол – студенттің адамдық болмысын қалауға жұмсалып жатқан кірпіш. Бұл жерде білімнің адамгершілік қасиеттерді дамыту күші, оның дидактикалық қыры мен психологиялық талаптары бір арнаға тоғысып келіп, қазақ тілінің сапалы оқытылуына бағытталады.

Қазақ тілін меңгеруші студенттердің 17-20 жас арасындағы жастар екендігін ескерсек, олардың жобалау әдісін қызығушылықпен үйреніп, сол негізде қазақ тілін өз бетімен терең

іздене меңгеруге қажетті қабілетін дамыта алатынына сенуге болады. Өйткені қазіргі кезеңдегі қазақстандық жастар нарықтық экономика билеген елде өмір сүріп жатыр, олар өз бетімен ізденген білімнің ғана тереңнен тамыр алатынын түсінеді, сондықтан өзінің ізденім қабілетінің дамуына ықпал ететін оқу әдісін де қызығушылықпен үйренуге ұмтылады.

Гуманитарлық бөлім студенттерінің адамдық құндылығын басты назарда ұстай отырып, оның адамгершілік негізде білім алуына жол ашу арқылы жобалау технологиясының да лингводидактикалық құндылығын арттыра түсуге белгілі бір дәрежеде үлес қосуға болады. Жалпы белгілі бір жүйе арқылы оқытуда оқушының немесе студенттің жеке басының адамдық қасиеттерінің жетілуін басты назарда ұстау керектігін қазақ тілін оқыту әдістемесінен ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізген ғалымдар атап көрсетеді. Мысалы, жобалай оқыту технологиясының ең басты мәні оның адами тілдік қатынасқа негізделуі болса, оның адам өміріндегі мәнін ғалым Ф.Оразбаева былай тұжырымдайды: «Тілдік қатынас – сөйлеу тілі арқылы ұғынысу, түсінісу дегенді нақтылай келіп, жай ғана қарым-қатынас дегеннен гөрі тамыры тереңге кеткен, өмірде өзіндік орны бар, қоғамның дамуы үшін ең қажетті қоғамдық-әлеуметтік ақпараттардың жиынтығы арқылы адамдардың бір-бірімен пікір алмасуы, адамдар қатынасының түп қазығы дегенді білдіреді» [4].

Ал тілдік қатынастың адамның ойын қозғаушы күш ретіндегі рөлі туралы Қ.Қадашева былай дейді: «Адамның ойлауы белгілі бір ойға түрткі болатын, ойды қозғайтын нәрсеге байланысты. Ой сұрақтарға байланысты қозғалысқа түседі. Тілді үйрену ақыл-ойдағы сұрақтарға жауап табуға бағытталғандықтан да үлкен мағынаға ие болады. Сондықтан да белгілі бір тақырыпты үйрету үшін, алдымен, осы тақырыпқа байланысты логикалық, танымдық сұрақтар берілуі керек. Осы сұрақтарға жауап алу мақсатында тіл үйренушінің қызығушылығын арттыру қажет. Бұл сұрақтар ойды оятушы сұрақтар түрінде берілген жөн» [5].

Студенттің педагогикалық үдеріс барысындағы негізгі іс-әрекеті оның болашақ өмірінің сенімді жолына айналуы үшін оған қа-

жет дағдыны қалыптастыратын оқыту технологиясын қолдану қажеттілігі айқындалады.

Жоғары оқу орнында жобалау технологиясы жүйесімен білім алған студенттің өз бетімен іс-әрекет ету дағдылары дұрыс қалыптасып, өмірде, кәсібінде де, жеке жағдайында да өздігінен дұрыс шешім қабылдау қабілеті саатылы түрде дамиды.

Жеке тұлға (личность) – әлеуметтік қарым-қатынастар мен саналы іс-әрекеттің біртұтасқан субъектісі. Студент – ерекше әсерленгіш және жинақылыққа бейім келетін әлеуметтік топ, жоғары білім беру мекемесінде оқитын ерекше адамдардың жиыны. И.А.Зимняяның атап көрсеткеніндей, студенттік кезде адам физикалық және психологиялық қасиеттерін барынша дамытуға құштар келеді. Осы шақтағы студенттің ерекше байқалатын қабілеті – оқып, білім алу қабілеті. Осымен де байланысты, студент үшін маңызды мәселе – оқытушылардың баяндаған білімін тыңдау ғана емес, өзі білім алуға дағдылану [6]. Сондықтан қазақ тілін оқытуда студентті білім мазмұнын жалаң жаттауға емес, әрбір жекелеген сөзді «өмірден тауып ала білетіндей» қабілетке ие ететін жобалай оқыту технологиясын қолданудың антропологиялық ерекшелігі осыдан танылады.

Қазақ тілінен сапалы білім алу – болашақ мамандардың тілдік тұлға ретінде қалыптасуына негіз қалау. Осымен байланысты, қазақ тілін оқыту барысында студент болашақ маман ретінде өзінің тұлғалық болмысын жан-жақты дамытудың, қалыптасудың сапалы әдіс-тәсілдерін үйреніп, бойына сіңіреді.

1. Черноволонко В.Ф. Престиж профессии и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи. – Киев: Наукова думка, 1979. – 214с.

2. Захаров Н.Н. Профессиональная ориентация школьников. – М.: Просвещение, 1988. – 269 с.

3. Чистякова С.Н. Основы профессиональной ориентации школьников / Учеб. пособие. – М.: Просвещение, 1983. – 112 с.

4. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы, 2000. – 208 б.

5. Қадашева Қ. Тілді үйренудің деңгейін бақылау мен анықтаудың жаңа түрлері // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. – 2001. – №1. – 30-35 б.

6. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – №5.

А. А. Сатбекова

Новые подходы качественного обучения государственному языку
с применением технологии проективного обучения

В данной статье рассмотрены новые подходы качественного обучения государственному языку с применением технологии проективного обучения

A. Satbekova

New approaches to qualified teaching the state language with the use of technology of projective study

This article deals with the new approaches to qualified teaching the state language with the use of technology of projective study.

Ж. Б. Саткенова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, қазақ филологиясы кафедрасының доценті
филология ғылымдарының кандидаты

ҰЛТТЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Когнитивтік бірліктер әлемнің тілдік бейнесін суреттейтін ерекшелігіне орай мағыналық және тақырыптық жағынан өз ішінен бірнеше топқа бірігеді. Ұлттық сипатқа ие концептінің бірі – «туған жер» концептісі. Туған жерге қатысты қолданылатын когнитивтік бірліктердің бейнелік сипаты туған жердің ішкі және сыртқы кескін-келбетін, географиялық орны мен табиғат сұлулығын бейнелейді. Олар бірліктер қазақ ұлтының ұлттық бейнесін суреттейтін ерекшеліктеріне орай мағыналық және тақырыптық жағынан өз ішінен бірнеше топқа жіктеледі. Мәселен, «**Туған жер**» - *Отан; кіндік кесіп, кір жуған мекен; атақоныс; атамекен; бабаларымыздың аманаты; тарих; сағыныштың символы, балалық пен жастық шақтың мекені; алтын бесік; торғын бесік; алтын ұя; алтын қазық; тұғыр; ана; ұстаз; ұлы сезім, толғаныс, шабыт берер, намысыңды қайрайтын қуатты сезім; қасиетті мекен*, т.б. Аталған тақырыптық топтардың бірнешеуіне талдау жасап көрсек. Лексикалық қорда қолданылған «туған жер» концептісінің тақырыптық-мағыналық топтарын анықтауда, міндетті түрде әлем бейнесін айқындайтын концептілік жүйеге сүйенуге тура келеді. Концептілік жүйе – концептілік құрылымдардың реттелген формасы. Белгілі тақырыптағы концептілік құрылымдар санадағы сол тақырып туралы бейнені интерпретациялайды. Мәселен туған жерге қатысты концептілік құралымдар адам санасындағы жоғарыда атап өткен тақырыптақ топтардағы туған жердің болмысын интерпретациялаған. Сондықтан да концептілік жүйені өте күрделі құ-

рылым деп есептейміз. Бұл құрылымға адам санасындағы, адам танымындағы «дүниенің шындық болмысын» танытатын барлық бірліктер мен таңбалар, оқиғалар мен ситуациялар енеді. В.А.Маслова концепт құрылымын былай жүйелейді: «Біріншіден, дүниенің мәдени белгілерін танытатын бастапқы көзі, яғни этимологиясы; екіншіден, сол дүниенің тарихи өміріндегі, мағыналық дамуындағы жаңа мәнге ие болған белгілері; үшіншіден, қазіргі сол дүние туралы ассоциациялар мен бағалауыш мәндер, коннотациялар көрінісі жатады» [1, 40 б.].

«Туған жер» концептісінің семантикалық өрісін анықтауда, ең алдымен, олардың өзегін анықтайтын сөзге, яғни базалық концептілерге назар аударылды. Сол базалық концептілер арқылы, яғни өзек сема (ядро) арқылы бірте-бірте концептілер тізбегін түздік. «Туған жер» концептісінің өзек семасы – «адам». «Туған жер» концептісінің тақырыптық топтарына өзек болған нысан «адам», адамның өмір сүрген, мекен еткен ортасы. Туған жерге қатысты бірнеше тақырыптық топтағы концептілердің мән-мағынасынан адам мен оның айнала қоршаған әлеммен байланысын көруге болады. Адам концептісінің кез келген тақырыпқа өзек сема бола алатындығы турасында қазақ фразеологиясында мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілерін зерттеген ғалым Г.Смағұлова: «Қазақ фразеологиясында мағыналас қатарлардың топтарын антропоцентрлік және тілдегі адамдық фактор тұрғысынан фразеосемантикалық өзгерістерге жіктеуге болады. Бұл ретте мағыналас қатарларды алды-

мен жалпы фразеологиялық семантикаға негіздей отырып, жалпыдан жалқыға сияқты иерархиялық принциппен жүйеленгенді жөн көрдік. Мұнда жеке сөз бен фразеологиялық тіркесте доминант болуы мүмкін. Қатар ішінде мағыналық дифференциацияның тереңдеуінен жалпы ұғымның түсінігі сатыланып, нақтылана береді” дей келе “адамға” қатысты мағыналыс фразеологизмдердің 13 түрлі фразе-семантикалық өрістерін жіктеп көрсетеді [2, 57-58 бб.].

Туған жер туралы ұғымды тануда концептілік құрылымдардың санада бейнеленуі, әр түрлі формада көрініс табуы үлкен қызмет атқарады. Сондықтан да біз осындай құрылымдық ерекшеліктерге сүйене отырып, туған жерге қатысты адам баласының ой-пікірін, ішкі толғаныстан туындаған сезімдерін, туған жер туралы танып-білген түсініктерін семантикалық, танымдық ерекшеліктеріне қарай бірнеше топтарға топтастырдық.

Отан – белгілі бер мемлекеттік тірегі, ошағы. Қазақстан мемлекеті қазақ елінің және Қазақстан жерін мекендейтін адамдардың да Отаны ретінде саналады. Ал шетелден келген қандастарымыздың туылған жері, туып-өскен мекені өзге мемлекет болуы да мүмкін, бірақ олардың Отаны – Қазақстан. Себебі, ол ата-бабаларының мекен еткен ордасы. Қоғамдағы келеңсіз жағдайлардың салдарынан өзге елдің шекарасынан өтіп кеткен қандастарымыз әрдайым өздерінің Отанын мақтан етері хақ. Сондықтанда Отан үлкен, ауқымды мағынаға ие. Ал енді туған жер ұғымын Отанның бір бөлшегі ретінде қарастыруымыздың себебі, адам түптеп келгенде өзінің туған жері ретінде өзінің туған ауылын атайды. Мәселен қазақ елінің туған жері – **Қазақстан** (жалпы ұғымда). Яғни, Қазақстан мемлекеті қазақ елінің тәуелсіз Отаны. Осыдан бастау алатын туған жер ұғымы бірте-бірте бөлшектене түседі. Мәселен, Қазақстан мемлекеті, өлке, аумақ, облыс, аудан, қала, ауыл, көше, үй (белгілі бір адамның қара шаңырағы). Белгілі бір адам ауқымды мағынада өзінің туған жері Қазақстан мемлекеті ретінде ұғынады. Енді оның туған жерінің нақты орнын сұрауда бұл ұғым жоғарыдағыдай бөлшектене түседі. Біріншіден «Отан» макро концептісінің семантикалық өрісі мен концептілік белгілеріне назар аударайық. Қазақтың біртуар ақыны Мұқағали Мақатаев «Отан» атты өлеңінде:

Мына өлке,

Мына аймақ,

Бұл маңда

Құлшылық етемін тұрғанға,

Құлшылық етемін қырларға!

Тағзым жасаймын қырларға!

Осы бір Отанда тұрғанға! – деп жырлайды. Отанды қадір тұту, қастерлеу кез келген Қазақстан мемлекетін мекендеген әрбір азаматтың борышы. Қазақ халқы «*Отан елдің анасы, «Ел – ердің анасы»* деген. Отанға деген құштарлық әрбір азаматтың жүрегіндегі үлкен, ұлы сезім. Сондықтан да кез келген халық өз Отанын қорғауды борыш, парыз санаған. Қазақ тіліндегі «*Отан оттан да ыстық»*, «*Отанды сүйе отбасынан басталады»*, «*Отан үшін күрес, Елге тиген үлес»*, «*Орағың өткір болса, Қарың талмайды, Отаның берік болса, Жауың алмайды»* сияқты мақал-мәтелдердің мазмұны Отанның адам өміріндегі орнын айқындайды.

Отан концептісінің құрамындағы концептілік өріс мазмұнын былай түзуге болады. Қазақ ұлты үшін **Отан** – «елдің анасы», «өлке, аймақ, бұл маңға құлшылық жасау», «ол оттан да ыстық», «отан деген сүйіспеншілікті отбасынан бастау», «опасыздық жасамау», «отанды сүйе», «отансыз отың жанбайтындығын сезіну», «түтінің дұрыс түтпей адам санатына қосыла алмайтындығыңды сезіну», «Отанды сыртқы факторлардан сақтау», «Отанның беріктігін сақтау» сияқты ұғымдар логикалық модель арқылы фреймдік сипат алған.

Туған жер – белгілі бір тұлғаның дүниеге келген ортасы, географиялық атау мен қазақ баласының туып-өскен мекенінің жиынтық формасы. Яғни **Туған жер – кіндік қан тамған жер**. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде туған жер жайлы фразеологизмдердің саны өте көп емес. «Кіндік кесіп, кір жуған жер» немесе керісінше «Кір жуып, кіндік кескен жер» деп алынады. Адам дене мүшесіндегі ең қасиеттісі кіндік. Кіндік қастерлі. Кіндік кесу тіркесінің туған жер ұғымымен астаып жатуының өзі сол қасиеттілігінде. Адам баласы жерге шыр етіп дүние есігін ашқаннан кейін оның анасымен байланыстырып тұрған мүшесі кесіледі. Кіндік – о дүние мен бұл дүниені жалғастыратын көпір ретінде орасан қызмет атқарады. Кіндік кесу осындай қасиеттерінің негізінде үлкен символдық мәнге ие болған. Қазақ халқының салт-дәстүрінде кіндікті тек қадірлі, сыйлы әйел ғана қиған. Ал

сәби шетіней берсе, оның кіндігін ер адам киіз үйдің табалдырығында балтамен кескен. Кесілген кіндікті қастерлеп табалдырықтың астына көмген. Мұндағы ер адам – бастамаларды ұйымдастырушы, ал табалдырық – төменгі өмір символы. Қазақ ұғымында табалдырықты баспау, қадір тұту салты бар. Сондықтанда кіндік те адам аяғы тимеймін аса қадірлі жерге сақталынған. *Табалдырықты баспа* деген сияқты тыйым сөздер сондай ұғымнан пайда болған. Кіндіктің қазақ ұғымында терең мәнге ие болғанын ел ішіне тараған тұрақты сөз тіркестерінен байқауға болады. Мысалы: *кіндік кесіп, кір жуған, кіндік тамыр, кіндігінен жарады, кіндігінен байланған, кіндік шеше, кіндігі бір* деген тіркестер осының айғағы. Бұл турасында ақын Әкірам Ғалымов «Туған жер – “шырылдап тар күрсақтан түскен жер” – дейді.

Ақын-жазушылардың тілдік дүниетанымындағы «туған жермен қоштасу» концептісі стереотиптік адами танымдар арқылы жасалған. Қазақ ұлтының концептуалдық танымында туған жермен табысу, туған жермен қоштасу адамның белгілі бір өмір сүру кезеңдерімен бірге сипаттала отырып, қандай да бір бағалаушылық өлшемге ие болады. Өзі өмірден өтіп бара жатса да, болмаса өзге елге кетіп бара жатса да туған жерімен қош айтысқан адам өзінің артында қалып бара жатқан туған жерінің амандығын тілейді. Оған *қош аман, аман бол* тіркестері негіз болады. Ақын тілінде қолданылған *Аман бол, Қосжарсуат туған жерім, Кіндік кесіп, кірмді жуған жерім. Жем беріп арғымаққа желе жортып, Жылқыны бұрқыратып қуған жерім. Қайырып қаршығаны салған жерім, Қырғауыл мен қоянын алған жерім, Аман бол, қызық қоңырау, шеңгелдерім, Шалбарсызды қылушы ең өрім-өрім* сияқты когнитивтік бірліктер астарынан туған жерімен қоштаса отырып, балалық, жігіттік шағымен, жігіттік шағында құрған қызығымен қоштасқанын көруге болады. Бұл тіркестер тілдік тұлға танымына тән, оның ұлттық болмысы мен ұлттық дүниетанымын бейнелейтін фреймдер болып табылады.

«Туған жер» лексемасын қолданғанда міндетті түрде адамның өзіне меншіктеу қасиетінің басымдығын көруге болады. Ондай сөздерді **өз** есімдігінің тіркесіп келуінен айқын аңғаруға болады. Тілімізде мұндай мақал-мәтелдердің саны біршама. Мәселен: *Ел-елдің бәрі жақсы, Өз елің бәрінен жақсы. Әркімнің*

өз жері – жұмақ. Әркімнің өз жері – Мысыр шаһары. Пәлен жерде алтын бар. Өз жеріңдей қайда бар. Ел елінде, Гүл жерінде, Өз елінде көртышқанда батыр. Өз елінің иті де қадірлі. Кісі елінде сұлтан болағаниша, Өз елінде ұлтан бол. Өз елім - өлең төсегім. Өз елімнің басы болмасам да, Сайының тасы болайын. Өз есімдігімен тіркесіп қоолданысқа түскен ел, жер сөздері синонимдік мағынада жұмсалған. Қазақ танымында өз елінің қадыр-қасиетін бағалауда *жұмақ, Мысыр шаһары* сияқты атаулармен салыстыра қолданған. Жұмақ атауы діни түсінік бойынша о дүниедегі ең қасиетті, киелі орын. Ол қайтпас сапарға аттанған адамдар үшін теңдесі жоқ мекен. Жұмақтың адам жанына рахат сыйлайтын қасиеті адамның өз елінің ерекшелігімен салыстырылған. Кез келген адам өз елінде туып, өмір сүру, сол туған жерінің бір уыс топырағының бұйыруын тілеген, арман еткен. Туған жердің қорғандық қасиеті тек адамдар үшін ғана емес, сонымен қатар сол топырақта жаралған жануарлар, жәндіктер, т.б. үшін де аса қастерлі екендігі тіліміздегі «*Өз елінде көртышқанда батыр*», «*Өз елінің иті де қадірлі*» сияқты мақал-мәтелдерге арқау болған. Туған жер тақырыбына қатысты мақал-мәтелдердің мазмұны туған жердің киелі тұғыр екендігін айғақтайды. «*Жігіт елінде патша*», «*Туған жерге туың тік*», «*туған жердің күні де, түні, күлі ыстық*», «*Туған жердің түйе жейтін жапырағы да дәрі, түйе аунайтын топырағы да дәрі*», «*туған жердің жусаны да шипа, ауасы да шипа*» сияқты фреймдер арқылы туған жердің қымбаттылығы ассоциацияланады. Аталған концептілік құрылымдар адам санасындағы қабылданған ұғымның акпараттық белгілері арқылы жасалған. Елінен, туған жеріне айрылған адамның жетімдік күйде болатындығын «*егілмеген жер жетім, елінен айрылған ел жетім*» сияқты мақал мәтелдердің құрамындағы *жер* және *ел* сөздерінің ерекшеліктері салыстырыла қолданылған. Қазақ танымында елін сақтан адамның жайсыз күйге ұшырайтындығы турасында *елінен безіп, елсізде өлгеннің, екі көзін қарға шұқиды* мақалы айтылған. Мұндай мақал-мәтелдердің тәрбиелік маңызы өте зор. Қазақ танымынан туындаған мұндай танымдық мысалдар туған жердің қасиетін уақытында бағалау керектігіне үндейді. Концептілік құрылымдардың санада бейнеленуі әр түрлі формада көрініс табады. Дегенмен, концептілік құрылымдардың фрейм-

дік құрылымдар арқылы танымнан көрініс табуы ерекше. Ақын Оразақын Асқардың:

Өз елім, құтты қонысым

Өзегім жырға толысың.

Бар ойым адал атқару,

Ер-азаматтың борышын – деген ойларынан әр қазақ баласы үшін өз елі, туған жері үшін адал еңбек ету, ер-азаматтық борышы болып саналатындығын аңғаруға болады. Сондықтан да қазақ танымындағы “туған жер” бейнесі табиғат пен оның объектілерінің қабылдануы ғана емес, танымдық сипат алған бейнелі тіл жүйесі.

Ақиық ақын Мұқағали Мақалаевтың «Қазақ жері» атты өлеңінде:

Туған жер – Ата қоныс, Атамекен. Көшпелі қазақ танымындағы “туған жер” ұғымы кір жуып, кіндік кескен жер ғана емес, ата-бабасының сүйегі жатқан қасиетті мекені, атақоныстық сипат алған мекені. Яғни туған жер ұғымы **атақоныстық, атамекендік** мағынада жұмсалады. **Ата қоныс** (мекен, жұрт). Белгілі халықтың ежелгі мекені. Атамекен. Бұл тұрасында тілімізде *атақоныс – алтын мекен* мақалы да кездеседі.

Туған жер, атамекен концептілерінің концептілік өрісі «кеңістік» концептісіменде тығыз байланыс түзеді. Бізге дейінгі зерттеулерде кеңістікті «дүниенің байланыстылығын, үздіксіздігін, көп құрылымдығын, үшөлшемдігін көпөлшемдігін танытатын» концептілік бірлік деп қарастырады. Адамның айналасындағы оның өзіндік кеңістігін жат космостан бөліп тұратын шегара – адамның туған жері. Қазақтар үшін кеңістік ұғымы әрі горизонталды (оң, сол, шығыс, батыс, оңтүстік, солтүстік, дүниенің төрт бұрышы), әрі вертикалды (жоғары, төмен, аспан, жер, жер асты) формада қабылданатыны оның түрлі мифтерде, ауыз әдбиеті үлгілерінде сақталған тілдік бейнелерден көрінетіндігі айтылған. Зерттеуші Б.Нүрдәулетова: «Кеңістік дегеніміз қазақтар үшін шексіз космос деп таниды. Осы космоста олардың «өз микрокосмосы бар», ол – «атамекен» деп аталатын олардың бүкіл болмысын өзге «ықпал етуші, үйлесімділігін бұзушы» күштерден сақтайтын, ата-бабасынан мұраға қалып келе жатқан өздері үшін ерекше «жұмақ, жайлы жер» деп сипаттайды. Жалпы ұлттық стереотиптік ұғымда атамекен европалық ғалымдарының түсінігіндей «көшпелілердің көшіп-қонып жүретін территориясы, малға жайлы жайылымдық жерлері емес»,

атамекен ата-бабасының кіндік қаны тамған жері, екіншіден, ата-бабасының бейіті жатқан жері, үшіншіден, атамекен болатын жердің тандалуы қасиетті әулиелердің, пайғамбарлардың батасымен Алланың қалауымен жүзеге асырылады, төртіншіден, ата-бабаның қаны төгіліп, жаудан қорғап алып қалған жері. Бесіншіден ол – ағайын-тума ортасы» [3]. - дейді.

Туған жер – бабаларымыздың аманаты. Қазіргі әдебиетімізде өзіндік орны бар, атақты ақындарымыздың бірі Оразалы Асқардың мына бір өлең шумақтарынан сонау бір кездері қоғамның дүрбелеңінен жер ауып, өзге елдің шегарасына өтіп кеткен заманда, туған жерді аңсаған ақын өз елінің топырағын басып, қайтып келген кезде:

Атыңнан, айналайын, атамекен,

Әр тасың алтын тақпен қатар екен,

Әр төбең өзіме оттай басылады,

Басына атам шыққан жота ма екен, деп туған жерін алтын тақпен қатар қойып бағалап, ата-бабасының ізі қалған жоталарымен ыстық екендігін жырға қосқандығын көруге болады. Ал ақиық ақын Мұқағали Мақатаев өз жырларында туған жері туралы терең толғаныстарға барады.

Туған жерді ата-бабаларының аманаты деп қабылдаған қазақ танымында, қазақ жүрегінде, туған ұлдың өзегінде атамекенге деген құрмет жатады. Туған жер табиғаты әсемдігінің жырлануы ата қоныс мекендер табиғатының құштарлық, шабытты рухпен суреттелуі табиғи заңдылық. Атамекенге қатысты когнитивтік бірліктер тізбегін былайша түзуге болады: **атамекен, атақоныс, атақоныс жер қымбат, туып өскен ел қымбат, ата-мекен анаң екен, қысылғанда панаң екен. Атыңнан, айналайын, атамекен, Әр тасың алтын тақпен қатар екен, Басына атам шыққан жота ма екен, Атамекен, Ақмекен! Туған өлкең, Бадам төсін дүбірлеткен ұлы өлке. Қойныңда бабалардың ізі қалған. Атамның қонған қонысы, Атам қонған кең далам, Бадамның тері тамып, қаны сіңген, Бадамның өсіп-өнген жері, Аруағын көмген жер, аталарының қонысы, ата-баба жұртын басу.** т.б.

Аталған поэтикалық және прозалық шығармалардағы туған жердің атамекендік болмысы ерекше философиялық мәнге ие. Туған жердің атамекендік болмысының концептуалдық құрылымы арқылы қазақ ұлтының дүниетанымдық кеңістігінде ерекше жоғары баға-

лауыштық сипатқа ие екендігін бағамдауға болады.

1. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. – Минск: Тетра Системс, 2004.

2. Смағұлова Г. Мағыналас фразологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 194 б.

3. Нұрдәулетова Б. Когнитивтік лингвистика. – Алматы, 2006.

Саткенова Ж. Б. Лингвокогнитивная структура национальных концептов
Satkenova J. B. Linguistic and cognitive structure of national concepts.

Д. Б. Сансызбаева, А. Ж. Шайкенова,

*М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл қаласы, Қазақстан*

КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕНГЕРТУДЕГІ МӘТІН ТҮРЛЕРІ

Жоғары оқу орындарындағы қазақ тілі сабақтарының мақсаты – студентті мамандығына байланысты тілдік материалдармен тәжірибе жүзінде таныстыра отырып, мамандыққа қатысты оқыту, яғни қазақ тілін оқып-үйретуде қойылып отырған басты мақсат – студенттердің белгілі бір тақырып төңірегінде сөйлей білуге, айналасында болып жатқан мәселелерді түсінуінде ресми тілді меңгеруге, сондай-ақ мемлекеттік тілде кәсіби сөздерді меңгерген маман болып шығуға үйрету. Бұл жолдағы жұмыстардың оң нәтижесіне қол жеткізу – студент белсенділігін арттыру, оқытудың проблемалық мазмұнын таңдау, сабақ беру, техникалық құралдарды қолдану және оқытушы мен студенттің қарым-қатынасын қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырылатыны белгілі.

Студенттердің қазақ тілінде дұрыс сөйлеуін, сауатты жазуын, мамандығына қатысты сөйлеуін жетілдіру, кәсіби сөйлеу тілін дамытуды жүзеге асыру үшін оқытушы болашақ маман иелерінің сөздік қорын мамандыққа байланысты кәсіби лексикамен молайтып, кәсіби тілдік қатынас жасау арқылы мемлекеттік тілді жетік меңгерген кәсіби мамандар даярлап шығаруы тиіс.

Кәсіби тілде сөйлесім әрекетінің барлық түрлері: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым, тілдесім әрекеттері арқылы қарым-қатынас жасалады. Тілді оқытуда маңызды әрекет – мәтін арқылы жүзеге асатын қатысымдық әрекеті. Оқытудың қазіргі уақыт талаптарына сай әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, кәсіби бағыттағы мәтіндермен жүйелі жұмыс жүргізу арқылы студенттердің сөздік

қорын молайтып, кәсіби сөйлеу тілдерін дамытуға болады. Мәтіндермен жұмыс барысында студенттердің өз бетінше ақпарат алып, онымен жұмыс істеу дағдылары дамытылып, мамандықтары бойынша білімдері толығады. Тақырыптық лексиканы үйретуде оны студенттердің күнделікті өмірінде қолданыста қиындық туғызбайтындай жеңіл болуын, мамандыққа қатысты студенттің ұғымына мағынасының сай келуін, оқытылатын тақырыптармен байланысты таңдап алуын, мағыналық ерекшеліктерінің ескерілуін ескерген жөн.

Қазақ тілін меңгерту оқытушының сөйлеуге үйретудегі тілдік қарым-қатынасты, тілдік дағдыны, тілдік білікті қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдері мен оқыту мазмұнын дұрыс анықтап, оқу материалдарын іріктеп қолдана білудің маңызы зор. Тілдік дағдыларды жетілдіру, тілдік біліктерді дамыту кезеңдеріндегі жұмыстар, негізінен, мәтінге негізделетіні белгілі. Сондықтан да сабақта мәтінмен жұмысты ұтымды ұйымдастыра білу – оқыту барысында өткізілетін ең күрделі жұмыс түрлерінің бірі болып саналады. Мәтіннің кәсіби сөйлеу тілін дамытудағы алатын орны жайында профессор Ф.Оразбаева: «Мәтін – адамдар арасындағы тілдесімдік қатынастың жемісі. Адам өз ойын екінші біреуге жеткізген кезде қалай болса солай айтылған сөйлемдер тізбегін құрамайды. Керісінше, жинақталған пікірін, көзқарасын бір-бірімен ой жағынан да, қалпы тарапынан да бірлескен сөйлемдер жүйесімен, яғни мәтін арқылы жеткізеді, баяндайды... Адам тілдік қатынаста үлкенді-кішілі, ірілі-

ұсақты мәтіндерді сөйлесім әрекетінің кез келген кезеңінде ойдан құрап, қолдана береді» -деп көрсетеді. [1:28].

Студенттердің болашақ мамандықтарына деген қызығушылығын арттырып, тіл меңгеруде нәтижелілікке жеткізетін мәтіндерге аутентті (грек сөзі – *authentikos*- алғашқы, түпнұсқа дегенді білдіреді) мәтін түрлері жатады. Мәтін таңдауда мәтіндегі ойдың нақты, дәл берілуі, тілінің түсінікті болуы – негізгі шарттардың бірі болып табылады. Күнделікті баспасөз беттерінен, интернет желісінен алынған мәтіндермен, көркем шығарма үзінділерінен алынған мәтіндермен жүргізілетін жұмыс студенттердің анықтамалық әдебиет, сөздікпен жұмыс істеу, салыстыру, талдау жасау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Мамандықтарына қатысты аутентті мәтіндер студенттердің білімдерін жан-жақты тереңдетіп, толықтырып, кәсіби сөйлеу тіліне дағдыландыруды жетілдіреді. Тілдік дағдыларды жетілдіру әрі дамыту кезеңдерінде орындалатын тілдік жаттығулар мен тапсырмалар мәтінге негізделеді.

Сабақ үстінде студенттің жүйелі жұмыс істеуіне мүмкіндік туғызу, сабақтың тақырыбына сай нақтылы міндет қоя білу – әр оқытушының шеберлігіне байланысты. Өйткені студенттерді терең әрі жинақты біліммен қаруландыру, олардың шығармашылық қабілетін, қызығушылық талғамын дамыту, өз бетінше білімін толықтыруға дағдыландыру сияқты күрделі жұмыстар сабақ барысында қалыптасады. Бұл әрбір оқытушыны ойландырып, жаңаша жұмыс істеуге, жаңа ізденістерге жетелейді. Әрбір оқытушының негізгі алға қойған міндеті – студенттердің тілдік дағдыларын қалыптастырып, тілге деген сүйіспеншілігін, қызығушылығын арттыру арқылы кәсіби тілді еркін меңгерген маман даярлау деп жоғарыда айтып кеттік. Олай болса, студенттердің кәсіби тілді белсенді меңгеруіне зор әсерін тигізетін нәрсе белгілі бір тақырып бойынша түрлі стильдегі мәтіндерді сұрыптап дұрыс ұсына білу. Ұсынылатын мәтіндерді әдеби шығармалардан, ғылыми-көпшілік ақпараттардан т.б. алуға болады. Мақсат – белгілі бір тақырып бойынша студенттерге түрлі оқиғаларды суреттейтін сан алуан материалдарды оқыту арқылы жан-жақты ұғым, кең мағлұмат беру. Іріктеп таңдалған мәтін мазмұнының жеңіл-күрделілігіне, яғни қиындығына, көлемінің үлкен-кішілігіне, баяндау

стиліне, құрылысы мен жанрына қарай, қай мерзімде өтуге лайықты болатынын оқытушы алдын ала ойластырады. Қазіргі білім берудің кредиттік оқыту жүйесіне негізделген бағдарламада бір тақырыпты практикалық сабақ, студенттің оқытушы көмегімен іске асыратын өздік жұмысы, сондай-ақ студенттің өздік жұмысы деген сабақ түрлері арқылы меңгерілетінін білеміз. Осы бір тақырыптағы үш сабақтағы тапсырма, жаттығу түрлерін бір-бірімен тығыз байланыста, жүйелі түрде қарастырып, сабақты дұрыс ұйымдастыру білу – жұмыстың оң нәтижесін берері сөзсіз. Студенттердің қазақ тілінің алғашқы грамматикалық негіздерін меңгерген, бастапқы негізгі деңгейдің лексикалық қорын қолданыста пайдалана алатын, ауызекі сөйлеу тілін, әдеби тіл элементтерін, яғни негізгі тілдік білімін жетілдіре отыра кәсіби тілді меңгертудегі әдіс-тәсілдерді ұтымды байланыстыру арқылы жақсы көрсеткіштерге қол жеткізуге болады.

«Біз қазақ тілін оқыту барысында жүргізілетін сабақтарда ең негізгі күшті ұзақ уақыттық еске түсіреміз. Өйткені тіл үйренушілер кәсіби қазақ тілін қысқа мерзімге емес, ұзақ мерзімде қолдана алатындай үйренуі қажет. Оқытушы психология ғылымының негізгі қағидаларына сүйене отырып, тіл үйренушілерге кәсіби қазақ тілінен ұзаққа сақталатын тұрақты білім беруі қажет. Егер де тіл саясатын ескерер болсақ, маман бастапқы қаланған білімінің негізінде әрі қарай өз бетінше мамандық тілін кәсіби деңгейде үйренуге, жетілдіруге және байытуға қадам жасайды». [2:35].

«Сөздік қорды байыту мәселесі – тіл дамытудағы өте маңызды мәселе. Ал өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқытуда ол басты бағыттардың бірі болып табылады. Тіл үйренушілер үйренетін тілдің сөз байлығын игермей, сол тілдің қоғамдағы сөйлеу мәдениеті мен қарым-қатынас жасауға қажетті дағдыларды меңгере алмайды. Тіл үйренушілердің тіл байлығы қандай дәрежеде екендігі олардың өз ойын дұрыс айтуы арқылы, белгілі бір тақырып бойынша біреумен еркін әңгіме жүргізе алуы арқылы байқалады. Ендеше, тіл үйренушілердің қазақша сөйлеуі – қазақ тілін білетіндігінің көрсеткіші.

Әдістеме ілімінде «сөздік қорды байыту» мәселесі жаңа тақырып болмаса да, қазақ тілін тіл үйренушілердің мамандықтарына сәйкес үйретуде ерекше маңызды. Өйткені ол мемлекеттік тілді терең меңгерген білікті маман-

дарды даярлауда өзекті әлеуметтік міндеттерді шешуге көмектеседі. Осы тұрғыдан оның практикалық маңыздылығы да байқалады» [2:4].

ЖОО-дағы оқытудағы негізгі мақсат – кәсіби тілді дамытып меңгерту. Тіл үйренушілерді еркін араласып, өз мамандығы бойынша сұхбат жүргізе алуға, ақпараттар тыңдап, оны айтып беруге, өз пікірін, ойын ауызша, жазбаша жеткізе алуға машықтандыру. Берілген мәтіндер студенттерді өлкетану, ғылыми, мәдени деректер туралы хабарлармен таныстырады. Бұл үйренушінің ішкі ой-өрісін, ұлттық танымын дамытып, қызығушылығын арттырады. [3:3].

Мамандықтарына байланысты тақырыптарды меңгеруде көркем шығармадан алынған үзінді мәтінді кәсіби мәтіндермен сабақтастыра ұсыну – тіл үйренушілердің өз мамандығы жайында мағлұматын кеңейтіп, кәсіптік ынтасын арттырады, әрі пәнге деген қызығушылығын күшейтеді. Сондай-ақ, қазақ тілін тиісті деңгейде меңгерген студенттерге (әсіресе орыс мектебін бітірген ұлты қазақ студенттеріне) жоғарыдағы мәтін түрлерін ұсыну көркем шығарма мәтіндерін оқуға үйретеді, сол арқылы қазақша сөйлеу дағдыларын жетілдіріп, тілдерін дамытуға зор септігін тигізеді. Кәсіби мәтіндер негізінде тіл үйренуші мамандығы туралы білімін ғана жетілдіріп, өзінің келешекте атқаратын жұмыстары туралы пайдалы, өте қажетті ақпараттар алып, кәсіби танымдарын кеңейтіп қана қоймайды, сонымен қатар көркем әдебиет оқуға да машықтанады.

Мысалы, «Физика» мамандығында оқитын студенттерге «Бу» тақырыбын меңгерткенде төмендегідей мәтін түрлері ұсынылады:

I. Практикалық сабақ. I-мәтін: «Омардың емтихан тапсыруы» көркем мәтін. [4:196].

II. СӨЖ. Ғылыми-көпшілік «Су буы» ақпараттық мәтіні.

III. СӨЖ. М.Жұмабаевтың «Судың айналып жүріп отыруы» немесе «Жанбырдың болып, болмауы туралы сәуегейлік қылу» аударма мәтіні. [5:275-276].

Берілген аутенттік мәтіндер студенттердің жас ерекшелігіне (психологиялық ерекшеліктеріне), тілдік даярлығына қарай іріктеліп алынып, кәсіби лексиканы, яғни кәсіби сөйлеу тілін дамытуда маңызы зор екенін айтамыз. Мәтінмен жүргізілетін жұмысқа арналған жаттығу, тапсырмалар сипаты мақсатқа сәйкес

анықталады, ал мақсат – тіл дамыту. Кәсіби лексиканы (ғылыми-көпшілік мәтінмен жұмыс) меңгеруге деген қызығушылықтарын арттыруда бірден бір уәж – ой қозғау (көркем мәтінді оқу), сондай-ақ қазақ халқына тән өзіндік ерекшелігін сипаттайтын ұлттық дүниетанымдық мәтін («сәуегейлік туралы» мәтін) арқылы жүзеге асырылады.

Мәтіннің сөйлеу әрекетінің барлық түрлеріне үйретуде тиімді және басты негізгі болу үшін студенттерді мәтін материалдарын меңгеруге бағытталған жұмыс түрлерін қолдана білуге төселдіру қажет. Мысалы, «Су буы» тақырыбына арналған кәсіби лексиканы меңгерту мәтіндері бойынша студенттерді мамандыққа қатысты оқыту мақсатында төмендегідей жұмыс түрлері жүргізіледі: сөздік жұмыс; мәтінмен жұмыс; грамматикалық жаттығулар; мәтінге байланысты тест тапсырмалары.

Сөздікпен жұмыс: жаңа лексикамен танысуды «сөздік карталар» арқылы жүзеге асыруға болады. «Сөздік карталарды белгілі бір тілді меңгеру деңгейі бар, орта туралы аялық білімі бар оқушылармен жүргізуге болады. Сөз баланың есінде қалуы үшін ол белсенді түрде жұмыс үстінде сол сөзді игеруі керек. Бұл әртүрлі жаттығулардың қатары және жаңа сөзді қарым-қатынаста қолдануы болуы керек. Сабақ үстінде жаңа сөздердің синонимдері, антонимдері, ассоциациялары беріледі. Ең оңайы аудармасын беру болып жатады. Ал бұл сөзді есте ұзақ қалдырмайды. Сөздік карта мәтінмен жұмыс барысында жасалады». [6].

Мәтінмен жұмыс: мәтін алды, мәтінмен жұмыс, мәтіннен кейінгі жұмыс кезеңдерінен тұрады. Мәтінмен жұмыстың мақсаты: студенттің берілген мәлімет бойынша танымдық қабілетін арттыру, мазмұнын қазақша баяндай білу, өз ойын түсінікті жеткізе білу, сөйлеу қабілетін арттыру болса, мәтінмен жұмыстың тиімділігі: тіл үйренушілерді мәтінді мәнерлеп оқуға дағдыланады, мазмұнын ауызша, өз сөзімен баяндау арқылы сөйлеу қабілеті артады, мамандыққа қатысты сөздік қоры байып, түсінігі молаяды.

Грамматикалық жаттығулардың мақсаты: берілген жаттығулар арқылы мәтінде кездестірілген сөздерді тереңдете меңгерту, тілдік болжамын арттыру, сауатты жазуға дағдыландыру. Берілген жаттығулардың тиімділігі: болашақ маман кәсібіне байланысты сөздерге

ден қояды, сауатты жазып үйренеді, сабаққа деген ынта-ықыласы артады.

Мәтінге байланысты тест тапсырмаларының мақсаты: көркем мәтін оқуға деген қызығушылықтарын артыру, мазмұнын түсініп тырысу, грамматикалық білімдерінің дұрыс меңгерулер, логикалық ойлау қабілеттерін арттыру.

«Важность тестового контроля понимания содержания иноязычного художественного текста состоит на наш взгляд в следующем: тестовые задания представляют собой своего рода проблемные, мыслительные, познавательные, рече-продуктивные задачи, что активизирует мыслительную деятельность студента; тесты стимулируют интерес к процессу чтения на иностранном языке ...; тесты способствуют выработке необходимого стереотипа структуры текста и алгоритма чтения;...», - деп атап көрсетеді Р.В.Миков, В.В.Швайгерт. [7].

Қорыта айтқанда, мамандандырылған жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқыту қазіргі уақыт талаптарына сай жаңа технология-

лық әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, кәсіби лексиканы меңгертетін мәтіндерді дұрыс таңдап, олармен жүйелі жұмыс жүргізу арқылы студенттердің өз бетінше тілдік дағдыларын дамыту – мемлекеттік тілді саналы да сапалы түрде меңгеріп шыққан мамандар даярлауда өзінің оң нәтижесін беретіні сөзсіз.

1. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. - Алматы, 2000.

2. Құсайынова Д.Ж. Заңгерлердің сөздік қорын мамандыққа қатысты дамыту әдістемесі. Астана, - 2007.

3. Мухамадиева Н.Қ. Кәсіби қазақ тілі. Алматы, 2006.

4. Әкім Тарази. Бұлтқа салған ұясын. Алматы, 1998.

5. Б.Қанарбаева. Мағжан символист. Алматы, -2007.

6. Ерназарова З.Ш. Жаңа сөздерді игеруге арналған сөздік карталар мен жаттығу жұмыстары. «Қазақ тілі: әдістеме», №11-2009.

7. Р.В.Миков, В.В.Швайгерт. Типология видов тестовых заданий для контроля понимания содержания иноязычного художественного текста. Москва, -2005.

8. Е.И.Пассов. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. Москва, 1985.

9. Оралбаева Н., Жаксылықова К. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы, 1996.

Сансызбаева Д.Б., Шайкенова А.Ж.

Виды текстов для обучения профессиональному казахскому языку

В статье представлен краткий обзор различных видов текстов и эффективных методов обучения профессиональному казахскому языку

Sansyzbaeva D.B., Shaikenova A.J.

Types texts for professional training Kazakh language

The article presents a short issue of different types of texts and effective methods of teaching professional Kazakh language.

А. А. Сарсекеева,

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
жалпы тіл білімі және аударма кафедрасының магистранты*

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВІК АСПЕКТІЛЕРІ

Дүниедегі барлық нәрселердің аты және соған сай заты болады. Адамды қоршаған әлемдегі нәрселердің аттары, тіпті адамның өзінің аты оның ойын, ішкі жан дүниесін, құндылықтарын, ділін, кейде тіпті дінін ашып көрсете алады. Жалқы есімдердің тілдегі ерекше орны мен маңыздылығы ықылым заманнан бері елдің назарын аудартып, зерттеу мен зерделеу нысаны болып отыр. Көне дәуір ойшылдары жалпы есімдер мен жалқы есімдерді бөліп қарастырған, атаулардың ақиқат-

тығы мен қажеттігі, зат пен атаудың тығыз байланысы, атаулардың мағынасы, атаулардың жекелік тұлғалылығы т.б. жөнінде ережелер жасалды.

Сөздер мен фразеологиялық тіркестер жалпы түрде лексикалық бірліктер немесе тілдік таңбалар деп аталады. Адам тілдік таңбалар көмегімен өзінің ақиқат шындықты түйсінуі мен ой-өрісінің жұмысын білдіреді. Тілдік таңбалар адамның қуат сақтау, ыңғайлы қарым-қатынасқа жетудегі еңбегінің

жемісі: басқа адамның назарын қандай да бір затқа аудару үшін қайта-қайта ол адамды сол заттың қасына алып келу міндетті емес. Мұндай әрекетті сөзбен (я бірнеше сөзбен) алмастыруға болады. Сондықтан, тілдік таңбалардың формасы мен мазмұны болады. Тілдік таңбаның формасы мен мазмұнының ара-қатынасы лингвистикада *номинация* терминімен белгіленген. Номинацияның жеке қасиеттеріне байланысты заттардың атаулары екі түрлі топқа бөлінген: жалпы есімдер және жалқы есімдер.

Жалқы есім мағынасының кем дегенде төрт компонентін атауға болады:

а) интродуктивті – мағынаның мұндай компоненті «Осындай зат бар» деп тұрғандай көрінеді. Бұл компонент барлық зат атаулы тілдік таңбаларға –жалпыға да жалқыға да тиесілі.

ә) классификациялаушы – заттың белгілі бір классқа тиістілігі. Ал аталмыш класс зат есімінің денотаты болып табылады. Мәселен, антропонимдердің денотаттары деп адамдарды, зоонимдердің денотаттары – аңдар, топонимдердікі – континенттер, мұхиттер мен теңіздер, елдер, өзендер, аралдар, көшелерді т.б. анықтайды. Бұл мағыналық компонент, өз кезегінде зат туралы келесідей мәлімет береді: «Бұл зат – адам (өзен, құрылыс нысаны т.б.)».

б) индивидуалдаушы – атаудың берілген денотаттың ішінен бір ғана затқа тиесілі болуы. Аталмыш зат, өз кезегінде есімнің референті болады. (а), (ә) және (б) компоненттері бірігіп, зат туралы келесідей мәлімет береді: «Аты Джон болатын адам бар», «Біз айтып өткен өзеннің аты - Ниагара» және т.б.

в) сипаттаушы - әңгімелесушілердің сөздің мәні кімде немесе неде екенін түсінулерін қамтамасыз ететін референт қасиеттерінің жиынтығы. Мұндай мағыналық компонент, мәселен Ниагара жалқы есімі келесідей мәлімет береді: «бұл өзен Солтүстік Америкада ағады және әлемдегі ең үлкен водопад болып табылады». [1, 12]

Ономастика саласы қалыптасқаннан бері ғалымдар көбірек көңіл бөліп, жалқы есімдердің түрлерін анықтаған. Соның негізінде “ономастикалық кеңістік” термині қалыптасқан, яғни онимдердің разряд түріне қарай ономастикалық кеңістіктің өзегін құрайтын онимдер (антропоним, топоним, космоним, зооним) және өзектен тыс шектік онимдер (эргоним,

идеоним, библионим т.б.) деп ажыратылған. [2, 77]

Тіл ғылымы динамикалық түрде дамып отыратын аса маңызды ғылым салаларының бірі болғандықтан, оның құрылымдық бірліктері, мағыналық бөлшектері және қатысымдық тұлғалары адам болмысымен тығыз байланыста талданып, жаңа тұжырымдамалармен толығы түсуде. Тілді барша тыныс-тіршіліктің көзі деп қарастырған ғалымдар тілдік фактілерді пәнаралық байланыс негізінде зерттеген орынды деп есептеген. Осыған орай, лингвистиканың да аясы кеңейіп, тың бағыттар жүйеленіп, ғылымдар сабақтастығынан туындаған өзекті салалар дүниеге келді. Қазіргі тіл білімінің маңызды мәселелері қатарында тілдің танымдық қызметін айқындайтын когнитивті лингвистиканың қалыптасып дамуын айтуға болады. Тіл ғылымының бұл саласы адамның ойлау жүйесінің табиғатын, ішкі заңдылықтарын қарастырудың жаңа үлгісін құрайды. Психолингвистикамен тығыз байланыста сұрыптала отырып, когнитивті лингвистика сана, қабылдау, сыртқы ортамен үздіксіз қатынаста болу, тану, бақылау, пайымдау сияқты проблемаларды ұғым, семантика тұрғысынан талдап көрсетуге бағытталған, сондықтан оның өзге аспектілермен бірге кең көлемде дамып келе жатқан екі түрлі бағытын атаған орынды: 1) когнитивті грамматика, когнитивті психология және т.б. 2) концептуалды семантика, фреймдік семантика және т.б. Концептуалды семантика танымдық процесті ұғымдардың пайда болуы, трансформациялануы (бір күйден екінші күйге ауысуы) тұрғысынан түсіндіреді, нәтижесінде адамның концептуалды жүйесі үнемі толығы үстінде болатын процесс деген қорытынды жасалынады. Когнитивті терминдер сөздігінде оған төмендегідей анықтама беріледі: “Когнитивная лингвистика – лингвистическое направление, в центре которого находится язык как общий когнитивный механизм, как когнитивный инструмент – система знаков, играющих роль в репрезентации и в трансформации информации”.

Тіл білімінде танымдық бағыттың негізін Н. Хомскийдің, Дж. Миллердің, Ф.Джонсон-Лэрдтің, Дж. Лакоффың, М. Джонсонның зерттеулері қалаған. Кейін аталмыш саласы Н.Д.Арутюнова, Е.Г.Беляевская, Т.Аван Дейк, Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков және өзге де ғалымдардың еңбектерінің зерттеу нысанына

айналған. Қазақстанда когнитивті лингвистиканың маңызды мәселелері төңірегінде тың ізденістер жүргізіп жүрген тілшілер қатарына Э.Д.Сүлейменова (“Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики”, Алма-Ата, 1989), Г.Гиздатов (“Когнитивные модели в речевой деятельности”, Алматы, 1997) сияқты ғалымдарды атауға тура келеді.

С.Аманжолов: “... жаңа заттың аты семантиканың үш заңы бойынша аталады: функциясына қарай, ұқсастығына қарай, бүтіннің бөлшегі есебінде”, - деген тұжырымнан кейін “Семасиологияның мәселелерін” сана арқылы қабылдау, ойлау жүйесі негізінде тану нәтижесінде алуан түрлі ассоциативті белгілерге сүйене қалыптасқан принциптер бойынша талдап көрсетуге тырысқан. Айталық, қабылдау – бұл философияда да, физиологияда да әрі нейроғылымдарда да кеңінен қарастырылатын, психология мен когнитивті ғылымның басты ұғымдарын құрайтын, барша информацияларды (хабарларды), әртүрлі объектілерді, процестерді адамдардың сезім мүшелеріне өткізетін не шынайы белгілерін, сапаларын айқындайтын мүмкіндіктері, ал ассоциация дегеніміз – екі түрлі ұғымдарды немесе құбылыстарды бір-бірімен байланыстырудың көрсеткіші. Жалқы есімдердің жасалу үлгілері мен заңдылықтары сол когнитивті модельдердің, концептуалды жүйелердің принциптеріне негізделген және аламның қабылдау ерекшелігінен және ұлттық-мәдени, физио-элеуметтік тәжірибесінен бастау алады. Осыған орай, адамда туындайтын әр ой қалыпты жағдайдан асып, образды пайымдауға сүйене дамиды: “Жоғарыда келтірілген жер мен су аттарын алсақ та, кісі аттарын алсақ та олардың жасалуында белгілі заңдылық барын байқаймыз. Мұндағы кісі атының өзі тоғыз жол яки тоғыз мақсатқа тірелетін көрінеді. Тоғыз жол дегеніміздің бірі – адамзаттың жақсы өмір сүргісі келуіне байланысты. Бұл мақсатқа жету үшін ата-ана өз баласына ең жақсы, ең белгілі, атақты адамның атын қояды. Солай етсе оның баласы да атақты болатындай көрінеді. Мысалы, ислам дінін қабылдаған жұрт үшін қадірлі, атақты адам сол діннің бастықтары, я сол дін үшін күрескендер болып көрінеді. Сондықтан мұсылман діндегілердің аты бірде таза Мұхаммед, Ғали, Омар, Оспан, Ахмет, Садық... болып келеді, бірде солардың басқа сөзбен қосындысы болып келеді (Мұхаммедсадық, Сапарғали, Қо-

жахмет, т.б.)...”. Халықтық танымның ең үздік көрсеткішін, шын мәнінде, адамдардың есімдері, олардың қойылу тарихы құрайды. Сәбиге атты сол әулеттегі үлкен не болмаса аса беделді адамдарға қойдырудың себебі де этникалық салт-дәстүрдің, әдет ғұрыптың айғағы екенін дәл байқаған ғалым қазақ есімдерінің түптөркінін уәжділігін жан-жақты зерттеп, семалық талдауларына арқау етеді. “Тоғыз жолдың үшіншісі – баланың мінез-құлқы жақсы болуын тілеуден туатын аттар. Мысалы, жібектей болсын десе, қыздың атын Жібек қояды. Жомарт болсын десе, баласына “Жомарт” я “Мырза” деген ат қояды...” деп келген ономастикалық бірліктерді С. Аманжолов әрі танымның, әрі психологиялық қабылдаудың нысаны деп қарастырады. “Тоғыз жолдың төртіншісі – бала бай болсын деген үмітпен қойылады. Сондықтан кісі атының соңынан Омархан, Сейілхан, Жұмахан дегенде “хан” қосымшасы айтылса, Омарбай, Сейілбай, Жұмабай... дегенде “бай” қосымшасы айтылады. Батыр болсын дегендері белгілі бір батырдың атын қоя салады...” деген пікірдің түйінін “үміт” сөзі білдіріп тұр. Абстракциялы, дерексіз ұғым адамның ішкі әлеміне үңілуге, оның жан түкпірінде сақтаған “мен” деген ойын аңғаруға көмектесері хақ. Сондықтан осындай жеке коннотативті қабылдаудың үлгісі ретінде С. Аманжолов “тоғыз жолдың сегізіншісін” талдап көрсетеді “... әрбір ата-ананың сүйген, қалаған жер-суының, тау-тасының аты болып кездеседі. Мысалы: Алтай, Орал, Жамбыл, Қазыбек, Есіл, Жайық, т.б.”. [3, 149-150]

Қазіргі таңғы ағылшын тілінің жалқы есімдерінің номенклатурасы ежелгі және жаңа есімдерден, төлі ағылшын және кірме есімдер, дәстүрлі және ойдан алынған, бір бірінен семантикалық және құрылымдық сипаты бойынша ажыратылатын есімдерден, өзіне ғана тән қасиетке ие мозаиканы елестетеді. Мәселен, Abraham ер есіміне шамамен 4000 жыл, бұл есім ағылшын тілінде сөйлейтін елдерде бірнеше ғасыр қатарынан қолданыстан шықпай жүр (соңғы уақытта әсіресе АҚШ-да кең қолданысқа енген), ал орыс тілінен енген әйел есімі Sonia XX ғасырдың 20 жылдарында ғана қолданыла бастады. [4, 156-249]

Ағылшын тілінің жалқы есімдер санын арттырудың негізгі қайнар көзі болып латын, ежелгі еврей, ежелгі грек тілдері саналады.

Сонымен қатар, әдеби шығармалар мен Библияның да ағылшын жалқы есімдерінің дамуы мен ұлғаюына қомақты үлес қосты.

Ағылшын жалқы есімдері тарихи дамудың ұзақ жолын кешті, және бұл жол ағылшын халқы мен тілінің тарихымен тығыз байланыста өтілді. Англосакстар, өзге де ежелгі герман тайпалары сияқты, құрылымы бойынша жай (Froda – данышпан, карт; Hwita – ақ, жарық, жылтыр және т.б.) және күрделі (Aethelbeald – мәртебелі, озат, бөлекше + батыл, қайсар, ержүрек; Eadgar – меншік, мүлік, бақыт; бай + найза және т.б.) бір ғана есімді қолданатын.

Біртіндеп, жай есімдердің орны күрделі, екі компонентті есімдермен ауысты; XIII ғасырдан кейін олар ағылшын жалқы есім номенклатурасында кездеспейді. Күрделі есімдердің компоненттері ежелгі ағылшын тілінің есім сөздерінің жеке қорынан құрылған болатын. Англосакстар «ізгі» есім сөздердің дуалы қасиеттеріне сеніп, аталмыш есімдер адамға қорғау, қамқор, байлық, денсаулық, амандық, батылдық, даңқ, сый-құрмет т.б. алып келетініне күмәнданбаған. Төмендегідей ежелгі ағылшын есімдері осыған дәлел: aelf — эльф; beorht — жарық, жылтыр, жарқын; beorn — адам, жауынгер, батыр; eald — ескі, көне, байырғы; gar — найза; gifu, gyfu — сый, сыйлық, мархабат, мейір; god — жақсы; рақымды; ұнамды; пайдалы, оңтайлы; шебер; жақсылық, сый; мүлік; gold — алтын; maere — әйгілі, атақты, тамаша; gaed — кенес; шешім; ақыл, даналық; gise — күдіретті; жоғары шенді; бай; билік; sae — теңіз; көл; sige — жеңіс; табыс; stan — тас; sunu — ұл; ұрпақ; weard — күзетші, сақтаушы; қорғаныс; қамқорлық; ие; лорд; wig — айқас; пікірталас, дау; соғыс; шайқас; қайрат; әскери күш; wine — дос; қорғаныс; wulf — қасқыр және т.б. [5]

Ағылшын халқы мен ағылшын тілінің дамуына үлкен саяси оқиға - Солтүстік Франция тұрғындарының (Нормандия) – нормандықтардың 1066 жылы Англияны жаулап алуы. Жаулап алушылар өздерімен бірге антропонимдерін де (осы күнге дейін сақталған Hugo, Ralph, Richard, Robert, Roger, William және т.б.) енгізген болатын, көп ұзамай бұл есімдер англосаксон есімдерінің орнын басты. Жаңа есімдер әсіресе билік басындағы қауымның кең қолданысына енді. Тек Alfred, Edgar, Edmund, Edward, Ethelbert, Hilda, Mil-

dred және т.б. санаулы ғана англосаксон есімдерінің қолданысы сақталып қалды.

Англосаксон есімдерінің қолданыстан шыға бастауына VII ғасырда Англияның христиан дініне ауысуы да айтарлықтай үлес қосқан. 1382-1384 ж. Джон Виклиф жасаған орта ғасырлық ағылшын тіліндегі Библияның аудармасы жарық көрді, ал 1538 жылы аты мен тегі шоқындыру кезінде қойылған нәрестелерді тіркеу міндеті енгізілді. Осы уақыттан бастап шіркеу каноникалық христиандық аттардың кең таралуын қамтамасыз еткені әбден ықтимал. XVI – XVIII ғасырларда кең таралған ер есімдері нормандық William мен библиялық John және Thomas болса, аса танымал әйел есімдеріне

Elizabeth, Mary және Anne – ді жатқызуға болады. [1]

Ағылшын жалқы есімдерінің ішінде әлі күнге дейін елдің аузынан түспей жүрген есімдерге төмендегідей ойдан шығарылған есімдер жатады: Сиднейдің «Аркадия» романының кейіпкері (1590) — Pamela; Сиднейдің «Астрофель мен Стелла» сонеттер циклінің бас кейіпкері (1591) — Stella, Спенсердің «Перизаттар ханымы» (Королева фей) поэмасының кейіпкері (1590—96) — Claribel; Свифтің «Каденус және Ванесса» поэмасының басты кейіпкерінің есімі (1726) — Vanessa және т.б. [6]

Аса танымал әйел есімдерінің қатарынан салыстырмалы түрде жаңа деп атауға болатын антропонимдерді гүлдер, өсімдіктермен және асыл тастармен байланысты екі үлкен топқа бөліп қарастыруға болады. Мысалы: Blossom — рең, гүлдену; Butterscup — сағалдақ; Clover — беде; Daffodil — нәркес; Flower — гүл, гүлдеу; Ivy — шырмауық; Lilac — жұпаргүл және т.б.

Amber — кәріптас; Beryll — сутас; Coral — маржан; Pearl — інжу; Ruby — лағыл және т.б.

Ал ер есімдері қатарынан этимологиялық тұрғыдан әр түрлі лауазыммен байланысты «бекзат» есімдер тобы ерекшелене түседі: Baron — барон; Count — граф; Duke — герцог; Earl — граф; King — патша; Marquis — маркиз және т.б. [7]

Тілдік қатынастағы ішкі ассоциациялар мен интерпритациялар турасындағы Э.Е.Каменская пікіріне де назар аударсақ: “... акт идентификации слова как такового в ассо-

циативно-вербальной сети носителей языка представляет собой специфическую контекстуализацию в рамках поверхностного или глубинного яруса внутреннего лексикона человека, субъективное переживание индивидом готовности оперировать определенным фрагментом индивидуального и социального опыта, увязываемого с этим словом в единой информационной базе, учитываемого на разных уровнях осознаваемости и оцениваемого через призму эмоционально-оценочных установок личности, сложившихся в соответствующей культуре под воздействием микросоциума”, демек адамның ішкі әлемі, анығырақ айтқанда ойлау, сезіну, бақылау, қабылдау, тану және т.б өзгешеліктері дуалистік дамудың көрсеткішін құрайды: бір жағынан, олар жеке субъективті психологиялық, антро-поцентристік ерекшеліктер тізбегінен тұрса, екінші жағынан, әлеуметтік-қоғамдық факторлардың сабақтасқан бірлігімен түсіндірілетін белгілер жиынтығынан сусындайды. [3, 150-153]

Жалқы есім мәселесінің маңыздылығы теориялық деңгеймен ғана шектелмейді. Бұл мәселенің мәдениетаралық және тіларалық байланыста өзектілігі жоқ емес. Жалқы есімдердің «ана» тілден тыс қолданылған жағдайда да қалпын сақтап қалуына қарамастан, кейде мағынасы жеткізілмейтіндіктен тіларалық барьер дайым оңай алынбайды. Ал мағынасын сақталмаған жағдайда жалқы есім өзге тілдік ортада дұрыс қызмет атқара алмайды. Осы себептен, құрамында есімдер бар мәтіндерді дұрыс түсінбеу я дұрыс қабылдамау проблемасы туындауы мүмкін. Бұл аудармашылар мен шет тілі мен ана тілін салыстырып отырып оқитындар және оқытатындар үшін таптырмаған білім қазынасы.

Түйіндеп айтқанда, тіл ойлаумен тікелей байланысты, және ой – тіл арқылы көрініс табады. Жоғарыда көрсетілген мысалдар ағылшын мен қазақ халқының есім беруге байыпты көз салатындығына, есімнің мағынасына байланысты адам өміріне де әсер ететініне сенуіне, қарапайым адам есімінің халықты, мәдениетті тануда үлесі зор екендігіне дәлел. Сонымен қатар, тіл-тілде қыз бала мен ұл балаға арналған есім топтарында да ұқсастық жоқ емес. Қазақ халқы да дайым қыздарды гүлдерге, асыл тастарға теңеген, ал ұлдарға «лауазымды» есімдерді, жақсы қасиеттерді сипаттайтын есімдер берген. Екі тілде де діни есімдердің рөлі аса маңызды. Бұл екі халықтың да дүниетанымының қандай да бір деңгейде түйсетінін көрсетеді.

1. Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур: заимствование и передача имён собственных с точки зрения лингвистики и теории перевода. М.:Р.Валент, 2001

2. Иманбердиева С. Хорезмидің “Мұхаббат-Наме” шығармасындағы ономастикалық кеңістік, “Қазақ ономастикасының өзекті мәселелері” атты Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары, Астана 2004, 776.

3. Оразалиева Э. С. Аманжоловтың антропонимдердің танымдық сипаты туралы ой-пікірлері, “Қазақ ономастикасының өзекті мәселелері” атты Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары, Астана 2004, 149-153

4. Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. – М., 1980. с 156-249.

5. Блох М.Я., Семёнова Т.Н. Имена личные в парадигматике, синтагматике и прагматике. М., 2001

6. Ермолович Д.И. Функционально-семантические особенности индивидуализирующих знаков: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – М., 1981

7. Марьянова Н.В. Символика личных имён в языке и переводе // Межкультурная коммуникация и перевод: Материалы межвузовской конференции – М., 2002

А. А. Сарсекеева

Лингвокогнитивные аспекты собственных имен казахского и английского языка

Данная статья посвящена изучению особенностей имени собственного в обоих языках: казахском и английском, с точки зрения когнитивной лингвистики. В статье анализируются и сравниваются семантические, этимологические и исторические аспекты имени собственного в казахском и английском языках. Автор подчеркивает некоторые сходства в познании окружающей действительности у обоих народов, основанном на схожем выборе семантического контента при создании имен собственных. Изложенный теоретический материал закреплен практическими примерами

A. A. Sarsekeeva

Cognitive aspects of proper names in Kazakh and English

This article focuses on studying the peculiarities of proper name in both languages, Kazakh and English, from the perspective of cognitive linguistics. The paper analyzes and compares the semantic, etymological and historical aspects of the proper name in Kazakh and English. The author emphasizes some similarities in the studying reality for both english and kazakh people based on a similar choice when creating the semantic content of proper names. The theoretical material above is attached with practical examples.

Т. Б. Сейдімханова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушысы

С.СЕЙФУЛЛИННИҢ «ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ» ОҚУЛЫҒЫ ӨЗ ЗАМАНЫНЫҢ ОЗЫҚ ОЙЛЫ ТУЫНДЫСЫ

С.Сейфуллиннің ауыз әдебиетін зерттеу тұрғысында істеген еңбегі туралы сөз болғанда негізінен ойға оралатыны оның «Қазақ әдебиеті» атты оқулық-хрестоматиясы. Сәкен ауыз әдебиеті туралы өзінің ой – тұжырымдарын осы еңбегінде жан-жақты, ғылыми тұрғыда айтып, талдап көрсетуге тырысқан.

С.Сейфуллиннің бұл еңбегіне талдау жасағанда, Сәкеннің кітапты, ең алдымен, оқулық-хрестоматия қажеттілігі тұрғысынан жазғандығына назар аударғанымыз абзал. Бұл жайлы С.Сейфуллиннің өзі: «Журналдарға, газеттерге жазылған кейбір мақалалар болмаса, «пәлен ақынның, түген жазушының жазуы пәлендей» - деп жазылған кейбір үстірт сөздер болмаса, бүгінге дейін қазақ әдебиеті туралы жазылған арнаулы еңбек жоқ. Әсіресе, ескі «ел әдебиеті» туралы жазылған ештеңе жоқ. Ескі ел әдебиеті туралы ештеңе жоқтығы былай тұрсын, сол ескі ел әдебиетінің жинақтары да жоқ. ... «Қазақ әдебиеті» туралы мектептерде сабақ бергенде қолданатын ешбір құралдың жоқтығының үстіне, «ескі ел әдебиетіне» келгенде, көріп, оқып, тексеретін ескі ел әдебиетінің жинағы да жоқ дей келе, «...былтырдан бері «қазақ әдебиеті» туралы бірдеме жазу, «ескі ел әдебиеті» жинастыру міндеттей көріп, осы іске кірістім» -деп жазды. [1,54]

С.Сейфуллиннің бұл еңбегінде тарих, этнография, фольклор, тіл мысалдарын салыстыра қарастыруы оның өз еңбегіне өте жауапкершілікпен, ғылыми ізденіспен қарағанын көрсетеді.

Бұл еңбектің қайсы бір кем – кетіктеріне қарамай, қазақ фольклористикасының негізі қалаған қомақты да, ғылыми өрісі биік зерттеу, оқулық – хрестоматия болғандығын естен шығармауымыз керек.

С.Сейфуллинді ауыз әдебиетін зерттеуші ғалым ретінде көрсететін алғашқы белгі оның қазақ әдебиетін дәуірлеуге байланысты айтқан ойлары.

С.Сейфуллиннің ауыз әдебиетіне қатысты үлкен еңбек жасап жүргенін, оның жинаушылық, жариялаушылық, зерттеушілік қызметінің теңдесі жоқ екенін сол кездің өзінде-ақ

ақын, жазушы, ғалымдар жоғары бағалаған. Сондай пікірдің бірі 1936 жылы "Қазақ әдебиеті" газетінде жарияланған Ғ.Тоғжанұлының мақаласы. Онда ол: "Сәкен Сейфуллин - қазақ жазушыларының ішінде фольклорға өте жетік адамдардың және халық фольклорын ерінбей, жалықпай жинаушылардың бірі. Қазірдің өзінде халық өлең, жыр, ертегі, мақалдарын жинап, екі том етіп бастырып шығарып отыр", - деп Сәкеннің аталған саладағы еңбегіне жоғары баға берген. [2] Осындай пікірлер Сәкеннің "Қазақ әдебиеті" еңбегіне алғы сөз жазған М. Жолдыбайұлының [3] және ғалым Б.Кенжебайұлының "Әдебиет майданы" журналына жариялаған мақаласынан да кездестіруге болады. [4]

С.Сейфуллин қазақ халық фольклорының алғашқы кезеңін "Билер дәуірі" деп атаған. Сәкеннің пікірінше, "Билер дәуірі" - "қазақ елі орыс патшасына бағынғанға" дейінгі және сол бағынған кезеңдегі "билер табы билеген "ру заңы" қалмай келген" мерзім аралығын қамтиды.

Зерттеуші одан әрі Билер дәуірінің өзін іштей бөледі:

Бірінші бөлім: 1) ескіліктен қалған, сол билер табының үстем санасының ықпалымен құрылған, көбінесе аңшылық, малшылық әңгіме - ертектер, 2) салт, 3) дін жырлары, 4) төрт түлік мал туралы, түрлі хайуандар туралы жырлар, өлеңдер, 5) билер сөздері, мақалдар, 6) жастық ойын-күлкі, өлең-жырлар" [1,66].

С.Сейфуллин ертегі жанрына қатысты сипаттауларында қазақ ауыз әдебиетіндегі ертегілердің мазмұн - мағыналарының әр түрлі болып келетінін жіті аңғара білген. Әрине, ертегі жанрын қазіргі фольклор ғылымының жіктеп-жіліктегеніндей кәсіптік тұрмыстық, күлдіргі, қиял-ғажайып, тарихи, т.б. салаларына бөле алмағаны белгілі. Әйтсе де, зерттеуші бұл ертегі тобындағы әңгімелердің сан алуан тақырыпта болып келетінін түсінген де, "бізге жеткен ертектер ... жаратылыстағы жан-жануарлар, өсімдіктер, жын, шайтан, перілер, аруақтар, жалмауыз кемпір, жез тырнақ,

жалғыз көзді дәу, бұрынғы замандағы хандар, батырлар, ... байлар, ...малшылар, кедейлер, қой баққан қу тазша балалар, көсе, жиренше шешен, ...мырза адамдар, сараң адамдар, онан соң көктегі жарық сәулелер" жайлы болып келетінін тізіп өткен. [1,69]

Сәкен қазақтың бай ауыз әдебиетінің негізгі түрлерін сала-салаға бөлген уақытта, оның ішкі ерекшеліктеріне қарай тағы да ұсақ түрлерге бөліп отырған. Мәселен, салт өлең-жырларын зерттеген уақытта оның ішкі түрін жүйе-жүйеге бөліп, нақты мысалдармен дәлелдейді. Сәкеннің жіктеуінде салт өлең-жырлары той бастар, жар-жар, сыңсыма, жұбату мен үгіт, беташар, айт, келін, бесік жыры, қоштасу мен өсиет өлеңдер; естірту, көңіл айту, жоқтау болып тоғыз ұсақ салаға бөлген.

Зерттеуші «Той бастар» жырының тойға деген, той иесіне деген тойға жиналған ел-жұртқа деген той бастаушының беташар іспетті арнау өлең екендігін саралай келе, «әр айтушы өзінше үйлестіргенмен, той бастаушылардың айтатын өлеңдерінің бәрі үйренуге, айтуға жеңіл, бір-біріне үксас, бір қалыпты болады. Кейбіреулер сол айтыла-айтыла бір қалыпқа түскен өлеңді үйреніп алып та айтады» - деген түйін жасайды. [1,93]

Айтуға, жаттап алуға жеңіл, ықшамды келетін бұл топқа тұрмыс-салт жырларының бірі – ау-жарды да қосқан.

С.Сейфуллин төрт түлік малға қатысты өлең-жырларға малдардың бір – бірімен, адаммен айтыстарын төрт түлік мал пірлері жайлы жырларды, қасиетті құстар жайлы аңыз-әңгімелерді, «Тарғын батырдың жапанда жалғыз қысылғанда боз Тарлан атына айтқаны», «Алпамыстың батырдың Байшұбары» атының сипатын, «Алпамыстың «Байшұбарға айтқаны», «Қобыланды Батырдың Тайбурылының» сипатын, «Тайбурылдың Қобыландыға айтқан сөзін», «Тайбурылдың шапқандағы суретін», «Көбікті батырдың Ақмоншақ атының шабысын» бейнелейтін жыр үзінділерін кіргізген. Сондай-ақ бұл жанрға зерттеуші Қазығұрт тауы жайлы аңызды да енгізген. [1,129]

Әрине, қазіргі фольклор ғылымында жоғарыда аталған жырлар батырлық жыр жанрына енетін белгілі. Сәкеннің ол батырлық жырлардан аттарға байланысты үзінділерді алып, төрт түлік малға қатысты жанрға енгізуінің себебі, оның екі жанрдың ара жігін айыра алмағандығынан да емес, ол жыр үлгілеріндегі қазақ үшін қасиетті саналатын жылқы түлегі-

нің қадір-қасиетін, сын-сипатын суреттеген жыр үлгілерін төрт түлік малға қатысты жырларға телігендігінен деп түсінуіміз керек.

Зерттеушінің байлық, билікке қатысты пендесіне қонатын, «даритын» иелері «құт», «дәулет», «бақ» жайлы айтқан ойларының, құт, берекеге қарсы «жұт», «албасты» деген ұғымдарға қатысты наным-сенімдер турасында айтқан пікірлерінің де ғылым үшін қазірге дейін құнды болып қала беретіні хақ.

С.Сейфуллин аталмыш еңбегінің «Билер сөздері» деген топқа, қазіргі фольклор ғылымындағы шешендік сөздерді енгізген. Билер сөздерінің, негізінен, ертек, нақыл, тақпақ, үлгі, өнегеге құрылатынын, ол сөздердің көбі өз тобының тілегі бойынша, тура үгіт үшін айтылатынын талдап түсіндіре келе, «Сол үгіт, үлгі, нақыл сөздерінің бәрін де туғызған – мал өсірген, ... көшпелі елдің тұрмысы» - деп, тұжырымдайды. [1,263-294]

С.Сейфуллин ауыз әдебиетіндегі мақал – мәтел жанрын өзінше бір түр деп танымай, бұларды – билердің шешендік сөзінің ішінде кездесетін сөз саптаулар, «ереже, заң сөздер» - деп, ұғынған.

Ескіліктегі дін салтынан туған өлең – жырлар, тақпақтарды: мейрамға байланысты өлең – жырлар; бақсының жырлары; шақыру, арбау, байлау, бөдік, жарапазан деп іштей бес салаға бөліп талдайды да әрқайсысының ерекшеліктерін түйіндеп айтып отырады.

С.Сейфуллиннің пікірінше, - діни салтқа байланысты туған өлеңдер: наурыз, бақсы сарына, бата, жарапазан, зерттеушінің байқауынша, бұлардың өзі екі түрлі дәуірдің жемісі. Наурыз, бақсы сарыны, бөдік ескі діннің, көп құдайға табынушылықтың (шаманизмнің) сарқыты болса, жарапазан, бата мұсылман дінінің таратқандары. [1,153-187]

Кейінгі жылдардағы ғылыми – зерттеу еңбектерінде ауыз әдебиетінің үлгілерін жіктеу принципі бұрынғыдан да гөрі нақтылана сараланғаны сөзсіз, алайда әрбір нұсқалардың ішкі мазмұнына қарай топтастыруда Сәкеннің қолданған тәсілін ескеріп отыру қажеттігі күн тәртібінен түсіп қалмайтыны да ақиқат.

Зерттеуші «Алпамыс», «Шора батыр», «Қамбар батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын» жырларын – «ертедегі батырлар жырлары» десе, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» сияқты ғашықтық жырларға – «ертедегі жырлы әңгімелер» деп айдар тағады.

Жауынгерлік жырлардың аттарының «Шора батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын» деп азан шақыра айқайлап тұруына қоса, ол жырлардың елін, жерін жаудан қорғаған батырларға арналғандығы жыр желісінің бүкіл өзегінде өріліп жатқандығы зерттеушіге күмән туғызбастан оларды «ертедегі батырлар жырлар» деп атауына ұйытқы болса, адам баласының ішкі иірімдеріне құрылған, жігіт пен қыздың құштарлық, іңкәрлік сезімдеріне арналған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» сияқты ғашықтық дастандардың жанрлық жаратылыс – бітімінің «Батырлар жырынан» өрешелеу екендігін Сәкен байыптай білген де, «ертедегі жырлы әңгімелер» деп, өзінше бір топқа бөлген.

«Ғашықтық», «іңкәрлік», «құштарлық», «құмарлық», «махаббат» сияқты ұғым – түсініктерге секемдене қараған. Сол кездегі уақыт талабының әсерінен, «ертедегі жырлы әңгімелерге табиғатына сай келер ешбір эпитет қолданбай, зерттеуші оларды – «үстем таптың салт – санасы бойынша әйел – еркек байланысын, көшпелі тұрмысты толығырақ суреттейтін жырлы әңгімелер» - деп атаумен шектелген. [1,66]

С.Сейфуллиннің де батырлық жырлар мен ғашықтық жырларды жанр бойынша жүйелегенде «батырлық жырлар» не «батырлар жырлары», «ғашықтық жырлар» демей – «батырлар әңгімесі», «жырлы әңгімелер», «ел поэмалары» деп атау таққандарын байқау қиын емес.

Десе де С.Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» кітабының басында ауыз әдебиетіндегі жүйелеуін баяндаған тұсында «Билер дәуірінің 2-ші бөліміне – ертедегі батырлар жырлары мен ... жырлы әңгімелер кіреді» - деп, екі жерде «батырлар жырлары» деп нұсқай көрсетіп өткенін айтып өту абзал. [1,66-67]

Ноғайлы дәуірінде туған жырлардың қазіргі қазақтарға да тікелей ортақ екенін дәлелдейтін тұста да, Сәкен «батырлар әңгімелері» деген сөзбен қатарластыра «батырлар жырлары» - деген терминді қолданып отырған.

Сөйте тұра, батырлық жырларға қатысты тұстарда, «батырлар жыры» деген сөз тіркесін ауызға алмай, «батырлар әңгімесі» деген терминді қайта қолданғанына куә боламыз.

С.Сейфуллин «Қазақ әдебиеті» кітабында фольклор шығармалары сюжеттерінің тақырып, желілерінің ортақ боп келетін ерекшелігіне де тоқталып өткен. Ауыз әдебиеті үлгі-

лерінде көзделетін ондай тұстарды ғалым «Ескіліктен қалған әңгімелердегі көп кездесетін үйреншікті ауысқақ сөздер, ауысқақ тақырып, ауысқақ жайттар» - деп атаған. [1,388]

Бұл ауыс – түйістерді, ортақ желілерді, сөз оралымдарын Сәкен бір жыр ішінен не бір жанр төңірегінен емес, бірнеше жанрдағы үлгілерден кездестіріп, қолда бар материал негізінде кәдімгідей ғылыми талдауларға барған:

С.Сейфуллинді ауыз әдебиетін зерттеуші ретінде көрсететін алғашқы белгі оның қазақ әдебиетін дәуірлеуге байланысты айтқан ойлары.

С.Сейфуллин өзінің зерттеуінде ауыз әдебиеті үлгілері жанрларының қайсысы ерте, қайсысы кеш туған деген мәселені нақты қоймаса да, эпикалық жанрларға қатысты сөз арасында олардың мерзімдік жағынан ерте, не кеш тууына орай өз болжам-пікір айтып кеткен.

Әрбір шығарманың тарихи негізін тәптештеп зерттеген уақытта Сәкен тың ғылыми тұжырым жасаған.

Сәкен, ауыз әдебиеті үлгілерінің кез келген жанрына таптық тұрғыдан қарай отыра, фольклордың қай түрі болса да халықтың тарихына, күнделік өміріне, тұрмыс-тіршілігіне, дүниетаным көзқарасына сай туып-қалыптасады, түрленіп, өзгеріп отырады деген қағиданы ұстап отырады.

С.Сейфуллиннің фольклордың тарихқа қарым-қатынасы жайлы ой - пікіріне келетін болсақ, зерттеуші ауыз әдебиеті үлгілерінің, оның ішінде батырлық жырлардың желісі тарихи шындыққа құрылып негізделеді деп түсінеді. Батырлық жырлардың тарихи оқиғаның тікелей көрініс-сипаты емес, түспал - жорамалы ғана, ел қиялының өзгеріске, сұрыптауға түсіп керегіне жаратылған рухани дүниесі екендігін ғалым үнемі ескере бермейді.

Көріп отырғанымыздай, С.Сейфуллиннің "Қазақ әдебиеті" еңбегі өз кезінде біраз ғылыми ойға қозғалыс туғызуға себеп болған.

С.Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» еңбегі жарық көрген тұста ауыз әдебиетінің үлгілерін ғылыми жүйеге түсіру, оларды жанрлық тұрғыда саралау, ғылыми тұрғыда басқа халықтар мұраларымен салыстыра зерттеу сол кез үшін үлкен жетістік еді.

1. С.Сейфуллин. Шығармалар жинағы. Алматы, Жазушы, 6 том, 1964. - 542 бет.

2. Ғ.Тоғжанұлы. Сәкеннің "Қазақ әдебиеті" еңбегі туралы // "Қазақ әдебиеті" № 125, 1936.

3. М.Жолдыбайұлы. Алғы сөз. С.Сейфуллин. Шығар-

малар жинағы. Алматы, Жазушы, 6 том, 1964.

4. Б.Кенжебайұлы. Сәкеннің оқулығы туралы. // "Әдебиет майданы" № 6. 1936.

Т. Б. Сейдимханова

Учебник С. Сейфуллина «Казакская литература» – шедевр своего времени

С. Сейфуллин в истории казахской литературы известен не только как писатель, поэт, но и как исследователь, собиратель казахской фольклористики. Его учебник «Казакская литература» был одним из первых учебников по казахской фольклористике. В статье подробно рассматривается исследовательская деятельность С. Сейфуллина как фольклориста, автора одного из первых учебников по казахской литературе.

T. B. Seydimhanova

Textbook S.Seifullin "Kazakh literature" - masterpiece of its time

In the history of Kazakh literature S. Seifullin is known not only as the writer, the poet, but also as the researcher, the collector of Kazakh folklore. His textbook «Kazakh literature» was one of the first textbooks on Kazakh folklore. In article it is considered in detail research activity of S. Seifullin as a specialist in folklore, the author of one of the first textbooks on Kazakh literature.

Доц.Др. Бурул Сагынбаева,

Кыргызстан, Бишкек шаары Кыргыз-Түрк «Манас» университети

УНУТУЛУП БАРАТКАН УЛУТТУК МУРАСТАР (КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ «КОШТОШУУ» ЭТИКЕТ БИРДИКТЕРИНИН УЛУТТУК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ)

Азыркы учурда окумуштуулардын көңүлү бир элдин улуттук өзгөчөлүктөрүн чагылдырган байланыш-катыштын ар кандай кырдаалдарын пайдалануу менен тилдик каражаттарды бир бүтүндүктө изилдеп үйрөнүүгө багытталган. Коомдогу мамиленин улуттук өзгөчөлүктөрү кийинки мезгилдеги лингвистикалык иликтөөнүн актуалдуу маселелеринин бири болуп, ага болгон илимпоздордун кызыгуусу бара-бара артууда.

Улуттук традициялар жана нормалардын жыйындысы бир улуттун кептеги этикет формаларын пайда кылат. Коомдогу мамиленин улуттук өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу тил системасындагы бирдик катары *тилдеги этикет бирдиктерин* бөлүп көрсөтүүгө болот.

Кептик этикет бирдиктеринин кызматын түшүнүүдө жана сыпаттап көрсөтүүдө тил илиминдеги социоллингвистика, паралингвистика, лингвокультурология сыяктуу жаңы изилдөө багыттарынын теориясына таянуу маанилүү болуп эсептелет. Кептик этикет сөздөргө коомдо болуп өткөн маданий-тарыхый процесстерди чагылтып көрсөтүү мүнөздүү. Бир калыпка салынган, бир улуттун туруктуу колдонуусуна айланган тилдик этикеттерге

географиялык, тарыхый, этникалык, социалдык ж.б. шарттардын тийгизген таасирин изилдөө өзгөчө кызыктуу.

Кептик этикет формаларынын уюшулуу өзгөчөлүктөрү ар кандай болот. Мисалы кыргыз тилиндеги «коштошуу» этикет формаларынын айрым түрлөрү булар:

Жакшы бар(ыңыздар)!

Жакшы кал(ыңыздар)!

Кош бол(уңуздар)!

Саламатта бар(ыңыздар)!

Саламатта кал(ыңыздар)!

Салам айт(ыңыз)!

Көрүшкөнчө!

Ак жол!

Жолуң(уз) шыдыр болсун! ж.б.

Этикет сөздөрү төмөнкүдөй тематикалык топторду түзөт: *Кайрылуу, Саламдашуу, Таанышуу, Коштошуу, Кечирим суроо, Ыраазы болуу, Куттуктоо, Каалоо-тилек, Чакируу, Көңүл айтуу* ж.б. Кептик этикеттин бул тематикалык группалары аркылуу азыркы коомдогу сылыктык мамиле маданияты, ошол эле учурда улуттук-маданий өзгөчөлүктөр да чагылдырылат. Бул тематикалык топтордун ичинен кептик этикеттин негизги бирдиги катары «кай-

рылуу», «саламдашуу», «коштошуу» болуп эсептелет.

Булардын ичинен **«коштошуу»** тематикалык тобу биздин макалабыздын объектиси болуп эсептелет. Мындагы негизги максат - коштошуунун кыргыз тилиндеги улуттук өзгөчөлүктөрүн Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы коштошуулар, белгилүү тарыхый инсан Курманжан датканын өлүм алдындагы керээзи, репрессияга алынган белгилүү инсандардын сөөгүнүн бир кишинин керээзи аркылуу табылуусу жана баталар, кошоктор ж.б.лар аркылуу ачып көрсөтүү; кыргыз тилиндеги «коштошуу» маанисин уюштуруучу тилдик бирдиктердин уюшулуу жолдорун белгилөө.

Кыргыз тилиндеги «коштошуу» этикет сөздөрүн негизги белгилери, семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай **«Жакшылык каалоо маанисиндеги коштошуулар»** жана **«Улуттук мүнөздү чагылдырган коштошуулар»** деген чоң эки топко бөлүп алдык.

«Жакшылык каалоо маанисиндеги коштошуулардагы» коштошуунун ички мазмуну: а) кептик кырдаалдын акыркы корутунду мүнөзүн туюндуруп тургандыгы; б) мамиленин оң жана терс экендигин ачык туюндуруусу; в) келер чакка тиешелүү болгон мамиленин мүнөзүнөн жана мөөнөтүнөн да кабар берип тургандыгы жагынан жалпы дүйнө тилдеринде универсалдуулукка ээ.

«Улуттук мүнөздү чагылдырган коштошууларда» кыргыз элинин байыртадан берки коштошуу кырдаалдарында колдонуп келе жаткан салт-санаасы, үрп-адаты, ырым-жырымдары, алар аркылуу элдин дүйнө таанымы, түшүнүгү - улуттук мүнөзү берилип, анда жалпы эле түрк дүйнөсүнүн маданиятынын, тилинин баа жеткис мурасы камтылат.

I. Жакшылык каалоо маанисиндеги коштошуулар

Жакшылык каалоо маанисиндеги коштошуулар көбүнчө ден соолук, аман-эсендик, тынчтык, ишине ийгилик каалоо сыяктуу каалоо-тилек маанилерин билдирет. Коштошуунун бул түрүн кырдаалдык өзгөчөлүктөргө карай төмөндөгүдөй топторго бөлүп кароого болот:

1. Күндөлүк турмушта колдонулган коштошуу сөздөрү. Кыргыз тилинде бул топтогу коштошуу сөздөрү конокко барып кайтканда, жолдон жолугушуп калганда, жумуштан кайтканда ж.б. ар кандай кырдаалдарда

колдонулат да, тутуму жагынан көбүнчө кыска болот, эки-үч сөз аркылуу гана уюшулушу мүмкүн: *кайыр, кош, мейли анда, болуптур, болуптур эмесе, макул анда, көрүшкөнчө, жолугушканча, эртеңкиге чейин*. Ошондой эле коштошуу учурунда айтылуучу туруктуу этикет бирдиктери, кээде макал-лакаптар колдонулуп калышы да мүмкүн: Мисалы: *Кош болуңуз! Жакшы барыңыз! Саламатта калыңыз! Саламатта барыңыз! Келип туруңуз. Кирип туруңуз. “Кел демей бар, кет демей жок”*. ж.б. Күндөлүк турмушта колдонулган коштошуу сөздөрүн этиштин каалоо-тилек ыңгайынын *-АйЫн/-йЫн* (жекелик сан), *-АлЫ/-йлЫ* (көптүк сан) мүчөлөрү да уюштурат. Мисалы: *кетейин, барайын, жөнөйлү, кайталы* ж.б.

2. Жатар алдында колдонулган коштошуу сөздөрү: *Жакшы жат(ыңыз)! Жакшы укта(ңыз)! Жакшы жатып, жай тур(уңуз)! Жакшы түш көрүп жат(ыңыз)!*

Телевидение, радиодо, ошондой эле официалдуу конокторго карата *Түнүң(үз) бейпил болсун!* деген этикет сөз колдонулат. Бул сөз жалпы элдик тилде дээрлик колдонулбайт. Анткени бул сөз - башка тилдерден калькаланып алынган сөз болуп эсептелет.

3. Кишини алыс сапарга узатуудагы коштошуу сөздөрү. Алыска кетип бараткан киши менен коштошууда көбүнчө *Сапарың(ыз) байсалдуу болсун! Ак жол! Аман-эсен барып кел(иңиз)! Аман-эсен жетип ал(ыңыз)! Аман барып, аман кел(иңиз)! Кош! Кош бол(уңуз)! Жолуң(уз) ачык болсун! Аман-эсен бол(уңуз)!, Саламатта бол(уңуз)!* ж.б. коштошуу сөздөрү колдонулат.

Алыс сапарга узатууда туруктуу сөз айкаштары, кээде тамаша иретинде айтылган туруктуу сөз айкаштары да колдонула берет: *«Жолуң шыдыр болсун, жолдошуң кыдыр болсун!», «Ай жүр, аман жүр!» Жеңил барып, оор кел, жегениңден ала кел.*

Коштошуунун бул түрүндө алыска кетип бараткан кишиге жакшылык каалоо менен бирге буйрук маанисиндеги каалоо, акыл-насаат да айтылат: *жакшы оку, жакшы жүр, жакшы иште* ж.б.

II. Улуттук мүнөздү чагылдырган коштошуулар

Бай тилдик мураска, өзүнө гана таандык болгон салт-санаа, үрп-адатка ээ болгон түрк дүйнөсүндө «коштошуу» этикет сөздөрүнүн, жогоруда саналып өткөндөй, ар кандай кыр-

даалдарга жараша колдонулуш түрлөрү көп. Түрк дүйнөсүнүн бир бөлүгү болгон кыргыз тилинде улуттук маданиятты, улуттук ой жүгүртүүнү чагылдырган ырым-жырым коштошуулары, кыргыз элинин тарыхынан, коомдук түзүлүшүнөн, саясатынан кабар берген коштошуулар, кыймылдык ымдоо-жаңсоо коштошуулары ж.б. бар. Мисалы: *кызды күйөөгө узаткандагы кошок айтып коштошуу, киши өлгөндөгү кошок айтып коштошуу, бата берүү ж.б.*

1. Улуттук мүнөздү чагылдырган «бата» коштошуулары. Кыргыз тилинде улуттук мүнөздү чагылдырган коштошууларга «баталар» кирет. Кыргызда кызды күйөөгө узатарда, алыскы сапарга аттанарда, аскерге узатарда ж.б. кырдаалдарда сапарына ак жол, амандык, жакшылык тилеп туугандары, жакын кишилери, көбүнчө аксакал карыялар ак батасын беришкен. Мисалы, кызды күйөөгө узатып жатканда төмөндөгүдөй бата берилген: *Барган жериңден бак берсин! Түндүгүң түнөрбөсүн, кемегең кемибесин! Жаккан отуң өчпөсүн! Ак саамайлуу байбиче бол! Айдай бактың ачылсын, ай тийгендей жырдап өт! Күндөй бактың ачылсын, күн тийгендей жырдап өт! Ак элечегиң ообосун! Башыңан бак тайбасын! Ал эми сапарга аттанарда берилген баталар булар: Кайда барсаң алдыңда жаркыраган жол болсун! Саламат барып сак кел, эсен барып соо кел! Сапарың оң болсун, кайтарың тез болсун. Жорткон жолуң жайлуу болсун, сапарың олжолуу болсун! Жолуң шыдыр, жолдошуң кыдыр болсун!*

Баталар сүйлөөчү тарабынан айтылгандыктан, I жак үчүн айтылган баталар дээрлик колдонулбайт, көбүнчө II жакка - тыңдоочуга багытталат. II жакка карата айтылган баталардын басымдуу бөлүгү этиштин баштапкы формасында колдонулат. Ошондой эле II жак жекелик санда буйрук ыңгайдын –*ГЫн, -ЫңЫз*, көптүк санда –*ГЫЛА, -ЫңЫздАр* мүчөсү колдонулат. III жакка карата айтылган баталар буйрук этиштин –*сЫн, -ЫнсЫн* мүчөлөрү аркылуу уюшулат. Ал эми ар кандай жаман сапаттардан, жамандыктан алыс болууну тилеген баталар этиштин терс формасы –*БА* аркылуу жасалат.

2. Кызды күйөөгө узаткандагы коштошуу кошогу. Кыргыз эли кызды күйөөгө узатар күнү кызды чүмкөп кийинтишип, жакындары, энеси, жеңеси кошок түрүндө ыр менен ыйлашып, кызды аябай мактап узатышкан. Кыз узатканда кошула турган кошоктордо

киши өлгөндө кошула турган кошоктордон айырмаланып, күйөөгө кетип жаткан кыздын акылын, сулуулугун, баркын айтып мактоо, кызга акыл-насаат айтуу, жакшылык каалоо, кызды күйөөсүнө, кайын журтуна табыштоо ж.б. маанилер айтылат. Кыргыз тилинде тилдик каражаттардан кызды мактоодо адат өткөн чактын –*ЧУ*, жалпы өткөн чактын –*ГАН* мүчөлөрү, кызга акыл-насаат айтууда, жакшылык каалоо, кызды күйөөсүнө, кайын журтуна табыштоодо буйрук ыңгайдын формалары колдонулат.

Мисалы, эненин кошогу:

1. ...*Сүт үстүндө каймагым,
Жүк үстүндө айнегим.
Оозумдагы шербетим,
Жакамдагы берметим.*

2. ...*Кара макмал баркыт тыш.
Кыз алган менен кыз берген,
Ынагым, байгамбардан калган иш.
Байпак бир маасы кийип өт,*

1. ...*Бийкечтин көкүлүнө мончок такканбыз,*

*Бийкечти көлөкө жерге бакканбыз.
Бак дукаба-шайы жапканбыз,
Бийкечти көңүлсүз жерден катканбыз.
Бийкечти салкын жерге бакканбыз...*

2. ...*Жакамдагы берметим,
Жакшынакай келбетиң.
Жанда жок чебер бу бийкеч,
Жасалгалуу үйдө өскөн,
Жаамы айылды гүлдөткөн...*

Ошондой эле кыздын жеңеси кошок аркылуу күйөөгө тийип жаткан кызга болгон нааразылыктарын да билдирип алган. Мисалы, “Сараң кыздын кошогунда” жеңесинин кызга болгон төмөндөгүдөй таарынычы айтылат:

3. *Оокатка кылдың аракет,
Ой, сараң кыз балакет.
Ооруганда бербеген,
Оймоң калды ала кет.
Сабага кылдың аракет,
Сараң кыз, ой балакет.*
(Кошоктор, 1998: 325-335-б.)

Кызды күйөөгө узаткандагы кошок айтып коштошуу азыркы учурда айыл жергесинде (бирок анда да сейрек) гана болбосо, башка элдердин маданий таасирине кабылган шаар эли бул салтты дээрлик колдонбой калган.

3. Өлүм алдындагы керээз, осуят формасындагы коштошуулары. Кыргыздын улуттук мүнөздөгү коштошууларына кишинин

өлүм алдындагы жакындарына айткан осуяттарын, керээзин да кошууга болот. Анткени мындай абалда өлүм алдында жаткан киши өзүнүн жакындары менен акыркы керээзин, осуятын айтып түбөлүккө коштошкон. Кыргыз элинде кишинин өлөр алдында айткан керээзи өтө ыйык парз катары эсептелинет. Аны кандай шарт-жагдай болсо да сөзсүз аткаруу керек. Бул өзгөчө элдин салт-санаасын билген адамдар үчүн өтө жооптуу иш.

Мисалы, кыргыз элинин башынан өткөн эн бир татаал, эн бир чиеленишкен тарыхый турмушун өзөгүнө камтып турган жазуучу Төлөгөн Касымбековдун «Келкел» тарыхый романындагы тарыхта «Алай ханышасы» деген ат менен белгилүү болгон Курманжан датканын өлүм алдындагы акыркы коштошуу керээзи кыргыз элинин көз карашын, дүйнө таанымын, жакшы-жаман түшүнүгүн ж.б. чагылдырып турат: «...*Ынтымактуу болгула, бириңдин жакшылыгыңда да, жамандыгыңда да баарың бирдей тике тур, бириңден-бириң сөз талашпа, күч сынашып да белдешип, күрөшкөн соң жакалашкандын ортосу бир кадам, жаш болсо да жакшыңа бел кой...*

...Колуңардан иш келсе кең болмок абзел, жамандыкка жакшылык кылмак зарыл. Зорго кызмат кылбагыла, элге кызмат кылгыла... силер сурабасаңар да ыраазы эл өзү акыбетин кайтарат – алдыңарда атыңар арыбайт, үстүңөрдө үйүңөр, ийниңерде тоңуңар тозбойт...»

Ал эми Ч.Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн» романында кийинки муундун өкүлү катары, керээз, салт жөнүндө түшүнүгү жок түркөй болуп калган шаардыктардын жана мурунку муундун өкүлүнүн улуттук көз карашы, түшүнүгү жөнүндө кабар берилет. Маркум болгон адамдын уулу Сабитжан ата керээзин аздектебей: «*Кайдагы бир Эне-Бейитке деп убара болбой эле ушу тегеректеги эле бир дөбөчөгө жашырбайлыбы. Өлгөндүн жазасы - көмгөн*», - деп айтканда, мурунку муундун өкүлү Эдигей ага ачууланат, анткени Казангаптын эн жакын адамы Эдигей ата салтын, жакын кишинин керээзин ыйык көрөт жана аны аткарууда эч бир кыйынчылыкка карабайт: «*Жол алыспы-жуукпу, бирок Казангаптын керээзин аткартпай коюуга эч ким, кала берсе уулу да бөгөй албайт*», - деп каарданат. Казангап экөөнүн убадасы ушундай болгон...

Кыргыздар өлүм алдында жаткан жакынына баласы болобу, бир тууганыбы же ата-энеси болобу ыраазычылыгын билдирет, ыра-

азычылыгын алат: «*Мен ыраазымын, ыраазымын, ыраазымын. Сен ыраазы бол, ыраазы бол, ыраазы бол*», же «*Биз ыраазыбыз, бизге кыйылба, акка моюн сун, биз ыраазыбыз*».

4. Киши өлгөндөн кийин кошок айтып коштошуу. Кыргыздарда киши өлгөндө сөзсүз кошок кошуп сөөктү узатуу – бул салт. Кошокту айткан эркектер тарыхта бир-экөө эле болгон, кыргыздарда кошокту аялдар кошот. Ички сезим менен мундуу айтылуучу кошокто жакын адамдарынын күйүтү, кайгыруусу берилсе, алысыраак туугандарынын, тааныштарынын «*аркаңда өмүрүңдү улай турган, ордунду баса турган балдарың бар, баарыбыздын бара турган жерибиз ошол жак, жалган дүйнөдөн чыныгы дүйнөгө кетип баратасың, бейишке чык*» деген маанидеги ойлор айтылат. Кошоктордо маркумдун өткөн жашоосундагы жакшы жактарын айтып мактоодо тилдеги өткөн чакты уюштуруучу каражаттар колдонулса, кайгы-муңун, зарын туюндурууда учур чак, келер чак каражаттары колдонулат.

Мисалы, атасына кошкон кошок:

*Карааным көрсө жалынчу,
Артымдан издеп баруучу.
Кайрылып келсем эми жок,
Эми атам кайдан табылчу.*

Энесине кошкон кошок:

*...Акырет сапар кеткениң,
Арман кылсам жетпедим.
Азыраак дагы жашабай,
Азаптын уусун сепкениң.
(Кошоктор, 1998: 48-324-б.)*

5. Кыргыз элинин тарыхынан, коомдук түзүлүшүнөн, саясатынан кабар берген коштошуулар.

Кыргыз элинин тарыхындагы октябрь революциясынан кийинки союздун коомдук түзүлүшүндөгү элдин жашоосун, көз карашын чагылдырган коштошууларга Ч.Айтматовдун төмөндөгү чыгармаларынан мисал келтирүүгө болот:

Ч.Айтматов «Биринчи мугалим» повестинде октябрь революциясынын алгачкы жылдарында анын жол башчысы В.И.Ленин дүйнөдөн кайткандагы аны менен элдин коштошуусун төмөндөгүдөй сүрөттөп жазат: «*Шааршаары менен, аймак-аймагы менен кара чүмкөнүп, жер солкулдата иштеген заводдор токтоп, талаа жаңырта жүгүрүп бара жаткан поезддер токтоп, басып бара жаткан эл токтоп, дүйнө аза күткөн күнү, эч кимге*

бейкапар, мектеп деп аталган жалгыз жаман кепеде мугалимибиз баш болуп, демибизди ичибизге катып, биз дагы, калың элдин кичинекей учкунунун учкуну, көңүлүбүздө Ленини менен эң жакын күйөрманы болуп коштошуп жаттык».

Ч.Айтматов «Саманчынын жолу» повестинде коштошуу эпизоду аркылуу жакын, ынак, сүйгөн кишилердин бири-биринен ажырашуусун, атүгүл «уста майданга кетерде балкасы менен коштошот» дегендей Касымдын комбайны менен коштошкондогу аянычтуу көрүнүшүн да жазуу менен, 1941-жылдагы элдин башына түшкөн каардуу согуш тарыхынын азап-тозогун баяндайт, согуш отун тутандыруучуларга күчтүү сезим менен наалат айтат: *«Мындай карасам, согушка кетип бара жаткандар тандалгандай не бир солкулдаган, чырактай жигиттер экен. Улам аты чыкканы менмин деп, биз жакты жалт-жалт карашат. «Субанкулов Касым» - дегенде ичим ысый түшүп, тамагым буулду. «Менмин» - деди Касым. Алиман ошол учурда колумду сыга кармап: «Энеке – деп шыбырап жиберди. Аныкын деле билип турам, билген менен чарам кайсы: көптүн кереги кыстаганда элден сырткары ким турат. Алда, Алиманым ай, ошого көзү жетип эле турса да, сүйгөнүнө мындай жакын, мындай ысык ынакты көрө албадым. Алимандын коштошконун азыр эстесем, азыр жанымды садага чапкым келет».*

Улуттук турмуштун олуттуу проблемаларын чагылдырган Ч.Айтматовдун «Гүлсарат» повестинде кыргыз элинин жашоо турмушу: «Ат адамдын канаты» дегендей, элдин жаныбарлар менен, табият менен жакындыгы, аларга болгон сүйүүсү, достугу даңазаланат. Бул чыгармада совет доорундагы адам жана табият маселеси көтөрүлүп, Танабайдын жаныбар Гүлсарыга болгон мамилеси, аягында аны акыркы сапарга аздектеп узатуусу, коштошуусу айтылат. Жазуучу өзүнүн чыгармаларында кыргыз мүнөзүн нагыз элдин турмушуна таянып жараткандыгы белгилүү. Чынында эле кыргыздар өзгөчө табият, жаныбарлар менен жакын болгон. Мисалы, кыргыз эли эгерде итинин өлөрүн байкап калса, коштошуу маанисинде өлүмү майлуу-сүттүү болсун деп оозуна май салып койгон, балдарына буту сынып же канаты кайрылып калган чымчыктарды айыктырып, достошуп, коштошоордо шилекей алмашып учуруп жибергиле деп үйрөткөн.

Кыргыздардын тарыхында кишинин өлөр алдындагы айтып кеткен керээзи аркылуу 1937-жылдагы репрессия тууралуу маалымат берген, элүү төрт жыл Чоң-Ташта катылган тарыхтагы жашыруун сырдын бети ачылган. Кыргыз элинин чыгаан уулдары К.Тыныстановдун, Ж.Абдрахмановдун, Т.Айтматов ж.б.лардын кайда көмүлгөнү белгисиз сыр бойдон калган эле. 1938-жылдагы Кыргызстандын чоңдорунун баарынын атылып, кайда көмүлгөндүгү тууралуу жашыруун сырды 1992-жылы Бүбүйра Кыдыралиева деген аял атасынын өлөрүндө табыштап кеткен керээзин орундатып, ачып чыгат.

1963-жылы Бүбүйра эженин атасы катуу ооруп жатып балдарын чогултуп алып мынтип айткан экен: *«Балам, эми ким билет. Жаман айтпай жакшы жок. Сенин эсиңде бардыр... баягы иттер улуп, сасык жыттар, дөңдөн чыккан шоолалар... Заман оңолуп кетсе бир ыгын таап, шейит кеткендердин сөөгүн агартып, акырын айтып, ошол сыздаган балабакырасы, ага-тууганы болсо, таяке, жээндерине мен үчүн айткын, аталардан калган салт бар, кыйыр иш кырк жылда билинет деген. Заман дагы эле жакшы эмес, бирок чоңойдуңар, үй-бүлөңөр бар. Эптеп бул сырды ыгы келгенде айт».* Бүбүйра эже көпкө чейин эч бир ыгын таба албай жүрүп акыры айтып чыгат. Аягында Чоң-Таштагы кирпич заводуна көмүлүп салынган жүз отуз сегиз адамдын сөөгү табылып, алардын ар бири кайрадан аздектелип көмүлүп, ал жер шейит кеткен аталардын урматына Ч.Айтматовдун демилгеси менен «Ата-Бейит» делип аталып калды. Мына ошентип, аталардан калган «керээз орундатуу» салты тарыхый кылмыштын бетин ачты. (Р.Абдыкулова, 2009: 2-8.)

6. Кыймылдык ымдоо-жаңсоо формасындагы (вербалдык эмес) коштошуулар.

Адам баласынын пикир алышуусунун, байланыш-катышынын көпчүлүк бөлүгү кыймылдык ымдоо-жаңсоолор аркылуу берилет. Ошондуктан кыймылдык ымдоо-жаңсоолор да адамдардын пикир алышуу каражаты катары эсептелинет.

Коштошууларда да бул каражат колдонулбай койбойт, б.а., коштошуу мааниси да тилдик белгилерден сырткары, кыймылдык ымдоо-жаңсоо белгиси аркылуу туюндурулат. Кыймылдык ымдоо-жаңсоо жаш өзгөчөлүккө, жыныстык айырмачылыкка, социалдык абалга жана мамиленин нейтралдуу же официалдуу

улугу ж.б.ларга жараша болот. Ошондой эле ошол элдин улуттук өзгөчөлүгүнө карай ар башка маанилердеги кыймылдык ымдоо-жаңсоолор жасалат. Ошондуктан ымдоо-жаңсоо тилинин маанисин билүү да зор мааниге ээ.

Мисалы, кол булгалоо, кол кысуу, кучакташуу, өбүшүү ж.б.

Баш ийкөө: Күндөлүк турмушта, официалдуу мамилелерде коштошуу сөздөрү менен катар баш ийкеп коштошуу мимикасы да колдонулат.

Коштошууда эң көп колдонулган кыймылдык жаңсоо кол аркылуу жасалган кыймылдык жаңсоолор б.э.: *кол булгоо, кол алышуу, кол кысып коштошуу* ж.б.

Алакан жайып бата берүү: Кыргыз элинин этномаданий өзгөчөлүгүн чагылдырган каада-салт – бул бата берүү. Алыс сапарга узатууда, олуттуу бир максат менен кетип бараткан бирөөгө, кыз узатууда ж.б. кырдаалдарда ата-энеси, кадырлуу, урматсыйга ээ болгон бирөөсү же аксакалдар жакшы каалоо-тилектер айтып, кудайдан аманчылык, эсен-соолук, бакыт тилеп, тилеген тилегинин орундалуусун суранып, алакан жайып: «О-омин!» - деп, эки алаканын жүзүнө сүртүп бата беришет.

Кол алышуу, кол кысып коштошуу: кыргыз элинде коштошуунун бул түрү эркектерге гана таандык болгон. Өзгөчө айылда эркек менен аялдын кол кысышуусу уят делип эсептелген. Азыр көбүнчө официалдуу жоолугушууларда ж.б. учурларда аялдар деле кол алышып, кол кысышып коштошо беришет. Кыргыз элине көбүнчө эки колдоп кол алышуу мүнөздүү, кээде терең урмат көрсөтүү маанисинде бир колун көкүрөгүнө коюп да кол алышат.

Кол булгалоо: Бул – нейтралдуу каражат б.э да, дос, тууган, тааныштар арасында колдонулат. Кетип бараткан да, узатып калган тарап да кол булгалап коштошо берет.

Кучакташуу: тууганын же жакын досун, жакын таанышын алыс сапарга узатууда эркектер менен эркектер кучакташып, ага кошумча желкесин таптап коштошушат.

Өбүшүү: тууганын, жакын досун, же эң жакын кишилерин алыс сапарга узатууда өбүшүп коштошушат. Өзүнөн кичүү болсо, жүзүнөн, мандайынан өбөт. Салт боюнча кыргыздарда аталар кыздарынын колунан гана өбөт. Күйөөсү же аялы менен коштошкондо мурда өбүшүп же кучакташып коштош-

кон эмес. Кыргыздардын мындай мүнөзүн Ч.Айтматов “Бетме-бет” повестинде төмөндөгүдөй чагылдырган:

“Коштошкондогу жүрөктү ачыштырган күйүт али да күнү бүгүнкүдөй көкүрөгүндө турат. Айылдын четине узатып чыкканда көпчүлүктөн тартынып, Сейде оюндагыдай кучакташып коштошо албады. Алар бири-бирине кол сунуп, ушу менен кете беришти. Жөнөөчүлөр тигиндей узай түшкөндө гана, Сейде уятын коюп, күйөөсүн акыркы жолу кучактабай, өпкүлөбөй калганына, ичимде бала калды окшойт деген бүдөмүк кубанычын айтып жетише албаганына катуу кейиди...” (Ч.Айтматов, 2008:110)

Кыймылдык ымдоо-жаңсоо коштошууларда бата берип кудайдан ак жол тилөө, нан тиштетип калуу сыяктуу ырым-жырымдар да коштолот. Мисалы: балдарын аскерге узатып жатканда кыргыздар нанды чекесинен тиштетип калат да, калганын этият кылып илип коёт, аскерден келгенде ошол нанды эсен-аман келди деп кайра тиштетет.

Кыргыз тилиндеги коштошуу этикет сөздөрүнүн колдонулуусу, коштошуунун улуттук өзгөчөлүктөрү иликтөөгө алынуу менен, иштин жыйынтыгы катары төмөндөгүдөй бүтүм чыгарууга болот:

- Коштошуулар кептик кырдаалдын акыркы корутунду мүнөзүн туюндуруп турат.
- Жакшылык каалоо маанисиндеги коштошуулар универсалдуулукка ээ.
- Коштошуулар мейкиндик жана мезгилдик аралыктарга жараша болот.
- «Жакшылык каалоо маанисиндеги коштошуулар» туруктуу этикет бирдиктери, кыска сөздөр, жана фразеологиялык сөз айкаштары аркылуу туюндурулат.
- “Улуттук мүнөздү чагылдырган коштошууларды” элдик салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырым, кыймылдык ымдоо-жаңсоолор, мазмундуу түшүнүк, окуялар түзөт.
- Кыргыз тилинде коштошуу кырдаалына байланыштуу колдонулган тилдик бирдиктер ар кырдуу.
- Кыргыз тилинде колдонулган коштошууларда камтылган улуттук мүнөз - жалпы эле түрк дүйнөсүнүн маданиятынын, тилинин баа жеткис мурастары.

1. Абрамзон С. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф.: Кыргызстан, 1990. – 480 с.

2. Арутюнова Н.Д. Национальное сознание, язык, смысл. М.: Языки русской культуры, 1995.- 895 с.

3. Белл Р.Т. Социоллингвистика: Цели, методы и проблемы, пер. с англ. М.: Прогресс, 1980. – 116 с.

4. Гумбольдт В. О различии строения человеческого языка и его влияния на духовное развитие человечества // В книге В. А. Звегинцев: «Л. В. Щерба и В. Гумбольдт». – В сб.: Теория языка. Методы его исследования и преподавания, Ленинград: Наука, 1981, стр. 97-102.

5. Р.Абдыкулова, «Чонташтагы элүү төрт жыл катылган кайгылуу сырдын баяны» / «Манас» университети «Коомдук илимдер журналы», Бишкек, 2009, 2-8-б.

6. Сыдыкова Ч.Т. Лингвокультурная специфика речевого поведения (на материале кыргызского и русского языков): дис-серт. Дис.канд.филол.наук: 10.02.20. -Бишкек, 2010. -193 б.

7. Юдахин К. Кыргызско-русский словарь (1 книга А-К). –М., 1985. – 504 с.

8. 155. Юдахин К. Кыргызско-русский словарь (2 книга Л-Я). –М., 1985. – 480 с.

9. Этика боюнча сөздүк/И.С.Кондун ред. астында: Котор. Р.Умралин, Т.Иязалиев. –Ф.: Кыргызстан, 1983. – 364 б.

Адабий эмгектердин тизмеси

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 1-том. Повесттер, аңгемелер/ Түз. А.Акматалиев. –Бишкек: Бийиктик, 2008. –380 б.

2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 2-том. Повесттер, аңгемелер/ Түз. А.Акматалиев. –Бишкек: Бийиктик, 2008. - 432 б.

3. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 3-том. Повесттер, аңгемелер/ Түз. А.Акматалиев. –Бишкек: Бийиктик, 2008.- 480 б.

4. Гапаров М. Жаңгак токойдун жомогу / Повесттер жана аңгемелер. – Фрунзе: Кыргызстан, 1989. – 280 б.

5. Касымбеков Т. Келкел / Тарыхый роман. – Фрунзе: Кыргызстан, 1986. 224-225-б.

6. Кошоктор. “Эл адабияты” сериясы. Бишкек: Шам, 1998. -348.

Сагынбаева Бурул. Забытое национальное наследие. Sagynbaeva Burul. Forgotten National Heritage.

Ж. С. Таласпаева, Ә. Д. Сабитова,

*М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл қаласы, Қазақстан*

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ МӘДЕНИЕТ АТАУЛАРЫ

Қазіргі қазақ әдебиеті ордасының алғаш іргетасы қаланып, шаңырағы көтерілгенде, оның басы-қасында болған, сол кездегі жас қайраты мен тұнық тілегін біржола соған арнап, одан бергі жемісті ұзақ жылдарын бір соның жолына іркүсіз жұмсаған – қадірменді жазушымыз Ғабит Мүсірепов. Ғабит Мүсірепов шығармаларында тілдік бірліктердің ұлттық мәдениеті мен өркениеттің құндылықтары мейлінше мол жұмсалған.

Жалпы, мәдениетті түрлі таңбалар жүйесінде қарастыруға болса да, біздің тоқталатынымыз – тілдік таңбалар – сөздер. Яғни, сөз екі түрлі жүйеге – тілдік және мәдени құндылыққа қатысты болады да, мәдениет тілі ретінде де қызмет атқарады.

Ж. Манкеева: «Заттық мәдениет лексикасы – ұлттық рух пен талғам негізінде, ұлттық тұрмыс пен шаруашылық ерекшеліктеріне сай технологиялық процесс нәтижесінде, өз мәні мен атқаратын қызметіне сай сөз тудырушы модельдер арқылы жасалатын лексика-семантикалық категория ретінде, кумулятивтік қызметі негізінде саналған материалдық өндіріс

пен мәдени туындылардың атаулары», - деп ой түйіндейді [1,13].

Ғ. Мүсірепов шығармаларында заттық мәдениет лексикасына қатысты ұлт өкілдерінің киіну үрдісін сипаттайтын киім-кешек атаулары, әсемдік бұйымдары, ыдыс-аяқ түрлері, жиһаз атауларына байланысты лингвомәдени бірліктер, қазақтың ас мәзірінен хабар беретін лексика т.б. кездеседі. Шығармада кездесетін заттық мәдениет атауларының көбі тілге де, мәдениетке де ортақ. Қоғамдағы материалдық құндылықтарды ұтымды пайдалана отыра қаламгер ұлттық ерекшелікті, болмысты шеберлікпен жеткізе білген.

Сонымен ата-бабаларымыздың негізгі күн-көріс көзі мал шаруашылығы болған, киімін тігетін көне материалдарға қой терісі мен оның жүнімен қоса түйе, ешкі жүні жатқан. Ал киім тігілетін айрықша материал ретінде қымбат матаның ерекше бағалануын қазақтың хан-сұлтандары, беделді адамдары орыс елшілерінен білген, елшілер қымбат маталарды сыйлық есебінде ұсынғанын байқауға болады. Мысалы,

Шымылдық алдында **қос-қабат барқыт қамзолдың сыртынан көк жібек тысты пұшпақ ішік киген** Айтолқын – Еменалының әйелі, бойы шарғылау, бөктеріншектілеу болған соң, бүгін **жаулығын** биігірек етіп салыныпты. Екі жағында екі жас келіншек жазғытұрғы жылынған күннің райына қарай **жеңіл киінген – оқалаған сәукеле, жеңсіз қамзол, қос етек көйлек** [2, 85 б.].

Аяғындағы **саптама етік** те біресе көдеден тайғанап, біресе күрп етіп қалады. **Көк елтірі тымақтың** іші де қайнап бара жатқандай [3, 28 б.].

Қалқажан, **қызыл беренінді** киесің бе? – деп **жаңа қамзолдарын** әперіп еді, оны лақтырып тастап, көгін киді [4, 269 б.].

Қазақтың ерлері мен әйелдерінің киімінде әлеуметтік өзгешеліктер анық көрініп отырған. Қазақ еркектері үйде де, түзде де бас киім киген. Ер адамның бас киімі – адам дәрежесі мен беделін танытқан. Қазақ қыздары мен тұрмысқа шыққан әйелдерінің бас киімдері мен шаш үлгілері қатты ерекшеленген. Мысалы, Қонақтардың қарсы алдына шарта жүгініп алып қолындағы тымағымен тізесін андасанда бір ұрып қойып Байжан отыр [3, 35 б.].

– Ие, жай келген жоқсың ғой. Апаңның дені сау ма? Ұялатын боп бой жетіп қалыпсың ғой өзің!... – деген Айғаншаның ақырын сыбыры еміс-еміс қана естіледі де, Назыкештің бірдеме дегені **күрең тақияға тығылған бір шок үкінің** дірілінен ғана байқалады [3, 27 б.].

Айтқа киім деп тігіп жатқан **көк жібек көйлекті** бітірместен сандыққа салып тастады. **Кәмшат бөркіне жаңа үкісін** де қадаған жоқ [4, 269 б.].

Қыздардың бөркі елтірімен әдіптеліп, төбесінде қорғаушы қызмет атқаратын үкі қауырсыны тағылады. Көкті тәңір тұтқан ата-бабаларымыз құсты аспан белгісі санап, оған деген құрметін өз тұрмысында, қолтума өнерінде қолданып, кескіндеп отырған. «Айбала шоқпардай **қос үкі таққан кәмшат бөркін** киіп, жібек белбеуін буынып, жез ораған жіңішке қамшыны қолына алып, атына қарай келе жатыр [4, 276 б.].

– **Бөркінді** бөгіре басқа айналдырып салып ем, үкісі ғана ұйысып қалыпты [2, 25 б.].

Басында үкісі бұлғандайды» [3, 393 б.].

Мәдениеттанымдық, этнографиялық деректерге қарағанда, әйелдер шашын қос өрім етіп өреді де, ол екеуінің ұштарын біріктіру үшін **шашбау** тағады. Шашты олай өру –

әйелдіктің белгісі, бұл – бүтіннің жартысы болғанды білдіреді. Ал қыздар шаштарын бір өрім етіп, ұшына **шолпы** тағады. Аталған әшекей бұйымдарына қатысты қолданыстарды көркем мәтінде жиі ұшырастыруға болады:

Ұзын қара шашына **салпылдаған шолпыны** қалай болса солай таға салды да: Әдірақалғыр алып түсіп барады ғой! – деп, арқасына серпе салды [4, 269 б.].

Қазақ қыздары мен әйелдері бұрынғы кезде шолпы мен шашбауды бұрымы тарқатылып кетпеу үшін таққаны белгілі. Халқымызда қалыптасқан сенім бойынша, неше түрлі асыл тастан жасалған сылдырмақ, салпыншақтан тұратын салмағы ауырлау шолпының әсерінен шаш ұзын болып өседі. Сондай-ақ ауыр шолпы таққан адамның басы ауырмайды деп есептелген. Халық ұғымында «адам жанының бір ұшы шашында» деген де түсінік бар. Соған байланысты «тарағанда түсетін шашты кезкелген жерге тастауға болмайды, оны адам баспайтын жерге көміп тастау керек» деген ырым-тыйымның бар екені белгілі [6, 56 б.].

Ал төмендегі мысал қазақ қызының киім кию ерекшелігін киім кию үлгісі мен қимылы арқылы астарлап дәл танытып тұр.

Шайды іше отырып, қанша қарамайын десе де, Есеней көзін қыздан аударма алмай қойды. Басында **күрең барқытпен тыстаған қара елтірі бөрік, үстінде сол күрең барқытпен тыстаған жеңіл пұшпақ ішік, күрең барқыт шалбар, белінде күміс жапқан қаптырмалы былғары белдік. Аяғында биік өкшелі шаңқайма етік – «қосай калаш», бәрі де сандық түбінде жататын «бір киер» екені танылып тұр. Бәрі де шеше қолынан өткен... [2, 38 б.].**

Жоғары әлеуметтік мәртебенің көрсеткіші саналатын ішікті дәулетті адамдар киген. Ішікті мауыты, шұғамен қаптап, барқытпен, жылтыраған сәтінмен тыстаған. Жағасына кең, енді алмалы-салмалы жағаны түлкінің жон арқасындағы үлпілдек жүнінен, кәмшат терісінен жасаған, кейде соңғысымен шеттері мен жиектерін көмкерген [6, 426.]. Көркем шығармаларға қарағанда, ішікті хан-сұлтандар мен бай-манаптар, олардың әйелдері киген сырт киім.

Жалпы нобайын Игіліктің алдынан бір өткізіп алып, Жұмабек кедей ауылдарды сындырып келе жатқан беті еді. Өзі қазір жонданып алыпты. Бұл елде әлі ешкім мініп көрмеген сырлы қашауамен жүр. Көк шұғамен

тыстатқан **пұшпақ ішіктің** сыртынан **қасқыр ішік**, баста **түлкі тымақ**, шанасында отыр дегеннен гөрі, жатыр деген лайықтырақ сияқты [3, 153 б.].

Ұзату тойын бастаудың бір дәстүрі қалыңдыққа арналып жасалатын баскиім – **сәукеленің** жасалып бітуі. Ұзатылар қыздың әлеуметтік жағдайын білдіретін сәукеленің негізі – оның төбесі. Төбе не талдырма етіп қозы жүнінен арнайы басқан ақ киізден немесе арасына қыл салып сырыған асыл матадан істеледі. Сәукеленің ең сыртынан жауып қойған шашақты әшекейлі жібек мата бар, ол көйлектің етегі құсап, жерге сүйретіліп жүреді [6, 47 б.].

Айтолқын да Ұлпаннан көзін айыра алмай тұр. Қызық киіне береді екен-ау! Басына **ақ жібек шаршыны** шәліге ұсатып жамыла салыпты да, үстінен **сәукеле** киіпті [2, 86 б.].

Сәукелесін тастап, жібек шаршыны алқымынан түйрей салды да, Есенеидің тізесін шынтақтады [2, 117 б.].

Қоғам алға жылжып, заман өзгеріп, материалдық және рухани құндылықтар өзгерген сайын қазақ әйелдерінің киім үлгілері де ауысып, соған сәйкес киім киюге деген көзқарас та өзгеріп отырғаны даусыз, бірақ қазір ұлттық киім үлгісі қайта жаңғырып келеді деуге болады. Оның дәлелі үйлену тойына қалыңдық пен күйеу жігіттің киім кию үлгісін айтуға болады.

Әйелдер басына тартатын орамалдың бірі – **жаулық**. Жаулық тұрмысқа шыққан әйелдер басына тағатын ақ орамал. Уақыт өте келе әйелдер киетін жаулық не **кимешек** сәннен шығып, әйелдер оны гүлді шәлімен, түрлі-түсті орамал-шаршымен алмастырды.

Жаулықты биік салынатын, сәнді киінетін Көпей жұртқа өзінің ажарымен де, естілігімен де, тазалығымен де ұнайтын еді [3, 33 б.].

Ақ жаулықтың үстінен бастыра ақ түбіт шәлі жамылған денелі әйел көп еркектің ортасында үнсіз мұңаюлы екен, шешінбепті де, тамақ та ішпей отыр [3, 190 б.].

Көз жасын жаулықпен сүртіп жатып, әрқайсысына мейрім көзімен бір қарады да, үндеген жоқ [5, 42 б.].

Әйел адамның бас киімінен қайдан келгенін, қай жактікі екенін де білуге болады: Басында біздің жақтың үлкен жаулығы, көк шұбар кең көйлегі делең қағып, апам екпіндей басып келеді [5, 41 б.].

Ұлттық мәдениеттің көрінісі болып табылатын киім-кешек үлгілерінен халқымыздың әсемдікке құштарлығы, эстетикалық талғамы мен әлеуметтік ерекшелігі анық байқалады

Қоғамдық дамудың қай сатысында болсын, қоғаммен бірге дамыған қолөнері әр дәуірде өзінің өшпес ізін қалдырып, әлеуметтік-көркемдік жағынан дәуір тынысын қалт жібермей әсерін тигізіп отырады. Ұлттық қолөнер халықтың күнделікті тыныс-тіршілігін, таным-талғамын, түрлі қайталанбас ерекшеліктерін бейнелеумен бірге халықты эстетикалық жағынан тәрбиелеуге ықпал етеді [6, 46 б.].

Халқымыздың күн көрісі төрт түлік мал болған соң, оның етін де, сүтін де, терісін де, жүнін де тиімді пайдаланудың жолдарын білген.

Қазақ халқының жиі пайдаланатын қолөнер материалына малдың терісі мен жүні жатқан. Олардан киім-кешек те, ыдыс-аяқ та, киіз үйдің мүліктері де жасалған.

Киіз үйге қажетті мүлік пен көз тартар жасау-жабдығын қазақ әйелдерінің шебер қолынан шыққаны даусыз. Мысалы, Қызына еріп үйге кірді де таң қалды. **Қара барқытпен оюлаған туырлық, өрнектеп тоқылған ызба баулар, керегені түгел орап алған, есіктен төрге дейін төселген түкті кілемдер ... Төрде қатарлап жиналған жүк... Оюлы ақ киізбен қапталған сандықтар.** Мойны сорайған жез құман, жез леген... қалың көк жібек шымылдық... үй іші жайнап тұр [2, 43 б.].

Мен қасына жеткенде **күбі** шелектің бетін ашып, маған **тостағанға** айран құя бастады [5, 19 б.]. Мысалда келтірілген **күбі шелек ыдысы** қазақ халқының қолөнерін, шеберлігін көрсетеді. Күбі дегеніміз еменнен жасалған ауыз жағы тарлау, түп жағы кеңдеу қымыз ыдысы; көбінесе отырықшылық жағдайға бейімделген. 60-70, кейде 100 л қымыз сыяды. Күбі апта сайын жуылып, кептіріліп, сүр еттің майымен, қойдың құйрығымен майланып, тобылғы, жүзген, құлмұрын ағаштары, қоғажай шөбі түбінің түтінімен ысталып отырады;

Әйел затының қолөнерге деген шеберлігі білдіреді тұтынатын заттары мен киген киімінен айқын аңғарылады: Ана байғұс қашанда ана ғой, қызының бір сыдырғы киімін сақтаған екен. Бөріктің тысы мен жалғыз жеңсіз қамзолдан басқа барқыты болмаса да, бәрі де

қыналап-қиыстырып әдемі тігілген. Өз қолы бас білетін байғұс шеше арзанды қымбаттай ажарлай біліпті.

Киініп алған соң – қыздың көркі шүберек – Шынардың бойы өсіп, белі қыналып, көзі жарқырап кетті. Шешесі мосқал емес екен. Өз киімі де жұпыны болғанымен жарасымды тігіліпті [2, 104 б.].

Шығармадан заттық бұйымдар, жасау-жабдықтарға қатысты лингвомәдени бірліктерді жиі байқауға болады. Мысалы, Түйеге артқан жүктің үстінен айқара жаба салған екі **оюлы текемет** пен шағын-шағын екі түкті кілемді жұлып тастап, әйелдер кілті аузында тұрған екі **сандыққа** жабылды. Кілем мен киіз арасында көрінген бірнеше көрпе-жастыққа да көздерін салған жоқ. Сандықтар сыңғырлап ашылды екен, оны да естіген жоқ. Сандықтардың ішіне үңілді [2, 112 б.].

Сандық – киім-кешек, тағы басқа да заттарды салуға арналған, ағаштан жасалған бұйым. Сандық – халықтар тұрмысында ерте кезден пайдаланылып келе жатқан ең ежелгі жиһаздың бірі. Көшпелі халықтың тұрмысында қолданылатын заттардан мол мағұлмат ала отыра, өткен дәуірді еріксіз бүгінгі күнмен салыстырамыз.

Заман өзгеріп, қоғам алға жылжыған сайын адамдардың бұрынғы құндылықтары да, өмір сүру салты, тұрмыс-тіршілігі өзгерді. Ата-бабаларымыз сан ғасырлар бойы киіз үйді жылы, көшіп-қонуға ыңғайлы деп таныса, бүгінде баспаналардың неше түрлісі бой көтерді. Ескінің сарқытындай, көненің көзіндей асыл бұйымдарды да, киіз үйді де мұражай, көрмелерден, ұлттық сипаттағы той, мерекелерден көруге болады. Он саусағынан өнер тамған апаларымыздың шеберлігі мен сырбаз талғамына сай жасалған көркем дүниелеріне деген қажеттілік те азайды. Денсаулыққа пайдалы киіз, текеметтер қыл-қыбыр жинайды деген сылтаумен қолданыстан шығып, оның орнын шаңды кем жинамайтын шетелдік кілемдер алмастырды [6, 496.].

Ұлттық тағам атаулары да қаламгер шығармаларында мол ұшырасады. Қазақ халқының күн көрісі төрт түлікпен тығыз байланысты болғандықтан, аналарымыз оның сүтінен неше түрлі дәмі аузыңнан кетпес тағамдар жасағанын білеміз, оны өзіміздің қазақ қана емес, өзге ұлт өкілдері де сүйсіне дәмін татқан.

Сары қымыз, дәрі қымыз ішіліп болған соң Есенеі Шондығұлға келесі тапсырмасын айтты [2, 132 б.].

Көздері соқырайған кепкен балықтар да бар, ортасын ойып **ақ ірімшік** салып пісірген, қып-қызыл тәтті нандар да бар, жұмыртқа да бар, үгіршіктер де бар... [5, 28 б.].

Бауырсақ жайылды, **құймақ** қойылды. Қант, өрік-мейіз қойылып жатыр. Шынардың шешесі беті жабулы тағы бір табақ көтеріп, ұяла, жымияп келеді. Шынар болмай пісіртті, әйтпесе сый қонаққа берер тамақ емес. Онысы – күлге көміп пісіріп, сары майға бұлғаған ыстық нан еді.

Ұлпан оның не екенін сезіп, табақтың бетін ашты да:

- Өзіме біріңізші, шеше ... бұл еркектер жейтін тамақ емес! – деді.

Нанды күлге көміп пісіру баяғының баяғысынан бері келе жатса да, көшпелі қазақтың аузынан әлі дәмі кетпеген асы. Ұлпан табақты бас салды. Еркекше аузын толтыра жей бастады [2, 115 б.]. Шығармада нанды күлге көміп пісірудің үлгісі, жасалу жолы жатық баяндалған.

Мырза жеңгем деп мақтай кірсе Жаниша жеңгесі баптап тұрып **құймақ құйып, шай береді** [2, 37 б.].

Жалт қарасам, базар шетінде **айран** сатып отырған қарт әйел маған қолын бұлғап отыр екен [5, 19 б.].

Қарамұрттың қамайтын жері өзінің сарайы болса ол бір бала біткеннің арман ететін сарайы, іші-тысы бірдей саланған, **қапшық-қыпшық үн дегеніңіз, қарын-қарын май дегеніңіз, сүрленген қазы-қарта, жал-жая** дегеніңіз иін тіресіп тұрады [5, 10 б.].

Қазақ халқы өнерпаз, он саусағынан өнер тамған халық. Ұлттық зергерлік бұйымдарымыздың аса талғампаздықпен, шеберлікпен жасалғандығын мұражайларда сақталған нұсқаларынан-ақ байқаймыз. Үкілеген қыздарымыз бен аналарымызды асыл тассыз, күміс-әшекейсіз елестету мүмкін емес.. Мысалы, Шыны шкафтың асты толған алтын жүзік, алтын сырға, толып жатқан тана-моншақ, Арыстан үңіліп, сұрауға атын таба алмай, сатушыларға жалтандап тұр еді [4, 297 б.]. ... бір терезеге іліп қойған алтын сағат, алтын сақиналарға көзі түсті (Сонда)

Қазақ әйелінің әшекейінің бірі – **жүзік, сақина**. Алтын, күмістен жасалып, сырт жа-

ғына зергерлер түрлі асыл тас орнатқан сақиналар бұрын да, қазір де тек әйелдің ажарын ашатын сәндік бұйым ғана емес, адамның денсаулығына оң әсер ететін, сыртқы-ішкі кері әсерлерден қорғайтын, бақ-дәулет шақыратын құрал саналады.

Ертеңіне ішкі жағына «Ажарға» деп жазу жаздырған қызыл жаһұт көзді алтын жүзік Арыстанның төс қалатысының түкпіріне барып жабысты [4, 298 б.].

Өмір бойғы еңбектен буылтықтанып кеткен саусақтарының бірінде жалпақ күміс сақинасы жарқырайды [5, 42 б.].

Апаңды ұзатсаң да, қарындасыңды ұзатсаң да бұл сақинаны қолына салуға болады [4, 297 б.].

Сенің алтын сақинаң бар емес пе еді-ай? – деп, Алтын он беске жаңа келген Ажар деген қызды жұлмалады [4, 274 б.].

Алтын жүзік күнге шағылысып, көзін қысып жатты да қойды [4, 273 б.].

Қазақ әйелдерінің шашына, бойына, қолына, сырт киімдеріне тағылған зергерлік бұйымдар өздерінің әсем ою-өрнектері мен таңғажайып үлгілерімен талайды тамсандырып қана қоймай, әйел сұлулығымен қоса оның таным-талғамынан, халықтың салт-дәстүрінен, дүниеге көзқарасынан хабар бере отырып, рухани мәдениетіміздің қалыптасып, дамуына ықпал етеді әрі оның жаратылысы нәзік әйелдер үшін қорғану қызметін атқаратындығы анық [4, 62б.].

Жазушының рухани мәдениет үлгілері болып табылатын ұлттық ән-күй өнері мен ойындауық түрлерінің де дүниенің тілдік бейнесін жасаудағы орны ерекше.

Шығармада кездесетін «Сұлушаш», «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Ер Тарғын», «Қалқаман-Мамыр», «Шәһидадан», «Бәдіғұл-Жамал», «Мұңлық-Зарлық», «Еңлік-Кебек» мәдени деректердің көзі, мәдени ескеркіш іспеттес лингвокультуремалар тілдік және мәдени субъектінің когнитивтік санасындағы аялық білім құрылымына қатысты дүниелер. Төменде «Ұлпан» шығармасында «Сұлушаш» жырын Кенжетай домбыра болмағасын, қамшысын екі бүктеп шырқап айтқан кезі:

Бәт күнұыз қыз балаға жарасқандай,

Тұман жоқ ер жігітке адасқандай.

Саласын Сартоғайдың мекен еткен

Бар екен Қантай атты бір асқан бай... [2, 39 б.].

«Жамбы ату», «Алтыбақан», «Айгерек», «Бәйге», «Ат шабыс», «Көкпар», «Ақсүйек» лингвокультуремалары көбіне қазақтың өмір-салтында, тұрмысында кездесетін, өзге ұлттық мәдениетте қайталамасы жоқ бейэквивалентті мәдени бірліктерге жатады. Мысалы, Әсіресе, биылғы айт ұдайымен үш күн болды. Күндіз ерсілі-қарсылы қыдырыс. Түн бойы «Алтыбақан», «Ақ сүйек», «Қара күлак», «Жасырынбақ»... Қыз-келіншектің жарым-жартысы «алтыбақанның» қасында қалса, жарым-жартысы қайда жүреді десейші? .. [4, 269 б.].

Қазақтың ұлттық ойындары қазақ тұрмысында ерекше, айрықша орын алады. Ұлттық ойындар мерекелер, тойлардың көңілді бөлімдерінің бірі деуге болады. Ғабит Мүсірепов шығармаларында ойын түрлерін жай атап кетпей, ойын шартына да тоқталып, бейнелеген. Мысалы «Ұлпан» романында «Жамбы ату» ойыны айрықша суреттелген: Қазақ-орыстар ойынынан кейін «Жамбы ату» басталды. Бұл ойындардың екеуі де Тілеуімбет бидің келуіне көрсетілген құрмет ретінде әдейі әзірленіп еді. Екі биік қарағай бағанға көлденең салынған арқалыққа салбыратып ілген бірнеше жамбы жарқырайды. Екеуі тай тұяғындай бақыр. Екеуі бір теңгелік күміс, екеуі бармақ тырнағындай ғана алтын жамбы.

Майор бәсекелі атыстың шарттарын түсіндірді: тай тұяғындай бақыр жамбыны атып түсірген мергенге – түлкі терісі, күміс жамбыны түсіргенге – қасқыр терісі, алтын жамбыны түсіргенге күнұыз терісі беріледі екен [2, 18 б.].

«Жамбы ату» - қазақтың көне ойындарының бірі. Шауып келе жатқан аттың үстіндегі ойынға қатысушы садағымен нысанаға тігілген жамбыны атып түсірген. Жамбы ретінде күміс немесе алтыннан жасалған тайтұяқтар немесе теңгелер тігіліп отырған. Жамбыны атып түсірген жігіт сол жамбыны сый ретінде өзіне қалдырып отырған. Бұл ойынға жігіттің жігіті қатысқан екен. Кей ертегілерде хандар жамбыны атып түсірген жігітке қызын берген делінеді.

Кейінгі жылдары бұл ойын сәл өзгеріп шауып келе жатқан аттың үстіндегі жігіт белгілі сызықтың тұсына келгенде қолындағы найзаны ілулі шығыршықтан өткізуге тырысатын болды.

Келесі мысалда, «Теңге алу» ойыны бейнеленген, шығармада «Күміс алу» деп аталады: Бүгін жігіттер ат үстінен күм алуға әзірленді. Қыз-бозбала тұс ауа қырдың басына

шығып, үлкен жолды ортаға алып, екі ұдай тұра қалды. Тактадай тақыр жолдың үстінде бес күміс жатыр. Күмістердің арасы үш адымдай алшақ-алшақ. Ең епті жігіттер бес күмістің бесеуін де сыпырып әкетеді, ептеусіздері қырайын құлап жатады. Жерден күміс алу – ойынның басы ғана. Оның аяғы басқаша бітеді. Әрі-беріден соң қыздар қалаған жігіттеріне сақинасын тігеді. Сақинасын әкеткен жігіт пен сақинасын тіккен қыздың арасында ұлылы-кішілі байланыстар тұрады. Оның аяғы жап-жақсы болса, кейде тіпті жаман боп тынады... сақинаны көп тіге алған қыз да, сақинаны көп ала алған жігіт те елдің аузына ілігеді [4, 270 б.].

«Күміс ілу» - ептілікті, атқа жақсы отыруды керек ететін ұлттық ойын. Келін түсіру, қыз ұзату салтанатында қалыңдық орамалға түйіп, өзінің күміс шолпысын, әйтпесе жүзігін тастайды. Сондықтан да кей жерлерде бұл ойын «жүзік ілу» деп аталады. Қатты шауып келе жатқан шабандоз жігіт ат екпінін бәсеңдетпеспен, әлгі орамалды іліп алып кетуі керек. Сонда ол беташар айтуға ерік алады.

Күміс алу ойынның басы болса, аяғы сақина тігу. Қазақ қызы болмысынан ұялшақ, нәзік, ұяң жан, төмендегі мысалда осы сұлу бойжеткендердің паң мінездері байқалады. Сақина тігу ойынын бойжеткендер емес, жеңгелері бастап беретіні бейнеленген. «Сақина тігуді ысылып қалған жеңгелер бастамаса,

қыздар бастай қоюға ұялады. Айбаланың жеңгесі Алтын бастап жіберді.

Алтын:

- Қандай, жігіт алар екен.

Маған көзін салар екен.

Қарамай кетіп соңынан,

Ұят болып қалар соңынан,

Ұят болып қалар ма екен?! – деп, сақылдап күлді де, жігіттерге қарады».

[4, 272 б.].

Жазушы шығармалары рухани мәдениет үлгілеріне бай, туындыларының барлығынан дерлік қазақ халқының ұлттық нышандары байқалады.

Көркем сөздің қас шебері Ғ. Мүсірепов шығармаларының тұнық-тұңғиығына бойлауға деген талпынысымыз ешқашан тоқталмақ емес. Қандай уақыт алмасулары болсын, ол, сөз жоқ, қазақ сөзінің майталманы, жүйрігі болып қала бермек.

1. Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдени лексикасы. филол.ғыл.докт. автореф. - Алматы, 1997.

2. Мүсірепов Ғ. Ұлпан. Роман. – Алматы: Атамұра, 2003. – 264 бет.

3. Мүсірепов Ғ. Таңдамалы. Үш томдық. – Алматы: Жазушы. 1980. Т.2. Оянған өлке. Роман.592 бет.

4. Мүсірепов Ғ. Тұтқын қыз. Повестер және ойтолғамдар. Алматы: Балауса, 1993.-512 б.

5. Мүсірепов Ғ. Таңдамалы. Бес томдық. – Алматы: Жазушы. 1982. Т.2.Қазақ солдаты. Роман.592 бет.

6. Байғұтова А. М. Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты. филол.ғыл.докт. автореф. 10.02.02. Алматы, 2008.

Ж.С. Таласпаева, Ә. Д. Сабитова

Лингвокультурологические аспекты в произведениях Г.Мусрепова.

В статье рассматриваются лингвокультурологические аспекты в произведениях Г. Мусрепова.

Talaspayeva JC, Sabitova A. D. aspects in G.Musurepov's works.

The article presents linguistic and cultural aspects in G. Musurepov's works.

А. Тумабаева,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Қазақ филологиясы» мамандығының магистранты

ЖАСТАР ТІЛІНІҢ СУБМӘДЕНИ ТАБИҒАТЫ

Елдің егемендігін, мемлекеттің тәуелсіздігін баянды етудің аса маңызды факторларының бірі – ұлттың тұтастығы мен бірлігі. Ал ұлттың ыдырамас тұтастығы, мызғымас бірлігі, түптеп келгенде, ұлт тілінің тұтастығы оның әдебилігімен тығыз байланысты. Өйт-

кені ұлтты ұйыстыратын, оны өзге этностардан өзгешелігі мен айырмасын айқын аңғартатын негізгі белгісі де, бет-бедері де оның тілі, әсіресе ұлттық әдеби тілі [1, 3 б.].

Ұлттық әдеби тілдің дамып, толығыуына тіл мамандарының қосар үлесі қомақты. Тіліміз-

дің бар байлығын пайдалана отырып, ақын-жазушы, лингвист ғалымдар тілдегі нормаға қайшы қолданыстарды реттейді, тілдік ұжымның атап айтқанда, филолог студенттердің мәдениетін көтеруді, олардың тілдік тұлғасын қалыптастыруды назарда ұстайды.

Әр қоғамда арнайы стандартталған тәртіпке құрылған нормативті мәдениеттің болуы қалыпты жағдай, бұл коммуникация саласы мен қызметке де қатысты. Жеке тұлғалардың тәртібін реттеп отыратын бұл секілді үлгілерді әлеуметтік форма ретінде қоғам және мемлекет бекітеді. Бірақ «кез келген мәдениет субмәдениет элементтерінің күрделі жиынтығынан құралады», соған сәйкес ресми мәдениет әрқашан әр түрлі суб және контмәдениеттермен бірге өмір сүреді, олар қоғамның дамуына әсер етеді.

Бұрын топтық және кәсіби жаргон сөздердің қолданысы шектелген болса, соңғы жылдары мұндай сөздер қалыптасқан әдеби нормалармен жарыса қолданылып, филолог студенттер тілінің бір элементіне айналып отыр. Мұндай стиль бір жағынан, жастардың бірінбірі түсінуіне жағдай жасайды да, олардың басын біріктіреді, екінші жағынан оларды қоғамдағы басқа әлеуметтік топтардан ерекшелеп, оқшаулап тұрады. [2, 19 б.].

Жаргон (ағылш. сланг; жаргон;) – әлеуметтік диалект; жалпы сөйлеу тілінен ерекше құрамымен ерекшеленіп тұратын әлеуметтік немесе кәсіби топтың сөйлеу тілі. Айналымдарды ерекше лексикамен және фразеологиямен, экспрессиялылықты әңгіме аралық тілден және сөз жасау құралдардың ерекше қолдануымен айырмашылығы болады, бірақ меншікті фонетикалық және грамматикалық жүйеге қатысы болмайды. Белгілі бір ортада ғана түсінікті шартты тіл. Жаргон-тілдің ішіндегі тіл. Нақтырақ айтсақ, белгілі бір мамандыққа біріккен адамдар тобының (үшқыштардың, шахтерлердің, теңізшілердің жаргондары), белгілі бір іспен әуестенушілердің (спортсмендер, коллекционерлер жаргондары) сөйлеу тілінің өзгешелігі [3, 3 б.].

Жаргонның лексикасы қайта мағыналау, метафоризация, қайта рәсімдеу, әдеби тілді дыбыстық қысқарту базасындағы жолымен салады, тағы сол сияқтылар, сонымен бірге басқа тілдегі сөздер және морфемаларды белсенді меңгеруі. Мысалы: құламалы-сәнді, іскер, үй - пәтер, бакстер - долларлар, қол арба - автокөлік, тартып қалсын - кетсін, баскет -

баскетбол, чувак - (сыған тілінен) жігіт. Жаргон қазіргі тілде кең таралуда, (жастар сленгі) әсіресе жастардың тілінде.

Жаңа сөздердің жарыққа шығуында маңызды рөлді акпараттандыру, әсіресе, теледидар атқарады. Жаргон орнықты сөйлеу тілі және жалпы мәдениет арқылы ұлттық тілге өз үлесін тигізуде. Уақыт ағымына байланысты өмірдің өсу темпі жылдамдады. Соған сәйкес сөздік қор да өсті, яғни әр жаңа түсінікке кем дегенде бір сөз сәйкес болуы керек. Жалпы қоғамның қауырт өсуіне байланысты саяси және әлеуметтік өзгерістерді көрсететін мыңдаған жаңа сөз қосылды. Жаңа сөздер ескі түсініктегі сөздерді жаңарту үшін де жарыққа шықты. Музыканттарға қатысты жаргон сөздердің көпшілігі ағылшын тіліне қатысты: «дум»-музыкадағы бір бағыт (ағылшын тіліндегі «doom»-тағдыр), «понса»-танымал музыка (ағылшын тіліндегі «popular music» ұғымына қатысты). Көбінесе жаргондардың жүзеге асуы ерекше қажеттілікке байланысты емес, ермек үшін қолданылады (М.А. Грачев).

Жаргондардан басқа фенялар да қолданылады. Мысалы, фенмен сөйлеу-ұрылар тілінде сөйлеу. Бастапқыда бұл термин мына түрде болған, офенмен сөйлеу, яғни офендік тілде, ұсақ саудагерлер тілінде сөйлеу. Сатып алушыларды алдағанда қолданатын немесе өз көзқарасы мен іс-әрекетін жасыратын қауіпті жағдайларда қолданатын офендіктердің өз шартты-кәсіби тілі болған.

Жаргондардың тілдің басқа лексикалық бірліктерімен араласып қолданылуы олардың тілде өздеріне тән ерекше заң бойынша өмір сүруіне негіз болады және тілдік тұлғаның шығармашылығының мүмкіндігін кеңейтеді.

Жастар жаргоны – кез келген тілде қолданылатын және барлық уақытта өмір сүретін, тек сандық құрамы мен тілдік және тілден тыс факторлардың әсерінен қолданылу аясын өзгертетін құбылыс. Жаргондар жастар мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады, себебі бір де бір мәдениет өзінің коммуникативтік кодтық сөзінсіз өмір сүре алмайды, тіл әр түрлі тұрмыстық, мәдени және саяси салада қолданыс табады. Студенттер тілінің негізгі ерекшелігі оның қызметінің көптігімен сипатталады. Жастар арасындағы жаргон сөздер әмбебаптық қызмет атқарады, белгілі бір мақсатты көздегендіктен тез таралады.

Жастар жаргонын пайдаланудың басты функционалды міндеттерінің бірі –оның ком-

муникативтік қызметі. Ерекше әлеуметтік топ құрылады, сонымен қатар ішкі ұқсастық белгілер мен тілдегі жаңа қолданыстар өзінің құрдастарымен қарым-қатынас жасауға, коммуникативтік актіге түсуге бағытталады.

Еркін, тәуелсіз түрдегі жастар жаргоны үлкендердің, ата-аналардың, мұғалімнің көңілсіз әлемінен шығуға талпынады. Үлкендер: *Жақсы!-десе, жастар: Клево! Прикол! Классно!*-дейді. Үлкендер: *Ал, жетіс, жастар: Облом!* Үлкендер: *Бұл өте күрделі!-десе, жастар: Маған жүктеме!-дейді.* Үлкендер таңқалса, жастар сөзбен ілмесе, тартысады.

Жастар жаргонының ең басты ерекшелігі оның тез өзгеріп, жаңаланып тұруында. Жас буын 5-7 жылда алмасып тұрады, онымен бірге жаргон сөздер де өзгереді. Үлкендер ақшаны «*тиын*», «*сом*» десе, жастар «*бакс*» дейді. Ал жас қыздарды «*гүл*», «*пчелка*» деп ата-са, белгілі бір топтың бас қосуын «*тусовка*» деп атайды.

Жастар жаргонының тағы бір белгісі-тақырыбының шектеулілігі. Атауларының сыртында көптеген синонимдері бар он шақты семантикалық класы ерекшеленеді. Бұл тұлға атаулары («*чувак*», «*ат екен*», «*сабын*»), киімдер және аяқ киімдер («*шуз*»), ақша («*бакс*», «*лимон*», «*доллар*»), көңіл-күй жағдайлары («*круто*», «*клево*», «*прикол*»), кейбір іс-әрекеттерге байланысты тіркестер («*лақтырып кету*», «*құлаққа лапша ілмеу*», «*дем ал*», «*қоянның суретін салып кету*», «*құтылып кету*», «*мазақ ету*», «*тартысу*», «*ұрып тұру*») және т.б.

Жастар жаргонының тағы бір ерекшелігі құрамына кірген сөздердің мағынасының анық еместігі және сұйықтығы.

Жастар жаргонын жастардың әр түрлі субмәдениетіндегі сөйлеу тілінің қызметі ғана емес, сонымен бірге олардың ойлау жүйесін бейнелейтін жеткілікті түрде әр түрлі лексикалық топтар құрайды. Әр индивид әр түрлі типтегі бірнеше топтың құрамына кіреді. Мәселен, музыка фанаттарының сөйлеу тілі, нашақорлардың тілі, компьютерлік жаргон, қалалық ауызекі сөйлеу тілі, ағылшын тілі және ұрылар аргосы және т.б. Осылардың әрқайсысының өз әлемі, өз жолы, сонымен бірге кең түрдегі өзара байланысы бар (мысалы, маған жүктеме-компьютершілер жаргоны; шегеді-нашақорлар жаргоны).

Жастар жаргоны креативті қызметті іске асырады, бұл лексикалық бірліктерді қарым-қатынас жағдайында өз ойын білдіруге қажетті құрал ретінде пайдалануға мүмкіндік бе-

реді. Әдеби тілге тән нормалар мен табуларды бұзып, жаңа сөздерді ойлап шығарады, ол арқылы жастар дербестігі мен шығармашылық мүмкіндіктерін аша түседі, тілдің лексикалық құрамын жаңартады.

Жастар жаргонын пайдалану көптеген мақсаттарды шешуге жол ашатындықтан, номинативті бірліктердің жасалуы мен таралуы түрлі бағытта болады. Бірінші кезекте жастар жаргонының лексикалық құрамының толығы ерекшелігін қарастыру керек, бұл көп жағдайда студенттердің дүниені тану тәсілін анықтайды.

Студенттік жаргондардың көбі – өзгертілген ресми атаулар. Қазіргі студент сөздеріндегі қолданылатын жаргондарды бірнеше тақырыптық топтарға бөлуге болады: оқу, оқу пәндері, уақыт, студенттік өмірдің қолданысындағы заттар, студенттік тұрмыс, оқытушылар және олардың психологиялық қасиеттері т.б. Әртүрлі жаргондық атауларды студенттер өз өмірлерінде маңызды орын алатын заттарға, адамдарға, уақыт кезеңдеріне қояды.

Студенттік жаргондардың көпшілігі оқыту құралдарына және тәртіпке қатысты пайдаланылады. Егер де оқытылатын пән атауы бір сөзден тұрса, студенттердің тілдік қарым-қатынасында *философия*, *тарих*, *риторика*, *лексикология*, *фонетика*, *грамматика* және т.б. тәрізді өзгертілмеген күйінде қалады. Егер ол бірнеше сөзден құралса, универбаттар қолданылады. Мысалы, *антика* (антикалық әдебиет), аббревиация: *ҚҚТ* (қазіргі қазақ тілі) және эллиптикалық сөз тіркестері (редукцияланған): *негіздер* (журналистика негіздері), *стиль* (қазақ тілі стилистикасы) және т.б.

Студент тілінде оқытушыларды номинациялау жаргондалатыны және негізгілері болып бөлінеді. Оқытушыларды *преп*, *препод*, *преподаша* деп атайды. Жас ерекшелігіне және қызметіне байланысты оқытушыларды студенттер *ешкі* (жас), *асс* (ассистент), *псих* (психолог), *проф/профа/профи* (профессор), *завкаф*, *гавгав* (кафедра меңгерушісі), декан студенттің бар мәселесін шешетін болғандықтан, оны «тағдырды шешуші», «тәрбиеші», «стипендиядан айырушы» және т.б. деп атайды.

Студент тілінде әр түрлі шек қою сатысы болады. Университетке алғаш келу өмірге алғаш келумен бірдей. Студент болып қалыптаспаған жастарға: «*абита*», «*абитень*», «*абитура*», «*абитурь*», «*абитуха*», университеттің I курс студенттеріне (*перваш*, *первокур*) және IV курс

студенттеріне – бітіруші түлектерге (*пятак, дипломи*) деп ат қояды.

Студенттік өмірдің негізгі құралы – оқулық. Қазіргі студентке ол қажетсіз нәрсе болып барады. Сондықтан оқулыққа *кірпіш жинағы, дәретхана қағазы*, түсінуге қиындық келтіретін болғандықтан *жан қинаушы, бас қатырушы*, кейде тіпті қолдануға қажетсіз болып қалған зат ретінде *макулатура, сэконд-хэнд* деп те атайды. Дегенмен, қазіргі филолог студенттер оқулық білімнің қайнар көзі екендігін ұмытпайды (*мағыналы кірпіш, ми, ғылым нәрі*), көмекші ретінде (*жедел жәрдем, репетитор*).

Студенттік өмірде бақылау, емтихан басты орын алады. Олар өмірге қауіп тудыратын қорқынышты, өтпелі кезең ретінде сол сәттерді *кішкене тозақ, той бітті, лоторея, айқас, қош келдің, әскери өмір* деп атайды.

Студенттік атаулардың ішіндегі қызығушылық тудыратындардың бірі – жатақхана. Студенттер оны жануарлар тұрағы ретінде *ұя, тауық қора* және оның жағымсыз ерекшеліктері туралы *тышқан, тозақ* деп атайды [2, 20 б.].

Жаргондар жастардың үнемі асығып жүруіне байланысты тілдік үнемдеу принципін де басшылыққа алады. Жастардың тіліне қарап олардың қандай топтарға жататындығын, қандай мамандық иелері екендігін анықтауға болады, сондықтан студенттің тілдік тұлғасын оның қоғамдағы басқа әлеуметтік топтардан өзін ажыратып тұратын құрал десек те болады. Филолог студенттердің субмәдени дискурсы олардың бірегей бейнесін қалыптастыруда ғана емес, сонымен қатар әртүрлі жағдаяттарда идентификатор рөлін атқаратындығын көруге болады.

Зерттеу нәтижесі бойынша жастар жаргонының пайда болу көздері мен толығы жолдарын үш топқа біріктіруге болады: 1) кірме сөздерді пайдалану; 2) семантикалық деривация; 3) морфологиялық деривация. Жастар тілі ерекшелігінің жарқын көрінісіне шет тілінен енген кірме сөздерді жиі пайдаланатындығын жатқызуға болады, бұл студенттердің жалпы бағыт-бағдарын және мәдениетаралық байланысты көрсетеді [2, 21 б.].

Соңғы кездері жастар жаргонындағы арготикалық сөздер саны азайып келеді, себебі жастардың ойынша қызықты сөздер қазіргі қолданыста тұрақтанды, қалғандары ерекше

назар аударуды қажет етпейді, ал жаңалары әлі пайда болған жоқ.

Жастар жаргоны арасындағы ерекше орынды жастар сленгі алады. «Жастар сленгі» – 13-23 жас аралығында қолданылатын ерекше тарихи түрде қалыптасқан және жоғары не төмен деңгейдегі сөйлеушілердің барлық сатысына ортақ тілдік норманың нұсқасы болып табылатын лексикалық құбылыс» — деп бұл ұғымға филологтар анықтама береді. Студенттердің, оқушылардың арасында сленгтер әртүрлі болатыны анық. Бұл сөздерге тән ерекшеліктердің бірі – заман ағымына қарай жедел өзгеріске ұшырап отыруы.

Себебі студенттер бір мезгілде әр түрлі қоғамдық ортада болады, осыған сәйкес олардың тілі де әр түрлі болып өзгереді. Айталық, студент оқу ғимаратында жүріп және дәріс сабақтарында, кітапханада болғанда студент жаргонына тән сөздерді қолданады, мысалы, *читалка* – оқу залы, *внеаудиторка* – аудиториядан тыс тапсырма, *препод* – оқытушы, «*общага*» – «жатақхана» т.б. Ал оқу ғимаратынан алыстаған кезде ол өзінің достарымен немесе өзіндік лексиконы бар өзге топ мүшелерімен кездеседі. Бұған мысал ретінде, бір жерге баратын болса, қоғамдық көлік деудің орнына *мариуткаға мінеміз бе, инетке барамыз ба?* дейді, яғни интернет орталығы деген сөз. Сонымен қатар, *хакер* сөзін емтихан кезінде оқытушымен сөйлесіп, баға қойдыратын студент ретінде қолданатындығын айтуға болады. Жастардың көп қолданысына ие осындай сөздер көбінесе белгілі бір топтар арасында кездеседі.

Ресми емес топтардың сөзін қолдануда студенттер оларды дұрыстауға, түзетуге тырыспайды, сондықтан оқу ғимаратындағы күнделікті қарым-қатынаста осы жаргон сөздермен сөйлейді, бұл жаңа жаргон сөздердің кең таралуына әкеліп соғады.

Жастар тілінде программист мамандардың жаргоны ерекше орын алады. Бұл лексиканы тек ақпараттық жүйелер мамандықтарында оқып жатқан студенттер ғана емес, сонымен бірге дербес компьютермен жұмыс істейтін барлық жастар қолданады. Мысалы, *емеля* – электрондық почта, *пенек, пенъ* – pentium, *инет* – интернет т.б.

Баспасөз тілі оқырман сұранысын қанағаттандыруға тырысады, сондықтан баспасөзге маркерленген жаргондық лексика енеді. Тақырыптық айдарлар қажетті лексикамен толы-

ғып отырады. Баспасөз қызметкерлері жас оқырмандарды өздеріне тарту мақсатында студенттік жаргондарды қолданады.

Сөйтіп, студенттер тілінің ерекшелігін, лексиконының толығы тәсілін және оның берілу жолдарын айқындай келе, жастар жаргонын жастар мәдениеті шеңберінде ерекше жүйе деп айтуымызға болады. Олар бір жағынан, жастар дамуының баспалдағын, иерархиялық реттелуін, тілдік кодтар, қоғамдағы басқа да әлеуметтік топтармен байланысын орнатса, екінші жағынан, жастар мәдениетінің басқа суб-

мәдени бірлестіктермен бірігу тәсілін анықтайды.

1. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ...дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 328 б.

2. Исакова А.С. Қазақ тілді филолог студенттердің тілдік тұлғасын қалыптастырудың лингвомәдени негіздері: филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2010. – 31 б.

3. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 ж., 509 бет. ЫСБН 5-7667-2616-3

А. Тумабаева

Субкультурологическая особенность молодежного жаргона

В данной статье рассматривается субкультурологическая особенность молодежного жаргона, употребляемого в социальных группах, который является особой системой культурной сферы молодежи.

A. Tumabaeva

The subcultural feature of youth slang

This article considers subcultural feature of youth slang that is used in social groups, which is as special system of youth cultural sphere.

М. Тұрсынбайқызы,

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Жалпы тіл білімі және аударма ісі кафедрасының магистранты*

ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫНЫҢ ӨЗГЕ ТІЛГЕ АУДАРЫЛУ МӘСЕЛЕСІ

Еліміз егемендік алып, қоғамдық, әлеуметтік өміріміздің жеделдеп дамуы, өтпелі кезеңнің ықпалы жалпы мәдениетімізге, ғылым-білімге, тілімізге, оның ішінде атаулар жүйесіне елеулі әсерін тигізді. Халықтық лексика, ономастика мен терминология қоғамдағы саяси, әлеуметтік, экономикалық өзгерістерді тез арада қабылдап, бойын жинақтап, електен өткізіп отыратын бірден-бір жанды дүние іспеттес. Оның үстіне ономастикалық атаулар, оның ішінде еліміздің жер-су аттары ұлтымыздың тілі мен этникалық мәдениетінің құрамды бөлігі ретінде танылып, халықтың тарихи жадынан үлкен орын алатындығын ескерсек, екіншіден, кейбір атауларымыз әлемге әйгілі болып, жалпы адамзаттық тарихта өз орны бар жалпы мәдени, гуманитарлық маңызы зор құндылыққа айналғанын мақтан тұта аламыз. Мысалы, Қазығұрт, Ертіс, Отырар, Сырдария, Талас, Каспий секілді көптеген атаулар пайда болу кезеңі тұрғысынан аты аңызға айналған

ежелгі Ефрат, Тигр, Египет, Рим мәдениетімен шендес қатар тұра алатын ұлттық мәдениетіміздің феномені ретінде бағаланады. Осы ретте көне атауларды тілдік мұра, тарихи жәдігерлік ретінде сақтап, қалу қалпына келтіру мәселелері қолға алынуда.

Бұл аталған мәселелер ұлттық мүддемен байланысты қолға алынып отырса, екіншіден мемлекеттік саясаттың бір бөлігі болып танылатындықтан, Қазақстан жағдайында саяси астары бар іс екені жасырын емес. Сондықтан, бұл мәселе әуелі жергілікті жерде: аудандық, қалалық, облыстық мәслихаттарда қаралып, облысты ономастикалық комиссия тарапынан бекітілуі тиіс. Ал Қазақстанның солтүстік, шығыс облыстарындағы, басқа өңірдегі кейбір аудан, қалаларымыздағы демографиялық ахуал, жергілікті мәслихаттың ұлттық құрамы бұл мәселеде үлкен рөл ойнайды. Алайда осы мәселеге қарамастан, кейінгі жылдарда бұл өңірлерде көптеген атаулар қалпына келтіріліп,

қайта аталды. Атап айтқанда, Солтүстік Қазақстан облысындағы Совет ауданы – Аққайың, Сергеев ауданы – Шал ақын, Целинный ауданы – Ғ.Мүсрепов ауданы Батыс Қазақстандағы Орда ауданы – Бөкей ордасы болып өзгертілген, Шығыс Қазақстан облысындағы Лениногорск қаласының ежелгі Риддер атауы қайтарылған. Осы секілді Қазақстанның түрлі облыстарындағы көптеген елді мекендер бабаларымыз қойған байырғы поэтикалық атауларына ие болды. Мысалы, Заря – Ақжар, Георгиевка – Кеңтүбек, Просторный – Ақ ой, Пролетар – Ақтүбек, Жанатұрмыс – Сынтас, Полевод Көкжиде, Қызылөскер – Аққұм, Вторая Пятилетка – Қасқасу, Галинко – Зертас, Қызыл Октябрь – Керегетас, Коминтерн – Береке, Октябрь – Құйған, Мичурин – Нұрлы жол т.б. болып өзгертілген.

Бұрынғы Яисан – Жайсаң, Челкар – Шалқар, Кинжалы – Кенжалы, Дарья – Дария, Бирюк – Бүйрек, Монадырь – Мынадыр, Щербакты – Шарбакты болып өзгерген.

Қазақ ономастикасының ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық болмысы немен құнды дейтін болсақ – жер-су атауларында, адам есімдерінде т.б. жалқы есімдердің түрлерінде халқымыздың тарихы, дүниетанымы, рухани байлығы, наным-сенімдері, ой-санасы, шаруасы, рухы тілдік ақпарат ретінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа ауысып отыратын асыл қазына, тарихи жәдігер болуында.

Қазақстанның ұлан-ғайыр, кең байтақ жеріндегі миллиондаған жер-су аттарында аса құнды, көп деректі, сан-салалы ақпарат ғасырлар бойы жинақталған. Жер-су аттарында қазақтың көшпелі мал шаруашылығын жүргізу тәжірибесі, қоршаған ортаны сол шаруашылық мүдделеріне бейімдеп игеру, жалпылап айтқанда, халық пен табиғаттың үйлесімді (геоэкологиялық) өмір сүруі бейнеленген. Қазақ халқы төл тілі арқылы қоршаған ортаны, табиғат нысаналарын даралай жіктеген, географиялық терминологиясы аса бай – Ғ.Қоңқашбаевтың мәліметтеріне сәйкес, қазақ халқының 600-ден астам географиялық терминдері бар және де Қазақстан жер-су аттарының жартысына жуығы халықтық терминдер негізінде жасалған. Жер бедері атауларының өзі 234-ке жетеді. Биіктердің түр-түрін атау үшін 40-қа жуық термин қолданылады да, тек тау беткейлерін атайтын 13 термин бар екен.

Егер орыс тілінде тауды атауда бір ғана «гора» термині қолданылса, қазақ тілінде таулардың мынадай түрлері жіктеледі: алатау, қаратау, асқартау, балақтау, өркешті тау, сандық тау, мұзтау т.б. Жайылымдардың да терминологиясы аса бай: жайлаудың неше түрлері бар – қан жайлау, сар жайлау, бөктер жайлау, күзеу, көктеу; басқа жайылым түрлерінің аттары: аңыз, беделік, отар, өріс (жылқы өріс, қой өріс, козы өріс, бұзау өріс), тебін (ақтебін, алатебін), соны, шалғын, шабын (шабындық) шүйгін, бидайық, сор (сортаң), ащы, боз, көгал, қоңыр, керала, алатамыр, көкорай, өлең т.б. Қоршаған ортаға байланысты атаулар, төрт түлікке (дәстүрлі шаруашылыққа) қатысты терминдер қазақ халқының табиғи ортаны, ландшафттық ерекшеліктерді кеңінен пайдалағанын көрсетеді, яғни географиялық атаулардың геоэкономикалық негізде қалыптасқанын көруімізге болады.

Туған өлке, атамекен жеріміздің тарихылығын дәлелдей түсетін, көне, ортағасырлық және кейінгі замандардың, сан қилы тарихи оқиғалардың куәсіндей болған жер-су аттары Қазақстанда өте көп.

Қазақ елінің ең көне топонимдері туралы біздің дәуірімізден бұрынғы Қытай жылнамаларында, б.з.б. VI ғасыр грек тарихшылары Геродот, Страбан, Птолемей еңбектерінде, ортағасырлық топонимдер араб географтары Ибн-Хордабек, Ибн-Хаукаль, Аль-Истархи, Аль-Масуди; түркі ғалымдары, М.Қашқари, Рашид-ад-Дин, Ә.Баһадүр, Мұхаммед Хайдар Дулати; XVIII – XIX ғғ. орыс ғалымдары Т.Т.Семенов-Тянь-Шаньский, И.В.Мушкетов, В.В.Радлов, В.В.Бартольд, А.Н.Бернштам еңбектерінде кездеседі. Сол ежелгі дәуір, көне заман және орта ғасырларға тән атаулардың біразы ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, бүгінгі күнге жетіп отыр. Сондай топонимдер қатарына Алтай, Жайық, Арыс, Талас, Есіл, Сырдария, Хантаңірі, Іле, Қарқара, Суяб, Сығанак, Орал, Торғай, Түркістан, Жем, Сайрам, Сауран, Шымкент, Отырар, Алматы сынды атауларды жатқызуымызға болады.

Халық пен табиғатты біртұтас ұғым деп қарау, әсіресе көшпенділер мәдениетін, психологиясын түсіну үшін маңызы ерекше», - деп көрсетеді.

Басқаша айтсақ, талай ғасыр желісін үзбей келе жатқан халқымыздың өмірінен туған ұлы мәдениеттің іздері қазақ жер-су аттарында да сақталған.

Қазығұрт, Ұлытау, Қарқаралы, Шаңырақтас, Әулиешоқы, Хантәңірі, Ойсыл-қара, Қырық қыз, Оқжетпес, Баянауыл, Жасыбай, Тұран, Домбыралы, Найзатас, Керегетас, Бектау ата, Еренқабырға, Арыстан бап т.б. көптеген жер-су аттары қазақтың мифологиясынан, наным-сенімдерінен, рухани танымдарынан, эстетикалық құндылықтарынан сан-сапалы ақпарат, деректер бере алады.

Қазақ есімдерінің ағылшын тіліне транслитерациялануы. Дүние жүзіндегі көптеген мемлекеттермен байланысымыз жылдан-жылға кеңейіп келе жатыр. Ономастика саласы бойынша көптен көкейде тұрғандықтан, орыс тілінде транслитерация мәселесін шешіп алдық та, ағылшын тілімен екі арада әлі де біраз түйткілді жайттар бар секілді.

Ономастикалық атаулар өзге тілдерге аударылмайтын болғандықтан, әр ұлттың өз рухани қазынасының бірінен саналады. Түркістан, Отырар, Ясауи (Яссауи, Иассауи т.б.), Ақсақ Темір, қаңлы, қыпшақ деген сияқты т.б. тарих беттерін құрайтын ономастика – антропоним, топоним, этноним т.б. «оним» сөздеріміз орысшадан аударылған кітаптарда бір басқа, қазақшадан аударылған кітаптарда бір басқа, оған әр аудармашының өз қалауынша жазатынын қосқанда тағы бір басқа, соған орай, интернетте әрқалай жазылып, үлкен бейберекеттікке жол беріліп келеді. Мәселен, (қазақшасының өзін бірдей жаза алмай жүрген) Қожа Ахмет Ясауи (Осы нұсқаға тоқтаған сынайлымыз) бабамыздың аты орысшадан аударылған мәтіндерде Kodzha, Khodzha, Qogja, Kodja, Hodja/Ahmed, Achmed/Yassavi, Yassawi, Yasavi, Yesevi т.б. деп жазылған болса, қазақшадан аударылған аудармаларда Koja, Hoja, Kozha, Qaja, Quash/ Achmed, Achmet, Ahmet/Yassawi, Yasawi, Yasauі т.б. болып мың-сан түрлі жазылып келеді. Ал сол қасиетті Әзірет Сұлтан кесенесінің өз тұсында Ahmet Yassawe Mausoleu Ahmet Yassawe Mausoleum тағы басқаша жазылып тұр. Осының қайсы дұрыс? Turkistan ба, Turkestan ба? Temir ма, Timur ма? Shyngys Khan ба, Chingis Khan ба, Genghiz-Khan ба? Abai ма, Abay ма? Осы сияқты толып жатқан сауалдардың жауабын таппай келе жатқанымыз қиын.

Аударылмайтын қазақ сөздерін ағылшын тілінде транслитерациялаудың қабылданған жүйесі болмағандығы салдарынан осы уақытқа дейінгі жарыққа шығып кеткен ағылшын

тіліндегі аударма-еңбектердің барлығы дерлік жоғары бағаларын жоғалтып тұр.

АҚШ-та 2001 жылы жарық көрген «Әлем Альманағында» Алматы сөзі әлем картасының бетінде [1. 508] *Almaty* деп берілсе, Қазақстан туралы берілген мағлұматта [1. 804] *Alma-Ata* деп жазылып жүр. Бір тілде екі түрлі жазылып тұрған нәрсені бір зат деп қабылдау мүмкін емес. Басқа ел туралы осындай жағдай кездессе, кім болса да, мынау елдің айтып отырған бас қаласы картаға түспей қалыпты, деп ойлар еді. Бұл – олардың қатесі емес, өзіміз берген мәліметтің әлемдік деңгейде де осылай кері әсерін тигізіп отырғаны.

Ағылшын тіліне аударма жасаған уақытта тілдегі жалқы есімдерді дұрыс жазуға талаптанып ізденген адамның негізге алып арқа сүйеуіне жарар, жол көрсете алар бір “бағдаршамның” болмағаны, әрине, қиын. Мұндайда әдетте, ең білікті аудармашылар тартылады ғой деген есеппен ел Президентінен бастап белгілі, беделді жазушы немесе қоғам қайраткерлерінің ағылшын тіліне аударылған еңбектерін басшылыққа алу еске келеді. Н.Назарбаевтың “*My Life, My Times and the Future*» деп аталатын Peter Conradi аударып, Coventry (Ұлыбритания) қаласында шығарған кітабында «*Currency and Economics*» мақаласынан алынған «... Other early successes included *Almaty* and *Karaganda* *Margarine Combines* and the *Shymkent Confectionery Factory*» [4. 108] деген бір сөйлемнің өзінде *Almaty*, *Shymkent* қалаларының аттары қазақшадан ауыстырылған болса, *Karaganda* қаласының аты бұрынғы орысша күйінде қалыпты.

Almaty [123], *Alma-Ata* [163];

Yenesei [207], *Yenisei* [206];

Jusuf Balasaguny [229], *Jusup Balasaguny* [235], *Yusup Balasaguny* [229];

Chokan Valikhanov [52], *Chokan Ualikhanov* [65], *Chokan Ualikhanov* [66].

Осы кітапта мына төмендегіше екі түрлі жазылып тұрған нәрсе де бір оқу орнының аты болса керек:

The Dzambyl Livestock Technical Institute [29]

The Dzambyl Animal Veterinary Technical School [61].

Бұл бір оқу орнының атында Жамбыл Жабаев атамның аты екі түрлі жазылғанымен қоймай, 53-бетте *Zhambyl Zhabaev* деп тағы басқаша (дұрыс нұсқасында) жазылып

түр. Ал осындай қазақтың ы әрпінің орнына ағылшынның у әрпін жүйелі түрде қолдану қалыптаспағандық салдарынан 28 бетте Сыдық деген кісі есімі Sidik деп жазылып, көзге де құлаққа да қолайсыз келіп түр. Дұрысы Sydyk болу керек еді.

“The Nomads” – «Көшпенділердің» ағылшын тіліндегі аудармасында [6] тарих сахнасында басты рөлдердің бірін иемденген Шыңғыс хан есімі

Gengiz Khan [4]
Gengizkhan [8]
Genghiz Khan [9]
Genghizkhan [137]
Genghiz-khan [190]
Chingiskhan [193]
Genghiz Khan [280]
Jenghiz-Khan [287]
Chinghis [294]
Genghiz-Khan [367]

болып, 10 түрлі берілген. 10 түрлі жазудың бірі де, өкінішке қарай, Шыңғыс хан деген сөзді бере алмайды. Өз бабамыз Қожа Ахмет Ясауи аты

Sheik Hoja-Ahmed Yasavi [48]
Ahmed-Hoja [131]
Khodzhi Akhmed Yasav [196]
Khadzhi Akhmed Yasavi [197]
Khodzhi Akhmed Yasavi [226]
Khoja-Ahmed Yesevi [282]
Khodzhi Akhmet Yasavi [376]
The Saint Khodzhf Akhmet [438]

болып, өзі трилогияның өн бойында жиі кездеспесе де, кездескен сайын түрлене түсіп, 8 түрлі беріліпті. Не Қожа деп жазғысы келгені не Қажы деп жазғысы келгені түсініксіз. Бұл жерден де Қожа Ахмет Ясауи деген есім естілмейді. Орысша нұсқасындағы «родительный падеже» Ходжи Ахмеда Яссави деп берілген жерлер ағылшыншасында да сақталғаны көрінеді. Бұқар жырау

Bukhara-Zhyrau [203]
Bukhar Zhyrau [271]
Bukhar-Zhirau [292]
Bukhar-zhyrau [296]
Bukahr-Zhyrau [341]
Bukhar-Zyrau [355]
Bukhar-Zhyrau [362]

болып 7 түрлі, Жәнібек, Сәмеке хандар 5-6 түрлі болып, құбылып кете берген. Бір ғана 134-бетте Temir-Biy, Biy-Temir, Biy Temir деген 3 түрлі Темір би түр. Әбілқайыр хан кітаптың жартысына дейін Khan Abulkhair болып

келіп, жартысынан ауа Abu'l-Khair Khan болып, «имиджін» ауыстырады да, соңыра қайта қалпына түседі. Қазтуған жырау болса Kaztugan-Yhyrau [37], Kaztugan-Zhyrau [38], Kaztugan-Zhirau [129] болып келе-келе, бір жерден Kazgutun-Zhyrau [35], яғни Қазғұтан жырау болып шыға келеді. Ал Тәуке ханымыз Tauk-Khan [192], Khan Tauk [195] деп жазылып, Тәуке емес, тауық болып кеткен.

Ал кітаптың соңында баспаның мекен-жайы көрсетілген тұста Жамбыл көшесі Gambyl st. деп жазылған екен, оқығанда ағылшынның (құмарлық ойындар – азартные игры) деген сөзіне ұқсайды.

Қазаққа қатысты мәтіндер ағылшын тіліне орыс тілі арқылы аударылмасын деген сөз жоқ, дегенмен қазақ ономастикасы атауларына және ұлттың реалий сөздеріне, яғни ұлттың рухани қазынасына келтірілген нұқсанның да едәуір екенін төмендегі мысалдар нақтылай түседі:

М.Әуезовтің “Абай” романының ағылшын тіліндегі аудармасында [11. 23] тобықты руына берілген түсіндірмеде “Tobikty – a large tride of Kazakhs in Central Zhusa (Central Orda)...” деп, «Центральный жуз» – орталық жүз (орталық орда) болып дұрыс аударылмағанымен қоймай, орысшалағандағы жуза-сы сол күйінде сақталып, ағылшын тіліне аударыла салған.

«Көшпенділер»-дегі Дөшті-Қыпшақ сөзі «Кочевники»-де Дешти-Кипчак деп берілген, соған орай «The Nomads»-дың аудармашысы ортадағы и-ді and (және) деген сөз етіп, Desht-and-Kipchak (Дешт және Қыпшақ) деп аударып тастаған [7, 8, 6].

SCE “Cartography” [12] шығарып жатқан Алматы қаласының ағылшын тіліндегі картасында аудан, көше, алаң аттары Medeuski District, Bostandykskii District, Auezovskii District, Almalinskii District, Zhetysuskii District, Turksibskii District, Square Lenina т.б. деп жазылып, орыс тіліне деген сүйіспеншілік қазақ тұрмақ, ағылшын тіліне де залал келтіріп түр. Бұл өте жиі кездесетін қателердің бірі.

“History of Kazakstan” – Қазақстан тарихы, орысшадан аударылған эсселер жинағынан [13. 133] “The Congress decided, that into the composition of the Kazak autonomy must enter the Bukeevskaya Horde, Ural'skaya, Turgaiskaya, Akmolinskaya, Semipalatinskaya, Semirechinskaya oblasts and the regions of the Zakaspiiskaya oblast and Altaiskaya province, settled by the

Kazaks» деген бір сөйлемді алайық, ағылшын тіліне де ұқсамайды, қазақ ономастикалық атауларының латын қаріптерімен берілген орысша түсіндірмесі сияқты, себебі ағылшын тілінің ішкі заңдылықтары мұндай «окончанияларды» тіпті көтермейді. Бұл кітаптың өн бойы осындай қателерге толы.

Кісі есімдері мен жер-су аттарын қазақша жазуды біріздендіру проф. Т.Жанұзақтың «Адамдарға айшықты ат жарасқан» деген мақаласында көрсетілгендей [14] толық шешімін тауып үлгермесе де, бірқатар жүйеге келтірілген сыңайлы, енді олардың орыс тілінде түпнұсқаға жақын жазылуын қалыптастыру қажет. Дегенмен, қазақ атауларын орысшалауда да қазақша нұсқаға жақындау басталды. Осы 2004 жылы орыс тілінде шыққан Қазақстан картасында [15] бұрынғы бұрмаланып жазылып келген топонимдердің Жанакорған, Жайлауколь, Ушарал, Шымкент, Карағанды, Шиели, Байконыр, Кокшетау, Жамбыл т.б. болып, айтарлықтай жөнге келіп қалғаны байқалады. Бұл әрине, көңілге демеу, дегенмен, күнделікті қолданыстағы өзгеріс мардымды емес, себебі қадағалаудың “білегінде” күш жоқ. Ал орфографияның алдымен қазақшасы, соң орысшасы нақты жүйеге келтірілген болса, оларды ағылшын тілінде (басқа да тілдерде) транслитерациялау – үшінші міндет – қиындықсыз шешім табар еді.

Қорыта келе ХХІ ғ. лингвистикасының перспективалары, оның басты бағыттары мен әдістері жөнінде тілші-ғалымдар сөз қозғағанда тілді зерттеудегі дәстүр бір жағынан сақталып, екінші жағынан бұрынғы жетістіктердің жетіле түсетіндігін айтады, яғни жалпы

ғылымдағы іргелі принцип – ол сабақтастықтың сақталуы.

Келешектегі лингвистикалық ізденістерде басым бағыттардың орнына тілдік нысаналарды зерттеуде кешенділік орын алмақ. ХХ ғ. аяғы мен ХХІ ғ. әлемдік лингвистикада жаңа ғылыми концептуалды парадигма – антропоцентристік, этноцентристік бағыт бой көтеріп, ұлттық лингвистикаларға, оның ішінде қазақ лингвистикасындағы зерттеулерде де тілдегі адами факторларға қазірдің өзінде басымдылық беріле бастады. Лингвистикалық зерттеулердің басты нысаны «тілдік тұлға» (языковая личность) болғандықтан адами факторға сүйенетін адам тіршілігінің ойлау, сөйлеу аспектілерімен байланыста антропоцентристік бағыт күшейе түсті, өйткені тіл деген феноменнің өлшемі де, ғаламның, «әлемнің тілдік бейнесінің» көрсеткіші де осы адамның өзі.

1. Атамекен атаулары. Астана: Ақмола полиграфия, 1999

2. Ономастикалық хабаршы, Астана, 2005 №2 (4)

3. Ономастикалық хабаршы, Астана, 2005 №1 (3)

4. Ономастикалық хабаршы, Астана, 2004 № 1

5. Ономастикалық хабаршы, Астана, 2004 №2

6. Терминологиялық жинақ. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2002

7. Жанұзақ Т. Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, 2004

8. Жанұзақ Т. Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы. – Алматы: Арыс, 2005

9. Мәдиева Г., Иманбердиева С. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Алматы: Атамұра, 2005

10. Ә.Нұрмағамбетұлы, Жер-су аты тарихтың хаты. Алматы: Балауса, 1994

11. Атаулар сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2004

12. Қазақ ономастикасының өзекті мәселелері (Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары). – Астана: Ақжол-баспа, 2004

М. Турсынбайқызы

Проблемы перевода казахской ономастики на английский и на русский языки

В данной статье рассматриваются проблемы перевода казахской ономастики на английский и на русский языки, такие как транслитерация, смысловой перевод, эквивалентный перевод. Теоретический материал подкреплён практическими примерами

M. Tursynbaykyzy

Problems of Translation Kazakh onomastics into English and Russian languages

This article discusses the problems of translation Kazakh onomastics in English and Russian languages, also such as transliteration, interpretation of the meaning, equivalent translation. Theoretical material is supported by practical examples.

Г. Тікенбай

Астана қ., Еуразия ұлттық университеті, gozya_89@mail.ru

АУДАРМА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аударма бұл адамзат әрекетінің күрделі де көп қырлы түрі. Әдетте, аударманы «бір тілден екіншісіне аудару» деп қарастырғанмен, шындығында аударма жай ғана бір тілді екінші бір тілмен алмастыру үдерісі емес. Аударма барысында әртүрлі мәдениеттер, тұлғалар, түрлі әдебиеттер, дәуірлер, дамудың түрлі деңгейлері, салт-дәстүрлер қақтығысады. Аударма мәселесі мәдениеттанушыларды, этнограф, психолог, тарихшы, әдебиеттанушыларды қызықтырады және аударма іс-әрекетінің әртүрлі жақтары сәйкес ғылымдар аясында зерттеу нысаны бола алады. Дегенмен, аударуда ең бастысы тілдер деген дәстүрлі көзқарас ғылыми негізделген және қазіргі заманғы аударматануда жетекші орында тұрған аударманың лингвистикалық теориялары. Аударма тіл білімін қызықтыратын мәселелер қатарына бірқатар қиындықтарды жеңіп салыстырмалы түрде жақында қосылғанын айта кету керек.

XX ғасырдың бірінші жартысында тіл мамандарын аударма мәселесінің қызықтырмауы лингвистика ғылымында структурализм идеяларының басым болуына алып келді. Тілдің объективті сипатын беруге, лингвистиканы «нақты» ғылымдарға жақындатуға тырысып, тіл мамандары «ішкі лингвистика» немесе «микролингвистикамен» шектелді [1:24]. Ғылыми дәлдік пен объективтілікті көздеп, тіл мамандары тілдік жүйенің тікелей бақылап, өлшеп, санауға, дәлелді түрде сипаттап классификациялауға болатын жақтарына көп көңіл бөлді: тілдің дыбыстық, морфемалық, және лексикалық құрамы, оның синтактикалық құрылымы, тіл бірліктерінің синтагматикалық және парадигматикалық байланыстары, олардың үйлесімділігі және т.с.с. Нәтижесінде тіл білімі көп тілдердің құрылыстық ұйымдастырылуына ғылыми анализ жасауда елеулі жетістіктерге жетті. Алайда, тілді зерттеудегі құрылыстық тәсілі тілдің мазмұнды жағын зерттеуден бас тарту қажеттілігін тудырды. Сондықтан мағына туралы пікірлер ғылыми емес деп саналып, семантика үшін тіл ғылымында орын болмады.

Тіл білімі мен аударманың жолдары XX ғасырдың екінші жартысында ғана қиылысты. Бұған аударма ісі мен лингвистикаға өзгерістер алып келген объективті және субъективті факторлар себепші болды [1:25]. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін ақпараттық жарылыс – адамдар мен халық арасындағы ақпарат алмасуының күрт өсуі - «аудармашылық жарылыспен» - әлем бойынша аударма әрекеті қарқынының өсуімен қатар жүрді. Аударманың синхронды, кинофильмдерді, радио және теледидар бағдарламаларын аудару сияқты жаңа түрлері пайда болды. Аударылатын кітаптар санының көп болуынан басқа, түрлі ұйымдар, мекемелер мен кәсіпорындар қызметінің аясында көптеген құжаттар жазбаша және ауызша түрде аударылды.

XX ғасырдың екінші жартысына қарай лингвистика ғылыми бағытын өзгертті. Тіл мамандары зерттеу салаларын оған макролингвистиканың мәселелерін қосып кеңейтті. Макролингвистикада тілдің қоғаммен, ойлаумен, болмыспен байланысы, вербалды қарым-қатынастың лингвистикалық және экстралингвистикалық аспектілері, адам қоғамында ақпаратты жеткізу тәсілдері және т.с.с маңызды мәселелер қарастырылады. Аударманы зерттей бастағанда тіл мамандарының лингвистика ғана аударма теориясына емес, аударма да лингвистикаға үлкен үлес қоса алатындығына көздері жетті. Аударма аударма үдерісіне қатысатын тілдер туралы ақпараттың құнды дереккөзі болып шықты. Әр тілде бірдей функциялар мен жағдайларды сипаттайтын бірліктер мен құрылымдардың қолданылуындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталады. Осының арқасында зерттеудің басқа тәсілдерін қолданғанда назардан тыс қалған тіл қызметі мен құрылысындағы кейбір ерекшеліктерді табуға болады. Лингвистикалық теорияны дамытуға машиналық аударманың әр түрлі жүйелерін құру талпыныстары да түрткі болды. Машиналық аударудың алғашқы әрекеттері қанағаттандырылмай болмады, бірақ бұдан кейінгі жетілдірілген компьютерлер бұл мәселені шеше алады деген

үміт болды. Дегенмен көп ұзамай компьютер адам сияқты көптеген аудармашылық қиыншылықтарды жеңе алмайтындығы анық болды. Дегенмен, машиналық аударма үш негізгі жағдаяттарда сәтті қолданып келуде [1:28]. Біріншіден, бағдарлама лексикалық және грамматикалық құрылымы шектеулі, стандартты, тар шеңберде мамандандырылған мәтіндерді аудару үшін құрастырылады. Екіншіден, машина арқылы түпнұсқаның жалпы мазмұны жайлы түсінік беретін көп көлемді аударманы алуға болады. Осының негізінде аудармашы нақты аударма беру үшін не керек екенін шешеді. Үшіншіден, жұмысқа редактор кіріседі. Ол мәтінді аударуға дайындайды, яғни машина үшін қиын сөздерін алып тастап немесе басқаша жазып қайта редакциялайды немесе аударылған мәтіндегі қателер мен дәлсіздіктерді түзетеді.

Аудармашы тап болатын негізгі қиыншылықтар тілдердің ерекшеліктерімен және нысандарды атау мен жағдайды сипаттау тәсілдерімен байланысты. Бұл жерде қиыншылықтардың үш типін атап көрсетсе болады: тіл бірліктерінің семантикасының өзгешелігі, тілдік емес шындықты бейнелеуге тілдер құрған «әлем бейнесінің» сәйкес келмеуі және аударма мәтіндерде сипатталатын осы шындықтың өзіндегі айырмашылықтар. Аудармашы жеңуге тиіс екінші лингвистикалық кедергі әрбір тіл өзінің ерекше «әлемнің тілдік бейнесін» құратындығында. Мысалы, қазақ тіліндегі «қол» және ағылшын тіліндегі «*hand*» және «*arm*» сөздері, қазақ тіліндегі «*саусақ*» пен ағылшын тіліндегі «*finger*» мен «*toe*». Сөздерді әртүрлі мүшелеу аудармашы алдында аударма нұсқасын таңдау қиындығын тудырады. Қиыншылықтар, сонымен қатар, түпнұсқада қабылдаушы мәдениетте жоқ құбылыстар аталған кезде де пайда болады. Қазақтың «даласы» деген не? «*Brown Betty*»дің дәмі қандай? Дегенмен тілдік факторлар аударма қиындықтарын тудырып қана қоймай, оларды шешуге жағдай жасайды. Әр тіл бірегей болғанына қарамастан, барлық тілдердің құрылысы мен қолданылуының негізінде аударма үдерісінде оларды байланыстыруға мүмкіндік беретін бір принцип жатыр. Барлық тілдер дыбысталуы мен мағынасы бар екі жақты бірліктерден тұрады. Олардың барлығының сөздік құрамы мен грамматикалық құрылымы бар, олардың барлығы ойды құрастыру және басқа адамдармен қарым - қатынас кезінде сол

ойды жеткізу құралы қызметін атқарады. Барлық тілдер әр түрлі тәсілдермен мезгіл, мекен, сандық, модальдық жөнет т.б. мағыналық категорияларды білдіріп, заттар класын, жеке объекттер мен олардың белгілерін, қалпын көрсете алады.

Әртүрлі лингвистикалық пәндердің ережелері аударма ісінің көптеген аспектілерінің бетін ашып қана қоймай, сонымен қатар аударманы зерттеушілерге осы күрделі феномен туралы объективті ақпарат алуға көмектесетін бірқатар сараптама жасау әдістерін береді. Бүгінгі таңдағы аударматану лингвистикалық сараптама жасаудың әдістерін толығымен немесе оларға қандай да бір өзгертулер енгізіп қолдануда. Аударма барысында әртүрлі тілдерде жазылған мәтіндер арасында (түпнұсқа мен аударма мәтін) белгілі бір қатынас орнайды. Осындай мәтіндерді салыстыра отырып, аударманың ішкі механизмін ашуға, балама бірліктерді анықтауға, сонымен қатар түпнұсқа бірліктерін аударма тілдің бірліктерімен алмастырғанда болатын құрылысы мен мазмұнындағы өзгерістерді байқауға болады [2:36].

Мәтіндерді салыстыру – аударма туралы ақпараттың маңызды көзі. Қазіргі аударматануда осындай сараптаманың төрт түрі қолданылады. Біріншіден, аударма мәтіндері түпнұсқамен салыстырылады. Бұл салыстыру түпнұсқа мен аударма мәтіннің мазмұндық және құрылымдық жағынан жақындығының деңгейі, сәйкестікке жету тәсілдері, аударманың стандартты әдістері мен аударма үдерісінің басқа да сипаттары жайлы маңызды ақпарат алуға мүмкіндік береді. Екіншіден, бір түпнұсқаның әр түрлі аудармашылардың бірнеше аудармалары салыстырылады. Бұл әр аудармашының жеке ерекшеліктері мен біліктілік дәрежесіне тәуелді емес жалпы заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, бір түпнұсқа мен сол түпнұсқаның бірнеше тілге жасалған аудармалары салыстырылады. Осылайша аудармалар тілі сәйкес ұлттық тілдің ерекше ішкі жүйесі екендігі анықталады. Салыстырудың төртінші түрінде түпнұсқа мен аударма тілдеріндегі параллельді мәтіндер, яғни мазмұны жағынан жақын, бірдей функционалдық стильге немесе жанрға жататын мәтіндерді салыстыру жатады. Бұл жерде аударма кезінде стилистикалық бейімделу қажеттілігін тудыратын екі тілдегі сәйкес мәтіндердегі тілдік құралдарды қолданудың

айырмашылықтары анықталады. Түрлі тілдердегі мәтіндердің салыстармалы анализі бүтін мәтіндердің мазмұны мен құрылымының ұқсастықтары, айырмашылықтары мен арақатынасын ашуды ғана емес, осы мәтіндердің жеке элементтерін салыстыруды көздейді. Сонымен қатар, аударма теориясы компонентті анализ бен статистикалық есептеу сияқты лингвистикалық әдістерді қолданады. Тіл бірліктерінің мағынасында элементарлы семаларды бөлу үшін компонентті анализді қолдану түпнұсқа мен аударма тілінің семалық құрамын және олардың бір-біріне сәйкестігінің деңгейін салыстыруға мүмкіндік береді. Түпнұсқа мәтін мен аударма мәтінінің арақатынасы туралы мәліметті нақты статикалық немесе болжалды бағдарлы есептеу арқылы алуға болады. Жеке сөз таптарының, синтактикалық құрылымы, лексикалық бірліктерінің және т.б. қолданылу жиілігі салыстырылады. Сөйтіп аударманың толық мәтіні жауап беруге тиісті талаптар нақытланады: көбінесе етістікті немесе заттық сипаты, эмоционалды лексиканың толықтылығы, сөйлемнің орташа ұзындығы, логикалық байланыстардың саны және т.б. Аудармашылық зерттеулерде маңызды орынды лингвистикалық модельдеу алады: аударма үдерісінің теоретикалық моделін жобалау. Бұл үдеріс бірқатар ой операциялары арқылы аудармашының миында жүзеге асырылатындылықтан, ол тікелей бақылана алмайды. Аударма үдерісінің лингвистикалық моделі оны түпнұсқа мәтіннің аударма мәтінге жүйелі өзгеруінің қатары ретінде көрсетеді.

Енді аударманың лингвомәдени мәселеріне келетін болсақ. Аударманың бүгінгі таңдағы жағдайы Ю.А. Сорокин анализінің объектісі болып табылады. Сорокин аудармадағы универсалдық және мәдени ерекшелік мәселесіне мән беріп, екі тілді аударманы түсіндірмелі «қос мәдени» аударма деп түсінеді.

Тілдік мағына жүйесі тіл өкілдерінің мәдени құзыреттілігімен қатынаста болады, өйткені мәдени салт - дәстүр контекстінде ұғынылатын халықтың дүниеге көзқарасы тілде көрініс табады. Лингвомәдени қоғамдастық әлемінің тілдік бейнесі осы социумды қоғамдастықта қалыптастыратын мәдени стереотиптер, символдар мен эталондарды іске асыру құралы болып саналады [3].

Г. Гачевтың айтуынша, әрбір ұлттық әлем сол кеңістікте қалыптасқан халықтың жаратылысының, мінез-құлқының, ойлауының не-

месе оны қабылдау тәсілдер бірлігінің және сол этнос санасында көрініс табуының бейнесі. Мәтін сол ұлттық мәдени қоғам мәдениетінің даму сипаты мен деңгейін көрсетеді. Аудармашы аударма мәтіндегі бөтен мәдениеттің бейнелі эмблемасын қайта жаңғырта отырып, оған әртүрлі түсіндірмелі немесе мәнін толықтыратын лингвомәдени түсініктеме енгізеді. Кез келген этностың бейнелі ойлауы көркем бейнелерде, яғни троптарда көрініс табады. Оларды аударғанда бейнелер басқа тілде сөйлейтін оқырманның қабылдауында қарама - қайшылық тудырмайтын бейнелермен алмасытырлуы қажет. Бұл дегеніміз, аудармашыға мәдениеттер арасындағы «балансты» сақтауға тура келеді. Аудармашының таңдауы оның лингвистикалық және когнитивтік білімдеріне, қарым – қатынас құзыреттілігіне, аударманы қабылдаушыларының фондық ақпаратты қаншалықты білетінін ескеруіне тәуелді болады.

Зерттеушілердің дәлелдеуінше, түпнұсқа авторы мен аудармашының когнитивті үдерістері арасындағы айырмашылықтар олардың мәдениеттері арасындағы айырмашылықтарына байланысты болады. Бұл айырмашылықтар міндетті түрде тілде көрініс табады. Аударма теориясының маңызды мәселелері аударатын тұлғаның ролін атап кетіп, аударманың семиотикалық мәніне көп көңіл бөлетін Л.М. Алексееваның еңбектерінде көтеріледі. Автор аударманы «мәтін мен аударып жатқан тұлғаның өзара әрекеттесуінің екі жаққа бірдей үдерісі» деп түсінеді [3].

Аударма және түпнұсқа тілдерінің өкілі болатын, осы тілдреге сәйкес мәдениетті, болмысты қабылдау мен оның тілде көрініс табу ерекшеліктерін білетін аудармашының екінші тілдік тұлғасы қалыптасады. Басқа тілде жазылған мәтінмен жұмыс істеп отырған аудармашы алдында лингвомәдени қоғамдастықтың құндылықты тәжірибесін, ұлттық ерекшелігін білдіретін мәтіннің кейбір элементтерін түсінбеу қиыншылығы туындайтындықтан, хабарламаның мәнін түсінуде кедергілер пайда болады. Бөтен мәдениеттің қабылдаушысымен бұл түсініспеушіліктер мәдени контексттің ерекше бөліктері, фрагменттері ретінде қабылданады. Мәдениеттің осы маңызды бірліктері әртүрлі терминдермен аталады: «ашық жерлер», «интервал» (У.Эко), «мәдени скриптер» (А.Вежицкая), «саңылау» (Жинкин) және «лакуна» (Ю.А.Сорокин, И.Ю.Мар-

ковина). Лингвомәдени анализдің бірлігі ретінде лакуна зерттеу нысанын шектейді. Бұл жерде зерттеу нысаны деп отырғанымыз мә-

тін. Мәдени лакуналарды аудару үшін аудармашы құзыреттілігінің және реалийлері мен мәдениетін білудің белгілі бір деңгейін қажет ететіндіктен, мәтінде лакуналардың болуы оны толық түсінуге кедергі жасайды. Белгілі бір шығарма аударма тіл мәдениетінде орныққанына қарай бұдан кейінгі аудармалар мағынаны беруде нақтылыққа жету бағытында ғана болады. Бұдан аудармашының тілдік тұлғасының толық қалыптаспағандығы туралы қорытынды шығады. Мұнда Ю.Н. Карауловтың «тілдік тұлға құрылымында бейвербалданған бөлігін» ажырату туралы ережесімен салыстырмалы байланысы байқалады [4:91].

Мәтінді аударғанда түпнұсқамен сәйкестік мәселесі берілген феноменнің бірқатар факторларға тәуелді түп негізіне байланысты. Бұл феноменнің түп негізі трансформациялық қайта құрулар үдерісінде оларды түсіндіретін аудармашы әрекетінің ерекшелігінде көрініс табады.

Қорыта келе, аударманы лингвистикалық әдістермен зерттеу өте орынды және нәтижелі деп айтуға болады. Бархударов айтып кеткендей, аударманың лингвистикалық теориясының пәні аударма үдерісін тіларалық трансформация (бір тілде жазылған мәтіннің басқа тілде жаңғыртылуы) ретінде ғылыми сипаттау болып табылады [5:6]. Ал мәтінді аударғанда сәйкестікке жету мәселесі берілген феноменнің бірқатар факторларға тәуелді түп негізіне байланысты. Бұл феноменнің түп негізі трансформациялық қайта құрулар үдерісінде оларды түсіндіретін аудармашы әрекетінің ерекшелігінде көрініс табады.

1. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. - М.: ЭТС. - 2002. - 424 с.

2. Комиссаров В.Н. Теория перевода: (Лингвистические аспекты). - М.: Высш. шк. - 1990. - 253 с

3. Балмагамбетова Ж.Т. Лингвокультурологические проблемы перевода. Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Казахстан. www.rusnauka.ru

4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987. — 312 с.

5. Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. - М.: Международные отношения, 1975. - 240 с.

Тикенбай Гаухар

Перевод, как объект лингвистического исследования и его лингвокультурные особенности

В данной статье перевод рассматривается как объект лингвистического исследования, говорится о взаимосвязи теории перевода и языкознания, а также о роли лингвокультурных особенностей в процессе перевода

Tikenbay Gauhar

Translation as an object of linguistic study and its linguistic and cultural features

In this article, translation is regarded as an object of linguistic study. It is about relationship of translation theory and linguistics, also about the role of linguocultural features in the translation process.

Р. Түсіпқалиева,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, доценті, ф.ғ.к.

Б. М. Таңсықбаева,

Тынышбаев атындағы ҚазККА доценті ф.ғ.к.

ҚАЗАҚ ТІЛІН МАМАНДЫҚПЕН ҰШТАСТЫРЫП ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖАҚТАРЫ

Қазақ тілін студенттердің мамандығымен ұштастыра оқытуда кәсіби сөздік қор мен мамандыққа байланысты мәтіндердің алатын орны ерекше.

Осы тұрғыдан мамандыққа сай қазақ тілін сапалы оқыту — қазіргі уақыт сұранысынан туындап отырған өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мемлекеттік тілдің әлеумет-

тік-қатысымдық қызметін кеңейту мен дамытуда оның ғылымда, өндірісте, елдің халықаралық байланыстарында қолдану аясының кеңі түсуі тіл үйренушілердің болашақ мамандығымен де байланысты екені белгілі. Жоғары оқу орнын бітірген жас буын — әрі болашақ маман, әрі ҚР өндірісін ілгері дамытатын кәсіпкер. Оның алдыңғы қатарлы маман

болуы мемлекеттік тілді жоғары деңгейде білуімен де терең сабақтасады.

Соңғы жылдары әдіскер-ғалымдар қазақ тілін қарым-қатынас құралы ретінде меңгертумен қатар, студенттердің кәсіптік мамандығын ескере отырып игертудің тиімді жақтарын қарастыруда. Ғалымдардың еңбектеріне, өз тәжірибемізге сүйене отырып, тілді мамандыққа қатысты оқытудың ұтымды жақтары қатарына мыналарды айтар едік:

мамандық мәтіндерінің мазмұнын әңгімелету студенттердің қазақша сөйлеу дағдыларын қалыптастырады;

мамандық мәтіндері арқылы студенттерге мазмұндама, шығарма т.б. жаздыру олардың жазбаша сауатын жетілдіреді;

кәсібіне байланысты жинаған сөздік қоры жұмыс орнында пайдаланып, өз мамандығына қатысты ой-пікірлерін нақты, анық жеткізу дағдысын қалыптастырады;

күнделікті қызмет бабында ресми-іскери сөйлесуге тән тұлғаларды меңгеріп, мамандыққа қатысты ісқағаздарды жазуды үйренеді;

болашақ маманның тұлға ретінде қалыптасуына, өсуіне және дамуына, өз мамандығын саналы сезінуіне мүмкіндік туады.

лексикалық минимумды танымдық-бағдарлы оқыту, грамматикалық минимумды мамандыққа сай мәтіндер мен жаттығулар арқылы оқыту студенттердің сөздік қорын көбейтеді.

Мамандығына қатысты мәтіннің қызметін анықтай келе, студенттердің өз мамандығы бойынша қазақ тілінде қарым-қатынас құзырын қалыптастыруда тілдік материал тұтас жүйелі түрде берілу керек.

Яғни, мамандыққа байланысты мәтінмен жұмыстар, дәрісханалық және СӨЖ жұмыстарын ұйымдастыру барысында әртүрлі тіл дамыту тапсырмаларын, жаттығуларын қазақша оқып жазу, сөйлеу дағдыларын қалыптастырады, мамандық бойынша білім сапасын көтереді; студенттердің болашақ мамандығына бағдар береді.

Соңғы жылдары қазақ тілін мамандыққа байланыстырып қатысымдық тұрғыдан оқыту әдістемесіне байланысты ғылыми зерттеулер жүргізіліп, ол зерттеулердің нәтижесінде кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалды.

Қазақ тілін мамандыққа сай оқытудың басты ерекшеліктерін анықтауда, тиімді әдістемесін ұсынуда әдіскер-ғалым, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ф.Ш. Ораз-

баеваның бүгінгі күнде үлкен бір ғылыми-әдістемелік мектебі қалыптасқан.

Г.Т.Алдамбергенова “Кәсіптік мектептердің орыс бөлімі оқушыларының қазақша сөйлеу тілін құрылысшы мамандығына сәйкес мәтіндер арқылы дамыту” деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Автордың айтуынша, мәтін арқылы тілді оқыту төмендегі міндеттердің жүзеге асуына көмегін тигізеді:

тұрмыста, өндірісте, әлеуметтік ортада қазақша тілдік қатынасты игеру;

қазақ тілінде мәдени-ресми, кәсіби қатынасқа дайындық;

өз мамандығы бойынша сұрақтарға жауап бере білу, осы тақырып төңірегінде ойын айта білу дағдыларын меңгерту;

кәсіби бағыттағы қарым-қатынастық мәтіндерді аудармасыз түсінуге ұмтылу;

оқушылардың сөздік қорын молайтуда аударма, түсіндірме және кәсіби сөздіктерді пайдалана білу;

қазақша ойлауға, қазақша сөйлеу әуезділігіне жету, үлгісіз, жетексіз өз бетінше сөйлеуге, жазуға дағдылану, игеру [1,77].

Мамандығына сай сұрыпталып алынған мәтін студентке болашақ мамандығы бойынша өте қажетті, пайдалы мағлұмат бере алады. Ол студент білімін, білігін, танымын толықтырады. Сондықтан студент ондай мәтінді қызыға оқиды.

Қ. Қадашева “Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі” деген докторлық диссертациясында мамандық тіліне бейімдеп оқытуда жаңаша жаңғыртып оқыту әдістемесінің әдіс-тәсілдерін ұтымды пайдалануға болатындығын, тіл үйренушілердің өз саласында тілді қолдану қызметінде лексикалық минимумды анықтау қатысымдық қажеттілікті қамтамасыз ететін ерекшелік екендігін көрсетті. /2.103/.

Студенттердің мемлекеттік тілді тиімді игеруінің басты факторы – оқу бағдарламалары мен оқулық, оқу-әдістемелік материалдарды модульдік оқу жүйесімен беру және модульдік жүйеге негізделген электрондық оқулықтардың болуы студенттердің өз бетімен жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

Қазіргі ғылым мен техниканың дамыған заманында қазақ тілінің лексикасы жаңа сөздермен толығып отырады. Әсіресе, біз нысан етіп отырған техника саласына қатысты терминдер жаңадан жасалып, күнделікті қолда-

ныс аясында жұмсалады. Біз сол сөздерді меңгерту арқылы студенттердің сөздік қорын үнемі толықтыруға тырысамыз. Терминдерді жалаң жаттап алу, оны қатысымда қолдана алмау тіл үйренушілер үшін ешқандай нәтиже бермейтіндігі белгілі. Сондықтан алдымен сол сөздердің, сөз тіркестерінің мағынасын түсініп сөйлемдерде дұрыс қолдана білуге дағдыландыру керек.

«Айтайын деген ой ұғынықсыз болса, оны екінші адам түсінбесе, тілдік коммуникация жүзеге аспайды» деп Ф.Ш. Оразбаева атап айтқандай, студенттің сөйлемдерді қатесіз құрап ойын дұрыс айтуына дағдыландырудың маңызы өте зор/3.78/.

Жоғарыда айтқанымыздай кәсіби қазақ тілін оқыту барысында сөз тіркесін үйретудің маңызы ерекше. Өйткені сөздердің жеке тұрғандағы мағынасы мен тіркес сыңарында тұрып беретін мағынасы бірдей бола бермейді. Мысалы:

Толқын- әуе толқыны, электромагниттік толқын т.б.

Энегия- электр энергиясы

Желі- электр желісі

Қуат- электр қуаты

Сан -сандық байланыс

Өріс – магниттік өріс

Көз- қуат көзі

Сөздердің тура және ауыспалы мағынасын, көп мағыналы сөздерді, синоним, антоним, омоним сөздерді меңгерту студенттердің қазақша дұрыс сөйлеуін қалыптастыруға игі ықпал етеді.

Қазақша сауатты сөйлеу үшін, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін білу қажет. Сонымен қоса, сөздерге жалғанатын қосымшаларды дұрыс қолдану сөйлеушінің ойын анық етеді. Сондықтан студенттерге қазақ тілінің үндестік заңын және сөйлем мүшелерінің сөйлемдегі орнын меңгертуге көңіл бөлген жөн. Адамның ойын жеткізу үшін сөйлем басты орын алады.

Қазақ тілінің айтылым нормасын меңгеруде студенттер қазақ тіліне тән белгілерді ескергені дұрыс. Лексикалық және грамматикалық мағына негізінде сөздің беріп тұрған мағынасы анықталады. Сондықтан сөздің мағынасын түсінбей оны қолданудың нәтижесі болмайды.

Әсіресе техника саласында кірме сөздер жиі кездеседі. Олардың кейбіреулері қазақ тілінің дыбыстық нормасына икемделіп, қолданысқа түсетінін байқауға болады.

Мысалы: дуга-доға, кабель - кабiл,номер-нөмір, ток-тоқ, станция – стансы, почта –пошта т.б. Ал фонетикалық өзгеріске түспей, сол күйінде қолданатын терминдер саны көптеп саналады: фототелегафия,радио, банде-роль, телефон, факс, телефонограмма, электро-техника, электромагнит, телеграф, акустика, программа, автоматты телефон, т.б. Сонымен қатар, өзге тілдегі атаумен қазақ сөздерінің бірігуі арқылы қолданысқа енген сөздер де бар: радиохабар, телеарна, радиобайланыс. Мұндай сөздерді меңгерту барысында олардың жасалуы жолдарын түсіндіріп отырған жөн. Мысалы «Радиотехника», «Радиобайланыс негізін қалаған ғалым», «Радиоэлектроника – ел келешегі», «Физика және техника» тағы басқа тақырыптарды өткенде ескеру қажет.

Сонымен қатар, қатысымға тусуге қажет бірнеше дайын формадағы тілдік құралдарының үлгілерін қолдану қажет:

У+ керек /интернет байланысын пайдалану керек;

У+ФА болады / ұялы байланысты пайдалануға болады;

У+ФА болмайды/ жылдамдықты арттыруға болмайды;

У+ үшін қажет / техниканы жетілдіру үшін;

ФЫ+М келеді / ұялы телефонды пайдаланғым келеді;

ФЫ +Н келеді /жаңа ақпарат бергің келеді;

ФЫ+СЫ келеді/ инженер болғысы келеді;

Кейбір сөздерге әсіресе, орыс тілінен енген сөздерге қосымшалардың дұрыс жалғанбауы үндестік заңын жетік білмеуінен келіп туады. Сондықтан әр тақырып барысында кездесетін жаңа сөздерге жалғанған қосымшалар жайлы түсініктеме берілген жөн. Ондағы септік жалғауларын, жұрнақтарды үндестік заңына қарай жалғау заңдылығы ешқашан назардан тыс қалмауы тиіс. Ал кірме сөздерге қосымшаларды жалғауға қатысты ақпараттар да қамтылып отырғаны абзал. – Мен; -бен, -пен көмектес септігінің үндестік заңына бағынбайтын қосымшалар қатарына жататынын да ескеріп отырамыз. Мысалы, мәтінде кездесетін жаңа сөздерге жалғанған қосымшалардың үндесуіне талдау жасай кету артық болмайды.

Телефон аппаратымен, шақыру сигналдарымен, программалық модульмен, электромагниттік индукциялармен, айнымалы тоқпен, синхронды генератормен т.б.

Сөздердің дұрыс айтылуын қамтамасыз етуде фонетикаға, сөз мағыналарын ажырата білу үшін лексикаға, сөздерді дұрыс қолданып ойды жеткізу мақсатында синтаксис салаларына ерекше көңіл бөлген жөн.

Қорыта айтсақ, грамматикалық тұлғалардың да мәнін түсіндіру өзге тілді дәрісханаларда кәсіби қазақ тілін оқытудың сапасын арттырады. Сонымен қатар, орыс тілді студенттердің ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда және сабаққа деген қызығушылығын арттыруда мамандыққа негізделген мәтіндердің мәні зор.

1. Алдамбергенова Г.Т. Кәсіптік мектептердің орыс бөлімі оқушыларының қазақша сөйлеу тілін құрылысшы мамандығына сәйкес мәтіндер арқылы дамыту: Пед. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2002. -161б.

2. Қадашева Қ. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: Пед. ғыл. док. ... дисс. – Алматы, 2001. – 301 б.

3. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас негіздері. А., 2005

Р. Тусупкалиева, Б. Тансикбаева

Эффективные методы обучения казахскому языку, связанные по специальности

В статье рассматриваются роль текстов, связанных по специальности в изучении казахского языка.

R. Tusupkalieva

Tansikbaeva B. Effective methods of teaching Kazakh language related to a specialty

The article discusses the role of texts related to the specialty in the study of the Kazakh language.

Р. Ә. Шаханова,

п.ғ.д., профессор Абай атындағы ҚазҰПУ

А. О. Тымболова,

ф.ғ.д., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

КӨПТІЛДІ МӘДЕНИ ТҮЛҒАНЫҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ

Бүгінгі таңда ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев отандық білім беру саласына үлкен міндеттер жүктеп отыр. Кез келген мемлекет өзінің азаматтарына сапалы әрі заманауи білім алуға қолжетімді де, қолайлы жағдай туғызуды ел дамуының бірден-бір кепілі санайтындығы анық. Сондықтан үкімет жастарды халықаралық біліктілікке сай біліммен қамтамасыз ету үшін мемлекеттік тілді, орыс тілін және шет тілдерін меңгерту арқылы олардың тілдік санасын дамытуға айрықша көңіл бөлуде. Отандық білім жүйесі қазақстандық жастардың келешекте шетелдің жоғары оқу орындарында білім алуын еш қиындықсыз жалғастыруына мүмкіндік туғызып, бәсекеге лайықты, жоғары сапалы бірнеше тіл игерген маман даярлауды көздеп отыр. Елімізде көптілді білім беру әдістемесінің дамуын анықтайтын негізгі бағыттар қалыптасып та үлгерді. Осыған орай, қазіргі таңда біздің алдымызда, әлемдік деңгейде оқытылып жатқан тілдердің рөлін саралау, оларды меңгертудегі нәтижелілік пен тілдік дайындық әдістемесін көтеру тұрғысынан маңызды мәселелер тұр.

Елбасының биылғы «Әлеуметтік экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, тәннің де, жанның да дамуы, заңға мойынұсынушылық жатуы тиіс деген талап бар. Бұл құндылықтардың, меншіктің қандай түріне жататынына қарамастан, барлық оқу мекемелерінде сіңірілуге тиіс деген шешімі де қадап айтылды. Көп ұлттық пен көп тілділік осы құндылықтардың бірі және біздің еліміздің басты артықшылығы болып табылады. Қазақ тілі, біздің Конституциямызға сәйкес, мемлекеттік тіл болып табылады. Бұл біздің Конституцияның нормасы, оны бұзуға ешкімге жол берілмейді» деген Елбасының сөзі мемлекеттік тілдің мәртебесін тағы бір нақтылап берді деп ойлаймыз.

Көптілділік – көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың негізі болып табылады. Ынтымақты халықаралық өзара қарым-қатынастар көптілдік білім берудің дамуына түрткі болды. Ел мен елдің арасындағы мәдени ық-

палдастық болмайынша, ол ел дамудың жоғарғы сатысына көтеріле алмайтындығы да анық. Өркениеттің көшіне ілесе алмай жатқан тілдер қаншама.

Тілді оқытуда интегралдық бағыт бар. Бұл пәнаралық бағыт қана емес, ғылымның, өнердің, яғни ұлттық мәдениеттің синтезі.

Бүгінде мемлекеттік тілді, орыс тілі мен шет тілін меңгеру заманауи қоғамда адамның жеке және кәсіби әрекетінің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Мұның барлығы қоғамда бірнеше тілді тәжірибелік әрі кәсіби деңгейде меңгерген мамандардың тек әлеуметтік қана емес, сондай-ақ кәсіби тұрғыда айтарлықтай мәртебеге ие болатын көптеген артықшылықтарды көрсетіп отыр. Жастардың әмбебап әрі жаһандық құндылықтарға қос тілде беттеулерінің бірден-бір мақсаты да – көрші мәдениет өкілдерімен әлемдік кеңістікте өзара қарым-қатынас жасауға ұмтылу. Осындай талаптар кәсіби мамандарды дайындауда көптілдік білім беруге асқан ден қоюға тура келтіріп, мәдени әлемімізде маңызды құралға айналып отыр.

Көптілді білім берудің немесе көпмәдениетті тұлға қалыптастырудың мақсаты – көпұлтты әрі көпмәдениетті ортада белсенді өмір салтын ұстанатын, өзге мәдениеттерді түсініп, оған сыйластықпен қарап, өз мәдениеті мен тілін мансұқтамайтын тұлға қалыптастыру. Негізі мәдениетті қоғам қалыптастырады, ал тілсіз қоғам жоқ. Сондықтан, ғалымдардың бүгінде айтып жүрген тіл мәдениеттің бір бөлігі ғана, адам мәдениетін білдірудің бір формасы ғана деген пікірлері негізсіз. Тіл ұлттың бүтін бір құндылығы. Тілде бүтін бір халықтың тарихы, оның тыныс-тіршілігі, жан сезімі, діні мен ділі, шаруашылығы мен дәстүрі жатады. Демек, тіл – тек коммуникативті құрал ғана емес, сонымен бірге адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі. Керісінше, мәдениет тілден тысқары өмір сүре алмайды. Тіл – тек денотативті (белгі, сигналдық) коммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге коннотативті (белгілі әлеуметтік – мәдени, идеологиялық мәні бар) құрал.

Шет тілдерін үйрену арқылы адам әлемдік тарихтан тікелей сусындап, оған қоса өзінің ұлттық мәдени тарихының қайталанбас жаптығын сол ұлттың мәдениетімен салыстырып, таным көкжиегін кеңейтеді.

Қазіргі жанталасқан жаһандану уақытында әлем мен қоршаған орта жылдам өзгеруде. Өркениеттің мақсаты мен қисыны да осы жаһанданып, өндірістен кейінгі қоғамға көшу болып отыр. Яғни, техникалануды да артқа тастап, әлем интеллектуалдық және ақпараттық технологияны бағындыруға ұмтылуда. Сондықтан, ұлттық құндылықтарымызды бағамдап, оқытудың әдіс-тәсілдерін қайта қарап, ұлттық тұрғыдан ретрозерделеу керектігін ескеруіміз қажет. Ретрозерделеу дегенде, мәдени ақпараттар аясында ұлттың салт-дәстүр, әдет-ғұрып, рәсім-рәміз, діл мен тіл, дін және өнер, білім т.б. деңгейін мәдениет субъектісінің өзіндік санасында жанды рухани дүние ретінде бағамдату көзделуі тиіс.

Көптілді білім беруде тіл үйренушінің белсенділік, өзін-өзі басқару, білімді өздігінше алу, яғни «тілді үйрету мүмкін емес, оны тек үйренуге болады» қағидасын ұстану қажет. Кез келген тілді оқытуда тіл үйренушіге ана тілі негізгі таяныш болады.

Көптілді тұлғаның санасын дамытуда сөйлеуді дамыту алгоритмі; ойша, ауызша-жазбаша дағдылар қалыптастыру қажет. Сөздің сыртқа шығуы ой арқылы іске асса, мұнда үйренушіге сыртқы ортасының ықпалы бар. Бұл ықпал тілдік тұлғаны коммуникациялық әрекеттен бастап, шешендік өнерге (риторика), сөйлеу мәдениетіне тәрбиелейді.

Сонымен, тіл дегеніміз – деңгейлік жүйе. Тілдің прагматикасы, сөйлеу – қарым-қатынас үдерісі үйреніп жатқан тіл арқылы ойды білдірудің жаңа құралдарын меңгеруді көздейді.

Білім жүйесіндегі болып жатқан өзгерістер оның мазмұнын жаңартумен, қазіргі заманғы еңбек нарығы талабына сай кәсіби мобилді, коммуникативті қабілетті және шығармашылық тұрғыда ойлай білетін мамандардың тілдік күзіретін дамытуға жағдай жасауда. Бұдан жастардың көрші мәдениет өкілдерімен әлемдік кеңістікте өзара бірлесе жұмыс жасай алатын қабілеті қалыптасады.

Мемлекеттік тіл мәртебесіне ие қазақ тілімен қатар, ұлтаралық қатынас құралы ретіндегі орыс тілі және ағылшын тілінің де маңыздылығы даусыз болып отырған тұста, біз бұл мәселені айналып өте алмаймыз. Тіліміз өзге тілге тәуелді осындай эмансипациялылықтан арыла алмай отырған кезде, шешуші қадамдар жасалуы тиіс. Ол үшін ұлттық элитология жасақталуы керек. Бұлар ұлтын сүйетін, сол

ұлтының тілінде сөйлейтін, тілдің өсіп-өркендеуіне, билік тіліне айналуына ықпал ететін ғылыми орта немесе алашын сүйетін атқамінер азаматтар болуы тиіс.

Көпмәдениетті, этногеографиялық кеңістік тұрғындарының басым бөлігі қостілді. Сондықтан, қазіргі таңда әлемде ұлттың өзін-өзі тануы, көпұлтты мемлекеттердің көбеюі, халықтың белсенді көшіп-қону үдерістеріне байланысты, ресми және ресми емес қатынаста тілдерді үйретуді және халықтардың өзара қарым-қатынас жасауын заңнамамен қамтамасыз ету және қоғамдағы тілдерге қатысты сұрақтардың құқықтық шешімін табу мәселесі тұр.

Көпмәдениетті, этногеографиялық кеңістік тұрғындарының басым бөлігі қостілді болып келеді. Екі мәдениеттің мұрасын меңгертетін қостілділік, тұлғаның шет тілін үйренуге тек өз ана тілін біліп барып саналы түрде бастаған кезде әлдеқайда тиімділігін береді. Бұл орайда, әлемдік мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде тұлғаға өз төл мәдениеті туралы білімін тереңдету, туған тілін одан да тереңірек білу талабы жүзеге асырылу қажет. Ұлттық білім жүйесінің ерекшеліктерін ескере отырып, үш тілді қатар меңгергенде болатын қиындықтардың, кемшіліктердің себеп-салдарын болдырмауда оқытудың тәртібін жүйелеу керек. Мемлекеттік тілмен қатар шет тілін оқыту алдағы уақытта білім беруді дамытудың тұжырымдамасымен анықталған маңызды басымдықтардың бірі. Осы тұрғыдан алғанда, шет тілін оқытуды бастауыш сыныптан бастап оқытуға негізделген тұжырымдама қабылданды. Шет тіліне осылай ертерек оқытудағы үздіксіз сабақтастық тілді тек коммуникативтік функциясында ғана емес, танымдық тұрғыда пайдалануға да мүмкіндік береді.

Сонымен, бүкіл әлем көпұлтты, көптілді болып отырған бүгінде көптілді оқыту – шынайы қажеттілік, уақыт талабы. Бұл адамдар арасындағы келісім мен өзара түсіністікті, ұлтаралық қатынас кезінде туындайтын қиыншылықтарды жеңуді, мәдениетарлық қатынаста барынша ашық қарым-қатынасты қамтамасыз етеді.

Түрлі мәдениеттердің тоғысуы тілдегі кірме сөздерден көрінеді. Яғни, тіл – мәдениеттің айнасы, онда халықтың өзіндік қоғамдық сана-сезімі, менталитеті, ұлттық мінезі, өмір салты, дәстүрлері, адамгершілігі, құндылықтар жүйесі, әлемге деген көзқарасы ғана

емес, адамзаттың шынайы өмірі көрініс табады. Сондықтан, тіл – маңызды мәдени құбылыс. Тіл адамның материалдық және рухани мәдениетінен ақпарат алуға арналған құралы болуымен қатар, ұлттық менталитеттің өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді.

Қостілділік және көптілділік әлеуметтік лингвистиканың маңызды мәселелерін қарастырады. Билингвизмді қоғамдағы заңды қажеттіліктен туады дейтін пікірлер де бар. Бұл дегеніңіз өз ұлтының тілін халықаралық, ұлтаралық қатынас тілімен табиғи үйлестіре білу деген сөз. Әлеуметтік лингвистика да ұлттық тіл мен мәдениетке деген қызығушылықтың қайта жаңғыруын, мемлекеттік тілдің атқаратын әлеуметтік қызметінің аясын қатынастың әр түрлі саласында кеңейту міндеттерін көздейді.

Қостілді оқытудың ғылыми ізденістеріне екі тілді меңгертудің мынадай түрлерін атауға болады: *аккультурациялық түріне* аз ұлттардың басымдық көрсететін мәдениетке сіңуі жатады. Бұл ана тілі мен төл мәдениетті ығыстыратын ығыстырушы билингвизм және ана тілі мен төл мәдениетті сақтай отырып, екінші тілді меңгеруді білдіретін сақтаушы билингвизм деп есептеледі. *Оқшаулау түрі* – аз ұлттардан тұратын елдің балаларын оқшаулап оқыту. *Ашық түрі* – жалпыеуропалық және әлемдік кеңістік, мәдениетаралық коммуникация және көпмәдениетті тәрбиелеуді енгізу жатады.

Қос тілде білім беру бағдарламаларында мына факторлар ескерілу керек. Тілді меңгертудің *лингвистикалық факторында* тілдің табиғаты, бірінші тіл мен межеленген екінші тілдің жүйесі мен құрылымы, барлық деңгейлерде тоғысатын тілдердің үқсастықтары мен айырмашылықтары, ұстаздардың екі тілдегі құзіреттілік дәрежесі, бірінші тіл мен екінші тілдің арасалмағындағы оқушылардың білім деңгейі т.б. *Педагогикалық аспект* оқу пәні және оқу құралы ретінде тілдерді оқытудағы әдістердің дәйектемесін жасауды, нақты егжей-тегжейлі ойластырылған оқу жоспары мен сабақ кестесін құру, оқыту барысында қадағалаудың жолдарын анықтау және ынталандыру. *Психологиялық фактор* – бұл оқушылардың бірінші тіл мен екінші тілді меңгеру кезінде тұлғаның екі тілдегі дағдыларын қолдану барысында пайда болатын мәселелерді шешуге, бір тілден екінші тілге ауысудағы қиындықтарды, билингв санасындағы

тілдік қайшылықтарды, екінші тілді меңгеруді жеделдететін және кедергі жасайтын жәйттарды, мотивация және интеллект сұрақтарын меңгеруі қамтылады. *Әлеуметтік және антропологиялық фактор* билингвизмнің әлеуметтік мәдени мәселелерімен байланысты туындайды. Бұл қостілділердің үміті, олардың мінез-құлығына, отбасына, замандастарына әлеуметтік факторлардың әсері, екі мәдениетке деген ашық шынайы сезім, оларды үйрену және қолдану кезінде тілдік жағдайлардың атқаратын рөлі, қос тілді меңгерудің артықшылықтарын, қос тілді ортада мүмкін болатын

оқытудың әдіс-тәсілдерін көре білу және оларды оқу үдерісінде ескеру болып табылады.

Сонымен, бүгінде Қазақстан мемлекеті үшін көптілде білім беру жаңа дүние болып отыр. Ол үшін тілдік тұлғаның төл мәдениеті мен әдебиетін, қысқасы, табиғи болмысын ескере отырып, тілді меңгертудің тілдік-лингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-тұрмыстық, қазақстандық «тілдердің үштұғырлығы», лингвомәдени, аксиологиялық, акмеологиялық, стратегиялық күзіреті толығымен қамтылуы қажет.

Р. Шаханова, А. Тымболова

Лингвокультурный аспект полиязыковой личности

В данной статье рассматриваются основы формирования полиязыковой и поликультурной личности. Анализируются основы, цели и задачи полиязыкового обучения

R. Shakhanova, A. Tymboleva

Linguistic and cultural aspect of multilingual personality

The article considers the basics of formation of multilingual and multicultural individual. The basis, purposes and objectives of the multilingual education are analyzed.

Б. Ақбұзауова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к, bahytkaznu@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕСІМШЕЛІ ҚҰРЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ АУДАРУ

Халықаралық қатынастар мамандықтарында аударма жасауды меңгерту негізінен, орыс тілінен қазақ тіліне аударуға басымдық беру арқылы жүзеге асады. Себебі тәржіма жасау арқылы меңгертілетін тіл – қазақ тілі. Бұдан бұрынғы мақалаларымызда, алдымен сөйлем құрылымын түсіндіріп алып, оларды сөйлемнің актуалді мүшеленуіне қарай аудару керектігін жазған болатынбыз. Сөйлем субъектісі мен предикатын тапқан соң, ерекше назар аударуды қажет ететін құрылым – сөйлемнің атрибуттық мүшелері. Қазақ тілі өзінің ерекшелігіне орай образды бейнелеуді осы атрибут мүше арқылы жүзеге асырады. Бұл ретте аударма жасауды бірден мәтін беруден бастаған дұрыс есептейміз.

Аударма жұмысы арнаулы есімшелі тіркестер, сөйлемдер арқылы келген жаттығуларды орындаудан басталады. Мысалы, орыс тілінде де есімше етістік пен сын есімнің мағынасын

бірдей иеленген етістіктің атрибуттық формасы болып табылатынын түсіндіре келіп, сын есімдердей род және сан категориясымен түрленетінін әрі септелемінің пысықтаймыз. Мысалы:

Статья1

Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы.

1-бап

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары.

Осы үлгі бойынша қазақ және орыс тіліндегі заң баптарынан анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерін тапқызып, анықтауыштың қай сөз

табынан жасалғанына және қалай аударылғанына назар аударамыз.

Келесі қадам – есімшелерден болған анықтауыштардың жасалуына және оларды аудару жұмысына машықтандыру болмақ.

Аударма жұмысы, ең алдымен, жеңіл жаттығулардан орындаудан басталады. Бұл тапсырма есімшелі құрылымдарды бірден тануға және аударма жасауда автоматты түрде дұрыс тәржімалауға, сөйлемде өз орнына қоюға машықтандырады. Мысалы, төмендегі жаттығу атрибуттық тіркестерді аударуға және есімшелі анықтауыштарды аудару ерекшелігін меңгертеді.

1. Анықтауышты сөз тіркестерін аударыңыз. Анықтауыштың қай сөз табынан жасалғанын түсіндіріңіз. 2. Есімшелі анықтауыштар бар ма, астын сызыңыз.

Прекрасная память, сорокоградусная жара, ласковый голос, меховое пальто, проверенная работа, чтение вслух, любой гражданин, словарь друга, мой реферат, ученый с мировым именем, древний город, профессор кафедры, исследования в области физики, лектор по политологии, научная конференция, медвежья шкура, богатейшая страна, уникальная история.

Жаттығудың тағы бір түрі – **1. Есімшелі сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі сәйкес баламасын тауып қойыңыз. 2. Есімшелі анықтауыштарыдың ырықсыз етістен жасалған түрлерін табыңыз.** Мысалы: *Описываемая история* – айтылған сөз

Создаваемый проект – мойындалған қате

Проводимая политика – суытылатын тағамдар

Выписываемая цитата – сипатталған оқиға

Наблюдаемый процесс – жасалатын жоба

Привозимые подарки – жүргізілетін саясат

Произносимые слова – әкелінетін сыйлықтар

Признаваемая ошибка – алынатын цитата

Охлаждаемые продукты – бақыланатын үдеріс [38; 1]

Кез келген сөз табының ерекшелігі оның сөйлемде атқаратын қызметіне байланысты. Осы тұрғыдан салыстырсақ: орыс тілінде дара есімшелер (*одиночные причастия*) синтаксистік қызметінде анықтауыш (*спящие люди*), күрделі есім баяндауыштың құрамында есім сыңары (*Отец был уставшим*), бастауыш (*Учащиеся этой школы*), толымсыз формада баяндауыш (*город основан*), толықтауыш (*Мы разбудили спящего*) болады. Орыс тіліндегі есімше тұлғаларының бәрі бірдей қазақ тіліне есімше болып аударылмайтынына осы мысалдар ар-

қылы көз жеткіземіз. Бұл грамматикалық нысантаулардың көмегі зор, себебі мамандықтары филологиямен қатысты болмағандықтан тіл үйренушілердің дені бұларды ұмытып қалады немесе мүлдем мән бермейді. Ал сөйлем құру барысында бұл кемшіліктер бірден көзге түседі.

Аударма жұмысында есімшелер арқылы келген анықтауыштар әрдайым өзі алдында тұрған заттың тікелей сыны болмайды. Атап айтқанда, оларды: 1) субъектінің іс-әрекетке қатысты сыны (оқыған адам); 2) субъектінің іс-әрекет объектісіне қатысты сыны (лекцияны жақсы оқитын профессор); 3) іс-әрекет объектісінің сыны (біз құрметтейтін адам, мен тұратын жатақхана); 4) объекті сыны (жуылған еден) деп қарастыруға болса, аударма жасағанда, бұлардың ішінде тек алғашқысы мен соңғысы орыс тіліндегі есімше формаларына сәйкес келеді. Мысалы: оқыған адам – начитанный (ученый) человек, лекцияны қызықты оқитын профессор – профессор, который интересно читает лекцию, немесе, профессор у которого интересные лекции, мен тұратын жатақхана – общежитие, в котором я живу.

Демек анықтауыштық құрылымдардың бірде тек есімшелердің, енді бірде орыс тіліндегі есімдіктер көмегімен аударылуы есімшелердің мағынасына ғана емес, есімшелі анықтауыштардың құрамына да тәуелді болады.

Сонымен қатар есімшелер белсенді әрекет сынын білдіруіне байланысты актив және пассив немесе ырықсыз (орысшасында *страдательный*) есімшелер болып бөлінеді. Мысалы: кітап оқыған студент (актив), студент оқыған мақала (пассив). Актив есімшелер салт, сабақты етістіктерден бірдей жасалып, толымды есімшелерді құраса, ырықсыз есімшелер яғни пассив субъектінің анықтауыштары тек салт етістіктерден болады әрі салт және сабақты етістіктерді қамтиды.

Қазақ тілінде есімшелер актив немесе пассив болып бөлінбейді. Алайда орыс тіліндегі (*страдательный*) есімшелер қазақ тіліне ырықсыз есімше болып аударылады. Қазақ тілінде есімшелер үйірлі анықтауыш болып келеді, мысалы: *Статья, переводимая студентом*, написана на японском языке – *Студент* аударған мақала жапон тілінде жазылған. Субъект – предикат түрінде келгенмен бұл құрмалас емес, жай сөйлем, грамматикалық терминмен айтқанда, үйірлі мүше. Тапсырма:

Сөздіктің көмегімен ырықсыз етіс формасымен келген есімшелі сөйлемдерді тауып, аударма жасағандағы ерекшелігін көрсетіңіз.

Сатья, переводимая студентом, написана на испанском языке. 2. Задача, решаемая мальчиком, не очень трудная. 3. В этом маленьком городке почти не бывает журналов, издаваемых в Москве и Петербурге. 4. На конференции речь шла о проблемах, исследуемых в нашем институте и очень актуальных в медицинской практике.

1. Сөздіктің көмегімен есімшелерді қазақ тіліне аударыңыз. 2) Осы есімшелермен келген сөйлемдерді аударып, олардың сөйлемнің қай мүшесі болып тұрғанын анықтап, астын сызыңыз. Актив және пассив есімшелерді табыңыз.

а) У этого молодого человека уже абсолютно сложившийся характер, сложившиеся убеждения. Сложившаяся в регионе ситуация грозит серьезными опасностями.

б) В отчете о работе фирмы были обнаружены вопиющие ошибки. Равнодушие можно отнести к одному из самых вопиющих недостатков в характере человека.

Қазақ тіліндегі күрделі есімшелер орыс тілінде «причастия с зависимыми словами» немесе «причастные обороты» деп аталады. Сөйлем мүшелерінің қызметі орын тәртібіне негізделген қазақ тілінде есімшелі анықтауыштардың барлық түрі өзі анықтайтын сөзінің алдында келеді. Егер ол өзі анықтайтын сөздің соңынан келсе, оның қызметі де өзгеріп, сөйлемнің анықтауышы емес баяндауышына айналады. Ал есімшелі оралымдардың орыс тілінде анықталатын сөздің орын тәртібіне қарай екі түрі бар. Сондай-ақ кей жағдайда орыс тілінде күрделі есімшелер құрмалас сөйлемдердің баласы болып келеді. Бұл заңдылықтар төмендегі жаттығу жұмыстарын орындау арқылы бекітіледі.

1) Есімшелі сөйлемдерді қазақ тіліне аударыңыз, сөйлемнің қай мүшесі болып тұрғанын табыңыз. 2) Анықтауыш қызметіндегі есімшелердің астын сызыңыз.

Экология — наука, изучающая связи между живыми организмами и окружающей средой. Это была незабываемая встреча. На вокзале было много провожающих. Торт остался не-

доеденным. Звонивший был знакомым моей сестры. Они узнали о случившемся из газеты. Староста объявила присутствующим студентам об изменении расписания.

Аударма жұмысында қазақ және орыс тіліндегі сөйлем құрылысының тағы бір маңызды ерекшелігі — дара есімшелермен қатар күрделі және үйірлі есімшелі оралымдардың анықтауыш болып келуі. Қазақ тілінде есімшелі оралымдар образдылық, көркемдік беріп, сипаттау қызметінде келсе, орыс тілінде сөйлемге кітабылық, ресмилік сипат береді және публицистикалық, ғылыми стильде өте жиі қолданылады.

Орыс тілінде есімшелі оралымды “екінші предикат”, сөйлем ішіндегі сөйлем деп қарастырады. Бұл жерде екі нәрсені ескеру қажет: біріншіден, “Айқындауыш мүше жөніндегі ұғым басқа тілдердегі приложение, аппозисон деп аталып жүрген ұғымдарға сай туып, қазақ тіл тілімінде орнықты. Осылай болғанмен, қазақ тіл білімінде айқындауыш деп аталып жүрген грамматикалық ұғым олармен теңбе-тең емес. «Причастный оборот и сложное предложение со словом «который» взаимозаменяемы, если причастный оборот занимает позицию После слова, к которому он относится, если причастный оборот занимает позицию Перед, то это — «необособленный причастный оборот», деген тұжырым осының дәлелі [14; 2]. Мысалмен айтсақ: Он читает газету, купленную утром — Он читает газету, которую он купил утром.

Демек, орыс тіліндегі оңашаланған айқындауыш қазақ тілінде күрделі анықтауыш қана болады. Қорыта келгенде, орыс тіліндегі оңашаланған да, оңашаланбаған есімшелі айқындауыштарға, анықтауыштарға да қазақ тіліндегі күрделі есімшелі анықтауыштар сәйкес келеді.

1. Крюкова Л.С. Русский язык как иностранный. Москва., 2004. — 269 с.

2. Куприянова Т.Ф. Знакомьтесь: причастие. Санкт-Петербург. 2002, 112 с.

3. Бреус Е.В. Основы теории и практики перевода с русского на английский. Москва., 2004.

4. Латышев Л.К. Семенов А.Л. Перевод: Теория, практика и методика преподавания. — М.: Издательский центр “Академия”.

* * *

В статье рассматривается методика перевода атрибутивных предложений выраженных причастными конструкциями.

* * *

The article studies the translation method of attributive sentences expressed by participial constructions.

А. Р. Найманбай,

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доценті, филология ғылымдарының кандидаты

Ж. ӘЛМАШҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДЕГІШ-БЕЙНЕЛЕГІШ ҚҰРАЛДАРДЫҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Көркем шығарма – эстетикалық категория. Ол ең алдымен оқырман сезіміне, оның ой-санасына әсер етуі тиіс. Көркем әдебиет тілі – әдеби тілдің негізгі көрсеткіші. Шығарма тілінде көріктеуіш тілдік құралдардың көп кездесуі, алдымен, жазушы тілінің шеберлігін, орынды сөз оралымдарының ұтымды, қисынды жұмсалымын көрсетсе, екіншіден, сол үйлесімді сөйлем үлгілері мейлінше мол бағытта лингвистикалық талдау жүргізуді қажет ететіндігін байқатады.

Суреткердің шеберлігі – ең алдымен өмірді бақылау мен ұғу ерекшелігімен сипатталады. Жазушы стилі – өзіндік сөз мәнері мен суреткердің өзіне ғана тән қалам ізі. Жазушының стилін анықтау дегеніміз – оның басты шеберлік қасиеттерін тап басып, тілдік қыр-сырын ашу болып табылады. Сондықтан көркем шығарманы жасаушы қаламгер табиғаты стиль, шеберлік арқылы танылатыны белгілі жағдай болып анықталады.

Тіл ғылымында көркем шығарма тілінің стильдік қажеттілігі туралы мынадай пікір бар: «Көркем тексті өнер туындысы ретінде зерттегенде таза лингвистикалық әдіс-тәсілдермен шектеліп қалу жеткіліксіз. Себебі, көркем туынды, даралық көркем стиль жазушы шығармаларының көркем құрылысы ғана емес, әр жазушының шығармаларына тән мазмұн мен түр ерекшеліктері. Көркем әдебиет стилистикасында шығарманың тілін оның идеялық мазмұнынан бөліп алып қарауға болмайды. Бұдан талдаудың лингвистикалық принциптері мен әдіс-тәсілдерін әдебиеттану тұрғысынан талдаумен ұштастыру қажеттілігі туады» [1, 17].

Жазушы-драматург Ж. Әлмашұлы өз шығармаларында кейіпкерлердің сан түрлі бейнесін жасайды және олар бір-біріне ұқсамайтын қайталанбас тұлғасымен, мінез-құлық, таным-түсінігімен ерекшеленеді. Қаламгер туындыларында кейіпкер бейнесін сомдауда көптеген жалпыхалықтық мәдениет құндылықтарына енетін этнографизмдер мен эмоционалды-әсерлегіш сөздерді кездестіреміз. Оның бір көрінісін – біз жазушының 2007 жылы «Арыс» баспасынан шыққан, оқиғасы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс пен 1937-38 жылдардағы саяси қуғын-сүргін кезеңдерін, оның тарихи себептерін

суреттеруге арналған «Күлкі мен көз жасы» романынан байқай аламыз.

Тіл мәдениетінің ерекшеліктері туралы көрнекті ғалым М. Балақаев: «Жеке жазушының тіл өрнегінің толып жатқан бояу-бедері, өзіндік өсу, жетілу жолдары болады. Көркем әдебиет тілінің нәзіктігі көп жағдайда жазушының белгілі бір сөздерді «мағыналық топқа иіру» яғни сөздерді өзара мағыналық байланысқа түсіру шеберлігімен байланысты», – деп жазса [2, 87], көркем әдебиет тілі жөнінде профессор Б. Сағындықұлы: «Көркем әдебиет тілі – жазушының тілі, әр шығармасына тән мазмұн мен түр ерекшелігі. Бұл орайда жазушының құралы – тіл, әлемді таң қалдырған көркем туындылардың бәрі де тілдің сиқырлы күші арқылы дүниеге келген. Мұндай қатарда жеке сөз, өзінің орнымен сәтін тапқан шақта, жаңаша жанданып кетеді. Сондай шағына жетіп, жанданған сөздің дәмі, легі бөлініп, тың тірлік етіп, бал-бал жанып тұрады. Ол көп қолданған сөз емес, қызықты, ыстық лепті сөз болады» [3, 330], – деген ойлар айтады.

Әр кейіпкердің қоғамда алатын орнына, ой-өрісіне, білім-дәрежесіне, рухани өсуіне, өмірге көзқарасына, әлеуметтік тегіне, дүниетанымына байланысты сөйлету – персонаж бейнесін аша түсетін тілдік-стильдік амалдың бірі болып есептеледі. Автор «Күлкі мен көз жасы» романында әр кейіпкерге өз дәрежесіне сай ат қойып, жер-су атауларын да ұтымды суреттейді: *Бүкір-Шүкір, Шуылдақ Шәріп, Сәнімай, Ақ Сырға, Ақ Тиін, Сырғалым, Айналма т.б.*

Қазақ мәдениеті тарихында – фразеологиялық тіркестер мақал-мәтелдермен қатарласа өмір сүреді. Мақал-мәтелдер көркем сөз қорының мәйегі болып саналады. Біздің ойымызша, мақал-мәтелдер жай сөйлем түріндегі тұрақты сөз тіркестеріне жатады. Өйткені олар тұрақталған, мазмұны біртұтастыққа ие болған сөздер. Осы біртұтастық мағына мен мазмұнға байланысты. Мағына мен мазмұн тұтастығы таным мен түсініктен туындаған ой-пікірдің сан алуан обарзбен астарласуы, тілдің даму үдерісінде тұрақты сөз тіркестерінің санамызда орнығуы негізінде қалыптасқан логикалық тұжырымның жиынтығы болып келеді. Қаламгер өз шығармасында халық тағылымындағы бабалар сөзі мен сөз тіркестеріне көбірек көңіл бөліп, кейіп-

кер бейнесі арқылы сомдап көрсетеді: «Байлық бір-ақ жұттық». Бұл – Мелде баба сөзі. «Байлыққа көп бейілдене берме, пейілің бұзылады». Бұл да Мелде бабадан қалған өсиет (9-б.). «Бөлінгенді бөрі жер» деуші еді ілгерідегілер. «Алыс ағайыннан жақын көрші артық» деген мәтел тағы бар. «Бірлік түбі – береке» дейтін көзі қарақты кісілер (113-б.). Жоқтың бір жыртығы жамалар еді. Бейшараның бүйірі шығар еді (119-б.). Бәйгенің аты – бәйге. «Ат шаппайды, бап шабады» (121-б.).

Көркем өнер туралы ғылым әрқашан қоғам талабына сай белгілі бір зерттеу нысанына қарай өріс алып отырады. Мәдени, рухани өмірімізде дер кезінде үн қосып отыратын әдеби тілдің маңызы мен мәні зор. Тіл мен сөз, ой парқы туралы айтқан сөз кестелерінде бір ғана «сөз» ұғымы бірнеше анықтауыштық тіркестермен қолданылу аясында қарай түрлі рең береді.

Жазушы кейіпкерлердің ой-толғанысы мен іс-әрекеттерін суреттеуде халықтық үлгідегі канатты сөздерді де молынан пайдаланады: «Кедей бай болсам дейді, бай құдай болсам дейді» дегендей әр көңілге бір арман (140-б.). Атам қазақ қалай тауып айтқан: «Атың жаман болса, сатып құтыласың, қатының жаман болса, өліп құтыласың» демеуші ме еді (179-б.). «Көрінген таудың алыстығы жоқ, байеке! Әні-міні дегенше олар зіңгіттей-зіңгіттей жігіт болыпшыға келеді. Сонда көрерсіз» (199-б.). «Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас» деуші еді (311-б.). Әлгінде келіннің айтуымен қызметшілердің ең әуелі бай алдына қасиеттеп нан әкелуі – ішін жылытып сала бергені (16-б.). Жаманымды жасырып, жақсымды асқақтатқан ешкім де емес, осы отырған өнегелі топ. Оны неге ұмытайын. Оны неге жоқ дейін! (22-б.). Әшейінде ғой, «балам, ескіге байланып қалма, есті ұл ескіге емес, ертеңгіге ұмтылар болар» деп отыратын (344-б.).

Қаламгер туындыларында теңеу, меңзеу, эпитет сынды көріктеу құралдары көптеп кездеседі де, авторлық баяндаудағы ойларды нақтылай түседі: Осының, осы жас періштенің бойынан өзіне, өз бойына өзгеше бір қуат ала түскендей. Әлде қылығы, әлде құлын мүсіні, әлде жібектей есер жылы лебі... біле алмапты (11-б.). Өмір бойын сыр бермейтін кәрі емендей мығым, сөзге сараң, мінезге мәрт, арғы-бергіні ақыл тезіне салып отыратын ел анасы – Сәнімайға өкпесі де сол (12-б.). Нарша ширақ еді. Онсыз да ұдай берген қуат бар, білек күші қарулы, желке тұсы жұмыр (14-б.). Бар кінәні Палманбетке аударып салып, өзі сүттен ақ, судан таза бола қалмақшы (112-б.). Әйелдің

махаббаты көлдегі аққу іспетті. Оны әдемі, жылы, әсерлі сөзбен ғана ұстай аласың. Өйтіп аялай алмасаң, ұшады да кетеді. Басқа жаққа... (525-б.). Көкірегіне жел біте бастағаны ма бұл байдың?... (70-б.).

Тіл – қоғамның рухани және мәдени өмірінің өзіндік ерекшеліктерінің жиынтығы саналатын, мәдениетпен қатар тұратын маңызды көрсеткіш. Онда халықтың өмір салты мен өмірінің тарихи кезеңдері көрініс табатын тілдік бейнесі сомдалады. Шығарма тіліндегі тұрақты тіркестерге назар аударсақ: қолтығына су бүрку, әліптің артын бағу, қатқан тоңдай жібімеу т.б. Мәселен, Қосай байдың қолтығына су бүркушілер де аз болған жоқ (38-б.). «Әліптің артын бағып, әңгіменің аяғын тыңдамай жатып, лақ еткізе салғаным қалай?! Әй, осы ұшқалақтығым-ақ...» (39-б.). Арада біршама уақыт сырғып өтсе де, Жасыбай мен бадырақ Бейсеннің арасы қысқы қатқан тоңдай жібімей жатып алды (342-б.).

Көркем сөз – халықтың рухани азығы. Қандай халық болмасын оның ұлттық тілі сонау рулық, тайпалық, халықтық сатысынан бастау алып, сол дәуірдегі мәдениетпен бірге өмір сүріп, әр дәуірдің мәдениетін жалғастырып, қазірге дейін жетуіне арқау болған. Романдағы авторлық кейіптеудегі кейіпкерлердің әлеуметтік жағдайлары да назардан тыс қалмаған: Тақыр бүгін жәй Тақыр емес, бай Тақыр. Дүниені дүниеқоңыз мінезімен, сараңдығымен жинаған, өзер деп енді ғана бай қатарына ілініп жүрген кешегі жоқ-жітік (24-б.). Желкелеп жатсаң да, жетекке жүргісі келмейтін жетесіздер айналада толып жүр. Оның қайсыбірімен мәміле жасай алмақпыз (41-б.). Онсыз да сүрініп кетсек, сыртымыздан күліп, жығылып қалсақ, жыртыла мазақ етер жәдігәй жандар жетерлік. Соларға жем болайық дегендерің бе?... (42-б.).

Пәлсафалық ізденістер мен тілдік деректер бойынша табиғат пен адамның үндесуі, адам мінезінің негізгі тетіктерін табиғи құбылыстарға теңеу, салыстыру үдерісі әрқашан шынайылық кейіптеулерді көрсетіп келеді. Жазушы-суреткер Ж. Әлмашұлы да өз шығармасында кейбір бейнелік көріністерді мынадай көріктеулер арқылы сипаттайды: Үш күн, үш түн бойы долдана соққан долы боран бүгін таң алдында ғана бір сәтке ғана тынышталып, ішін тарқан (361-б.). «Дүние сусылдақ құм секілді...» (400-б.). Әттең... мына сумақай жел болмаса, аязы кәдімгідей аяз ғой, – деді Қалданға (363-б.). Бай осыны айтып бола бергенше-ақ, боз үйдің есігі айқара ашылып, ішке ұзын бойлы еңгезердей сары кісі кіріп келе жатты (57-б.). Мен оның жан сұлулығына шомылушы ем. Күміс күлкісіне

көмілуші ем (429-б.). «Тек жүрген тоқ жүреді» деп шеттей береді. «Үндемей жүрген үйдей бәледен құтылады» деп ойлайды (503-б.).

Көрікті ойдың келісті суретін салуға жұмсалатын амал-әрекеттің әр түрлі бояуы, көркемдік кескіні, эстетикалық әсері болады. Қандай да болмасын қатынас-хабарлар мәтін арқылы жүзеге асады. Сөйлеудің мазмұны, қатынас жасау жағдайлары, оның бағыт-өрістері әр түрлі болатындықтан, мәтін құрамындағы тілдік тұлғалардың тіркесу, байланысу сипаттары да түрліше. Алайда ол айырмашылықтар жалпыланған, біртектес сипатқа ие болады. Көркем әдебиет тілінің өздеріне тән сипаты, табиғаты, ерекше белгісі бар. Ол – көркем дүние тілінің коммуникативтік қызметімен қатар, эстетикалық қызметті де қоса атқаруында. Шебер жазушы кейіпкер тілін әрлеп, оның сөз қолданысына поэтикалық өң береді. Әрбір қаламгер иесі кейіпкер тіліне алуан түрлі сөз оралымдарын салып, стильдік мақсатты көздейді.

Тіл – қоғамның рухани және мәдени өмірінің өзіндік ерекшеліктерінің жиынтығы саналатын мәдениетпен қатар тұратын маңызды көрсеткіш. Онда халықтың өмір салты мен өмірінің тарихи кезеңдері көрініс табатын тілдік

бейнесі сомдалады. Дүниенің тілдік бейнесінде ғалам, әлем, күллі дүние, оның заңдылықтары туралы барлық білім жинақталады. Ол ақпаратта тілдік және этномәдени қауымдастықтың әр мүшесін ортақ мүддеге сай тірлік кешіп, өмір сүруге үйрететін озық үлгідегі «адам және оның ортасына», «адам және ақиқат шындыққа», «жеке адам және оның рухани болмыс бітіміне» қатысты лингводидактикалық мазмұн, тағылымдық-тәлімдік сарын болады.

Жазушы-драматург Ж. Әлмашұлы шығармаларында синтаксистік құрылымдарға өзгеше стильдік реңк жүктелген. Мұнда сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдердің алған орны, атқарған қызметтері өзгешеленіп тұрады. Бастысы, бұл сөйлемдердің кейіпкер бейнесін даралаудағы қызметтері олардың қарым-қатынасын реттеуінде шебер қиюласып, тілдік бірліктер жүйесі тұтастай стильдік қызмет атқаруға жинақталған.

1. Көркем тексті өнер туындысы ретінде зерттеудің өзекті мәселелері. – Алматы, 1993.

2. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. – Алматы: Қазақстан, 1965. – 187 б.

3. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.

4. Ж. Әлмашұлы. Күлкі мен көз жасы. Роман. – Алматы: Арыс, 2007. – 568 б.

* * *

В статье рассматриваются стилистические особенностей и область применения культура речи в произведениях писателя Ж. Алмашулы.

Г. Ж. Өтемісова,

Халықаралық Бизнес Академиясының доценті, филология ғылымдарының кандидаты

АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ТІЛІНДЕГІ КӨНЕРГЕН АТАЛЫМДАРДЫҢ СИНОНИМДІК ТӘСІЛДЕР АРҚЫЛЫ ЖАСАЛУЫ (Ерімбет пен Нұртуған шығармалары бойынша)

Синонимдер тілдің кемеліне келіп, қаншалықты жетілгендігін, оның образдылығы мен дамығандығын көрсететін көрсеткіш деп есептеледі. Адамның ойлаған ойын, көңіл-күйі мен көзқарасын нақты әрі көркем түрде жеткізу үшін синонимдер айрықша қызмет атқарады. Ақындар шығармаларының тілінде ерекше көзге түсетін құбылыс – көнерген аталымдарға негізделген синонимдердің молынан қолданылуы.

«Сөз мағынасында әр тілдің өзіндік ерекшелігі мен өзіндік бояуы, ұлттық сипаты болады. Сөздің мағыналық жағынан дамуына сыртқы себептер де, ішкі себептер де ықпал етеді. Әсі-

ресе сөз мағынасына ішкі себептерден гөрі сыртқы себептер көбірек әсер ететіндігі байқалады. Сөз мағынасының ішкі (лингвистикалық) өзгерістерінің бір себебі, жаңа сөз немесе жаңа мағына сөздік құрамға келіп қосылғанда, бұрыннан тілде бар сөздердің мағыналарымен өзара қарым-қатынасқа түсіп, солармен синонимдік байланыста жұмсалады» [1, 85 б.].

Ақын-жыраулар шығармаларындағы көнерген аталымдардың мағынасы мен қызметі жағынан сараланбай жұмсалғандығы байқалады. Мысалы, экономикалық және әлеуметтік тәуелді топтарды білдіретін аталымдар – *кедей, жарлы,*

байғұс сөздері мағына жағынан бір-бірінен ажыратылмаған синонимдер. Ал қазіргі нормамызда соңғы сөз *бейшара*, *мүсәпір*, *сорлы* сөздерінің синонимі ретінде танылады. Сол сияқты *бай*, *бек*, *батыр* сөздері де әрі тура мағынасында, яғни терминдік мәнде, әрі жалпы аталым ретінде қолданыла береді. Нұртуған мен Ерімбет шығармаларының тілінде синоним болып жұптасатын мәндес сөздер тобы, яғни синонимдік қатар молынан кездеседі.

Ғалым Ғ. Қалиев пен Ә. Болғанбаев еңбегінде: «Тілдегі синонимдік қарым-қатынастар әрдайым үздіксіз өзгеруде, дамуда болады. Әсіресе сөздің мағыналық жағынан болған өзгерістері синонимдердің арасынан айқын және тез байқалады. Қоғам өміріндегі әрбір тарихи оқиғалардан кейін бір жағынан кейбір синонимдік қарым-қатынастар бұзылып өзгеріп жатса, екінші жағынан бұрын-соңды тілде өмірбақи болып көрмеген жаңа синонимдік құбылыстар туып жататындығын аңғарамыз. Сондықтан синонимдер тарихи өзгеріп отыратын семантикалық категория деп танылады» – деп тұжырымдайды [2, 108 б.].

Ғалым Б. Қасым күрделі атаулардағы синонимдік қатар туралы қорытындылай келіп: «Күрделі атаулардың мағыналық жағынан даму нәтижесінде жаңа синонимдік қатарлар түзіліп, лексикалық қордың баюына өз үлесін қосуда. Тілдегі синонимдер де – қоғамдағы құбылыстардың өзгеруіне, жаңғыруына орай мағыналық жағынан дамып, жетіліп қалыптасатын атаулар. Тіпті, қолданыс қызметінде де маңызды қызмет атқаратындығын да айтып өтеді» [3, 71 б.].

Айталық, синонимдерді таңдауда олардың сол мәтінде алынған қатары айтарлықтай экспрессивті немесе көбіне поэтизм болмауы да мүмкін, бірақ белгілі бір стильдік мақсатпен келгенде, синонимдердің дәл сол таңдалған варианты ұтымды болып табылады.

Сыр бойы ақындары Нұртуған мен Ерімбет синонимдерді таңдауда нағыз ұтқырлық танытқан. Тұлғалары бөлек, мағыналары жуық сөздер болып табылатын синонимдер – поэзия тілінің ең бір қажетті құралы. Синонимдік қатардағы сөздердің таңдап алу ақынның айтпақ ойын (идеясын) дәл беру, ұсынбақ образды әсерлі етіп шығару сияқты шарттарды жүзеге асырады. Ә.Болғанбаев синонимдерді қолданудың негізгі тәсілдерін көрсетеді [4, 6-9 б.].

Сол тәсілдерді негізге ала отырып, ақындар шығармаларында кездескен синонимдік қатардағы көнерген аталымдар қолданысы былайша анықталды:

1 Синонимдер контексте мағыналық контраст деп аталатын кереғарлық мән тудырып, оның оқырманға тигізетін әсерін – экспрессиясын күшейту арқылы стильдік жүк арқалайды. Ақындар шығармаларының тілінде алдыңғы сөйлемде немесе қатар тұрған мәтінде бір рет пайдаланған көнерген аталымды қайталамас үшін қолданылады.

*Ісіне өзі қылған пұшәйман жеп,
Келе жатыр көп опынып жалғыздыққа*
[Н.К.Іт].

*Қашып шыққан шаруалар,
Құл-құтан мен қаралар,
Аулаққа салды кетегін* [Н.К.Іт].

*Айрықша Ғали шерді қайғы басты,
Марқұмның өлгеніне болып пұшман!* [Е.К].

*Құдайға мінажат қып Әбу Шашма,
Ішінен жалбарынды оқып дұға* [Е.К].

*Қарасай өз жасағымен, Айсаның ұлы Ахмет
өз әскерімен топ-топ болып жүрді* [Н.К.Іт].

*«Әуелі пәруәрдігер сені айтармын,
Жасаған Жаппар тұрып кімді айтармын?!*
[Н.К.Іт].

*Меккеде мекен-жайы өмір сүрген,
Елу жыл дүниеде дәурен құрған* [Н.К.Іт].

2 Синонимдерді қолдануда Нұртуған мен Ерімбет ұстанған және бір тәсіл – олардың

өлеңнің бір жолында қатар келтіріп, градация (сөз мағынасын бірте-бірте күшейту немесе әлсірету) арқылы оның экспрессиясын арттыру. Бұл тәсілді ақындар жүйелі түрде жиі пайдаланған. Белгілі бір ұғымды толық қамтып көрсету мақсатымен, бірнеше синоним (мағыналас (көнерген) аталымдар) қатарма-қатар қолданылады.

*Ұрышақ, шалпы жанның тілі удай,
Жүрегің шоқ басқандай дір етеді* [Н.К.Іт].
*Хүсейін патша болып мініп таққа,
Теңгерді гаріп, міскін, кедейлерді* [Е.К].

3 Ақындар шығармаларында синонимдерді жекелеп те, кезектестіріп те, жұптап та, топтап та қолданады.

*Шам шахы тіріліктің тартты азабын,
Қоймады төрт арыстан күш-мажалын* [Е.К].

*Көр-лаһат көрмегенге суық қандай,
Таяқ бар сұраушыдан темір ұшты-ай* [Е.К].

Мең-зең болып манаурап,
Заң-шарғыдан жаңылып [Н.К.Іт].

Сол бір кездер есімде
Сан мың жарлы-жақыбай,
Қайыр сұрап жүретін [Н.К.Іт].

4 Мағыналас екі немесе үш сөз қатар келіп, алдыңғысы соңғысын анықтап, мағынасын күшейту үшін қолданылады. Мұндай сөз қолданысын плеоназм немесе плеонастикалық сөз тіркесі деп атайды.

Талабымды оңарса,
Жаратқан жаппар құдайым [Н.К.Іт].

Жандыны жаратушы жаппар құдай,
Ойласпас жақсылығын берерінде [Н.К.Іт].

Сол уақта Жаппар һақтан хабар келген,
«Халықтың арасында өлтір» деген [Е.К].

Мына ұрият бостандық,
Тугызды күн мен айыңды... [Н.К.Іт].

5 Синонимдер жеке сөз ғана емес, фразалық тіркестерде де жиі ұшырасады. Көңілдегі көрікті ойды сөзбен кестелеп айтып беруде фразалық тіркестер орасан зор қызмет атқарады.

Мұқтар деген біреу бар –
Қатты мәзәжің, кеулі тар [Н.К.Іт].

Қорыта айтқанда, жоғарыдағы мысалдарда көнерген аталымдар, арабизмдер мен парсы-сизмдер синонимдік қатар түзу үшін стильдік мақсатпен алынған. Ғалым Б. Юнусалиевтің сөзімен айтсақ, екі синоним сөздерді қатар қолдану – жазба әдебиетке өзге тілдік элементтердің жаңа ене бастаған кезінде болатын әдіс [5, 227 б.].

1. Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики). – Львов, Вища школа, 1988. – 158 с.

2. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. – 356 б.

3. Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. – Алматы: «КИЦОО», 2007. – 166 б.

4. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы, 1975. – 504 б.

5. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы, 1975. – 504 б.

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСКАРТУЛАР

Н.К.Іт. – Кенжегүлұлы Н. Көнеки, тілім, сөйлеші... I том. – Алматы: Ғылым, 1992. – 224 б.

Н.К.Іт. – Кенжегүлұлы Н. Көнеки, тілім, сөйлеші... II, III том. – Алматы: Ғылым, 1994. – 444 б.

Е.К. – Қарасақал Ерiмбет. Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Алматы: Маржан, 1995. – 313 б.

* * *

В статье рассматриваются особенности устаревших и исторических названий в казахском языке. В языковом образовании устаревшие слова (архаизм и историзм) можно рассматривать как "устаревшие названия".

* * *

The article discusses the features of old and historic names in the Kazakh language. In language formation obsolete words (archaic and historicism) can be regarded as «obsolete name».

А. Ө. Нұртазина

ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түркі тілінде, оның ішінде қазақ тілінде тіл байлығын әрі сан жағынан байытып, әрі сапа жағынан қолдану иемділігін арттыратын ерекше сөз жасау құбылысы да қос сөздер болып табылады.

Қос сөздер басқа тілдерде де бар, бірақ соншалықты кең ауқымды, даму жағынан ешқандай тілге ұқсамайтын ерекше, формалық, мағыналық жағынан айрықша дараланып көзге түсетін құбылыс қос сөздер болып табылады. Сондық-

тан да түркі тілінде де қос сөздердің табиғаты жөнінде сан алуан еңбектер де жарық көрді. Дегенмен, қазақ тіліндегі зерттеулерді басқа түркі тектес тілдермен салыстырғанда кем түсіп жататын сияқты. Мысалы, Ә. Қайдаровтың ұйғыр тіліндегі қос сөздерді зерттеп, диссертация қорғауы.

Т. Гариповтың: Башкирское именное словообразование. – Уфа, 1959;

С. Муратовтың: Устойчивые словосочетания в тюркских языках. – М., 1961;

Б. Оразбаевтың: Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964;

А. Ходжиевтің: Узбек тилда кушма жуфтва такрорий сузлар. – Тошкент, 1963; П. Азимов: Туркмен дили (сөз жасай әли гошуммалар). – Ашхабад, 1950; Ф. Ганиевтің татар тіліндегі күрделі сөздерді объекті етіп алып, монография жариялауы бізді осындай пікірде болуымызға себепші болады. Өйткені С. Кеңесбаев, А. Ысқақовтардың еңбектері жоғарыда аталған еңбектердің көлемімен де, қамтыған проблемаларымен де сай келе алмайды. Сондықтан да қазақ тілінде қос сөздер күрделі сөздің жасалу жолының бірі ретінде қолға алынған да, сөз таптары тұрғысынан көп әңгіме болмайды. Көп жағдайда сөз таптарына бөлінуде шатасушылық байқалады. Айталық, *ауызба-ауыз, қолма-қол, жолма-жол* деген қос сөздерді қос сөздердің (күрделі сөздердің бір түрін) бір жасалу жолы деп түсіндіреміз де, оның қай сөз табына қатысты екенін атай бермейміз. Шындығына келгенде, бұл жол тек сын-бейне үстеуін жасаудың бір жолы деп қарау керек. Өйткені, *ауызба-ауыз, көзбе-көз* деген сияқты қос сөздердің басқа сөз табы болуы мүмкін емес.

Ал *тау-тау, төбе-төбе, қап-қап* сияқты қайталама қос сөздер де оқулықтарымызда күрделі сөздердің бір түрі болып жүр. Егер байыптап, көңіл бөлетін болсақ, бұл қос сөздер түрі күрделі сөз сияктанып, құрамы жағынан екі сөзден тұрғанымен, жаңа сөз жасалынбайды. Айталық *тау-тау* деген қос сөз болғанымен, жаңадан жасалған зат есім де сын есім де немесе басқа сөз табы да жоқ. Тек зат есімнің көптік мағынаны аналитикалық жолмен беруінің бір тәсілі ғана болып табылады. Мысалы, *қап-қап астық* дегенде *көп қап астық, қатар-қатар үйлер* дегенде *көп қатарлы үйлер* дегенді аңғартады. Сондықтан да біз қос сөздердің бәрі бірдей жаңа сөз жасамайтынын байқаймыз. Осындай қос сөздердің қыр-сырындағы бізге беймәлім тұстарын жақсы түсіну үшін және қазіргі түсініктерге дұрыс талдау жасау үшін біз қос сөздерді жалпылама алмай, оның қазақ тіліндегі жайын 10 томдық түсіндірме сөздіктегі берілуіне қарай талдауды мақсат еттік. Шындығында, қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі қос сөздердің берілу жайына арнайы талдау жасағанда, тілге тиек етер бірсыпыра мәселелерге түмсық тіредік. Сондай-ақ, қос сөздердің семантикасына көңіл аударуда да бірсыпыра морфологиялық белгілер ашылды. Айталық қос сыңарларының құамындағы дауысты дыбыстың жуан-жіңішке болып келуі *астан-кестен, кемпір-сампыр, ұрыс-керіс* немесе сыңарларының бірін-

де дауысты дыбыс ашық, бірінде қысаң болып келуі *тарс-тұрс, бұрқ-сарқ* стильдік-семантикалық айшықтар туғызады.

Компонеттері мағынасыз қосарлама қос сөздерге тоқталайық. Компоненттерінің не біреуі, не екеуі жеке-дара қолданылмайтын мағынасы түсініксіз немесе некен-саяқтан ғана қолданылатын құрамнан жасалатын қосарлама сөздер екі түрлі болады: бірінші түрі бірнеше сыңары ғана түсініксіз сөздер, екіншісі – екі сыңары да түсініксіз сөздер. Бір сыңары түсініксіз қосарлама сөздер: *айқай-сүрең, арық-тұрық, азын-аулақ, әуре-сараң, бала-шаға, борыш-қарыш, көл-көсір, киіз-кепшік, киім-кешек, жеңіл-желпі, жүдеу-жадау, т.б.* Олардың бірінші сыңарлары түсініксіз қосарлама сөздер де, *опыр-топыр, тай-талас, ұлан-байтақ, шардақ-шашыр, алба-жұлба, алай-түлей, ыбыр-сыбыр, ығын-шығын, екі сыңары да бірдей түсініксіз абыр-сабыр, ағыл-тегіл, алба-жұлба, алай-түлей, әңкі-тәңкі, егіл-тегіл, ығай-сығай* сөздер де бар.

Бұл топқа түсініксіз сыңарлардың кейбіреулерін де тіпті ешқандай да мағына жоқ болса, кейбіреулерінде әлдеқандай күңгірт я кейде азды-көпті аңғарарлықтай мағына барлығы сезіліп тұрады. Мысалы, *анда-санда, көкір-шүкір, қым-қуып, әңкі-тәңкі* сияқтылардың сыңарларының жеке тұрғанда ешқандай мағына аңғарылмайды. Ал, *ым-жым, ың-жың, тым-тырақай, ту-талақай, ұйпа-тұйпа* дегендердің кейбір сыңарларынан азды-көпті мағынаның нышаны білінеді. Ол нышан я белгі сыңарды қазіргі тілімізде я жеке-дара жұмсалатын сөзбен, я қосарланып, я қайталанып қолданылатын сыңарлармен салыстырғанда айқындала түседі. Мысалы, *ым-жым* дегендегі бірінші сыңарды ым қакты (ымдасты) деген сөзге, екіншісін жымыр я жымықыр деген сөздерге (сыртқы дыбыстың жағынан да, ішкі мағыналық жағынан да) салыстырып, оның төркінін де, мағынасын да анықтауға болады. Ал, *тым-тырақай, ту-талақай* дегендерді екінші сыңарын тырақайлап қашты, талақай, талау сияқты формалармен ұштастырып қарауға болады. *Алба-жұлба, ұйпа-тұйпа* дегендердің жұлба формасын жалба-жұлма сөзімен, тұйпа дегенді ұйпалақ, ұйпалау сөздерімен әбден байланыстыруға болғандай.

Екі сыңардың да мағынасы жоқ қосарлама сөздердің кейбір компоненттері бір ғана сөздің емес, бірнеше сөздің құрамынан кездесіп отырады. Мысалы, *анда-санда, оқта-санда, оқта-текте, оқтың-оқтың* дегендердегі *санда* формасы алғашқы екі сөзде *оқта* (оқтың) формасы соңғы үш сөзде қатысып тұр. Ал, *ың-жың* дегендегі *ың* формасын *ың-шың, ыңыру, ыңырану*

сөздерімен салыстыруға болатыны сияқты, ым-жым дегеннің екінші сыңарын *жым-жырт*, *жым-жылас* дегендердің құрамынан, ал тым-тырыс дегеннің сыңарын тымырады, тымырайған дегендерден табуға болады.

Қос сөздердің қазіргі кезде түсініксіз болып немесе мағынасы жоқ сияктанып көрінген сыңарлары мынандай екі түрлі жолмен пайда болған. Біріншіден, әуел бастан дербес мағынасы бар белгілі бір сөз екі рет қайталанып, бірте-бірте оның я бірінші, я екінші компоненті өз мағынасын біржолата жоғалтумен (делексикаланумен) бірге, дыбыстық жағынан да тиісті өзгеріске ұшыраудың нәтижесінде өзіне тән дербестігінен айырылып, тек өзгермейтін қосарланып жұмсалатын қосалқы я қосақтама мүше ретінде ғана қалыптасқан.

Екіншіден, әуел баста дербес мағыналары бар басқа-басқа екі түрлі сөз ұдайы қосарланып жұмсала-жұмсала жүріп, бірте-бірте бір сыңары, бірде екеуі де бірдей өз мағынасын я біржолата, я жартылай жоғалтып (делексикаланып), бастапқы өз дербестігінен айырылып, не тек мағыналы компонентке, не бір-біріне қосарланатын қосалқы сыңар ретінде ғана жұмсалатын болып қалыптасқан.

Идиомалану, лексикалану, грамматикалану процесі – қос сөздерге тән қасиет. Мысалы, жүген-құрық, ер-тоқым, бет-жүз, ауыз-мұрын, қас-қабақ тәрізді қос сөздер идиомаланып. Жүген-құрық тигізбеу, ер-тоқымын бауырына алу, бет-жүзге қарамау, аузы-мұрны қисаймау, қас-қабаққа қарау, ес-түсін білмеу сияқты аса күрделі сөздерге арналған. Тарихи шығу тәркінің қалыптастыру заңдарын топшылағанда, қос сөздер мынандай екі түрлі жолмен дами-дамы келіп, үлкен бір арнаға сайған:

1. Қосарлама қос сөздердің бір алуаны белгілі бір төл сөзге өзге бір рудың я тайпаның тіліндегі пара-пар я мәндес сөзді немесе көршілес, айлас-күйлес отырған я бұрынды-соңды белгілі қарым-қатынаста басқа халықтардың тілдеріндегі балама сөзді жарыстыра, қосарлап қолдану машығынан туып қалыптасқан. Бірақ бұлардың ішінен кейбіреулерінің жеке, я екі компоненті әуелгі өз мағынасын солғындатып, не бір жола оны жоғалтып (диалексикаланып), тек қосарлама сөздің құрамында ғана қолданылатын көне формаға айналған.

Бұл үрдісте, әрине, тиісті фонетикалық құбылыстардың да өзінше маңызды болғаны күмәнсіз. Үрдістерді бағдарлау үшін мысалы, *бала-шаға*, *жора-жолдас*, *некен-саяқ*, *жүдеу-жадау*, *тоқты-торым*, *дау-шар*, *қыз-қырқын*, *ас-*

ауқат деген сөздерді салыстырып-ақ көз жеткізуге болады.

2. Қосарлама қос сөздердің бір алуаны сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің, айқындауыш мүшелердің логикалық, формалық, интонациялық райға қарай бірте-бірте орын жағынан да өзара орайласып, бір-бірімен үнемі жұпталып айтылып, жұпталып қолдануына сәйкес, бірде күрделі, бір бүтін тұрақты сөз ретінде, бірде бір-бірінен ажырасатын бірыңғай мүшелер ретінде жұмсалу машығынан қалыптасқан. Практикада әрі байлаулы, әрі еркін қолданылатын осындай қасиет екі жағы да мағыналы қосарлама сөздерге тән. Сондықтан ондай қосарлама сөздердің компоненттері тым ауыспалы болады, бірде олар (қажет болған жағдайда) қос сөз құрамында қолданылса, *сау-саламат*, *аман-есен*, *әкешеше*, *апа-қарындас*, *іс-әрекет* бірде олар бір-бірінен ажырап дербес, жеке-дара сөз ретінде бірыңғай мүше тізбегінде өз алдына мүше ретінде қолданыла береді (саумысың, саламатпысың? Әкеңе, шешенің сәлем айт. Еңбек дегеніміз - іс істеу, әрекет жасау деген сөз т.б.). қос сөздердің екі сыңары да бірден бірыңғай, демек, бір ғана сөз табына тән сөздерден құрылатын себебінің бір негізі олардың бірыңғай мүшелерімен ұштастығында да болуға тиіс.

Ал қайталама қос сөздердің симантикалық сипатына тоқталатын болсақ, қайталама қос сөздердің түр-түрлерінің өзара мағыналық айырмашылықтары сол сөздердің қайталау түрлеріне, олардың сыртқы дыбыстық және сыртқы морфологиялық формаларына байланысты. Олай дейтін себебіміз – қайталаудың әрбір түрі я үлгісі тиісті семантикалық мағына тудыратын грамматикалық форма ретінде ретінде қалыптасқан тәсілдер деуге болады. Өйткені, қайталама қос сөздердің формаларында басқа-басқа қаншалықты түр болса олардың соншалықты мағыналық реңктері болады. Демек, өзіне тән ерекшелігі бар әрбір мағыналық реңктің өзіне лайық формасы да болады.

Егер зат есімге ешқандай да қосымша қосылмай екі рет қайталанса *тау-тау*, *сай-сай*, *қора-қора* ол сөзден жаңа лексикалық мағына тумайды. Тек сол сияқты заттарды топ-тобымен жинақтау я бөлу мағынасы түсініледі. Мысалы, *Күндіз көрген жазық жерін қазір тау шатқалындай өркеш-өркеш көрінеді (Ф. Мүсірепов). Көп кешікпей шабындық жерлерде мая-мая шөп түрді (С. Көбеев).*

Сын есімнің ешбір қосымшасыз қайталатын формасы да ол сөздің лексикалық мағынасын өзгертпейді, тек семантикасымен қолданылу

райына азды-көпті ерекшелік енгізеді. Мысалы, Банан жапырағының әр сласында үлкен-үлкен банан жемістері өседі (М. Әуезов). Ұзын-ұзын сарайлар, кең-кең қоралар көрінеді (С. Мұқанов). Бұл сөйлемдердегі үлкен-үлкен банан, ұзын-ұзын сарайлар, кең-кең қоралар деген тіркестердегі қайталанған сын есімдер бір жағынан өздері анықтайтын заттардың көптігін білдірсе, екіншіден сол заттардың бәрі де (я ол заттардың әрқайсысы да) бір сипатты, бір реңкті, бір сапалы екенін білдіреді.

Сонымен қатар, қайталанған сын есім анықтауыш болғанда, анықталатын зат есімге көптік жалғауы жалғанбаса да оның көп екені білінеді. Бірақ әдетте, көптік жалғауының жалғанып тұрғаны дұрыс. Ал, анықтауыш қосарланған сын есім емес жалаң сын есім болғанда көптік мағынада қолданылуға тиісті зат есімге көптік жалғауы қайтсе де жалғануы шарт. Мысалы, *үлкен үй және үлкен үйлер: үлкен-үлкен үй және үлкен-үлкен үйлер*.

Жалпы алғанда бір сөздің қайталануы арқылы жасалатын күрделі есімдер күнделікті өмірде кездесетін заттарда я басқа құбылыстарда және олардың әр түрлі қарым-қатынастарында болатын көбею, топталу, есептеу, жіктелу, саралану, бөліну, жекелену сияқты жай күйлерді көбейтіп топ-тобымен я бөліп жік-жігімен я саралап сала-саласымен атап анықтап білдіретін форма ретінде қызмет етеді. Қос сөздердің бұл ерекшеліктері олардың қосарланған формаларында әрқилы жалғау және басқа қосымшалар жалғанып қолданғанда сөйлемде өте жақсы айқындала түседі. Мысалы, *Олар көше-көшені бойлатып, өзді-өзі сеңдей соғылысып қалып жатыр (Ғ. Мүсірепов). Ботакөз үй-үйдің арасымен келе жатты (С. Мұқанов). Осындағы көше-көшені сөзі бір ғана көшені емес бірнеше көшені және оның әрқайсын деген семантикалық-грамматикалық мағынаны білдірсе, үй-үйдің сөзі әр үйдің я барлық үйдің деген сара ұғымды білдіреді.*

* * *

В статье рассматриваются лексико-грамматические особенности компонентов парных слов.

* * *

The article deals with the lexical and grammatical features of the components of paired words.

сөйлемнің құрылымдық-мағыналық мәні бұл сөйлемдерді ұйымдастырушы тұрлаулы мүше арнайы синтаксистік позицияда тұрады, атрибуттік қатынастан басқа ешқандай синтаксистік қатынасқа араласпайды және синтаксистік мағынасы тек осы шақта айтылады.

1. Жакупов Ж.А. Қазақ тілі функционалдық синтаксисі (контекст проблемасы). – Алматы, 1999. Фил. ғыл. докт. ...дисср. автореф.

2. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Ана тілі 1992.-248 б.

3. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі.А., “Мектеп” 1983. 165б.

4. Сәдуақасұлы Ж. қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдердің құрылымдық типтері (етістік бас мүшелі сөйлемдер): филол.ғыл. докт. дисс. Авторефераты. -Алматы, 1997. - 54 б.

5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд.3-е. М-Л., 1928. -с. 467.

Г. Темирбекова

Лексическое и грамматические знаки назывного предложения

В данной статье рассматриваются лексическое и грамматические знаки назывного предложения в казахском языке.

G. Temirbekova

Lexical and grammatical signs of denominative sentences

This article discusses the lexical and grammatical signs of denominative sentences.

А. Т. Тураева,

ОҚПУ доценті, ф.ғ.к

ЖІКТЕУ ЕСІМДІКТЕРІНІҢ БЕЛГІЛІЛІК МӘНГЕ ҚАТЫСЫ

Қазақ тілінде нақтылы-жақты сөйлемдер 1 және 2-жақ тұлғасындағы есімдіктер арқылы көрініс табады. *Мен, сен, біз, сіз* есімдіктері бастауыш қызметінде жұмсалған сөйлемдер әрдайым нақтылық мәнде жұмсалады, себебі аталған есімдіктер сөйлеу актіне қатысушыларды білдіріп, ең анық, нақты, белгілі болып табылады.

1-жақ жіктеу есімдіктерінің мағынасы нақты, анық болып келеді.

Мынадай сұрапыл кезде бұл қалада тұрып болар емес, мен кеттім, бұл топан басылған күні сатармын (Ә.Кекілбайұлы, Кек. 69-бет).

Бұл жығылғаны, мен жеңдім, - деп сартабайды салсын кеп (Ә.Кекілбайұлы, Бәсеке. 166-бет).

Астапыралда! Қаза қылған күндерім де болған екен. Бірақ оған мен жазықтымын ба? (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том. 133-бет.). *Мен* өз еркіммен сенің етегіңнен ұстауға ырзамын, мырзам, мен сенен қалмаймын, мені алып кет, әйтпесе мен өлемін! – деп безектеді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 221-бет.).

Мен таңқы мұрын, бадырақ көз, шұнақ құлақтау, жарбақтау, кірпі шаш, қырыс маңдай, қара сұр жігітпін. Жасым 35-те. Әкем Тойбазар, өзім Мұқаш болғалы аузым асқа,

ауым атқа жарыған емес. Ес біле есікте жүрдім.

Ә дегенде құны жоқ, былық, сараң, жаман Төлеубай дегеннің қозысын бақтым. Ел жайлауда, көк шалғында қымызға қызып, гуілдеп, мас боп жатқанда, мен босағада отырып, жырық сары тостағанмен саумал ішіп, дамбалым борша-борша, шекпенім өрім-өрім болып, жалбаңдап, үй іздеген қозыны ауылдан шығара алмай, дедектеп, кейіп, жыламсырап жүргенім. Балалар алтыбақан теуіп, ақсүйек ойнап, шуылдасып, асыр салып, қой күзетіп, өлең айтып, думан қып жатқанда «таңертең оянбайсың, жат» деген байдың зекуін естіген соң, қара інгеннің қолаңса сасыған жабуын оранып, үй жанында бүк түсіп жатқаным. Әсіресе шырт ұйқыда жатқанда: «Тұр, қозы ағыт!» деп байдың бүйірден теуіп оятқаны-ақ жаныңа батады-ау. Амал жоқ, бүрсеңдеп жүріп қозы ағытып, бір тостаған іркіт ішіп, көзіңді уқалап жөнелесің. Күн қызғанша жүгіріп, қашиқан қозымен арпаласып, айғайлап, тас жіберіп жүргенің (Аймауытов Ж. Шығ. 156-бет).

Бірінші жақ тұлғалы есімдік сөйлемде белсенді субъект болады, сол себепті мұндай жіктеу есімдіктер белгілілік мәнінде ғана жұм-

салады. Э.Кинэн жіктеу есімдіктерін «референттілігі жоғары», үнемі бастауыш қызметінде жұмсала алатын тілдік құралдар деп есептейді [1].

Екінші жақтық жіктеу есімдіктерімен салыстырғанда, бірінші жақ тұлғалы есімдіктер жиі түсіп қалатынын байқауға болады. Бұл 1-жақ тұлғаларының мағынасының тұрақтылығына, белгілілік мәнінің күштілігіне, прагматикалық ерекшеліктеріне байланысты болса керек. Себебі олар түсіп қалса да, олардың нақтылы-жақтық мәні өзгермейді. Мысалы:

*Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім.
Адамның бір қызығы – бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім, –*

деп келетін өлең жолдарында «мен» есімдігі жасырын келгенімен, өлең жолдарының соңындағы бірінші жақ тұлғалы етістік арқылы «мен» есімдігінің мәні беріліп тұр. Сол арқылы тұтас сөйлем, сөйленімдер белгілілік мәнінде, нақтылы-жақтық мәнде қолданылған.

Бұл жерде есімдіктің қажеті де жоқ. Себебі етістік тұлғасынан-ақ оның қай жаққа қатысты екені анық көрініп тұр. Ф.И.Буслаев мұндай сөйлемдерді толық, екі құрамды сөйлемдерге жатқызады [2, 272-273 бб.]. Т.В. Булыгина мен А.Д.Шмелев мұны персоналды дейксиске жатқызады [3, 319-320 бб.].

Ғалым Ж.Сәдуақасұлы 1-жақ тұлғалы есімдіктердің өзіндік ерекшелігі туралы айта келіп, былай дейді: «1-е лицо ед. числа в прямом значении указывает на отношения грамматического предиката с субъектом в форме лица-информанта, от которых ведется информация: употребление-неупотребление местоимения «мен» в функции грамматического субъекта придает высказыванию различную стилистическую окраску» [4, с.97].

Көпше тұлғалы 1-жақ етістік тұлғаларының мәні жекеше тұлғалы 1-жақ тұлғаларымен салыстырғанда, біршама жалпы да күрделі болып келеді. Сол себепті оларда нақтылық, даралық жоқ.

Мысалы:

Былай тұршы, біз де көрейік, - деп етікшінің пышағын, бізін, балғасын, кемпірауызын ұстап, қамалап жатқан еркектерді кимелеп,

біреуінің қолынан кебісті жұлып алып қарады (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 10-бет).

Қазынаның көк арбасына шаңырақ мүйіз екі дәуымтты жегіп, біз қаладан шыққанда, сарғылт-қызғылт сәулесі селдір орманның басын жалап, қыркүйектің қырқылжың күні уясына таянып еді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 113-бет).

Біз сахна жақта домбырамызды күйлеп, тамағымызды кенеп, кісілерімізді жинап, жазамызды түзеп, шашымызды тарап, нәрселерімізді қрып, шала бүлініп, жанталасып жатырмыз (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 125-бет).

Келтірілген сөйлемдерде 1-жақ көпше тұлғалы есімдік бірнеше адамға ортақтықты білдіреді. Сол арқылы *біз* есімдігі мен сияқты белгілілікті нақты білдіре бермей, жинақтаушылық, жалпылық сипат алатынын көреміз. Сонымен қатар сыпайы сөйлеу ерекшеліктері бойынша, кейде *біз* есімдігінің жекеше тұлғада қолданылатын тұстары кездеседі. Мысалы, ресми ортада *мен* есімдігінің орнына *біз* есімдігін қолдану жиі кездеседі. Бұл туралы Н.Ильминский: «Относительно личных местоимений должен заметить, что сказать о себе *мен*, а другому *сен* было бы неприлично в разговоре с высшим или младшему со старшим. Скромность и вежливость требуют сказать вместо того: *біз, сіз*. Таким образом, эти два слова в киргизском языке должны называть вежливым единственным числом», – деп жазады [5]. Біз есімдігінің контекстке байланысты қандай мәндерге ие болатыны туралы Ж.Сәдуақасұлы [4] еңбектерінде сөз болғандықтан, олардың мағыналық ерекшеліктеріне тоқталудың қажеті бола қоймас деп есептейміз.

Субъект-зат тұлғалы сөйлемдер көпше түрде адам мағынасында ғана жұмсалатынын байқаймыз. Мысалы:

Қазынаның көк арбасына шаңырақ мүйіз екі дәуымтты жегіп, біз қаладан шыққанда, сарғылт-қызғылт сәулесі селдір орманның басын жалап, қыркүйектің қырқылжың күні уясына таянып еді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 113-бет).

Сиыр салғаннан қораның ығына қарай жөнеледі; біз: “Әк, өк, ой сасық!” деп сиырды желге қарай қайырамыз (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 89-бет.).

Өзенде ау құратын тағы бір оңтайлы жер барды. Соған біз де ау салайық деп, әкем екеуіміз үлкен ау тоқып едік, өзіміз соғып берген

үлкен сабан үйден Иттіс бізге жасақ жіберді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том. 232-бет.).

Біз айғайлап, жүгіріп, қарға малтығып, жылып, кейін жүгіріп қойға таман қайырамыз (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 90-бет).

Екінші жақ тұлғалы есімдіктердің белсенділігі сөйлеуші тарапынан берілетіндіктен, ол нақтылауды қажет етеді. Сол себепті *сен, сендер, сіз, сіздер* есімдіктері жиі қолданылады. «Местоимение ты – это не только специальный показатель адресата речевого акта, но и опосредованный выразитель субъективности повествования, который отрезанно свидетельствует о самом говорящем, о его эксплицитном присутствии в данной речевой ситуации. Местоимение ты выступает в обязательной коммуникативной связи с я, так или иначе представленном в высказывании или за его пределами – в ответных репликах адресата [5, с. 52].

Бірақ сен алты жүз ділдені аю тырнақты ашулы мысыққа төледің, сен жаман саудагер екенсің, одан да сен мені сәнді Сүлейменге сат, ол саған маған төлеген алтыныңнан екі есе артық төлейді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 212-бет).

Екеуі жеті күн, жеті түн саудаласады, сегізінші күн дегенде Оспан Әлі қызын шақырып алып, қанды көзге қатындыққа бергелі отырғанын айтты, қанды көзден алған шомеле алтынды нұсқап: – Қызым, сен бұған мақтануың керек, өйткені біздің ата-бабымыз Дүбіржіні мекен қылғалы ешбір адам қалыңға мұнша алтын төлеп көрген жоқ еді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 211-бет).

“Мені жіберме, ана! Мен құшқандай сен де мені қолдарыңмен мықтап құшып, жіберме!” дегендей көрінді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том. 225-бет.).

Таңасып тұрған байдың екі атына екеуіміз мініп, қала қайдасың деп, тартқанымыз гой. Сен қыз алып қашып көрген жоқсың гой? (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том. 130-б.).

Сөйлеу әрекетіне қатысушыларды тікелей көрсететіндіктен, 2-жақ жекеше тұлғалы есім-

діктер белгілілік мәнін білдіреді. Ал көпше тұлғада қолданылған кезде 1-жақ жіктеу есімдіктері сияқты олардың да жалпылық сипатқа ие болатынын байқауға болады. Мысалы:

Тек «әй, осы сендер не істедіңдер, әй?»— дегендей пілте шам ғана жыпылық-жыпылық етеді (Ә.Кекілбайұлы, Көз жасы, 54-бет).

Ал, бозбалалар! Сендер де айтыңдар! Қыз екем қыз да айтып келеді, - деп кеу-кеулеген соң Мұсатай, Әйткен сияқты бозбалалар да керіліп, ырғалаңдай, көзін ашып-жұмып, айғайды салып, бүгінгі көшті ойын-сауық қылып жіберді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 20-бет).

Сендер де азамат емессіңдер ме?” деп әжем де бізді мардамсытып, омырауымызды уықтың ала бауларын жалғап, мықтап таңып жатыр еді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 91-бет).

Сонымен қатар *мен, сен* есімдіктері теңеу жұрнақтарымен қолданылған кезде де белгілілік мәннің жалпылануы байқалады. Мысалы:

Тұмсықтыға шоқытпаймыз, азулыға тістетпейміз... Сендей әйелдің талайын құтқардық, көзін аштық!..-деп ауылды кезіп жүріп айқайлайды (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 197-бет).

Келтірілген мысалдарда *мендей, сендей* есімдіктерінің мағынасы мен сияқты бірнеше адам, *сен* сияқты бірнеше адам мәнінде жұмсалып, сол арқылы жалпылық сипат алып тұр. Белгілілік ұқсас заттардың ішінен даралап, ерекшеліктіндіктен, бұл қолданыста 1, 2-жақ тұлғалы есімдіктердің белгісіздік мәнге қарай ойысуын көреміз.

1 Кинэн Э.Л. К универсальному определению подлежащего //Новое в зарубежной лингвистике Вып. 11.- М.: Прогресс, 1982. – С.236-276.

2 Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. –М.: Учпедгиз, 1959. - 523с.

3 Булыгина Т.В. Шмелев А.Д. Референциальные, коммуникативные и прагматические аспекты неопределенности и обобщенности // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. СПб, 1991.

4 Садуахасов Ж. Категория лица глагола в казахском языке: дисс. канд. фил. наук. Алма-Ата, 1987. -164с.

5 Ильминский Н. Материалы к изучению киргизского наречия. -Казань, 1860. – С.14-26.

А. Тураева

Соотношение личных местоимений к категории определенности

В данной статье рассматривается отношение личных местоимений к категории определенности в казахском языке.

A. Turaeva

Relation of personal pronouns to the category of certainty

This article discusses the relation of personal pronouns to the category of definiteness in the Kazakh language.